

**ZBORNİK
RADOVA**

**NAUKA, DRUŠTVO
I NEIZVJESNOST**

MASTA 2021

Zbornik radova

**NAUKA, DRUŠTVO
I NEIZVJESNOST**

Banja Luka
2021

Zbornik radova
NAUKA, DRUŠTVO I NEIZVJESNOST

Izdavači:

Univerzitet modernih znanosti CKM Mostar
Visoka škola Union u Mostaru
Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska,
socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka

Za izdavače:

Prof.dr Vladimir Stojanović
Prof.dr Duško Vejnović

Glavni i odgovorni urednici:

Prof.dr. Duško Vejnović,
Prof.dr. Vladimir Stojanović,

Urednici:

Boris Trivanović, dipl.pravnik MA
Petar Đukić, MA

NAUČNI ODBOR:

Prof. dr Duško Vejnović, Prof.dr Vladimir Stojanović, prof. dr Želimir Kešetović
(Beograd, Republika Srbija), prof. dr Mirko Gojić (Zagreb, Republika Hrvatska),
Akademik prof. dr Miodrag Simović, prof. dr Zoran Milošević (Beograd, Republika Srbija),
prof. dr Nedžad Bašić, prof. dr Vladimir Azarov (Rusija), prof. dr Zoran Govedar

Recenzentski odbor:

Prof.dr Vaso Bojanić, prof. dr Ostoja Barašin, doc. dr Dragan Radišić, prof.dr Vladimir Stojanović,
prof. dr Duško Vejnović, dr Darko Matijašević, dr sci. Cvijetin Živanović, prof. dr Jagoda Petrović,
doc.dr Boris Spasojević, doc. prof. dr Vladimir Šimović, Prof.dr Sanel Jakupović, dr Darko Paspalj,
doc. dr Milan Gužvica, doc. dr Borislav Bojić, prof.dr Dijana Grahovac, doc. dr Mario Karadža,
doc. dr Sandi Dizdarević, dr.sci. Marsela Bošnjčić, doc. dr Siniša Đukić, doc. dr Goran Maksimović,
dr Stevan Dakić, doc. dr sci.Ahmed Kico, dr Predrag Obrenović, dr Igor Prerad,
doc.dr Biljana Bepaljko, dr Dragiša Jurišić, dr Tanja Milešević, dr Dragan Bašić,
dr sci.Aleksandar Dedović, Prof.dr Braco Kovačević, prof.dr Miodrag Romić,
Prof.dr Boro Tramošljanin, prof.dr Ostoja Đukić, mr Vedran Francuz, doc.dr Kristijan Ristić,
prof.dr Slavko Vukša

Lektor:

mr Tatjana Ponorac

Štampa:

Grafopapir, Banja Luka

Za štampariju:

Petar Vukelić, dipl. graf. inž.

Tiraž
300

PREDGOVOR

NAUKA MORA DATI ODGOVORE NA NEIZVJESNOST

Pred Vama, nama je Zbornik radova **Nauka, društvo i neizvjesnost**, koji je rezultat uspješno održanog međunarodnog naučnog skupa na temu **Bosna i Hercegovina u različitim izazovima prava, ekonomije, sigurnosti, zdravlja, turizma, prometa i sporta** u organizaciji Univerziteta modernih znanosti CKM Mostar, Visoke škole Union u Mostaru i naučno-istraživačke organizacije Evropskog defendologija centra za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja iz Banja Luke, 11.6.2021.godine u prostorijama Univerziteta modernih znanosti CKM u Mostaru.

Bogatstvo različitosti i puno neizvjesnosti u izloženim stručnim i naučnim radovima obogatilo je ovaj naučni skup, praksu i teorijska dostignuća iz različitih multidisciplinarnih oblasti kao što su pravo, ekonomija, sigurnost, defendologija, ponerologija, zdravlje, turizam, promet, sport, sociologija, ekologija, međunarodni odnosi, kriminologija i slično, što daje posebnu važnost i kvalitet ovom Zborniku heterogenih i multidisciplinarnih radova. Autori radova nisu se štedili. Koristili su univerzalne principe struke i nauke kao što su objektivnost, preciznost, tačnost, sistematičnost, opštost, te mnoge druge, zavisno o definisanom problemu i fenomenu koji su obrađivali. Nivoi stručnog i naučnog saznanja koje su koristili su u prvom redu deskripcija, stručno i naučno objašnjenje, naučno otkriće i svakako stručno i naučno predviđanje. Radovi u ovom Zborniku su različitog nivoa, kao i kompetencije autora, naprosto iz razloga pošto se radi o heterogenim i multidisciplinarno definisanim problemima. Kroz sve radove i izazove u njima potvrdila se ona poznata misao ...**“Nema široka puta koji vodi u nauku, i samo oni koji se ne plaše umora pri veranju njenim strmim stazama mogu se popeti na njene svijetle visove.”** Zadovoljstvo nam je da u okviru naučne i obrazovne aktivnosti našeg Univerziteta modernih znanosti CKM iz Mostara sa našim partnerima, subjektima civilnog društva, zajednicom kao cjelinom možemo predstaviti promociju **treće misije razvoja fakulteta i univerziteta** sa porukom da se akademska zajednica „budi“, jer to narod i građani traže. Uz naš Zbornik radova najavićemo i Zbornik radova **POGLEDI/OSVRTI/DIJALOG**, originalan i jedinstven na balkanskim prostorima i šire bez političkog tračarenja sa porukom **budućnost je u bogatstvu različitosti**. Imamo privilegiju predstaviti vam prvi portal nevladine naučnoistraživačke organizacije Evropski defendologija centar za

naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja iz Banje Luke, www.defendologija-banjaluka.com, koja uspješno radi i razvija se 25 godina i Foruma nevladinih organizacija Banja Luka, www.nvoblforum.com, koji uspješno radi i razvija se 22 godine, kao i prvu e-ediciju, s ciljem da podstaknemo otvoreni dijalog između društva i pojedinca, pobune i slobode, zločina i kazne, društvene krize i totalitarističkog nasilja, građanske hrabrosti i svijesti, podstaknuti razvoj političke kulture, dijaloga, tolerancije, etničkog pomirenja, slobode medija, suzbijanje govora mržnje, borba protiv korupcije i organizovanog kriminala, unapređenje obrazovanja, a sve to s motivacijom stvaranja nezavisne, slobodne, svjesne ličnosti koja bi bila sposobna graditi novi koncept društva u kojem bi se svi osjećali više slobodnim i ravnopravnim. Prava dužnost čovjeka je da poštuje dobro, njegov pravi zadatak je da se trudi da sve bude bolje i pravi cilj svakoga je da nastoji da postigne najbolje.

Svi tekstovi – radovi u ovom zborniku, oko 85 radova zbornika **POGLEDI/OSVRTI/DIJALOG**, nalaze se na sajtovima www.defendologija-banjaluka.com i www.nvoblforum.com. Zbornik radova je nastao kao rezultat javnog zagovaranja (4–10. mjesec) 2021. godine na temu **IZMEĐU KULTURE POTČINJAVANJA I KULTURE SLOBODE**, koje su organizovali pripadnici akademske zajednice **sprovodeći treću misiju razvoja fakulteta i univerziteta, tj. angažovanje akademskih, univerzitetskih radnika u zajednici (prva misija je obrazovanje, a druga istraživanje)**. Ništa narodu više nije sveto izuzev golog preživljavanja, koje se polako pretvara u kulturu potčinjavanja u kojoj se definitivno gube svaki trag i želja da se nešto promjeni, da se učini bar jedan korak bliže izlasku iz izabranog tunela neimaštine, apatije, straha i neizvjesnosti. Kultura potčinjavanja i straha uzima poslednji danak zatvarajući svaki prostor za kulturu protesta i dijaloga, otvarajući najširi prostor kulturi prezira i agresivnosti. Sa prosvjećenim narodom se ne može manipulirati. Nastupaju mračna vremena u kojima nije teško osluhnuti sve jasnije i bučnije korake populista postrojenih u kolone smrti kako se polako približavaju. Da li će buđenje naroda biti kasno? Pravda i vrlina su suprotnost sili, a bezbjednost traži prisustvo pravde, morala i kulture. Tek što smo izašli iz najtragičnije i najbesmislenije ratne havarije koja je uništila ekonomski i intelektualni potencijal ove zemlje i izbrisala njene narode sa mape civilizovanih zajednica, nova generacija mladih našla se pred novim suočavanjima i izazovima i to kako na tehnološkim, ekonomskim, ekološkim, tako i na političkim i moralnim platformama. Čovjek danas raspolaže s više moći nego ikad ranije, a osjeća se nesigurnije nego ikad prije. Taj nesklad između osjećaja moći i osjećaja nesigurnosti traži od nove mlade generacije novu filozofsku i kulturnu autentičnost, novu ideološku i političku viziju koja bi bila u stanju konkretno, djelotvorno odgovoriti razornoj autoritarnoj populističkoj retorici koja sve više prijeti da preraste u mainstream nadolazećih novih havarija i nesreća. Od toga da li će nova dolazeća generacija mladih ljudi

biti sposobna detektovati „novi tehnološki ključ“ razvoja s aplikacijom povezivanja visokih tehnologija, umjetne inteligencije, energetskog interneta (EI), interneta stvari (IoT), tražeći novi način upravljanja tehnologijama, inovacijama, pravima i slobodama čovjeka, ili od toga da li će prihvatiti dolazeću grubu retoriku mržnje i totalitarističkog nasilja kao inspiraciju, zavisit će u kom će pravcu krenuti dijalog između države, društva i tržišta. Dakako između naroda BiH i regiona. Od te grupne intelektualne manifestacije novih generacija ovisit će budućnost čovjeka, njegova sloboda ili pokornost.

Pokretanje ove e-edicije, Zbornika radova *Pogledi/Osvrti/Dijalog*, koja u saradnji s akademskom zajednicom i nevladinim organizacijama treba da bude naša stalna aktivnost i saradnja, ima prije svega za cilj razumjeti dinamiku i prirodu dijaloga između slobode i pokornosti čovjeka, pobune i slobode, nenasilnog dijaloga između države i čovjeka/zajednice, radi promocije mira, bezbjednosti i prosperiteta čovjeka, bez obzira na njegov kulturni, politički, nacionalni i vjerski identitet. Cilj nam je stvoriti uslove masovne nenasilne manifestacije slobodne, nezavisne, svjesne hrabrosti i odvažnosti novih generacija koje mogu mijenjati čovječanstvo u ovom milenijumu, pa tako i stanje u BiH nabolje, u interesu svih građana. Svaki čovjek, svaki narod ima pravo da u potpunosti raspolaže svojom budućnošću, da odredi pravac svoga razvitka, da sačuva i unapredi svoju kulturu i svoje vrijednosti. Idemo zajedno ka boljoj budućnosti. **Naša dva partnerska Zbornika radova su u duhu i za bolju budućnost...**

Pridružite nam se!

Glavni i odgovorni urednici

SADRŽAJ

Prof. dr Duško Vejnović, Prof dr Vladimir Stojanović METODOLOGIJA NAUČNOG ISTRAŽIVANJA - TEMELJ U NAUCI I OBRAZOVANJU ...	11
dr. sc. Tatjana Savić-Šikoparija, doc. dr. sc. Affan Ćehajić DEFINISANJE NIVOVA KORPORATIVNE ODGOVORNOSTI PREMA TRŽIŠTU U EKSTERNOJ KOMUNIKACIJI	41
Ivana Runjić, dipl.ing. mol. biol. PROCJENA KORPORATIVNE SIGURNOSTI KOD PANDEMIJE COVID-19 METODOM KORPORATIVNE RANJIVOSTI	59
doc. Borislav Bojić, doc. Cvijetin Živanović BEZBJEDNOSNI IZAZOVI UPOTREBE INTERNETA SA POSEBNIM OSVRTOM NA ZAŠTITU DJECE I MLADIH	75
Doris Pavković, Emina Boškailo CHEMICAL COMPOSITION OF ESSENTIAL OILS OF HELICHRYSUM ITALICUM SSP. ITALICUM	89
dr.sc. Ahmed Kico, mr. sc. Ajdin Japalac NON PAPER DIPLOMATIJA, JEDNA OD NAJSOFISTICIRANIJIH METODA HIBRIDNOG DJELOVANJA PROTIV ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA, A POSEBNO BOSNE I HERCEGOVINE	103
dr.sc. Amir Hrustić, dr.sc. Mirko Goreta NORMATIVNO-PРАВNA PODLOGA ORGANIZIRANJU I FUNKCIONIRANJU SUSTAVA ZAŠTITE I SPAŠAVANJA LJUDI I MATERIJALNIH DOBARA OD PRIRODNIH NEPOGODA I DRUGIH NESREĆA U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE	119
Dr.sc. Azem Poljić, Mr. Sci. Elma Ljevo SOCIJALNA SIGURNOST I MENTALNO ZDRAVLJE GRAĐANA.....	141
Ante Vrcić, Izv. prof. dr. sc. Stanislav Nakić UPRAVLJANJE KARIJEROM KAO ČIMBENIK USPJEŠNOG POSLOVANJA I RAZVOJA PODUZEĆA	155
Dr. sc. Semir Šarić NEZAKONITI DOKAZI (PРАВNI STANDARD U BOSNI I HERCEGOVINI).....	167
Prof. dr Duško Vejnović, Boris Trivanović, dipl. pravnik M.A. METODOLOGIJA NAUČNOG ISTRAŽIVANJA U FUNKCIJI RAZVOJA NAUČNIH OBLASTI ISTRAŽIVANJA	185

Doc. dr Biljana Bepaljko OČUVANJE PRIRODNIH RESURSA PUTEM CIRKULARNE EKONOMIJE	193
Tomislav Lukić, Davor Čordaš, Antonela Matić EKOLOŠKI I OKOLIŠNI ASPEKTI UZGOJA SMILJA (HELICHRYSUM ITALICUM (ROTH.) G. DON.) U HERCEGOVINI	207
Doc.dr. sc. Ermina Habibija, Amina Šarić, mag. UTICAJ COVID-19 PANDEMIJE NA ORGANIZACIJU DOGAĐAJA	225
Dijana Grahovac, Borislav Bojić BIH U PROCESU INTEGRACIJE U EU - MASTRIŠKI KRITERIJUMI SA AKCENTOM NA JAVNI DUG	241
Doc.dr.sc. Affan Čehajić, dr. sc. Tatjana Savić Šikoparija TESTNE METODE EKSTERNE POSLOVNE KOMUNIKACIJE	253
Prof. dr Mirela Karadža MODEL NASTAVE STRANIH JEZIKA	269
Dr Golijan M. Dragan, dr Golijan R. Radojka, mr Golijan D. Jelena PREKRŠAJNI POSTUPAK SA OSVRTOM NA OKRIVLJENOG, SVJEDOKA I MEDICINSKA VJEŠTAČENJA	283
Lana Lekić KLJUČNE METODE MJERENJA STEPENA ADHERENCIJE U SVIJETU	293
Zvonko Vidović MEĐUNARODNO RATNO PRAVO, PERFIDIJE I REPRESALIJE	309
dr.sc. Amir Hrustić, mr.sc. Antun Novoselović POVJERENICI CIVILNE ZAŠTITE U SUSTAVU ZAŠTITE I SPAŠAVANJA FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE – KARIKA KOJA NEDOSTAJE	329
Muhibić Tarik, Rizvanović Sumeja PERZISTENTNOST SIMPTOMA COVID-19 INFEKCIJE NAKON OPORAVKA	347
Kemal Lindov, master prava, izv.prof. dr. sc. Stanislav Nakić ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE	373
Dr.sci. Šahim Kahrmanović CENTRI ZA REHABILITACIJU OVISNIKA KAO SOCIJALNI I SIMBOLIČKI KAPITAL U ZAJEDNICI	389
Dipl. ecc Adaleta Kurtović, mag, dipl. pravnik Jasmin Šlaku PRIMJENA UGOVORA O IZBJEGAVANJU DVOSTRUKOG OPOREZIVANJA I POREZ PO ODBITKU	405

dr.sc. Amir Hrustić, mr.sc. Antun Novoselović DJELOVANJE POŽARA NA POVRŠINAMA ONEČIŠĆENIM MINSKO-EKSPLOZIVNIM SREDSTVIMA	425
Jagoda Ćukušić, struč.spec.oec. Izv. prof. dr.sc. Stanislav Nakić UTJECAJ MEĐUNARODNIH FINANCIJSKIH INSTITUCIJA I INOZEMNOG DUGA NA BDP U REPUBLIKE HRVATSKE	445
doc.dr.sc. Edib Šarić, Doris Pavković ² , mag. INTEGRATIVNA MEDICINA U OČUVANJU I JAČANJU IMUNITETA POPULACIJE U VRIJEME PANDEMIJE COVID-19	467
Doc.dr.sc. Besim Duraković, doc.dr.sc. Slaven Ljolje INFORMACIJA KAO ROBA I RAZVOJ DIGITALNE EKONOMIJE	487
Prof. dr. sc. krim. Mario Karadža, dipl.inž. saobraćaja, prof. dr. Krstan Borojević, docent dr. Mirko Miličević, dipl. ecc UVOĐENJE SISTEMA KVALITETA U VISOKOM OBRAZOVANJU KADROVA INSTITUCIJA I SLUŽBI BEZBJEDNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE	507
Tomislav Lukić, Davor Ćordaš, Irena Bjelica POVIJESNA UPOTREBA I NUTRICIONISTIČKA VRIJEDNOST GLJIVA	525
dr. sc. Amir Hrustić, mr. sc. Antun Novoselović RUKOVOĐENJE U SUSTAVU ZAŠTITE I SPAŠAVANJA BOSNE I HERCEGOVINE	545
Lana Lekić ADHERENCIJA U MEDICINSKOJ PRAKSI UZ OSVRT NA ZDRAVSTVO BIH	567
Doc.dr.sc. Nataša Šantić, Doc.dr.sc. Slaven Ljolje CIRKULARNA EKONOMIJA U BOSNI I HERCEGOVINI	583
dr.sci. Sandi Dizdarević, docent, dr.sci. Kemal Brkić, izvanredni profesor POGODUJUĆI SOCIOPSIHOLOŠKI PROCESI ZA RADIKALIZACIJU DJECE I MALOLJETNIKA U KONTEKSTU PRIMJENE NASILJA	603
Dr Zoran Kovačević, Doc.dr. Zoran Lakić UPOTREBA OPERATIVNIH VEZA I PRIKRIVENOG ISTRAŽITELJA U BORBI PROTIV SAVREMENOG KRIMINALA	617
Prof. dr Rade Biočanin, Prof. dr Duško Vejnović, Ms Sonja Petrović DROGA I NARKOMANIJA - OPAKE „BOLESTI“ DANAŠNJICE	631
Doc.dr.sc. Braco Hajdarević, doc.dr.sc. Marsela Bošnjčić EPIDEMIJA COVIDA I ODGOVORNOST U ZDRAVSTVU	665

Mr. sc. Zoran Vuković, Izv. prof. dr. sc. Stanislav Nakić UPRAVLJANJE ŽIVOTNOM SREDINOM KROZ DRUŠTVENO ODGOVORNO PONAŠANJE POTROŠAČA	677
Prof. dr. sc. krim. Mario Karadža, dipl. inž. saobraćaja, prof. dr. Velibor Bajčić PROCESNA PERSPEKTIVA POLICIJSKE ORGANIZACIJE PRIMJENOM MODELA TQM-A	697
dr.sc. Amir Hrustić, dr.sc. Mirko Goreta UPRAVLJANJE I RUKOVOĐENJE U PRIRODNIM ILI DRUGIM NESREĆAMA NA PODRUČJU FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE	713
Doc. dr Zoran Lakić, Dr Zoran Kovačević HUMANI ODRŽIVI RAZVOJ KAO KONCEPT ZAŠTITE BEZBJEDNOSTI DRUŠTVA I NJENIH GRAĐANA U DOBA PANDEMIJE „COVID-19”	751

METODOLOGIJA NAUČNOG ISTRAŽIVANJA - TEMELJ U NAUCI I OBRAZOVANJU

Prof. dr Duško Vejnović¹

Prof dr Vladimir Stojanović²

Apstrakt: U izučavanju metoda istraživanja u društvenim naukama moguće je prići i sa stajališta predmeta istraživanja društvenih nauka. **Metodologija istraživanja** proučava metode a metode istraživanja proučavaju objektivnu stvarnost.

Adekvatna primjena metoda istraživanja nije moguća bez poznavanja njihove teorije, pa smo u izboru i načinu obrade ovog seminarskog rada nastojali da metodološku misao učinimo funkcionalnom u procesu naučnog istraživanja. Umjesto razmišljanja o metodologiji nastojali smo metodološki razmišljati, umjesto razmišljanja o dijalektici, dijalektički smo razmišljali o predmetu koji istražujemo. Naučno istraživanje nije samo mišljenje, već je to na mišljenju zasnovana istraživačka praksa i zbog toga se ona sastoji iz dva dijela. U prvom se razradjuje teorija naučnog istraživanja, a u drugom se ona primjenjuje u procesu istraživanja.

¹ Redovni profesor Univerziteta u Banjoj Luci; kontakt e-mail: defendo1997@gmail.com

² Redovni profesor Univerziteta Modernih znanosti CKM u Mostaru; kontakt e-mail: defendo1997@gmail.com

1. OPŠTE ODREĐIVANJE NAUKE

Šta je nauka ?

Mišljenje je širi pojam od naučnog mišljenja. „Mišljenje može biti istinito i lažno, a naučno mišljenje označava specifičnu vrstu mišljenja, mišljenje koje nastoji biti istinito.“³Sve što se u nauci tvrdi mora biti jasno, precizno i društveno razumljivo. Naučni sudovi moraju biti obrazloženi i koherentni tako da se jedni sudovi mogu logički izvesti iz drugih. Naučna misao mora biti praktično provjerena. Po svemu ovome zaključujemo da se pod naukom podrazumjeva i određeno područje istraživanja sa svim podacima, pojmovima, hipotezama, metodama i instrumentima sa kojima se naučni radnici služe u otkrivanju naučne istine.

1.1. Naučna povezanost

Kada govorimo o *nauci i filozofiji* potrebno je reći da filozofija teži istinitom saznanju totaliteta. Filozofska misao podliježe samo logičkoj verifikaciji. Da bi se neka nauka izdvojila iz krila filozofije trebala je:

1. Definisati vlastiti predmet istraživanja i
2. Razviti vlastite metode istraživanja

Kada govorimo o *nauci i tehnicima* prvo treba izdvojiti misao koju je definisao Robert Shuman a ona glasi : **“Između znanja i stvaranja postoji veliki ponor preko koga treba izgraditi most.”**⁴ Naučni rad završava otkrićem, a tehnička djelatnost počinje otkrićem i na njemu se zasniva. Postoje fundamentalne nauke i primjenjene nauke.⁵

Fundamentalne nauke se bave otkrićima, a primjenjene nauke koriste se tim otkrićima radi povećanja efikasnosti djelovanja. Nauka objašnjava objektivnu stvarnost, a tehnika ovladava primjenjujući naučne znanosti. Zbog toga su istraživanja u tehnici pretežno eksperimentalna istraživanja. Nauka rezultat svoje aktivnosti određuje istinitošću, a tehnika svoj efikasnošću.

O odnosu nauke i ideologije započecemo takođe jednom izrekom koja kaže: **Zlatna uzda ne čine konja boljim.**⁶Termin „ideologija“ upotrebljava se za označavanje različitih stvari. Kada se ovaj izraz javio pred kraj XVIII vijeka u Francuskoj, označavao je nauku o idejama (osjećanjima). Empiriski usmjereni filozofi toga doba

³ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 5

⁴ Moreno Jakob: *Osnovi sociometrije*, Savremena škola, Beograd 1962

⁵ Mozer C.A.: *Društveni ugovor*, Prosveta, Beograd 1949

⁶ Seneca

koji sebe nazivaju ideolozima kritikuju metafiziku i dotadašnje rezultate duhovnih nauka. Oni se kritički odnose prema Napoleonovim vojnim i političkim podhvati- ma pa ih Napoleon naziva „ideolozima“ misleći pri tome kako oni nemaju veze sa političkom i društvenom stvarnošću, pa se od tad „ideologijom“ naziva mišljenje koje nema veze sa pravom stvarnošću. Marx i Engels ideologijom nazivaju svu duhovnu nadogradnju (religiju, filozofiju, moral, umjetnost, pravo).⁷ Postoji podjela ideologije po kojoj se javljaju dva ideološka oblika: ideologija vladajuće i ideologija potčinjene klase. **Najjači nije dovoljno jak da bude uvijek gospodar ako ne pretvori svoju snagu u pravo, a poslušnost u dužnost.** Uticaj vladajuće ideologije na nauku nije malen. On se odražava u tome:

1. Što vladajuća ideologija proglašava sebe naukom
2. Što suzbija nastanak i razvoj pojedinih nauka
3. Što iskrivljuje naučna saznanja
4. Što usmjerava nauku prema istraživanjima koji njoj odgovaraju.

Kada ideologija želi neko konkretno društvo proglasiti istinskim. Nauka je objektivna dok je ideologija subjektivna . objektivnost nauke se ogleda u tome što njeno mišljenje zavisi o onom o čemu misli, dok se subjektivnost ideologije ogleda u tome što njena misao zavisi od onoga koji misli. Ideologijom se nazivaju i društvena učenja kojima se određuju ciljevi, vrste i oblici društvene akcije. Druga mišljenja dobiju naučni naziv ona tim postaju istinita (s obzirom da se smatra da su naučna mišljenja istinita, dok ostala mogu biti lažna, što smo naveli pri opštem odrađivanju nauke). Zato nauku treba razlikovati od ideologije i onda kada nose isti naziv. Nauka o društvu teži za istinitim saznanjima društva.

Kada govorimo o povezanosti *nauke i društvene vrijednosti* na samom početku potrebno je istaći da nauka zadovoljava znatiželju, jednu od osnovnih ljudskih potreba. Ona svojim otkrićima obogaćuje čovječansvo, proširuje njegove vidike, pa prema tome predstavlja moralni čin.⁸

Svako otkriće proširuje vidike čovjeka i predstavlja moralni čin. Iako u otkri- vanju nema moralnih dilema, naučnik mora imati na umu upotrebu svog otkrića, jer se znanje u ovakvom podjeljenom svijetu nije jedino opšte dobro koje se koristi za posebne interese.

Razlika između *nauke i umjetnosti* potrebno je istaći da nauka mišljenjem utvrđuje opšte, izražava ga pojmom, sa druge strane umjetnost intuiciom u konkretnom pronalazi opšte i izražava ga tipom. Drugim riječima što je mišljenje i pojam u nauci to je intuicija i tim u umjetnosti.

⁷ Županov Josip: Sociologija i samoupravljanje, Školska knjiga, Zagreb, 1977

⁸ www.geof.unizg.hr/bstancic/kiksgnh.pdf

Na kontinuitetu saznanja umjetnost se prva javlja. Umjetničko saznanje je osjećajno, konkretno i sugestivno, a naučno saznanje je apstraktno, misaono i logično. A u istraživanju svojih saznanja nauka se služi simbolima, a umjetnost znakovima.

1.2. Pojam i vrste istraživanja⁹

Nije dovoljno da u naučnom procesu imamo misaono i iskustvenu djelatnost, već je potrebno da su one međusobno usklađene, a to znači da se odnose na isto u objektivnoj stvarnosti. Međutim ima slučajeva kada su iskustveni podaci suprotni misaonoj djelatnosti. Zato se u logici spominje sl. Priojer: Krivo se trvdi da je Kolumbo otkrio Ameriku. On je nju prvi vidio i hodao po njoj, ali je mislio da vidi i hoda po Indiji. Misao i iskustveno doživljavanje nisu se odnosili na isto u objektivnoj stvarnosti. Ovaj zaključak (otkriće) formalno logički stoji, ali iskustvo govori drugačije. Logos i praxis obično se podudaraju, ali ako to nije tako u konkretnom slučaju, manje ćemo pogriješiti, ako se odlučimo za praxis. Ovaj raspored između empirijske i misaone djelatnosti uzrokovan je time što formalnogičko mišljenje nije pogodno za objašnjavanje, pa je u takvim slučajevima potrebno objašnjenje zasnovano na dijalektričkoj a ne formalnoj logici.¹⁰

Istraživanje i traženje imaju različito značenje. Kada tražimo, tražimo uvijek nešto određeno. Dakle, znamo šta tražimo, ali ne znamo gdje je to. Tražnjem nalazimo ono što znamo, a istraživanjem otkrivamo ono što ne znamo. Otkriće nije niti sama zamisao niti samo iskustvo, ali put prema otkriću vodi od iskustva do mišljenja ili od mišljenja do iskustva. Prema tome "istraživanje je proces kojim se iskustvo osmišljava ili misao iskustveno provjerava"¹¹. Prema tome nema otkrića bez istraživanja. Otkriće ne može biti spontano, jer između iskustvenog doživljavanja i pojma ne postoji neposredna veza. Pojam je zamisao biti istovrsnih pojmova i procesa. On može biti istinit i lažan. Istinit je kada zamisao biti odgovara stvarnoj biti. Lažan je zamisao biti ne odgovara stvarnoj biti. Prema tome da bi se došlo do istinite zamisli biti pojava i procesa potrebno je provesti istraživanje.

*Naučno istraživanje je process povezivanja mišljena i iskustava kojem je cilj otkrivanje zakonitosti u pojavama i procesima, a pisani izvještaj o tom procesu i rezultatima do kojih se došlo nazivamo naučni rad.*¹²

Naučna aktivnost završava naučnim radom, ali se ne iscrpljuje samo pisanjem.

⁹ Thurstone L.L.: The factor problem in Jackson D., Messick S., Problems in Human Assessment, Mc. Grow-Hill, 1967

¹⁰ Serdar Vladimir. Udžbenik statistike, Školska knjiga, Zagreb 1966

¹¹ Popović Mihailo: O metodologiji, Visoka škola političkih nauka, Beograd 1961.

¹² „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 17

Izumom se nazivaju plodovi ljudskog uma koji su se potvrdili u praksi.¹³ Prema tome tehničko istraživanje je process povezivanja mišljenja i iskustava. U tehničkim istraživanjima često se koriste modeli. Modeli su pojednostavljene realizacije misli.

Stručna istraživanja takođe uspostavljaju vezu između mišljenja i iskustvenog doživljavanja, a razlikuju se i od naučnih i od tehničkih istraživanja.

Naučna istraživanja vode generalizaciji, tehničkoj efikasnosti, a stručna konkretizaciji. Npr. bez obzira na razlike u cilju stručna su istraživanja po logičkoj strukturi slična naučnim i tehničkim istraživanjima. U istraživanjima društvenih i političkih pojava razlika se može primjetiti u veličini i strukturi uzorka, pa se naučna istraživanja zovu makro istraživanja, a stručna mikro istraživanja. Stručna istraživanja mogu biti dobra osnova za naučna istraživanja pa je teško zamisliti dalji razvitak politologije bez stručne afirmacije politologa.

Pisani izvještaj o stručnom istraživanju zove se stručni rad.¹⁴

Zastupnici akcijskih istraživanja upozoravaju da tradicionalna naučna istraživanja ostaju na otkriću koje završava u ladici, a akcijska istraživanja idu dalje i traju sve dok se situacija ne promijeni. Vidjeli smo da su rezultati naučnih istraživanja opšte dobro s velikom potencijalnom vrijednošću. Da bi se ta vrijednost pretvorila u stvarnu vrijednost potrebna su tehnička i stručna istraživanja kao i stručna aktivnost koja će na svemu tome biti zasnovana.

Da bi došlo do promijene akcija se mora zasnivati na rezultatima naučnih, tehničkih i stručnih istraživanja.¹⁵

Naučno	Tehničko	Struč.	Stručna
Promjena	= istraživanje	+ istraživanje	+ istr. + aktivnost
(otkriće)	(izum)	(dijag.)	

Predmet neke nauke je dio objektivne stvarnosti a nauka je misaona interpretacija tog dijela stvarnosti. Metode istraživanja su racionalno imperijski postupci koji nas vode istinitim saznanjima. Registrovana činjenica postaje podatak. Pojam i zamisao biti pojave i procesa do kojeg smo došli mišljenjem na osnovu iskustvenog doživljaja tih pojava i procesa. Hipoteze ili pretpostavke (preshumcije) su misoano objašnjenje objektivne stvarnosti koje još nije provjereno činjenicama te stvarnosti. Zakon označava trajnu, nužnu i bitnu vezu među pojavama i procesima. Teorija je viši zakon koji objašnjava veći broj trajnih, nužnih i bitnih veza među pojavama i procesima. S obzirom na broj veza koje objašnjava Merton razlikuje tri vrste teorija:

¹³ Vigotski Lav: Mišljenje i govor, Nolit, Beograd, 1977.

¹⁴ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 18

¹⁵ Toš Niko: Metode družboslovnega raziskovanja, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1978.

1. Teorije dalekog dometa
2. Teorije srednjeg dometa
3. Teorije kratkog dometa

Prema tome nauka se sastoji od definicije njenog predmeta, metode, podatka, pojmova, jezika, hipoteza, zakona i teorija.

Uz pomoć naučne metode provjera se istinitost naučnog mišljenja. Svako otkriće je anticipacija prirode, pa se do istinitog saznanja ne može doći samo proučavanjem činjenica.

Istraživanje počinje problemom. Na osnovu teorijskog saznanja, inteligenciji, intuicije i mašte dajemo misaoni odgovor na problem. Taj nas odgovor usmjerava prema određenim činjenicama koje trebamo prikupiti radi provjeravanja naših pretpostavki. Međutim, prikupljanje, obrada i interpretacija činjenica su poslovi u naučnom istraživanju koji moraju udovoljavati određenim naučnim kriterijumima.

Već smo rekli da metoda istraživanja zavisi o onome što se istražuje. Objektivna stvar vrlo je složena, pa i istraživači postupci moraju biti složeni.

2. DRUŠTVENE NAUKE - SPECIFIČNOSTI

Ovu tematsku cijelinu započecemo izrekom Taku-an-a koja glasi: **“Što se penješ na veći vrh vidiš veće prostranstvo koje treba istražiti.”**¹⁶

Nauka o društvu je pojmovna interpretacija društvene stvarnosti zasnovane na činjenicama te stvarnosti. Društvene su se navike počele javljati u vrijeme kada su se prirodne nauke već dobro razvile i afirmirale svojom sistematičnošću, preciznošću i egzaktnošću. Zbog toga je pojam nauke bio zasićen značenjem prirodne nauke. Pri tome se nije imalo u vidu da se prirodne i društvene nauke razlikuju po predmetu svog istraživanja pa i medote pomoću kojih se istražuje njihov predmet moraju biti drugacije.

2.1 Društvene pojave

Struktura društvenih pojava znatno je složenija od strukture prirodnih pojava. Prirodne pojave imaju stalnu a društvene dinamičku strukturu, npr. “preko robovlasničkog poretka, feudalizma, kapitalizma, do socijalizma različitih vrsta”. Društvene pojave teže je egzaktno mjeriti. Međutim, potrebna egzaktnost u društvenim naukama znatno je manja nego u prirodnim naukama npr. “referendum gradnjana”.¹⁷ Prirodne pojave djeluju neovisno o čovjeku, a društvene se baziraju

¹⁶ Taku-An

¹⁷ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav

na djelatnosti ljudi. Prema tome treba ih objašnjavati i uz pomoć spoznaja o čovjeku. Tu nisu dovoljne samo spoznaje o čovjeku, već i specifične koje se odnose na stečena obilježja ljudi. Društvene pojave teže je predvidjeti, jer je teško zahvatiti veliki broj uzroka a osim toga može doći do uzroka koji daju novi kvalitet. Čak i sama spoznaja može uticati na promjene društvenih pojava. Istraživač društva je pod većim uticajem društvenih vrijednosti. On je član određene društvene grupe, pa se u istraživanju teško može osloboditi u vrijednosti grupe kojoj pripada. Kompleksne i promjenjive društvene pojave teže su dostupne iskustvenom doživljavanju, pa je registracija činjenica uglavnom vezana uz posredne i složenije postupke. Iako takvi pojmovi u društvenim naukama odnose se na veći broj pojedinačnih slučajeva koje nije moguće zahvatiti, pa je potrebno odrediti reprezentativan uzrok slučajeva u kojima treba prikupiti podatke. Sve teoriske škole predstavljaju jednostranosti u kojima se naglašava samo jedan aspekt. Pozitivisti prenaplašavaju osjećajnost, teoretičari mišljenja, a akseolozi vrijednost. Vrijednost je osnova ideologiskog mišljenja, a naučno saznanje dijalektički povezuje doživljavanje mišljenja.¹⁸

2.2 Povezanost društvenih nauka

Cilj nauke je otkriće. Otkriti možemo postojanje, pojava i procesa, njihova obilježja i međusobne odnose. S obzirom na međusobne odnose sve pojave možemo podijeliti na uzroke, povode i posljedice.

Uzrok je pojava ili proces koji izaziva promjene nad drugim procesima i pojavama. Budući da su u društvene pojave polideterminirane, promjene da drugim društvenim pojavama š procesima obično izaziva uzročni kompleks. Jedna pojava ili proces u uzročnom kompleksu naziva se neophodan uslov. A ako jedna pojava ili proces sami izazivaju posljedicu naziva se dovoljan razlog.

Povolj je dodatno djelovanje koje se razlikuje od nužnog uslova i dovoljnog razloga. On se definiše kao činilac koji oslobađa elemente strukture i na taj način samo pospješuje ono što bi se i bez njega dogodilo.¹⁹

Posljedica je pojava koja je uzrokovana drugim pojavama. Ona se ne može javiti prije a ni istovremeno kad bi uzrok, već kao što samo ime kaže javlja se poslije uzroka. Uzrok se mora javiti prije, a ono što je prije mora biti uzrok.²⁰

Društvene pojave međutim imaju opšta i zajednička obilježja. Društvena nauka je moguće i njeno značenje se bitno ne razlikuje od značenja pojma prirodnih nauka.

Vujević str. 18

¹⁸ Metodologija naučnog rada www.slideshare.net

¹⁹ Supek Rudi: Ispitivanje javnog mnijenja, Naprijed, Zagreb 1961

²⁰ Šušnjih Bogdan: Opšta metodologija, Naučna knjiga, Beograd 1971.

Razlike između prirodnih i društvenih nauka postoje. Međutim te razlike nisu uzrokovane različitim shvatanjem pojma nauke, već razlika u predmetu istraživanja. Razlike u predmetu istraživanja moraju se odraziti na razlike u metodama i rezultatima istraživanja.

Kada govorimo o empirijskim i normativnim teorijama potrebno je istaći da je empirijska teorija govori o društvu kakvo ono jeste, a normativna teorija govori o društvu kakvo bi trebalo biti. Istinitost empirijske teorije provjerava se podudarnošću mišljenja, pojava i procesa o kojima se misli. Normativna teorija govori o budućnosti, o društvu koje se želi pa se njena istinitost ne može provjeravati kao istinitost empirijske teorije.

Empirijska teorija mora biti istinita. Istinita je kada se nalazi u dijalektričkom jedinstvu sa iskustvenim doživljavanjem stvarnosti o kojoj se misli. Normativna teorija mora biti istinska. Istinska je kada se njen sadržaj zasniva na stvarnim potrebama i željama ljudi na koji se odnosi.

a) odnos između normativne teorije i ideologije²¹

I normativna teorija i ideologija zasnivaju se na željama ljudi i iznose ciljeve određene grupe. Zbog toga se u velikoj većini slučajeva izjednačavaju.

b) odnos između normativne teorije i naučne prognoze

I normativna teorija i naučna prognoza govori o budućnosti. Normativna teorija govori o budućnosti koja se želi, kakva bi trebala biti. Naučna prognoza, međutim, govori o budućnosti koja će se dogoditi po datim okolnostima. Međutim, tačna naučna prognoza ne mora biti nužna, jer čovjek može djelovati na ishod budućnosti mijenjajući okolnosti koje su date. Tačne okolnosti koje se nisu ostvarile zbog akcija zasnovanih na njima nazivaju se suicidalnim prognozama. U društvenim istraživanjima one su vrlo česte. Ali donošenje odluke za koje se ciljeve ljudi trebaju odlučiti nije pitanje nauke. Naučno pitanje je otkrivanje, a ne odlučivanje.

c) odnos između normativne teorije i idealnog tipa²²

Idealni tip se razlikuje i od normativne i empirijske teorije. On je misaona konstrukcija koja služi kao metodološko sredstvo u objašnjavanju društvenih pojava. Max Weber je smatrao da svaki čovjek mora odlučivati koji će za njega biti Bog a koji đavo. Idealni tip pomaže u ostvarivanju određenog cilja, a normativna teorija govori o pravnom cilju. Idealnim tipom se nauka instrumentalizuje, normativna teorija je humanizira. Idealni tip govori kako nešto postići a normativna teorija

²¹ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 20

²² Toš Niko: Metode družboslovnega raziskovanja, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1978.

govori šta treba postići.

d) odnos između normativne teorije i funkcionalizma

Funkcionalizam je jedan od dominantnih metodološko – teoriskih orijentacija u društvenim naukama. Javio se je pod uticajem prirodnih nauka pa su se društvene pojave pokušale tumačiti analogno biološki. Društveni se sistem izjednačio s organizmom u biologiji, pa se u proučavanju društvenih pojava pošlo od društvenog sistema. Društveni se sistem uzimao kao harmonična cjelina. Kao što ruka i oko imaju značaj za pojedince tako pojedinac ili neka društvena institucija imaju važnost za društveni sistem. Socijalna intergracija ne bi se smjela zasnivati na sistemu zajedničkih vrijednosti.

e) odnos između društvene nauke i politike

Lec kaže: „**Najteže je za istinu u vrijeme kada sve može biti istina.**“²³ Društvena nauka istražujući društvo otkriva odnose koji u njemu vladaju. Politika je otuđena sila koja vlada nad ljudima. Uz pomoć nje vladajuća klasa reguliše i usmjerava globalne društvene procese u skladu sa svojim posebnim interesima. Društvene nauke kasno se javljaju, a kada se jave brzo ideologiziraju, jer postaju instrumentom vladajuće klase. Institucijalizovana nauka o društvu u klasnom društvu se pretvara u ideologiju. Nauka je mogla biti mnogo potiskivana i potisnuta ali ne i zauvijek uništena. Sukob između nauke i politike javljaće se sve dok se društvo ne riješi klasnih elemenata, uključujući ostatke klasne svijesti kojih se tako lako ne riješavaju ni političari ni naučni radnici. Društvena se nauka bori protiv zablude i otkriva stvarne društvene odnose do kojih dolazi nauka redovno su znatno lošiji od onih koje pokazuje politika.

3. PROCES ISTRAŽIVANJA DRUŠTVENIH POJAVA

Način istraživanja zavisi od obilježija predmeta koji se istražuje. Predmet istraživanja društvenih nauka toliko je složen da ga a u načnom istraživanju nije moguće obuhvatiti onim što se uobičajno naziva metodama istraživanja.²⁴

3.1 Pojam procesa istraživanja

Proces istraživanja je kompleksna istraživačka aktivnost, koja se pored odgovarajuće primjene metoda mišljenja, teorije metoda empiriske verifikacije koristi većim brojem aktivnosti koje pomažu u dolaženju do novog saznanja. Te aktivno-

²³ Lec

²⁴ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 37

sti nisu uniforme, već se prilagođavaju obilježijima konkretnog problema istraživanja, pa se opravdano može govoriti i o metodama obavljanja tih aktivnosti. Zbog toga ne govorimo o metodama istraživanja društvenih pojava, nego o procesu istraživanja društvenih pojava. Istraživački proces je kompleksna aktivnost koja se koristi različitim vrstama metoda.

3.2 Faze procesa istraživanja

U procesu istraživanja pojavljuje se 13 faza, i to:

1. Izbor i definisanje problema istraživanja
2. Određivanje područja naučne analize
3. Definisanje pojmova i pojmovna analiza
4. Određivanje ciljeva istraživanja
5. Postavljanje hipoteze
6. Identifikacija i klasifikacija varijabli
7. Operacionalizacija varijabli
8. Utvrđivanje nacrtu istraživanja
9. Izbor i razrada metoda za prikupljanje podataka
10. Planiranje i provođenje terenskog dijela istraživanja
11. Sređivanje i obrada podataka
12. Interpretacija podataka
13. Pisanje naučnog izvještaja

Prvih 5 faza istraživanja čini istorijska aktivnost.²⁵

Od 6-11 faze razrađene su empiriske aktivnosti u istraživačkom procesu. Interpretacija podataka i pisanje naučnog izvještaja faze su koje povezuju empiriski i teoriski dio procesa istraživanja. Teoriski dio procesa istraživanja počinje problemom istraživanja, a završava se hipotezama. Istraživački je proces jedinstvena aktivnost u kojoj teoriski dio odlučuje šta će se empiriski mjeriti, a rezultati empiriskog mjerenja određuju ispravnost teoriske misli. Naučno istraživanje je cjelokupan istraživački proces koji u sebe uključuje i povezuje teorisku i empirisku aktivnost.²⁶

²⁵ Vujević Miroslav: Prijemni ispiti – socijalna selekcija, Politička misao, br. 2, 1969.

²⁶ www.geof.unizg.hr/bstancic/kiksgnh.pdf

4. IZBOR I DEFINISANJE PROBLEMA I ISTRAŽIVANJA

Bez problema istraživanja nema ni istraživanja. Zbog toga je uočavanje problema jedan od najkreativnijih doprinosa u istraživanju, jer samo uočavanje važnih problema dovodi do značajnijih istraživanja i otkrića.²⁷ Formulisanje problema je mnogo češće bitnije od njegovog rješenja, koje može biti stvar puke matematičke ili eksperimentalne vještine. Postaviti nova pitanja, otkriti nove mogućnosti, sagledati stvarne probleme iz novog ugla zahtjeva stvaralačku imaginaciju i označava stvarni napredak nauke.²⁸

Izvori problema istraživanja mogu biti različiti. Prije svega treba biti usmjeren na probleme i bilježiti probleme koje nam se čine poticajni za istraživanje.

Specijalizacija doprinosi lakšem uočavanju problema, jer kako smo već rekli dublje ulaganje u područje omogućuje bolji uvid u ono što nam je nepoznato. Objavljene rasprave mogu biti izvor problema, jer se u njima ističe, pored rezultata koje smo dobili, i ono što bi bilo dobro učiniti za dalje osvjtljavanje problema koji je istraživan.

Prilikom izbora problema potrebno je voditi računa o:

- Pri izboru problema treba izbjegavati nepotrebna ponavljanja istraživanja
- Pri izboru problema istraživanja treba voditi računa o njegovoj važnosti i primjenjivosti rezultata u praksi
- Radoznalost i interesi važni su kriterijumi pri izboru problema, jer znatiželja potiče ljutski duh na istraživanje
- Važan kriterijum pri izboru problema je i stručnost istraživača
- Kod izbora određenog problema treba voditi računa da li raspolažemo s odgovarajućom opremom i uvjetima rada
- Pokroviteljstvo i saradnja centra odlučivanja važan je kriterijum pri izboru problema
- Troškovi istraživanja često su veći od predviđenih pa se mora prekinuti istraživanje
- Rizik, opasnost i teškoće mogu omesti provođenja i istraživanja određenog problema pa kod samog izbora treba voditi računa o tome
- Za svako istraživanje potrebno je određeno vrijeme istraživač može biti prisiljen da stanuje u izbi da živi od kore hljeba i da nosi pohabano odijelo, može biti lišen društvenog priznanja, ali, ako ima vremena on se može potpuno posvetiti nauci
- Aktuelnost rezultata istraživanja

²⁷ Toš Niko: Metode družboslovnega raziskovanja, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1978.

²⁸ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 39

- Mogućnos rješenja nekog problema pomoću istraživanja takođe treba biti kriterijum izbora

5. IZBOR PODRUČJA NAUČNE ANALIZE

Što je stvarnost složenija, javlja se više nauka koje proučavaju. Veći broj nauka daje potpunije objašnjenje nego samo jedna nauka. Iako je poželjno da istraživanja u društvenim naukama budu interdisciplinarna, jedna društvena pojava može biti istraživana s jednog naučnog područja i s više njih. Istraživanja s jednog naučnog područja nazivamo disciplinarnim istraživanjima, a istraživanja s više naučnih područja nazivamo interdisciplinarnim istraživanjima. Ako smo se odlučili za intrerdisciplinarno istraživanje moramo odrediti s kojih ćemo naučnih područja provesti istraživanja.²⁹ Kad smo to učinili potrebno je specificirati problem istraživanja unutar svakog od tih područja koje smo se odlučili. Izbor naučnih područja nije proizvoljan, zavisi o karakteru samog problema, ciljevima koje želimo postići i mogućnostima istraživanja. Formulacijom problema pomoću upitne rečenice usmjeravamo se prema određenim naučnim područjima. Izbor naučnih područja s kojih smo se odlučili istraživati dalje, specificira problem istraživanja. Na osnovu tog određuje se struktura istraživačkog tima u kojem će svaki saradnik dalje teoretski obrađivati problem sa svog naučnog područja. Svaki član istraživačkog tima izradiće projekat istraživanja za svoj problem.³⁰

6. ODREĐIVANJE CILJEVA ISTRAŽIVANJA

Otkrića ne dolaze spontano, već su plod svjesne aktivnosti. Svaka svjesna aktivnost pa i naučno istraživanje upravljena je određenom cilju. Na istraživanje nas potiče znatiželja pa cilj naučnog istraživanja jeste saznanje. Cilj jedne određene nauke jeste saznanje djela objektivne stvarnosti koji je odabrala za predmet svog istraživanja. Cilj jednog određenog istraživanja mora biti mnogo konkretniji. Kao što je cilj nauke vezan za njen predmet istraživanja, tako cilj jednog određenog istraživanja treba vezati uz njegov problem. Prema tome moglo bi se reći da je cilj svakog istraživanja otkriti ono što smo definisali kao nepoznato, kao problem.³¹

²⁹ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 5

³⁰ Toš Niko: Metode družboslovnega raziskovanja, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1978.

³¹ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 5

6.1. Vrste ciljeva

U naučnom istraživanju javljaju se dvije vrste ciljeva:

- 1) pragmatički ili društveni ciljeve
- 2) saznajni ili naučni ciljevi

Pragmatički ili društveni ciljevi istraživanja govore o koristima koje mogu proizaći na osnovu rezultata istraživanja, o korisnicima koji se mogu služiti rezultatima i ako je to moguće odrediti, o načinu korišćenja dobijenih rezultata.³²

Naučni ili saznajni ciljevi su oni na osnovu kojih određujemo nivo saznanja koji trebamo ostvariti da bi riješili problem. Ti ciljevi nisu proizvoljni već proizilaze iz same prirode problema. Priroda problema ne određuje ih do kraja pa ih treba specificirati. Moguće su četiri vrste ovih ciljeva. To su:

- 1) naučno opisivanje ili deskripcija
- 2) naučna klasifikacija
- 3) naučno objašnjenje ili eksplanacija
- 4) naučno predviđanje ili prognoza

Naučno opisivanje mora biti objektivno to znači da opis ne zavisi o onome ko ga vrši, već o onome šta se opisuje. Naučno opisivanje mora biti i potpuno. To znači da pojave i procese treba zahvatiti u cjelini.

Klasifikacijom dolazimo do pobližih saznanja o pojavama i procesima određujući njihovu vrstu ili dovodeći ih u vezu sa drugim pojavama i procesima.

Objasniti neku pojavu obično znači otkriti uzroke njenog nastanka, mjenjaanja i nestanka. Međutim, imamo dvije vrste eksplanacijskih ciljeva:

- 1) otkrivanje povezanosti
- 2) otkrivanje uzročno-posljedične zavisnosti

U istraživanjima s prognostičkim ciljem moramo biti usmjereni na dinamičke karakteristike pojava, a njih nije moguće zahvatiti samo u jednom momentu. Zbog toga dugoročnije prognoze i nisu moguće bez dugoročnije analize.³³

7. POSTAVLJANJE HIPOTEZE

Rekli smo da je definisanje problema istraživanja proces. Zapravo, svaka faza procesa istraživanja dio je tog procesa. Iz kompleksne problematične situacije najprije se izdvaja istraživački problem. Dobro i precizno formulisani problem istraživanja usmjerava nas prema boljim hipotezama. Hipoteza istraživanja su misaoni

³² Popović Mihailo: O metodologiji, Visoka škola političkih nauka, Beograd 1961.

³³ Šušnjić Đuro Kritika sociološke metode, Gradina 1973.

odgovor na pitanje u problemu.

Hipoteza predstavlja misaono-teorisku dopunu izvjesnih praznina u poznavanju određene pojave ili čitave oblasti pojava čije izvjesne momente, djelove ili aspekte već poznajemo.

Budući da otkriće mora biti korak dalje u saznanju za dobru hipotezu pored dobrog znanja potrebno je imati i koristiti se stvaralačkim sposobnostima kao što su inteligencija, masta, intuicija.

Weber smatra da je otkriće plod isključivo stvaralačkih sposobnosti i da predhodno znanje može samo smetati pa preporučuje cerebralnu higijenu.

Hipoteze su korak prema novim saznanjima. Ponekad prelaze teoriske okvire starih saznanja i dovode ih u pitanje. Treba razlikovati hipoteze od prvovjerene hipoteze. Jedno je zakon i teorija, a drugo je hipoteza.

Prema tome, istraživanje nije i ne može biti samo proučavanje činjenica, jer činjenice same za sebe nista ne pokazuju. Kad imamo hipotezu tek onda znamo koje ćemo činjenice prikupljati i kako ćemo ih povezati. Nikad nismo u mogućnosti istraživanjem obuhvatiti sve činjenice, a ako slijedimo određenje hipoteze nužno moramo neke činjenice smatrati značajnijima, a druge ne.³⁴

Dobre hipoteze moraju udovoljavati većem broju kriterijuma:

1) Hipoteza mora biti valjana. To znači da se mora odnositi na problem koji istražuje. Problem je pitanje, a hipoteza mora biti odgovor na to pitanje.

2) Hipoteza mora biti pojmovno jasna. To znači da se moramo držati značenja do kojeg smo došli pojmovnom analizom.

3) Hipoteza mora biti iskustveno provjerljiva. Ispravnost hipoteze u istraživanju provjeravamo empiriskim putem, zbog toga se hipoteze moraju odnositi na objektivna obilježja koja se mogu direktno ili indirektno doživjeti.

4) Hipotezu treba dovesti u vezi sa raspoloživom tehnikom. Sve hipoteze istraživanja nije moguće provjeriti svakom tehnikom istraživanja, zbog toga hipoteze treba postavljati tako da nas usmjeravaju na najbolju tehniku njihovog provjeravanja.

5) Hipoteza treba biti specifična. Hipoteze se obično iskazuju opštim terminima, pa su tako obimne da ih nije moguće provjeriti. Takve su hipoteze privlačne, jer se pričinjavaju značajne.

6) Hipoteza mora biti u vezi sa teorijom. Naučna teorija je deduktivno jezgro od kojeg dolazimo do hipoteza o problemu našeg istraživanja.

³⁴ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 56

S formulacijom i sređivanjem hipoteza završava se ova faza procesa istraživanja, ali i teorijski dio procesa istraživanja. Tu se istraživanje ne zaustavlja već se nastavlja empiriskim djelom koji se na hipotezama zasniva.³⁵

8. IDENTIFIKACIJA I KLASIFIKACIJA VARIJABLI

Misao je, kaze Hegel, i gluha i slijepa, ali naučna misao odnosi se na realnost koju možemo i čuti i vidjeti. Zbog toga se u naučnom istraživanju istinitost misli provjerava osluškivanjem realnosti o kojoj se misli.³⁶

Na tom svijetu stalna samo mijena jest.³⁷

Varijable su promjenjive veličine o kojima u hipotezama nešto tvrdimo da bi smo provjerili ispravnost onog što tvrdimo u izraživanju ćemo ih ili opisivati ili mjeriti. Postoje dvije vrste varijable:

- 1) Uključenost u delegatski sistem
- 2) Pol

Varijable su promijenjiva obilježija pojava ili procesa koja se kvantitativno ili kvalitativno mjenjaju. Sledeća podjela daje 4 vrste varijabli a to su:

- 1) Uključenost u delegatski sistem
- 2) Obrazovanje
- 3) Staž
- 4) Članstvo u SK

U istraživanjima nismo jednako zainteresovani za sve vrste varijabli koje se javljaju. One koje su u središtu naseg interesa mi zovemo zavisnim varijablama. Zavisne varijable su obilježija pojava koja nas najviše zanimaju u istraživanju, pa tu varijablu dovodimo u vezu sa drugim varijablama koje nju opisuju, klasifikuju ili objašnjavaju. A varijable koje opisuju, klasifikuju ili objašnjavaju zavisnu varijablu nazivamo nezavisnim varijablama. Zavisne varijable se obično označavaju sa Y a nezavisne sa X. Klasifikacija varijabli na zavisne i ne zavisne vrijedi samo za određeno istraživanje. Zavisne varijable su obično kriterijum na osnovi kojeg donosimo odluku s kojih ćemo naučnih područja početi istraživati. Međutim, to mogu biti i nezavisne varijable. Bez obzira na to koja je zavisna, koja ne zavisna istraživanje ovih problema mora biti interdisciplinarno i to s politologskog i s ekonomskog područja, gdje se traži stručna kvalificiranost za mjerenje i interpretaciju jedne i druge varijable. Zavisne varijable određuje istraživač. On donosi odluku

³⁵ Vajl Lesli: Nauka o kulturi, Kultura, Beograd 1917.

³⁶ Suzuki B.T., E. From: Zen-budizam i psihoanaliza, Nolit, Beograd 1964.

³⁷ Gundulić

koja će varijabla biti i središtu njegovog istraživanja. Nezavisne varijable su manje pod uticajem volje istraživača, a više pod uticajem njegova znanja, mašte i intuicije. Zavisne varijable zavise od nezavisnih varijabli, a nezavisne ne zavise od zavisnih.³⁸ U istraživanju nije lako odrediti odnos između zavisne i nezavisne varijable, jer se mogu javiti neke druge varijable koje djeluju na njihov odnos. Zato pored zavisnih i nezavisnih varijabli u istraživanju se javljaju i *antecedentne* ili *eksplanatorne*. Pored tih često se u društvenim istraživanjima javljaju *intervenirajuće* varijable. Intervenirajuće varijable javljaju se poslije nezavisnih, a prije zavisnih i one uzrokuju povezanost između tih varijabli. Na koncu se mogu javiti *kondicirajuće* ili *specifikatorne* varijable koje uslovljavaju intezitet povezanosti između nezavisnih i zavisnih varijabli.

Kao što na kraju istraživanja možemo znati da li je neka varijabla nezavisna ili nije isto tako možemo doznati da li je eksplanatorna ili specifična. Prema tome u popisu varijabli mogu se javiti i neke varijable koje nemamo u hipotezama. Da bi odredili odnos između varijabli koje nas zanimaju te varijable moramo kontrolisati.

Popis i klasifikacija varijabli logički se nastavlja na prethodne faze. Ako se dogodi da želimo mjeriti ili kontrolisati neke varijable koje se ne javljaju u prethodnim fazama, trebamo vidjeti što to znači u poređenju s dosadašnjom logikom razmišljanja, da se nebi dogodilo da ne namjerno skrenemo s pojma koji smo namjeravali istraživati. S obzirom na mjerne karakteristike, varijable se dijele na kvalitativne i kvantitativne. Da bi smo varijable mogli mjeriti moramo ih defenisati. To znači da za kvalitativne varijable valja odrediti modalitet u kojima one variraju, a za kvantitativne valja odrediti smjer i teorijske mogućnosti.

U mnogim društvenim istraživanjima krivo se metrijski defenišu varijable. Nerjetko se kvalitativne varijable smatraju kvantitativnim. To nema štetne posljedice samo u naučnom istraživanju, pa definiciji varijabli valja posvetiti posebnu pažnju. Jedinka je drugačija cjelina nego što je to zajednica i zajedništvo.

Za jedinku ne možemo reći da je više jedinka od neke druge jedinke. Rekli smo da je zajednička varijabla, a varijable se mogu mjenjati kvalitativno i kvantitativno. Kvantitativne promjene mogu se događati u jednom ili dva smijera pa imamo unipolarne i bipolarne varijable.

Kada se govori o zajedništvu onda često se spominje naciobalizam (N) i unitarizam (U) kao dvije suprotnosti. Prva mogućnost bila bi da se zajedništvo uvećava od nacionalizma prema unitarizmu. Druga je mogućnost da se zajedništvo poveća obrnuto, od unitarizma prema nacionalizmu. Vrhunac zajedništva nije ni u nacionalizmu ni unitarizmu. Nacionalizam i unitarizam su u stvari negacije zajed-

³⁸ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 63

ništva. Nacionalizam to čini tako da proglašava svoju naciju samo dovoljnom. A, unitarizam negiranjem posebnosti želi stvoriti jednu zajednicu (naciju).

Kad bi naše zajedništvo bilo između unitarizma i nacionalizma, mogli bi smo ga definisati da je ono nacionalizam koliko i unitarizam.³⁹

9. OPERACIONALIZACIJA VARIJABLI

Ovo tematsko poglavlje započecemo Hofferovom izrekom: „**Lakše je voljeti čovječanstvo nego svog susjeda.**“⁴⁰

Hipoteze su naša mišljenja o obilježju jedne varijable ili mišljenje o odnosu između dvije varijable. Pojmovi se zamisao predmeta, pojava i procesa. Oni se razlikuju od predmeta, pojava i procesa koje označavaju. Da bi smo mogli provjeriti ispravnost naših hipoteza ne možemo ostati na pojmovnoj razini, jer zamisao predmeta pojava i procesa transcendiraju objektivnu stvarnost. Zato su pojmovi i gluhi i slijepi. Međutim, naučni pojmovi moraju imati empirijske korelate na koje se odnose.

Naučni pojmovi nastali su mišljenjem koje je zasnovano na činjenicama stvarnosti. Pojam je misaono objašnjenje činjenica. Za razliku od osjetnog doživljana pojam uopšteno odražava objektivne stvarnosti. Put nastanka pojma ide od objektivne stvarnosti preko osjetivih doživljanja do mišljenja. Taj se process naziva *konceptualizacija*. Zbog empirijske provjere mora se napraviti obrnuti put koji ide od mišljenja prema objektivnoj stvarnosti. Ovaj postupak zove se *operacionalizacija*.

Svi indikatori nemaju jednaku vrijednost u zastupanju određenih varijabli, pa moramo voditi računa o tome da izbor indikatora treba udovoljavati većem broju kriterijuma.⁴¹

1) Indikator mora biti valjan. To znači da se mora odnositi na varijablu koju želimo mjeriti. Recimo da se u objektivnoj stvarnosti postoji nepregledno mnoštvo pojava i procesa i da se samo neki odnose na neku varijablu.

Postoje četiri načina određivanja valjanosti indikatora:

a) *empirijoristička validacija* je postupak kojim unaprijed proglašavamo da je nas indikator valjan, bez ikakve provjere.

b) *logicka validacija* je postupak kojim pronalazimo indikatore na osnovu definicije varijable koju želimo operacionalizirati.

³⁹ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 69

⁴⁰ Eric Hoffer

⁴¹ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 70

c) *validacija pomoću mišljenja žirija*. Logička validacija povećava vjerovatnoću da smo dosli do dobrih indikatora, ali na taj način ne možemo biti sigurni da smo došli do valjanih indikatora.

d) *validacija indikatora pomoću poznatih grupa*. Za ovaj način validacije moramo pronaći dvije kontraksne grupe koje znamo da se međusobno razlikuju. Recimo da je varijabla religioznost. Religioznost se ogleda u velikom broju specifičnih ponavljanja kao što su slavljenje praznika, odlazak u crkvu, vjenčanje i krštenje djece u crkvi.

2) Indikator mora biti objektivni. ⁴²Objektivan je kada rezultati do kojih se dolazi njegovom upotrebom ovisi o onome šta se mjeri. Objektivnost indikatora određuje se na taj način da damo većem broju pojedinaca da uz pomoć istog broja indikatora mjere istu varijablu. Ako su rezultati isti, onda tu razliku ne možemo prepisati onome ko mjeri. Treba razlikovati objektivnost indikatora.

3) Indikator mora biti pouzdan. Pouzdanost nekog indikatora govori o tome koliko se u mjerenju jedne varijable može osloniti na neki indikator, da u društvenim indikatorima često djeluje na pojavu koja se istražuje. Za mjerenje neke varijable obično se upotrebljava više varijabli. U takvim slučajevima može se odrediti pouzdanost indikatora.

4) Indikator mora biti jednoznačan. To znači da indikator treba biti jasno i precizno definisan.

5) Indikator mora biti precizan. Pomoću njega registrujemo i manje razlike u veličini varijable. Preciznost mora imati teorisko i praktično opravdanje. Ne smije se pretjerati, jer ispitanici obično nisu osjetljivi da ispravno ispituju više od 5 inetziteta.

6) Indikatori trebaju biti reprezentativni.

Ako nam je varijabla participacija radnika u samoupravljanju onda bi ne reprezentativni indikatori bili precjedavanje samoupravnim organima. To velika većina radnika ne čini, pa na temelju njih ne bismo mogli razlikovati one koji više participiraju od onih koji manje participiraju. Da bi indikatori bili upotrjebljivi u naučnom istraživanju moraju udovoljavati navedenim kriterijumima. Operacionalizacija varijabli povezuje teorisku i empiriski nivo istraživanja.

Apstraktni karakter teorije često dovodi do njenog udaljavanja od objektivne stvarnosti. ⁴³ Teorisko znanje može biti:

- Solidno
- Logičko
- Razumljivo

⁴² „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 73

⁴³ Tadijanović Dragutin: Poezija, Mladost, Zagreb 1980.

U operacionalizaciji varijabli možemo imati više ili manje uspjeha. Uspjeh može znatno pridonijeti vrijednosti cjelokupnog istraživanja, kao što neuspjeh može umanjiti. U empiriskom djelu procesa istraživanja misao ne zamjenjuje osjetila. Obilježja koja nas zanimaju javljaju se na različitim mjestima, u različito vrijeme i u velikom broju.

10. ODREĐIVANJE NACRTA ISTRAŽIVANJA

U nacrtu istraživanja treba najprije donijeti odluku kojim ćemo se metodama koristiti za prikupljanje podataka u istraživanju. Zatim treba u skladu sa cjelokupnom logikom istraživanja odlučiti ko nam može dati najbolje podatke koji nas zanimaju, gdje, kada i u kojim uslovima.⁴⁴

Imamo dvije vrste nacrtu istraživanja:

1. Deskriptivni i
2. Kauzalni nacrt istraživanja

Ako nam je cilj kalasifikacijski moramo osigurati reprezentativnost mjerenja svakog obilježja na osovu kojeg ćemo klasifikovati. I u jednom i u drugom slučaju potreban nam je deskriptivni način istraživanja. Deskriptivni nacrt istraživanja prije svega mora osigurati reprezentativan uzorak. Pored toga u deskriptivnom nacrtu istraživanja treba odlučiti ko nam može dati najbolje podatke o onome što nas zanima, na koji način ćemo prikupljati podatke, gdje ćemo prikupljati podatke, kada ćemo prikupljati podatke.

Svaka odluka može dosta djelovati na vrijednost podataka do kojih ćemo doći jer svak nije u stanju dati sve podatke, a ni sve metode nisu jednako prikladne za sve vrste podataka, niti je svako mjesto i vrijeme jednako pogodno za provođenje istraživanja.⁴⁵

Kauzalni nacrt uvijek uključuje i deskriptivni, jer nije moguće ustanoviti uzročno-posljedičnu vezu ako prethodno ne raspolažemo sa opisom pojava čiju kauzalnu vezu želimo ispitati.

Postoje četiri logiča pravila za izradu kauzalnog nacrtu istraživanja:

1) Pravilo slaganja glasi: Ako nalazimo Y uvijek kada je X možemo zaključiti da su oni kauzalno povezani.

2) Pravilo razlike glasi: Ako su okolnosti u kojima se neka pojava javlja i u kojima se ne pojavljuje u svemu iste, osim u jednom momentu, onda tom momentu

⁴⁴ Šušnjić Đuro: Ribari ljudskih duša, Beograd 1984.

⁴⁵ Moreno Jakob: Osnovi sociometrije, Savremena škola, Beograd 1962.

možemo pripisati uzročnost.

3) Pravilo ostatka glasi: Ako se uzročnom kompleksu oduzmu neki dijelovi, a do posljedice i dalje dolazi, onda je uzrok u ostatku uzročnog kompleksa.⁴⁶

4) Pravilo popratnih promijena glasi: Kada promjene jedne varijable prate promjene druge varijable možemo tvrditi da se ona nalaze u uzročno-posljedičnom odnosu.

10.1 Uzorak i eksperiment

Pri određivanju uzroka treba se koristiti postupkom s kojim svaka jedinka u populaciji ima jednaku vjerovatnoću da uđe u uzorak. Prema tome samo veličina uzoraka nije relativna za njegovu reprezentativnost. Ona zavisi i od varijabilnosti obilježja koje se mjeri. Što je obilježje varijabilnije to uzorak mora biti veći. Često se izražavaju sumnje u reprezentativnost uzoraka jer nije jednostavno osigurati reprezentativni uzorak. Međutim, ima ih koji su principijelno protiv uzoraka. Oni s pravom kažu da se na osnovi dijela ne može donositi sud o cijelini jer dijelovi ne moraju biti isti.

Eksperimentom se nazivaju različite stvari. Neki svako naučno istraživanje nazivaju eksperimentom. Drugi samo neka naučna istraživanja zovu tim imenom, obično ona u kojim se provodiku uzročna analiza. Treći pak o eksperimentu govore kao o posebnoj metodi za prikupljanje podataka. Bilo kako bilo njemu se pridaje velika važnost.

10.2 Vrste nacrt

U praksi se javlja veći broj različitih vrsta nacrt istraživanja:

1. **Sukcesivni nacrt istraživanja** sastoji se samo od eksperimentalne grupe. Istraživanje se provodi tako da najprije mjerimo zavisnu varijablu, zatim uvodimo nezavisnu.

2. **Prosirenim sukcesivnim nacrtom istraživanja** možemo se koristiti ako je nezavisna varijabla takva da je možemo kontrolisano mjenjati u toku istraživanja.

3. **Komparativni nacrt istraživanja** sastoji se od više grupa od kojih se mjeri samo zavisna varijabla.

4. **Kontrolni eksperimentalni nadzor** ima kontrolnu grupu koja se nastoji po svemu izjednačiti sa eksperimentalnom grupom.⁴⁷

5. **Transverzalni nacrt istraživanja** uz pomoć prosjeka istraživanja neke poja-

⁴⁶ Suzuki B.T., E. From: Zen-budizam i psihoanaliza, Nolit, Beograd 1964.

⁴⁷ Županov Josip: Sociologija i samoupravljanje, Školska knjiga, Zagreb, 1977.

ve ili procesa omogućuje njihovo praćenje u vremenu.

6. Longitudinalni nacrt istraživanja prati određeno obilježje kod istih ispitanika u vremenu i na taj način kontroliše različite uticaje.

11. METODE PRIKUPLJANJA PODATAKA

Prikupljanjem podataka naučno istraživanje dospjeva u samu stvarnost da u njoj provjeri ispravnost izvedene zamisli o toj stvarnosti. Podatak se mora odnositi na pojavu. On mora biti istinit (prilikom provjeravanja istinitosti najviše pažnje treba posvetiti izboru i razradi metoda korištenih za njegovo prikupljanje).⁴⁸

Zbog postojanja kvalitativnih i kvantitativnih varijabli podaci mogu biti: podaci mjerenja i podaci brojenja. Varijable sa kontinuiranom varijacijom mjerimo, a varijable sa kvalitativnim varijacijama brojimo. Prema tome, rezultat mjerenja i klasifikacije možemo izraziti brojem. Metodama za prikupljanje podataka treba registrovati i varijacije varijabli.

11.1. Nacini prikupljanja

1. Mjerenje - svako prikupljanje podataka u naučnom istraživanju je na određen način mjerenje. Mjerenjem zahvatamo varijacije varijabli, bez obzira da li su one kvantitativne ili kvalitativne.⁴⁹

Mjerenje je brojčano prikazivanje svojstva.⁵⁰

Postoje različite vrste ljestvica za mjerenje, koje se upotrebljavaju za prikupljanje različitih podataka:

- 1) Nominalna ljestvica – koristi se pri registraciji varijacija kvalitativnih varijabli.
- 2) Ordinalne ljestvice – one zapravo predstavljaju kvantitativnu klasifikaciju.
- 3) Intervalne ljestvice – bave se o razmaku između različitih podataka.
- 4) Kardinalne ljestvice – uklanjaju i taj nedostatak.

Istraživanje društvenih pojava obično se zasniva na indirektnom mjerenju. Indirektno mjerenje izrazava rezultat u drugim jedinicama. S druge strane direktno mjerenje je ono kada je jedinica mjere iste vrste kao i veličina koja se mjeri. Indirektno mjerenje ne mora biti slabije od direktnog mjerenja.⁵¹

⁴⁸ Suzuki B.T., E. From: Zen-budizam i psihoanaliza, Nolit, Beograd 1964.

⁴⁹ Supek Rudi: Ispitivanje javnog mnijenja, Naprijed, Zagreb 1961.

⁵⁰ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 85

⁵¹ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav

2. **Posmatranje** - Nauka je do prvi podataka o objektivnoj svarnosti došla posmatranjem. Za potrebe otkrića koristimo se ne sistematskim posmatranje, a za potrebe verifikacije sistemskim posmatranjem. Valjanost indikatora naziva se teoriska valjanost, a valjanost podataka naziva se iskustvena valjanost. Iskustvena valjanost opažanja zavisi od broja sadržaja koje ćemo opažati. Sto je manji broj opažanje je bolje. Mi ne vidimo samo našim očima već vidimo i mozgom. Osjećajno dozivljavanje je nerazdvojivo od mišljenja.⁵²

Kao slabosti opazanja mogu se navesti:

- 1) Opažati se može samo ono što postoji ili se zbiva u toku opažanja.
- 2) Opažanjem se podaci prikupljaju dosta sporo.
- 3) Prisutnost opažача može djelovati na tok pojave koja se opaža.⁵³
- 4) Opažanjem se mogu zahvatiti samo vanjske manifestacije pojava i procesa.

3. **Anketa**- je posebna metoda za prikupljanje podataka pomoću koje možemo doći do podataka o stavovima i mišljenjima ispitanika.

Anketa u naučnom istraživanju nije samo postavljanje pitanja i traženje odgovora na ta pitanja. To je postavljanje određenih pitanja određenoj vrsti i broju ljudi, na određen način da bi se dobili istiniti odgovori.

Anketa je tehnički postupak za prikupljanje činjenicnog materijala kombinacijom stističke metode uzoraka sa metodom intervjua ili upitnika.

S obzirom da se pitanja u anketi mogu postavljati na različite načine i o različitim stvarima, razlikujemo :

- 1) Anketu (u užem smislu)
- 2) Intervju
- 3) Test

U užem smislu anketa je pismeno prikupljanje podataka o stavovima i mišljenjima na reprezentativnom uzorku ispitanika uz pomoć upitnika.⁵⁴

Intervju je vrsta ankete u kojoj se uz pomoć posebno konstruisanih pitanja prikupljaju podaci o znanju sposobnostima i interesima ispitanika.

Prednosti ankete:

- 1) Pomoću nje možemo saznati podatke o doživljaju

Vujević str. 79

⁵² Enciklopedija Leksikografskog zavoda broj 1. Zagreb 1966.

⁵³ Popović Mihailo: O metodologiji, Visoka škola političkih nauka, Beograd 1961.

⁵⁴ Tadijanović Dragutin: Poezija, Mladost, Zagreb 1980.

2) Anketom možemo dobiti podatke o prošlosti sadašnjosti i budućnosti.

3) Anketa je ekonomična.

Kako se anketa izjednačuje sa cjelim istraživanjem, tako istraživanje često započinje izradom anketnog upitnika. Pitanja u upitnik ne ulaze slučajno. Svako od njih se odnosi na indikator, a indikator na varijablu, što se tiče vrsta pitanja u anketnom istraživanju koristimo više vrsta. Međutim dvije osnovne vrste su:

1) Otvorena pitanja

2) Zatvorena pitanja

Otvorena pitanja su ona pitanja na koje ispitanik odgovara svojim riječima.

Zatvorena pitanja su ona pitanja gdje pored pitanja stoje ponuđeni odgovori.

Na otvorena pitanja ispitanik odgovara upisivanjem odgovora, dok na zatvorena odgovara opredjeljujući se za jedan ili više odgovora koji su mu ponudjeni.

Kada se govori o anketama potrebno je istaći da anonimnost ankete ne povećava mnogo iskrenost direktnih odgovora, ali i pored toga svaka anketa treba biti anonimna. Ime i prezime nisu varijable, pa zbog toga i nisu zanimljivi u naučnom istraživanju.⁵⁵

Prije izrade jedne ankete potrebno je izvesti više različitih predispitivanja (valjanost indikatora, primjena otvorenih pitanja, itd.), zatim se pristupa anketiranju.

Provođenje ankete se može izvršiti na više načina:

1. **Individualno anketiranje** – anketiramo samo jednog ispitanika

2. **Grupno anketiranje** – istodobno anketiramo veći broj ispitanika

3. **Anketiranje putem pošte** – poštom se šalje upitnik ispitanicima koje smo uključili u uzorak

4. **Anketiranje putem telefona** – traženje mišljenja putem telefona

Intervju – predstavlja usmenu anketu.

Za razliku od ankete u uzem smislu gdje se pitanja postavljaju pismeno a odgovori dobijaju isto tako u intervju-u pitanja se postavljaju usmeno a odgovori dobijaju usmeno.

Osnovni nedostatak intervjuja jeste što znatno poskupljuje istraživanje. Postoje dvije vrste intervjuja: slobodni i standardizovani. Prvi je sličan običnom razgovoru a upotrebljava se kada se želi dublje ući u problematiku koja se istražuje, pa se ispitaniku pusti da slobodno govori. Drugi je formalno i sadržajno razrađen tako da je govor ispitanika vođen unaprijed pripremljenim pitanjima.

⁵⁵ Popović Mihailo: O metodologiji, Visoka škola političkih nauka, Beograd 1961.

Test- način anketiranja na osnovu koga se dolazi do znanja, sposobnosti i crta ličnosti.

Testom se izaziva određena aktivnost, a onda se učinak te aktivnost mjeri i vrednuje tako da se individualni rezultat uspoređi sa rezultatima, koji su dobiveni kod drugih individual u jednakoj situaciji.⁵⁶

Prilikom izrade testa mogu se upotrijebiti različite vrste pitanja (zadataka):

- 1) Zadaci dosjećanja
- 2) Zadaci dopunjavanja
- 3) Zadaci sa višestrukim izborom
- 4) Zadaci alternativnog tipa
- 5) Zadaci sređivanja

11.2. Analiza sadržaja⁵⁷

Analiza sadržaja je metoda za prikupljanje podataka iz informacijskog materijala kao što su knjige, časopisi, novine, radio, televizija.

Uz pomoć nje može se analizirati verbalna i neverbalna komunikacija. Analiza sadržaja razlikuje se od teorijskog rada na literaturi i od rada na dokumentaciji. Na osnovu teoriskog rada na literature, logički razvijamo teoriski okvir našeg istraživanja, a radom dokumentacije saznajemo potrebne podatke koje su drugi prikupili, a koji nama mogu poslužiti za provjeravanje hipoteza.

Analiza sadržaja metoda je za prikupljanje podataka, čiji je zadatak objektivni. Ovom metodom s dosta uspjeha dolazimo do ovih podataka:

- 1) O sadržaju različitih poruka
- 2) O bilježijima pošiljaoca poruka
- 3) O obilježijima primaoca poruka
- 4) O efektima poduzetih akcija⁵⁸

Ako smatramo da je analiza sadržaja najpogodnija metoda za prikupljanje podataka u realizaciji naše istraživačke ideje, onda u skladu sa tom idejom moramo primjeniti ovu metodu za njenu primjenu. U toj primjeni moramo odrediti:

- a) kategorija analize sadržaja
- b) uzorak analize sadržaja
- c) jedinica analize sadržaja

⁵⁶ www.geof.unizg.hr/bstancic/kiksgnh.pdf

⁵⁷ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 79

⁵⁸ Tadijanović Dragutin: Poezija, Mladost, Zagreb 1980.

Kategorija analize sadržaja su obilježja (varijable) sadržaja, čiju zastupljenost želimo odrediti u nekom informacijskom materijalu.⁵⁹

Pri određivanju analize uzroka sadržaja obično se ograničavamo na vremensko razdoblje koje nas najviše zanima i koje nam se čini najvažnije za problematiku koju pratimo.⁶⁰

Izbor jedinice analize sadržaja zavisi od analize sadržaja, vrste i broja kategorija analize sadržaja kao i o opsegu i vrsti sadržaja koji ćemo analizirati. Iako izbor većih jedinica može povećati preciznost, obično je logička upotrebljivost rezultata analize sadržaja veća, ako su veće jedinice analize sadržaja.

Analiza sadržaja je veoma dobra metoda prikupljanja podataka. Ona ima veliku heruističku vrijednost, možemo se njome koristiti za različite ciljeve. Osim toga njena primjena nije skupa, nije teška za primjenu – pa se slobodno može reći da je s obzirom na svoje prednosti vrlo malo primjenjiva.

12. TERENSKI RAD

Kad smo razradili metode za prikupljanje podataka koje namjeravamo upotrijebiti u našem istraživanju i kad smo u predisputivanju utvrdili da se s njima može izaći na teren, preostalo nam je da obavimo terenski dio istraživanja. Provođenje terenskog dijela istraživanja može znatno uticati na rezultate istraživanja.

Vrlo je teško u radnim organizacijama osigurati uslove za grupno ispitivanje. Čak i u dobro pripremljenom istraživanju bilo je prekidanja terenskog rada. Na terenu se može dogoditi da anketari ne pronadju predviđenog ispitanika.

Terenski rad je skup i težak zato pri izboru problema istraživanja treba voditi računa o svemu jer suviše je kasno i neisplativo da odustanemo od istraživanja prilikom pojavljivanja teškoća na terenu.⁶¹

Zbog nedovoljnog poznavanja terenskog rada on nije mnogo zastupljen u naučnom radu.

13. SREĐIVANJE I OBRADA PODATAKA

Prikupljeni podaci čine nepreglednu gomilu iz koje se ne može ništa saznati ako se na odgovarajući način ne srede i ne obrade. Da bi se mogla vršiti obrada svaki rezultat dobije svoj broj. U naučnom istraživanju moguće je dobiti kvantitativne i kvalitativne podatke. Međutim, istraživanje se ne može zaustaviti na podacima,

⁵⁹ Popović Mihailo: O metodologiji, Visoka škola političkih nauka, Beograd 1961.

⁶⁰ Enciklopedija Leksikografskog zavoda broj 4. Zagreb 1986.

⁶¹ www.geof.unizg.hr/bstancic/kiksgnh.pdf

jer naučno istraživanje ide dalje od podataka pa je potrebna odgovarajuća obrada podataka. Obradom podataka bavi se statistika. Statistika je posebna logički zaokružena metodološka disciplina koja se osamostalila u naučnom i pedagoškom pogledu.

Koliko god je važno računanje odgovarajućih parametara toliko je važno i čitanje naučnih tablica. Izračunati parameter ne mora govoriti o značajnoj povezanosti. Tu iskusni istraživač može vidjeti iz tablice i odlučiti se za računanje. Kada istraživač svoju teorisku misao suoči sa dobijenim podacima javljaju se neke nove ideje koje vode novim informacijama u obradi. Budući da je obrada podataka može biti i te kako heruistički plodna, ne smije biti rutinska.⁶²

14. INTERPRETACIJA PODATAKA

Interpretacija rezultata istraživanja je mišljenje zasnovano na teoriskom znanju o našem problemu istraživanja i na prikupljenim podacima o tom problem. Teorisko znanje o problemu istraživanja usmjerilo nas je na određene podatke o objektivnoj stvarnosti i određenu obradu tih podataka.⁶³

Bogastvo interpretacije rezultata ne iscrpljuje se samo u provjeravanju hipoteza. U njoj se mogu javiti nove hipoteze, ali treba paziti da ih ne pretvorimo u zaključke. Istraživanje ne daje samo odgovore na pitanja, već otvara nove problem i usmjerava na nove hipoteze. Zbog toga u interpretaciji istraživanja i o tome treba voditi posebno računa.

15. PISANJE NAUČNOG IZVJEŠTAJA

Prije pisanja naučnog izvještaja istraživanje je završeno tako da izvještaj u glavnom ima informativnu funkciju. Najveći stvaralački doprinos u ovoj fazi jest u jasnoći pisanja.⁶⁴

Iako je komunikacija jedan od osnovnih zahtjeva u naučnom radu, često se suprotno postupa. Naučni izvještaji se pišu takvim stilom i jezikom kao da mu je cilj da bude nerazumljiv. Slabost pisaca naučnog izvještaja često je razlog da pisac u pisanju ne pridržava naučnih kriterija. Jedna od najvećih slabosti je da se pisac rukovodi statusnim kriterijumom, pa umjesto da se u izvještaju usmjeri na istraživanje on usmjerava pažnju na sebe. Sledeća slabost jeste javljanje finansijskog kriterija. Autorski rad se na žalost honorira dužinom teksta pa pisci izvještaja na-

⁶² Popović Mihailo: O metodologiji, Visoka škola političkih nauka, Beograd 1961.

⁶³ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 113

⁶⁴ Popović Mihailo: O metodologiji, Visoka škola političkih nauka, Beograd 1961.

mjerno rastežu tekst.⁶⁵

Naučni izvještaj mora biti pisan kratko i razumljivim jezikom. Naučni izvještaj se sastoji iz deset dijelova i to:

- 1) naslov
- 2) sažetak
- 3) uvod i problem
- 4) metoda
- 5) rezultati intepretacije
- 6) zaključak
- 7) sažetak na svjetskom jeziku
- 8) biografija
- 9) stvarni i imenički registar
- 10) literatura

Kod pisanja naučnog izvještaja neophodno je voditi računa o univerzalnim principima nauke kao što su objektivnost, preciznost, tačnost, sistematičnost i opštost.

⁶⁵ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 125

LITERATURA

1. Bosnić Slobodan, Empirijsko istraživanje društvenih pojava, Sarajevo, 1967. godina;
2. Đurić Mihailo, Problem sociološkog metoda, Savremena škola, Beograd, 1962.godina;
3. Duško Vejnović, Sociologija – odabrane teme, Visoka škola unutrašnjih poslova, BanjaLuka, 2004. godina;
4. Duško Vejnović, Defendologija – društveni aspekti bezbjednosti moderne države, Visoka škola unutrašnjih poslova, drugo – izmjenjeno I dopunjeno izdanje, Banja Luka, 2007. godina;
5. Đurić Mihailo, Sociologija Maksa Vebera, Matica Hrvatska, Zagreb, 1964. godina;
6. Kuvačić Ivan, O prednostima I nedostacima kvalitativnoga pristupa u sociologiji, Revija za sociologiju 3-4, 1973. godina;
7. Milić Vojin, Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1965.godina;
8. Mozer C.A. Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava, Kultura, Beograd, 1962.godina;
9. Novosel Pavle, Politička znanost – metode, Naprijed, Zagreb, 1971.godina;
10. Novak Milošević, Saša Milojević, Osnovi metodologije bezbjednosnih nauka, Beograd, 2001.godine,
11. Pečujlić Miroslav, Metodologija društvenih nauka, Beograd, 1876.godina;
12. Šešić Bogdan, Metodologija društvenih nauka, Beograd, 1974.godina;
13. Vigotski Lav, Mišljenje I govor, Nolit, Beograd, 1977.godina;
14. Vujević Miroslav, Uvođenje u znanstveni rad, Informator, Zagreb, 1988.godina;
15. Vujević Miroslav, Razumijevanje društveno-političkih izraza, Institut za političke znanosti, Zagreb, 1976.godina;

Internet izdanja:

- http://www.knjiga.ba/Strucne-knjige/Drustvene-nauke/Uvodjenje-u-znanstveni-rad-u-podrucju-drustvenih-znanosti_N1149.html;
- http://www.pbf.unizg.hr/hr/zavodi/zavod_za_kemiju_i_biokemiju/laboratorij_za_toksikologiju/uvod_u_znanstveni_rad;
- https://www.google.ba/search?q=istrazivanje+drustvenih+i+bezbednosnih+pojava&oq=istra&aqs=chrome.0.69i59j69i57j0l4.10727j0j8&source-id=chrome&es_sm=93&ie=UTF-8#.

Abstract: *In the study of research methods in the social sciences, it is possible to approach from the point of view of the subject of social science research. Research methodology studies methods and research methods study objective reality.*

Adequate application of research methods is not possible without knowledge of their theory, so in the selection and processing of this seminar paper we tried to make methodological thought functional in the process of scientific research. Instead of thinking about methodology, we tried to think methodologically, instead of thinking about dialectics, we thought dialectically about the subject we are researching. Scientific research is not just an opinion, but it is an opinion-based research practice and therefore it consists of two parts. In the first, the theory of scientific research is elaborated, and in the second, it is applied in the research process.

DEFINISANJE NIVOVA KORPORATIVNE ODGOVORNOSTI PREMA TRŽIŠTU U EKSTERNOJ KOMUNIKACIJI

Dr. sc. Tatjana Savić-Šikoparija¹
Doc. dr. sc. Affan Ćehajić²

Sažetak: Ovaj rad predstavlja novinu u istraživanjima u okviru menadženta i upravljanja komunikacijom preduzeća, jer je istražena razlika između nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternom komuniciranju preduzeća. Rezultati istraživanja, koji ukazuju da postoji razlika između nivoa korporativne odgovornosti preduzeća prema tržištu u eksternoj komunikaciji mogu biti osnov za unapređenje primene koncepta korporativne odgovornosti preduzeća prema tržištu kroz identifikaciju zastupljenog nivoa i njegovo unapređenje, kao i efikasnije upravljanje korporativno odgovornom komunikacijom što kao krajnji rezultat za preduzeće ima uspješnije poslovanje, a za društvenu zajednicu unapređenje života i poslovanja u njoj.

Ključne reči: korporativna odgovornost; tržište; eksterna komunikacija preduzeća;

¹ Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu, Republika Srbija, tanja.sikoparija@gmail.com

² Fakultet ekonomskih studija, Univerzitet modernih znanosti, CKM, Mostar, Bosna i Hercegovina
affan@ckm.ba

1. UVOD

Primena korporativne odgovornosti je podjednako važna i u proizvodnim i u uslužnim preduzećima nezavisno od njihove primarne delatnosti, vlasničke strukture i veličine. Kako u svim segmentima korporativne odgovornosti (KO), komunikacija ima izuzetnu ulogu, bilo da se radi o primeni koncepta korporativne odgovornosti u preduzeću ili u celokupnoj društvenoj zajednici [1], izuzetno je važno da komunikacijski procesi budu integrisani u sve aktivnosti korporativne odgovornosti, jer će od toga zavisiti uspeh koncepta korporativne odgovornosti preduzeća. Aktiviranjem korporativne društvene odgovornosti, kompanije ne samo da mogu generisati povoljne stavove zainteresovanih strana i bolje i odgovornije ponašanje, nego i izgraditi bolji korporativni imidž, i ojačati odnose [2] između zainteresovanih strana i preduzeća. Međutim, niska svest zainteresovanih strana i nepovoljni stavovi zainteresovanih strana prema aktivnostima korporativno odgovornog poslovanja ostaju kritične prepreke zbog skepticizma izazvanog pokušajima da preduzeća maksimiziraju poslovne koristi od svojih društveno odgovornih aktivnosti. Sve to ukazuje na potrebu da preduzeća efikasnije komuniciraju [3] korporativnu odgovornost sa zainteresovanim stranama. Ključni izazov u dizajniranju efikasne korporativno odgovorne komunikacione strategije je kako smanjiti skepticizam zainteresovanih strana i osećaj prevare, kao i preneti pozitivne motive preduzeća za društveno odgovorno angažovanje u društvu. Društveno odgovorna interna i eksterna komunikacija preduzeća se mogu sagledati kroz komunikaciju o korporativnoj odgovornosti prema zaposlenima, prema tržištu, prema životnoj sredini i prema široj društvenoj zajednici. U ovom radu je posmatrana korporativna odgovornost prema tržištu u eksternoj komunikaciji i definisani njeni nivoi u preduzećima.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

2.1 Cilj i zadatak rada

Analiza rezultata dosadašnjih istraživanja u predmetnom području je ukazala na potrebu za ovim istraživanjem, jer do sada nisu kod nas rađena istraživanja o povezanosti korporativne odgovornosti preduzeća i komunikacije. Osnovni cilj istraživanja predstavljenog u ovom radu je određivanje razlika između nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternom komuniciranju preduzeća. Praktični ciljevi istraživanja su usmereni na to da se na osnovu dobijenih rezultata istraživanja doprinese postojećem znanju i iskustvu u predmetnoj oblasti i u daljim istraživanjima pruži model uspešnog usaglašavanja aktivnosti korporativno odgovornog delovanja preduzeća i aktivnosti komuniciranja, koje kao rezultat za preduzeće ima uspešnije poslovanje, a za zaposlene i širu društvenu zajednicu,

kvalitetniji život [3]. Model može biti primenjiv na sva preduzeća u regionu, te tako i na preduzeća u Bosni i Hercegovini.

U istraživanju su postavljeni sledeći operativni zadaci:

- da se prikažu osnovni parametri stavova ispitanika o eksternoj komunikaciji u odnosu na nivo korporativne odgovornosti prema tržištu;
- da se utvrde razlike između nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u odnosu na stavove ispitanika o korporativnoj odgovornosti u eksternoj komunikaciji;
- da se definišu karakteristike nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji;
- da se odredi homogenost svakog nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji;

2.2 Hipoteza istraživanja

Hipoteza istraživanja glasi: Postoji razlika između nivoa korporativne odgovornosti preduzeća prema tržištu u eksternoj komunikaciji, stavu i mišljenju.

2.3 Instrument istraživanja

Korišćeni upitnik, kao osnovni instrument ankete, koncipiran je namenski za potrebe istraživanja, a u skladu sa ciljem i hipotezom rada. Najpre je na osnovu korišćene literature sačinjena lista kriterijuma, a potom je za svaki kriterijum sastavljen određeni broj pitanja u vezi ispitivanog kriterijuma.

2.4 Matematičko-statistička analiza podataka

Obeležja celine stavova ispitanika o korporativnoj odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji imaju neparametrijska svojstva, te se analiziraju neparametrijskim postupcima po učestalosti modaliteta. Koriste se multivarijantni postupci Manova i diskriminativna analiza.

Da bi se izbeglo gubljenje informacija, pronalaženjem najfinijih veza i saznanja, na neparametrijskim veličinama, izvršeno je skaliranje podataka na tabelama kontigencije. Ovim postupkom se, na osnovu učestalosti, svakoj klasi pridružuje realan broj. Činjenica da je na skaliranim vrednostima moguća primena postupaka vezanih za skalu razmere ukazuje da na ovaj način dolazi do novih saznanja u istraživačkom radu, do kojih se ne bi došlo primenom postupaka i metoda vezanih za neparametrijske skale. Na osnovu izloženog vidi se da je na skaliranim podacima moguća primena multivarijantne analize varijanse (Manova), diskriminativne analize i drugih parametrijskih postupaka i metoda. Od univarijantnih postupaka

primenjen je Roy-ev test, Pirsonov koeficijent kontingencije i koeficijent multiple korelacije. Primena postupaka na osnovu kojih se dobija mera daje novu dimenziju ovom istraživanju. Izračunavanjem koeficijenta diskriminacije izdvajaju se obeležja koja određuju specifičnost subuzoraka i obeležja koje je potrebno isključiti iz dalje obrade, odnosno vrši se redukcija posmatranog prostora. Takođe, prikaz procene homogenosti subuzoraka, distanca između obeležja i Klaster analiza, imaju za cilj da se što je moguće bolje izuči posmatrana pojava.

Svrha primene matematičko-statističke analize ima za cilj da se odrede karakteristike svakog subuzorka, homogenost i distanca između obeležja u odnosu na obeležje izvedene karakteristike da bi se mogla izvesti pouzdana i precizno predviđanje i prognoza sa određenom pouzdanošću.

Postupci koji dokazuju postojanje razlika između obeležja subuzoraka potvrđuju postavljenu hipotezu ili je odbacuju. Pri testiranju hipoteza koristi se kritična vrednost p , koja predstavlja rizik zaključivanja. U slučaju kada je $p < 0.05$ prihvata se hipoteza i kaže se da postoje značajne (signifikantne) razlike.

Postupkom Manova su testirane postavljene hipoteze o postojanju značajnih razlika između obeležja subuzoraka za posmatrane tematske celine. Postupkom diskriminativne analize je testirano da li postoji jasno definisana granica između obeležja nekih subuzoraka za posmatranu tematsku celinu. Postupkom Manova ili Roy-evim testom je testirano da li postoji značajna razlika između obeležja subuzoraka po pojedinim obeležjima. Najznačajniji rezultat istraživanja je grafički prikazan.

Kod obrade rezultata za potrebe dokazivanja ili opovrgavanja hipoteze zbog činjenice da je celina imala veliki broj pitanja u prvoj fazi je izvršena redukcija broja pitanja urađena faktorska analiza na distanci i izdvojena su ona pitanja koja su imala najveće doprinose unutar izdvojenih faktora (pitanja predstavnici). Određivanje nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu je urađeno putem faktorske analize. Odgovori na ta pitanja grupisani su u tri nivoa korporativne odgovornosti preduzeća:

I nivo – odgovori 1 i 2 predstavljaju nizak nivo korporativne odgovornosti prema tržištu.

II nivo – odgovor 3 predstavlja umereni nivo korporativne odgovornosti prema prema tržištu.

III nivo – odgovori 4 i 5 predstavljaju visok nivo korporativne odgovornosti prema tržištu.

Analiza je rađena radi povezivanja odnosa nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu i eksterne komunikacije. Posmatrana je analiza razlika između obeležja nivoa korporativne odgovornosti u odnosu na obeležja pitanja eksterne komunikacije.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA REZULTATA

U skladu sa utvrđenim nacrtom istraživanja analiziraće se stavovi ispitanika o eksternoj komunikaciji u odnosu na korporativnu odgovornost prema tržištu i ako za to postoje uslovi, definišaće se karakteristike nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji, odrediti distanca i homogenost između njih. Analiza će se sprovesti na stavovima o korporativnoj odgovornosti u eksternoj komunikaciji i to: promovišu se korporativno odgovorne aktivnosti u društvenoj zajednici, izrađen dugoročni plan korporativne odgovornosti u eksternoj komunikaciji, izrađen kratkoročni plan korporativne odgovornosti u eksternoj komunikaciji, meri se uspešnost korporativno odgovorne eksterne komunikacije, ocena komunikacije organizacije i lokalne samouprave u pogledu korporativne odgovornosti, ocena komunikacije organizacije i institucija, pokreta i udruženja u pogledu korporativne odgovornosti, ocena komunikacije organizacije i šire društvene zajednice (DZ) u pogledu korporativne odgovornosti, primenjuju se alati, kanali i vidovi eksterne komunikacije za promociju korporativne odgovornosti - konferencije za novinare o korporativno odgovornim aktivnostima, gostovanja u medijima, intervjui i izjave predstavnika organizacije i ključnih komunikatora akcija, saopštenja za medije o korporativno odgovornim aktivnostima (EK-Vidovi promocije KO - Konferencije za novinare, gostovanja u medijima itd), audio-vizuelne publikacije o korporativno odgovornim aktivnostima (EK-Vidovi promocije KO - Audio-vizuelne publikacije), izložbe fotografija, plakata itd. o korporativno odgovornim aktivnostima (EK-Vidovi promocije KO - Izložbe fotografija), istraživanje stavova potrošača o korporativno odgovornim aktivnostima i uticaj na njihovo korporativno odgovorno ponašanje (EK-Vidovi promocije KO - Istraživanja stavova i uticaj na ponašanje), ulične akcije u cilju promocije korporativno odgovornih aktivnosti (EK-Vidovi promocije KO - Ulične akcije), tribine za građane o korporativnoj odgovornosti (EK-Vidovi promocije KO - Tribine za građane), organizacija okruglih stolova za stručnu javnost na temu korporativne odgovornosti (EK-Vidovi promocije KO - Stručni okrugli stolovi), organizacija radionica na temu korporativne odgovornosti (EK-Vidovi promocije KO - Tematske radionice), neformalni razgovori i prepiske o aktuelnim korporativno odgovornim aktivnostima (EK-Vidovi promocije KO - Neformalni razgovori i prepiska), konkurisanje za nacionalne nagrade iz dostignuća u korporativnoj odgovornosti (EK-Vidovi promocije KO - Konkurisanje za nacionalne nagrade), analizira se i prati broj i učešće posetilaca na društvenim mrežama, portalima i blogovima iz određenih oblasti koje su u vezi sa korporativnom odgovornošću preduzeća, komentari posetilaca i tonalitet komentara na društvenim mrežama, sajtu preduzeća i sajtovima medija (EK-MerUsp KO - Društvene mreže-KO preduzeća), rade se kvantitativne i kvalitativne analize medijskih objava o korporativnoj odgovornosti preduzeća - tonalitet reagovanja medija (EK-MerUsp

KO - Analize medijskih objava o KO preduzeća), radi se analiza broja i sadržaja strukovnih konferencija, okruglih stolova i poslovnih skupova o KO na kojima su učestvovali predstavnici preduzeća (EK-MerUsp KO - Broj i sadržaj konferencija, okruglih stolova itd.) i radi se analiza broja i sadržaja održanih tribina, uličnih akcija, javnih časova itd. koji promovišu korporativnu odgovornost preduzeća (EK-MerUsp KO - Tribine, ulične akcije itd. radi promocije KO), *na uzorku od 153 ispitanika, koji čine tri subuzorka i to: Nizak nivo KO (39), Umeren nivo KO (24) i Visok nivo KO (90).*

U Tabeli I. su prikazane vrednosti $p = .000$ (analize Manova) i $p = .000$ (diskriminativne analize) na osnovu kojih se zaključuje da postoji razlika i jasno definisana granica između nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji, čime je potvrđena polazna hipoteza.

Tabela I. POSTOJANJE RAZLIKE IZMEĐU NIVOVA KORPORATIVNE ODGOVORNOSTI PREMA TRŽIŠTU U EKSTERNOJ KOMUNIKACIJI

analiza	N	F	p
MANOVA	21	5.060	.000
diskriminativna	21	83282.080	.000

Tabela II. ZNAČAJNOST RAZLIKE IZMEĐU NIVOVA KORPORATIVNE ODGOVORNOSTI PREMA TRŽIŠTU U EKSTERNOJ KOMUNIKACIJI

	χ	R	F	p	k.dsk
promovišu se korporativno odgovorne aktivnosti u društvenoj zajednici	.576	.640	51.592	.000	.094
izrađen dugoročni plan korporativne odgovornosti u eksternoj komunikaciji	.402	.343	9.955	.000	.255
izrađen kratkoročni plan korporativne odgovornosti u eksternoj komunikaciji	.397	.390	13.395	.000	.554
meri se uspešnost KO eksterne kom. (EK)	.443	.417	15.724	.000	.008
ocena komunikacije organizacije i lokalne samouprave u pogledu korporativne odgovornosti	.415	.366	11.510	.000	.686
ocena komunikacije organizacije i institucija, pokreta, udruženja, ... u pogledu korporativne odgovornosti	.400	.387	13.136	.000	.009

ocena komunikacije organizacije i šire DZ u pogledu korporativne odgovornosti	.504	.483	22.611	.000	.004
EK-Vidovi promocije KO - Konferencije za novinare, gostovanja u medijima itd.	.449	.451	19.013	.000	.366
EK-Vidovi promocije KO - Audio-vizuelne publikacije	.330	.330	9.100	.000	.030
EK-Vidovi promocije KO - Izložbe fotografija	.386	.410	15.088	.000	.321
EK-Vidovi promocije KO - Istraživanja stavova i uticaj na ponašanje	.283	.248	4.888	.009	.100
EK-Vidovi promocije KO - Ulične akcije	.348	.307	7.761	.001	.039
EK-Vidovi promocije KO - Tribine za građane	.306	.261	5.449	.005	.028
EK-Vidovi promocije KO - Stručni okrugli stolovi	.314	.276	6.135	.003	.128
EK-Vidovi promocije KO - Tematske radionice	.322	.337	9.561	.000	.010
EK-Vidovi promocije KO - Neformalni razgovori i prepiska	.537	.536	30.088	.000	.105
EK-Vidovi promocije KO - Konkursiranje za nacionalne nagrade	.356	.349	10.311	.000	.011
EK-MerUsp KO - Društvene mreže-KO preduzeća	.305	.259	5.339	.006	.069
EK-MerUsp KO - Analize medijskih objava KO pred.	.368	.338	9.637	.000	.143
EK-MerUsp KO - Broj i sadržaj konferencija, okruglih stolova itd.	.397	.374	12.135	.000	.261
EK-MerUsp KO - Tribine, ulične akcije itd. radi promocije KO	.397	.389	13.303	.000	.352

Činjenica da je $p = .000$ diskriminativne analize znači i da je moguće odrediti karakteristike svakog nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji. Na postojanje značajne razlike između nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji ukazuje vrednost $p < .1$ kod određenih obeležja kako je prikazano u Tabeli II.

Iz Tabele III. se vidi da svojstvo svakog nivoa KO prema tržištu u eksternoj komunikaciji najviše definiše *ocena komunikacije organizacije i lokalne samouprave u pogledu KO* jer je doprinos obeležja karakteristikama 19.20%, a zatim slede: *izrađen kratkoročni plan KO u EK* (15.51%) i *EK-Vidovi promocije KO - Konferencije za novinare, gostovanja u medijima itd.* (10.24%). Homogenost za nizak nivo KO je 82.05%, za umereni nivo KO je 83.33% i za visok nivo KO je 84.44%.

Na osnovu izloženog može se reći da karakteristike niskog nivoa KO ima 32 od 39 ispitanika, homogenost je 82.1% (veća), što znači da 7 ispitanika ima druge karakteristike, a ne karakteristike svoje grupe, a karakteristike umerenog nivoa KO ima 20 od 24 ispitanika, homogenost je 83.3% (veća) jer 4 ispitanika ima druge karakteristike. Takođe, karakteristike visokog nivoa KO ima 76 od 90 ispitanika, homogenost je 84.4% (veća) jer 14 ispitanika ima druge karakteristike.

To znači da za ispitanike, čije su karakteristike slične karakteristikama niskog nivoa KO, a nepoznata je njihova pripadnost nivou KO prema tržištu, može se očekivati sa pouzdanošću od 82.1% da pripadaju baš niskom nivou KO, odnosno, moguće je izvršiti prognozu sa određenom pouzdanošću.

Tabela III. KARAKTERISTIKE I HOMOGENOST NIVOA KORPORATIVNE ODGOVORNOSTI PREMA TRŽIŠTU U EKSTERNOJ KOMUNIKACIJI

	Nizak nivo KO	Umereni nivo KO	Visok nivo KO	dpr %
ocena komunikacije organizacije i lokalne samouprave u pogledu korporativne odgovornosti	Loša	Nezadovoljavajuća	Odlična	19.200
izrađen kratkoročni plan korporativne odgovornosti u eksternoj komunikaciji	Ne slažem se, Nisam siguran/na, ne znam	Delimično se slažem, Nisam siguran/na, ne znam	Slažem se, Delimično se slažem	15.505
EK-Vidovi promocije KO - Konferencije za novinare, gostovanja u medijima itd.	Nikada, Retko	Ni često, ni retko, Često	Retko, Ni često, ni retko	10.243
EK-MerUsp KO - Tribine, ulične akcije itd. radi promocije KO	Nikada, Često	Retko, Ni često, ni retko	Ni često, ni retko	9.852

EK-Vidovi promocije KO - Izložbe fotografija	Nikada	Retko	Retko	8.984
EK-MerUsp KO - Broj i sadržaj konferencija, okruglih stolova itd.	Nikada, Često	Retko, Ni često, ni retko	Ni često, ni retko, Veoma često	7.305
izrađen dugoročni plan korporativne odgovornosti u eksternoj komunikaciji	Ne slažem se, Nisam siguran/na, ne znam	Delimično se slažem, Nisam siguran/na, ne znam, Slažem se	Slažem se, Ne slažem se, Delimično se slažem	7.137
EK-MerUsp KO - Analize medijskih objavio KO pred.	Nikada	Ni često, ni retko	Veoma često, Ni često, ni retko	4.002
EK-Vidovi promocije KO - Stručni okrugli stolovi	Veoma često	Ni često, ni retko	Često, Veoma često	3.582
EK-Vidovi promocije KO - Neformalni razgovori i prepiska	Nikada	Ni često, ni retko	Veoma često	2.939
EK-Vidovi promocije KO - Istraživanja stavova i uticaj na ponašanje	---	Retko	---	2.799
promovišu se korporativno odgovorne aktivnosti u društvenoj zajednici	Ne slažem se, Delimično se ne slažem, Nisam siguran/na, ne znam	Delimično se slažem, Nisam siguran/na, ne znam, Slažem se	Slažem se, Delimično se slažem	2.631
EK-MerUsp KO - Društvene mreže-KO preduzeća	---	Retko, Često	Često	1.931
EK-Vidovi promocije KO - Ulične akcije	Nikada, Veoma često	Ni često, ni retko	Retko, Veoma često	1.092
EK-Vidovi promocije KO - Audio-vizuelne publikacije	Nikada, Često	Retko, Ni često, ni retko	Retko, Često	.840

EK-Vidovi promocije KO - Tribine za građane	Nikada	Retko	Često	.784
EK-Vidovi promocije KO - Konkurisanje za nacionalne nagrade	Retko, Veoma često	Ni često, ni retko	Ni često, ni retko, Veoma često	.308
EK-Vidovi promocije KO - Tematske radionice	Nikada	Retko	Nikada, Retko	.280
ocena komunikacije organizacije i institucija, pokreta, udruženja, ... u pogledu korporativne odgovornosti	Loša	Dobra, Loša	Odlična	.252
meri se uspešnost KO eksterne kom. (EK)	Ne slažem se, Nisam siguran/na, ne znam	Delimično se slažem	Slažem se, Ne slažem se, Delimično se slažem	.224
ocena komunikacije organizacije i šire DZ u pogledu korporativne odgovornosti	Loša	Dobra	Odlična	.112
n/m	32/39	20/24	76/90	
%	82.05	83.33	84.44	

Na osnovu stavova ispitanika o korporativnoj odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji može se reći da:

- Nizak nivo korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji ima sledeća svojstva: EK-Vidovi promocije KO - Konferencije za novinare, gostovanja u medijima itd. je zastupljeno nikada ili retko. EK-Vidovi promocije KO - Izložbe fotografija, EK-Vidovi promocije KO - Neformalni razgovori i prepiska, EK-MerUsp KO - Analize medijskih objava o KO preduzeća, EK-MerUsp KO - Broj i sadržaj konferencija, okruglih stolova, EK-Vidovi promocije KO - Tematske radionice se ne organizuju nikada, kao ni EK-Vidovi promocije KO - Tribine za građane, dok se EK-Vidovi promocije KO - Stručni okrugli stolovi se organizuju veoma često. Komunikacija organizacije i lokalne samouprave u pogledu KO je

loša. Zaposleni ne znaju da li je izrađen kratkoročni plan KO u EK. Ne meri se uspešnost KO eksterne komunikacije (EK) ili zaposleni nemaju saznanja o tom. Komunikacija organizacije i institucija, pokreta, udruženja .. u pogledu KO je loša, kao i komunikacija organizacije i šire DZ u pogledu KO. Ne promovišu se KO aktivnosti u društvenoj zajednici, nije izrađen dugoročni plan KO u EK ili zaposleni nemaju saznanja o tom.

- Umereni nivo korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji ima sledeća svojstva: EK-Vidovi promocije KO - Izložbe fotografija, EK-Vidovi promocije KO - Tematske radionice, EK-Vidovi promocije KO - Tribine za građane, EK-Vidovi promocije KO - Istraživanja stavova i uticaj na ponašanje je zastupljeno retko. EK-Vidovi promocije KO - Audio-vizuelne publikacije, EK-MerUsp KO - Tribine, ulične akcije itd. radi promocije KO, EK-MerUsp KO - Broj i sadržaj konferencija, okruglih stolova itd. je retko ili ni često, ni retko. EK-Vidovi promocije KO - Ulične akcije, EK-Vidovi promocije KO - Neformalni razgovori i prepiska, EK-Vidovi promocije KO - Stručni okrugli stolovi, EK-MerUsp KO - Analize medijskih objava o KO preduzeća, EK-Vidovi promocije KO - Konkuranje za nacionalne nagrade je zastupljeno ni često, ni retko. Komunikacija organizacije i lokalne samouprave u pogledu KO je nezadovoljavajuća, a komunikacije organizacije i šire DZ u pogledu KO je dobra. Meri se uspešnost KO eksterne komunikacije (EK). Izrađen je kratkoročni plan KO u EK, ali često zaposleni nemaju saznanja o tom. Promovišu se KO aktivnosti u društvenoj zajednici ili zaposleni nemaju saznanja o tom, postoji izrađen dugoročni plan KO u EK, ali često zaposleni nemaju saznanja o tom.

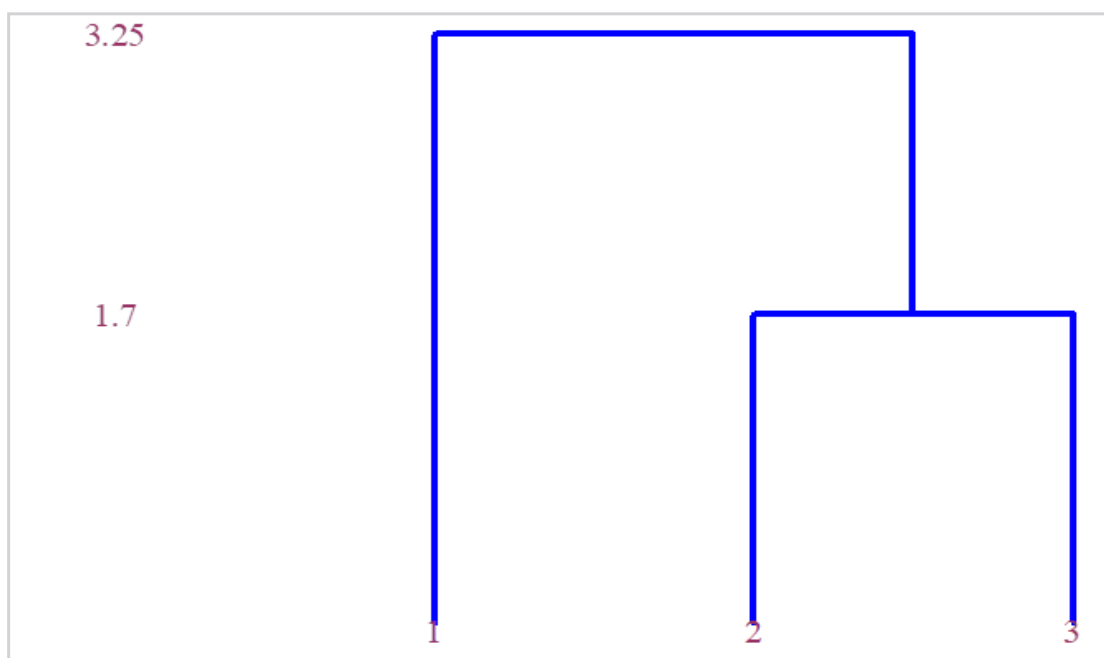
- Visok nivo korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji ima sledeća svojstva: EK-Vidovi promocije KO - Tematske radionice se organizuju nikada ili retko. EK-Vidovi promocije KO - Konferencije za novinare, gostovanja u medijima itd. se primenjuje retko ili ni često, ni retko, EK-MerUsp KO - Broj i sadržaj konferencija, okruglih stolova itd, EK-MerUsp KO - Tribine, ulične akcije itd. radi promocije KO se primenjuje ni često, ni retko, a EK-Vidovi promocije KO - Izložbe fotografija retko. EK-Vidovi promocije KO - Neformalni razgovori i prepiska, EK-Vidovi promocije KO - Stručni okrugli stolovi, EK-Vidovi promocije KO - Tribine za građane, EK-MerUsp KO - Društvene mreže-KO preduzeća se organizuju često. Komunikacija organizacije i institucija, pokreta, udruženja .. u pogledu KO i komunikacije organizacije i lokalne samouprave u pogledu KO su odlične, kao i komunikacija organizacije i šire DZ u pogledu KO. Promovišu se KO aktivnosti u društvenoj zajednici i izrađen je kratkoročni plan KO u EK.

Distance iz Tabele IV. ukazuju da je najmanje rastojanje između nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji: visok nivo KO i umereni nivo KO (1.70) (veća), a najudaljeniji su umereni nivo KO i nizak nivo KO (3.09) (veća).

Tabela IV. DISTANCA (MAHALANOBISOVA) IZMEĐU NIVOA KORPORATIVNE ODGOVORNOSTI PREMA TRŽIŠTU U EKSTERNOJ KOMUNIKACIJI

	Nizak nivo KO	Umereni nivo KO	Visok nivo KO
Nizak nivo KO	.00	3.09	2.71
Umereni nivo KO	3.09	.00	1.70
Visok nivo KO	2.71	1.70	.00

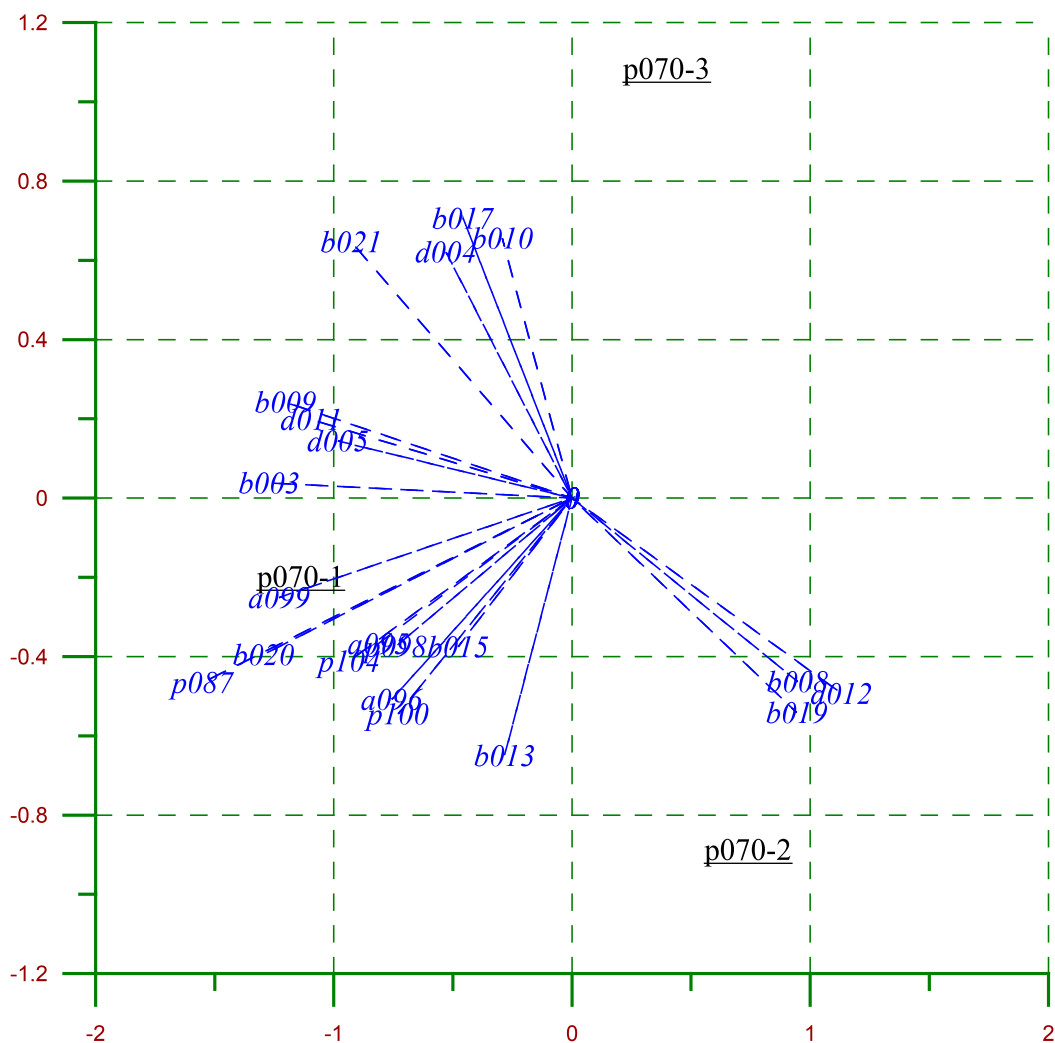
Na osnovu sledećeg dendrograma na Slici 1. uočava se da su najbliže umereni nivo KO i visok nivo KO sa distancom 1.70, a najveća razlika je između nizak nivo KO i umereni nivo KO, distanca 3.25.

Legenda: Nizak nivo KO (1) Umeren nivo KO (2) Visok nivo KO (3)

Slika 1. Grafički prikaz položaja i karakteristika nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji u odnosu na tri najdiskriminativnija stava

Izvedene karakteristike nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji moguće je grafički prikazati zvezdastim dijagramom.

Grafikon 2. Zvezdasti dijagram za nivoe korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji

Ravnomernija raspodela učestalosti modaliteta subuzoraka u odnosu na ostale subuzorke kod većine posmatranih obeležja, uočava se na osnovu distance subuzorka od centra koordinatnog sistema. Značajne odstupanje učestalost između modaliteta je kod umerenog nivoa KO sa distancom 1.16, koja je veća, zatim sledi nizak nivo KO sa distancom 1.16 (veća), Visok nivo KO sa distancom 1.15 (veća).

Ravnomernija raspodela učestalosti modaliteta svih subuzoraka po obeležjima uočava se na osnovu distance obeležja od centra koordinatnog sistema. Značajnije odstupanje učestalosti između modaliteta je kod promovišu se korporativno odgovorne aktivnosti u društvenoj zajednici sa distancom 1.62, koja

je veća, zatim sledi EK-Vidovi promocije KO - Neformalni razgovori i prepiska sa distancom 1.35 (veća), EK-Vidovi promocije KO - Konferencije za novinare, gostovanja u medijima itd. sa distancom 1.27 (veća), ocena komunikacije organizacije i šire DZ u pogledu korporativne odgovornosti sa distancom 1.26 (veća), EK-MerUsp KO - Tribine, ulične akcije itd. radi promocije KO sa distancom 1.23 (veća), EK-Vidovi promocije KO - Izložbe fotografija sa distancom 1.23 (veća), EK-Vidovi promocije KO - Konkursanje za nacionalne nagrade sa distancom 1.13 (veća), EK-MerUsp KO - Broj i sadržaj konferencija, okruglih stolova itd. sa distancom 1.11 (veća), EK-Vidovi promocije KO - Tematske radionice sa distancom 1.09 (veća), EK-Vidovi promocije KO - Audio-vizuelne publikacije sa distancom 1.05 (veća), meri se uspešnost korporativno odgovorne eksterne komunikacije sa distancom 1.02 (veća), EK-MerUsp KO - Analize medijskih objava o KO preduzeća sa distancom .99 (umerena), izrađen kratkoročni plan korporativne odgovornosti u eksternoj komunikaciji sa distancom .91 (umerena), ocena komunikacije organizacije i institucija, pokreta, udruženja .. u pogledu korporativne odgovornosti sa distancom .91 (umerena), ocena komunikacije organizacije i lokalne samouprave u pogledu korporativne odgovornosti sa distancom .89 (umerena), EK-Vidovi promocije KO - Stručni okrugli stolovi sa distancom .84 (umerena), izrađen dugoročni plan korporativne odgovornosti u eksternoj komunikaciji sa distancom .83 (umerena), EK-MerUsp KO - Društvene mreže-KO preduzeća sa distancom .82 (umerena), EK-Vidovi promocije KO - Istraživanja stavova i uticaj na ponašanje sa distancom .72 (umerena), EK-Vidovi promocije KO - Ulične akcije sa distancom .71 (umerena), EK-Vidovi promocije KO - Tribine za građane sa distancom .61 (umerena).

Karakteristike subuzorka niskog nivoa KO definiše ocena komunikacije organizacije i šire DZ u pogledu korporativne odgovornosti (1.26), promovišu se korporativno odgovorne aktivnosti u društvenoj zajednici (1.62) i EK-Vidovi promocije KO - Neformalni razgovori i prepiska (1.35), subuzorak umerenog nivoa KO definiše d004 (.82) i EK-Vidovi promocije KO - Stručni okrugli stolovi (.84), subuzorak visokog nivoa KO definiše b013 (.71).

4. ZAKLJUČAK

Korporativna odgovornost je postala sve važnija u poslovnom menadžmentu, a korporativno odgovorna komunikacija postala je i “vruća” tema s obzirom da se sva znanja i ideje formiraju, prihvataju ili odbijaju putem komunikacije. Da bi razumele i ispunile očekivanja javnosti, korporacije ne bi trebalo da se ponašaju samo društveno odgovorno, već i da komuniciraju svoje društveno odgovorne strateške aktivnosti. Ipak, mnoge korporacije koje su zaista posvećene sprovođenju korporativne odgovornosti često ne uspevaju da komuniciraju svoja dobra dela efikasno [3]. Korporacije, bez obzira da li se radi o proizvodnim ili uslužnim i nezavisno od njihove primarne delatnosti, vlasničke strukture i veličine, treba pažljivo da razvijaju svoje planove korporativno odgovorne komunikacije koja treba da pruži konzistentne informacije i zadovolji očekivanja svake od zainteresovanih strana i na kraju izgradi poverenje javnosti kako bi izbegle javni skepticizam o korporativnoj odgovornosti i izgradile poverenje. Menadžeri moraju da dublje razumeju ključna pitanja u vezi sa korporativno odgovornom komunikacijom [2]. Komunikacija korporativne odgovornosti je izazovna, jer korporacije treba da zadovolje različita očekivanja različitih javnosti, što je često konfliktno npr. akcionari i članovi zajednice. Javnost često kritikuje aktivnosti korporativne odgovornosti i ima negativne stavove prema njoj, jer je smatraju koristoljubivom za korporaciju, a ne za stvarnu brigu o zajednici. Ključni izazov korporativno odgovornih komunikacija je zapravo stvaranje povoljnih stavova o preduzeću. Za razliku od informacija o korporativnoj sposobnosti kao što su superiornost proizvoda i inovacije, preduzeća informacijama o korporativno odgovornim aktivnostima otkrivaju aspekte svog korporativnog identiteta, često prepoznatljivom zbog svoje prepoznatljive baze (npr. ulaganje u društvene ciljeve, ekološke inicijative itd.). Zainteresovane strane verovatno će se uzdržati od donošenja pozitivnih zaključaka o korporativnom identitetu kada sumnjaju na koristoljubive motive [4].

Shodno tome, komuniciranje korporativne odgovornosti je vrlo osetljivo i ključni izazov korporativno odgovorne komunikacije je kako minimizirati skepticizam zainteresovanih strana i preneti suštinu motiva društvu.

Tema korporativno odgovornog poslovanja je u centru akademskih, poslovnih i političkih debata. Stručna literatura je mnogo produbila problem, posebno što se tiče instrumenata za upravljanje i uticaj koji može politika društvene odgovornosti imati na ekonomske performanse preduzeća. Međutim, obim obelodanjivanja korporativno odgovornih aktivnosti je i dalje u velikoj meri neistražen. Korporativna odgovornost je tema mnogih istraživanja i naučnih radova, ali su malo istraživane razlike razlike u nivoima korporativne odgovornosti preduzeća u internoj i eksternoj komunikaciji [2].

Ciljevi ovog istraživanja su bili usmereni na određivanje razlika između nivoa korporativne odgovornosti preduzeća prema tržištu u eksternoj komunikaciji, što može biti osnov za unapređenje efikasnosti primene koncepta korporativne odgovornosti preduzeća prema tržištu kroz identifikaciju zastupljenog nivoa i njegovo unapređenje, što kao krajnji rezultat za preduzeće ima uspješnije poslovanje, a za zaposlene i širu društvenu zajednicu, kvalitetniji život [3]. Rezultati ovog istraživanja mogu biti smernice za unapređenje korporativno odgovornog poslovanja u Bosni i Hercegovini.

U svim segmentima korporativne odgovornosti, komunikacija zauzima izuzetan značaj, bilo da se radi o razvoju svesti, povećanju stepena razumevanja, prihvatanja ili primeni koncepta korporativne odgovornosti u organizaciji ili u celokupnoj društvenoj zajednici. Istraživanja koja su u prethodnom periodu rađena u Bosni i Hercegovini su ukazala na to da zaposleni, potrošači i celokupna zajednica još uvek nemaju razvijenu svest o korporativnoj odgovornosti, niti su dovoljno informisani o društveno odgovornim aktivnostima organizacija. Radi toga, potrebno je obezbediti razumevanje korporativne odgovornosti u svim njenim dimenzijama i podići nivo svesti zaposlenih o važnosti njihovog odgovornog stava i delovanjem zaposlenih i organizacije stabilno graditi imidž “dobrog korporativnog građanina” i reputaciju organizacije koja prihvata i razvija društvenu odgovornost i brigu prema tržištu [5].

LITERATURA

- [1] Savić-Šikoparija, T., Duđak, Lj., Kliček T., (2018), The differences in attitudes regarding corporate responsibility of the company towards the wider social community in relation to the type of the employees education”, 4th International Scientific Conference COMETA 2018 - Conference on Mechanical Engineering Technologies and Application, 27th-30th November, East Sarajevo - Jahorina, RS, B&H, ISBN 978-99976-719-4-3.
- [2] Savić-Šikoparija, T., (2019), PhD thesis, Corporate Responsibility of the Company in Internal and External Communication, Fakultet tehničkih nauka Novi Sad.
- [3] Savić-Šikoparija, T., Duđak, Lj., Bojanić, T., (2018), The differences in attitudes regarding corporate responsibility of the company towards the wider social community in relation to the gender of examinees, 4th International Scientific Conference - Sustainable business and ecological integration and collaboration, University of Novi Sad, FTN, Novi Sad, pp. 227-237.
- [4] Du, S., Bhattacharya, C., B., Sen, S. (2010), Maximizing Business Returns to Corporate Social Responsibility (CSR): The Role of CSR Communicationij-mr_276 8..19, International Journal of Management Reviews.

- [5] Duđak, Lj. (2010), „Razvoj korporativne i lične odgovornosti u industrijskim sistemima“, PhD thesis, FTN, Novi Sad, Serbia.

DEFINING THE LEVEL OF CORPORATE RESPONSIBILITY TOWARDS THE MARKET IN EXTERNAL COMMUNICATION

Abstract: *This paper is a novelty in research in Serbia within the management and communication management of companies, because the difference between the level of corporate responsibility towards the market in external communication of companies has been researched. The results of the research, which indicate that there is a difference between the level of corporate responsibility of the company to the market in external communication can be the basis for improving the concept of corporate responsibility to the market through identification of the represented level and its improvement, as well as more efficient management of corporately responsible communication, which as a final result for the company has a more successful business, and for the social community the improvement of life and business in it.*

Keywords: *corporate responsibility; market; external communication of the company*

PROCJENA KORPORATIVNE SIGURNOSTI KOD PANDEMIJE COVID-19 METODOM KORPORATIVNE RANJIVOSTI

Ivana Runjić, dipl.ing. mol. biol.¹

Sažetak: *Pandemija COVID 19 je realnost s kojom je danas suočeno cijelo čovječanstvo. Ovaj rad je postavio cilj: utvrditi opseg i sadržaje odraza COVID-19 na korporativnu sigurnost. Korporativna sigurnost je vjerojatno jedno od područja koje s pojavom ove pandemije postaje od prvorazrednog značaja. Rad se zasniva na Kotlerovom modelu identifikacije razarajućih i podržavajućih čimbenika korporativne sigurnosti. Po tom pristupu sve kompanije je s aspekta njihove sigurnosti moguće svrstati u četiri grupe: korporacija bez zaštite (1), ranjiva korporacija (2), korporacija u opasnosti (3) i imuna korporacija (4). Dvije su metode primijenjene u ovom prikupljanju i obradi podataka za ovo istraživanje: prilagođeni brainstorming i sinektika. Ispitivanje je obavljeno u ožujku 2021.g. na području grada Zagreba i Zagrebačke županije. Cilj je bio utvrditi (generirati) što više mišljenja učesnika o mogućim razarajućim čimbenicima korporativne sigurnosti u vrijeme pandemije COVID-19, kao i što više potpomažućih čimbenika. Temeljem dobivenih, iznesenih, percipiranih valoriziranih vrijednosti razarajućih i potpomažućih korporativnih čimbenika sastavljena je matrica korporativne ranjivosti i utvrđeno je da se korporativna stabilnost uključenih gospodarskih subjekata nalazi u matičnom polju koje karakterizira korporaciju bez zaštite. Sigurno da ova matična pozicija nije prihvatljiva i da s aspekta korporativne sigurnosti menadžment u ovim kriznim uvjetima poslovanja treba poduzimati odgovarajuće aktivnosti kako bi se uspjelo repositionirati gospodarske*

¹ studentica postdiplomskog doktorskog studija sigurnosti na Univerzitetu modernih znanosti CKM Mostar; kontakt mail: ivanarunjic1982@gmail.com

subjekte koji su bili objekt ovog istraživanja u povoljniju matičnu poziciju. Rezultati do koji se došlo sasvim jasno upućuju na zaključak da je upravljanje ljudskim resursima u uvjetima pandemije COVID-19 primarno i da mu tako treba kao poslovnoj funkciji dati ključno mjesto u ovim, novim i specifičnim uvjetima poslovanja.

Ključne riječi: *pandemija COVID-19, korporativna ranjivost.*

UVOD

Pandemija COVID 19 je realnost s kojom je danas suočeno cijelo čovječanstvo. Niz je posljedica koje u tom suočavanju nastaju: medicinskih, psiholoških, ekonomskih, socijalnih, komunikacijskih itd. Ekonomski gledano: centrifugalne snage udaljavaju nacionalna gospodarstva jedna od drugih, mada su očite i tendencije da ih se održe ili ponovo približe. Svaki dan je preplavljen multiplim transferom proturječnih informacija. Ovakve odnose sa ekstremno suprotnim polovima evidentnim zbog opće nesigurnosti kako se treba adekvatno uraditi, najbolje je okarakterizirano u travnju 2020. u njemačkom dnevnom listu Frankfurter Allgemeine Zeitung u kojemu se navodi da nikad nije bilo toliko znanja o našem neznanju, što se na žalost i dalje mora potvrditi! Cijelo čovječanstvo, potpuno neočekivano, preko noći, našlo je se usred onoga što je generalni sekretar Ujedinjenih nacija, Antonio Gutereš, nazvao najvećim svjetskim izazovom od Drugog svjetskog rata. Neke od javnih ličnosti kao što je Bil Gejts, te manji broj zdravstvenih eksperata, prije svega epidemiologa, upozoravali su na mogućnost nastupanja krize velikih razmjera (Sekulović, 2020).

Jedno je sasvim sada sigurno: do sada važeći ekonomski zakoni, pravila i ekonomske politike kako u sferi makro, tako i mikro ekonomije odlaze u povijest i neće više biti primjenjive. U zamjenu za njih u ovom trenutku ne postoje jasne alternative, a još manje nedostaju nova rješenja primjerenija novo nastaloj situaciji (Hoque, A. et al., 2020). Ukoliko se ta nova rješenja u funkcioniranju nacionalnih ekonomija i globalne svjetske ekonomije brzo ne ponude, realno će takva situacija i sama po sebi pogoršati stanje čovječanstva u uvjetima pandemije virusa COVID-19.

Nije nepoznato, time ni neistraženo da su kompanije visoko ranjive organizacije. Neizvjesnost, turbulentnost, visoki rizici značajno utječu na ranjivost odnosno stupanj imuniteta kompanija na brojne utjecaje okruženja. Ono što toj ranjivosti danas još više naglašeno, to je utjecaj pandemije COVID-19 na korporativnu sigurnost. Milijuni ljudi širom svijeta danas čekaju da dobiju cjepivo za koje vjeruju da će ih zaštititi od ovog opasnog virusa. A što je s kompanijama? Dok se s jedne strane grozničavo traga za učinkovitim cjepivom protiv COVID-19 da se zaštite ljudi, s druge, pak, strane ne postoje niti veća, pogotovo longitudinalna istraživanja, koja bi se

usmjerila na pitanja korporativne sigurnosti u situaciji prisutnosti ovog virusa.

Ovaj rad je postavio jedan doista težak cilj: utvrditi opseg i sadržaje odraza COVID-19 na korporativnu sigurnost. Shodno tom cilju, postavlja se hipoteza koja glasi: Pandemija COVID-19 ima značajan utjecaj na korporativnu sigurnost.

1. PANDEMIJA COVID-19

U glavnom gradu provincije Hubei - Wuhanu u Kini, tijekom prosinca 2019. godine počeli su se pojavljivati bolesnici s teškom pneumonijom nepoznatog uzroka. Svim bolesnicima bilo je zajedničko da su imali kontakte s lokalnom tržnicom u Huannanu. Novootkriveni koronavirus identificiran je 7. siječnja i dobiva naziv SARS-CoV-2. Veoma brzo pandemija bolesti COVID-19 uzrokovane novim koronavirusom SARS-CoV-2 postaje globalni i multidimenzionalni problem.

Pojava COVID-19 virusa izmijenila je svakidašnjicu mnogih gospodarskih subjekata, ustanova i općenito svih osoba. Slijed sa korona pandemijom i potreba za Corona-Lockdown, karantenom, prekida zapravo lanac infekcije, smanjuje transmisiju, ali javlja se opasnost za psihi svakog pojedinca, uvjetuje strah i vodi ka psihičkim smetnjama. Mijenjaju se osjećaji, ali i opće društveno i ekonomsko blagostanje. U sadašnjoj krizi ljudi gube svoja radna mjesta. Samostalne, privatne djelatnosti, kao npr. hoteli, restorani, fitness klubovi itd. su naročito pogođeni. Egzistencijalni strahovi i nesigurnosti takve vrste su izuzetno stresogeni (Turgut, S. et.al., 2017), gdje se generalno trenutno povećava ekonomska nesigurnost i još više naglašava doživljaj stresa i pojave psihičkih poremećaja.

Globalno gospodarstvo je kroz Shutdown izuzetno pogođeno. Javlja se sa raskorak u tendenciji da se sa jedne strane zadrži radno mjesto ili da ga se izgubi, odnosno sigurnost kroz posao ili ostanak u izolaciji (Benabou, R. & Tirole, J., 2020). Epidemija se brzo počela širiti, u kratkom vremenskom roku, zahvaćajući praktički cijeli svijet, no s najvećim utjecajem u Europi i Sjevernoj Americi. Generalni direktor Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) proglašava 30. siječanj 2020. godine epidemiju za javno-zdravstvenu prijetnju od međunarodnog značaja, a 11. ožujka 2020. godine i pandemiju COVID-19. Zbog novonastale situacije dolaze brojni oboljeli u bolnice. Bolnički resursi oslobađaju se za oboljele od koronavirusa, odgađajući sve dogovorene postupke i operacije koje nisu hitne. Kriza uslijed pandemije korona virusa nije samo činjenica da se radi o pandemiji, odnosno da se radi o epidemiološkoj krizi, već sa sobom nosi osim brige za zdravlje nas i naših najbližih i veliku ekonomsku krizu gdje je došlo do ogromnog broja nezaposlenosti, smanjenju plaća, ekonomske nestabilnosti i smanjenju kvaliteta života. Ekonomski šok izazvan pandemijom COVID-19 virusa odražava se na nacionalne ekonomije, pa tako i globalnu ekonomsku sliku cijelog svijeta kroz dva velika presjeka: makroekonomski i mikroekonomski. Pokrenuli su najveću recesiju, tako da će prema

izjavi Svjetske banke gurnuti veliki broj ljudi u siromaštvo i neizvjesnost (Hassan, T.A. et al., 2020).

2. KORPORATIVNA SIGURNOST

Korporativna sigurnost je vjerojatno jedno od područja koje s pojavom pandemije COVID-19 postaje od prvorazrednog značaja. O tome se možda u ovom trenutku raspravlja na znanstvenim i stručnim skupovima možda čak i više nego o uobičajenim poslovnim tijekovima, procesima i ulasganju kapitala. Sigurnost u korporacijskom okruženju ima više aspekata koji se razlikuju ovisno o prirodi posla i njegovih postupaka (Briggs, R. & Edwards, C., 2006). Međutim, ako bilo koja tvrtka zanemari ili ne uspije upravljati niti jednim od relevantnih područja sigurnosti, rezultati bi mogli biti prilično katastrofalni.

Kao što je već spomenuto, sigurnost nikada nije imala samo jedan ili dva dijela u korporacijskom svijetu, barem ne u posljednjih nekoliko desetljeća. Točni parametri prilično će se razlikovati, ovisno o vrsti posla u kojem je određena organizacija uključena. Postoje, međutim, razne zajedničke točke i oni se mogu donekle generalizirati kako bi barem pružili ideju o tome što su neke od najvažnijih zona korporativne sigurnosti.

Nedostatak dovoljno znanja iz relevantnih područja sigurnosti ozbiljan je problem koji posebno muči mala i srednja poduzeća (Hermalin, B.E. & Wiesbach, M.S., 2017). Veće korporacijske kuće već su svjesne, što znači da za početak angažiraju kvalificirano osoblje, a zatim ih dalje obučavaju odgovarajućim tečajevima zaštite koji su specifični za ulogu koju će tim ili pojedinac poduzeti da bi održali sigurnost organizacije. Vlasnici malih i srednjih poduzeća često nemaju znanje ili iskustvo da primijete naizgled male, ali praktički velike razlike između svakog sektora (Gill, M., 2006). Cybersecurity je jednostavna riječ koja ima toliko podjela i slojeva da je ta riječ postala općeniti pojam za sve sigurnosne elemente u gotovo bilo kojoj digitalnoj tehnologiji u ovom trenutku. Stoga se u cyber-sigurnosti više ne radi o odjelu za IT podršku, originalnom sustavu Windows i dobrom antivirusnom softveru, iako je to ipak početak. Sada taj oblik sigurnosti uključuje niz najmodernijih taktika u pogledu procjene rizika, upravljanja rizicima, sigurnosti pohrane, procjene i otkrivanja ranjivosti softvera, šifriranja, sigurnosti domaćina i poslužitelja, sigurnosti u oblaku, kao i cjeline popis ostalih naprednih mjera za sprječavanje i protumjere cyber prijetnji (Power, M., 2004). Malo je dvojbi oko toga da se digitalna sigurnost čini važnijom od fizičke, jer se uostalom većina poslovanja danas obavlja putem interneta. Međutim, ono što se često zanemaruje jest činjenica da na kraju dana sve procese i dalje kontroliraju ljudi koji su itekako ranjivi na planirane napade. Stoga korporativna sigurnost također mora zapošljavati sigurnosno osoblje s kvalifikacijama u poljima kao što su kriminologija,

obavještajni i sigurnosni nivo, obuka korporativne sigurnosti razine 3 ili razine 4, obuka o sigurnosti događaja itd. (Sindhuja P.N., 2014).

Nastankom pandemije COVID-19 izgleda da se svi drugi oblici korporativne sigurnosti: fizičke, pravne, cyber i drugih dovode u poziciju da opslužuju potrebu sigurnosti za zaštitom od zaraze ovim virusom kako zaposlenih tako i kupaca i potrošača proizvoda i usluga kompanije. Konkurentska prednost korporacija će sve više počivati upravo na sposobnosti da se učinkovito upravlja poslovanjem u uvjetima pandemije COVID-19.

3. MODEL KORPORATIVNE RANJIVOSTI

Za analitički i kvantitativni pristup utvrđivanja korporativne ranjivosti moguće je koristiti više metoda. Ponekad ih se naziva i metodama utvrđivanja korporativnog imuniteta. Među prvim zagovornicima ove metode bio je Philip Kotler koji je još prije 45 godina pokušao dati svoj doprinos u procjeni korporativne snage, imuniteta i održivosti kompanije u odnosu na tržišno okruženje (Kotler, Ph., 1988, 236). Kasnije je ova metoda proširena na različite segmente i sadržaje analize korporativne sigurnosti. Stoga, ju je moguće koristiti i za obradu postavljenih ciljeva i hipoteza ovog rada.

Kotler je na temelju identifikacije razarajućih i podržavajućih čimbenika korporativne sigurnosti sastavio matricu unutar koje se pozicioniraju četiri matrična polja (sl.1). Po tom pristupu sve kompanije je s aspekta njihove sigurnosti moguće svrstati u četiri grupe: korporacija bez zaštite (1), ranjiva korporacija (2), korporacija u opasnosti (3) i imuna korporacija (4).

Slika 1. Teoretska matrica korporativne ranjivosti
(Izvor: Kotler Ph., 1988)

Naravno, unutar ovih četiriju grupa, moguće je implementirati niz podgrupa što bi onda ovom pristupu omogućilo realističniju primjenu. No, i ovako prikazan ovaj pristup daje mogućnosti da se primijeni u analizi korporativne sigurnosti u situaciji prisutnosti pandemije COVID-19.

4. METODOLOGIJA

Dvije su metode primijenjene u ovom prikupljanju i obradi podataka za ovo istraživanje: prilagođeni brainstorming i sinektika (Forsyth, D., 2014). Brainstorming je realiziran kroz dvije grupe ispitanika, svaka veličine $n=25$. Ispitanici su bili zaposlenici iz različitih organizacija, heterogeni po spolnoj, dobnoj i stručnoj strukturi. Seanse su održane jednokratno u trajanju od 40 minuta u terminima od 10,00 do 10,45. Ispitivanje je obavljeno u ožujku 2021.g. na području grada Zagreba i Zagrebačke županije. Cilj je bio utvrditi (generirati) što više mišljenja učesnika o mogućim razarajućim čimbenicima korporativne sigurnosti u vrijeme pandemije COVID-19, kao i što više potpomažućih čimbenika. Na seansama nije bilo dozvoljeno konfrontiranje međusobnih mišljenja među učesnicima, isključeni su kritički stavovi, te je učesnicima dana potpuna sigurnost i anonimnost pri iznošenju njihovih mišljenja (Santanen, E., et al., 2004). Nakon završetka obaju seansi, prikupljena, sistematizirana i statistički obrađena. Primijenjene su metode analize srednjih vrijednosti. Od svih prikupljenih mišljenja u analitičku obradu je uzeto 25 razarajućih i 25 potpomažućih čimbenika korporativne sigurnosti koji su bili najviše rangirani na temelju prosječnih vrijednosti odgovora ispitanika.

Metodom sinektike valorizirana su prikupljena mišljenja *i uključeno samo njih 15 u daljnju obradu* (Bayraktar, N.B. & Topkaya, E.C., 2017). Predstavljena su u obliku ljestvice. Sinektičku grupu činilo je 10 stručnih osoba sastavljenih izvan populacije (slučajnim odabirom) iz koje su izabrani ispitanici u dva uzorka za potrebe brainstorminga. Od njih je se tražilo da daju svoj sud o vrijednosti, značajnosti i snazi tih mišljenja, te da ih rangiraju prema važnosti za korporativnu sigurnost. Ocjene razarajućih i potpomažućih čimbenika korporativne sigurnosti u vrijeme COVID-19 su bile: nije važan čimbenik (1), tek malo važan (2), srednje važan (3), vrlo važan (4) i odlučujuće važan (5). Za konstrukciju korporativne matrice ranjivosti korištene su sljedeće kvantitativne relacije (tablica 1):

Tablica 1. Kvantifikacija veličina u matrici ranjivosti

Matrična pozicija	Podržavajući čimbenici		Razarajući čimbenici	
	status	veličina	status	veličina
Korporacija bez zaštite	niski	1,0 do 3,0	visoki	3,1 do 5,0
Ranjiva korporacija	niski	1,0 do 3,0	niski	1,0 do 3,0
Korporacija u opasnosti	visoki	3,1 do 5,0	visoki	3,1 do 5,0
Imuna korporacija	visoki	1,0 do 3,0	niski	1,0 do 3,0

Pouzdanost ljestvice utvrđena je s pomoću Cronbachova alfa koeficijenta unutarnje konzistencije izračunatog na temelju interkorelacije među česticama primjenom sljedećeg obrasca (Cronbach, L.J., 1951):

$$\sigma = \frac{K}{K-1} \left(1 - \frac{\sum_{i=1}^K \sigma_{Y_i}^2}{\sigma_X^2} \right)$$

gdje je K broj predmeta u mjeri, σ_{X^2} je varijanca (kvadrat standardne devijacije) promatranih ukupnih rezultata, i $\sigma_{Y_i}^2$ je uočena varijanca za stavku i.

Pouzdanost ljestvice se načelno može prihvatiti prema sljedećoj orijentaciji:

Izračunati alfa koeficijent	Pouzdanost ljestvice
0,9 do 1,0	izvrsna
0,8 do 0,9	dobra
0,7 do 0,8	prihvatljiva
0,6 do 0,7	upitna
0,5 do 0,6	nedovoljna

Primijenjena je metoda utvrđivanja korporativne ranjivosti prema ideji koju je prezentirao Ph. Kotler s tim da je ista upotpunjena i prilagođena potrebama ovog sadržaja istraživanja.

5. REZULTATI

Među sudionicima brainstorming seansi je bilo 42,10% muškaraca i 57,90% žena. Ispitanici su bili heterogeni prema radnom iskustvu, stupnju obrazovanja i životnoj dobi. Najviše ih je bilo sa srednjom stručnom spremom (63,15%), radnim iskustvom od deset i više godina (70,58%), te u životnoj dobi između 30 i 50 godina (74,82%).

Rezultati brainstorming seansi su prikazani u tablicama 2 i 3.

Tablica 2. Razarajući čimbenici korporativne stabilnosti uzrokovane virusom COVID-19

Razarajući čimbenici	a	sd	v	z	r
1. Pad prihoda/prometa	3,9626	1,4037	35,423	0,3155	11
2. Gubitak kupaca/osipanje kupaca	3,9501	1,6824	42,591	0,4820	12
3. Gubitak dijela tržišta/tržišnih segmenata	3,8629	2,7903	72,233	1,0527	14
4. Apsentizam	4,8503	1,0849	22,368	0,4036	1
5. Fluktuacija zaposlenih	2,8244	1,0258	36,319	0,7251	19
6. Pad interesa za rad i posao kod zaposlenih	4,7129	2,2714	48,195	0,3394	2
7. Pad lojalnosti kod zaposlenih	3,9523	1,7790	45,012	2,1025	13
8. Opće nezadovoljstvo zaposlenih	3,9883	1,5834	39,701	0,2293	9
9. Strah od zaraze virusom COVID-19	4,4103	1,2095	27,424	0,7084	3
10. Lockdown	4,0306	1,7741	44,016	0,5503	7
11. Otežano snabdijevanje inputima	3,7116	1,2648	37,116	0,7392	16
12. Opća nesigurnost i neizvjesnost poslovanja	4,0171	2,0209	50,309	1,4403	8
13. Pad interesa za ulaganjem kapitala	2,0635	1,0282	53,443	0,7154	23
14. Otežana distribucija roba/usluga	2,5301	1,1473	45,346	0,1573	20
15. Strah od bankrota/likvidacije	4,2275	1,0646	25,183	2,0438	4
16. Rast cijena ulaznih komponenti/inputa	3,8510	2,5503	66,224	1,5106	15
17. Otežana likvidnost	3,1618	2,2844	72,250	1,3310	18
18. Osjećaj nesigurnosti kod zaposlenih	4,0852	1,0815	26,474	0,2742	6
19. Pad odgovornosti kod zaposlenih	2,2685	1,1027	48,609	0,3756	21
20. Teškoće u upravljanju kvalitetom	1,2603	0,6103	48,425	0,7102	25
21. Pad inovativne i kreativne usmjerenosti	3,9704	1,7486	44,001	0,2731	10
22. Slabi cash-flow tijekom	1,7428	0,9270	53,190	2,3416	24
23. Divergentne i nepouzdana vanjske informacije o COVID-19	4,1086	1,4824	36,080	1,5502	5
24. Bankrot dobavljača	3,4016	1,5502	45,573	1,2801	17
25. Sumnja u ostvarenje strateških ciljeva kompanije	2,1047	0,5718	27,168	0,6938	22

a – aritmetička sredina, sd – standardna devijacija, v – varijanca, z – standardizirano obilježje, r - rang

Ispitanici su asocijali na dosta disperziranu sliku razarajućih čimbenika korporativne sigurnosti u vrijeme COVID-19. Interesantno je da je po intenzitetu pruženih asocijacija najizraženije mjesto pripalo asocijacijama koje su imale socijalne, psihološke i zdravstvene aspekte opasnosti od COVID-19. Puno slabije su bile zastupljene ekspresije koje su povezivane sa poslovnim teškoćama kao razarajućim čimbenicima stabilnosti i realizacije ciljeva kompanije u vrijeme te pandemije.

Tablica 3. Podržavajući čimbenici korporativne stabilnosti u situaciji COVID-19

Podržavajući čimbenici	a	sd	v	z	r
1. Stupanj dezinfekcije i uopće zaštite od virusa	3,8824	1,0547	27,166	1,4026	11
2. Razumijevanje šefova za osobne i obiteljske teškoće uzrokovane COVID-19	4,5386	1,8357	40,446	2,7304	4
3. Upravljanje ljudskim potencijalima	4,2526	1,0403	24,463	0,3820	7
4. Organizirano cijepljenje protiv COVID-19	4,4903	2,5071	55,834	0,8102	5
5. Stabilno tržište	1,8429	0,1422	7,716	0,3658	23
6. Financijska snaga kompanije	2,6419	1,5706	59,450	0,6839	19
7. Jaka i izgrađena korporativna kultura	3,4738	1,0827	31,168	2,3810	14
8. Osjećaj sigurnosti zaposlenja	3,2577	0,4493	13,792	1,8285	16
9. Fleksibilno radno vrijeme	4,3821	2,5084	57,242	0,7527	6
10. Lojalnost zaposlenih	2,4648	0,1103	4,475	0,4611	20
11. Međuljudski odnosi	3,3062	1,6208	49,023	0,5932	15
12. Kvaliteta planova za krizne situacije	1,3018	0,5926	45,522	0,9304	25
13. Suosjećajna empatija	3,9117	1,0405	26,715	2,2613	10
14. Stil vođenja zaposlenih	4,7901	2,5822	53,907	0,3057	1
15. Povjerenje kupaca i potrošača	3,0405	0,9168	30,153	0,2814	17
16. Razumijevanje šefova za izostanak s posla	4,6825	1,4627	31,238	0,4902	2
17. Opća briga za zdravlje zaposlenih	3,9286	1,5815	40,256	0,8301	9
18. Učinkovito komuniciranje	4,0307	1,8647	46,262	0,5628	8
19. Mogućnost obavljanja posla od kuće	4,6208	1,2203	26,409	1,4023	3
20. Razvijen tržišni program	2,2516	0,0277	1,230	2,2741	21
21. Povjerenje u menadžment i upravu	2,8716	0,9108	32,744	0,5073	18
22. Dobra informiranost	3,6921	1,8845	51,041	0,6285	12
23. Osjećaj brige za sigurnost od zaraze	3,5078	0,7391	21,070	0,3917	13
24. Razvijeni brendovi kompanije	2,0376	0,1426	6,998	1,5503	22
25. Stjecanje novih znanja i iskustava	1,5273	0,5823	38,126	1,0570	24

a – aritmetička sredina, sd – standardna devijacija, v – varijanca, z – standardizirano obilježje, r - rang

Slično razarajućim čimbenicima i čimbenici koji podupiru korporativnu stabilnost su prema tvrdnjama učesnika brainstorminga locirani u sferi ljudskih resursa odnosno različitim aspektima upravljanja istih. Realno je moguće da je to odraz shvaćanja da samo zaposleni sa svojim oblicima ponašanja u specifičnim uvjetima pandemije COVID-19 mogu doprinijeti korporativnoj stabilnosti. Percepcijski tijekovi tih asocijacija su ispred onih koji ukazuju na tijekove ostalih oblika kapitala i kapitalnih resursa.

U sinektičkom postupku utvrđeni su sljedeći rezultati (tablice 4 i 5):

Tablica 4. Razarajući čimbenici korporativne stabilnosti

Razarajući čimbenici	r	p	o	v
Apsentizam	1	0,06	5	0,30
Pad interesa za rad i posao kod zaposlenih	2	0,08	4	0,32
Strah od zaraze virusom COVID-19	3	0,14	5	0,70
Strah od bankrota/likvidacije	4	0,03	4	0,12
Divergentne i nepouzdana vanjske informacije o COVID-19	5	0,06	5	0,30
Osjećaj nesigurnosti kod zaposlenih	6	0,09	4	0,36
Lockdown	7	0,11	5	0,55
Opća nesigurnost i neizvjesnost poslovanja	8	0,07	4	0,28
Opće nezadovoljstvo zaposlenih	9	0,06	4	0,24
Pad inovativne i kreativne usmjerenosti	10	0,04	3	0,12
Pad prihoda/prometa	11	0,05	5	0,25
Gubitak kupaca/osipanje kupaca	12	0,10	5	0,50
Pad lojalnosti kod zaposlenih	13	0,03	2	0,06
Gubitak dijela tržišta/tržišnih segmenata	14	0,05	5	0,25
Rast cijena ulaznih komponenti/inputa	15	0,03	4	0,12
Zbroj				4,47

r – rang, p – ponder važnosti, o – ocjena čimbenika, v – percipirana valorizirana vrijednost

Među najjače razarajuće čimbenike ispitanici su iznijeli apsentizam, pad interesa za rad, strah od zaraze virusom COVID-19 itd. Grupa koja je učestvovala u ocjeni ovih rezultata (sinektika) dala je, očekivano, nešto drugačiji ponder važnosti svakog čimbenika i njegovu ocjenu. Bez obzira što su se te njihove ocjene kretale unutar zadanog okvira utvrđenog brainstormingom, valorizacija tih razarajućih čimbenika utvrđena je s jakim intenzitetom na korporativnu sigurnost opserviranih gospodarskih subjekata.

Tablica 5. Podržavajući čimbenici korporativne stabilnosti

Podržavajući čimbenici	r	p	o	v
Stil vođenja zaposlenih	1	0,04	2	0,08
Razumijevanje šefova za izostanak s posla	2	0,07	4	0,28
Mogućnost obavljanja posla od kuće	3	0,12	3	0,36
Razumijevanje šefova za osobne i obiteljske teškoće uzrokovane COVID-19	4	0,09	3	0,27
Organizirano cijepljenje protiv COVID-19	5	0,05	2	0,10
Fleksibilno radno vrijeme	6	0,10	2	0,20
Upravljanje ljudskim potencijalima	7	0,06	3	0,18
Učinkovito komuniciranje	8	0,08	3	0,24
Opća briga za zdravlje zaposlenih	9	0,04	2	0,08
Suosjećajna empatija	10	0,09	2	0,18
Stupanj dezinfekcije i uopće zaštite od virusa	11	0,07	3	0,21
Dobra informiranost	12	0,03	2	0,06
Osjećaj brige za sigurnost od zaraze	13	0,05	3	0,15
Jaka i izgrađena korporativna kultura	14	0,07	2	0,14
Međuljudski odnosi	15	0,04	3	0,12
Zbroj				2,55

r – rang, p – ponder važnosti, o – ocjena čimbenika, v – percipirana valorizirana vrijednost

Slično procjeni razarajućih čimbenika, može se konstatirati i za čimbenike koji su podržavali korporativnu sigurnost. Percipirana valorizirana vrijednost istih je utvrđena sa znatno nižom vrijednošću od razarajućih čimbenika-

Svih trideset čimbenika (razarajućih i potpomažućih) uključenih u analizu su pokazali konzistentnost. Nekonzistentnih nije bilo pošto su sve vrijednosti istih bile iznad 0,7.

Temeljem dobivenih, iznesenih, percipiranih valoriziranih vrijednosti razarajućih i potpomažućih korporativnih čimbenika sastavljena je matrica korporativne ranjivosti (tablica 7. Sukladno postavljenim propozicijama i okvirima iznesenim u metodološkom dijelu rada daje se zaključiti da se korporativna stabilnost uključenih gospodarskih subjekata prema tvrdnjama ispitanika u uvjetima pandemije

COVID-19 nalazi u matričnom polju koje karakterizira korporaciju bez zaštite. To je jedna od nepovoljnih pozicija u matrici korporativne ranjivosti, jer je karakterizira visok intenzitet razarajućih i nizak intenzitet potpomažućih korporativnih čimbenika.

Intenzitet razarajućih čimbenika	visok	Korporacija bez zaštite Razarajući čimbenici: 4,47 Podržavajući čimbenici: 2,55		
	srednji			
nizak				
		nizak	srednji	visok
		Intenzitet podržavajućih čimbenika		

Slika 2. Operativna matrica korporativne ranjivosti

Sigurno da ova matrična pozicija nije prihvatljiva i da s aspekta korporativne sigurnosti menadžment u ovim kriznim uvjetima poslovanja treba poduzimati odgovarajuće aktivnosti kako bi se uspjelo repositionirati gospodarske subjekte koji su bili objekt ovog istraživanja u povoljniju matričnu poziciju. Analitički prikaz razarajućih i potpomažućih čimbenika daje sasvim dosta elemenata s pomoću kojih je to moguće postići. Ukoliko se to ne napravi, realno je moguće da poslovanje ovih gospodarskih subjekata praćeno svom složenošću u uvjetima pandemije COVID-19 dovede do stanja likvidacije ovih korporacija, jer će se jaz između razarajućih i potpomažućih čimbenika korporativne stabilnosti još više povećati.

6. DISKUSIJA

Jedno od diskutabilnih pitanja koja dolaze iz rezultata istraživanja i koje se uočljivo nameće je: da li bi se rezultati koji su prikazani bitno promijenili da je i u brainstormingu i sinektici kao metodama prikupljanja podataka i istraživanja uključeno više prezentiranih asocijacija od prikazanih i limitiranih u seansama na 25? Potom: reduciranjem istih na 15 u sinektičkoj obradi.? Da li bi se time došlo do drugačije pozicije u matrici korporativne sigurnosti od utvrđene? Umjesto utvrđene pozicije korporacije bez zaštite, bi li to možda bila pozicija ranjive korporacije ili korporacije bez zaštite? Moguće je, realno, da bi se to više teoretski dogodilo, mada je i to upitno. Sigurno je da odnosi između podržavajućih i razarajućih čimbenika ne bi se mijenjali u tolikoj mjeri da bi se moglo dogoditi da ta pozicija bude korporativno imuna. Osim toga, sva daljnja uvrštenja asocijacija iznad 25 izabranih, bile su asocijacije beznačajnog intenziteta koje su ispitanici prezentirali. Većinu njih je se moglo svesti na neku od izloženih asocijacija (nazvanih čimbenicima).

Isto tako, moglo bi se postaviti pitanje: da li bi rezultati istraživanja odstupali od prezentiranih ukoliko bi se ova vrsta istraživanja primijenila na drugom uzorku odnosno populaciji izabranoj na drugom teritoriju (županiji, regiji)?. Ovo pitanje proizlazi iz jedne od bitnih postavki svakog znanstvenog rada, odnosno potrebe da se dobiveni rezultati mogu primijeniti na nekom sasvim drugačijem uzorku i populaciji (osnovnom skupu) i da pri tome ne dođe do statistički značajnijih odstupanja u rezultatu. Obzirom da su dobiveni rezultati u ovom istraživanju sasvim jasno i nedvojbeno pozicionirali i podržavajuće i razarajuće čimbenike korporativne sigurnosti u uvjetima pandemije COVID-19 u području čimbenika koji su socijalne i psihološke naravi, a mnogo manje one koja se temelji na poslovanju i uvjetima poslovanja kompanija, teško je prihvatiti da bi se došlo do drugačijih rezultata u nekom drugom istraživanju. Naime, utjecaj pandemije COVID-19 je kod ispitanika strah od zaraze i bolesti kako osobne tako i članova njihovih obitelji upravo naglasio i sadržajem i intenzitetom te zdravstvene, psihološke i socijalne čimbenike ispred onih koji se odnose na poslovanje, uvjete poslovanja i rezultate poslovanja koji nastaju kao posljedica COVID-19.

Rezultati ovog istraživanja potkrepljuju spoznaje do kojih su došli citirani istraživači. Egzistencijalni strahovi i nesigurnosti su izuzetno stresogeni i iskazali su ekspresiju kod ispitanika u brainstorming seansama, gdje se generalno trenutno povećava ekonomska nesigurnost i još više naglašava doživljaj stresa i pojave različitih socijalnih i psihičkih poremećaja kod zaposlenika koji kao razarajući čimbenici korporativne sigurnosti dolaze u prvi plan ispred onih poslovne naravi u užem poimanju na što je ukazao Turgut sa suradnicima. Evidentan je i raskorak u tendenciji da se sa jedne strane zadrži radno mjesto ili da ga se izgubi kod ispitanika, odnosno da se postigne sigurnost kroz posao ili ostanak u izolaciji što potvrđuje skoro istovjetne rezultate koje su iznijeli Bernabou i Tirole.

ZAKLJUČAK

Rezultati do koji se došlo sasvim jasno upućuju na zaključak da je upravljanje ljudskim resursima u uvjetima pandemije COVID-19 primarno i da mu tako treba kao poslovnoj funkciji dati ključno mjesto u ovim, novim i specifičnim uvjetima poslovanja. No, činjenica je da korporacije koje su uključene u ovo istraživanje očito nisu svoje poslovne funkcije prilagodile situaciji pandemije COVID-19 i da je to na izvjestan način uočljivo i kroz asocijacije ispitanika uključenih u brainstorming seanse. Nisu imale niti dovoljno operabilan sustav upravljanja ljudskim resursima koje poznaje suvremena znanost u ovom segmentu menadžmenta. Korporacije samim tim nisu u stanju s većom učinkovitošću implementirati rezultate ovih istraživanja. To, međutim, ne znači da je doprinos i spoznaje do kojih se došlo u ovom istraživanju minoran. Naprotiv, značajan je i indikativan budući da ukazuje na smjer i sadržaje čimbenika koji u situaciji COVID-19 determiniraju korporativnu sigurnost i koje korporativni menadžeri trebaju primijeniti kako bi lakše upravljali poslovanjem u ovim uvjetima.

Metoda korporativne ranjivosti, uključena u ovom istraživanju sigurno traži da se u nekom od budućih istraživanja više diverzificira u ponudi matičnih polja koja bi bila i više prilagodljiva istraživanju korporativne sigurnosti u uvjetima kakva je pandemija COVID-19. No, može se tvrditi da je i u ovom obliku iste došlo se do dragocjenih spoznaja. Vjeruje se kako će rezultati istraživanja biti korisni menadžerima u korporativnom upravljanju u ovim, specifičnim, kriznim uvjetima.

Postavljena hipoteza da pandemija COVID-19 ima značajan utjecaj na korporativnu sigurnost je u cijelosti potvrđena i samom činjenicom da su sve iznesene asocijacije vezane uz razarajuće i podržavajuće čimbenike korporativne stabilnosti najvećim intenzitetom i rangom percipirane unutar psiholoških, socioloških, informacijskih i zdravstvenih sadržaja i ispred poslovnih u užem shvaćanju.

LITERATURA

1. Acharya, V.V. & Steffen, S. (2020), *The risk of being a fallen angel and the corporate dash for cash in the midst of COVID*, *Review of Corporate Finance Study*, No 9, pp. 430-471
2. Bayraktar, N.B. & Topkaya, E.C. (2017), *Synecitics as a prewriting technique. its effects on writing fluency and lexical complexity*, *European Journal of Applied Linguistics*, No 3(2), pp. 325-345.
3. Benabou, R. & Tirole, J. (2020), *Individual and corporate social responsibility*, *Economica*, No 77, pp. 1-9
4. Bennett, J. (2020), *Reorienting the post-coronavirus economy for ecological sustainability*. *Journal of Australian Political Economy*, No 85, pp. 212–218
5. Bohn, S., Mejia, M. C., & Lafortune, J. (2020), *The economic toll of COVID-19 on small business*. Public Policy Institute of California.
6. Briggs, R. & Edwards, C. (2006), *The business of resilience. Corporate security for the 21st century*, London, Demos.
7. Cronbach, L.J. (1951), *Coeficient alfa and the internal structure of test*, *Psychometrika*, Vol. 16, No 3, pp. 297-334.
8. Forsyth, D. (2014). *Group Dynamics, 6th Edition*. Belmont, California: Wadsworth Engage Learning
9. Gill, M. (2006), *The Handbook of Security*, New York, Palgrave Macmillan.
10. Hassan, T.A., Hollander, L. & Tahoun, A. (2020), *Firm-level exposure to epidemic diseases, COVID-19, SARS and H1N1*, *National Bureau of Economic Research*, Cambridge, MA
11. Hermalin, B.E. & Wiesbach, M.S. (2017), *The handbook of the economics of corporate governance*, North Holland, Amsterdam
12. Hoque, A, Shikha, F.A, Hasanat, M.W, Arif, I. & Hamid, A.B.A (2020), *The effect of Coronavirus (COVID-19) in the tourism industry in China*, *Asian Journal of Multidisciplinary Study*, No 3(1), pp. 52–58
13. Kotler, Ph. (1988). *Upravljanje marketingom*, Informator, Zagreb
14. Power, M. (2004), *The risk management of everything, rethinking the politics of uncertainty*, London, Demos.
15. Santanen, E., Briggs, R. O., & de Vreede, G.J. (2004). *Causal Relationships in Creative Problem Solving: Comparing Facilitation Interventions for Ideation*. *Journal of Management Information Systems*, No 20(4), pp. 167-198.
16. Sekulović, I. (2020). *Pandemija COVID-19 i radna prava u Srbiji*. Fondacija Centar za demokratiju, Beograd

17. Sindhuja P.N. (2014), Impact of information security initiatives on supply chain performance. *Information Management & Computer Security*, Vol.22 No5, pp. 450- 473.
18. Turgut,S., Michel, A.&Sonntag, K.H. (2017). Coping with Daily Hindrance and Challenge Stressors in the Workplace, *Zeitschrift für Arbeits-und Organisationspsychologie*, No 3, pp. 123-136.

CORPORATE SECURITY ASSESSMENT IN THE COVID-19 PANDEMIC BY THE CORPORATE VULNERABILITY METHOD

Abstract: *The COVID 19 pandemic is a reality that all of humanity is facing today. This paper set a goal: to determine the scope and content of the COVID-19 reflection on corporate security. Corporate security is probably one of the areas that becomes of paramount importance with the onset of this pandemic. The paper is based on Kotler's model of identifying destructive and supportive factors of corporate security. According to this approach, all companies can be classified into four groups from the aspect of their security: a corporation without protection (1), a vulnerable corporation (2), a corporation in danger (3) and an immune corporation (4). Two methods were applied in this data collection and processing for this study: custom brainstorming and synectics. The test was conducted in March 2021. in the area of the city of Zagreb and Zagreb County. The aim was to identify (generate) as many participants' opinions as possible on the possible destructive factors of corporate security during the COVID-19 pandemic, as well as many supporting factors as possible. Based on the obtained, presented, perceived valorized values of destructive and supporting corporate factors, a matrix of corporate vulnerability was compiled and it was determined that the corporate stability of the involved economic entities is in the matrix field that characterizes the corporation without protection. Certainly, this matrix position is not acceptable and from the aspect of corporate security, management in these crisis business conditions should take appropriate actions in order to succeed in repositioning the economic entities that were the object of this research in a more favorable matrix position. The results obtained clearly point to the conclusion that human resource management in the conditions of the COVID-19 pandemic is primary and that it should be given a key place as a business function in these, new and specific business conditions.*

Key words: *pandemic COVID-19, corporate vulnerability.*

BEZBJEDNOSNI IZAZOVI UPOTREBE INTERNETA SA POSEBNIM OSVRTOM NA ZAŠTITU DJECE I MLADIH

doc. Borislav Bojić¹

doc. Cvijetin Živanović²

Apstrakt: Trend upotrebe „pametnih“ informacijsko-komunikacijskih uređaja koji su neodvojivi dio interneta, vrlo često odrasle osobe a posebno mlađu populaciju (djeca i mladi) kao njegove korisnike, čini ranjivim jer upotrebi interneta pristupaju naivno, nekritički ignorišući upozorenja na opasnosti i posledice koje internet kao „nova tehnologija“ sa sobom nosi. To znači da nisu u dovoljnoj mjeri svjesni da ih riskantno ponašanje na internetu može dovesti u nepriliku u ličnom životu i profesionalnom angažmanu kao što je krađa identiteta, finansijska šteta, gubitak ličnog ugleda, narušavanje ugleda porodice, zdravstvene (psihološke) tegobe itd. Istraživanja u svijetu i bližem okruženju Bosne i Hercegovine, ilustruju poražavajuće saznanje da značajnom broju roditelja i pedagoških radnika (učitelja, nastavnika, profesora i dr), internet u XXI vijeku predstavlja nepoznato područje sa opasnostima i neslućenim mogućnostima korišćenja koje se svakodnevno uvećavaju. Istovremeno, prognoza da će u budućnosti vrste, oblici i broj napada na bezbjednost korisnika interneta kontinuirano rasti, upozorava da je za viši stepen bezbjednosti mlađe djece i mladih na internetu, potrebna kvalitetnija edukacija i saradnja roditelja, pedagoških radnika, zaposlenih u javnim institucijama i ostalih stručnjaka kojima je ova problematika profesionalno bliska..

Ključne riječi: internet, opasnost, djeca i mladi, roditelji, pedagoški radnici, društvena zajednica

¹ Univerzitet modernih znanosti CKM, Mostar, BiH ; kontakt e-mail: borislav@ckm.ba

² Univerzitet modernih znanosti CKM, Mostar, BiH; kontakt e-mail: cvijetin@ckm.ba

UVOD

U savremenim okolnostima življenja, privatnost je vrlo eksploatisana kategorija. Upotreba interneta je svakodnevni život značajnog dijela ljudske populacije toliko učinila zavisnim da im je on postao imperativ u održanju života. Otuda i maksima „ako nije bilo na Fejsu (Facebook), onda se nije ni dogodilo“. Međutim, nivo upotrebe interneta ne prati svijest o potencijalnim opasnostima (na primjer: lažno predstavljanje izradom tuđih profila, lažna obećanja nagrada, finansijske i druge pomoći, različiti oblici zlostavljanja itd.) koje njegova upotreba sa sobom donosi i koje potencijalo mogu da ostave trajne zdravstvene (psihološke) posledice na korisnika. Danas prema mišljenjima mnogobrojnih stručnjaka koji prate ovu oblast, „digitalni“ svijet (nekadašnji – „virtualni“ svijet prim.aut.) je neodvojivi dio realnog (stvarnog) svijeta, odnosno ponašanje ljudi u „digitalnom“ svijetu ima značajne posledice na njihov stvarni svijet. Različite vrste medija (komunikacijskih kanala), finansijske transakcije, online kupovina, informisanje i obrazovanje, različiti oblici zabave, sve su to primjeri svakodnevnih aktivnosti koje čovjek „konzumira“ nesvjesno (u hodu) stacionarnim ili prenosnim računarima, „pametnim“ telefonima, igračkim konzolama, „pametnim“ televizorima i još nekim „pametnim“ uređajima koji ne mogu funkcionisati bez pristupa internetu. Upravo ovaj trend upotrebe „pametnih“ informacijsko-komunikacijskih uređaja koji su pretežno neodvojivi dio interneta, vrlo često korisnika a posebno djecu i mlade, čini ranjivim tako što njihovoj upotrebi pristupa naivno, nekritički iako je iz više izvora alarmantno upozoravan na opasnosti koje oni sa sobom donose. Ovu konstataciju najjednostavnije je ilustrovati na primjeru „provale“ nečije lozinke. Lozinku većine korisnika „pametnih“ uređaja moguće je saznati tako što se izvede sitna prevara, recimo u smislu lažnog predstavljanja telefonom ili lažne saosjećajnosti s bolesnim djetetom iz neke siromašne ili ratom zahvaćene porodice. Neka istraživanja koja su rađena u okruženju Bosne i Hercegovine (Nacionalno istraživanje na nivou Republike Hrvatske o ponašanju korisnika na internetu –HR Kids Online, 2020³., Djeca na internetu – mogućnosti, rizici i bezbjednost, Crna Gora, 2016.). pokazala su da postoji visok nivo lakovjernosti (ali i pristojno računarsko znanje kod djece i mladih) i vrlo riskantno ponašanje kod većine anketiranih korisnika interneta. Možda je najzanimljiviji dio kod spomenutih istraživanja onaj gdje je većina ispitanika tokom sprovođenja ankete dobrovoljno (trik pitanjem anketara) „odala“ svoju lozinku. Dakle, korisnici nisu u dovoljnoj mjeri svjesni da ih previše riskantno ponašanje može dovesti u nepriliku (krađa identiteta, finansijska šteta, gubitak ličnog ugleda i ugleda porodice, zdravstvenih (psiholoških) tegoba itd) u ličnom životu

³ Tena Velki, Krešimir Ćosić, (2019). *Izazovi digitalnog svijeta*, Fakultet za odgojne i obavezne znanosti, Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku,

i/ili profesionalnom angažmanu. Na sreću, inženjerima u oblasti informacijskih tehnologija pojava novih opasnosti na internetu predstavlja i nove izazove da se pronađu odgovarajuća rješenja radi njihovog sprečavanja (uklanjanja) što dovodi do pronalaska novih oblika tehničke i drugih oblika zaštite zloupotreba na internetu. Istovremeno, stručnjaci u oblasti informacijskih tehnologija, upozoravaju da ne postoji apsolutna zaštita od opasnosti koje vrebaju na internetu i da korisnici interneta a posebno djeca i mladi, te činjenice treba da budu svjesni. Štaviše, vrlo često je upravo korisnik, kao ljudski faktor, presudan i najslabija karika u bezbjednosti informacijsko-komunikacijskog sistema i sve je glasnije zagovaranje da je neophodno pored edukacije i pravno regulisati ponašanje korisnika na internetu, odnosno uvesti strožije sankcije za sve koji na bilo koji način zloupotrebljavaju internet. Životni stil i navike stanovnika jedne zemlje, kao i značajne promjene u njihovom socijalnom miljeu, često se vežu za razvoj informaciono komunikacijskih tehnologija (IKT). S tim u vezi, broj korisnika interneta u BiH, ali i širom svijeta, neprekidno raste. Prema podacima Regulatorne agencije za komunikacije (RAK) u 2019. godini u Bosni i Hercegovini (BiH) bilo je 3.330.502 korisnika interneta. To znači da stopa dostupnosti interneta za 2019. godinu iznosi 94,32% ⁴

1. INTERNET – TEHNOLOGIJA NESAGLEDIVIH MOGUĆNOSTI

Strah i neprijatnost kod ljudi po pravilu izaziva nešto što je novo i nepoznato. Upravo, neprijatno stanje psiholozi i sociolozi povezuju sa upotrebom računara i interneta. Istraživanja su pokazala da značajnom broju roditelja (posebno nižeg ekonomskog, socijalnog i obrazovnog statusa) ali i značajnom broju pedagoških radnika, internet predstavlja nepoznato područje sa opasnostima i neslućenim mogućnostima korišćenja koje se svakodnevno uvećavaju. Zato se ne treba začuditi kada kroz svakodnevni razgovor čujemo da neko kaže: „dijete mi je prije naučilo na kompjuteru nego da govori i hoda“. U svakom slučaju, današnja djeca i mladi imaju izuzetno slobodan pristup medijima, prije svega medijima koji su podržani internetom. Roditelji u velikoj mjeri doprinose pogrešnom oblikovanju ponašanja djece i mladih na internetu jer im u žurbi vrlo često znaju dati „pametni“ telefon kako bi se smirili nekom igrom, crtanim filmom i sl. zanemarujući nesvjesno sklonost djece i mladih prema istraživačkoj znatiželji, što objašnjava „neobičnu“ pojavu kod mlađe populacije da se vrlo često sama nauče služiti internetom. Mnogobrojni stručnjaci savjetuju da djecu i mlade ne treba odvracati od ove vrste znatiželje a idealno bi bilo kada bi roditelji zajedno sa njima otkrivali kako internet funkcioniše, odnosno šta sve može ponuditi ova globalna mreža. Takođe, razgovorom

⁴ <https://www.rak.ba/bs-Latn-BA/news/1666> (maj, 2021.)

roditelja, djece i mladih o opasnostima koje vrebaju na internetu, značajno bi povećala njihovu bezbjednost na internetu. Dakle, proces edukacije ne treba isključivo usmjeriti na djecu i mlade već i na njihove roditelje i pedagoške radnike jer samo na taj način može se ostvariti adekvatna zaštita djece i mladih na internetu. Poznavanje nečega što može predstavljati opasnost i prouzrokovati štetu je najbolji način da se otkloni takva opasnost. Cilj pisanja ovog rada je upravo namjera da se apostrofiraju opasnosti koje mogu ugroziti bezbjednost djece i mladih na internetu, odnosno skrenuti pažnju roditeljima na značaj ranog prepoznavanja opasnosti na internetu.

2. INTERNET (OPASNI) SADRŽAJI I POPULARNE DRUŠTVENE MREŽE MEĐU DJECOM I MLADIMA

Imajući u vidu da je internet globalna mreža, da postoji bezbroj puteva na kojima bi se djeca i mladi mogli naći tokom slučajnog „istraživanja“ onda je jasno da bi mogli i sasvim slučajno naići na internet stranice (za njih) neprimjerenog sadržaja (lažno predstavljanje, krađa identiteta, fotografija, pornografski sadržaji). Maleš i Stričević (2008.) u svojoj knjizi „Moje sigurno dijete“, nude podjelu na „četiri glavne opasnosti: a) djeca podliježu komercijalizaciji, b) komunikacija postaje rizična – u stranice koje su namjenjene djeci ubacuju se linkovi koji ih potom vode do neprimjerenih sadržaja (reklama za alkohol, narkotička sredstva i druge proizvode koji su čak i za odrasle zabranjeni), c) neistinite informacije – pojavljuju se u vidu neistinitih sadržaja koji izgledaju na prvi pogled kao istiniti i uvjerljivi. Kod ovakvih pojava vrlo je značajno djecu i mlade edukovati kako da razlikuju lažne (nekvalitetne stranice sa izmišljenim i lažnim sadržajima) i kvalitetne stranice koje plasiraju istinite i primjerene sadržaje. To znači da djeci i mladima treba predočiti činjenicu da osim interneta mogu koristiti i druge izvore da bi provjerili istinitost neke informacije (knjige, časopisi, enciklopedije, roditelji, učitelji, nastavnici i sl). Frank Gallagher, izvršni direktor firme Cable in the Classroom (CIC), specijalista za bezbjednost na internetu, informatičku pismenost, medijsko obrazovanje i uticaj koji mediji mogu imati na djecu i mlade savjetuje: “Djeca griješe. Međutim, višestruka istraživanja su pokazala da djeca često neće reći roditeljima i starateljima kad se nešto loše dogodi na mreži. To je zato što misle da mama ili tata neće razumjeti, oduzeće im telefon ili računar ili će intervenisati i samo pogoršati stvari. Djecu je teško zaštititi kad vas ne puste u svoj digitalni život. Dakle, najvažnija stvar koju roditelj može učiniti kako bi zaštitio svoju djecu na internetu je neprekidni razgovor s njima o tehnologiji. Neka vas djeca nauče kako nešto raditi. Pitajte ih koja je najbolja stvar u vezi s najnovijom aplikacijom. Igrajte online igru s njima (i budite graciozni kad izgubite). Neka vam pokažu cool trik koji su upravo naučili. Neka vam pomognu u zadatku koji zahtijeva upotrebu interneta.

Pokažite da vas zanima tehnologija i kako je koriste. Pokažite da razumijete važnu ulogu tehnologije i interneta u njihovom životu. U ovim kontinuiranim razgovorima imat ćete puno prilika da komentarišete, podučavate i jačate vrijednosti svoje porodice i očekivanja u ponašanju, kako biste svojoj djeci pomogli da nauče biti pažljiviji i odgovorniji korisnici tehnologije.”⁵ d) seksualno iskorišćavanje djece – jedna od najvećih opasnosti koje djecu mogu snaći na internetu. Njih proizvode mnogobrojne agresivne tehnologije koje upravo prema djeci lažnim linkovima usmjeravaju seksualne sadržaje ili se nude već ukradene fotografije djece slične ili iste starosne dobi radi uvjerljivosti i pobuđivanja znatiželje kod djece. Djeca, pošto ne razumiju o čemu se tu radi tako stiču iskrivljenu sliku o polovima, odnosno postaju laka meta za seksualno zlostavljanje i iskorišćavanje. U svijetu postoje mnogobrojni napori da se ova globalna opasnost podržana internetom suzbije a neke od njih preduzima i globalna mreža INHOPE, mreža za borbu protiv materijala za seksualno zlostavljanje djece (Child Sexual Abuse Material – CSAM). „Mreža se sastoji od 47 telefonskih linija u 43 zemlje koje pružaju javnosti mogućnost anonimnog prijavljivanja ilegalnih sadržaja na mreži sa fokusom na CSAM. INHOPE ima sjedište u Nizozemskoj, a njihove linije za rad djeluju u svim državama članicama EU, Rusiji, Južnoj Africi, Sjevernoj i Južnoj Americi, Aziji, Australiji i Novom Zelandu. U digitalnom svijetu bez granica CSAM ima globalne posljedice. Kako se CSAM povećava, tako se povećavaju i napori INHOPE-a, kao i napori njihovih partnera u borbi protiv njega, potpomognuti sredstvima Evropske komisije u okviru Programa za bolji internet za djecu.“⁶

Od društvenih mreža popularnih među djecom izdvaja se TikTok koji je među prvima podržao INHOPE u njegovom naporu da se suprostavi distribuciji materijala za seksualno zlostavljanje djece na internetu (CSAM), Mrežna platforma TikTok ima više miliona svojih korisnika u cijelom svijetu, pa je takva popularnost svrstava u jednu od najpopularnijih mrežnih platformi. Upravo ovom podrškom naporima INHOPE u suprostavljanju distribuciji sadržaja koji na bilo koji način seksualno zlostavljaju djecu, TikTok želi da zajednički promoviše način na koji ljudi (prevashodno djeca i mladi ljudi) dijele sadržaje i međusobno komuniciraju. Alexandra Evans, Head of Child Safety Public Policy, Evropa, TikTok ističe: “U TikTok-u smo usredotočeni na pružanje radosnog, kreativnog i, prije svega, sigurnog iskustva našoj zajednici. Jedan od bitnih dijelova našeg rada na stvaranju sigurnog okruženja uključuje industrijsku saradnju. Partnerstva nam omogućavaju da slušamo iskrene povratne informacije, omogućavajući nam da

⁵ <https://www.sigurnodijete.ba/blog/savjeti-za-zastitu-djece-na-internetu/> (posjećeno:maj2021.)

⁶ “TikTok podržao INHOPE u borbi protiv materijala za seksualno zlostavljanje djece”, Ines, 29.03.2021. Centar za sigurni internet, izvor:... <https://www.sigurnodijete.ba/blog/tiktok-podrzao-inhope-u-borbi-protiv-materijala-za-seksualno-zlostavljanje-djece/>

se poboljšamo, razmjenjujemo najbolje prakse i nadgledamo novonastali razvoj. Znamo da nema kraja kada je u pitanju sigurnost na mreži i radujemo se partnerstvu s INHOPE-om dok nastavljamo na zajedničkom putovanju ka okončanju seksualnog zlostavljanja djece na mreži.“⁷ Povodom ovakvog stava TikTok-a, Denton Howard, Executive Director, INHOPE je oduševljeno izjavio: “Sigurnost je od ključne važnosti za mrežne platforme i radujemo se istraživanju novih načina da zaštitimo ljude na mreži s timom TikTok-a.“⁸

Da nije TikTok usamljen u naporima da se poveća bezbjednost djece na internetu svjedoči i primjer Instagrama koji je u martu ove godine sve svoje korisnike obavjestio o novinama koje se odnose na napor da se zaštite djeca. U obavještenju ističu da se politika ove mreže posvetila timovima koji su usmjereni na nezbjednost mladih i da u tom pogledu usko saraduju sa stručnjacima i informišu ih o karakteristikama alata koje razvijaju jer im je želja da roditelji imaju svrsishodnu informacije o tome kako pomoći tinejdžerima da imaju sigurno i steknu pozitivno iskustvo na Instagramu.⁹ U saradnji sa „*The Child Mind Institute*“ i „*Connect-Safely*“, Instagram je objavio novi vodič za roditelje. „Vodič sadrži najnovije sigurnosne alate i postavke privatnosti, kao i listu savjeta koji pomažu roditeljima u diskusijama sa njihovim tinejdžerima. Ažurirani vodič je pokrenut sa stručnim partnerima u drugim zemljama, koje uključuju Argentinu, Brazil, Indiju, Indoneziju, Japan, Meksiko i Singapur, a uskoro će se nastaviti prikazivati i u više zemalja. Ovaj vodič dopunio je sve postojeće vodiče za roditelje koji su razvijani u partnerstvu sa lokalnim stručnjacima u Velikoj Britaniji, Francuskoj, Italiji, Njemačkoj i Španiji“.¹⁰ Tim povodom Dr. Dave Anderson, klinički psiholog, The Child Mind Institute je izjavio: „Instagram može mladim ljudima pružiti priliku da ojačaju veze, uvježbaju socijalne vještine i pronađu zajednice koje podržavaju. Važno je da tinejdžeri i roditelji imaju informacije o tome kako upravljati svojim vremenom na platformi tako da bude promišljena, sigurna i s namjerom. Novi vodič za roditelje na kojem smo radili sjajno odražava ono što roditelji trebaju znati o tome kako podržati svoje tinejdžere dok se kreću po društvenim mrežama.“ Njemu se pridružila i Lucy Thomas, Co-Founder / Co-CEO, PROJECT ROCKIT apostrofirajući problematiku ograničavanja slanja poruka između tinejdžera i odraslih koje ne prate: „Širom svijeta je opće poznato da većina platformi društvenih medija zahtijeva minimalnu dob od 13 godina, ali složenost provjere starosti ostaje dugogodišnji izazov za cijelu industriju. Zbog toga je pozitivno vidjeti kako Instagram ulaže u

⁷ Ibidem

⁸ Ibidem

⁹ “Instagram uvodi nove karakteristike za sigurnost najmlađih članova zajednice”, Ines, 29.03.2021. Centar za sigurni internet

¹⁰ Ibidem

inovativne tehnologije koje mogu i koje će stvoriti sigurnije mrežno okruženje za mlađe korisnike. Korištenjem mašinskog učenja za označavanje potencijalno neprimjerenih interakcija, poboljšanjem funkcija privatnosti djece i tinejdžera i DM-a mlađih korisnika sa informacijama o sigurnosti u stvarnom vremenu, Instagram mlade ljude oprema alatima da budu arhitekti vlastitog internetskog iskustva.¹¹ Podsticanje djece i mladih da budu oprezniji prema interakcijama s DM-ovima navelo je Larry-a Magid, CEO, ConnectSafely.org da izjavi: „Postoje slučajevi u kojima je prikladno za odrasle i tinejdžere da komuniciraju na Instagramu, ali važno je da tinejdžeri budu zaštićeni od neželjenih kontakata odraslih. Zahtjev da tinejdžer, a ne odrasla osoba, uspostavi vezu osnažuje tinejdžere da se zaštite. Smješta ih na vozačko mjesto i daje im veću kontrolu nad njihovim iskustvima na Instagramu.“¹² Takođe, podsticanje djece i tinejdžera da svoje korisničke račune „još više privatizuju“ inspirisalo je Will Gardnera, CEO, Childnet International da izjavi: „Uvođenje tinejdžerskih postavki privatnosti za Instagram dobrodošla je promjena na platformi. Znamo da se neki mladi ljudi svjesno odlučuju za javne profile, a ovo novo ažuriranje omogućava mladim ljudima da uđu u kontroliraniju sredinu i zahtijeva svjesnu odluku prije ulaska u javno okruženje, što samo po sebi pruža važan obrazovni trenutak za pomoć u pripremi za ovaj korak. Ova promjena je za nove korisnike i moramo raditi na rješavanju ovog pitanja o svijesti korisnika o izboru privatnosti na postojećim računima.“¹³

3. ZAŠTITA DJECE I MLADIH NA INTERNETU

Internet je zajednica ljudi (digitalna, virtuelna), pa kao i svaka druga zajednica ima svoje dobre i zle članove, svoja dobra i opasna mjesta. Odnos dobrih i zlih ljudi u internet zajednici ne razlikuje se mnogo od zajednice ljudi u stvarnom svijetu.¹⁴ Uvijek je bilo i uvijek će biti kriminalu sklonih ljudi koji su spremni da zloupotrebom tehnologije i medija dovedu druge ljude u opasnost pa je neophodno kontinuirano pronalaziti načine kako izbjeći takve ljude, odnosno preduprediti opasne situacije koje oni proizvode. Istraživanja o navikama i iskustvima djece i mladih prilikom korišćenja interneta i drugih savremenih tehnologija, kroz dobijene rezultate pokazala su da je čak 54% djece i mladih nailazilo na web stranice sa neprimjerenim pornografskim sadržajem a da to nisu željeli, 24% djece i mladih su u tim istraživanjima izjavili da su primali poruke koje su oglašavale pornografske

¹¹ Ibidem

¹² Ibidem

¹³ Ibidem

¹⁴ Aftab P. (2003.). Kako prepoznati opasnosti Interneta, vodič za škole i roditelje. Zagreb, Izdavač: Neretva;

sadržaje ili linkove koji su vodili do takvih sadržaja a da to nisu željeli pri čemu je njih 28% otvorilo poruku ili pokrenulo link stranice gdje se nalazio pornografski sadržaj a da to nisu željeli.¹⁵ Da bi se ovakve i slične zloupotrebe predupredile, Pezo (2010)¹⁶ u svom radu: *Uloga odraslih u zaštiti djece na Internetu* napominje da „sustav zaštite djece na internetu obuhvaća brojna društvena područja, od obitelji odgojno-obrazovnih ustanova, socijalne zaštite, zdravstvene zaštite te pravosudne zaštite djece.“ i dalje ističe da: „dužnost svih nadležnih tijela, ali i drugih koji saznaju za nasilje putem interneta, proizlazi iz „Protokola o postupanju u slučaju nasilja nad djecom“, i da su nasilje dužni prijaviti policiji i Centru za socijalnu skrb, a na kriminalna djela putem interneta uglavnom se mogu primijeniti i razne odredbe Kaznenog zakona“¹⁷

3.1. Roditelji

Značajnu ulogu u zaštiti djece i mladih na internetu, u današnje vrijeme, igraju roditelji (staratelji), koji trebaju na isti način kao što to rade u stvarnom svijetu, upozoravati djecu i mlade na rizike koje internet sa sobom nosi i kako da se sa njima upravlja. Na žalost, roditelji se vrlo često nađu u inferiornoj situaciji kada shvate da mnogo manje znaju o računarima od njihovog djeteta. Takođe, neki roditelji u paničnom strahu od „tamne“ strane interneta pribjegavaju krajnjoj mjeri – potpunoj zabrani korišćenja tog medija što može prouzrokovati mnogo veću štetu u pogledu razvoja djece i mladih jer im se na taj način uskraćuje dragocjen izvor znanja imajući prije svega u vidu činjenicu da danas djeca moraju biti informatički pismena kako bi uspješno pohađali škole, fakultete i na kraju pronašla odgovarajuće zaposlenje. S druge strane postoje i roditelji koji svojoj djeci omogućavaju potpunu slobodu upotrebe interneta što je takođe apsurd. Da bi se ove krajnosti izbjegle, roditelji moraju povremeno tražiti od djece da im pokažu stranice koje posjećuju, mjesta koja su im zanimljiva i gdje provode svoje vrijeme na internetu, odnosno tražiti da ih djeca upoznaju sa uslugama kojima se koriste. S tim u vezi, Živković¹⁸ u svom radu pod nazivom „Dijete, računalo i Internet“ nudi roditeljima savjete šta treba da preduzmu kao bi vrijeme provedeno za računarom imalo najmanje štetnog uticaja na djecu i mlade: postavljanje pred djecu i mlade jasna pravila za upotrebu računara, tableta, mobilnih telefona, upoznavanje sa sadržajima

¹⁵ <http://www.poliklinika-djeca.hr/istrazivanja/istrazivanje-o-koristenju-interneta-mobite-la-i-drugih-tehnologija> (maj 2021)

¹⁶ Pezo A. (2010). *Uloga odraslih u zaštiti djece na Internetu*. U: Flego M, ur. Pravobranitelj za djecu. Dječja prava i slobodno vrijeme, Zbornik priopćenja s tribina pravobraniteljice za djecu. Zagreb: Pravobranitelj za djecu; str.11

¹⁷ Ibidem

¹⁸ Živković Ž. (2006.). *Dijete, računalo i Internet*. Đakovo: Tempo

koje dijete konzumira na Internetu, uključivanje u igru s djetetom na računaru, razgovaranje s djetetom o iskustvima na Internetu, podučavanje djeteta o pravilima ponašanja na Internetu, instaliranje programa zaštite od malicioznih upada itd. Živković dalje podvlači da roditelji djecu moraju naučiti da je stranac samo stranac i da se prema strancima na internetu treba ponašati kao i u stvarnom svijetu. Veoma je važno upozoriti dijete da čak i minimalne informacije mogu omogućiti zlonamjernoj osobi da sazna gdje živi, ide u školu itd. Pogotovo je važno da dijete roditeljima otkrije eventualni dogovor radi susreta sa strancem.¹⁹ S tim u vezi djeca ne bi trebalo da prihvataju darove stranca u zamjenu za nekakve informacije, dogovor radi sastanka i sl. bez saglasnosti roditelja a pogotovo ne bi trebalo da razmjenjuju sa strancem lične fotografije, fotografije roditelja i porodice u širem smislu. Roditelji djeci treba da objasne da još uvijek nema načina da se uklone sadržaji koji se postavljaju na internet i da oni (lični sadržaji) mogu u nekom periodu njihovog života predstavljati neprijatnost jer jednom postavljeni postaju javno dostupni i trajno pohranjeni na internetu. Djeca nikako i nikada ne bi trebala da prihvataju zahtjeve za prijateljstvo na društvenim mrežama od nepoznatih osoba, otvarati e-poruke ako pošiljalac nije poznat ili nemaju zajedničke prijatelje. U tom pogledu roditelji treba djecu da instruiraju da u takvim situacijama odmah potraže njihov savjet.²⁰

3.2. Škole

Vrlo je značajna i uloga škole kada je u pitanju bezbjednost djece, odnosno njihova zaštita na internetu. Ova konstatacija je potkrepljena činjenicom da pedagoški radnici provode više vremena sa djecom ponekad više i od roditelja pa im to omogućava da upoznaju djecu sa opasnostima koje ih vrebaju na internetu, odnosno da prate promjene njihovog ponašanja dok su na internetu. Dalje, istraživanja koja je sproveo UNICEF²¹, pokazala su da je pedagoškim radnicima internet bliža materija, da ga daleko bolje poznaju što značajno osnažuje preventivne aktivnosti u sprečavanju nasilja i drugih vrsta visokorizičnih ponašanja u online (digitalnom/virtualnom) svijetu. Pedagoškim radnicima bolje poznavanje ovog medija (interneta) stvara prostor da temeljitije raspravljaju sa učenicima o njihovim iskustvima i kretanjima u tom nestvarnom ambijentu. S tim je povezana i činjenica da

¹⁹ Buljan Flander G, Karlović A, Ćosić I. (2004.). *Izloženost djece zlostavljanju putem interneta*. Medix. 10(54/55):159-161.

²⁰ Forner H, Halilčević S, Ivašković T, Janjušević A, Janjušević D, Kanjir S, Katanić M, Martinovsky S, Poslon HI, Špuren F. (2014). *Sigurno korištenje interneta i Facebooka*. Zagreb: Udruga za samozastupanje;

²¹ Istraživanje o iskustvima i stavovima djece, roditelja i učitelja prema elektroničkim medijima. UNICEF [in-ternet]. Dostupno na: http://www.unicef.hr/upload/file/353/176706/FILENAME/Izvjestaj_-_Iskustva_i_stavovi_djece_roditelja_i_ucitelja_prema_elektronickim_medijima.pdf

pedagoški radnici upravo iz razloga boljeg poznavanja interneta, mogu preciznije da uoče opasnosti na internetu koje vrebaju djecu pa im to dopušta da saznanja o njima podijele sa roditeljima na roditeljskim sastancima i sl. Dakle, škole bi mogle uzimajući u obzir činjenicu da pedagoški radnici bolje poznaju internet tehnologije, organizovati predavanja, radionice za djecu i roditelje s ciljem njihovog upoznavanja o mogućim opasnostima ali i da pruže savjete kako da ih izbjegnu, odnosno kako da se ponašaju ako se one dogode.

3.3. Policija i druge institucije

Policija i druge javne institucije kojima je u opisu posla briga o opštoj bezbjednosti zajednice, takođe mogu organizovati ili se aktivno uključiti u edukacije o bezbjednosti djece i mladih na internetu kao što to čine u slučajevima edukacije o bezbjednosti u saobraćaju, od opasnosti konzumiranja droge i alkohola, od ponašanja u slučajevima vanrednih situacija i katastrofa.

4. INTERNET RESURSI OD ZNAČAJA ZA BEZBJEDNOST DJECE I MLADIH NA INTERNETU

4.1. Internet resursi za odrasle osobe (roditelji, pedagoški radnici i dr.)

Kako bi se postigao viši stepen bezbjednosti djece i mladih na internetu, a to smo već konstatovali, potrebna je kvalitetnija edukacija roditelja, pedagoških radnika i ostalih „odraslih“ osoba iz društvene zajednice kojima je ova problematika bliska. Svakako odrasli mogu dosta toga saznati putem interneta pa u nastavku (izvor: CERT,Hr)²² slijedi nekoliko značajnijih web adresa:

- <http://www.childnet-int.org/> (nevladina organizacija "Childnet International" koja se posvetila bezbjednosti djece i mladih na Internetu);
- www.allaboutexplorers.com (na ovoj adresi pedagoški radnici koji su nesigurni u svoje znanje o Internetu i njegovom korištenju mogu dobiti korisne informacije);
- <http://www.kidsmart.org.uk/> (web stranica namijenjena pedagoškim radnicima, roditeljima, djeci i mladima, a na kojoj se mogu pronaći mnoštvo praktičnih informacije radi njihove zaštite na Internetu)

²² <http://www.cert.hr> (pristup: maj 2021.)

4.2. Internet resursi za djecu i mlade

Postoji mnoštvo internet resursa koji se na različite načine bave problematikom bezbjednosti, odnosno zaštite djece i mladih na internetu ali za potrebe ovog rada izdvojene su, po autorima, značajnije web adrese:

- <http://www.netsmartz.org/netteens.htm> (na ovoj web lokaciji može se pronaći popriličan broj istinitih priča mladih ljudi o njihovim negativnim iskustvima („cyberbullyinga“), davanja previše informacija nepoznatim ljudima i druge priče;
- <http://www.digizen.org.uk/> (na ovoj web stranici mogu se pronaći informacije o tome kako bezbjedno koristiti lične podatke i uopšte o bezbjednosti i zaštiti na internetu);
- <http://www.prnewswire.com/mnr/adccouncil/26474/> (ovdje se mogu pronaći mnoštvo informacija o negativnim posledicama nepromišljenog objavljivanja ličnih informacija kao što je objavljivanje fotografija, podataka iz života i drugo)
- http://www.saferinternet.org/ww/en/pub/unsafe/safety_issues.htm (na ovoj web lokaciji mogu se preuzeti objašnjenja pojmova kao i primjeri povezani sa bezbjednošću djece i mladih na internetu)
- <http://www.safesocialnetworking.com/> (radi se o video priložima koji prikazuju kako sigurno koristiti Internet (Safe Social Networking) i koje sve opasnosti i posledice internet sa sobom donosi)

4.3. Internet alati za zaštitu djece i mladih na internetu

Na žalost nema potpune zaštite djece i mladih od opasnosti koje ih čekaju na internetu ali postoje donekle usavršeni alati, tzv. „web-filtering alati“ kojima je zadatak da filtriraju sumnjive i potencijalno „opasne“ internet sadržaje. U nastavku su navedeni značajniji (komercijalni i besplatni) alati:²³

- NetNanny, a može se pronaći korištenjem: URL: <http://www.netnanny.com>, komercijalni;
- CyberPatrol, na URL: <http://www.cyberpatrol.com>, komercijalni;
- SafeEyes, na URL: <http://www.safeeyes.com>, komercijalni;
- K9 WebProtection, na URL: <http://www.k9webprotection.com>, (besplatni);

²³ Ibidem

ZAKLJUČAK

Kao zaključak u ovom radu nedvosmisleno se nameće saznanje da će u budućnosti vrste, oblici i broj potencijalnih opasnosti (napada) na bezbjednost djece i mladih kao korisnika interneta kontinuirano rasti. Ovakav zaključak proizilazi iz proste činjenice da će djeca i mladi uvijek biti ispred odraslih kada je u pitanju korišćenje internet tehnologija. Međutim, ovakav položaj djece i mladih istovremeno ih čini ranjivijim, nezaštićenijim u poređenju sa odraslom populacijom. To će neminovno predstavljati izazov informatičkim stručnjacima u pogledu razvoja novih tehnologija (alata) zaštite djece i mladih na internetu i sledstveno do povećanog pritiska roditelja, pedagoških radnika i javnih institucija koje vode računa o bezbjednosti djece za njihovu implementaciju. Svakako povećana potražnja i proizvodnja alata radi zaštite djece i mladih na internetu može donekle ublažiti posledice od opasnosti manuelne upotrebe interneta od strane djece i mladih ali ostaje glavni problem: kako razdvojiti prihvatljive od neprihvatljivih sadržaja koji se upućuju djeci i mladima putem interneta. Značajan broj stručnjaka koji se bave ovom problematikom, čvrsto stoji na stanovištu da je ključ zaštite djece i mladih od opasnosti koje sa sobom donosi internet, u njihovom pravilnom odgoju i obrazovanju, odnosno kvalitetnim odnosima sa roditeljima i pedagoškim radnicima. Dakle, ključna uloga utemeljena je u odnosu šire društvene zajednice prema ovom problemu i prema autorima ovog rada morala bi se realizovati: kroz različite oblike asistencije roditeljima i pedagoškim radnicima da razumiju internet (nove) tehnologije (njihove dobre i opasne strane), da razumiju načine na koje djeca i mladi koriste internet (nove) tehnologije, istraživanje nastanka, razvoja i posledica primjene internetom podržanih novih tehnologija, podizanje svijesti kod djece i mladih o posledicama koje mogu nastati upotrebom internet tehnologija itd. Pored ovih mjera zadatak društvene zajednice je da se aktivnije posveti stvaranju nacionalne strategije, planova, politika i aktivnosti u zaštiti djece i mladih od posledica upotrebe internetom podržanih novih tehnologija kao i aktivnom jačanju međunarodnih oblika saradnje u području zaštite djece i mladih na internetu.

LITERATURA

Knjige, časopisi, članci:

1. Aftab P. (2003.). *Kako prepoznati opasnosti Interneta*, vodič za škole i roditelje. Zagreb, Izdavač: Neretva;
2. Buljan Flander G, Karlović A, Ćosić I. (2004.). *Izloženost djece zlostavljanju putem interneta*. Medix. 10(54/55):
3. Forner H, Halilčević S, Ivašković T, Janjušević A, Janjušević D, Kanjir S, Katančić M, Martinovsky S, Poslon HI, Špuren F. (2014). *Sigurno korištenje interneta i Facebooka*. Zagreb: Udruga za samozastupanje;
4. Ines, (2021.): "Instagram uvodi nove karakteristike za sigurnost najmlađih članova zajednice", Ines, 29.03.2021. Centar za sigurni internet,
5. Ines, (2021.): "TikTok podržao INHOPE u borbi protiv materijala za seksualno zlostavljanje djece", Ines, 29.03.2021. Centar za sigurni internet,
6. Istraživanje o iskustvima i stavovima djece, roditelja i učitelja prema elektroničkim medijima. UNICEF [internet].
7. Pezo A. (2010). *Uloga odraslih u zaštiti djece na Internetu*. u: Flego M, ur. Pravobranitelj za djecu. Dječja prava i slobodno vrijeme, Zbornik priopćenja s tribina pravobraniteljice za djecu. Zagreb: Pravobranitelj za djecu; str.11
8. Tena Velki, Krešimir Ćosić, (2019). *Izazovi digitalnog svijeta*, Fakultet za odgojne i obavezne znanosti, Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku,
9. Živković Ž. (2006.). *Dijete, računalo i Internet*. Đakovo: Tempo,

Internet izvori:

<https://www.rak.ba/bs-Latn-BA/news/1666> (maj,2021.)

<https://www.sigurnodijete.ba/blog/savjeti-za-zastitu-djece-na-internetu/> (posjećeno:maj2021.)

<http://www.poliklinika-djeca.hr/istrazivanja/istrazivanje-o-koristenju-interneta-mobite-la-i-drugih-tehnologija> (maj 2021)

<https://www.sigurnodijete.ba/blog/tiktok-podrzao-inhope-u-borbi-protiv-materijala-za-seksualno-zlostavljanje-djece/> (maj 2021)

http://www.unicef.hr/upload/file/353/176706/FILENAME/Izvjestaj_-_Iskustva_i_stavovi_djece_roditelja_i_ucitelja_prema_elektronickim_medijima.pdf (maj 2021)

<http://www.cert.hr> (pristup: maj 2021.)

SECURITY CHALLENGES IN THE INTERNET USE WITH SPECIAL REFERENCE TO THE PROTECTION OF CHILDREN AND THE YOUNG

Borislav Bojić²⁴,
Cvijetin Živanović²⁵

Abstract: *The trend of using “smart” information and communication devices that are an integral part of the Internet, very often makes adults and especially the younger population (children and youth - as its users - vulnerable, because they approach the use of the Internet naively, uncritically ignoring warnings about the dangers and consequences which the Internet as the “New technology” brings with itself. This means that they are not sufficiently aware that risky behavior on the Internet can lead them into trouble in their personal life and professional engagement, such as identity theft, financial damage, loss of personal reputation, damage to family reputation, health (psychological) problems, etc. Research conducted in the world and the immediate vicinity of Bosnia and Herzegovina illustrates the devastating knowledge that the Internet in the 21st century is an unknown area for a significant number of parents and educators (teachers, lecturers, professors, etc.), with dangers and unimagined opportunities that are increasing every day. At the same time, the forecast that the types, forms and number of attacks on the safety of Internet users will continue to grow in the future is a warning that better education and cooperation of parents, teachers, employees in public institutions and others experts who are highly skilled with this issue is required in order to maintain a higher level of safety of young children and youth on the Internet.*

Key words: *internet, danger, children and youth, parents, educators, social community*

²⁴ University of Modern Sciences CKM, Mostar, Bosnia and Herzegovina; e-mail: borislav@ckm.ba

²⁵ University of Modern Sciences CKM, Mostar, Bosnia and Herzegovina; e-mail: cvijetin@ckm.ba

CHEMICAL COMPOSITION OF ESSENTIAL OILS OF *HELICHRYSUM ITALICUM* SSP. *ITALICUM*

Doris Pavković¹,

Emina Boškailo²

Abstract: *The aim of this work was to carry out the process of hydrodistillation to obtain essential oil of Helichrysum italicum (Roth) G. Don fil. ssp. italicum (H. italicum) and to examine its chemical composition and to compare the results with literature references. Until now, a large number of scientists have determined the chemical composition of H. italicum essential oil and it is affected by geographical origin, climate, harvest period and others. Regarding to early mentioned, this study also grants opportunity to continue research in that area. Because of the large number of compounds, the analyses of essential oil is very demanding. For this study fresh flowers of H. italicum from the Southern Bosnia and Herzegovina area was used, and the process of obtaining essential oil was carried out in a pilot plant for hydrodistillation. Evaluation of the essential oil was conducted on a system of gas chromatography mass spectrometry (GC-MS). Identified compounds belong to the monoterpene, sesquiterpene and nonterpene compounds and their hydrocarbons, alcohols, esters, acids, carbonyl compounds and oxides. The main compounds of H. italicum essential oils are α -pinene, neryl acetate, 2-methylcyclohexyl-pentanoate and α -cederen. The obtained data were compared with data presented in scientific papers of latest date.*

Key words: *Helichrysum italicum, hydrodistillation, essential oils, chemical composition, biological activities*

¹ University of modern sciences – CKM, Faculty of health studies, Mostar, Bosnia and Herzegovina e-mail: doris@ckm.ba

² University of modern sciences – CKM, Faculty of health studies, Mostar, Bosnia and Herzegovina e-mail: emina.b@ckm.ba

1. INTRODUCTION

The genus *Helichrysum* (Miller) is a numerous genus including nearly 600 species distributed worldwide. Its name is derived from the Greek words *helios* (sun) and *chrysos* (gold) that is connected with golden yellow flowers which retain colour even after drying. This is why it is also called immortelle or curry plant (Genčić et al., 2020; Oliva et al., 2020; Sarkić and Stappen, 2018; Tzanova et al., 2018). Almost 25 species are native of Mediterranean area. Taxonomy is showed on Figure 2. *Helichrysum italicum* is typical Mediterranean species which include three subspecies: *H. italicum* ssp. *microphyllum*, *H. italicum* ssp. *serotinum* and *H. italicum* ssp. *italicum* (Guinoiseau et al., 2013; Paolini et al., 2006). There are phenotypic differences between mentioned subspecies; e.g. the leaves are smaller for ssp. *microphyllum* and the plant is lower, with a greater degree of ramification. While the height of a plant of *H. italicum* ssp. *italicum* is in the range 25–50 cm, a plant of *H. italicum* ssp. *microphyllum* is 20 cm long, at the most (Bianchini et al., 2003).

Helichrysum italicum ssp. *italicum* (syn. *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don) is one of the most investigated plant subspecies.

Figure 1. Differences in the appearance of the habitus and floral part of the Mediterranean (A) and Asian type (B) (Rajić et al., 2015)

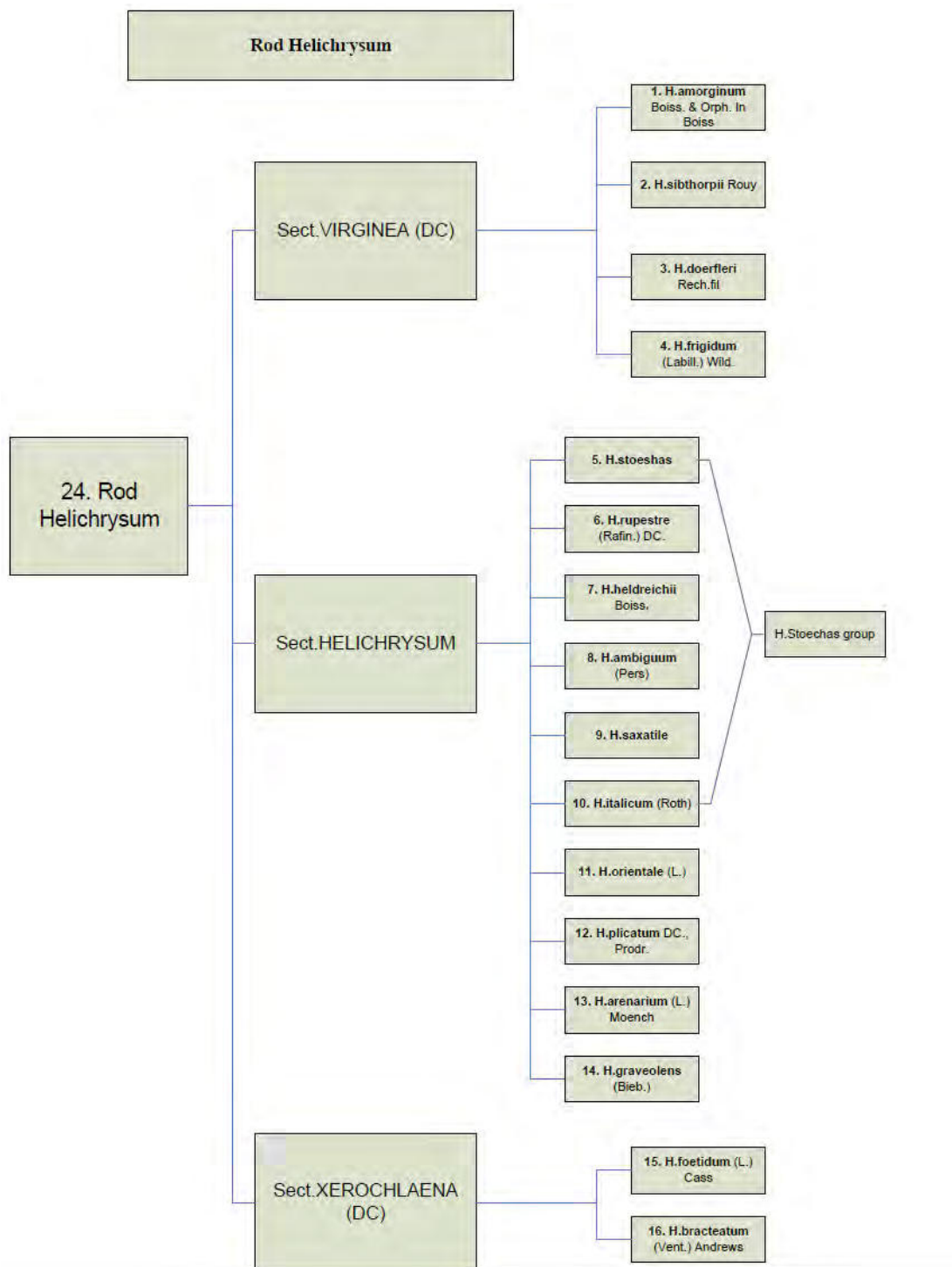

Figure 2. Taxonomy review of genus *Helichrysum*
(Rajić et al., 2015)

H. italicum is *Asteraceae* family member growing mainly in the Mediterranean area on dry, sandy and rocky soil. It grows wild in the North Africa, southern Europe. It is an aromatic perennial subshrub up to 70 cm high. Its stems are 20 to 50 cm long and erect, leafy and hairy along the whole length and sometimes bearing axillary leaf fascicles. The lower leaves are collected in the rosette and others are alternatively distributed by the stem. The flowering period is from May to September producing the clusters of yellow flowers (Talić et al., 2021; Ninčević et al., 2019). These plant organs contain secretory glands which serve for the accumulation of essential oils. Those lipophilic substances in essential oils are used as protection of plant organs against different herbivores and pollinators (Hazzoumi et al., 2019). So, flowers, leaves and stem are the most used plant parts for preparation extracts.

H. italicum has been used in the traditional medicine for centuries as cure for different diseases (toothache, digestive and liver disorders, skin diseases, bronchitis etc.) all over the Mediterranean area. In recent years, there is an increasing interest in cosmetic, pharmaceutical, perfume industry for essential oil of *H. italicum*. Its use primarily depends of chemotype and the major compounds of the essential oil. Scientists proved its medicinal properties such as anti-inflammatory, anti-allergic (Talić et al., 2021; Guinoiseau et al., 2013), antimicrobial (Tundis et al., 2005), antioxidant (Jerković et al., 2016), diuretic, expectorant (Ninčević et al., 2019). Thanks to its numerous positive effects on human health *H. italicum* is used in pharmaceutical and alimentary industry (Ninčević et al., 2019), in aromatherapy practice (Guinoiseau et al., 2013), as fragrant in cosmetic industry (Jerković et al., 2016), for skin regeneration and healing (Guinoiseau et al., 2013; Han et al., 2017). *H. italicum* is rich in various phenolic compounds, such as flavonoids, dicaffeoylquinic acids and coumarins (Čavar Zeljković et al., 2015). Terpenes are the most significant constituents in *H. italicum* essential oils, mainly mono- and sesquiterpenes which possess various biological activity (Maksimović et al., 2017).

H. italicum essential oils are the most investigated oils and obtained are mainly by hydrodistillation. Hydrodistillation is conventional method which does not use organic solvents. Using water or steam as carrying media for extraction valuable constituents. Hydrodistillation is low cost technique, easy for handling, but high temperature might cause degradation and hydrolysis of the important fragrant compounds (Mejri et al., 2018; Jerković et al., 2016).

Numerous studies were written about chemical characterisation of *H. italicum* essential oils. It is well known that many parameters such as geographical location, phenotype phase of plant, harvest period, extraction method and etc. have effect on chemical profile of plant. The significance of this research paper work is

evaluation of chemical composition of *H. italicum* essential oils growing in Southern Bosnia and Herzegovina (Ljubuški and Posušje). Present study gives possible uses of *H. italicum* essential oils and its biological activity as well.

2. MATERIALS AND METHODS

2.1. PLANT MATERIAL

H. italicum were collected from Southern Bosnia and Herzegovina region, Ljubuški and Posušje (altitudes 100 and 644 m) during its full-flowering period, at the beginning of the July. The collected fresh plant material (flowers) were used for hydrodistillation.

2.2. HYDRODISTILLATION

The extraction process of obtaining essential oil was carried out in a pilot plant for hydrodistillation. Eleven kilograms of fresh flowers were subjected to hydrodistillation for 3 h and obtained 20 mL of essential oil with loss of 2 mL affected by separation process. The essential oils were kept in dark glasses at 4 °C until GC-MS analyzes.

2.3. GAS CHROMATOGRAPHY AND MASS SPECTROMETRY (GC-MS)

The GC-MS analysis were carried out on a gas chromatograph model 7890A (Agilent Technologies, USA) in combination with a mass-selective detector model 5975C (Agilent Technologies, USA). The separation was achieved using HP-5MS (5%-phenyl-methylpolysiloxane, Agilent J & W GC column), 30 m x 0,25 mm i.d., coating thickness 0,25 µm. Helium was used as carrier gas (1 mL/min) and injector temperature was 250°C. HP-5MS column operating conditions: temperature was programmed at 70°C isothermal for 2 min and then increased to 200°C at rate of 3°C/min and kept isothermaly for 18 min. The split ratio was 1:50, ionization voltage was 70 eV; ion source temperature was 230°C; mass scan range was: 30-300 mass units. The GC peak areas (using normalization method and without correction factors) were used for calculation percentage composition. The component percentages were calculated as mean values from duplicate GC-MS analysis of essential oils.

3. RESULTS AND DISCUSSION

Evaluation of the essential oil was conducted on a system of gas chromatography mass spectrometry (GC-MS). Identified compounds are showed in Table 1 and belong to the monoterpene, sesquiterpene and nonterpene compounds and their hydrocarbons, alcohols, esters, acids, carbonyl compounds and oxides. Chromatograms of the selected samples are showed in Figure 3. Eighty-one compounds were identified in both samples. As reported in Table 1. fifty-seven components are identified in sample from Ljubuški. In detail, dominated compounds are bostricin 2,2-diphenylcyclobuta[b]naphtalene-1(2H)-one (19,07 %), γ -curcumene (12,95 %), octylcyclohexane (8,32 %), pentacosane (8,06 %), α -pinene (5,85 %), β -selinene (4,91 %), neryl acetate (3,52 %). Sample from Posušje is characterized by forty-six compounds, mainly β -himachalene (18,48 %), neryl acetate (15,22 %), α -pinene (11,92 %), β -selinene (9,79 %), α -selinene (7,38 %), limonene (4,99 %), α -cedrene (3,50 %). From our presented GC-MS analysis is obvious that *H. italicum* essential oil from South B&H showed variability and specific chemical composition affected by geographic origin which give him high quality as well. The obtained data were compared with data presented in scientific papers of latest date.

Our sample from Posušje showed similar chemical composition as those in Fraternali et al. (2019) research. They have identified presence of neryl acetate (15,75%), α -pinene (8,21%), limonene (4,55%) in *H. italicum* essential oil and they also proved that the oil inhibited the collagenase and elastase activities which has to be thanked to mentioned compounds. The enzyme collagenase is main protein of the skin. The mixture of α -pinene and limonene and individually showed the same antielastase activity, but the mixture of the same showed more potent inhibiting activity on collagenase than individually. According to results presented by Djihane et al. (2016) major compounds represent α -cedrene (13.61%), α -curcumene (11.41%), geranyl acetate (10.05%), limonene (6.07%), nerol (5.04%), neryl acetate (4.91%) and α -pinene (3.78%). The aim of this research was to determine antimicrobial activity of *H. italicum* essential oil. The results have shown bactericidal effect of essential oil, which also inhibited the growth of all tested funghi at all dillution. The authors pointed out that the oxygenated monoterpenes are probably responsible for its antimicrobial activity. Similar results are given by Chinou et al. (1996). The major constituents of *H. italicum* essential oil from Central Dalmatia (Croatia) were γ -curcumene (21,6%), neryl acetate (7,9%), β -selinene (6.5 %), isoitalicene (5.4 %), β -caryophyllene

(4.9 %) and α -curcumene (4.5 %). The essential oil has also showed moderate antimicrobial activity against several bacteria and yeasts. The results for antiproliferative activity have shown strongest effect on MCF-7 and HeLa cell lines, but weak activity against MIA-PaCa-2-cell line (Staver et al., 2018). Essential oil of *H. italicum* has shown presence of neryl-acetate (31.83%). Interestingly, among other tested plants, *H. italicum* essential oil significantly reduced survival of the A2780 cell lines which caused about a 90% toxicity at 0.1 μ l/ml (Contini et al., 2020). Montenegrin essential oil of *H. italicum* has shown γ -curcumene, β -selinene and α -curcumene as the major components. The oil also revealed strong activity against various bacteria (Šćepanović et al., 2019).

Jerković et al. (2016) reported high amounts of γ -curcumene (23,2 %), α -pinene (13,7 %), β -selinene (9,9 %), α -selinene (6,7 %), neryl acetate (5,4 %), *trans*-caryophyllene (4,7 %), italicene (4,5 %). Talić et al. (2021) also made a research on chemical profiling of ten samples of *H. italicum* from B&H. The study has shown abundance of sesquiterpene hydrocarbons, followed by oxygenated monoterpenes, monoterpenes, diketones. The main constituents were γ -curcumene (12,6%), neryl acetate (11,5%), α -pinene (10,7%), 4,6,9-trimethyldec-8-n-3,5-dione (7,9%).

Croatian oil is characterized by the prevalence of neryl acetate (20,44 %), γ -curcumene (14,08 %), *trans*- α -bergamotene (6,99 %), α -pinene (4,28 %), selin-11-en-4- α -ol (3,58 %) (Džamić et al., 2019). Essential oils from Corsica presented neryl acetate (5 – 42,5 %) as main compounds, neryl propionate as well (Bianchini et al., 2001). Essential oils from different regions in Italy has shown similar results. In sample from Tuscany, the main compounds are α -pinene (33-53 %), neryl acetate (10-22 %) (Bianchini et al., 2003); neryl acetate (14,9-44,5 %), neryl propionate (3,0-16,4 %), γ -curcumene (5,4-13,7 %), nerol (1,4-7,6 %) (Paolini et al., 2006); sample from Elba Island showed neryl acetate as main compound (5,6-45,9 %) (Leonardi et al., 2013); sample from Rome presented neryl acetate (33,97 %), α -pinene (28,50 %), nerol (7,97 %), neryl phenylacetate (7,11 %), β -caryophyllene (5,71 %) (Gismondi et al., 2020). In addition, above-mentioned chemical profiles of *H. italicum* confirm influence of geographical origin as well as accompanying factors. Hydrodistillation is commonly used for the extraction of terpenes (Ninčević et al., 2019). Effect of ecological factors and various soil properties on the composition variability of *H. italicum* essential oils is presented in paper work by Bianchini et al. (2009), predominated of oxygenated monoterpenes with neryl acetate as main component.

Table 1. Chemical characterization of *H. italicum* essential oils

No.	Compounds	(%)	
		Ljubuški	Posušje
1.	α -pinene	5,85	11,92
2.	α -fenchon	0,15	0,64
3.	β -pinene	0,18	0,79
4.	α -terpinene	0,10	0,57
5.	limonene	1,05	4,99
6.	n-butyl tiglate	0,09	-
7.	γ -terpinene	0,18	0,79
8.	α -terpinolene	0,07	0,28
9.	linalool	0,21	1,38
10.	(Z) 2-methyl-2-buten acid	0,24	1,44
11.	terpinene-4-ol	0,10	0,35
12.	pentan-3-one	0,10	-
13.	α -terpineol	0,09	0,32
14.	nerol	0,14	1,40
15.	hexyl-senecioat	0,11	0,18
16.	neryl acetate	3,52	15,22
17.	zingiberene	1,17	1,70
18.	α -bergamotene	0,56	1,54
19.	italicene	2,84	-
20.	β -caryophyllene	2,89	4,00
21.	1,1-Bicyclohexyl-4,4-dimethyl-silane	1,95	-
22.	γ -curcumene	12,95	-
23.	β -selinene	4,91	9,79
24.	α -selinene	3,16	7,38
25.	methylene chloride	1,77	-
26.	cadinene	0,88	-
27.	2,6-di-tert-4-methylphenol	0,68	-

No.	Compounds	(%)	
		Ljubuški	Posušje
28.	nerolidol	0,15	0,10
29.	4-methyl-5-vinylthiazole	0,44	-
30.	4-methylquinuclidine	1,09	-
31.	guaiol	0,43	0,23
32.	γ -gurjunene	2,45	-
33.	α -gurjunene	0,54	-
34.	α -cadinol	0,24	-
35.	humulene	0,37	-
36.	α -cedrene	0,24	3,50
37.	1-formyl-2,2-dimethyl-3-trans-(3-methyl-but-2-enyl)-6-methyliden-cyclohexane	0,25	-
38.	isobutylcyclopentane	0,07	-
39.	1,3-di-cyclohexylbutane	0,20	-
40.	2-acetyl-5-(1-hydroxyethyl)-6-methoxy benzofuran	0,31	-
41.	carveol	0,13	-
42.	naphthalene	0,16	-
43.	3-pentenal, 4-methyl	0,46	-
44.	3-ethenyl-4-isopropylcyclohexanone	0,26	-
45.	bergamotene	0,11	-
46.	6-formyl-3-methyl-2-oxo-4-hexen acid	0,16	-
47.	1,1,2,2-tetrachlorethane	3,38	-
48.	Linoleic acid	0,31	-
49.	1-methylamino-2-phenyl-benzene	1,47	-
50.	Ethyl-cyclohexylcarboxylate	0,40	-
51.	β -pinone	0,66	-
52.	propyl-cyclohexane	2,27	-
53.	octylcyclohexane	8,32	-
54.	bostricin 2,2-diphenylcyclobuta[b]naphthalene-1(2H)-one	19,07	-
55.	Pentaoxane	8,06	-

No.	Compounds	(%)	
		Ljubuški	Posušje
56.	diethyl-phthalate	1,94	-
57.	1-glyceryl-oleate	0,12	-
58.	4-methyl-3-hexanone	-	0,09
59.	myrcene	-	0,12
60.	3-hexene-1-ol	-	0,22
61.	heptane-3-on	-	0,45
62.	linalyl acetate	-	0,21
63.	α -yalangene	-	0,13
64.	cyclobutane carboxylic acid	-	2,23
65.	β -himachalene	-	18,48
66.	δ -cadiene	-	1,56
67.	bornyl isovalerate	-	2,09
68.	alloaromadendrene	-	0,16
69.	aromadendrene	-	1,07
70.	1,6-dimethyl-2-cyano-3-ethyl-3-piperidine	-	0,86
71.	β -eudesmol	-	0,32
72.	α -pachulene	-	0,89
73.	cis- α -bisabolene	-	0,27
74.	α -bisabolol	-	0,17
75.	2-pentanal, 2-methyl	-	0,31
76.	1,2,3,4-tetrahydro-1,2-dimethyl-7	-	0,67
77.	dodekanhydro-phlorene	-	0,23
78.	3-n-butyl-4-n-hexylbicyclo-(4,3,0)-nonane	-	0,43
79.	oktadecyl ester octanoic acid	-	0,15
80.	6,7,-dimethyl-1,2,3,4-tetrahydronaphtalene	-	0,12
81.	cyclo-eicosane	-	0,25

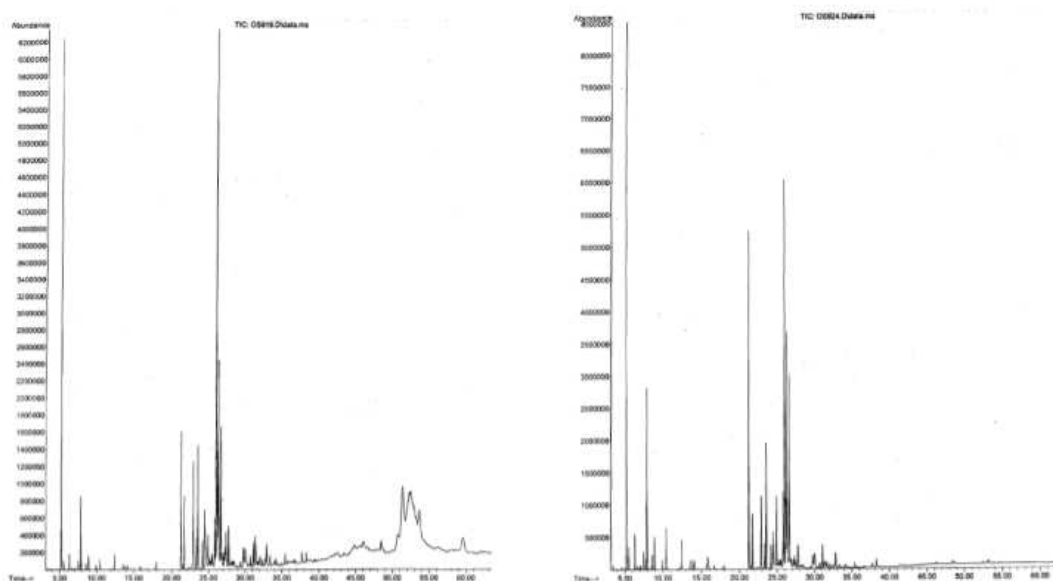

Figure 3. GC-MS chromatograms of *H. italicum* essential oils (left: Ljubuški; right: Posušje)

4. CONCLUSIONS

In this work, chemical composition was identified for essential oils derived by hydrodistillation of fresh flowers of *H. italicum* collected in Ljubuški and Posušje. Numerous compounds were identified, the main components were bostri-cin 2,2-diphenylcyclobuta[b]naphthalene-1(2H)-one, γ -curcumene, pentacosane, α -pinene, neryl acetate, β -himachalene, α -pinene, β -selinene, α -selinene. Mentioned chemical profile showed a few in common constituents as those performed in other literature data. Variability in *H. italicum* chemical composition confirmed geographical and environmental factors effect. Given by the traditional use of *H. italicum* and presented chemical characterisation, this study provides a basis for further research in terms of its biological activities.

5. REFERENCES

1. Bianchini, A., Santoni, F., Paolini, J., Bernardini, A. F., Mouillot, D., & Costa, J. (2009). Partitioning the relative contributions of inorganic plant composition and soil characteristics to the quality of *Helichrysum italicum* subsp. *italicum* (Roth) G. Don fil. essential oil. *Chemistry & biodiversity*, 6(7), 1014-1033.
2. Bianchini, A., Tomi, P., Bernardini, A. F., Morelli, I., Flamini, G., Cioni, P. L., ... & Marchetti, M. (2003). A comparative study of volatile constituents of two *Helichrysum italicum* (Roth) Guss. Don Fil subspecies growing in Corsica (France), Tuscany and Sardinia (Italy). *Flavour and fragrance journal*, 18(6), 487-491.
3. Bianchini, A., Tomi, P., Costa, J., & Bernardini, A. F. (2001). Composition of *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don fil. subsp. *italicum* essential oils from Corsica (France). *Flavour and fragrance journal*, 16(1), 30-34.
4. Chinou, I. B., Roussis, V., Perdetzoglou, D., & Loukis, A. (1996). Chemical and biological studies on two *Helichrysum* species of Greek origin. *Planta medica*, 62(04), 377-379.
5. Contini, A., Di Bello, D., Azzarà, A., Giovanelli, S., D'Urso, G., Piaggi, S., ... & Testi, S. (2020). Assessing the cytotoxic/genotoxic activity and estrogenic/antiestrogenic potential of essential oils from seven aromatic plants. *Food and Chemical Toxicology*, 138, 111205.
6. Ćavar Zeljković, S., Šolić, M. E., & Maksimović, M. (2015). Volatiles of *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don from Croatia. *Natural product research*, 29(19), 1874-1877.
7. Djihane, B., Wafa, N., Elkhamsa, S., Maria, A. E., & Mihoub, Z. M. (2017). Chemical constituents of *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don essential oil and their antimicrobial activity against Gram-positive and Gram-negative bacteria, filamentous fungi and *Candida albicans*. *Saudi Pharmaceutical Journal*, 25(5), 780-787.
8. Džamic, A. M., Mileski, K. S., Ćiric, A. D., Ristic, M. S., Sokovic, M. D., & Marin, P. D. (2019). Essential Oil Composition, Antioxidant and Antimicrobial Properties of Essential Oil and Deodorized Extracts of *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don. *Journal of Essential Oil Bearing Plants*, 22(2), 493-503.
9. Fraternali, D., Flamini, G., & Ascrizzi, R. (2019). In Vitro anticollagenase and antielastase activities of essential oil of *Helichrysum italicum* subsp. *italicum* (Roth) G. Don. *Journal of medicinal food*, 22(10), 1041-1046.

10. Genčić, M. S., Aksić, J. M., Živković Stošić, M. Z., Đorđević, M. R., Mladenović, M. Z., & Radulović, N. S. (2020). New neryl esters from *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don (Asteraceae) essential oil. *Natural Product Research*, 1-7.
11. Gismondi, A., Di Marco, G., & Canini, A. (2020). *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don essential oil: Composition and potential antineoplastic effect. *South African Journal of Botany*, 133, 222-226.
12. Guinoiseau, E., Lorenzi, V., Luciani, A., Muselli, A., Costa, J., Casanova, J., & Berti, L. (2013). Biological properties and resistance reversal effect of *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don. *Microbial pathogens and strategies for combating them: science, technology and education*, 2, 1073-1080.
13. Han, X., Beaumont, C., & Stevens, N. (2017). Chemical composition analysis and in vitro biological activities of ten essential oils in human skin cells. *Biochimie open*, 5, 1-7.
14. Hazzoumi, Z., Moustakime, Y., & Joutei, K. A. (2019). Essential oil and glandular hairs: Diversity and roles. In *Essential Oils-Oils of Nature*. Intechopen.
15. Jerković, I., Rajić, M., Marijanović, Z., Bilić, M., & Jokić, S. (2016). Optimization of supercritical CO₂ extraction of dried *Helichrysum italicum* flowers by response surface methodology: GC-MS profiles of the extracts and essential oil. *Separation Science and Technology*, 51(18), 2925-2931.
16. Leonardi, M., Ambryszewska, K. E., Melai, B., Flamini, G., Cioni, P. L., Parri, F., & Pistelli, L. (2013). Essential-Oil Composition of *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don ssp. *italicum* from Elba Island (Tuscany, Italy). *Chemistry & biodiversity*, 10(3), 343-355.
17. Maksimovic, S., Tadic, V., Skala, D., & Zizovic, I. (2017). Separation of phytochemicals from *Helichrysum italicum*: An analysis of different isolation techniques and biological activity of prepared extracts. *Phytochemistry*, 138, 9-28.
18. Mejri, J., Aydi, A., Abderrabba, M., & Mejri, M. (2018). Emerging extraction processes of essential oils: A review. *Asian Journal of Green Chemistry*, 2(3), 246-267.
19. Ninčević, T., Grdiša, M., Šatović, Z., & Jug-Dujaković, M. (2019). *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don: Taxonomy, biological activity, biochemical and genetic diversity. *Industrial Crops and Products*, 138, 111487.
20. Oliva, A., Garzoli, S., Sabatino, M., Tadić, V., Costantini, S., Ragno, R., & Božović, M. (2020). Chemical composition and antimicrobial activity of essential oil of *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don fil.(Asteraceae) from Montenegro. *Natural product research*, 34(3), 445-448.

21. Paolini, J., Desjobert, J. M., Costa, J., Bernardini, A. F., Castellini, C. B., Cioni, P. L., ... & Morelli, I. (2006). Composition of essential oils of *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don fil subsp. *italicum* from Tuscan archipelago islands. *Flavour and fragrance journal*, 21(5), 805-808.
22. Rajić, M., Bilić, M., Aladić, K., Šimunović, D., Pavković, T., & Jokić, S. (2015). Od tradicionalne uporabe do znanstvenog značaja: Cvijet smilja. *Glasnik Zaštite Bilja*, 38(6), 16-26.
23. Sarkic, A., & Stappen, I. (2018). Essential oils and their single compounds in cosmetics—A critical review. *Cosmetics*, 5(1), 11.
24. Staver, M. M., Gobin, I., Ratkaj, I., Petrovic, M., Vulinovic, A., Dinarina-Sablic, M., & Broznic, D. (2018). In vitro antiproliferative and antimicrobial activity of the essential oil from the flowers and leaves of *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don growing in central Dalmatia (Croatia). *Journal of Essential Oil Bearing Plants*, 21(1), 77-91.
25. Šćepanović, A., Krivokapić, S., Šćepanovic, V., Živković, V., & Perović, S. (2019). Chemical Constituents and Biological potential of essential oils of *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don from Montenegro. *Poljoprivreda i Sumarstvo*, 65(2), 53-58.
26. Talic, S., Odak, I., Lukic, T., Brkljaca, M., Bevanda, A. M., & Lasic, A. (2021). CHEMODIVERSITY OF *HELICHRYSUM ITALICUM* (ROTH) G. DON SUBSP. *ITALICUM* ESSENTIAL OILS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA. *FRESENIUS ENVIRONMENTAL BULLETIN*, 30(3), 2492-2502.
27. Tundis, R., Statti, G. A., Conforti, F., Bianchi, A., Agrimonti, C., Sacchetti, G., ... & Poli, F. (2005). Influence of environmental factors on composition of volatile constituents and biological activity of *Helichrysum italicum* (Roth) Don (Asteraceae). *Natural product research*, 19(4), 379-387.
28. Tzanova, M., Grozeva, N., Gerdzhikova, M., Atanasov, V., Terzieva, S., & Prodanova, R. (2018). Biochemical composition of essential oil of Corsican *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don, introduced and cultivated in South Bulgaria. *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, 24(6), 1071-1077.

**NON PAPER DIPLOMATIJA, JEDNA OD
NAJSOFISTICIRANIJIH METODA HIBRIDNOG
DJELOVANJA PROTIV ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA,
A POSEBNO BOSNE I HERCEGOVINE**

dr.sc. Ahmed Kico¹

mr. sc. Ajdin Japalac²

Sažetak: Sigurnosni stručnjaci ističu da je danas hibridno djelovanje (rat) sukob koji se prvenstveno događa u komunikacijsko-informativnoj domeni, što implicira preuzimanje kontrole nad protivnikovim procesima razmišljanja i donošenja odluka. Hibridno djelovanje definiše se i kao proces korištenja kinetičkih i nekinetičkih ubojitih sredstava, odnosno njihovo združeno djelovanje. Pogubnost hibridnog djelovanja protiv zemalja Zapadnog Balkana, a posebno protiv Bosne i Hercegovine, u aktualnom periodu ogleda se i kroz tzv. non paper diplomaciju, koju pokreću, podržavaju ili pak najavljuju predstavnici diplomatskih krugova iz Hrvatske, Slovenije, Mađarske, Bugarske, Grčke i Cipra. Kako bi se suprotstavili hibridnim operacijama, a posebno protuustavnim aktivnostima režima iz entiteta RS i drugih koje su u suštini seperatističke i protivne Dejtonskom sporazumu, neophodno je da sve institucije i agencije, odnosno probosanski politički vrh ima odlučan narativ da se na prostoru BiH ne vodi sukob između "Srba i Bošnjaka", odnosno između dva entiteta, već da se radi o sukobu proNato i antiNato snaga.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Zapadni Balkan, sigurnost, non paper, diplomacija, hibridno djelovanje, euroatlantske integracije, reforme, građani.

¹ dr. sc. Ahmed Kico, CKM Mostar – Fakultet prava i sigurnosnih studija i Visoka škola UNION Mostar, coki033@yahoo.com

² mr. sc. Ajdin Japalac, CKM Mostar – Fakultet prava i sigurnosnih studija, ajdinik17@hotmail.com

Abstract: Security experts accentuate that today, hybrid action (war) is a conflict that primarily occurs in the communication-information domain, which implies taking control of the opponent's thought and decision-making processes. Hybrid action is also defined as the process of using kinetic and non-kinetic lethal agents, ie their combined action. The fatality of hybrid action against the countries of the Western Balkans, and especially against Bosnia and Herzegovina, in the current period is reflected in the so-called non-paper diplomacy, initiated, supported, or announced by representatives of diplomatic circles from Croatia, Slovenia, Hungary, Bulgaria, Greece, and Cyprus. To oppose hybrid operations, and especially the unconstitutional activities of the regime from the RS entity and others that are essentially separatist and contrary to the Dayton Agreement, it is necessary that all institutions and agencies, ie the pro-Bosnian political leadership, have a decisive narrative. between "Serbs and Bosniaks", ie between the two entities, that it is a conflict between pro-NATO and anti-NATO forces.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Western Balkans, security, non-paper, diplomacy, hybrid action, Euro-Atlantic integration, reforms, citizens.*

I UVODNA RAZMATRANJA

Sigurnosni stručnjaci ističu da je danas hibridno djelovanje sukob koji se prvenstveno događa u komunikacijsko-informativnoj domeni, što implicira *preuzimanje kontrole nad protivnikovim procesima razmišljanja i donošenja odluka*. Hibridno djelovanje definira se i kao proces korištenja kinetičkih i nekinetičkih ubojitih sredstava, odnosno njihovo združeno djelovanje. Kada preuzmete nadzor nad protivnikovom strategijom, onda preuzimate nadzor nad procesom donošenja njegovih odluka. Protivnika se dovodi u situaciju da donosi odluke koje vama idu u korist, a njemu na štetu. Onog trenutka kada je razvoj informacijsko-komunikacijskih sistema došao do tog nivoa da se primjenom informacijskih i medijskih informacija, njihovim upravljanjem, korištenjem, ali i manipulacijom, utiče na cilj, stvoreni su uvjeti da ta nekinetička ubojita sredstva preuzmu dominaciju nad kinetičkim.³

Analiza relevantnih tekstova u domaćim i inostranim medijima koji ukazuju na određene aspekte pogubnosti hibridnog djelovanja (rata) prema BiH, a u

³ O ovome vidjeti u: Kico, A., Kapetanović, M. (2019). *Bosna i Hercegovina i Zapadni Balkan – aspekti geopolitike i hibridnog rata*, Sarajevo: Atlantska inicijativa. str. 80. Također, šire o pojmovima i kategorijama hibridnog rata vidjeti u: Akrap, G. (2017). „Premijer je u pravu, protiv Hrvatske se vodi hibridni rat, a i slučaj Agrokor rezultat je takvih operacija“, objavljeno na portalu <http://slobodnadalmacija.hr/novosti/> Pristup 14. 11. 2017. godine.

kontekstu kako regionalnih tako i širih geopolitičkih prilika, pokazuje zabrinjavajuće i upozoravajuće zaključke da se BiH trenutno nalazi u veoma delikatnoj i teškoj političkoj situaciji, možda najtežoj od potpisivanja Dejtonskog sporazuma, koja ozbiljno prijeti njenoj stabilnosti, teritorijalnom integritetu, a u konačnici i njenom opstanku u sadašnjim ustavnopravnim okvirima.

Da situacija postaje sve kompleksnija i zapaljivija, pokazuje i sve intenzivnije bavljenje ovom regijom od strane pojedinih zvaničnika kako iz regije tako i EU, te prestižnih svjetskih medija koji nekad objektivno i dobronamjerno, ali ponekad subjektivno i tendenciozno, utječu na kreiranje šireg javnog mišljenja o mogućim političkim rješenjima na Zapadnom Balkanu. Ta rješenja zavise od strane za koju se lobira i često vode ka još većim tenzijama i u funkciji su propagandnog djelovanja kao jedne od metoda hibridnog rata.

Pogubnost hibridnog djelovanja protiv zemalja Zapadnog Balkana, a posebno protiv Bosne i Hercegovine, u aktualnom periodu ogleda se i kroz tzv. *non paper* diplomatiju, koju pokreću, podržavaju ili pak najavljuju predstavnici diplomatskih krugova iz Hrvatske, Slovenije, Mađarske, Bugarske, Grčke i Cipra.

Veoma znakovitu hronologiju *non paper* diplomatije prezentirao je politički analitičar Faruk Kajtaž, koji u svom tekstu „Šta se krije iza komadanja Balkana: Ne treba biti naivan – Janša je samo glasnik!“, pored ostalog, ističe: „Tako to ide sa *non paper* dokumentima (...) prvo strogo kontrolirana “medijska bomba”, onda “demanti”, nakon koga ide par “pojašnjenja” i onda na kraju dođemo do prave priče. Odnosno, saznamo da “medijska bomba” nije bilo nikakvo “krivo tumačenje” ili nešto “nepoznato i nejasno”, već samo i jedino - uglavnom istina. Baš kao što je i itekakva istina da se oko BiH u zadnjih par godina plete takva diplomatsko - zavjerenička mreža, kakva nije viđena još od 1993. godine! Ono što Janša šalje u Bruxelles, oдавно je postavljena strategija maksimalističkog rješenja, koje se protura (...) pa ako prođe – prođe“.⁴

Non paper Hrvatske, a kasnije tobože i nepostojeći *non paper* slovenačkog premijera Janeza Janše, za cij, ali i za posljedicu, prema procjenama Kajtaza, može prouzrokovati „komadanje BiH, a moguće i Crne Gore ili barem instaliranje nekakve tamošnje crnogorske RS. Tu je i nekakva Velika Albanija, koja bi trebala zadovoljiti albanske, ali i bugarske težnje, jer bi to otvorilo pitanje statusa Sjeverne Makedonije, države koju Bugarska i sada smatra svojim “dvorištem”. „Bruxelles i Washington se žele staviti pred “svršeni čin”, dok Moskva sa neskrivenim simpatijama gleda na ovo krojenje karata na jugoistoku Evrope, te tu i tamo podmetne

⁴ Detaljnije o ovome vidjeti u tekstu: Kajtaž, F. (2021).“ Šta se krije iza komadanja Balkana: Ne treba biti naivan – Janša je samo glasnik!“, objavljen na portalu <https://www.slobodna-bosna.ba/pretraga.html?query=kajtaž> (Pristup 12. 05. 2021.)

pokoju cjepanicu u već dobro razgorenu vatricu. Rusiji bi “kuhanje” na Balkanu itekako moglo dobro doći za puno važnija obračunavanja sa Zapadom na istoku Evrope i na Baltiku, prije svega oko Ukrajine“, zaključuje Kajtaž.⁵

Koliko su hibridne operacije koje se vode protiv zemalja Zapadnog Balkana, a posebno Bosne i Hercegovine, opasne i znakovite, potvrđuju promišljanja i stavovi Timothy Lessa, bivšeg britanskog diplomate, koji između ostalog ističe: „Slovinci imaju interes na Balkanu, razumiju balkanski mentalni sklop! Evropa mora poduzeti inicijativu ako će se Balkan reorganizirati! Odlučili su pokrenuti mehanizam preko *Non paper*!. *Non paper* se neće implementirati dok je Biden na vlasti! Slovenci su ovim non-paperom odlučili testirati međunarodnu reakciju“!⁶

U vezi s navedenim, Timothy Less daje „predviđanja“ koja su u funkciji destrukcije, ponajprije Bosne i Hercegovine, pri čemu naglašava sljedeće: „Ono što vidim u budućnosti su države nacije kakve postoje svugdje. (...) Neće doći do bilo kakve reorganizacije regije u bliskoj budućnosti! Biden to neće prihvatiti! Ne isključujem mogućnost malih sukoba oko Brčkog, Mostara i Mitrovice! (...) Srbija je svoj trenutak propustila, imala je mogućnost pod Trumpovom administracijom, vrijeme je isteklo! Naredne četiri godine neće se ništa dešavati! Srbi su spremni čekati i četiri godine da ostvare cilj koji žele dvije decenije! Srbija se bori ostvariti cilj, Mali Schengen je jedan od frontova do realizacije projekta Velike Srbije“.⁷

Na destruktivno i hibridno djelovanje Timothy Lessa, koje se legendira tzv. realnim stanjem na prostoru zemalja Zapadnog Balkana, odnosno real politikom, ukazano je još 2019. godine kada je između ostalog upozoreno na sljedeće: „Nisu ruski stratezi jedini koji zagovaraju raspadanje postojećih i stvaranje novih država na Zapadnom Balkanu. Tokom 2016. godine objavljen je tekst bivšeg britanskog diplomate Timothy Lessa (službovao u Banjoj Luci i Skopju), u uglednom „Foreign Affairs-u“, na temu stvaranja balkanskih „velikih država“ već je podigao dosta prašine i izazvao niz reakcija, posebno njegov stav kako treba odustati od politike multietničnosti i napraviti radikalni zaokret kojim će se izaći u susret “**nacionalnim težnjama manjina**”. Less je kasnije za zagrebački „Jutarnji list“ pojasnio kako bi ovaj novi smjer doveo do uspostavljanja Velike Srbije, Velike Hrvatske i Velike

⁵ *Ibidem*

⁶ Šire o ovom vidjeti u tekstu: „Bošnjaci ne mogu braniti BiH, Srbija će dati Kosovo za RS, mogući sukobi oko Brčkog, Mostara...: Šta je sve najavio bivši britanski diplomata Less gostujući kod Hadžifejzovića...“, objavljen na portalu https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/198270/bosnjaci_ne_mogu_braniti_bih_srbija_ce_dati_kosovo_za_rs_moguci_sukobi_oko_brckog_mostara_sta_je_sve_najavio_bivsi_britanski_diplomata_less_gostujuci_kod_hadzifejzovica.html (pristup 03. 05. 2021.)

⁷ *Ibidem*

Albanije, ali bi po njegovom mišljenju „osigurao mir i stabilnost na Balkanu“.⁸

II ČEGA JE PROIZVOD ILI PO ČIJEM NALOGU I INTERESU SE PLASIRAJU IDEJE, ZAHTJEVI I „RJEŠENJA“ IZ NON PAPER DIPLOMATIJE?

Mada pojedini mediji u BiH i regionu spekuliraju da je *non paper* Janeza Janše nastao na relaciji Beograd- Ljubljana- Budimpešta - Bruxelles, određen broj analitičara u zemlji i drugim evropskim zemljama naglašava da su i hrvatski i *non paper* Janeza Janše formalno nastali po mjeri Moskve, jer, sadržaji i narativi su stari, dobro poznati, ali su tajming, kanali distribucije i format, moskovski. Drugim riječima, Rusija pošto - poto želi uvući Evropu u balkansku politiku u onom ključu u kojem Moskva čita region. I želi da otvori drugi istočnoevropski front ka Zapadu. Ovo istovremeno dolazi sa vojnim pripremama na granici sa Ukrajinom.

Također, pojedini analitičari procjenjuju da pored formata, tajminga i narativa koji je ruski u *non paper* dokumentima, na fonu ovoga su i tobože mirotvorne izjave Predsjedavajućeg Predsjedništva BiH, Milorada Dodika, prema kojima on „ne bi gurao Srbe da ratuju niti za RS“, već da je on „za mirno razdruživanje Bosne i Hercegovine“. Zapravo, radi se o tome da je ovo ezopovska retorika, s tim da se građanima u bh. entitetu RS najavljuje „da će ratovati za njegove (Dodikove) i interese Velike Srbije, odnosno Rusije, a pod legendom zaštite RS“. Predsjednik HDZ BiH i zvaničnici R. Hrvatske „mudro“ šute i čekaju mig iz Mađarske, Rusije, pa i Njemačke.⁹ Dakle, ključne zemlje pored Hrvatske, Srbije i Slovenije, koje podstiču ili kreiraju hibridne operacije, pa i kroz tzv. *non paper* diplomaciju, su Mađarska i Rusija. Izvođači geopolitičkih radova su iz Srbije, Hrvatske i BiH, a krajnji cilj je srušiti BiH, Crnu Goru i Sjevernu Makedoniju kako bi se potpuno eliminisao američki uticaj i prisustvo. Naravno, motivi su desničarski i islamofobni.

⁸ Detaljnije o ovome vidjeti u: Kico, A., Kapetanović, M. (2019). *Bosna i Hercegovina i Zapadni Balkan – aspekti geopolitike i hibridnog rata*, Sarajevo: Atlantska inicijativa. str. 67.

⁹ U kontekstu *non papera* iz Hrvatske, pa i Janšinog za kojeg zvaničnici ističu da je nepostojeći, ohrabruju izjave Njemačke Vlade i EU prema kojima „treba nastaviti reforme u BiH kako bi naša zemlja nastavila proces pridruživanja EU (14 prioriteta)“. U kontekstu navedenog, posebno je **važana - važna** „jasna pozicija njemačke vlade da reforme Izbornog zakona na principu tzv. “legitimnih predstavnika” naroda, a koje zastupa HDZ, nisu europski principi. Njemačka vlada strahuje da će dogovori na tim principima dovesti do daljnje etničke podjele BiH, a što bi usložnjavalo proces implementacije presude “Sejdić-Finci”“, smatra Bodo Weber, njemački politički analitičar i viši saradnik upravo Vijeća Centra za politiku demokratizacije (DPC). Nadalje, on kaže da je ovo bilo jedno većinsko mišljenje članica EU, ali da do sada nije javno izražavano. Šire o ovome vidjeti u tekstu: Weber o stavu Njemačke: “Kraj za Sattlera, pregovori o Izbornom zakonu kreću u drugom smjeru!”, objavljen na portalu https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/198871/weber_o_stavu_njemacke_kraj_za_sattlera_pregovori_o_izbornom_zakonu_kreću_u_drugom_smjeru.html (Pristup 12.05. 2021.)

Pored navedenog, određeni analitičari iz evropskih zemalja ističu da je mogući cilj Moskve na Zapadnom Balkanu da kroz produbljavanje krize, odvraći pažnju Zapada od Ukrajine, odnosno mogućeg anšlusa Donbasa i otvaranja oružane krize u Pridnjestrovlju i Odesi. Isto tako, pojedini analitičari podvlače da ofanzivno djelovanje Rusije na prostoru zemalja Zapadnog Balkana ima za cilj preventivno pozicioniranje i pariranje na uvećano zapadno vojno prisustvo u Rumuniji i Crnom moru.

U kontekstu navedenog, određen broj sigurnosnih stručnjaka procjenjuje da hibridne operacije Rusije, podržane od strane Mađarske, Slovenije i Hrvatske na prostoru Zapadnog Balkana, pored rušenja američke političke i sigurnosne arhitekture na Balkanu, imaju za cilj i instaliranje nekakve evropske neokonzervativne i klerikalne sheme sa resentimanima prema hrišćanskoj/katoličkoj Mittel Europi. Dakle, na prostoru Zapadnog Balkana nastoji se urušiti američki uticaj ne samo iz perioda Dejtona, već i iz razdoblja Woodrow Wilsona. Konzervativci i desničari iz Mađarske, Slovenije, Hrvatske, Grčke i drugih zemalja iz EU očekuju da Orban lobira i kod zvaničnika Njemačke da i ova zemlja podrži ovakve njihove inicijative i stavove.

Također, određen broj analitičara procjenjuje da je cilj konzervativaca iz Njemačke izazivanje podjele na Mittel Europu i slavenski / bizantski šizmatički / orijentalni istok. Navodno, Njemačka želi jasnu i mirnu ideološku i geopolitičku granicu sa ruskim istokom, a sve između Odra i te granice tretiraće kao svoju koloniju. Zato pojedini analitičari naglašavaju da za njemačke konzervativce „ne da je moguće, već je za njih stvar gotova: srce Balkana ostaje u statusu quo što znači Rusiji, nema proširenja i ulaska zemalja Zapadnog Balkana u EU, kao ni za Tursku“.

Koliko su Orbanovi stavovi i inicijative o Mittel Europi konstantno prisutne, potvrđuju i informacije koje je objavio portal Politički.ba prema kojima su na inicijativu Republike Mađarske, u protekle dvije godine na teritoriju ove zemlje uspostavljene dvije nove vojne multinacionalne komande, i to: Komanda multinacionalne divizije za Centralnu Evropu – MNDC (Multinational Division Command for Central Europe) sa sjedištem u Sekešferhervaru i Regionalna komanda za specijalne operacije (Regional Special Operations Component Command RSOCC) sa sjedištem u Solnoku u centralnoj Mađarskoj.¹⁰

Formiranje Komande za specijalne operacije 2019. godine pokrenuto je od strane Mađarske, Austrije, Slovenije, Slovačke i Hrvatske, čije su individualne specijalne komponente locirane na teritorijama ovih država, te se udružuju i zajednički

¹⁰ O ovome vidjeti u tekstu: „Zašto Mađarska pravi vojne strukture mimo NATO-pakta?“, objavljen na portalu <https://politicki.ba/> (Pristup 02. 05. 2021.)

djeluju i raspoređuju kao jedna snaga u slučaju potrebe. Plan je da ove godine počnu sa operacijama, a da 2024. budu potpuno operativne. Javno proklamirani politički i stratejski cilj uspostavljanja Multinacionalne divizije jeste unapređenje sigurnosti regiona Centralne Evrope. Divizija je taktičkog nivoa i u mirnodopsko vrijeme imala bi misiju razvoja kapaciteta, izgradnje interoperabilnosti, obuke, vježbi, te upravljanja krizama, sa zadatkom održavanja mira i stabilnosti u regionu odnosno djelovanja, kao vodeća snaga u rukovođenju operativnih aktivnosti u slučaju razvoja konflikta, uz istovremeno integriranje sa savezničkim elementima.

Ukoliko u dogledno vrijeme uspostavljena multinacionalna komanda ne postane u punom, euro – atlantskom smislu multinacionalna, te ne dobije status stalne NATO strukture, a ta odluka je još uvijek na čekanju, onda će ista, zajedno sa Komandom za specijalne operacije postati ozbiljan virus koji će polako uništavati zdravo tkivo NATO-a, prvenstveno zbog jakog malignog, finansijskog, energetskog i informativnog uticaja Rusije i Kine u gore naznačenim zemljama.

Jer, kako se navodi u analizi (tekstu) Portala Politički.ba, „hipotetički, onog momenta kada se gore navedene države politički odluče za djelovanje u BiH, zajedničke vojne snage će im biti spremne za akciju. I, tu je onda i kraj sna o suverenosti, nedjeljivoj BiH, članici EU i NATO-a, a to je nešto što, prije svih, najviše odgovara Rusiji i našem istočnom susjedu, koji ima već ima plodonosnu stratešku saradnju sa Mađarskom“.¹¹

Pored Bosne i Hercegovine, na udaru *non paper* diplomatije i hibridnih operacija, posebno je izložena Sjeverna Makedonija. Prema istraživanju i analizama – IFIMES-a (Međunarodni institut za bliskoistočne i balkanske studije sa sjedištem u Ljubljani, Slovenija, ima specijalni konzultativni status pri Ekonomsko-socijalnim vijećem ECOSOC/UN, New York, od 2018. godine) „stvaranju ambijenta haosa doprinose i *non paperi*, koje lansiraju tijesni saveznici Nikole Gruevskog. Napadi na ministra unutrašnjih poslova Olivera Spasovskog biće intenzivirani, jer je detektirao i demontirao mreže pojedinih stranih obavještajnih službi na teritoriji Sjeverne Makedonije i zbog toga su napadi na njega osmišljeni kao svojevrsna osveta za njegovo uspješno djelovanje. Bugarska, Mađarska i neke druge države morat će povući svoju obavještajnu mrežu iz Sjeverne Makedonije i na obavještajnom području saradivati na osnovu potpisanih sporazuma. Zabrinjavajuća je činjenica, da ključni sigurnosni izazovi i prijetnje prema Sjevernoj Makedoniji dolaze iz država koje su članice NATO-a, a čiji je član i Sjeverna Makedonija“.¹²

¹¹ *Ibidem*

¹² Detaljnije o hibridnim operacijama koje se vode protiv Sjeverne Makedonije vidjeti u tekstu: *Sjeverna Makedonija 2021: Da li je EU pred novom historijskom greškom?*, objavljen na portalu <https://www.ifimes.org/ba> (Pristup 14. 05. 2021.)

Posebno je znakovito da se u Analizi IFIMES-a, u *non paper* diplomatiji i hibridnim operacijama naglašava mjesto i uloga Mađarske. S tim u vezi, analitičari smatraju da je centar tajne obavještajne operacije „Konjićev skok“ u Budimpešti i da su u nju uključeni pojedini čelnici država, koji su saveznici Nikole Gruevskog, uglavnom iz evropske (radikalne) desnice. S tim je povezano i produciranje *non papera* koji su u funkciji povratka u Sjevernu Makedoniju i ponovnog dolaska na vlast Nikole Gruevskog, jer su procijenili da se Zoran Zaev sa tijesnom parlamentarnom većinom može u stvorenom ambijentu haosa brzo srušiti. Argumentiranim se postavlja pitanje zašto savez NATO tolerira takvu djelatnost obavještajnih službi nekih svojih država članica u Sjevernoj Makedoniji, koja ne samo da je usmjerena protiv nacionalnih interesa suverene države članice, nego i protiv interesa samog NATO-a.¹³

III PROCJENE O KLJUČNIM OPASNOSTIMA IZ DOKUMENATA NON PAPER DIPLOMATIJE

Kako je već rečeno, određen broj analitičara u zemlji i drugim evropskim zemljama naglašava da su i hrvatski i *non paper* Janeza Janše formalno nastali po mjeri Moskve. Štaviše, pojedini analitičari ističu da je hrvatski *non paper* koji je izašao nekoliko dana prije tzv. *non papera* koji su objavili slovenački mediji, u funkciji lobiranja da “prođe” hrvatski prijedlog promjene Izbornog zakona BiH i ograničene izmjene Ustava BiH, te da se isti progura i stavi na dnevni red EU.

Imajući u vidu navedeno, procjenjuje se da će mađarski, pa i njemački konzervativci idalje držati Aleksandra Vučića i Srbiju uza se, da im posluži kao izvođač radova na Balkanu, baš kao i Rusiji što služi. Uloga Srbije i srpskog pitanja je u promjeni granica koja će biti osnov, povod i racio za razgraničenje Ukrajine i Rusije. Mađarski i njemački konzervativci žele mirne i etnički, vjerski i historijski čiste granice Mittel Evrope i svojih slavenskih ekonomskih kolonija ka ruskom istoku.

Znakovito je da “Rješenja” – tako se zove odlomak u jednom *non paperu* koji je slovenski premijer Janez Janša još prije nekoliko mjeseci predao nekolicini odabranih adresata u Europskoj uniji slične na dokument Berlinskog kongresa iz 1878. godine, kada su se Otto von Bismarck, lord Salisbury i knez Gorčakov nagnuli nad geografsku kartu Balkana - i u roku mjesec dana samostalno odlučili o sudbini nacija“, ističu komentatori iz “Deutsche Welle-a”.¹⁴

13 *Ibidem*

14 Šire o ovome vidjeti u tekstu: „Janša bi ponovo crtao granice, posebno sporni prijedlozi pitanje položaja Hrvata u BiH“, objavljen na portalu <https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/196213/njemacki>

Janša bi ponovo vukao granice za: a) Ujedinjenje Kosova i Albanije” za koji su u *non paperu* rezervirana četiri retka; b) Ujedinjenje velikog dijela Republike Srpske sa Srbijom” dobila je još jedan redak manje. Janša bi ovom prilikom htio ponovo odrediti i oblik susjedne Hrvatske: c) Hrvatsko nacionalno pitanje može biti riješeno“ tako što će se „pretežito hrvatski kantoni u Bosni i Hercegovini ujediniti s Hrvatskom“ ili će se „hrvatskom dijelu” BiH dati „poseban status” – „prema modelu Južnog Tirola”.

Prema analizama komentatora iz “Deutsche Welle-a”, „ostaju Bošnjaci, koji čine skoro polovicu stanovništva zemlje. Prema ovom planu, oni dobivaju „neovisno funkcionirajuću državu” i „za nju preuzimaju potpunu odgovornost”. A ako ne žele, ne moraju u Europu: „Oni na referendumu mogu birati između budućnosti u EU-u ili izvan nje ili budućnost poput Turske.” U Janšinom papiru stoji da se, doduše, muslimanski Bošnjaci „privremeno“ zalažu za članstvo u EU-u. „Ali, ako se kaos nastavi i sa sve jačim utjecajem Turske i radikalnog islama”, piše Janša, „stanje se u idućem desetljeću može drastično pogoršati”. I dodaje da se najprije treba „djelovati prešutno”, sve dok „plan” ne bude dogovoren s „donositeljima odluka” u regiji i u međunarodnoj zajednici¹⁵

Uočljivo je da se Bosna i Hercegovina, a posebno Bošnjaci u Janšinom *non paperu*, tretiraju kao zamorci i da se radi o eksperimentu *in vivo*. Treba biti precizan i reći da ovo Janšino „rješenje“ iz *non papera* podsjeća na nacističke i zločinačke eksperimente koje je vršio Josef Mengele i njegovi saradnici iz perioda Hitlerovog nacističkog i zločinačkog režima.

Ideje, zahjevi i „rješenja“ i Janšinog *non papera*, zapravo pokazuju ključnu prijetnju za BiH, odnosno za Bošnjake. Nije do kraja naznačeno, ali je uočljivo da je ključni problem „kako trankvilizirati 1, 5- 2 miliona Bošnjaka, i zadovoljiti ih onim što je dio sadašnjeg entiteta F BiH?”. Prema procjenama pojedinih analitičara, Janša i Orban računaju da će „izuzev Bošnjaka, ostali pristati: Albanci na Veliku Albaniju, Srbi na proširenu Srbiju, Hrvati na proširenje sa zapadnom Hercegovinom“. Jer, mađarski, slovenački i u konačnici njemački konzervativci žele poklopiti granice EU prema istoku sa njihovom vizijom granica katoličanstva (plus-minus), a to je granica Austro – Ugarske monarhije i poljskolitvanske unije sa nešto nanosa kasnije historije. Evropa dobija čist račun sa Rusijom. Francuze ne zanima istok Evrope. Rezultat je razgraničenje svjetova /tržišta / resursa. Za njemačke industrijalce i konzervativce, cijeli istok i jugoistok Evrope je prošireno njemačko tržište i geopolitički feud.

[mediji zvone na uzbunu jansa bi ponovo crtao granice posebno sporni prijedlozi pitanje položaja hrvata u bih.html](#) (Pristup 08. 05. 2021.)

15 *Ibidem*

Prema uvidima Nerzuka Ćurka, opasnosti Janšinog i drugih *non papera* koji su se u međuvremenu pojavili, su i u sljedećem: „Ne smijemo potcijeniti namjere aktera, koji pod egidom poruke da raspad Jugoslavije nije završen, žele da proizvedu konflikte niskog intenziteta kako bi se u takvoj situaciji stvorili uvjeti za promjenu granica. Ipak, za to ne postoji velika vjerovatnoća. Mene više zabrinjava mogućnost da se realiziraju mnoge stvari koje sadrži *non paper*, ali bez promjene granica. Naime, kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, akterima nacionalističkih ideologija je jako stalo da se Bosna i Hercegovina ne razvija i ne gradi kao funkcionalna država. Njima je važno da sve ostane nedefinirano, da Bosna i Hercegovina stalno egzistira u nekoj vrsti vanrednog stanja“.¹⁶

Određen broj analitičara iz BiH, zemalja regiona i pojedinih evropskih zemalja ističu da su moguće akcije SAD-a na ruske hibridne operacije veoma ograničenog dometa i efekta. Bez obzira na tehniku i tehnologiju - tehnologiju, analitičari ističu da su SAD daleko i da se njihovi planovi i projekcije sporo realiziraju. Također, određen broj analitičara iz BiH i Evrope ističu da Mađarska, kao i druge zemlje EU (Njemačka, Francuska...) sve to vide, imaju moć da reaguju i da zauzdaju protagoniste ali i da preokrenu narativ, ali ne žele. Mađarska i Rusija sa Balkanom ucjenjuju Washington. Upućeni u raspoloženje Berlina nemaju sumnje da su Rusija i konzervativci iz Njemačke u mnogim elementima ujedinjeni protiv prisustva i interesa SAD-a i Velike Britanije, na mnogim pitanjima real i geopolitike, između ostalog i kada je riječ o Krimu, Ukrajini, Bosni i Hercegovini, Balkanu, proširenju NATO-a i EU. Također, neki u Berlinu ističu da će se pravo lice Njemačke vidjeti kada ode Merkelova. Zbog toga se sasvim opravdano postavlja zabrinjavajuće pitanje koje ujedno može biti i odgovor: „Ako je u EU (čitaj Njemačkoj!) sada ovakvo raspoloženje, šta će biti kada Merkelovu zamijeni jedan od lidera kakvi su Laschet ili Soder?“ Ovo pitanje posebno je važno, budući da su pojedini novinari i analitičari (Numanović) ustvrdili da je kancelarka Merkel, nakon što je Janša *non paper* proslijedio u njen Kabinet, oštro reagirala na aktivnosti Janše i njegove diplomatske mreže koje su vezane za njegov *non paper*.

¹⁶ Vidjeti u tekstu: „Ima li Dodikov zahtev za ‘mirnim razlazom’ pristalica u Evropi“?, objavljen na portalu <https://www.slobodnaevropa.org/a/most> (Pristup 04. 05. 2021.)

IV ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PROCJENE

Analiza ideja, prijedloga i „rješenja“ iz Janšinog i drugih *non papera*, kao i naknadni komentari u regionalnim, evropskim i svjetskim medijima, pored ostalog ukazuje da su, navodno, nepostojeći dokument, zapravo jedan o testova da se vidi dokle su Rusija, Mađarska, Hrvatska, Srbija i druge zemlje koje vode hibridni rat protiv BiH došle u ovladavanju svijesti građana i naroda Bosne i Hercegovine. Dakle, u toku je provjera građana i naroda na prostoru Zapadnog Balkana, a posebno u BiH da li je i u kojoj mjeri „skuhana žaba“, odnosno da li su i u kojoj mjeri „spremni“ da se masovno uključe i saglase s jednim potpuno iracionalnim „rješenjima“. Isto tako, Janšin *non paper* na jedan veoma suptilan način, propituje, ali i nastoji da *podstakne ili stvori nove predrasude o vlastitoj(im) zemlji(ama), stanovništvu (građanima i narodima), odnosno da se pojačaju i uljepšaju novim, privlačnim pričama, ideologijom i društvenim vrijednostima koje nisu potvrđene i koje je u praksi teško dokazati.*¹⁷

Oštre i osuđujuće reakcije Janšinog *non papera*, od strane određenih zvaničnika iz Bosne i Hercegovine (članovi Predsjedništva BiH iz reda bošnjačkog i hrvatskog naroda), predsjednici većeg broj stranaka iz entiteta FBiH, Predsjednik RH, pojedini zvaničnici iz EU i SAD-a, pokazuju da „žaba“ još uvijek nije skuhanu u optimalnoj mjeri, te da su nužne daljnje hibridne operacije protiv Bosne i Hercegovine.

U vezi s navedenim, zabrinjavaju blage ili gotovo neprimjetne reakcije intelektualaca Bosne i Hercegovine povodom *non paper* diplomatskih inicijativa. Izuzev vjerodostojnih reakcija 256 intelektualaca iz Bosne i Hercegovine i drugih zemalja (Intelektualci iz regije i svijeta uputili apel: Zapad mora promijeniti politiku prema Balkanu. Između ostalog, potpisnici pisma su i Sonja Biserko, Srđan Blagojević, Svetislav Basara, Asim Mujkić, Ivo Komšić, Rusmir Mahmutćehajić i brojni drugi iz regije, ali i svijeta.), značajan broj intelektualaca odlučio se za šutnju. Ili su se pak, kako to ističe Esad Bajtal, opredijelili za „najgori oblik šutnje skrivajući se pod posebnom vrstom javnog govora. Govora o nebitnom. Tako cinizam javnog govorenja o nebitnom, poprima smisao maskiranja vlastite šutnje. Odnosno, figurira kao pokušaj prikrivanja odsustva kritičkog govora. Šutiti na taj način (javnim bavljenjem nečim nebitnim) – u gladnoj i (o)pljačkanoj zemlji poniženih građana – znači voditi isprazne maratonske polemike oko nečega što se tih građana i njihovih života ni na koji način ne tiče.¹⁸

¹⁷ Kico, A., Kapetanović, M. (2019). *Bosna i Hercegovina i zapadni Balkan – aspekti geopolitike i hibridnog rata*. Sarajevo: Atlantska inicijativa. str. 84.

¹⁸ Detaljnije o posebnoj vrsti govora intelektualaca Bosne i Hercegovine kao govoru o nebitnom,

Unatoč svemu, kada se sagledaju dosadašnje hibridne operacije koje Ruska federacija vodi protiv BiH i drugih zemalja Zapadnog Balkana, pa i one koje su naznačene u *non paper* diplomaciji, ne treba isključiti da će se one nastaviti, pa čak i intenzivirati. Na ove procjene ukazuju i izjave Roberta Botterija, slovenačkog novinara i analitičara koji ističe da Janša „neće stati. Njegova moć je u tome da on to radi danonoćno. On će svaki dan nešto uraditi kad bude predsjedavajući EU“. U intervjuu koji je Botteri dao za portal *Radio Sarajevo*, zaključuje da je Janša „sada dobio saveznika u Orbanu i Vučiću. On će šest mjeseci (počevši od jula 2021. kada počinje slovenačko predsjedavanje EU) raditi pomutnju u EU i na svaki način će htjeti prihvatiti i Srbiju unutar EU. I to ne bilo kakvu Srbiju, već antidemokratsku, Vučićevu Srbiju. Onda su tu Poljaci, Mađari, Vučić, Česi i Slovaci, su isto blizu“.¹⁹

Na moguće dalje štetno djelovanje Janeza Janše, u kontekstu *non paper* diplomacije, bar kada su u pitanju interesi Bosne i Hercegovine upozorava i Nerzuk Ćurak, koji u svojim analizama ističe sljedeće: „(...) I zato mislim da je od presudne važnosti da se u Sloveniji pokuša oboriti Janšina vlada prije nego što Slovenija preuzme predsjedavanje Evropskom unijom. Znajući karakter tog čovjeka uopće se ne bih iznenadio da tokom predsjedavanja pokuša da tajnim kanalima širi i razvija tu ideju o kojoj su, čini mi se, ovisni i on i u nekoj mjeri njegova politička karijera, kao i njegovi transnacionalni naredbodavci“.²⁰

Bosna i Hercegovina ne smije dočekati inicijalni okidač mogućeg konflikta na način da nema resursa, kadrova ili organizacije, da nije u stanju institucionalno vojno - bezbjednosno reagovati na svim nivoima i prema svim akterima. Reakcija koja dolazi iz BiH ili FBiH institucija će zadržati konflikt i pravno politički i narativno u okvirima Ustava i međunarodnih ugovora, pa i Dejtonskog i Vašingtonskog sporazuma. Svaka vaninstitucionalna reakcija nosi rizik da karakter odbrane bude partijski, paramilitarni, a to vodi u palestinizaciju i BiH, i entiteta F BiH, a pogotovo Bošnjaka.

U kontekstu navedenog, procjenjuje se da Rusija, Mađarska, Srbija, Hrvatska, a sa njima i druge zemlje iz EU, očekuju da Bošnjaci pokrenu neke od vaninstitucionalnih reakcija kako bi ih getoizirali i pretvorili u Palestince. Zato je odlučujuća uloga SAD-a, Velike Britanije, Španije, Austrije i drugih da se sa probosanskim

vidjeti u: Bajtal, E. (2020). „U ime izdavača“. U: Kukić, S. (2020). *Bosna i Hercegovina žarište novog političkog virusa*, Sarajevo: KULT-B Sarajevo. str. 13-14. Također, o apelu intelektualaca iz BiH i svijeta detaljnije vidjeti u tekstu: „Intelektualci iz regije i svijeta uputili apel: Zapad mora promijeniti politiku na Balkanu“, objavljen na portalu <https://www.klix.ba/vijesti/regija/> (pristup 11.05. 2021.)

¹⁹ Detaljnije o ovome vidjeti u tekstu: „Janša neće stati, Vučić mu je saveznik, BiH je kolateralna žrtva“, objavljen na portalu <https://radiosarajevo.ba/> (Pristup 05.05. 2021.)

²⁰ Šire o ovome vidjeti u tekstu: „Ima li Dodikov zahtev za ‘mirnim razlazom’ pristalica u Evropi?“, objavljen na portalu <https://www.slobodnaevropa.org/a/most> (Pristup 04. 05. 2021.)

snagama suprotstave hibridnim operacijama, pa i mogućem kinetičkom konfliktu u i protiv BiH koju planiraju Rusija, Srbija, Hrvatska, Mađarska i drugi. Oni se nadaju da će uz Srbiju i Hrvatsku kao vojno najmoćnije ex Yu republike (zato Srbiji tolerišu naoružavanje), Bošnjaci ostati najslabiji i ucjenjeni te da će ih to trankvilizirati. A neće biti sukoba ukoliko trankviliziraju Bošnjake. U ovom scenariju samo oni ostaju ne samo nepodmireni već i ugroženi, a ostali će biti manje više zadovoljni - Albanci sa ujedinjenjem Kosova i Albanije, pa makar se odrekli Sjevera Kosova, Srbi sa RS-om i marionetskom vladom u CG, Hrvati sa zapadnom Hercegovinom i dijelom Bosanske Posavine.

Analitičari ističu da ne vide način da se Bošnjaci trankviliziraju, te naglašavaju da su i u Mađarskoj, Rusiji, pa i Njemačkoj mnogi svjesni da bi sve ovo dovelo do tenzija i nasilja, ali mnogi konzervativci se nadaju da će to nasilje biti svedeno na partikularne otpore, partijsko - paramilitarnog tipa, kao u Palestini. Svojevrсна palestinizacija otpora među Bosancima, bez organizovanog državnog i vojnog otpora koji bi državu i vladu Bosne i Hercegovine održao kao jedinog legitimnog aktera u mogućem sukobu, značilo bi isprazniti državu od otpora, odnosno otpor preseliti u vaninstitucionalni prostor, u krdo i partijske organizacije.

V MOGUĆE AKTIVNOSTI U SUPROTSTAVLJANJU HIBRIDNIM OPERACIJAMA RUSIJE I DRUGIH KOJE SU NAZNAČENE U DOKUMENTIMA *NON PAPER*

Kako bi se suprotstavili hibridnim operacijama, a posebno protuustavnim aktivnostima režima iz entiteta RS i drugih koje su u suštini separatističke i protivne Dejtonskom sporazumu, neophodno je da sve institucije i agencije, odnosno probosanski politički vrh ima odlučan narativ da se na prostoru BiH ne vodi sukob između "Srba i Bošnjaka", odnosno između dva entiteta, već da se radi o sukobu proNato i antiNato snaga. U sklopu ukupnog informisanja, mediji, pogotovo javni i agencijski, te medijski izvori (javne institucije, portparoli, PR službe i sl.) trebaju promijeniti ustaljene, kontraproduktivne, štetne ili neučinkovite i usvojiti nove termine, sintagme i jezičke konstrukcije čijom dosljednom i beskompromisnom upotrebom će ovladati jezikom i vlastitim ideološkim narativom prilikom izvještavanja, informisanja ili opinion making pisanja. Promjena i usvajanje novog jezika mora da ide u pravcu kreiranja povoljnog javnog i političkog diskursa afirmativnog za državu i društvo Bosne i Hercegovine. Na taj način otpočeo bi proces razbijanja etničkih podjela. Za proNato priču se mogu pridobiti mnogi građani i u entitetu RS kao i akademska javnost, privrednici i mnoge javne ličnosti koje se percipira kao Srbe.

U kontekstu navedenog, neophodno je da u narednom periodu institucije Bosne i Hercegovine u saradnji sa predstavnicima Međunarodne zajednice u i izvan BiH kontinuirano rade na sljedećim segmentima: 14 prioriteta za put BiH u EU; ratifikaciji državne granice sa Srbijom i Hrvatskom; državnoj imovini BiH u Hrvatskoj, Srbiji i ostalim zemljama, imovini od sukcesije SFRJ; državnoj imovini u BiH, upisana i neupisana; potraživanju od korištenja brana i vode od Hrvatske i Srbije; putnom povezivanju unutar BiH s akcentom na Bosansku Krajinu. Na taj način bi se realizirale korisne aktivnosti za sve u BiH, a neutralizirali hibridni uticaji i tendencije koje se tiču novih granica BiH i navodno „mirnog razdruživanja BiH“.

Neophodno je početi koristiti sve raspoložive institucije i procedure da se remetilački faktori uklanjaju iz političkog života (...), (krivične prijave i istrage kantonalnih, entitetskih i državnog Tužilaštva BiH protiv nosilaca separatističkog djelovanja, izazivanja vjerske i nacionalne netrpeljivosti i dr.

Ukoliko se eskalacija krize, a posebno nakon ideja, prijedloga i „rješenja“ iz Janšinog *non papera* nastavi u Bosni i Hercegovini, pa i u Crnoj Gori, a koje predvode pojedini zvaničnici iz Srbije, BiH i Crne Gore, potrebno je da snage NATO-a i EUFOR-a svakako poduzmu niz sistematičnih akcija oslanjajući se na „prijateljske snage“ u regionu. Povoljna okolnost za Crnu Goru i Sjevernu Makedoniju je njihovo članstvo u Savezu. Povoljna okolnost za Kosovo je pokroviteljstvo SAD-a. A jedina povoljna okolnost za BiH su misija EUFOR-a i „Program reformi“ koji je nedavno konsenzusom potpisan, poslan i prihvaćen u sjedištu NATO-a. Taj dokument omogućava, kroz reforme, niz organizacijskih promjena i jačanje Oružanih snaga BiH, SIPA-e, OSA-e BiH, Granične policije BiH, odnosno državnih sigurnosnih efektivna. Prostor za to postoji u trenutnoj misiji EUFOR-a „Altea“ koja i danas, s obzirom na mandat, ima mogućnost ojačavanja kontingenata u BiH po ukazanoj potrebi.

Blokada pa destrukcija državnog sistema BiH nije samo po sebi cilj, nego je dio šireg plana destabilizacije regiona. Vidimo da su hibridnim operacijama zahvaćeni i Crna Gora²¹ i Kosovo, dok se Sjeverna Makedonija nastoji izvući od uticaja

²¹ U kontekstu *non paper* diplomacije i hibridnih operacija iz Srbije i Rusije prema i u Crnoj Gori znakovita je DFC Analiza pokušaja utapanja Crne Gore u srpski svet pod naslovom *Srpski svet - originalno pozajmljen koncept* koja se pojavila u mjesecu aprilu 2021. godine. Prema toj analizi „nakon stabilnog razvoja demokratskih institucija poslije referendumu o nezavisnosti 2006. godine i sigurnog hoda na putu evropskih i evroatlantskih integracija, krunisanih članstvom u NATO-u 2017. godine, Crna Gora je ponovo suočena s nametnutom dilemom da li će nastaviti svoj građanski i demokratski razvoj zasnovan na principima i vrijednostima Zapadne civilizacije ili će se okrenuti maglovitim projekcijama i nacionalističkim konstruktima pod patronatom Beograda i Moskve (...). Zbog toga je neophodna pojačana pažnja zapadnih partnera i saveznika Crne Gore. Potrebna je nova energija i senzibilitet, kako bi trenutni uspjeh Rusije da destabilizuje unutrašnje prilike u Crnoj Gori i u njene institucije i državne organe instalira veliki broj svojih lojalista, u dogleđno vrijeme mogao biti posmatran kao epizoda, odnosno osjetljiva faza demokratskog razvoja crnogorskog društva bogatog različitostima. (Vidjeti u: DFC Analiza pokušaja utapanja Crne Gore u srpski svet: *Srpski svet - originalno pozajmljen koncept*, str. 13-14.)

izvana. Srbija je poprište suptilne ruske igre moći, posebno sa prošlogodišnjim dopremanjem sistema „Pancir 1“. Sve ove činjenice ukazuju da se radi o opasnim procesima u regionu pa zato i odgovor sa Zapada mora odgovarati tom širem kontekstu.

Ovdje je bitno kako će SAD, NATO i EU reagirati na sveukupnu situaciju. Administracija SAD-a, NATO-a i EU trebaju sinhronizirano djelovati da bi se zaustavila destrukcija BiH od strane režima iz entiteta RS, ali i djelovanje Srbije i Rusije, kako u BiH, tako i u Crnoj Gori. Teško je izdvojeno djelovati samo u BiH i imati rezultat. Nema sumnje da su SAD i NATO shvatili poruku i konačno prepoznali da stvarna opasnost dolazi od Rusije te da se ovdje radi o geostrateškoj igri moći u kojoj Rusija već dugo ima inicijativu i osvaja prostor. Višegodišnja pasivnost Zapada dovela je do toga da su sada hibridnim napadima zahvaćene čak i članica Saveza – Sjeverna Makedonija i Crna Gora.

S ciljem efikasnog suprotstavljanja Rusiji, Mađarskoj, Sloveniji, Srbiji i režimu iz entiteta RS, odnosno nosiocima hibridnih operacija iz naznačenih država i entiteta, potrebno je da članovi Predsjedništva BiH i probosanski orijentirani članovi diplomatskih i konzularnih misija BiH u inostranstvu, u rješavanje krize uvuku što više međunarodnih i regionalnih saveznika u igru. I igrati više na angloameričke snage USA, UK, Kanadu, Australiju i Novi Zeland a u drugom redu su tu Švedska, Norveška i Finska, a onda i pokušati preko Amerikanaca doći do Španije, Švicarske, Belgije...

Također, trebaju se potražiti i saveznici u Istočnoj Evropi i to među baltičkim zemljama, te na kraju u regionu i to u Crnoj Gori, na Kosovu i Rumuniji jer su to zemlje koje su za BiH. Svi navedeni i drugi subjekti trebaju ozbiljnije lobirati i angažirati se oko uključivanja što većeg broja saveznika u bezbjednost i očuvanje mira u BiH i regionu, te obezbijediti memorandume o suradnji sa bezbjednosnim i vojnoindustrijskim sektorima najznačajnijih zapadnih zemalja. Treba najbrže moguće organizovati saveznički bezbjednosni forum u NATO-a u Sarajevu i drugih, kroz koji će se potpisati ovi memorandumi.

Interno treba nametnuti plan restrukturiranja FBiH-e u bezbjednosnom pogledu kao i plan restrukturiranja centralne bezbjednosne strukture u cijeloj BiH kako bi jedinstveno djelovala na svim nivoima i na cijeloj teritoriji i u svim uslovima. Procjenjuje da je sada trenutak za to, jer je politika SAD-a u toj fazi i podržaće to. Sa strateškog političkog i sigurnosnog aspekta aktualna i svaka druga državna nomenklatura u Bosni i Hercegovini svojim djelovanjem treba biti kompatibilna strateškim interesima SAD-a (konačno SAD i Velika Britanija su bili najsnažniji i najmoćniji subjekti Antifašističke koalicije iz Drugog svjetskog rata). Samo kroz savezništvo sa Sjedinjenim Američkim Državama, moguće je da Bosna i Hercegovine bude dio naprednog svijeta, napose NATO-a i Evropske Unije kao sigurnih i obećavajućih integracija, koje će zaustaviti prodor bilo kojih oblika azijskih i drugih despotija.

LITERATURA

1. Akrap, G. (2017). „Premijer je u pravu, protiv Hrvatske se vodi hibridni rat, a i slučaj Agrokor rezultat je takvih operacija“, objavljeno na portalu <http://slobodnadalmacija.hr/novosti/>
2. Bajtal, E. (2020). „U ime izdavača“. U: Kukić, S. (2020). *Bosna i Hercegovina žarište novog političkog virusa*. Sarajevo: KULT-B Sarajevo
3. DFC Analiza pokušaja utapanja Crne Gore u srpski svet: *Srpski svet - originalno pozajmljen koncept*
4. Kajtaž, F. (2021). „Šta se krije iza komadanja Balkana: Ne treba biti naivan – Janša je samo glasnik!“, objavljen na portalu <https://www.slobodna-bosna.ba/pretraga.html?query=kajtaž>
- 5.
6. Kico, A., Kapetanović, M. (2019). *Bosna i Hercegovina i Zapadni balkan – aspekti geopolitike i hbridnog rata*. Sarajevo: Atlantska inicijativa.
7. Tekst: Bošnjaci ne mogu braniti BiH, Srbija će dati Kosovo za RS, mogući sukobi oko Brčkog, Mostara...: Šta je sve najavio bivši britanski diplomata Less gostujući kod Hadžifejzovića...“, objavljen na portalu <https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/>
8. Tekst: Zašto Mađarska pravi vojne strukture mimo NATO-pakta?, objavljen na portalu <https://politicki.ba/>
9. Tekst: Weber o stavu Njemačke: „Kraj za Sattlera, pregovori o Izbornom zakonu kreću u drugom smjeru!“, objavljen na portalu <https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/>
10. Tekst: Sjeverna Makedonija 2021: Da li je EU pred novom historijskom greškom?, objavljen na portalu <https://www.ifimes.org/ba>
11. Tekst: „Janša neće stati, Vučić mu je saveznik, BiH je kolateralna žrtva“, objavljen na portalu <https://radiosarajevo.ba/>
12. Tekst: „Ima li Dodikov zahtev za ‘mirnim razlazom’ pristalica u Evropi“?, objavljen na portalu <https://www.slobodnaevropa.org/a/most>
13. Tekst: „Janša bi ponovo crtao granice, posebno sporni prijedlozi pitanje položaja Hrvata u BiH“, objavljen na portalu <https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/196213/njemacki-mediji-zvone-na-uzbunu-jansa-bi-ponovo-crtao-granice-posebno-sporni-prijedlozi-pitanje-polozaja-hrvata-u-bih.html>
14. Tekst: „Intelektualci iz regije i svijeta uputili apel: Zapad mora promijeniti politiku na Balkanu“, objavljen na portalu <https://www.klix.ba/vijesti/regija/>

**NORMATIVNO-PРАВNA PODLOGA ORGANIZIRANJU I
FUNKCIONIRANJU SUSTAVA ZAŠTITE I SPAŠAVANJA LJUDI I
MATERIJALNIH DOBARA OD PRIRODNIH NEPOGODA I
DRUGIH NESREĆA U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE**

dr.sc. Amir Hrustić¹

dr.sc. Mirko Goreta²

Sažetak: *Ovim kratkim istraživanjem, autori su se željeli osvrnuti na genezu uspostave i djelovanja sustava zaštite i spašavanja u Federaciji Bosne i Hercegovine u njegovoj punini i na temeljima pozitivnih propisa i zakonodavstva usklađenog s državnim uređenjem. Osim toga u praksi su evidentirane brojne nejasnoće u tumačenju i primjeni važećih zakona i propisa kojima je zakonski uređena oblast zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara pa se činilo logičnim pristupiti ovome istraživanju i pomoći čitateljima i svim drugim korisnicima u realnom, pravilnom i potpunom razumijevanju ukupne složenosti ove problematike.*

Obrađen je sadržaj i značaj temeljnih načela organiziranja i funkcioniranja sustava zaštite i spašavanja kroz administrativno-upravnu (preventivnu) fazu djelovanja i kroz represivnu (operativnu) fazu djelovanja.

Cilj je bio, stvoriti prihvatljiv modus upoznavanja i spoznaje (korisnika) ukupne širine i punoće zahtjeva (načela), koja se postavljaju pred nositelje uspostave i organiziranja sustava zaštite i spašavanja.

Tek po ispunjenju svih navedenih načela, ostvaruje se punina društvene odgovornosti i opravdanosti povjerene uloge, u zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih

1 Dr.sc. Amir Hrustić, Univerzitet modernih znanosti – CKM, Mostar

2 Doc.dr.sc. Mirko Goreta, Univerzitet modernih znanosti – CKM, Mostar (viši asistent)

dobara i omogućava se sustavu funkcioniranje u cijelosti i na zadovoljstvo svih korisnika (subjekata).

Ključne riječi: sustav zaštite i spašavanja, "elementarne nepogode", "prirodne katastrofe", prirodne nepogode i druge nesreće, funkcije zaštite i spašavanja, dobrovoljna služba u Civilnoj zaštiti...

UVOD

Usljed pomame unošenja i korištenja brojnih „modernih“ anglizama i loših prijevoda, primjerice: "katastrofa", "prirodna katastrofa", "elementarna nepogoda" i drugih tuđica u naše jezično (i pisano i govorno) područje, kao i brojnih netočnih prijevoda pojedinih zbivanja u prirodi i iz prirode, autori su se osjetili pozvanim referirati se na tu problematiku i to, ne s pozicije jezikoslovaca i ne upuštajući se u oblast Etimologije, već s pozicije obrane struke i autentičnosti zakonskih normi (afirmiranja pravne norme i njezinoga pravnog učinka), jer su u domaćem zakonodavstvu utvrđeni pojmovi koji determiniraju oblast zaštite i spašavanja i ovaj će se rad, među ostalim, baviti i time.

Ovdje ćemo u pomoć pozvati tumačenje pojma „prirodna katastrofa“ koje dodatno osvjetljava, neadekvatnost u pojmovnom određivanju pojedinih prirodnih zbivanja..., pa tako:

„...u fusnoti 3. Hyogo okvira za djelovanje kao: "...opasnosti prirodnog porijekla i srodne ekološke i tehnološke opasnosti i rizici..."³ Takve opasnosti proizlaze iz različitih geoloških, meteoroloških, hidroloških, oceanskih, bioloških i tehnoloških izvora, uz njihovo moguće kombinirano djelovanje, nalazimo i odgovor na sporno pitanje:

Pitanje: Postoje li PRIRODNE katastrofe? ⁴	
NE POSTOJE !	- POSTOJE, samo Prirodne opasnosti
a KATASTROFE nastaju kao rezultat interakcije između opasnosti i ljudskog okruženja.	

Stoga, na samom početku, za uvod ćemo uzeti citat iz Zakona o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća.⁵

³ Hyogo okvir za djelovanje 2005-2015.,

⁴ Hrustić A. (2018), "Prirodne nepogode i njihov utjecaj na održivi razvoj u Federaciji Bosne i Hercegovine", Doktorska disertacija, str. 33.,

⁵ "Službene novine Federacije BiH", broj: 39/09, 22/06 i 43/10,

„Ovim se zakonom uređuje sustav zaštite i spašavanja ljudi, biljnog i životinjskog svijeta, materijalnih, kulturnih, povijesnih i drugih dobara i okoliša (u daljnjem tekstu: **ljudi i materijalna dobra**) od prirodnih nepogoda, tehničko-tehnoloških, ekoloških i drugih nesreća ili ratnih opasnosti (u daljnjem tekstu: **prirodne i druge nesreće**), prava i dužnosti građana i tijela Federacije, kantona i općina, gospodarskih društava i drugih pravnih osoba, te druga pitanja od značenja za područje zaštite i spašavanja od prirodnih i drugih nesreća u Federaciji Bosne i Hercegovine (nadalje u tekstu: *Federacija*).“⁶

Dakle, sva daljnja elaboriranja i tumačenja bit će utemeljena na pojmovima unesenim u odgovarajuće norme u zakonima i propisima o pravima i dužnostima nositelja planiranja u sustavu zaštite i spašavanja, a također, i svih građana, obveznika u izvršavanju odgovarajućih obveza proisteklih iz zakona i uvjetovanih nastankom određene prirodne i druge situacije (ugrožavanja ljudi i materijalnih dobara).

U tom smislu, ovo će istraživanje bazirati na dva komplementarna sočiva kroz koja se u sinergiji ogleda (ne)uspješnost organizacije zaštite i spašavanja i efikasnost nositelja zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara ugrađenih u sustav.

U jednom od navedenih sočiva vide se propisi kojima je regulirana oblast zaštite i spašavanja, a iz drugog isijavaju nezaobilazna, temeljna (domaća i međunarodna), načela uspostavljanja i funkcioniranja sustava zaštite i spašavanja.

I - PROPISI KOJIMA JE REGULIRANA OBLAST ZAŠTITE I SPAŠAVANJA LJUDI I MATERIJALNIH DOBARA OD PRIRODNIH NEPOGODA I DRUGIH NESREĆA

Nastanak i razvoj sustava Civilne zaštite / zaštite i spašavanja

Civilna zaštita je dio sustava zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara i društveno je značajna oblast i kao funkcija i kao organizacija. Državne strukture, čija je to funkcija uspostavljaju, organiziraju i izgrađuju organizaciju u skladu s međunarodno-pravnim normama, a sve s ciljem da svojim građanima osiguraju optimalnu zaštitu od prirodnih nepogoda i drugih nesreća, prvenstveno života i zdravlja, a potom i imovine.

Civilnu zaštitu uspostavljaju, organiziraju i provode sve države u vlastitom aranžmanu, ali i u okviru međunarodnih projekata i organizacija, primjerice: Pakt

⁶ Isto, Članak 1.,

stabilnosti za Jugoistočnu Europu - podstol III, organizacijama i agencijama UN-a, NATO-a, te u International Civil Defence Organization – ICDO.⁷

Oblast i djelatnost zaštite i spašavanja je zasebna, interdisciplinarna i iznimno društveno značajna, a svrha joj je uspostaviti, organizirati i provoditi zaštitu i spašavanje života i zdravlja ljudi, imovine i svih drugih materijalnih dobra od djelovanja raznih prirodnih nepogoda i drugih nesreća. Ta zaštita je aktualna i u miru i u ratu, jer prirodne nepogode i druge nesreće djeluju stalno i na području cijele Federacije Bosne i Hercegovine (nadalje u tekstu: Federacija BiH).

Prirodne nepogode i druge nesreće što se svake godine i sve bestijalnije obušavaju na teritorij BiH, a tako i na područje Federaciji Bosne i Hercegovine, svojim djelovanjem prouzroče goleme materijalne štete, a česte su i teške posljedice po život i zdravlje ljudi. Zbog takvih posljedica, kao i zbog velikih devastacija ukupnih ekonomskih potencijala u ratu 1992.-1995.godine bh društvo je prinuđeno samostalno i na bazi prekogranične suradnje, zatim suradnje s državama EU i NATO-a, organizirati se radi poduzimanja niza mjera i aktivnosti za zaštitu od tih nepogoda i drugih nesreća i stvaranja uvjeta za sigurniji život građana.

U tom se cilju moraju poduzimati razne organizacijske, planske i druge mjere i aktivnosti koje imaju trajni značaj. Poduzimanjem tih mjera i aktivnosti utječe se na sprječavanje nastajanja prirodnih nepogoda i drugih nesreća ili na ublažavanje (umanjenje) posljedica, zatim na spašavanje ljudi i materijalnih dobara u vrijeme pojave i djelovanja prirodne nepogode ili druge nesreće i, na kraju, na uspješno otklanjanje nastalih posljedica i saniranje stanja na području pogođenom prirodnom nepogodom ili drugom nesrećom, samostalno ili uz međunarodnu pomoć.

Do početka rata u BiH, 1992.-1995.godine, Civilna zaštita je funkcionirala na jedinstvenim političko-pravnim temeljima bivše, zajedničke države, kao što su:

- Ustav SFRJ,
- Zakon o općenarodnoj obrani, i
- provedbeni propisi SFRJ-e.

Ovo normativno-pravno stanje je trajalo sve do 20.svibnja 1992.godine, kada je Predsjedništvo Republike BiH, donijelo **Uredbu sa zakonskom snagom o obrani**,⁸ kojom je uređena i oblast Civilne zaštite. Uredba je bila osnova za donošenje brojnih provedbenih propisa i drugih akata iz ove oblasti.

Ključni trenutak za status Civilne zaštite u R BiH bio je donošenje **Uredbe sa**

7 Konferencija u Amanu, Kraljevina Jordan, 03. - 05. travnja 1994.godine, RBiH je primljena u Međunarodnu organizaciju Civilne obrane – ICDO, Čamil, (2007), Civilna zaštita u sistemu sigurnosti, str.34.

8 „Službeni list R BiH“, broj 4/92,

zakonskom snagom o ratifikaciji međunarodnih konvencija iz oblasti ratnog prava i pravosuđa,⁹ koju je donijelo Predsjedništvo, 18.09.1992.godine. Njome je ratificirano 30 međunarodnih konvencija, protokola i ugovora koji su dobili snagu obvezne primjene i postupanja Civilne zaštite BiH u vremenu 1992.-1995.godine

Zahvaljujući tomu kao i poštivanju propisa i ponašanju Civilne zaštite u skladu s međunarodnim humanitarnim pravom, Vlada R BiH je od Međunarodne organizacije Civilne obrane (ICDO), dobila ponudu da razmotri Ustav ove organizacije, što je i prihvaćeno 29.03.1994.godine i ujedno su upućeni predstavnici BiH u Aman, Kraljevina Jordan, na 10. konferenciju ove organizacije od 03. - 05.travnja

1999.godine, gdje je BiH postala 43. punopravna članica i službeno primljena u (International Civil

Defence Organisation – ICDO).

Jedna od značajnijih stečevina ove konferencije je **Tuniška deklaracija**¹⁰ o „Dobrovoljnoj službi unutar Civilne zaštite: čin solidarnosti i građanstva“, koja je iznjedrila i dva vrlo važna prateća dokumenta:

Međunarodnu povelju za dobrovoljnu službu u Civilnoj obrani, kojom ICDO preporučuje da Dobrovoljna služba bude unutar Civilne zaštite..., i kojom su postavljene direktive prikladne državama članicama za usvajanje i ugrađivanje u pravni i politički okvir za uspostavu Dobrovoljne službe, i

Dekret br. 99-2428 od 01.11.1999.godine, o uspostavljanju modaliteta i procedura za angažiranje civilnih dobrovoljaca...

Time je iskazano opredjeljenje za odmak od socijalističkih načela „obveznosti služenja“ u Civilnoj zaštiti, te prihvaćanje načela „dobrovoljnosti sudjelovanja“ građana u Civilnoj zaštiti...

Od tada u BiH počinje ubrzani otklon od ustroja Civilne zaštite po SFRJ modelu, gdje se kao i u većini država bivšeg socijalističkoga lagra razvijala u okviru sustava /resora/ obrane, gdje je i bila determinirana kao jedna od strateških komponenti sustava općenarodne obrane i društvene samozaštite (ONO i DSZ), za zaštitu od ratnih djelovanja, te „elementarnih nepogoda“ i drugih velikih nesreća.

U takvom ambijentu Civilna zaštita i Civilna obrana, tretirane su kao sastavnice obrambenoga sustava SFRJ, pa čak su ih neki stručnjaci tretirali sinonimima, iako je evidentno kako je pojam obrana militaristički pojam i znatno je širi, dok se zaštita kao pojam vezuje za ciljne skupine: nemoćne, slabe i one u potrebi, te ima uži smisao.

Nižući ključne trenutke moramo se osvrnuti da je nakon Uredbe o obrani u

⁹ „Službeni list R BiH“, br.:16/92 i 13/94,

¹⁰ Međunarodna konferencija ICDO, Tunis, 14.-16.rujna 1999.godine,

BiH, propisana i uspostavljena dvokomponentna struktura: Vojna i Civilna obrana i da su Civilnoj obrani dodijeljene nadležnosti i obveze kao najširem obliku organiziranja, pripremanja i osposobljavanja građana i svih subjekata društva za zaštitu i spašavanje ljudi i materijalnih dobara od ratnih djelovanja, te „elementarnih nepogoda“ i drugih nesreća.

U vremenu od početka organiziranja i funkcioniranja Federacije BiH i njezinih tijela vlasti, sukladno Ustavu Federacije BiH,¹¹ u oblasti Civilne zaštite i zaštite i spašavanja značajna su dva, karakteristična razdoblja, i to:

- prvo razdoblje, obuhvaća vrijeme od 1996.godine do kolovoza 2003.godine
- drugo razdoblje, obuhvaća vrijeme od kolovoza 2003.godine i dalje.

Prvo razdoblje - obuhvaća vrijeme od formiranja i početka rada tijela vlasti Federacije BiH do donošenja Zakona o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih nepogoda i drugih nesreća,¹² u daljnjem tekstu: Zakon o zaštiti i spašavanju). Prvo razdoblje obilježavaju tri osnovne činjenice:

Prva činjenica, oblast zaštite i spašavanja je bila rascjepkana i normativno podijeljena, tj. nije bila regulirana jednim (samostalnim), zakonom kao jedna cjelina, već u više različitih zakona, i to:

Društvena oblast	Uređena propisom
Zaštita od elementarnih nepogoda	Zakon o zaštiti od elementarnih nepogoda ¹³
Zaštita od požara	Zakon o zaštiti od požara ¹⁴
Civilna zaštita	Zakon o obrani Federacije BiH

Navedenim Zakonom o obrani, civilna je zaštita bila regulirana u okviru posebnog poglavlja kao samostalna cjelina (*Poglavlje VIII - Civilna zaštita, čl. 167. do 185.*).

Iz navedenog je vidljivo da oblast zaštite i spašavanja nije bila pravno objedinjena u jednu cjelinu. Zadatci na zaštiti od elementarnih i drugih nepogoda imali su zajednički naziv “elementarne nepogode” i bili su regulirani posebnim zakonom, a strukture civilne zaštite – posebnim zakonom.

U takvom pravnom rješenju nije bila uspostavljena dovoljna organizacijska i funkcionalna veza između elementarnih nepogoda i struktura civilne zaštite, kao temeljnih nositelja zaštite od elementarnih nepogoda. Zato taj sustav nije

11 “Službene novine Federacije BiH”, broj 1/94, (proglašen 30. ožujka 1994.godine),

12 “Službene novine Federacije BiH”, br. 39/03,

13 “Službeni list SRBiH”, br. 40/90,

14 “Službeni list SRBiH”, br. 15/87, 37/88, 39/89 i 36/90,

mogao funkcionirati u punom kapacitetu potrebnom zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od "elementarnih nepogoda" koje su obuhvaćene procjenom ugroženosti.

Pojam Civilne zaštite je znatno uži od pojma zaštita i spašavanje. Ovaj pojam kao organizacija i kao funkcija (i terminološki), označava ukupne aktivnosti na zaštiti civilnog stanovništva od svih ugroza i neprijateljskih aktivnosti što dolaze iz prirode ili su antropološkog podrijetla i koje stvaraju neprihvatljive uvjete za život i rad. Pojam se izvodi iz latinske riječi „civis“ što znači građanin. Ovdje se misli na zaštitu civila – građana, ali ne u smislu zaštite njihove socijalne uloge – statusa u društvu, već na zaštitu od svih vrsta ugroza prirodnog ili antropološkog podrijetla.

Druga činjenica, zbog naprijed navedenih zakonskih rješenja, niti Civilna zaštita nije funkcionirala kao samostalan sustav, već je činila dio sustava obrane Federacije BiH, funkcionirajući u okviru obrane.

Treća činjenica, u organizacijskom je pogledu civilna zaštita bila u sastavu Federalnog ministarstva obrane.

Slijedi logičan zaključak kako navedena zakonska rješenja o organizaciji i funkcioniranju civilne zaštite nisu pružala velike mogućnosti da se Civilna zaštita razvije i izgrađuje kao samostalan sustav koji bi obuhvatio sve elemente zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara od svih vrsta prirodnih nepogoda i drugih nesreća, kako u miru, tako i u ratu.

To znači da, tako organizirana, Civilna zaštita objektivno i nije mogla stvoriti i osigurati uvjete za zaštitu i spašavanje kakvi su potrebni društvu Federacije BiH, a koji proizlaze iz procjene ugroženosti od prirodnih nepogoda i drugih nesreća Federacije BiH.

Važna činjenica koja je opredijelila otklon od statusa strateške komponente u obrambenom sustavu kojega je BiH naslijedila kao nekadašnja sastavnica SFRJ, jeste i okončavanje „hladnoga rata“, što je uvjetovala drastične promjene na međunarodnoj sceni i odnosima te zaokreta od Civilne obrane ka Civilnoj zaštiti. Kruna svega desila se kada je i NATO 1995.godine izvršio reorganizaciju tako što je Komitet za Civilnu obranu preimenovao u Komitet Civilne zaštite.

Događaji što su slijedili, učinili su da, Civilna zaštita u Bosni i Hercegovini / Federaciji BiH/, nakon izlaska iz resora obrane (FMO-a) 1999.godine, doživljava procvat i u zajedništvu s institucijama, pravnim i gospodarskim subjektima koji se redovito bave djelatnostima zaštite i spašavanja, počinje izgrađivati sustav zaštite i spašavanja, te aktivno sudjeluje u Paktu stabilnosti za Jugoistočnu Europu (Radni stol za sigurnost – podstol za pripravnost i prevenciju).

Drugo razdoblje - obilježavaju znatne promjene u uspostavi, organizaciji i funkcioniranju zaštite i spašavanja, što se ogleda u sljedećem:

1) civilna zaštita je **izdvojena** iz Federalnog ministarstva obrane i postala samostalna oblast.

2) civilna zaštita, **regulirana** je posebnim zakonom o zaštiti i spašavanju, kojim nije regulirana samo ta zaštita, a koji je obuhvatio i civilnu zaštitu i zaštitu od prirodnih nepogoda i drugih nesreća.

3) **ustanovljena** su posebna tijela uprave za poslove civilne zaštite na svim razinama vlasti u Federaciji BiH (Federaciji, kantonima, gradu i općinama). Ta tijela su:

- Federalna uprava civilne zaštite,
- kantonalne uprave civilne zaštite,
- općinske i gradske službe civilne zaštite.

Ove promjene imaju revolucionaran značaj za uspostavu, organiziranje i funkcioniranje ukupnog sustava zaštite i spašavanja na području cijele Federacije BiH. Tim su promjenama stvorene sve pravne i organizacijske pretpostavke da se izgradi prikladan i funkcionalan sustav zaštite i spašavanja primjeren prirodnim nepogodama i drugim nesrećama koje, prema iskustvima i procjeni ugroženosti, mogu nastati na području cijele Federacije BiH. Okosnicu toga sustava čine snage i sredstva civilne zaštite (nadalje u tekstu: CZ-a) koje moraju postojati na svim razinama vlasti u Federaciji BiH (federalnoj, kantonalnoj, općinskoj i gradskoj).

U Federaciji BiH Civilna zaštita je organizirana u skladu sa Zakonom o obrani Federacije BiH¹⁵

R. br.	Civilna zaštita Federacije BiH imala je sljedeću organizacijsku strukturu:	R.br.	Struktura Civilne zaštite prema Zakonu o zaštiti i spašavanju:
1.	samozaštita građana,	1.	osobna i uzajamna zaštita građana
2.	mjere zaštite i spašavanja,	2.	mjere zaštite i spašavanja
3.	službe zaštite i spašavanja,	3.	stožeri civilne zaštite
4.	jedinice Civilne zaštite ¹⁶ ,	4.	povjerenici civilne zaštite
5.	stožeri i povjerenici Civilne zaštite.	5.	službe zaštite i spašavanja
		6.	postrojba civilne zaštite ¹⁷
		7.	rukovođenje i uporaba snaga i sredstava civilne zaštite

¹⁵ «Službene novine Federacije BiH», broj: 15/96),

¹⁶ Trebale su biti zamijenjene dobrovoljnim službama – Tuniška deklaracija i Međunarodna Povelja za dobrovoljnu službu u civilnoj obrani

¹⁷ Isto, osobito nakon dokidanja Ministarstva obrane Federacije BiH,

Usporedna tablica strukture Civilne zaštite Federacije BiH: u sastavu Federalnog ministarstva odbrane (lijevo) i nakon izlaska i osamostaljivanja (desno).

Civilna zaštita Federacije BiH izdvojena je Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave,¹⁸ i formirana je Federalna uprava Civilne zaštite.

Ali, uz civilnu zaštitu, u sustav zaštite i spašavanja ulaze i snage i sredstva **pravnih osoba** i drugih subjekata, **tijela uprave** i **drugih tijela vlasti**, te **građani** i njihova sredstva. Na temelju tih elemenata stvoreni su uvjeti za izgradnju sveobuhvatnog sustava zaštite i spašavanja u Federaciji BiH s dvije temeljne funkcije: preventivnom i operativnom, što se ostvaruje u tri situacije:

1) preventivnom se funkcijom, planski, sprječava/usporava nastanak prirodnih nepogoda i drugih nesreća ili ublažava (umanjuje) njihovo djelovanje (*preventivna zaštita*);

2) operativnom se funkcijom ostvaruje sljedeće:

- izravno, u vrijeme nastanka prirodne nepogode ili druge nesreće, spašavaju se ugroženi ljudi i materijalna dobra na pogođenom području (*faza spašavanja*),

- potom se prelazi na otklanjanje posljedica nastalih djelovanjem prirodne nepogode ili druge nesreće. (Ta faza traje do stvaranja osnovnih uvjeta za život i rad ljudi i rad gospodarstva i društvenih djelatnosti na području pogođenom prirodnom nepogodom ili drugom nesrećom i to je *faza otklanjanja i saniranja posljedica*).

Završetkom ove faze završava se operativna funkcija sustava zaštite i spašavanja, u odnosu na tu prirodnu nepogodu ili drugu nesreću.

Središnje mjesto i ulogu u sustavu zaštite i spašavanja ima općina kao jedinica lokalne samouprave. Ona ima to mjesto i ulogu zato što se na području općine odvija sav život i rad ljudi i što se tu nalaze sva materijalna i druga dobra: imovina građana (kuće, stambeni, obrazovni i drugi uslužni objekti i imovina), zatim imovina pravnih i drugih subjekata u kojima ljudi rade i ostvaruju zaradu za život i objekti i imovina koji služe za ostvarivanje i drugih potreba ljudi (kulturne, obrazovne, športske i druge potrebe).

Prema tomu, ove činjenice opredjeljuju da se u izgradnji sustava zaštite i spašavanja uvijek mora polaziti od općine kao baze toga sustava, a kantoni i Federacija BiH predstavljaju nadogradnju toga sustava putem kojega se područje cijele Federacije BiH uvezuje u jedinstven sustav zaštite i spašavanja koji tako funkcionira kao jedan cjelovit i jedinstven mehanizam na tome području.

Glavna odlika sustava zaštite i spašavanja jeste u tomu što je to sustav koji u

18 «Službene novine Federacije BiH», broj: 48/99),

određenim teškim situacijama, ako se drugačije ne može, i prinudnim putem osigurava zaštitu ljudi i materijalnih dobara ostvarivanjem svoje operativne funkcije.

Ova funkcija sustava počinje onda kad tijela uprave i druga tijela vlasti nisu u mogućnosti u okviru izvršenja zadataka iz svoje redovite nadležnosti zaštititi ljude i materijalna dobra kad budu ugroženi određenom prirodnom nepogodom ili drugom nesrećom. U takvoj, teškoj situaciji sve mjere i aktivnosti na zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara donosi jedno tijelo, a to je stožer civilne zaštite (nadalje u tekstu: stožer CZ-a) koji na ugroženu području upravlja akcijama zaštite i spašavanja. Upravljanje se ostvaruje putem naredaba što ih donosi nadležni stožer.

Te naredbe, po Zakonu o zaštiti i spašavanju, imaju obvezujuću snagu za sve subjekte i tijela uprave i druga tijela vlasti na koje se odnose i svi su dužni postupati na način određen naredbom. Svako postupanje protivno naredbi povlači prekršajnu i drugu odgovornost.

Prirodna nepogoda ili druga nesreća može nastati prirodnim djelovanjem određene pojave neovisno od rada tijela uprave i drugih tijela vlasti ili neradom, nepravilnim ili pogrešnim radom tijela uprave i upravnih organizacija, pravnih osoba i drugih subjekata. Ako u tim slučajevima tijela uprave i druga tijela vlasti i pravne osobe nisu u mogućnosti sami, u okviru svoje redovite djelatnosti, obavljati učinkovito sprječavanje nastanka prirodne nepogode ili druge nesreće (*preventivna zaštita*), odnosno učinkovito obavljati spašavanje ugroženih ljudi i materijalnih dobara od nesreće koja je već nastala, ispunjeni su uvjeti za aktiviranje i uporabu snaga i sredstava sustava zaštite i spašavanja, a to znači da sustav počinje ostvarivati svoju operativnu funkciju, tako što:

a) odmah aktivira stožer CZ-a, općine na čijem se području pojavila opasnost, odnosno nastala prirodna nepogoda ili druga nesreća;

b) aktivirani stožer CZ-a, odmah obavlja procjenu nastale situacije i utvrđuje, prijeti li nastanak takve prirodne nepogode ili druge nesreće koja može dovesti do ugroze većeg broja ljudi i materijalnih dobara, ili procijenjuje je li već nastala određena prirodna nepogoda ili druga nesreća i utvrđuje da tijela uprave i druga tijela vlasti nisu u mogućnosti da sama - u okviru izvršenja zadataka iz svoje redovite ovlasti, spriječiti nastanak nesreće, odnosno da ne mogu učinkovito obavljati spašavanje ugroženih ljudi i materijalnih dobara ugroženih djelovanjem nastale prirodne nepogode ili druge nesreće.

Ako ta procjena stožera CZ-a pokaže, da može nastati nepogoda/nesreće ili da je već nastala nepogoda/nesreća koja spada u određenu vrstu prirodne nepogode ili druge nesreće, stožer odmah podnosi prijedlog ovlaštenom općinskom tijelu vlasti (općinski načelnik) za donošenje odlukeo proglašenju nastanka prirodne nepogode ili druge nesreće.

Čim se donese takva odluka, stječu se pravne pretpostavke za operativno funkcioniranje sustava zaštite i spašavanja, te da aktivirani stožer CZ-a može donositi naredbe o uporabi snaga i sredstava civilne zaštite i drugih snaga i sredstava sustava zaštite i spašavanja.

Te naredbe, kao što je prethodno navedeno, imaju obvezujuću snagu, i svi subjekti na koje se odnosi naredba dužni su postupiti po njoj. Prema tomu, od trenutka donošenja odluke o proglašenju nastanka stanja prirodne nepogode ili druge nesreće, aktivira se i počinje uporaba snaga i sredstava sustava zaštite i spašavanja. Taj sustav funkcionira sve dok, isto tijelo vlasti koje je proglasilo stanje prirodne nepogode ili druge nesreće, donese odluku o prestanku stanja prirodne nepogode ili druge nesreće.

Na ovaj se način obavlja aktiviranje sustava zaštite i spašavanja baš kao i njegova uporaba na zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara na području koje bude pogođeno određenom prirodnom nepogodom ili drugom nesrećom.

Propisi kojima je regulirana oblast zaštite i spašavanja

U kolovozu 2003.godine oblast zaštite i spašavanja regulirana je, kao što je prethodno navedeno, Zakonom o zaštiti i spašavanju. On predstavlja materijalni zakon za oblast zaštite i spašavanja i ima isti pravni tretman kao i svi drugi materijalni zakoni kojima se reguliraju pojedine oblasti društvenog života. Zasnovan je na zajedničkim pravnim načelima koja vrijede za ukupan pravni sustav Federacije BiH i u cjelini je usklađen s Ustavom Federacije BiH, te je usklađen s Okvirnim zakonom o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća,¹⁹ a horizontalna poveznica s Civilnom zaštitom Republike Srpske, utvrđena je **Sporazumom o suradnji u ostvarivanju zadaća Civilne zaštite.**²⁰

Zakonom o zaštiti i spašavanju, prvi put se na potpuniji, sveobuhvatan i jedinstven način reguliraju: oblast zaštite od prirodnih nepogoda i drugih nesreća i oblast civilne zaštite. Time je izvršena integracija ove dvije oblasti u jednu cjelinu, što je vrlo bitno, jer je civilna zaštita u cjelini u funkciji zaštite ljudi i materijalnih dobara od svih vrsta prirodnih nepogoda i drugih nesreća, a u ratu i od ratnih djelovanja.

Integriranjem te dvije oblasti stvorena je jedinstvena pravna cjelina za izgradnju jedinstvenoga sustava zaštite i spašavanja zbog čega taj zakon ima značajne prednosti u odnosu na zakonska rješenja koja su postojala do donošenja toga zakona. Može se ustvrditi da ne može biti uspješne zaštite od prirodnih nepogoda i

19 „Službeni glasnik BiH“, broj 50/08

20 „Službene novine Federacije BiH“, broj 36/01,

drugih nesreća bez civilne zaštite, jer je ona glavni nositelj te zaštite.

Prema Zakonu o zaštiti i spašavanju, umjesto ranijeg zajedničkog naziva “*elementarne nepogode*” propisan je novi zajednički naziv “*prirodne nepogode i druge nesreće*”. Pod tim se nazivom podrazumijevaju sve vrste prirodnih nepogoda i drugih nesreća regulirane tim zakonom.²¹

Sustav zaštite i spašavanja u Federaciji BiH, uspostavlja se, organizira i provodi radi zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara od prirodnih nepogoda i drugih nesreća. To znači da razlog za izgradnju toga sustava predstavljaju, upravo, pobrojane nesreće. Da bi se taj sustav mogao pravilno organizirati i da bi mogao funkcionirati, potrebno je poznavati vrste prirodnih nepogoda i drugih nesreća koje mogu ugroziti život i zdravlje ljudi te materijalna i druga dobra.

Pojam prirodne nepogode i druge nesreće nije bliže definiran ovim zakonom. To pitanje je predmetom stručnih i znanstvenih razmatranja. Zakonom su, međutim navedeni samo nazivi pojava koje predstavljaju prirodnu nepogodu, odnosno drugu nesreću i koje svojim djelovanjem mogu ugroziti život i zdravlje ljudi i materijalna dobra. Zakonom su navedene samo najčešće (tipične) prirodne nepogode i druge nesreće, što znači da se mogu pojaviti i druge slične pojave koje mogu imati obilježja prirodne nepogode ili druge nesreće, a koje nisu navedene u Zakonu o zaštiti i spašavanju. Nazivi najčešćih (tipičnih) prirodnih ili drugih nesreća navedeni su u članku 3. Zakona o zaštiti i spašavanju.

Prema toj zakonskoj odredbi postoji velik broj različitih prirodnih nepogoda ili drugih nesreća čiji su uzroci nastanka različiti i brojni. Svi su ti razlozi ili uzroci razvrstani u tri skupine:

- **Prvu skupinu** čine prirodne nepogode koje nastaju kao posljedica raznih prirodnih pojava koje se dešavaju na površini, u nutrini Zemlje, ili pak u atmosferi. Ovdje se radi o pojavama na koje ljudski čimbenik obično ne može utjecati, već nastaju isključivo kao posljedica prirodnih pojava, kao što su: potres, poplava, visok snijeg, oluja, tuča/grād ili bolesti ljudi, stoke i bilja, kao posljedice bioloških pojava, itd.;

- **Drugu skupinu** čine tehničko-tehnološke nesreće navedene u točki 2. članka 3. Zakona o zaštiti i spašavanju. Ovdje se, obično radi o nesrećama kojima je uzrok ljudski čimbenik, jer nastaju kao posljedica nepravilnog rada ili pomanjkanja kontrole ljudi pri radu dok obavljaju određene djelatnosti. Kod ovih nesreća ljudski čimbenik može utjecati na to da se spriječi njihov nastanak ili da se ublaži njihovo djelovanje.

Sprječavanje nastanka tih vrsta nesreća može se ostvariti i pravodobnim

21 Članak 3. Zakona o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća „Službene novine Federacije BiH“, broj: 39/03, 22/06 i 43/10,

nadzorom u obavljaju takvih poslova, i upozoravanju na nedostatke i propuste u radu koji mogu dovesti do nastanka neke od tih vrsta nesreća.

- **Treću skupinu** čine “druge nesreće“, za koje se kao i u prethodnom slučaju, može ustvrditi da se radi o pojavama kod kojih, kao uzrok njihova nastanka, može u znatnom stupnju sudjelovati i ljudski čimbenik, a u izvjesnom stupnju i druge okolnosti. Radi se o nesrećama koje nastaju kao posljedica raznih tehničkih, odnosno tehnoloških pojava i havarija, kao što su: velike prometne nezgode (nesreće) – cestovne, željezničke, zrakoplovne i slično; eksplozije: nuklearne, atomske, itd.

I kod ovih pojava, ljudski čimbenik, može utjecati na sprječavanje nastanka takve nezgode(nesreće) ili da se ublaži njezino djelovanje.

Budući da u spomenutoj zakonskoj odredbi nisu navedene sve, već samo najčešće (tipične) prirodne nepogode i druge nesreće, pri izgradnji sustava zaštite i spašavanja moraju se u obzir uzeti i sve druge slične pojave koje mogu ugroziti zdravlje i život većeg broja ljudi i prouzročiti veće materijalne štete. Ta pitanja rješava svaki subjekt zaštite pri izradbi svoje procjene ugroženosti od prirodnih nepogoda i drugih nesreća i na tako utvrđenoj procjeni utvrđuje svoju organizaciju zaštite i spašavanja i od svih vrsta prirodnih nepogoda i drugih nesreća koje mogu nastati na tome području.

Svaki subjekt utvrđuje svoju organizaciju zaštite od prirodnih nepogoda i drugih nesreća, a polazište za tu organizaciju je njegova procjena ugroženosti. U rješavanju tih pitanja potrebno je u svim slučajevima prvenstveno planirati one mjere kojima se može utjecati na sprječavanje nastanka nepogode ili nesreće (preventivna zaštita), a onda ostale mjere (za spašavanje i za otklanjanje posljedica).

Bliži opis, odnosno definicije pojmova prirodnih nepogoda i drugih nesreća, - navedenih u članku 3. Zakona o zaštiti i spašavanju, - nije dan u zakonu, već je to učinjeno u članku 2. Uredbe o jedinstvenoj metodologiji za izradu procjene ugroženosti od prirodnih i drugih nesreća.²² Prema tomu, u praktičnom radu pri rješavanju pojedinih pitanja koja se odnose na pojam prirodne nepogode ili druge nesreće, treba koristiti definicije dane u toj uredbi.

Opisi (definicije) i pojmovi, dani u toj uredbi, mogu poslužiti pri izradbi procjene ugroženosti, a i pri planiranju mjera i aktivnosti koje će se poduzimati na sprječavanju nastanka opasnosti, odnosno pri planiranju mjera i aktivnosti na spašavanju ugroženih ljudi i materijalnih dobara i na otklanjanju nastalih posljedica koje se odnose na situaciju kad određena nepogoda/nesreća nastane.

Treba, međutim, ukazati na to da nisu svi poslovi zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara od djelovanja prirodnih nepogoda i drugih nesreća, u cijelosti

22 “Službene novine Federacije BiH”, broj 35/04,

regulirani jednim zakonom, već je to izvršeno i regulirano u više različitih zakona po skupinama, kako slijedi:

1) prvo, zakonima koji se odnose samo na zaštitu i spašavanje. To su Zakon o zaštiti i spašavanju i Zakon o zaštiti od požara i vatrogastvu.²³ Ta dva zakona se u cjelini i isključivo odnose samo na zaštitu i spašavanje. Isto važi i za sve provedbene propise koji su doneseni za primjenu tih zakona.

2) drugo, zakonima koji uređuju određenu upravnu oblast, pa su u okviru njih regulirana i određena pitanja zaštite i spašavanja. Zaštita regulirana u tim zakonima odnosi se samo na pojave i opasnosti koje se pojavljuju u toj, konkretnoj oblasti, a svojim djelovanjem mogu ugroziti zdravlje i živote ljudi, odnosno imovinu i druga materijalna dobra. Takve pojave i opasnosti posebno su važne u sljedećim oblastima:

zdravstvo (oboljenja ljudi od zaraznih bolesti);

poljoprivreda (oboljenje bilja od biljnih bolesti i bolesti što ih prenose štetočine);

veterinarstvo (oboljenje životinja od zaraznih bolesti, kao i kvarenje životnih namirnica i predmeta u općoj uporabi);

šumarstvo (ugrožavanje šuma od požara, od nekontrolirane sječe šuma, te od prirodnih i drugih štetočina);

vodno gospodarstvo (ugrožavanje od poplava, klizišta, odrona, onečišćenje voda i izvora vode itd.).

3) treće, zakonima koji se u cijelosti odnose na zaštitu prirode i okoliša, što je bitno za život i zdravlje ljudi. Tim su zakonima, prvi put u Federaciji BiH, na opći i jedinstven način regulirana pitanja glede zaštite voda, okoliša, zraka, prirode, kao i upravljanje otpadom.

Zaključimo: sve tri skupine gore navedenih propisa čine pravne temelje za cjelokupnu i potpunu uspostavu, organizaciju i funkcioniranje sustava zaštite i spašavanja na cijelom području Federacije BiH, s tim da Zakon o zaštiti i spašavanju, predstavlja glavni (središnji) zakon za ukupni sustav zaštite i spašavanja u Federaciji BiH. To mu svojstvo, pripada zato što su njime regulirana sva pitanja bitna za zaštitu i spašavanje koja se odnose na sve vrste prirodnih nepogoda i drugih nesreća i što vrijedi na području cijele Federacije BiH.

Drugi zakoni iz pojedinih upravnih oblasti (o kojima je bilo riječi) u kojima su regulirana i određena pitanja zaštite i spašavanja - kao propisi, na određen način predstavljaju dopunske propise u odnosu na Zakon o zaštiti i spašavanju.

23 „Službene novine Federacije BiH“, broj: 64/09,

Dopunski se značaj tih zakona ogleda u tome što reguliraju samo neka pitanja zaštite ljudi i materijalnih dobara u svojoj oblasti, a zaštita se u tim pitanjima istodobno mora organizirati i provoditi i prema određenim rješenjima iz Zakona o zaštiti i spašavanju. Riječ je, prvenstveno o propisima iz oblasti zdravstva, šumarstva, vodnog gospodarstva, poljoprivrede, veterinarstva i drugim oblastima.

Osim toga, treba imati u vidu činjenicu da se određena pitanja iz oblasti zaštite i spašavanja reguliraju i u drugim zakonima kojima se reguliraju određene upravne oblasti. Potreba reguliranja zaštite i spašavanja i u tim zakonima proizlazi iz činjenice što se određene prirodne nepogode i druge nesreće mogu pojaviti u svim oblastima društvenoga života, zbog čega je potrebna zaštita i u tim oblastima.

II – NAČELA UTEMELJENJA SUSTAVA ZAŠTITE I SPAŠAVANJA

O značaju načela

Govoriti „o sustavu“ kao nečemu funkcionirajućem i djelatnom u određenom društvu- zajednici, a pri tomu zanemariti temeljne tvorbene elemente bazirane na određenom ozemlju - što implicira postojanje državne zajednice koju zatvaraju međunarodne granice; na zakonodavnom okviru koji je determinirao taj sustav na bazi karaktera društvene zajednice, tj. na bazi prirode društva, bilo bi neozbiljno.

Bio bi to neozbiljan, čak voluntaristički pristup i jednostran odnos prema zbivanjima oko nas a koja često imaju naddržavni karakter i stoga moraju biti uvrštene i utvrđene (dogovorene i preuzete) norme međunarodnog humanitarnog zakonodavstva.

Iz ove činjenice, s potpunom ozbiljnošću, djelatnost zaštite i spašavanja može i mora se smatrati i tretirati djelatnošću od općeg interesa !

U nastavku ćemo, navedene determinante uvedene u zakonske norme, pokušat približiti svim čitateljima, bilo odgovornim nositeljima (subjektima), zaštite i spašavanja u cijelosti ili u pojedinim specifičnim izrazima, uvjetovanim nizom uzročnika iz prirode (okoliša) i s druge strane spremnosti za odgovor angažmanom operativnih snaga ljudi i materijalnih-tehničkih sredstava i opreme.

Sa svrhom pravilnog razumijevanja biti (suštine), sustava zaštite i spašavanja uspostavljenog zakonom²⁴, te lakše primjene zakona u praksi, u ovome se tekstu obrađuju najvažnija pitanja na kojima je zasnovan i funkcionira taj sustav.

Da bi se lakše i pravilnije moglo shvatiti i primjenjivati zakon u praksi, nužno

24 Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća, "Službene novine Federacije BiH", broj:39/09, 22/06 i 43/10,

je i dobro poznavanje i pravilno razumijevanje tih pitanja, odnosno, bitno poznavati koncept zaštite i spašavanja koji je uređen Zakonom o zaštiti i spašavanju.

Koncept zaštite i spašavanja u Federaciji Bosne i Hercegovine, zasnovan je na načelima koja su zajednička za jedinstveni sustav zaštite i spašavanja i ta načela predstavljaju temeljna polazišta za organiziranje i funkcioniranje sustava zaštite i spašavanja u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Temeljna načela sustava zaštite i spašavanja

To su načela na kojima je utemeljena ukupna organizacija i funkcioniranje zaštite i spašavanja. Ona određuju okvir i pravac za organiziranje i provedbu zaštite i spašavanja od strane svakog nositelja (subjekta) zaštite, i to na svim razinama organiziranja zaštite (razina Federacije, kantona, te razina općine i grada). Najvažnija načela zaštite i spašavanja su:

1) Sveobuhvatnost - To se načelo temelji na dva uvjeta: prvi, da se poslovima zaštite i spašavanja moraju baviti svi subjekti društva (građani, pravne osobe, tijela vlasti i druge institucije) i, drugi da se za provedbu te zaštite moraju osigurati odgovarajuća materijalno-tehnička sredstva i oprema.

Poslove zaštite i spašavanja, navedeni subjekti moraju obavljati u okviru svoje redovite djelatnosti, kao dio svojih redovitih poslova. Cilj obavljanja poslova zaštite i spašavanja, kao dijela redovite djelatnosti, sastojе se već u tome što svaki subjekt ima interes zaštititi i spasiti svoje ljude i svoja materijalna dobra ako, i kada, budu ugrožena prirodnim nepogodom ili drugim nesrećama.

Drugo se pitanje odnosi na potrebu da svi ti subjekti moraju namaknuti i osigurati i odgovarajuća materijalno-tehnička sredstva i opremu potrebnu da bi se zaštita i spašavanje mogli učinkovito ostvariti. Iz navedene dvije činjenice proizlazi da sveobuhvatnost predstavlja potrebu da se na zaštiti i spašavanju moraju angažirati svi ljudski potencijali i sva oprema i materijalno-tehnička sredstva koja se mogu koristiti u zaštiti i spašavanju života i zdravlja ljudi i materijalnih dobara.

Načelo sveobuhvatnosti proizlazi i iz (iskustveno potvrđene), činjenice da prirodne nepogode i druge nesreće svojim djelovanjem mogu ugroziti sve ljude i sva materijalna dobra na području cijele Federacije BiH i u svim mjestima u kojima ljudi žive i rade. U takvim situacijama nitko nije niti išta može biti pošteđeno, jer sve može biti ugroženo.

Načelo sveobuhvatnosti je utvrđeno tako što su Zakonom o zaštiti i spašavanju kao nositelji zaštite određeni: građani, sva tijela vlasti, sve pravne osobe u oblasti gospodarstva i društvenim djelatnostima, sve udruge građana i druge institucije. Za sve te subjekte zakon je konkretno utvrdio njihova prava i obveze koje

imaju u oblasti zaštite i spašavanja od prirodnih nepogoda i drugih nesreća.

Osim toga, zakon je utvrdio obvezu da se u toj zaštiti mogu koristiti i materijalno-tehnička sredstva i oprema navedenih nositelja zaštite. Iz takvih zakonskih rješenja proizlazi da je zaštita i spašavanje uistinu sveobuhvatna, jer je namijenjena za zaštitu i spašavanje ljudi i materijalnih dobara od svih vrsta prirodnih nepogoda i drugih nesreća, koje predstavljaju opću opasnost.

2) Prvenstvo u zaštiti i spašavanju - I to se načelo ostvaruje na dva načina: planiranjem mjera zaštite i njihovom provedbom.

Ovdje se u tijeku planiranja mjera zaštite i spašavanja obvezatno i prvenstveno moraju planirati one mjere koje će moći pridonijeti zaštiti i spašavanju života i zdravlja ljudi. Te mjere moraju imati prvenstvo u odnosu na mjere koje se planiraju za zaštitu i spašavanje materijalnih i drugih dobara.

Drugi se vid ostvarivanja ovoga načela ogleda u obvezi da se u tijeku djelovanja prirodne nepogode ili druge nesreće prvo moraju poduzimati one mjere koje se odnose na spašavanje života i zdravlja ugroženih ljudi, pa tek onda mjere za spašavanje materijalnih dobara.

3) Solidarnost i uzajamnost - Ovo se načelo ogleda u tome da se na spašavanju ljudi i materijalnih dobara ugroženih prirodnom nepogodom ili drugom nesrećom, angažiraju i ljudstvo i sredstva građana i drugih subjekata koji nisu ugroženi tom nepogodom, odnosno nesrećom. Angažiranje tih subjekata može se ostvarivati putem njihova izravnog angažiranja na spašavanju ugroženih ljudi i materijalnih dobara na ugroženom području, zatim u njihovoj obvezi prihvaćanja i smještaja ugroženog i evakuiranog ljudstva i materijalnih dobara, zatim u davanju pomoći u hrani, odjeći, obući, posteljini, smještaju i drugim vidovima pomoći, koja je u danom trenutku potrebna.

Znači, u takvim nepogodama/nesrećama nužna solidarnost i uzajamna pomoć između ugroženih i onih koji to nisu, jer prirodna nepogoda ili druga nesreća predstavlja opću opasnost i svi mogu biti njome ugroženi takvim nesrećama, bez obzira na područje na kojemu žive i rade. Naravno, ta pomoć može biti u granicama mogućnosti svakog građanina i svakog drugog subjekta koji pruža tu pomoć, što se rješava u svakoj konkretnoj situaciji.

4) Načelo organiziranja posebnih struktura civilne zaštite - U svrhu stvaranja uvjeta da zaštita i spašavanje budu učinkoviti, nužno je postojanje posebnih snaga kojih je temeljni zadatak angažiranje na zaštiti i spašavanju ugroženih ljudi i materijalnih dobara. Te snage su snage civilne zaštite, a čine ih: stožeri, postrojbe²⁵ i povjerenici civilne zaštite, zatim službe zaštite i spašavanja i operativni centri

25 Dobrovoljna služba – Tuniška deklaracija

civilne zaštite. Sva pitanja glede organiziranja, opremanja, osposobljavanja, te upotrebe snaga CZ-a, precizno su i detaljno uređena Zakonom o zaštiti i spašavanju.

5) Obvezno osiguravanje određenih sredstava i opreme za zaštitu i spašavanje - Ovo načelo obvezuje sve subjekte (tijela vlasti i pravne osobe), pa i građane, da u cilju uspješne zaštite i spašavanja svoga ljudstva i materijalnih dobara, moraju planirati i nabaviti određena materijalno-tehnička sredstva i opremu potrebnu za korištenje u provedbi odgovarajućih mjera u toj zaštiti. Ovdje se prije svega radi o materijalno-tehničkim sredstvima i opremi za provedbu osobne i uzajamne zaštite građana, potom zajedničke zaštite u objektima i proizvodnim pogonima pravnih osoba i drugih subjekata i tijela vlasti, kao i sredstva i oprema koji su potrebni da bi se mogle provoditi pojedine mjere zaštite i spašavanja, kao što je nabava alata i slično.

6) Oslonac i angažiranje Oružanih snaga BiH u akcijama zaštite i spašavanja - Te se snage, obično angažiraju onda kad snage i sredstva civilne zaštite, kao i snage i sredstva gospodarskih društava i drugih pravnih osoba ugroženih prirodnom nepogodom ili drugom nesrećom, nisu dovoljna da uspješno i pravodobno osiguraju spašavanje i smještaj ugroženoga i nastradalog ljudstva i materijalnih dobara. Ovo se načelo ostvaruje po posebnim postupcima (SOP) koje utvrđuju Federalna uprava civilne zaštite i Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine s Ministarstvom obrane Bosne i Hercegovine, kako je i predviđeno Zakonom o zaštiti i spašavanju, a bliže određeno Zakonom o obrani Bosne i Hercegovine, Okvirnim zakonom...

7) Međunarodna pomoć - Ovo se načelo odnosi na pomoć koju u vrijeme nastanka određene prirodne nepogode ili druge nesreće, pružaju druge države. Ta se pomoć prvenstveno ostvaruje u vrijeme spašavanja i otklanjanja posljedica nastalih od prirodnih nepogoda i drugih nesreća većih razmjera. U takvim nesrećama dolazi do izraza načelo humanosti i solidarnosti s nastradalima i u zemlji i izvan nje. Ta pomoć se, obično, sastoji u davanju raznih materijalnih i drugih sredstava (hrana, odjeća, obuća, šatori, lijekovi i druga sredstva) koja mogu poslužiti za zbrinjavanje ugroženog i nastradalog stanovništva, kao i za smještaj određenih materijalnih dobara. Međunarodna se pomoć za potrebe u Federaciji BiH ostvaruje putem nadležnih tijela Bosne i Hercegovine – Vijeće ministara BiH: MS BiH, MO BiH, DEI, jer je za međudržavne odnose ovlaštena Bosna i Hercegovina i njezina tijela. Zahtjev za pomoć podnosi ovlašteno tijelo Federacije BiH (FUCZ - Vlada Federacije BiH).

8) Obvezatno podučavanje i osposobljavanje - Ovo načelo podrazumijeva obvezu svih nositelja zaštite i spašavanja glede podučavanja i osposobljavanja za izvršavanje mjera i aktivnosti u zaštiti i spašavanju. Ova je obveza vrlo bitna, jer se uspješna i učinkovita zaštita i spašavanje mogu ostvarivati samo pod uvjetom da su izvršitelji tih zadataka podučeni i osposobljeni za njihovo izvršenje. Tu se radi o izvršavanju onih zadataka (mjera i aktivnosti) koje se izravno odnose na sprječavanje nastanka

određene opasnosti, zatim na sudjelovanje u spašavanju ugroženih ljudi i materijalnih dobara i na otklanjanje posljedica koje su nastale djelovanjem prirodne nepogode ili druge nesreće. Podučavanju podliježu svi izvršitelji poslova zaštite i spašavanja, a to su: građani, zaposlenici u svim pravnim osobama te službenici i namještenici svih tijela vlasti, kao i svi pripadnici organiziranih snaga civilne zaštite (stožeri, postrojbe i povjerenici CZ-a, operativni centri CZ-a i službe zaštite i spašavanja).

9) Zasnovanost na Međunarodnom humanitarnom pravu – Primjenom ovoga načela potvrđuje se da su svi vidovi zaštite od prirodnih nepogoda ili drugih nesreća, predviđeni Zakonom o zaštiti i spašavanju, a zasnovani na načelima međunarodnoga humanitarnog prava, što je izričito predviđeno u članku 4., stavak 2. Zakona o zaštiti i spašavanju.

a) Sva ta načela sadržana su u četiri ženevske konvencije od 12. kolovoza 1949.godine:

Ženevska konvencija za poboljšanje položaja ranjenika i bolesnika u oružanim sukobima u ratu,

Ženevska konvencija za poboljšanje položaja ranjenika, bolesnika i brodolomnika oružanih snaga na moru,

Ženevska konvencija o postupanju s ratnim zarobljenicima,

Ženevska konvencija o zaštiti građanskih osoba za vrijeme rata,

te, dva dopunska protokola uz ženevske konvencije od 12. kolovoza 1949.godine, i to:

- **Dopunski protokol I**, o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba, od 10. lipnja 1977.godine,

Dopunski protokol II, o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba, od 26. prosinca 1977.godine.

b) **Tuniška deklaracija** o dobrovoljnoj službi u Civilnoj zaštiti.

Bosna i Hercegovina je ratificirala navedene konvencije i dopunske protokole i to, Uredbom sa zakonskom snagom o ratifikaciji međunarodnih konvencija iz oblasti ratnog prava i pravosuđa²⁶

Ovu uredbu potvrdila je Skupština R BiH 1994.godine, čime je postala zakonom.²⁷

Prema tomu, navedene konvencije i protokoli vrijede za Bosnu i Hercegovinu i njezine entitete, i moraju se poštivati i po njima postupati, ako bi došlo do situacija reguliranih tim konvencijama i protokolima.

26 "Službeni list RBiH", br. 16/92 i 13/94,

27 "Službeni list RBiH", broj 13/94.

Zaključne konstatacije:

Navedena su načela (1. do 9.) bliže razrađena kroz cijeli tekst Zakona o zaštiti i spašavanju i na temelju njih je utvrđen koncept ukupnog sustava zaštite i spašavanja u Federaciji BiH.

Poznavanje načela je bitno, s obzirom na to da ona daju upute i smjernice na koji bi način i u kojem pravcu trebalo rješavati neko pitanje ili više pitanja, u sustavu zaštite i spašavanja. Prema tome, načela imaju praktičan značaj, jer pomažu pri pravilnoj primjeni zakona u praksi.

Stoga je potrebno da svaki izvršitelj, poslove zaštite i spašavanja iz svoje ovlasti, obavlja u okvirima i u skladu s gore navedenim načelima.

Izvori:

Zakoni i propisi

Ustav Federacije BiH, "Službene novine Federacije BiH", broj: 1/94;

Zakon o obrani FBiH, "Službene novine Federacije BiH", broj 15/06, 23/02, 8/03 i 28/03,;

Zakon o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave, "Službene novine Federacije BiH", br.: 48/99, 58/02,19/03, 38/05, 2/06, 8/06, 61/06, 52/09 i 48/11;

Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća, "Službene novine Federacije BiH", broj: 39/03, 22/06 i 43/10;

Zakon o zaštiti od požara i vatrogastvu, "Službene novine Federacije BiH", broj 64/09;

Zakon o zaštiti od elementarnih nepogoda, "Službeni list SRBiH", broj 40/90;

Zakon zaštiti od požara, "Službeni list SRBiH", br.: 15/87, 37/88, 39/89 i 36/90;

Okvirni zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća („Službeni glasnik BiH“, broj 50/08;

Uredba sa zakonskom snagom o obrani, "Službeni list R BiH", broj 4/92;

Uredba o ratifikaciji međunarodnih konvencija u oblasti ratnog prava i pravosuđa, "Službeni list R BiH", br.: 16/92 i 13/94;

Uredba o jedinstvenoj metodologiji za izradu procjene ugroženosti od prirodnih i drugih nesreća, "Službene novine Federacije BiH", broj 35/04;

Sporazum o suradnji u ostvarivanju zadataka civilne zaštite sa RU CZ RS, "Službene novine FBiH", broj: 36/01.

Stručna literature - knjige:

- Dujović J. (2000), Rukovođenje u sistemu odbrane i sigurnosti, Sarajevo, DES
- Dujović J. (2006), Rukovođenje i upravljanje sistemom sigurnosti, Sarajevo, FPN
- Huseinbašić Ć.(1997), Stanje sistema civilne zaštite Bosne i Hercegovine, KDP Preporod, Tuzla;
- Huseinbašić Ć.(1999), Civilna zaštita, Federalno ministarstvo obrane, Sarajevo;
- Huseinbašić Ć.(2006), Rukovođenje i upravljanje u katastrofama, Sejtarija d.o.o., Sarajevo;
- Huseinbašić Ć. (2007), Civilna zaštita u sistemu sigurnosti, FPN, Sarajevo;
- Huseinbašić S. (2008), Civilna zaštita u euro-atlantskim sistemima sigurnosti, d.o.o. Sejtarija, Sarajevo;
- Huseinbašić Ć.(2009), Upravljanje sistemom zaštite i spašavanja, d.o.o. Sejtarija, Sarajevo;
- Huseinbašić S. (2013), Sigurnosni rizici i međunarodna saradnja država JI Europe, Jordan studio d.o.o. Sarajevo;
- Knežiček Ž. (2016), Civilna zaštita, OFF-SET, Tuzla;
- Mišković I. Civilna zaštita SFRJ, Poslovna politika, Beograd, 1987.godine;
- Tankosić S. i Vukadinović D. (1981): Rukovođenje i komandovanje u sistemu ONO, VIZ Beograd.

Stručne publikacije iz oblasti civilne zaštite:

- Hrustić A. (2014), "Upravljanje i rukovođenje u prirodnim ili drugim nesrećama u Federaciji Bosne i Hercegovine od 2003. do 2011.godine" – UMZ, CKM Mostar, Magistarski rad;
- Hrustić A. (2018), "Prirodne nepogode i njihov utjecaj na održivi razvoj u Federaciji Bosne i Hercegovine", UMZ, CKM Mostar - Doktorska disertacija;
- Kutleša B. (2005), Stožeri civilne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine organizacija i funkcioniranje, Izdavač: Federalna uprava civilne zaštite;
- Kutleša B. (2016), "Normativno-pravna uređenost Civilne zaštite u Federaciji BiH u funkciji održivog razvoja u novom mileniju" – UMZ, CKM Mostar, Diplomski rad;
- Smjernice o upotrebi sredstava vojne i civilne odbrane u pružanju pomoći nakon katastrofa (UN, Ženeva, 2004.godine),
- Zbornik tema za instruktore civilne zaštite (Federalna uprava civilne zaštite 2003. godina);

Zbirka propisa iz oblasti zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara od prirodnih nepogoda i drugih nesreća u Federaciji Bosne i Hercegovine, s komentarom i stručnim objašnjenjem”, FUCZ, Sarajevo, 2007.

Međunarodne konvencije i deklaracije

Hyogo deklaracija, Hyogo okvir za djelovanje 2005-2015., Stvaranje otpornosti država i zajednica na katastrofe;

TUNIS DECLARATION “Voluntary service within civil defence: an act of solidarity and citizenship”, adopted by the International Conference, “Voluntary Service and Civil defence Training at the Dawn of the 21st Century”, 14-16 September 1999, Tunis, Tunisia;

Ženevske konvencije za zaštitu žrtava rata iz 1949. i dopunski protokoli, “NID” d.j.l Sarajevo, 1999.godine.

***Summary:** With this short research, the authors wanted to take a look back at the genesis of establishment and functioning of protection and rescue system in Federation of Bosnia and Herzegovina in its totality, and based on positive regulations and legislation in accordance with state organization. Besides, a lot of vagueness is found in practice in interpretation and implementation of valid laws and regulations with a legally-regulated area of protection and rescue of people and material goods, so it seemed logical to carry out this research and help readers and all other users in real, correct and complete understanding of the overall complexity of this issue.*

*Content and importance of basic principles in organization and functioning of protection and rescue **system** is tackled through administrative-governing (preventive) action phase and through repressive (operative) action phase.*

The objective was to create the acceptable modus of learning and knowing (the user) the total width and fullness of the requests (principles), which are put in front of the holders of establishment and organization of protection and rescue system.

Only after fulfilling all the listed principles the totality of social responsibility and validity of given role is being established, in protection and rescue of people and material goods and it allows the system to function fully and to the satisfaction of all users (subjects).

***Key words:** protection and rescue system, “elemental disasters“, “natural catastrophes“, natural disasters and other disasters, protection and rescue functions, voluntary service in Civil protection.*

SOCIJALNA SIGURNOST I MENTALNO ZDRAVLJE GRAĐANA

Dr.sc. Azem Poljić¹

Mr. Sci. Elma Ljevo²

Sažetak: *Porijeklo socijalnog rada u grupi može se pratiti preko uzajamne pomoći i filantropskih inicijativa koje su bile organizirane da poboljšaju živote ljudi i društvene uvjete koji su nastali zbog industrijske revolucije, te se sredinom 19. stoljeća, grupni socijalni rad počeo se razvijati u SAD-u kao dio podrške koju su crkvene organizacije pružale doseljenicima.*

Početak razvoja grupnog rada vezuje se uz 1861. Godinu, kada je Young Men's Christian Association (i danas poznati YMCA) počeo nuditi u okviru svojih aktivnosti i „grupne usluge“ čiji je cilj bio da se „unaprijedi mentalno, socijalno i tjelesno stanje svih mladih ljudi dobrog karaktera“ (Ajduković, 1997. prema Garvin, 1981.). Naime, u tom razdoblju na razvijanju koncepta grupnog rada surađuju i uzajamno se nadopunjuju psiholozi, pedagozi, socijalni radnici, sociolozi (Ajduković, 1997.).

Grupa čovjeku pruža zasigurno, zaštitu i osjećanje sigurnosti, neophodnu za pravilno funkcioniranje i usmjeravanje. U nekim posebnim situacijama društveno neprihvatljivog ponašanja (npr. nasilje, alkoholizam, delinkventno ponašanje i sl.), Utjecaj grupe na pojedinca, pri čemu želi promijeniti njegovo ponašanje u pozitivnom kontekstu, veoma snažno djeluje. Članovi imaju različita životna iskustva pomoću kojih akumuliraju znanje, poglede, vrijednosti, što im omogućava da pomažu ostalima u grupi (Shulman, 1984.).

¹ dr. sci. Azem Poljić, Univerzitet modernih znanosti CKM Mostar, e-mail: m.azempoljic@gmail.com

² Centar za mentalno zdravlje Mostar

Ovaj rad ima za cilj da sagleda doprinos i značaj grupnog rada u mentalnom zdravlju i poboljšanju socijalne sigurnosti građana.

Rezultati istraživanja pokazuju da savremeni modeli grupnog socijalnog rada doprinose kvaliteti mentalnog zdravlja građana i kompletnoj socijalnoj sigurnosti.

Ključne riječi: *Grupni socijalni rad mentalno zdravlje socijalna sigurnost prevencija sociopatološki pojava.*

1. UVOD

Grupni metod rada, jedan je od metoda kojim se obavljaju poslovi socijalnog rada. Sve profesionalne intervencije streme ka određenom cilju. Intervencije koje se bave ljudskim odnosima, u ostvarivanju svog cilja moraju se oslanjati na određene etičke vrijednosti. Osnovne vrijednosti socijalnog rada bez sumnje su etičke vrijednosti, jer su u najdirektnijoj vezi s međuljudskim odnosima. Porijeklo socijalnog rada u grupi može se pratiti preko uzajamne pomoći i filantropskih inicijativa koje su bile organizirane da poboljšaju živote ljudi i društvene uvjete koji su nastali zbog industrijske revolucije (Filipović i Đukanović, 2010.). Dakle, sredinom 19. stoljeća, grupni socijalni rad počeo se razvijati u SAD-u kao dio podrške koju su crkvene organizacije pružale doseljenicima.

Početak razvoja grupnog rada vezuje se uz 1861. Godinu, kada je Young Men's Christian Association (i danas poznati YMCA) počeo nuditi u okviru svojih aktivnosti i „grupne usluge“ čiji je cilj bio da se „unaprijedi mentalno, socijalno i tjelesno stanje svih mladih ljudi dobrog karaktera“ (Ajduković, 1997. prema Garvin, 1981.).

Već 1920. godine Mary Richmond (prema Garvin, 1981.) piše o značenju „psihologije malih grupa“ u praksi socijalnog rada. Naime, u tom razdoblju na razvijanju koncepta grupnog rada surađuju i uzajamno se nadopunjuju psiholozi, pedagozi, socijalni radnici, sociolozi (Ajduković, 1997.).

U tom vremenu, sociolog Meri Parker Folet (Mary Parker Folet) je nagovještavala značaj novog društvenog razvoja grupe kao vid napretka i ono što će biti dobro za zajednicu. Po njoj će grupa ispuniti cilj tek kad pojedinačni članovi dobiju mogućnost da ispolje svoje vrijednosti. Socijalni radnici, kao profesija, rado su sa svojim zadacima prihvatili da se i oni u budućnosti potpuno angažuju u ovom radu.

Tako se počeo ostvarivati sistem grupnog rada koncipiran kao „učenje kroz rad“, gdje su se koristila prva iskustva u grupama koje su već postojale.

Četrdesetih godina se osnivaju i prve stručne organizacije čiji je cilj teorijsko i praktično unapređenje metode grupnog rada.

Tek poslije Drugog svjetskog rata grupni rad se počeo razvijati kao dio profesije socijalnih radnika.

Decidno se 1948. godine prvi put spominje grupni socijalni rad, kao metod koji odgovara u isto vrijeme na dva zadatka:

- cilju terapije u mentalno higijenskom smislu u odnosu na pojedinca
- i društveno usmjerenom cilju koji će služiti očuvanju socijalno-demokratskih odnosa u širem smislu

Međutim, proces identifikacije grupnog rada je nastavljen i zahvaljujući pokušajima njegove organiziranije primjene, teorijskim razmatranjima, omogućeno je da grupni socijalni rad konačno 1955. godine bude međunarodno prihvaćen kao metod socijalnog rada, u širokom asortimanu metoda koje socijalni rad može da obuhvati (Petrović, Sedmak, Ćorić, 2000.).

Do 1980-ih u politikama obrazovanja za socijalni rad, naglašavale su se generičke prakse, manje pažnje se posvećivalo sadržaju grupnog rada i obuci. To je utjecalo da se smanji broj obučanih grupnih radnika koji ulaze u praksu, potom je takav smanjen interes potaknuo interesovanje da se pokuša ponovo uložiti energija u grupni rad.

2. PREDMET, CILJ I METODE ISTRAŽIVANJA

S obzirom da promjene i ratna dešavanja, uz veliko reslojavanje imaju najveći uticaj na mentalno zdravlje porodica, te je stoga **predmet ovog rada** da se ispituje doprinosi savremenih modela grupnog rada u provođenju mentalnog zdravlja i kvaliteti socijalne sigurnosti građana. Teorijski dio istraživanja obuhvatio je nastanak i značaj savremenih modela grupnog rada, posebno u institucijama mentalnog zdravlja, značaj njegovog suporta u prevenciji sociopatoloških pojava i poboljšanje socijalne sigurnosti građana.

Operativni dio istraživanja je fokusiran na sagledavanje negativnih refleksija na pravilan odgoj, odrastanje i pozitivnu socijalizaciju djece, posljedično refleksijama teških sociopatoloških stanja porodica u kojima. Posebno važnim se čini obezbjeđenje adekvatnog mentalnog zdravlja porodica sa primjenom grupnog rada i interdisciplinarnog pristupa u prevenciji sociopatoloških stanja.

***Cilj rada** je da sagledaju pozitivni efekti savremenih modela grupnog rada u zaštiti mentalnog zdravlja, refleksije na prevenciju sociopatoloških pojava i kvalitet socijalne sigurnosti građana.*

U istraživanju su korištene osnovne, opštenaučne i posebne *metode*. Od posebnih metoda u radu je korištena metoda analize sadržaja i ranija ispitivanja kroz eventualne studije slučajeva. Metodom analize sadržaja obuhvaćena je relevantna

prateća dokumentacija institucija mentalnog zdravlja u procesu evidencija i postupaka tokom boravka korisnika mentalnog zdravlja i **stručna** literatura na zadanu temu, (knjige, časopisi, zbornici, strategije, politike, analize, izvještaji).

3. SAVREMENI MODELI GRUPNOG SOCIJALNOG RADA

3.1. *Zadaci i ciljevi grupnog socijalnog rada*

Grupni metod rada, jedan je od metoda kojim se obavljaju poslovi socijalnog rada. Sve profesionalne intervencije streme ka određenom cilju. Intervencije koje se bave ljudskim odnosima, u ostvarivanju svog cilja moraju se oslanjati na određene etičke vrijednosti. Osnovne vrijednosti socijalnog rada bez sumnje su etičke vrijednosti, jer su u najdirektnijoj vezi s međuljudskim odnosima. To su “pravednost” i “odgovornost”.

Pravednost označava prihvatanje osnovnog ljudskog dostojanstva, na koje ima pravo svaka osoba bez obzira na: spol, životnu dob, rasnu pripadnost, boju kože itd.

Pravednost ne znači da svi ljudi treba da se tretiraju jednako, već samo da svi imaju pravo na iste uvjete razvoja, prihvatanje, ljubav i mogućnosti (Petrović, Sedmak, Ćorić, 2000.).

Odgovornost označava svijest o uzajamnoj zavisnosti ljudi, međuljudskih odnosa, prihvatanje prava kako za sebe tako i za druge, kao i koncept bratstva među svim ljudima.

Svi socijalni radnici koji rade sa grupama jedinstveni su kada je riječ o vrijednosti i važnosti pozitivnih odnosa među ljudima različitog nacionalnog i socijalnog porijekla, vjerskih ubjeđenja i sl. To je jedan od važnih ciljeva u praksi socijalnog rada sa grupom i jedan od glavnih zadataka pri korištenju metode sa grupom.

Vrijednosni sistem grupnog socijalnog rada prihvata i značaj ličnih ideja i inicijativa, tj. povećavanje lične inicijative u osnovi kreativne saradnje. Zatim vrijednost slobode učestvovanja, gdje se dostojanstvo pojedinca mora iskazati kroz prizmu slobodnog izražavanja mišljenja, njegove ideje i njegovo pravo da učestvuje u stvarima bitnim za njega lično, a i za njegovu zajednicu. To je jedan od zadovoljavajućih postignuća korištenja ove metode.

Jedna od osnovnih karakteristika metoda socijalnog rada sa grupom je individualizacija unutar grupe. Stoga ova metoda uvijek uključuje individualizaciju. Osnovni cilj socijalnog rada sa grupom (tretmana) je da pomogne zadovoljavanje životnih potreba individue, kao i cjelokupnog društva, a koje se ispoljava i u malim grupama, potreba za međuzavisnošću (Dervišbegović, 1995.).

Dakle, kroz grupni rad u socijalnom radu teži se:

- poticanju rasta i razvoja klijenta
- klijentovu boljem sagledavanju vlastitih problema
- promjeni ili smanjivanju djelovanja pokazatelja koji ometaju kvalitetan život klijenta
- razvoju socijalnih vještina klijenta i formiranju dobrih odnosa s porodicami drugim ljudima
- klijentovu prepoznavanju vlastitih potencijala i resursa u porodici i širem okruženju te uspostavi kontrole nad vlastitim životom
- pomoći klijentu u uspostavljanju socijalne kontrole i samokontrole

3.2. Uloga i značaj grupnog rada u tretmanu korisnika usluga menzalnog zdravlja

Grupa čovjeku pruža zasigurno, zaštitu i osjećanje sigurnosti, neophodnu za pravilno funkcioniranje i usmjeravanje. U nekim posebnim situacijama društveno neprihvatljivog ponašanja (npr. nasilje, alkoholizam, delinkventno ponašanje i sl.), kao što je stanje u disfunkcionalnim porodicama, čovjek biva član grupe koja na njega utječe, gdje zahvaljujući grupi koja na njega djeluje, vrši uspješna resocijalizacija i rehabilitacija tako da bi bio koristan član društvene zajednice.

Različite društvene promjene ili uvjeti i okolnosti života pojedinca, mogu "prisiliti" da samoinicijativno poduzima određene postupke, kojima bi svoja ranija ponašanja korigirao ili zamijenio novim (Buljubašić, 2004.).

Cilj grupe jeste da ljudi zajednički prevladaju usamljenost.

Utjecaj grupe na pojedinca, pri čemu želi promijeniti njegovo ponašanje u pozitivnom kontekstu, veoma snažno djeluje. Članovi imaju različita životna iskustva pomoću kojih akumuliraju znanje, poglede, vrijednosti, što im omogućava da pomažu ostalima u grupi (Shulman, 1984.).

Porodica ima vrijednost i značaj psihološke emancipacije pojedinca (Milić, 2007.).

Prema nekim autorima, usvajanje (adopcija) stavova vrši se u grupi. Također se kontrola emocija, koja je u životu mnogo važna stječe u prvim dječijim grupama (Dervišbegović, 1995.).

U grupama se uči kako raditi za dobrobit drugih, a samim tim i za vlastitu dobrobit kao i za dobrobit šire zajednice.

Grupa pruža svojim članovima mogućnost da ostvare svoj cilj u zajednici čiji su članovi jednako pogođeni i da time zajedno sa ostalima snose odgovorni zadatak.

3.3. Prednosti grupnog socijalnog rada

U današnjem vremenu socijalni grupni rad sve više napreduje kao nezamjenjiva metoda rada sa grupama u kojima se pojedinci nalaze.

Grupni rad ima niz prednosti kada se upoređuje sa individualnim. Prije svega, grupni rad je preventivnog, a tek onda kurativnog karaktera. Usmjeren je na to da spriječi pojave i probleme, zatim da ukloni uzroke koji mogu izazvati te pojave i probleme, a isto tako i na direktno liječenje i popravljenje određenih stanja.

Grupni rad je također efikasniji u odnosu na individualni, jer omogućava brže rješavanje pojedinih problema koristeći grupne mehanizme snaga radi ostvarenja zajedničkog cilja. Zatim, grupni rad je i ekonomski prihvatljiviji u odnosu na individualni, jer se u grupi radi istovremeno sa više članova, pa se problemi i pojave za kraće vrijeme i efikasnije mogu riješiti.

Zbog prednosti grupnog socijalnog rada u odnosu na individualni, socijalni grupni rad postaje dio socijalnog rada, i on danas socijalnim radnicima treba da bude imperativ i želja i potreba da se obuče kao grupni socijalni radnici, jer će se u vremenu koje je pred nama, pojavljivati i kao vođe grupa, članovi grupa, a i kao savjetnici grupa. U svim ovim situacijama socijalni radnici trebaju se usavršavati na tom putu s aspekta grupnog života, na koji način organizirati rad u grupama, kako voditi grupu kao i sve druge razne i važne aktivnosti vezane za grupu.

3.4. Uloga socijalnog radnika u primjeni grupnog socijalnog rada

Socijalni rad obuhvata rad s pojedincem, obitelji, rad s grupama za podršku, itd. To uključuje brojne usluge i aktivnosti, od materijalne potpore i pomoći u ostvarivanju određenih prava (izvorno poslovi socijalnog radnika), proširivanje spoznaja i poticanje klijenta na samouvid do drugih specijaliziranih intervencija kao što su psihološko savjetovanje, psihoterapija, rad s porodicom i obiteljska terapija, grupni rad i grupna terapija i sl. Osnova grupnog rada je grupa, pojedinci i interakcija, i na osnovu ovoga se proces pomoći razlikuje od rada na slučaju, drugog osnovnog metoda socijalnog rada. Po Helen Perlman, osnovne komponente u radu na slučaju su: osoba, problem i mjesto, dok su osnovne komponente grupnog rada kompleksnije: osoba u grupi, grupa, problem i mjesto (Petrović, Sedmak, Ćorić, 2000.). Kompleksna situacija određuje posebne kategorije onih koji se uključuju u grupni rad a shodno i ulozi socijalnog radnika mogu biti:

Pojedinci ugroženi zbog raznih problema kao što su: hendikepirane osobe, osobe sa bračnim problemima i sl.

Grupe osoba kojima treba pomoć za bolje funkcioniranje u zajednici kao što su roditelji djece ometene u razvoju, osobe sa socijalnom patologijom, osuđenici koji su nekad osuđivani i sl.

Oni koje društvo želi da pomogne i usmjeri, da ih socijalno unaprijedi i mentalno popravi, jer predstavljaju društveni problem (siledžije, djeca odrasla u vaspitno-popravnim domovima, odgojno zapuštene osobe itd.)

Zadaće socijalnih radnika vezane su uz svakodnevne životne situacije, ali i planiranje budućeg života klijenta, njegov lični rast i razvoj, položaj u porodici i širim grupama, odnose s članovima porodice, prijateljima, itd., dakle, različitim aspektima u procesu preobrazbe dijela ili totalne životne situacije osobe u nevolji, njegove osobnosti i ponašanja.

Dakle, ciljevi grupnog rada u socijalnom radu kroz zadatke socijalnih radnika usmjereni su na olakšavanje određenog konkretnog problema, zatim promjenu neke specifične situacije, bolje suočavanje sa određenom životnom poteškoćom i sl.

Također, među bitnim zadacima socijalnih radnika su:

Procjenjivanje, razješnjavanje i pomoć pojedincima kroz razgovor/interakciju njihovih unutrašnjih motiva sa zahtjevima socijalne sredine

Pomoć da se izmijeni socijalna sredina ako ugrožava razvoj pojedinca.

Mjesta i uloge socijalnih radnika gdje se primjenjuje socijalni grupni rad su u oblasti zdravstvene zaštite, socijalne zaštite, obrazovne institucije, javne institucije i sl., tj. kao proces pomaganja koji koristi grupe sastavljene od širokog spektra osoba, od zdravih do bolesnih.

Prednosti timskog rada možemo sažeti u sljedećem:

- **Povećanje radne uspješnosti**- timovi oslobađaju energiju i kreativnost zaposlenih koji ulažu sva svoja znanja i vještine kako bi postigli određene ciljeve.

- **Motivacija** - djelujući u timu, članovi ostvaruju svoje lične i zajedničke potrebe. Zbog toga su motivirani za novopostignuća.

- **Grupna kohezija**- djelujući u timu, ljudi se čvrsto povezuju, tim posjeduje jaku otpornost na osipanje i raspad te je vrlo postojan u radnom faktoru.

- **Grupna kreativnost**- djelujući u timu, stručnjaci različitih znanja međusobno se nadopunjuju i ostvaruju nova grupna znanja.

- **Sinergija (višestruki učinak)**- isti broj ljudi proizvodi znatno više učinka kada djeluju u timu (zbog sinergijskog djelovanja, timovi mogu brže doći do zadanih ciljeva).Što su ljudi u timu različitiji, efekt sinergije je jači.

- **Poboljšana organizacija**- djelujući u timu, ljudi oslobađaju vrijeme, stječu motive i razloge za planirano postavljenje i unapređivanje organizacije.

(Kobolt, Žižak, 2007.).

3.5. Grupna psihoterapija

Cilj ovih grupa je olakšati psihičke poteškoće kod korisnika i samim tim postići temeljnu promjenu ličnosti. Potencira se postizanje individualnih ciljeva korisnika. Kroz grupnu psihoterapiju najučinkovitiji rezultat postiže se kod onih korisnika koji imaju nisko samopoštovanje, nedostatak cilja u životu i usmjerenosti, nedostatak identiteta i sl. Također, u ovim grupama vrlo uspješno se radi s onim korisnicima koji imaju poteškoća s depresijom, anksioznošću, s nedjelotvornim suočavanjem sa raznim stresovima i problemima, zatim teškoće u iskazivanju ili osjećaju pripadnosti i dr.

Iznimno važnim se smatra, da profesionalci koji provode timski grupnu psihoterapiju, poznaju ove oblasti sa aspekta značenja pojedinih naučnih grana iz psihoterapije, socijalne psihijatrije kao osnove pravilnog i stručnog djelovanja.

Danas su socijalna psihijatrija i psihosocijalne smjernice dio svih stručnih algoritama za liječenje psihičkih poremećaja, trebaju biti organizirane prema individualnom planu liječenja i dostupne u bolničkoj i izvanbolničkoj sredini što jamči i Madridska deklaracija.

Socijalni (ili socijalnopsihijatrijski) pristup, koji obilježava socijalnu psihijatriju, jedan je od tri osnovna psihijatrijska pravca (druga dva su biološki i psihološki). Polazna je misao socijalnog pristupa da su psihički poremećaji i bolesti socijalno uslovljeni, pa se i u njihovom liječenju trebaju primjenjivati socioterapijske mjere. Ovaj pristup ogleda se i u tome da je jedan od osnovnih kriterija za psihičku normalnost socijalni kriterij. On objašnjava da je osoba „normalna“ ako se može prilagoditi socijalnom okruženju odnosno normama. Ako to nije u stanju radi se o poremećaju. Kod upotrebe toga kriterija problem je što se socijalne norme međusobno razlikuju (različite zemlje, kulture, društva imaju svoje norme, odnosno svoju „normalnost“).

Socijalni pristup osobama s duševnim smetnjama sporadično je prisutan kroz historiju. Tako je još Hipokrat u terapijske postupke svrstao grupno vježbanje, rad, muziku te brak. Platon se među prvima zalagao da porodica brine i liječi duševnog bolesnika. Avicena je preporučivao pjesmu, razgovor i rad u tretmanu duševnih bolesnika. Pinel je u Parizu doslovno oslobodio duševne bolesnike okova. Dix u SAD-u je reformirala postojeće i osnovala nove azile za duševne bolesnike u kojima su oni obavljali različite aktivnosti (i pri tome finansijski doprinosili ustanovi u kojoj susmješteni). Maudsley je uveo neku vrstu „radne terapije“ koja je bila ravnopravna drugim oblicima tretmana. Kraepelin je utvrdio da su psihičke bolesti prisutne na svim nivoima i u svim strukturama društva. (Jakovljević, Begić. (2013).

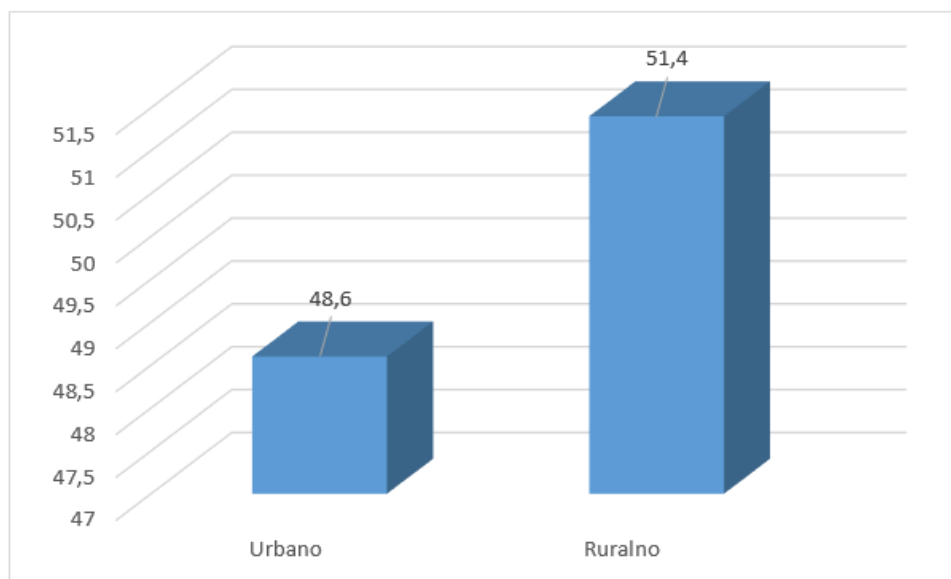
4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Učesnici u istraživanju su korisnici usluga mentalnog zdravlja ili povremene hospitalizacije na klinici za psihijatriju i oni roditelji koji samostalno, u istom domaćinstvu odgajaju svoju djecu, bilo zbog toga što su udovci/udovice, što su razvedeni ili pak imaju vanbračnu djecu. Ove grupe su uglavnom bile relativno heterogene ali se primjećuje značajniji udio samohranih majki što smo i očekivali. Među majkama je bilo zaposlenih i nezaposlenih ali i korisnika prava po osnovu zakonske legislative iz oblasti boračke, socijalne, porodične i zakona o penzijsko – invalidskom osiguranju Centaar za mentalno zdravlje, u kome je provedeno istraživanje, pruža koordinirane usluge korisnicima radi osiguranja kontinuiteta zaštite, saradnje i integracije.

U sklopu toga, Centar uspostavlja i unaprijeđuje saradnju sa drugim davalocima usluga i drugim sektorima na lokalnom i regionalnom nivou, radi ostvarenja koordinirane specijalističke zaštite mentalnog zdravlja u zajednici. Socijalna inkluzija osoba sa mentalnim poremećajima je process, koji omogućava da takve osobe koje su u riziku od društvene isključenosti, dobiju mogućnost za punu participaciju u ekonomskom, pravno-političkom, društvenom i kulturnom životu, ali i dostizanju životnog blagostanja koje se smatra prihvatljivo u društvu u kojem žive.

Socijalnom inkluzijom osoba sa mentalnim oboljenjem doprinosimo kako u zaštiti mentalnog tako i njihovog fizičkog zdravlja.

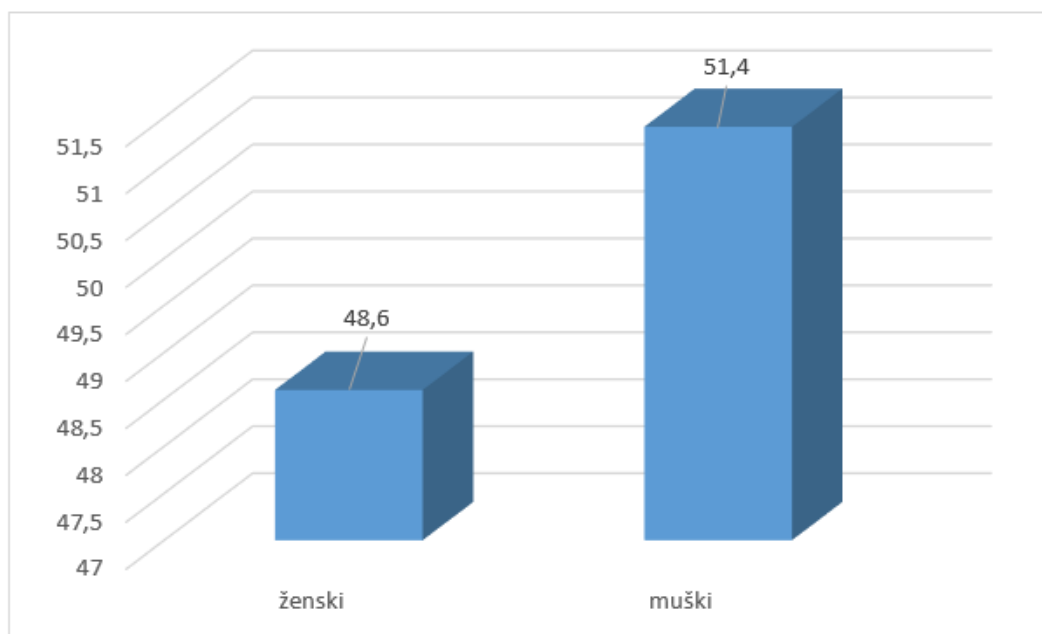
Grafikon 1. Distribucija ispitanika u odnosu na sadašnje stanje prebivališta

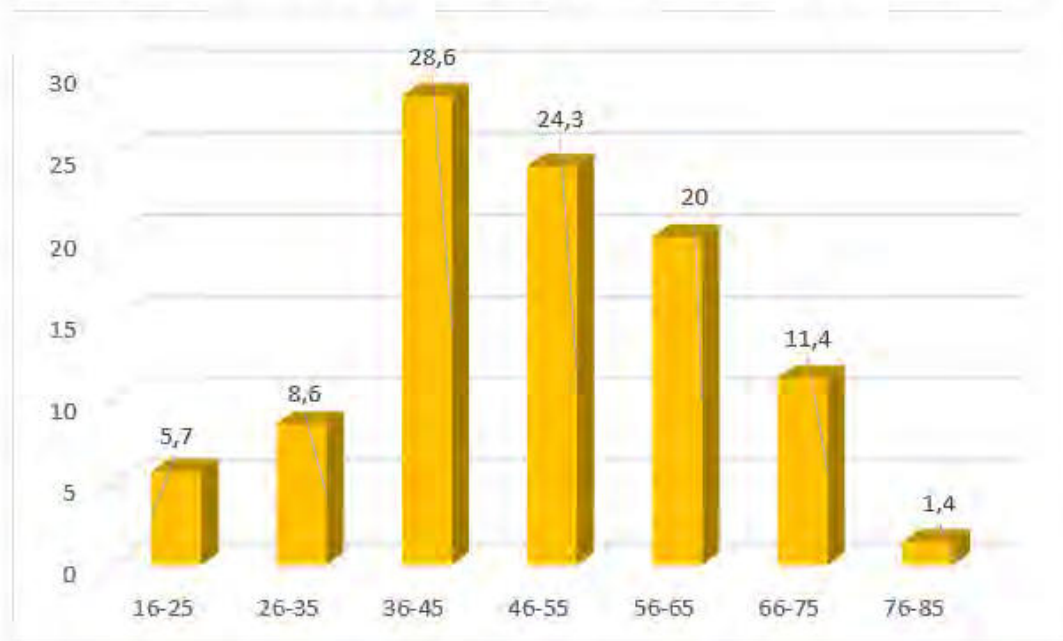
Izvršen je uvid u vrste sociopatoloških pojava koje su posledica poremećaja porodičnih odnosa, nasilja u porodici, kriminaliteta i drugih asocijalnih ponašanja od strane supružnika. Urađena je analiza povrmenih hospitalizacija i višestrukog liječenja korisnika mentalnog zdravlja, rezultata liječenja i njihovih postliječničkih osjećaja povratkom u porodicu.

Uvidom u stanje na tabeli 1. uočava se da je relativno približan broj korisnika usluga mentalnog zdravlja iz ruralnog i urbanog područja. Što govori u prilog činjenici da je ravnomjerno raspoređena socijalna patologija i na selu i u gradu, te da mjesto življenja nema posebne posledice.

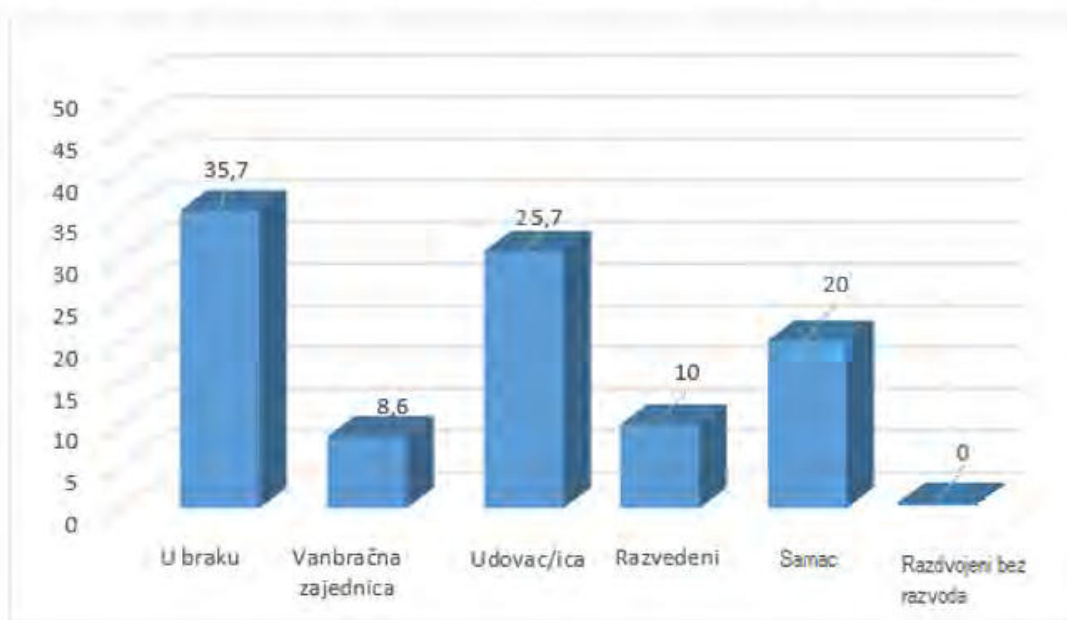
Grafikon 2. *Distribucija stanja ispitanika po spolu*

Veći procenat muških osoba korisnika mentalnog zdravlja, vidljivo na Grafikonu, može se tumačiti činjenicom da su veći konzumenti alkohola, psihoaktivnih supstanci i drugih ovisnosti, koje za posledicu imaju veće potrebe za hospitalizacijom, da li povremenom ili višestrukom, pokazati će podaci u daljoj elaboraciji.

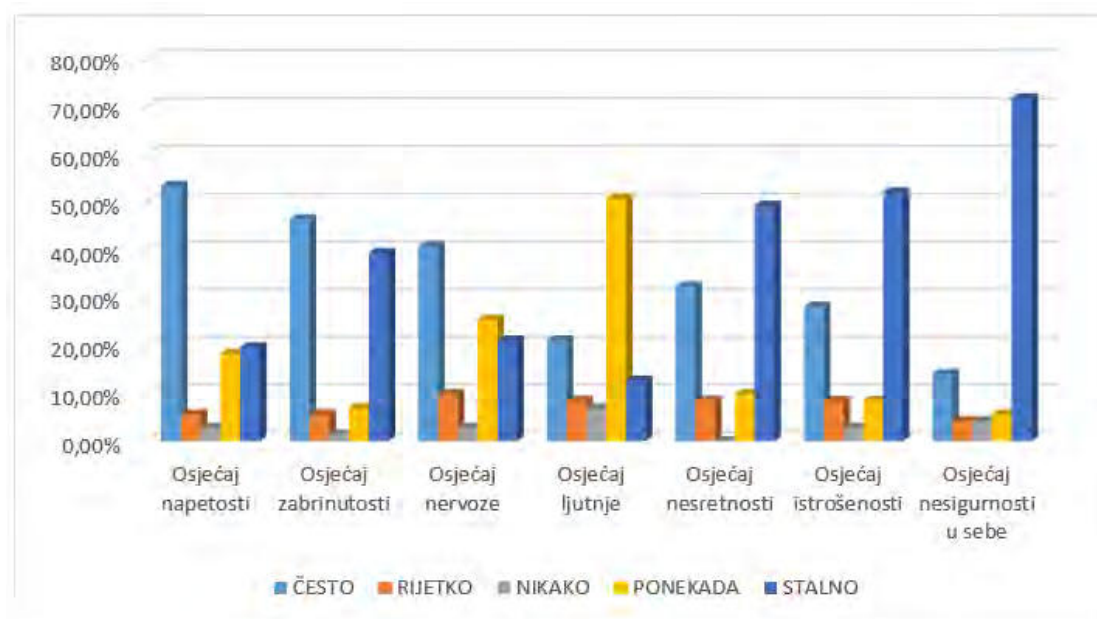
Grafikon 3. *Distribucija ispitanika u odnosu na sadašnje dobno stanje*

Uvidom na stanje u tabeli, jasno se uočava podatak da je najveći broj korisnika mentalnog zdravlja u dobi 36-45 godina starosti, odnosno preko pedeset posto u dobi kada su najpotrebniji svojoj djeci i kao dobri odgajatelji ali i kao uzori i modeli za pravilan proces identifikacije u svo odrastanju.

Grafikon 4. *Distribucija ispitanika u odnosu na sadašnje bračno stanje*

Izražen broj udovica u procentu od 25,7%, govori u prilog našoj konstataciji u uvodu analize, da su ipak majke u težoj mentalnoj situaciji i da su u pravilu žrve sociopatoloških pojava u porodici i tokom lošeg braka, ali i poslije razvoda kao posledice nasilja, alkoholizma, siromaštva i kompletnih teškoća preživljenih u tom periodu.

Grafikon 5. Emocionalno stanje korisnika CMZ-a

Emocionalna stanja porodica pokazuju dodatnu zabrinutost istih, iz razloga što je jasno da nisu predani procesima prorade traume, nemaju potpore u mjeri koja im je garancija stabilnosti. Nije u pitanju samo podrška mentalnom zdravlju, neophodni su i drugi vidovi podrške, posebno materijalne od strane Centara za socijalni rad, obrazovne podrške za djecu u subvencijama vrtičke potpore, školskog pribora, ali i ishrane tokom obrazovanja ili studentskih smještaja za djecu koja studiraju. Zasiurno bi navedene potpore doprinijele smanjenju pritiska na ove porodice i veliko olakšanje i rasterećenje.

5. ZAKLJUČAK

Socijalni rad ima veoma važnu ulogu u teoriji i profesionalnoj praksi socijalnog rada. Iako je efikasnost ovog metoda – uz adekvatnu primjenu u praksi – zajamčena, nažalost primjena grupnog rada u Ustanovama i Centrima za mentalno zdravlje nije u dovoljnoj mjeri zastupljena. Ovo je zabrinjavajući podatak zbog toga što se grupni rad u svijetu primjenjuje u velikoj mjeri za široku lepezu problema, pa čak dotle da se radi s korisnicima preventivno, koji nemaju problem, ali imaju želju da poboljšaju svoje socijalno funkcionisanje i socijalnu interakciju posredstvom grupe.

Također, pored značajnog nedostatka primjene odnosno zastupljenosti grupnog rada s korisnicima u praksi socijalne i zaštite mentalnog zdravlja kao prevenciju nastanka sociopatoloških pojava, postoji toliko problema koji se upravo ovim vidom rada mogu uspješnije i kvalitetnije rješavati. Ovo zbog toga jer grupnim radom socijalni radnici i drugi stručnjaci u timskom radu, mogu riješiti više istih problema istovremeno s više korisnika, što donosi uštedu vremena, ali i veću odgovornost korisnika.

Da bi se ispunili ovi i još neki drugi uvjeti koji ovdje nisu spomenuti, a sve radi što bolje i kvalitetnije primjene preventivnih programa grupnog socijalnog rada u praksi, neophodno je racionalno koristiti resurse koji stoje na raspolaganju, kako bi se uključili sami korisnici da budu više zainteresirani za grupni rad. Nedostatak iskustva i prilika za uključivanje u određene grupe ima za posljedicu izrazitu nemotiviranost klijenata.

Stoga je na osnovu navedenog važno razviti i probuditi svijest šire društvene zajednice o pravima i potrebama samih korisnika, što je dobra osnova za dalja naučna istraživanja.

6. LITERATURA

1. Ajduković, M. & Ajduković, D. (1996). **Pomoć i samopomoć u skrbiza mentalno zdravlje pomagača**. Zagreb: Društvo za psihološkupomoć.
2. Ajduković, M. & Urbanc, K. (2009). Integrirajući pristup u socijalnomradu kao kontekst razumijevanja individualnog plana skrbi. *Ljetopissocijalnog rada*, 16 (3), 505- 535.
3. Buljubašić, S., (2004), *Socijalna integracija djece bez roditeljskog staranja*, DES Sarajevo, Sarajevo.
4. Dervišbegović, M. (2001.) **Socijalni rad – Teorija i praksa**, Sarajevo, Studentska štamparija Univerziteta u Sarajevu.
5. Dervišbegović, Muhamed (1998), *Socijalni rad – teorija i praksa*, Studentska štamparija Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
6. Dervišbegović, M. (2004.) **Socijalni rad između države i čovjeka**, Prvi kongres socijalnih radnika Slovenije, Portorož.
7. Filipović Snežana, Đukanović Borislav (2010), *Grupni socijalni rad*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad.
8. Jakovljević M, Begić D. Socijalna psihijatrija danas: izazovi i mogućnosti. *Soc. psihijat.*, 41 (2013) Br. 1, str. 16–20.
9. Kletečki Radović, M. (2008). Teorija osnaživanja u socijalnom radu.**Ljetopis socijalnog rada**, 15 (2), 215-242.
10. Petrović, D., Sedmak, T. i Ćorić, B. (2000), *Metode grupnog socijalnog rada*, Naučno-istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku, Beograd.
11. Poljić, A. (2013), *Socijalni rad sa disfunkcionalnim porodicama*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Banja Luka

UPRAVLJANJE KARIJEROM KAO ČIMBENIK USPJEŠNOG POSLOVANJA I RAZVOJA PODUZEĆA

Ante Vrcić¹

Izv. prof. dr. sc. Stanislav Nakić²

Sažetak: *Upravljanje karijerom predstavlja funkcija profesionalnog razvoja uključuje pet pod funkcija: razvoj karijere, osposobljavanje tvrtke, profesionalna orijentacija, sustav napredovanja i prestanak radnog odnosa. Ključne točke u razvoju ljudskih resursa su odabir posla, primanje u rad, sudjelovanje, izvanredno obrazovanje i napredovanje. Čimbenici motivacije očito su dio čimbenika profesionalnog razvoja. Kada su glavni čimbenici profesionalnog razvoja prisutni u tvrtki, postoji motivacija, zadovoljstvo, produktivnost i uravnotežen razvoj. Razvoj karijere vrlo je važan za osobu jer radom postiže kvalitetu života, socijalnu jednakost, samopoštovanje, samokontrolu i u konačnici upravlja vlastitom karijerom, pa je stoga potrebno pružiti savjetovanje i podršku.*

Ključne riječi: *upravljanje karijerom, poduzeće, poslovanje, razvoj.*

¹ sveuč. spec. oec., Stjepana Radića 60., Šibenik, e-mail: antevrcic1990@gmail.com

² Uzarići 202., 88.220 Široki Brijeg, e-mail: miconakic@gmail.com

Abstract: *Career Management presents The professional development function includes five sub-functions: career development, company training, professional orientation, promotion system and termination of employment. Key points in human resource development are job selection, hiring, participation, part-time education and advancement. Motivation factors are obviously part of professional development factors. When the main factors of professional development are present in a company, there is motivation, satisfaction, productivity and balanced development. Career development is very important for a person because through work he achieves quality of life, social equality, self-esteem, self-control and ultimately manages his own career, so it is necessary to provide counseling and support.*

Keywords: *career management, company, business, development.*

1. UVOD

Upravljanje karijerom svjesno je planiranje vlastitih aktivnosti i angažmana na poslovima koje poduzima tijekom svog života radi boljeg ispunjenja, rasta i financijske stabilnosti. Kroz razne metode treninga i edukacije poduzeće nastoji podignuti razinu znanja i vještina svojih zaposlenika. To je sekvencijalni proces koji započinje od razumijevanja sebe i obuhvaća profesionalnu svijest. Karijera pojedinca jedini je izvor nečijeg prirodnog izražavanja sebe. Jedna škola mišljenja opisuje rad kao svrhu života i izvor nečijeg izražavanja i svrhu postojanja ili postojanja. Ipak, drugi vjeruju da postoji velika razlika između karijere pojedinca i njegovog života. U svakom slučaju, karijera je sastavna komponenta nečijeg života, a time i potreba za njezinim upravljanjem.

Upravljanje karijerom je više-manje poput organizacijskog upravljanja. Proces upravljanja karijerom započinje formuliranjem ciljeva i zadataka koji su kratkoročni ili bi se trebali postići u kratkom roku.

2. TEORIJSKI PRISTUP ISTRAŽIVANJU

2.1. POJAM UPRAVLJANJA KARIJEROM

Upravljanje karijerom kombinacija je strukturiranog planiranja i aktivnog menadžerskog izbora vlastite profesionalne karijere. Karijerna orijentacija odnosi se na cjelokupni dizajn ili obrazac nečije karijere, oblikovan određenim ciljevima i interesima i prepoznatljiv prema određenim pozicijama koje utjelovljuju te ciljeve i interese. Strategija karijere odnosi se na pojedinačni opći pristup ostvarenju ciljeva u karijeri i na specifičnost samih ciljeva (Bahtijarević-Šiber, 1999:19).

Dva su opća strateška pristupa adaptivni i planirani. Taktika karijere su radnje kako bi se održao u zadovoljavajućoj situaciji u zapošljavanju. Taktika može biti

više ili manje asertivna, asertivnost u radnoj situaciji odnosi se na radnje poduzete radi unapređenja nećijih interesa u karijeri ili ostvarivanja legitimnih prava uz poštivanje prava drugih.

Uspjeh se definira kao učinkovito upravljanje vlastitom karijerom postizanjem željenih pozicija i drugim nagradama. Ishod uspješnog upravljanja karijerom trebao bi uključivati osobno ispunjenje, ravnotežu između poslovnog i privatnog života, postizanje ciljeva i financijsku sigurnost.

Karijera je metaforično “putovanje” pojedinca kroz učenje, rad i druge aspekte života. Postoji nekoliko načina za definiranje karijere, a taj se pojam koristi na razne načine.

Oxfordski engleski rječnik definira riječ “karijera” kao čovjekov “put ili napredak kroz život (ili zaseban dio života)”. Ova se definicija odnosi na “karijeru” na niz aspekata čovjekova života, učenja i rada. “Karijera” je također često shvaćena da se odnosi na radne aspekte života pojedinca - kao na primjer u “karijeri”. Treći način na koji se koristi izraz “karijera” opisuje zanimanje ili zanimanje koje obično uključuje posebno osposobljavanje ili formalno obrazovanje, koje smatra životnim radom neke osobe (Dalbay i Slocum, 1989:43).

U ovom slučaju na “karijeru” gleda se kao niz povezanih poslova koji se obično obavljaju u jednoj industriji ili sektoru: može se govoriti na primjer o “karijeri u obrazovanju”, “kriminalnoj karijeri” ili “karijere u građevinarstvu”. Karijeru su istraživači organizacijskog ponašanja definirali kao “pojedinačno radno i druga relevantna iskustva, kako unutar tako i izvan organizacija, koja čine jedinstveni obrazac tijekom životnog vijeka pojedinca.

Krajem 20. stoljeća, širok spektar varijacija (posebno u rasponu potencijalnih zanimanja) i raširenije obrazovanje omogućili su planiranje (ili oblikovanje) karijere: u tom pogledu karijere savjetnika za karijeru i karijerni savjetnik je odrastao. Također nije rijetkost da odrasli krajem 20. Ili početkom 21. stoljeća imaju dvostruku ili višestruku karijeru, bilo uzastopno ili istodobno (Adižes, 2004:44).

Odluka pojedinca da se pridruži tvrtki može ovisiti o bilo kojem od tri čimbenika, naime. objektivni čimbenik, subjektivni čimbenik i kritični kontakt.

Teorija objektivnih faktora pretpostavlja da su podnositelji zahtjeva racionalni. Izbor se, prema tome, vrši nakon objektivne procjene opipljivih koristi posla. Čimbenici mogu uključivati plaću, druge beneficije, mjesto, mogućnosti za napredovanje u karijeri itd.

Teorija subjektivnih čimbenika sugerira da u odlučivanju dominiraju socijalni i psihološki čimbenici. Status posla, ugled organizacije i drugi slični čimbenici igraju važnu ulogu.

Teorija kritičnog kontakta unapređuje ideju da promatranja kandidata

tijekom interakcije s organizacijom igraju vitalnu ulogu u donošenju odluka. Primjerice, važni su način na koji regrut održava kontakt s kandidatom, brzina odgovora i slični čimbenici. Ova teorija vrijedi za iskusne profesionalce (Bahtijarević-Šiber, 1999:20).

Te teorije pretpostavljaju da kandidati imaju slobodan izbor poslodavaca i karijere. U stvarnosti, oskudica radnih mjesta i jaka konkurencija za poželjna radna mjesta ozbiljno iskrivljuju proces donošenja odluka. Na mnogim tržištima zaposlenici rade određene karijere jednostavno zato što su bili prisiljeni prihvatiti bilo kakav posao koji im je bio dostupan. Uz to, kultura može imati velik utjecaj na izbor karijere, ovisno o vrsti kulture (Nakić, 2013:33).

Prema izboru karijere koja je za vas najbolja, prema US News, treba uzeti u obzir više stvari. Neki od njih uključuju: prirodne talente, stil rada, socijalnu interakciju, ravnotežu između poslovnog i privatnog života, želite li vratiti ili ne, je li vam ugodno za oči javnosti, nositi se sa stresom ili ne, i na kraju, koliko novca želite napraviti. Ako se odabir karijere osjeća kao prevelik pritisak, evo još jedne mogućnosti: odaberite put koji se danas osjeća ispravno donoseći najbolju odluku koju možete i znajte da se u budućnosti možete predomisлити (Vujić, 2004:45).

Na današnjem radnom mjestu odabir karijere ne znači nužno da se cijelog svog života morate držati te linije posla. Donesite pametnu odluku i planirajte ponovnu procjenu na temelju svojih dugoročnih ciljeva.

2.2. USPJEH U KARIJERI

Uspjeh u karijeri izraz je koji se često koristi u akademskim i popularnim radovima o karijeri. Odnosi se na opseg i načine na koje se pojedinac može opisati kao uspješan u svom dosadašnjem radnom vijeku.

Tijekom 1950-ih i 1960-ih, pojedinci su obično radili za jednu ili dvije tvrtke tijekom svoje karijere, a uspjeh je definirala organizacija i mjerila se unapređenjima, povećanjem plaće i / ili statusom. Takve tradicionalne karijere ilustrirao je model karijere Donalda Super-a. Superov linearni model faze karijere sugerirao je da se karijere odvijaju u kontekstu stabilnih, organizacijskih struktura. Pojedinci su se kretali hijerarhijom organizacije tražeći veće vanjske nagrade (Buble, 2006:44).

Rani uspjeh u karijeri može kasnije razviti razočaranje, posebno kada je samopoštovanje osobe povezano s njegovom karijerom ili postignućima. Profesionalni uspjeh obično dolazi rano u nekim poljima, poput znanstvenog istraživanja, a kasnije u drugim poljima, poput podučavanja.

Zarada se može izraziti u apsolutnom iznosu (npr. Iznos koji osoba zarađuje) ili u relativnom smislu (npr. Iznos koji osoba zaradi u usporedbi s početnom plaćom). Zarada i status primjeri su objektivnih kriterija uspjeha, gdje "objektivno"

znači da se mogu činjenično provjeriti i nisu samo stvar mišljenja.

Mnogi stručnjaci tvrde da su karijere manje predvidljive nego što su nekad bile zbog brzih gospodarskih i tehnoloških promjena. To znači da je upravljanje karijerom očiglednije odgovornost pojedinca, a ne njegove ili njezine organizacije koja zapošljava, jer je “posao za život” stvar prošlosti. Ovo je stavilo veći naglasak na subjektivne kriterije uspjeha u karijeri (Certo i Certo, 2006:67).

To uključuje zadovoljstvo poslom, zadovoljstvo karijerom, ravnotežu poslovnog i privatnog života, osjećaj osobnog postignuća i postizanje posla koji je u skladu s nečijim osobnim vrijednostima. Na procjenu osobe o njegovom uspjehu u karijeri vjerojatno će utjecati socijalne usporedbe, kao što je to koliko su dobro prošli članovi obitelji, prijatelji ili suvremenici u školi ili na fakultetu.

Na količinu i vrstu uspjeha u karijeri koju osoba postiže utječe nekoliko oblika kapitala u karijeri. To uključuje socijalni kapital (opseg i dubina osobnih kontakata na koje se osoba može osloniti), ljudski kapital (dokazive sposobnosti, iskustva i kvalifikacije), ekonomski kapital (novac i drugi materijalni resursi koji omogućuju pristup resursima povezanim s karijerom) i kulturni kapital (posjedovanje vještina, stavova ili općenitog znanja kako učinkovito raditi u određenom društvenom kontekstu).

2.3. CILJEVI U KARIJERI

Karijera uključuje sve vrste zaposlenja, od polukvalificiranih do kvalificiranih i poluprofesionalnih do profesionalnih. Karijera je često bila ograničena na angažman u jednoj profesionalnoj vještini, zanimanju ili poslovnom poduzeću tijekom cijelog radnog vijeka osobe. Međutim, posljednjih godina karijera sada uključuje promjene ili modifikacije zaposlenja tijekom dogledne budućnosti.

Sljedeći sustav klasifikacije s manjim varijacijama se široko koristi (Buble, 2006:31):

- Razvoj ukupnih ciljeva,
- Razvoj strategije (općenito sredstvo za postizanje odabranih ciljeva),
- Razvoj posebnih sredstava (politike, pravila, postupci i aktivnosti) za provedbu strategije, i
- Sustavna evaluacija napretka u postizanju odabranih ciljeva radi izmjene strategije, ako je potrebno.

2.4. PROCES UPRAVLJANJA KARIJEROM

Proces upravljanja karijerom započinje postavljanjem ciljeva. Mora se formulirati relativno specifičan cilj. Ovaj zadatak može biti prilično težak kad pojedincu nedostaje znanje o mogućnostima za karijeru ili nije u potpunosti svjestan svojih talenata i sposobnosti. Međutim, cjelokupni proces upravljanja karijerom temelji se na uspostavljanju definiranih ciljeva bilo da su oni specifični ili općeniti.

Korištenje procjena karijere može biti presudan korak u prepoznavanju prilika i putova karijere koji nekome najviše nalikuju. Procjene karijere mogu se kretati od brzih i neformalnih do dubljih. Bez obzira na one koje koristite, morat ćete ih procijeniti. Većina danas besplatno utvrđenih procjena (iako dobrih) ne nudi detaljnu procjenu.

Vremenski horizont za postizanje odabranih ciljeva - kratkoročni, srednjoročni ili dugoročni - imat će velik utjecaj na njihovu formulaciju.

Oblici ciljeva prema vremenskom razdoblju (Levačić i suradnici, 2011:22):

Kratkoročni ciljevi (jedna ili dvije godine) obično su specifični i ograničenog opsega. Kratkoročne ciljeve lakše je formulirati. Provjerite jesu li dostižni i odnose li se na vaše dugoročne ciljeve u karijeri.

Srednji ciljevi (3 do 20 godina) imaju tendenciju biti manje specifični i otvoreniji od kratkoročnih ciljeva. I srednjoročne i dugoročne ciljeve teže je formulirati od kratkoročnih, jer ima toliko nepoznanica o budućnosti.

Dugoročni ciljevi (preko 20 godina), naravno, najtočniji su od svih. Nedostatak životnog iskustva i znanja o potencijalnim prilikama i zamkama čine formulaciju dugoročnih ciljeva vrlo teškom. Međutim, dugoročni ciljevi mogu se lako modificirati jer se dobivaju dodatne informacije bez velikog gubitka napora u karijeri zbog prijenosa iskustva / znanja iz jedne u drugu karijeru.

Donošenje izbora i odluka u karijeri je tradicionalni fokus intervencija u karijeri. Promijenjena priroda posla znači da će pojedinci sada možda morati češće posjećivati ovaj proces sada i u budućnosti, više nego u prošlosti (Divjak, 2006:10).

Upravljanje organizacijskom karijerom tiče se zadataka upravljanja karijerom pojedinaca na radnom mjestu, kao što su donošenje odluka, prijelazi u životnoj fazi, rješavanje stresa itd.

Upravljanje karijerom bez granica odnosi se na vještine potrebne radnicima čije je zapošljavanje izvan granica jedne organizacije, načina rada koji je uobičajen među, na primjer, umjetnicima i dizajnerima.

Preuzimanje kontrole nad osobnim razvojem - kako poslodavci preuzimaju manje odgovornosti, zaposlenici moraju preuzeti kontrolu nad vlastitim razvojem kako bi održali i poboljšali svoju zaposlenost.

2.5. PLANIRANJE KARIJERE

Planiranje karijere podskup je upravljanja karijerom. Planiranje karijere primjenjuje koncepte strateškog planiranja i marketinga na preuzimanje odgovornosti za nečiju profesionalnu budućnost. Karijera je stalan proces i zato je treba kontinuirano procjenjivati.

Ovaj postupak ponovne procjene individualnog učenja i razvoja kroz određeno vrijeme naziva se planiranje karijere. Planiranje karijere je trajni proces kojim pojedinac postavlja ciljeve karijere i identificira sredstva za njihovo postizanje (Mintzberg, 1989:39).

Važno je smisliti svoje planiranje karijere jer vam daje prijeko potrebne smjernice i jasno pokazuje gdje se vidite u budućnosti. To vas osvještava o svojoj snazi i slabostima te vještinama i znanju potrebnim za postizanje vaših ciljeva u budućnosti.

Veliki dio našeg života provodi se u postizanju ciljeva u karijeri, stoga je vrlo važno osigurati da su poduzeti ispravni koraci i pravilno planiranje u ranim godinama vašeg života. Vrlo je malo sretnika koji su rođeni bistrog uma i koji znaju što žele raditi i gdje se vide u životu pred sobom. Ali većina nas nije sigurna što želi od života, pa je vrlo važno isplanirati stvari.

Stoga je planiranje karijere ono što vašoj karijeri i na neki način vašem životu daje pravi smisao i svrhu. Ljudski život je sjajan život i karijera u njemu igra vitalnu ulogu. Ukratko, bez karijere u vašem je životu beskorisno.

Proces planiranja karijere poznat je i pod nazivom faze razvoja karijere i model razvoja karijere. Ovi vam koraci pomažu u planiranju vaše karijere i odlučivanju o vašoj budućnosti.

Nakon što se samo analizirate, drugi korak koji očekuje vašu pažnju je popuniti rupe koje ste identificirali u gornjem koraku. Pod ovim mislimo na to da u ovom koraku morate vidjeti koje su osobine i vještine potrebne za postizanje vaših ciljeva. Na primjer, možete odlučiti da vam treba obuka ili određeni tečaj u nekom polju kako biste bili savršeni za zanimanje koje ste odabrali (Mintzberg, 1989:42).

Može biti da vas zanima slikanje, ali niste previše svjesni trendova ili znanja koja su potrebna za ovo područje. Ili može postojati slučaj da ste zainteresirani i svjesni profesije poput poučavanja, ali još uvijek ne znate koja je niša namijenjena vama i predmetima koje možete prilično dobro nositi.

Nakon što nabrojite povoljne karijere u vašem slučaju i vještine i poboljšanja koja su vam potrebna da biste postigli izvrsnost, treći korak zahtijeva intenzivno istraživanje i uvid u to koji su to nalazi koji se odnose na mogućnosti karijere i vještine potrebne da biste u tome postali prvak.

Nakon što istražite izvedivost čimbenika koje ste dovršili u gornjim koracima, sljedeći je korak pokazati neke akcije i prevesti svoje planove na komadu stranice. Ovaj korak zahtijeva da napravite plan kako ćete postići i ispuniti korake koje ste gore odlučili. Najbolji način za izradu akcijskog plana jest postizanje malih ciljeva za sebe. Jednom kad su ti mali ciljevi postignuti, možemo vidjeti koliko smo blizu svog glavnog i glavnog cilja.

2.6. AZE U RAZVOJU KARIJERE

Svaka osobna karijera ima svoje razvojne faze. Najčešće se govori o slijedećim: a) Početna faza, b) Napredna faza, c) Srednja faza, d) Kasna faza (S.Nakić,2015:165.)

Izvor: S. Nakić(2015), Osnove menadžmenta, Sveučilište Hercegovina, str.165.

Na početku karijere ispitujemo vlastite želje i ciljeve, sklonosti i potencijale. Planiramo što želimo i možemo biti. Ako se postavimo da nikada ne treba biti zadovoljan onim što jesam, doći ćemo do vrha, imati ćemo uspješnu i plodnu karijeru. Kada definiramo što želimo postići, kada utvrdimo svoje sklonosti i interese pred nama je zadatak da usmjerimo svoju energiju i interes ka određenim poslovima. U ovoj fazi moramo ovladati potrebnim znanjima kako bih bili osposobljeni za posao koji smo odabrali. Kada sa naoružamo ogromnim znanjem ulazimo u srednju fazu razvoja vlastite karijere a to podrazumijeva usavršavanjem i specijalizacijom za posebna znanja i stjecanju novih znanja. Kasna faza je privođenje osobne karijere kraju, tj. podvlačenje crte i sumiranju što se postiglo u radnoj karijeri, pa i općenitu u životu. Sve faze razvoja karijere imaju i emocionalne zahtjeve.

Početu fazu karakterizira traženje posla. Napredna faza je suočavanje sa konkurencijom i razvijanje natjecateljskog duha. U srednjoj fazi dolazi do izražavanja osjećaja, i u kasnoj fazi dajemo potporu i savjete drugima.

2.7. MODELI RAZVOJA KARIJERE

Dosta je poznato modela razvoja karijera u menadžmentu ljudskih potencijala. Svakako jedan od često spominjani u literaturi je Scheinov modela. Taj model karijeru prikazuje u tri pravca: vertikalni(uspon pojedinca u hijerarhijskoj piramidi poduzeća), horizontalni(ovaj pravac podrazumijeva promjenu poslova iste hijerarhijske razine) i radijalni pravac(podrazumijeva udaljavanje ili približavanje vrhu poduzeća-centru moći). Nakić smatra da se razvoj karijere može prikazati kroz slijedeće modele:

- Horizontalni uspon u istim poslovima,
- Vertikalni uspon,
- Kombinirani uspon,
- Karijera s usponima i padovima,
- Razvoj na kraju karijere. (Nakić,216:167.)

Horizontalni uspon u istim poslovima može je kada osoba od početka do kraja radnog vijeka radi na istim ili sličnom poslovima. Tako vozač hitne pomoći svoju karijeru pomiče u smjeru voditelja smjene, voditelja tima, i na kraju postati menadžer odjela voznih jedinica Doma zdravlja.

Vertikalni uspon je jedan od češćih modela razvoja osobne karijere koju ostvaruje uspješan menadžer. Primjer, voditelj održavanja zelenih površina gradskog komunalnog poduzeća nastavlja razvoj karijere kao menadžer troškovnog centra i završava kao direktor Komunalnog poduzeća.

Kombinirani model razvoja karijere pokušava otkloniti slabost prethodnih modela. Zanimljiv je što prati i horizontalni model unutar istih poslova i vertikalni uspon u istim ili različitim poslovima.

Karijera uspona i padova je prisutna u karijeri svih menadžera i zaposlenika. U karijeri svih nas, pa i oni koji su se potvrdili i postali uspješni i došli do centra moći i odlučivanja, dešavali su se povremeni padovi, ali i usponi. Ta karijera je krivudava crta povremenih padova i dizanja unutar istih, sličnih ili različitih poslova i djelatnosti. Nije sramota pasti već ostati ležati.

Razvoj na kraju karijere je česta faza razvoja karijere. Tu se menadžere pred mirovinu postavlja na savjetnička mjesta gdje će doći do izražaja prenošenje njihovo znanje ophođenja, rukovođenja, vođenja timova i projekata na mlađe menadžere. Npr. Menadžeru u komunalnom poduzeću na kraju radne karijere može

se dodijeliti vođenje izgradnje projekta novog odlagališta i reciklaže otpada. Na taj se način kreativno koristi njegovo radno iskustvo a istovremeno se smanjuje njegova odgovornost za funkcioniranje cjelokupne organizacije.

2.8. RAZINE POSTIGNUĆA

Prije ili kasnije svaki menadžer postavi pitanje: „Kuda dalje“? Želi napredovati, želi zarađivati više, nije iskorišten na poslu, Zaslužuje više, jednostavno želi rasti u karijeri. Kakvi god da su razlozi zaposlenik želi nastaviti put prema gore. Nema odgovora na postavljena pitanja, ali postoji pravi način na koji treba pristupiti ovom pitanju. Znači, treba pomoći svakoj osobi da pronađe radno mjesto, treba pomoći svakom pojedincu da učini više od onoga što mu prirodno leži. Odgovor na pitanju kuda ću dalje je: „Naprijed, gore.

Drugo pitanje koje si postavljamo u razvoju karijere je: „Koliko je potrebno da postanemo izvrsni u hijerarhiji odabranog područja“? Opća postavka glasi: točno vrijeme je različito, ovisi od osobe i profesije, Ali bilo šta da se potrebne su godine da bih došli u svjetski vrh. Uostalom i Hipokrat je ustvrdio da je život kratak a umjetnost traje dugo. Ako poduzeće želi da im kadrovi postignu svjetske rezultate moraju pronaći načine na koji će ih motivirati da postignu vrhunske rezultate. Ako poduzeće uspostave mjere i nagrade zaposlenici će pokušati postići ocjenu izvrstan. U tom slučaju zaposlenik će donijeti svoje kratkoročne i dugoročne planove, i oni će biti provedeni ako u svakom trenutku kaže ja hoću, ja mogu i ja moram. Ali, uz uvjet da poduzeće duboko poštuje izvrsnost pojedinca. Znači, svugdje gdje se izvrsnost cijeni ostvariti će se razine postignuća. Suprotno tome, ako u poduzeću ne uočimo razine postignuća znak je da poduzeće ne cijeni izvrsnost. Ako su dobre mjere i nagrade, bez obzira o čemu se radi, zaposlenici će pokušati postići izvrsnost.

3. RASPRAVA

Danas kontinuirano obrazovanje postaje jedan od najvažnijih oblika upravljanja i razvoja ljudskih potencijala. Prikazom istraživanja provedenog u 20 većih poduzeća u Republici Hrvatskoj prikazan je odnos zaposlenika, odnosno stav prema upravljanju karijerom, edukacijom i obrazovanju u samim poduzećima. Upravljanje karijerom za poduzeće je neizmjerljiv jer se radi o poduzećima u kojem radi desetine tisuća zaposlenika te takva struktura poduzeća nudi različite oblike usavršavanja zaposleničkih vještina i sposobnosti.

Različite se metode redovito odnose na određene ciljeve i programe osposobljavanja i obrazovanja. Upute, rotacija posla, profesionalna praksa, mentorstvo

i predavanja, audiovizualne tehnike, konferencije, metode slučajeva neke su od mnogih metoda koje se mogu primijeniti u treningu. Veliku pozornost treba posvetiti njihovom odabiru, kao i odabiru trenera i osobe odgovorne za uspjeh njegove primjene.

Karijerno usmjeravanje odvija se unutar podsustava registracije zaposlenika, informiranja, odabira i raspoređivanja zaposlenika, uvođenja, napredovanja, tehnoloških promjena i praćenja ljudskih resursa i predviđa se da će doći do značajnog poboljšanja funkcije profesionalnog usmjeravanja u svim njegovim aspektima, posebno u području obrazovanja i osposobljavanja.

Osoba nije zaposlena da bi uvijek ostala na istom poslu i na istoj razini, već traži napredak, osobni uspjeh, promjene na bolje. Profesionalni odabir kandidata za promicanje mora biti jednak odabiru i postavljanju novih ljudi i uključuje predlaganje kandidata, procjenu njihove osobnosti, donošenje odluka i praćenje razvoja karijere.

Prestanak radnog odnosa je posljedica osobne želje, premještaja, privremenog čekanja, otkaza ili odlaska u mirovinu, neizbježnost u tvrtki u kojoj je uloga ljudskih resursa vrlo važna u ublažavanju napetosti, vođenju razgovora sa zaposlenicima i analizi odluke o prestanku radnog odnosa uspostavljeni odnosi (npr. u slučaju otkazivanja).

4. ZAKLJUČAK

Upravljanje karijerom je životni proces ulaganja resursa za postizanje osobnih budućih ciljeva u karijeri. To je kontinuirani proces koji vam omogućuje prilagodbu promjenjivim zahtjevima naše dinamične ekonomije. Proces upravljanja karijerom obuhvaća različite koncepte: samosvijest, planiranje razvoja karijere, cjeloživotno učenje i umrežavanje. Velike kompanije zapošljavaju veliki broj osoba što iziskuje konstantno praćenje novih znanja i koncepta razvoja i upravljanja karijerom zaposlenika. Ali, i manja poduzeća moraju ulagati u napredovanje u karijeri svakoga zaposlenika ako žele biti konkurentni na tržištu i ako žele, a to moraju, biti profitabilni. Ovim istraživanjem je definiran značaj i razlozi za kvalitetno upravljanje karijerom, a kao cilj za uspješnije i produktivnije poslovanje te razvoj samog poduzeća.

Obično, kad se razmišlja o upravljanju karijerom, misli se na ciljeve ili akcijske stavke koji se smatraju da ih je potrebno napraviti kako bi se napredovalo u karijeri.

Daleko je učinkovitije, motiviranije i produktivnije razmišljati o planiranju karijere kao o procesu koji omogućava da zamislimo svoju buduću karijeru, a zatim nam pruža put koji treba slijediti u postizanju naših ciljeva i ostvarenju naših

snova. Planiranje karijere definitivno nije nešto što se dogodi jednom ili dvaput u nečijoj karijeri. Suprotno tome, to je ponavljajući proces odvođenja vremena za procjenu vlastitog identiteta, postavljanja novih ciljeva, stvaranja novih horizonata u karijeri i slavljenja uspjeha kako se netko razvija i postaje sve upućeniji i vještiji.

LITERATURA

1. Adižes Isak (2004) Upravljanje životnim ciklusom preduzeća, Adizes, Novi Sad,
2. Bateman, S. T. & Zeithaml, P. C. (1993) Management, Function & Strategy Second Edition, Irvin,
3. Buble, M., Kružić, D. (2006) Poduzetništvo – realnost sadašnjosti i izazov budućnosti, RRIF, Zagreb
4. Bahtijarević Šiber, F. (1999) Management ljudskih potencijala, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb,
5. Buble, M.: Menadžment, Sveučilište u Splitu, Split, 2006.
6. Certo, S. C.& Certo, S.T. (2006) Management, 10th edition, Prentice Hall, Copyright, Griffin, W.R, Management 10th edition, Boston,
7. Dalbay, L.R.: Slocum, J.W.: How to pack your career parachute, Adison Wesley publishing company, New York, 1989.
8. Divjak, Tatjana: Life coach: Kako upravljati karijerom, Zagreb, 2006.
9. Levačić, M., Kržina, D., Blažinić Papišta, T., Matuša, H., Lazić, P.: Priručnik za razvoj karijere i poduzetništva, Čakovec, 2011.
10. Marušić S. (2006) Upravljanje ljudskim potencijalima”, IV. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Adeco, Zagreb,
11. Mintzberg, H., (1989) Mintzberg on Management: Inside our strange World of Organizations, The Free Press, New York; Collier Macmillan Publishers, London,
12. Nakić, S.,(2014),Strateški menadžment, Sveučilište Hercegovina, Mostar,
13. Nakić, S.,(2015), Osnove menadžmenta, Sveučilište Hercegovina, Mostar,
14. Nakić, S.,(2016), Marketing plan, Sveučilište Hercegovina, Mostar,
15. Schermerhorn, J. R., Hunt, J. G., Osborn, R. N. (2002) Organizational Behaviour”, 7th Edition, John Wiley & Sons,
16. Sikavica, P., Novak, M. (1993) Poslovna organizacija, Zagreb : Informator.
17. Vujić, V.: Menadžment ljudskog kapitala.- Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Fakultet za turistički i hotelski menadžment Opatija, 2004.
18. Weihrich, H. & Koontz, H.(1993) : Management:A Global Perspektive, McGraw, Inc.

NEZAKONITI DOKAZI (PRAVNI STANDARD U BOSNI I HERCEGOVINI)

Dr.sc. Semir Šarić¹

Sažetak: *Primjenom krivičnog procesnog prava u dokazivanju određenih činjenica kroz sudske postupke najčešće se javlja rasprava i suprotstavljani su stavovi optužbe i odbrane oko zakonitosti dokaza te dilema suda kada treba presuditi u toj pravnoj stvari. Naime, odbrana gotovo u pravilu osporava dokaze optužbe i traži njihovo isključenje zbog navodnog nezakonitog pribavljanja, jer nije u skladu sa strogim pravilima procesnih zakona zbog zakonske odredbe da se na nezakonitim dokazima ne može temeljiti sudska presuda.*

Institut nezakonitih dokaza uvijek se i u svakoj državi razvija kroz sudsku praksu. Minimalni standardi korištenja, odnosno zabrane korištenja nezakonitih dokaza postavljeni su na supranacionalnom nivou kroz međunarodne dokumente o ljudskim pravima, odnosno na ustavnom i zakonodavnom nivou u unutrašnjim pravnim porecima svake države. Ipak sudska praksa u Bosni i Hercegovini je pokazala da su u brojnim krivičnim predmetima dokazi proglašavani nezakonitim jer se primjenjuje načelo apsolutnog isključenja nezakonitih dokaza i ne postoji mogućnost njihovog naknadnog konvalidiranja. S druge strane, mnogi pravni sistemi u Evropi i anglosaksonskoj pravnoj tradiciji primjenjuju sistem relativnog isključivanja nezakonitih dokaza što ih čini mnogo uspješnijim u borbi protiv najtežih krivičnih djela.

Ključne riječi: *krivični postupak, dokazi, radnje dokazivanja, nezakoniti dokazi.*

¹ Državna agencija za istrage i zaštitu – SIPA; e-mail: saric_semir@hotmail.com

1. POJAM DOKAZA I PREGLED DOKAZNIH RADNJI

Pod pojmom dokaza u krivičnopravnoj teoriji podrazumijeva se svaki izvor saznanja na osnovu kojeg se zaključuje o postojanju važnih činjenica. S obzirom na vrstu dokaza koji se njima pribavljaju na način propisan procesnim normama, možemo razlikovati radnje dokazivanja koje smjeraju pribavljanju personalnih, odnosno ličnih dokaza i radnje dokazivanja koje smjeraju pribavljanju materijalnih dokaza uključujući tu i isprave kao i digitalne dokaze.² Zbog cjelovitog i ispravnog predstavljanja radnji dokazivanja, odnosno načina prikupljanja dokaza, potrebno je naglasiti razliku između opštih, tradicionalnih ili klasičnih radnji dokazivanja, odnosno radnji kojima se prikupljaju dokazi, od posebnih istražnih (specijalnih, dokaznih) radnji kojima se takođe pribavljaju dokazi ali samo za najteža krivična djela. Opšte, tradicionalne ili klasične radnje dokazivanja se mogu primjenjivati, i primjenjuju se u svim krivičnim postupcima, bez obzira na prirodu i vrstu krivičnog djela i njihova prethodna primjena je jedan od uslova kako bi došlo do primjene posebnih istražnih radnji. Jedan od uslova za dobijanje odobrenja za primjenu posebnih istražnih radnji je kada se tradiciionalnim - klasičnim radnjama ne mogu pribaviti dokazi i samo u odnosu na ona najteža krivična djela koja su kao takva propisana zakonom, što znači za samo određena krivična djela zbog čega ove istražne radnje imaju svoju posebnost (katalog krivičnih djela, uslovi, vremensko trajanje i dr.) u odnosu na opšte ili klasične radnje dokazivanja, s obzirom na njihovu pravnu prirodu.

Nezakonit dokaz se može definisati kao *“dokaz koji se zbog povrede procesne forme, koja istovremeno predstavlja i povredu osnovnih ljudskih prava, ne smije koristiti za donošenje presude u krivičnom postupku”*.³

Primjena nedozvoljenih dokaznih sredstava vezana je posebno za napredak cjelokupne nauke, a posebno tehničkih disciplina. Ona sa sobom nosi i ogromne potencijalne opasnosti i prijeti da ugrozi elementarna čovjekova prava. Naime, primjenom nekih novih metoda i sredstava, stvaraju se uslovi za prodor i u najskrovitije dijelove ljudske intime i otvaraju neka od fundamentalnih pitanja dopuštenosti i granica primjene pojedinih dokaznih sredstava. Međutim, savremeni krivični proces ne može odgovoriti svojoj društvenoj ulozi, niti zadacima koji se pred njega postavljaju, bez snažnog oslonca na druge nauke. Dakle, smisao ispravnog stava ne može se sastojati u odbacivanju ili potpunom zanemarivanju novih metoda i sredstava, već u svođenju njihove primjene u odgovarajuće pravne i etičke okvire.⁴

² H. Halilović, Krivično procesno pravo, Knjiga druga: Teorija dokaza i radnje dokazivanja u krivičnom postupku, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerzitet u Sarajevu, 2019, str. 47.

³ Bojanić, I., Đurđević, Z. Dopuštenost upotrebe dokaza pribavljenih kršenjem temeljnih ljudskih prava, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, broj 2, Zagreb, 2008.

⁴ Simović, M: Krivično procesno pravo Uvod i opšti dio, Bihać, Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću,

Stoga se može s pravom reći da je nezakonit dokaz onaj dokaz koji se zbog povrede procesne forme, koja istovremeno predstavlja povredu osnovnih ljudskih prava, ne smije koristiti za donošenje presude u krivičnom postupku.⁵ To je univerzalni standard ako se ima u vidu da je Bosna i Hercegovina (u daknjem tekstu: BiH) članica Vijeća Evrope i da je ratifikovala Evropsku konvenciju o ljudskim pravima (u daljnjem tekstu: EKLJP) i da ista prema Ustavu BiH se direktno primjenjuje, odnosno ima primat u odnosu na domaće zakonodavstvo.

2. APSOLUTNI I RELATIVNI SISTEM IZDVAJANJA NEZAKONITIH DOKAZA

U sistemu nezakonitih dokaza značajnu ulogu ima svrha koja se izdvajanjem dokaza nastoji postići. Procjena je li određeni dokaz potrebno izdvojiti može se utvrđivati na dva osnovna načina. Može biti pravno propisano da je zbog neke povrede pribavljeni dokaz potrebno automatski izdvojiti bez uvažavanja okolnosti nastanka povrede ili njezina utjecaja na druge vrijednosti u krivičnom postupku, što se najčešće naziva apsolutni (automatski ili mehanički) način izdvajanja jer ista povreda uvijek dovodi do nedopustivosti upotrebe dokaza neovisno, na primjer, je li riječ o najtežem krivičnom djelu i jesu li službenici koji su prikupljali dokaze bili u razboritom uvjerenju da poštuju zakon. Nasuprot tome, drugi oblik kojim se dokaz ne izdvaja obavezno nakon utvrđivanja određene povrede, već se uvažavaju i ostale okolnosti poput težine krivičnog djela, namjere policijskog službenika i slično, najčešće se naziva relativno (razmjerno ili diskrecijsko) izdvajanje jer ista povreda ne dovodi uvijek do izdvajanja dokaza, već ishod ovisi o raznim uključivim okolnostima.⁶

Uz način izdvajanja, za sistem nezakonitih dokaza bitan je element obim primjene, odnosno opseg povrede zbog kojih se izdvajanje dokaza može primijeniti. Od mnogobrojnih krivičnoprocesnih odredaba o prikupljanju dokaza nijedna ne određuje izdvajanje dokaza za sve propuste, već se može propisati samo za pojedine nezakonitosti ovisno o njihovoj važnosti. U obim izdvajanja spada i odnos prema proizašlim dokazima za koje se saznalo iz nezakonitog dokaza (doktrina plodova otrovne voćke). Kombinacijom tih osnovnih elemenata pojedini se sistem nezakonitih dokaza može prilagođivati ostvarivanju svrhe koju definiše.⁷

Doktrina “plodova otrovne voćke” općeprihvaćena je pravnoteorijska

2009., str. 322-323.

⁵ Grubač, M: Krivično procesno pravo, Uvod i procesni subjekti, Beograd, 2004., str. 279.

⁶ Karas, Ž., Jukić, M., Promjene u sustavu nezakonitih dokaza s osvrtom na kretanja u poredbenom pravu, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu. vol. 16, broj 2, Zagreb, 2009., str. 605-606.

⁷ Ibid., str. 606.

konstrukcija jedne od kategorija nezakonitih dokaza, koja predstavlja dokaze za koje se saznalo iz nezakonitih dokaza. Riječ je o izvedenom dokazu koji je *per se* zakonit, ali saznanje o tom dokazu potiče od nekog drugog dokaza, pribavljenog na nezakonit način.⁸ Time je dosljedno provedeno isključivanje nezakonitih dokaza iz činjenične građe na temelju koje sud donosi odluku, kako samog nezakonitog dokaza, tako i izvedenog dokaza koji se smatra njegovim “saznajnim sadržajem”.⁹ Svoju definiciju ove doktrine dao je i Vrhovni sud Republike Hrvatske u obrazloženju svoje odluke.¹⁰

Očito je da se dokaz za koji su tijela krivičnog postupka saznala iz nezakonitog dokaza mora u cijelosti ili barem u pretežitom dijelu svog sadržaja odnositi na iste pravno relevantne činjenice, kao i sadržaj izvornog nezakonitog dokaza. No, kako takvih “izvedenih”, derivativnih dokaza može biti više, postavlja se pitanje stepena te veze da bi se taj derivativni dokaz, do kojega se došlo na podlozi prvog, mogao smatrati njegovom posljedicom.¹¹ Naziv “plodovi otrovne vočke” pripada anglo-američkom pravu.¹²

Ako bismo ovu teoriju tumačili ekstenzivno, u dokaznom lancu jedan nezakoniti dokaz automatski bi “otrovao” sve ostale dokaze, bez obzira na različite načine i okolnosti pod kojima su takvi dokazi pribavljeni. Često se u dokaznom lancu pojavljuju dokazi koje policija otkrije na zakonit način, ali ih nikad ne bi otkrila da nije bilo prvotnog nezakonitog dokaza. Postavlja se pitanje treba li izdvojiti sve takve dokaze ili neki događaji i radnje prekidaju uzročnu vezu između nezakonitih dokaza i dokaza koji proizlaze iz njih - “plodova otrovne vočke”.¹³

Međutim, kako bi se suzila dosljedna primjena pravila o apsolutnom izdvajanju nezakonitih dokaza iz činjenične građe, američka sudska praksa je vremenom, putem izuzetaka od doktrine “plodova otrovne vočke”, usvojila i izgradila stav u kojim je situacijama korištenje plodova otrovne vočke u sudskom postupku dopušteno.

⁸ Carić, M., Izdvajanje nezakonitih dokaza iz spisa predmeta - ključni trenutak kaznenog postupka. Aktualna pitanja kaznenog zakonodavstva, Inženjerski biro, Zagreb, 2004., str. 298.

⁹ Ibidem

¹⁰ Prema doktrini tzv. plodova otrovne vočke, nezakoniti su i drugi dokazi za koje se saznalo iz nezakonitih dokaza. Za primjenu te doktrine potrebno je postojanje izvorno nezakonitog dokaza (otrovne vočke) iza kojeg potom slijedi nov dokaz koji bi inače bio zakonit, ali s obzirom na to da je taj novi dokaz plod nezakonitog dokaza i taj novi dokaz je nezakonit. Drugim riječima, ako je izvorni dokaz nezakonit, tada je i dokaz proizašao iz njega također nezakonit (kao što je zatrovan i plod otrovne vočke). Presuda Vrhovnog suda RH, I Kž 926/2008-3.

¹¹ Krapac, D: Kazneno procesno pravo, Prva knjiga: Institucije, IV. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Zagreb, 2010., Narodne novine, str. 330.

¹² Prvi put naziv se koristi u predmetu *Nardone vs. U. S.* iz 1939. godine te se pripisuje sucu Federalnog Vrhovnog suda SAD Frankfurteru.

¹³ Lafave, W. R. et.al., *Criminal procedure*, 3rd edition., West Group, St. Paul, 2000., str. 503-504.

U radu ćemo samo nabrojati i kratko obrazložiti izuzetke od primjene doktrine „plodova otrovne voćke“. Tako, doktrina „*očišćene mrlje*“ (purged taint doctrine), glasi: „ako dovoljno dodatnih faktora posreduje između izvorne nezakonitosti i konačnog otkrića dokaza, niti zastrašivanje niti pravičnost postupka ne mogu opravdati primjenu ekskluzijskog pravila. Prema tome, dokazi mogu biti prihvatljivi unatoč činjenici da ne bi bili otkriveni bez prvobitne nezakonitosti.“ ako su prvobitni nezakoniti dokaz i dokaz dobiven na osnovu tog dokaza vremenski ili na neki drugi način toliko udaljeni da više ne možemo govoriti o aktivnom iskorištavanju prvobitne nezakonitosti, uzročna je veza između njih prekinuta i mrlja prvobitne nezakonitosti je „očišćena“ te je izvedeni dokaz, tj. „plod otrovne voćke“, dopušten.¹⁴

Doktrina „*neovisnog izvora*“, se smatra ako je saznanje o nezakonito pribavljenim činjenicama stečeno iz nezavisnog izvora, one se mogu dokazivati kao i sve druge, ali saznanje stečeno vlastitom pogreškom Vlade ne može se koristiti na predloženi način. Problem s izuzetkom „nezavisnog izvora“ javlja se kad su nezakoniti i zakoniti izvor dokaza tako usko povezani da je upitno je li zakoniti izvor nezavisan. Bit tog izuzetka su slučajevi kad policija do „ploda otrovne voćke“ ne dođe na osnovu iskorištavanja prvobitne nezakonitosti već na osnovu nekog drugog nezavisnog izvora. Riječ je o situaciji kad bi sud morao neki dokaz izdvojiti jer je proizašao iz nezakonitog dokaza, ali policija uspije do takvog dokaza doći na neki drugi način koji je zakonit i nezavisan. Policija ovdje mora dokazati da je do dokaza došla na „čist“ način, što znači nezavisno o prvobitnom nezakonitom dokazu.¹⁵

Doktrina „*neizbježnog otkrića*“ jeste najinovativniji izuzetak doktrine „plodova otrovne voćke“ Ova izuzetak je naizgled sličan izuzetku „nezavisnog izvora“, međutim između njih postoji i velika razlika. Ta je razlika u tome što je kod izuzetka „nezavisnog izvora“ dokaz koji je pronađen iskorištavanjem nezakonitosti pronađen i zakonitim putem, dok kod izuzetka „neizbježnog otkrića“, dokaz pronađen iskorištavanjem nezakonitosti nije pronađen zakonitim putem. Još jedna sličnost tih dviju izuzetaka jest logika njihova opravdavanja. I izuzetak „neizbježnog otkrića“ može se opravdati na sličan način kao i izuzetak „nezavisnog izvora“.¹⁶

Doktrina „*dobre vjere*“ uspostavljena je u predmetu Vrhovnog suda SAD U.S. v. Leon.¹⁷ Policija je pribavila neke dokaze prilikom pretresa stana na osnovu sudskog naloga. Međutim, policija nije zadovoljila kriterij razumne sumnje kad je

¹⁴ Emanuel, S. L., Criminal Evidence, Aspen Publishers, Aspen, 2007., str. 293.

¹⁵ Obradović, B., Župan, I. „Plodovi otrovne voćke“ u hrvatskom i poredbenom pravu, , Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, broj 1., Zagreb, 2011., str. 118.

¹⁶ Mešanović, M., op. cit. str.70.

¹⁷ 468 U.S. 897 (1984.). Preuzeto od Mešanović, M., op. cit. str.70.

zahtijevala nalog od suda, a to je jedan od nužnih uslova za njegovo izdavanje, pa je prema tome nalog bio nezakonit. Postavilo se pitanje treba li izdvojiti dokaze otkrivene prilikom takvog pretresa stana. Sud je ocijenio da se na suđenju mogu upotrijebiti dokazi koje je policija otkrila u razumnoj dobroj vjeri. Obrazložio je svoju odluku argumentima da je ekskluzijsko pravilo prije svega preventivno sredstvo protiv postupanja policije, a ne sudske vlasti, da ne postoje dokazi da su sudije naklonjene nepoštovanju pravnih propisa te da se ne može očekivati od policije da provjerava odluku suda ili se dvoumi oko nje. Tom odlukom Vrhovni sud je postavio vrlo širok izuzetak od doktrine “plodova otrovne voćke” te zadao velik udarac ekskluzijskom pravilu jer je napravio razlikovanje između nezakonitog postupanja suda i nezakonitog postupanja policije. Vrhovni sud je ovim izuzetkom narušio pravičnost jer nije sankcionirao nezakonito postupanje suda, koji se upravo mora brinuti o pravnoj sigurnosti i ima ovlaštenja kazniti one koji se ne drže pravnih pravila.¹⁸

3. SISTEM ISTRAGE I ULOGA SUDA U KONTROLI ZAKONITOSTI PRIKUPLJANJA DOKAZA U BOSNI I HERCEGOVINI

Pravni sistem Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: BiH), dijeli tradiciju i vrijednosti kontinentalnog/građanskog prava. U BiH je 2003. godine provedena reforma krivičnog zakonodavstva. Donošenjem Zakona o Krivičnom postupku Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: ZKP BiH),¹⁹ napušten je model prema kojemu istragu provodi istražni sudija, te je uređen novi koncept tužilačke istrage.²⁰ Prema ZKP BiH tužilac nalaže provođenje istrage ako postoje osnove sumnje da je počinjeno krivično djelo.²¹ Dakle, tužilac pokreće i provodi istragu, uz sudjelovanje ovlaštenih službenih osoba koje imaju odgovarajuća ovlaštenja unutar policijskih organa u BiH. Sudija za prethodni postupak je zamjena za istražnog sudiju. Njegova uloga je sada puno pasivnija nego što je to bilo ranije kada je provodio istragu, ali je i dalje od velikog značenja. Naime, sudiji za prethodni postupak povjereni su oni zadaci kojima se ograničavaju temeljna prava i slobode osumnjičenika pa tako

¹⁸ Obradović, B., Župan, I., op. cit. str. 120.

¹⁹ *Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine* (Službeni glasnik BiH br. 3/03, 32/03, 36/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06, 76/06, 29/07, 32/07, 53/07, 76/07, 15/08, 58/08, 12/09, 16/09 i 93/09, 72/13 i 65/18).

²⁰ Sistem istrage jednako je uređen i u Zakonu o kaznenom postupku Federacije Bosne i Hercegovine, Zakonu o krivičnom postupku Republike Srpske te Zakonu o krivičnom postupku Brčko Distrikta.

²¹ Čl. 216. st. 1. ZKP BiH. U literaturi se osnove sumnje označavaju kao oblik vjerojatnosti koji se zasniva na određenim okolnostima, koje opet ukazuju na određene mogućnosti postojanja krivičnog djela i neke osobe kao mogućeg počinioca – vidjeti o tome kod Sijerčić-Čolić, H: *Krivično procesno pravo – Knjiga II, Tok redovnog krivičnog postupka i posebni postupci*, Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008, str. 26.

sudija za prethodni postupak izdaje naredbu za dovođenje, naredbu za pretres, naredbu za posebne istražne radnje, donosi rješenje o pritvoru, mjere zabrane i dr.. Iz toga se zaključuje kako je uloga sudije za prethodni postupak prvenstveno zaštita ljudskih prava i sloboda građana. Sudija u ovoj fazi krivičnog postupka nadzire i kontroliše zahvate u osnovna ljudska prava a sud po prigovoru stranaka kao i po službenoj dužnosti vodi računa o zakonitosti izvedenih dokaza i ukoliko utvrdi da je neki od dokaza prikupljen na način da se pribavio kršenjem ljudskih prava ili ukoliko nisu prikupljeni u skladu sa procesnim zakonima u Bosni i Hercegovini, takvi dokazi će se proglasiti nezakonitim i isključiti će se iz dokaznog materijala i na njima se ne može zasnivati sudska odluka. Znači, radnje dokazivanja, odnosno prikupljanja dokaza moraju biti striktno provedene na način kako je to propisano procesnim zakonodavstvom u BiH.

Dokazi koji se smatraju nezakonitim dokazima su oni dokazi koji su pribavljeni povredama ljudskih prava i sloboda propisanih ustavom i međunarodnim ugovorima, koje je BiH ratificirala, kao i oni dokazi koji su pribavljeni bitnim povredama odredaba zakona o krivičnom postupku. Prema tome, postoje tri kategorije takvih dokaza:²²

- dokazi pribavljeni povredama određenih osnovnih prava i sloboda građana zajamčenih ustavom i međunarodnim konvencijama;
- dokazi za koje je izričitom zakonskom odredbom procesnog zakona predviđeno da se ne smiju upotrijebiti u donošenju presude, odnosno dokazi pribavljeni bitnim (ne svakim) povredama odredaba procesnog zakona;
- kategorija izvedenih (deriviranih) dokaza, tj. dokaza proizašlih iz gore pobrajanih dokaza, tzv. "plodovi otrovne voćke".

Po pitanju vrste nezakonitih dokaza, možemo ih podijeliti na:²³

- lične dokaze (iskazi osumnjičenih, svjedoka i vještaka);
- dokaze kod kojih zakonitost zavisi od načina pribavljanja tih dokaza.

Ukoliko su dokazi pribavljeni povredama ljudskih prava i sloboda ili bitnim povredama procesnog zakona iz kojih proizlazi određenje da se na takvim dokazima ne može zasnivati sudska odluka, onda se radi o apsolutnom isključenju nezakonitih dokaza i njihovom izuzimanju iz razmatranja i analize dokaznog postupka. U tom slučaju ne postoji mogućnost konvalidiranja i naknadnog ozakonjenja pribavljenih dokaza, jer je do povrede ljudskih prava i sloboda pri prikupljanju dokaza već došlo i jer se bitna povreda procesnog zakona koja dovodi do nemogućnosti da se na takvom dokazu zasniva sudska odluka već desila. Međutim, potrebno je

²² Radovanović, D., Begić, M: Pribavljanje zakonitih dokaza u krivičnom postupku, Sarajevo, 2016. str. 14.

²³ ibidem

naglasiti da svaka povreda odredbe procesnog zakona ne znači istovremeno da je dokaz prikupljen povredom te odredbe nezakonit. U skladu s tim, Vrhovni sud FBiH zauzeo je stanovište da se zaključak o nezakonitosti nekog dokaza ne može zasnivati isključivo na činjenici da je prilikom njegovog pribavljanja ili izvođenja povrijeđena neka odredba procesnog zakona, nego se u tim situacijama mora cijeliti cilj odredbe (koja nije primijenjena ili je prekršena), značaj propusta da se postupi u skladu s njom za osnovna prava i slobode (optuženog ili svjedoka), kao i značaj tog propusta u odnosu na osnovna načela krivičnog postupka.²⁴

4. NEZAKONITI DOKAZI U KRIVIČNOPROCESNOM ZAKONODAVSTVU U BIH

Rješavanje pitanja nezakonitih dokaza u temeljima je ostvarenja svrhe djelovanja krivičnog pravosuđa kao primjenjivača krivičnog procesnog prava.²⁵ ZKP BiH, kao i zakoni o krivičnim postupcima Federacije Bosne i Hercegovine,²⁶ Republike Srpske²⁷ i Brčko distrikta²⁸ (u daljnjem u tekstu: ZKP BiH, ZKP FBiH, ZKP RS, ZKP BD BiH) propisuju apsolutnu zabranu upotrebe nezakonitih dokaza te ukidanje presude kao posljedicu upotrebe dokaza u krivičnom postupku na kojima se nije mogla utemeljiti sudska presuda.

ZKP BiH (a čije odredbe su identične i u entitetskim zakonima te zakonu BD BiH) ne određuje posebna formalna dokazna pravila, već propisuje da ocjena postojanja ili nepostojanja određenih činjenica nije vezana niti ograničena posebnim formalnim dokaznim pravilima. To svakako ne znači da slobodna ocjena dokaza dozvoljava proizvoljnost postupajućem sudu u ocjeni dokaza jer takva ocjena mora biti utemeljena na logičnosti, pravilima različitih struka te procesnim pravilima o ocjeni dokaza na kojima se zasniva presuda. Iako zakonodavac ne određuje šta može biti dokaz u određenom krivičnom predmetu kroz institut nezakonitih dokaza, propisujući dokaze na kojima sud ne može zasnovati sudsku odluku, odnosno slučajeve u kojima bi se radilo o nezakonitom dokazu, može se zaključiti da ograničenja u pogledu izvođenja dokaza ipak postoje.²⁹

²⁴ Radovanović, D., Begić: op. cit. str. 14. i 15.

²⁵ Carić, M., *Zabrana utemeljenja sudskih odluka na nezakonitim dokazima*, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, vol. 13, br. 2, Zagreb, 2006., str. 993.

²⁶ *Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine* (Službene novine Federacije BiH br. 35/03, 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 9/09, 12/10, 8/13 i 59/14),

²⁷ *Zakonu o krivičnom postupku Republike Srpske* (Službeni glasnik RS br. 50/03, 111/04, 115/04, 29/07, 68/07, 119/08, 55/09, 80/09, 88/09, 92/09, 100/09, 53/12, 91/17 i 66/18)

²⁸ *Zakonu o krivičnom postupku Brčko Distrikta* (Službeni glasnik BD br. 10/03, 48/04, 06/05, 12/07, 14/07, 21/07, 27/14 i 3/19).

²⁹ Mešanović, M: *Institut nezakonitih dokaza u krivičnim postupcima u BiH sa osvrtom na uporedno pravo*, Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru br. XXVI., str. 59. – 91.

Prije upuštanja u analizu odredbe člana 10. ZKP BiH (kako je već uvodno rečeno identične odredbe sadrže član 10. ZKP RS, ZKP BD BiH i član 11. ZKP FBiH) prema zakonskom uređenju nezakonitih dokaza kroz institut "Zakonitost dokaza", iste možemo svrstati u tri osnovne vrste:

- a) dokazi pribavljeni povredama ljudskih prava i sloboda propisanih Ustavom i međunarodnim ugovorima koje je Bosna i Hercegovina ratifikovala,
- b) dokazi koji su pribavljeni bitnim povredama odredaba Zakona o krivičnom postupku,
- c) dokazi za koje se saznalo iz nezakonitih dokaza (tzv. "doktrina plodova otrovne voćke").

Članom 10. stav (1) ZKP BiH „*zabranjuje se od osumnjičenog, optuženog ili bilo kojeg drugog lica koje učestvuje u postupku iznuđivati priznanje ili kakvu drugu izjavu.*“ Ova norma uvedena je u odredbe zakona kako bi se osigurala od samovolje u postupanju istražnih organa ustavna prava i slobode građana, a koja svoj pravni izvor pronalazi i u normama međunarodnog prava o pravima čovjeka koja predviđaju da niko ne može biti podvrgnut mučenju ili okrutnom, nehumanom ili ponižavajućem kažnjavanju ili postupanju kako to propisuje član 1. Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka.

Prema odredbi stava (2) člana 10. ZKP BiH, „*Sud ne može zasnovati svoju odluku na dokazima pribavljenim povredama ljudskih prava i sloboda propisanih Ustavom i međunarodnim ugovorima koje je Bosna i Hercegovina ratifikovala, niti na dokazima koji su pribavljeni bitnim povredama ovog zakona.*“ Dokazi pribavljeni povredama ljudskih prava i sloboda propisanih Ustavom i međunarodnim ugovorima koje je BiH ratifikovala bi, naprimjer, bili dokazi koji su pribavljeni povredom prava na odbranu (član 6. stav 3. EKLJP), povredom prava na dostojanstvo, ugled i čast (član 3. EKLJP) ili povredom prava na nepovredivost ličnog i porodičnog života (član 8. EKLJP).

U pogledu dokaza koji su pribavljeni bitnim povredama procesnog zakona kao primjeri se mogu navesti dokazi pribavljeni pretresanjem stana, prostorija i lica ako je pretresanje izvršeno bez sudske naredbe ili bez prisustva lica koja moraju biti prisutna pretresanju (član 53. stav 1. i član 60. Zakona) ili dokazi pribavljeni privremenim oduzimanjem pisama, telegrama, i drugih pošiljki, ako su te mjere preduzete bez sudske naredbe (član 67. stav 3. do 5.) ili bez prisustva dva svjedoka (član 67. stav (9) Zakona); dokazi pribavljeni primjenom posebnih istražnih radnji iz člana 116., ako su te radnje preduzete bez naredbe sudije za prethodni postupak (član 121.). Dalje, ukoliko svjedok nije poučen o svojim pravima kako to propisuje ZKP ili ukoliko osumnjičeni nije poučen sa propisanim pravima te ispitan u prisustvu advokata kada je odbrana obavezna itd. Stavom (3) istog člana propisano je da „*sud ne može zasnivati svoju odluku na dokazima koji su dobijeni*

na osnovu nezakonitih dokaza,³⁰ odnosno za koje se saznalo iz nezakonitih dokaza (tzv. plodovi otrovne voćke). Zabrana upotrebe nezakonitih dokaza vrijedi u cijelom krivičnom postupku, od njegovog započinjanja do završetka i odnosi se na sve predmete (glavne i sporedne), odnosno na sve oblike postupka.³¹

Iako zakon ne predviđa da se dokazi pribavljeni na zakonom zabranjen način moraju izdvojiti iz spisa, smisao zabrane upotrebe ovakvih dokaza ogleda se upravo u njihovom izdvajanju iz spisa jer nezakonit dokaz inficira spis predmeta i postoji obaveza njegovog izdvajanja. U tom smislu, rješenje o izdvajanju pravno nevaljanog dokaza donosi sudija za prethodno saslušanje, i to kako u postupku odlučivanja po optužnici (ukoliko postoje sumnje koje isključuju krivično gonjenje - član 228. Zakona), tako i prilikom odlučivanja o prethodnim prigovorima (gdje sudija za prethodno saslušanje prilikom rješavanja po prigovoru tužioca osporava zakonitost dokaza te ukoliko usvoji prigovor odlučit će da se tralav dokaz izdvoji iz spisa i vrati tužiocu - član 233. stav (1) tačka d) Zakona).³²

Pošto su dokazi pribavljeni na zakonom zabranjen način ili kršenjem osnovnih ljudskih prava i sloboda, te bitnim povredama zakona pravno nevaljani, to se i sudska odluka koja se temelji na takvim dokazima smatra nevaljanom i ukida se. Zajednički nazivnik nezakonitim dokazima u svim državama jeste njihovo isključenje iz osnovice za donošenje presude prema pravilu koje se u Njemačkoj naziva dokazna zabrana, odnosno određenije zabrana ocjene dokaza (Beweisverwertungsverbot), a u angloameričkim pravnim porecima ekskluzijsko pravilo (exclusionary rule).³³ Iz naprijed navedenih odredbi krivično-procesnog zakonodavstva BiH vidi se da se primjenjuju stroga pravila o isključenju nezakonitih dokaza i da se u tom kontekstu provode odredbe EKLJP u dijelu koji se odnosi na odredbu da se dokazi koji su pribavljeni kršenjem ljudskih prava proglašavaju se nezakonitim i na njima se nemože zasnivati sudska presuda, odnosno da BiH prati međunarodne standarde u tom smislu.

5. USLOVI ZA ZAKONITU PRIMJENU POSEBNIH ISTRAŽNIH RADNJI

U glavi IX u članu 116. stav 1. ZKP-a BiH, kao uslovi za primjenu određenih posebnih istražnih radnji navedeno je nekoliko općih načela i uslova koji su zajednički za sve posebne istražne radnje. Prvi opći uslov je postojanje osnova sumnje³⁴

³⁰ Iste odredbe sadrže član 10. ZKP RS, član 11. ZKP FBiH i član 10. ZKP BD BiH.

³¹ Simović, M., op.cit, str. 324.

³² Sijerčić – Čolić, H. et.al., Komentar zakona o krivičnom/kaznenom postupku u BiH, Vijeće Evrope/Evropska komisija, Sarajevo, 2005., str. 65.

³³ Bojanić, I., Đurđević, Z. Dopuštenost upotrebe dokaza pribavljenih kršenjem temeljnih ljudskih prava, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, broj 2, Zagreb, 2008., str. 974.

³⁴ Osnovi sumnje su minimalni pravni standard da je počinjeno krivično djelo, koje se za razliku od op-

da je osoba sama ili s drugim osobama učestvovala ili učestvuje u izvršenju nekog od krivičnih djela iz člana 117. ZKP-a BiH. Drugim rječima, protiv osumnjičenog za koga postoje osnovi sumnje da je sam izvršio krivično djelo iz zakonom izdvojene grupe krivičnih djela ili učestvuje u izvršenju takvog krivičnog djela, kao i protiv osumnjičenog za koga postoje osnovi sumnje da je s drugim osobama sudjelovao u izvršenju krivičnog djela navedenog u članu 117. ZKP-a BiH, odnosno učestvuje s drugim osobama u izvršenju takvog krivičnog djela mogu se primjeniti posebne istražne radnje. Osnovi sumnje se moraju odnositi na konkretnu osobu kao pretpostavljenog izvršioca krivičnog djela, u smislu da predstavljaju izvore saznanja o činjenicama iz kojih proizilazi vjerovatnost, odnosno sumnja da je određena osoba počinila krivično djelo za koje zakon dopušta primjenu posebnih istražnih radnji.³⁵ Zakonodavac je ovaj uslov za mogućnost primjene posebnih istražnih radnji sveo na najniži stepen sumnje, „osnov sumnje“ ali može se reći da je to opravdano, jer opasnost od organizovanog kriminala zahtjeva reakciju državnih organa od najranijih faza sticanja saznanja o krivičnom djelu i počiniocu. Intezitet zahvata u ustavom i međunarodnim pravom zaštićena prava čovjeka traži da se pomenuti dokazni standard pažljivo ocjenjuje u svakom konkretnom slučaju.³⁶

U odredbi čl. 117. ZKP-a BiH i odgovarajućim odredbama entitetskih i ZKP BD BiH,³⁷ navedena su krivična djela za koja se uz ispunjenje i drugih uvjeta, mogu odrediti posebne istražne radnje. Ograničavanje osnovnih prava i sloboda čovjeka mora biti u vezi s težinom izvršenog krivičnog djela, odnosno krivičnog djela koje se vrši i mora biti srazmjerno težini učinjenog krivičnog djela (načelo srazmjernosti). Kriminalno-politički je nedopustivo da osnovna ljudska prava kao što su pravo čovjeka na nepovredivost osobnog porodičnog života, pravo na privatnost i nepovredivost stana, pravo na tajnost ličnih podataka, ograničiti zbog lakših krivičnih djela. Zato je zakonom primjena taksativno navedenih posebnih istražnih radnji dozvoljena samo za ona krivična djela navedena samo u ovom članu. Dakle, ograničenja opisanog prava čovjeka ne mogu se širiti na neka druga krivična djela, ni pod kakvim uslovima i ni iz kakvog razloga. Zato, ukoliko se primjenom naređene posebne istražne radnje otkriju obavijesti i podaci koji upućuju na neko drugo krivično djelo „slučajni nalaz“, dobiveni rezultati se mogu se koristiti za potrebe krivičnog postupka samo u slučaju ako se za to krivično djelo mogu odrediti

ćih istražnih radnji, moraju biti usmjereni i prema određenoj osobi kao mogućem počinitelju. Posebne istražne radnje osim osoba za koje postoje osnovi sumnje da su počinile krivično djelo, mogu se odrediti i prema osobama za koje postoje osnovi sumnje da počinitelju ili od počinitelja prenose informacije u vezi sa krivičnim djelom odnosno da se počinitelj koristi njihovim telefonom, telefaksom ili nekim drugim komunikacijskim uređajem (član 116. stav 3. ZKP BiH).

³⁵ Sijerčić-Čolić, H: Krivično procesno pravo, op. cit. str, 445.

³⁶ Sijerčić-Čolić, H. i saradnici: Komentar zakona o krivičnom postupku u BiH, op. cit. str. 352 i 353.

³⁷ Odredbe čl. 131. ZKP-a FBiH, čl. 235. ZKP-a RS BiH i čl. 117. ZKP-a BD BiH.

posebne istražne radnje, odnosno ako je sadržano u čl. 117. ZKP BiH. (vidi čl. 120. ZKP BiH).³⁸

Spisak krivičnih djela povodom kojih se mogu odrediti posebne istražne radnje, nastao je kombinacijom dva kriterija.

Prvi kriterij je lista određenih kaznenih djela³⁹, kao što su:

- Kaznena djela protiv integriteta BiH;
- Kaznena djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom;
- Kaznena djela terorizma i financiranje terorističkih aktivnosti;
- Taksativno nabrojana kaznena djela⁴⁰
- Druga kaznena djela za koja se može izreći kazna zatvora od pet godina ili teža kazna.⁴¹

Tako su u čl. 117. tč. d) taksativno pobrojana kaznena djela za koja se mogu odrediti posebne istražne radnje: Izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i netrpeljivosti; protupravno lišenje slobode; neovlašteno prisluškivanje i zvučno ili optičko snimanje; povreda slobode opredjeljenja birača; krivotvorenje novca; krivotvorenje vrijednosnih papira; pranje novca; utaja poreza ili prevara; krijumčarenje; organiziranje grupe ljudi ili udruženja za krijumčarenje ili rasturanje neocarinjene robe; carinska prevara; primanje dara i drugih oblika koristi; davanje dara i drugih oblika koristi; primanje nagrade ili drugog oblika koristi za trgovinu uticajem; davanje nagrade ili drugog oblika koristi za trgovinu uticajem; zloupotreba položaja ili ovlaštenja; protuzakonito oslobođenje lica lišenog slobode; pomoć počiniocu poslije učinjenog krivičnog djela; pomoć licu koje je optužio međunarodni krivični sud; sprečavanje dokazivanja; otkrivanje identiteta zaštićenog svjedoka; ometanje pravde; udruživanje radi činjenja kaznenih djela i organizirani kriminal.

Drugi kriterij je propisivanje donje granice kazne koja se može izreći (pet godina). U ovu grupu ulaze sva ona kaznena djela za koja se može izreći kazna zatvora od pet godina ili teža kazna. Među ovim kaznenim djelima nalaze se i ona kaznena djela kod kojih je posebni minimum pet godina.

Četvrti formalni uslov za primjenu posebnih istražnih radnji jeste da se one

³⁸ Sijerčić-Čolić, H. i suradnici: Komentar zakona o kaznenom postupku u BiH, op. cit., str. 362.

³⁹ Odredbe ZKP RS-a se razlikuju pa je tako u čl. 235. Nisu kataloški pobrojana kaznena djela za koje se mogu odrediti posebne istražne radnje već se iste određuju po drugim pobrojanim kriterijima što je svojom presudom naložio Ustavni sud BiH sem odredbe da se iste odrediti za kaznena djela za koje se može izreći kazna zatvora od pet godina i više.

⁴⁰ Čl. 117. tč. d) *Zakon o izmjenama i dopunama ZKP-a BiH* ("Službeni glasnik BiH", br. 65/18)

⁴¹ Čl. 117. tč. e) *Zakona o izmjenama i dopunama ZKP-a BiH* ("Službeni glasnik BiH", br. 65/18)

poduzimaju na osnovu naredbe sudije za prethodni postupak.⁴² Inicijativa za odobrenje posebnih istražnih radnji, sudiji za prethodni postupak dolazi od tužioca koji podnosi obrazloženi pismeni prijedlog. Tužilac je dužan da sudiji za prethodni postupak ponudi sve elemente i činjenice potrebne za donošenje naredbe kao što su: osnov sumnje, razlog za poduzimanje radnji, odnosno da nije moguće na drugi način pribaviti dokaze ili je njihovo pribavljanje povezano s nesrazmjernim teškoćama, podatke o osobi protiv koje se poduzima radnja, konkretnu radnju ili više njih, način njenog izvođenja te obim i trajanje radnje. Sudija je dužan da sve te elemente i činjenice provjeri, pa ako utvrdi da zaista postoje svi ti elementi, da prihvati prijedlog tužioca i da donese naredbu.

Posebne istražne radnje se odobravaju po tačno utvrđenom postupku i ako su ispunjeni svi procesni uslovi. Sudska naredba mora biti u pisanoj formi i s propisanom sadržinom, dok je usmena naredba izuzetak.

Naredbu sudije za prethodni postupak izvršava policijski organ,⁴³ kao nadležni organ za sprovođenje ovih radnji u skladu s pravilima kriminalistike. To omogućava policijskom organu da kada dobije naredbu sudije za prethodni postupak, istu sprovede na način koji će u konkretnom slučaju dati najbolje rezultate. Prema tome, krivično pravni aspekt posebnih istražnih radnji, odnosi se prvenstveno na njihovu formu, dok kriminalistički aspekt posebnih istražnih radnji treba da odredi sadržaj toj formi.

6. PROVJERA ZAKONITOSTI DOKAZA PRIKUPLJENIH PRIMJENOM POSEBNIH ISTRAŽNIH RADNJI

Policijski organ po okončanju poduzimanja posebne istražne radnje dužan je odmah sačiniti izvještaj i dostaviti ga tužiocu. ZKP ne propisuje formu takvog izvještaja, niti njegovu sadržinu, ali se u njemu mora navesti osoba (ili osobe) prema kojoj je radnja preduzeta, krivično djelo zbog kojeg je preduzeta posebna istražna radnja određena uz činjenični i pravni opis krivičnog djela, okolnosti tj. način i obim izvršenja naredbe, trajanje radnje, rezultati koji su ostvareni primjenom radnje, te naznačenje osobe koja je kao policijski službenik preduzela mjeru po

⁴² Prema članu 118. ZKP BiH (član 132. ZKP FBiH, član 118. ZKP BD BiH, član 228. ZKP RS BiH): Istražne radnje iz člana 116. stava 2. ZKP BiH određuje naredbom sudija za prethodni postupak, na obrazloženi prijedlog Tužioca koji sadrži: podatke o osobi protiv koje se radnja preduzima, osnove sumnje iz člana 116. stava 1. ili 3. ovog zakona, razloge za njeno preduzimanje i ostale bitne okolnosti koje zahtijevaju preduzimanje radnji, navođenje radnje koja se zahtijeva i način njenog izvođenja, obim i trajanje radnje. Naredba sadrži iste podatke kao i prijedlog tužioca, kao i određenje vremenskog trajanja naređene radnje.

⁴³ Sijerčić-Čolić, H: Krivično procesno pravo, op.cit. str. 452.

naredbi sudije za prethodni postupak.⁴⁴ Uz izvještaj se moraju dostaviti i sve informacije, podaci i predmeti pribavljeni poduzetom radnjom u cilju njihovog korištenja u krivičnom postupku. Tužilac je u mogućnosti da na temelju dostavljenog izvještaja policijskog organa ocjeni je li u potpunosti postupljeno po naredbi suda. Tužilac je obavezan da dostavi pisani izvještaj o poduzetim posebnim istražnim radnjama sudiji za prethodni postupak.⁴⁵ Na osnovu pismenog izvještaja tužioca, sudija za prethodni postupak je u mogućnosti da provjeri da li se radilo po njegovoj naredbi prilikom primjene posebne istražne radnje, te da li su se zakonom propisana pravila o primjeni posebnih istražnih radnji iz člana 116. ZKP-a BiH poštovala. Sudija za prethodni postupak na taj način provjerava i samu zakonitost postupanja policijskog organa koji je provodio posebnu istražnu radnju. Na ovaj način žele se spriječiti eventualne zloupotrebe prilikom postupanja po naredbi sudije za prethodni postupak.⁴⁶

Prilikom primjene posebne istražne radnje, nepoštivanje pravila koja se odnose na primjenu, bilo formalnih ili materijalnih uslova, odnosno nisu poduzeti pod zakonskim uslovima, dovodi do toga da se dobijeni dokazi na takav način ne mogu koristiti, niti na njima zasnovati sudska odluka. Prema tome ako su posebne istražne radnje poduzete bez naredbe sudije za prethodni postupak ili u suprotnosti s njom, sud na pribavljenim podacima, ili dokazima ne može zasnovati svoju odluku.⁴⁷ Kao dokaz ne mogu da posluže ni podaci koji su indirektno prikupljeni zahvaljujući nezakonito određenim i poduzetim posebnim istražnim radnjama. Tada, takvi materijali nemaju nikakav dokazni značaj i kredibilitet po principu tzv. „plodova otrovne voćke“.

Materijal dobiven poduzimanjem posebnih istražnih radnji o krivičnom djelu za koji nije bila izdata naredba suda „slučajni nalaz“, ukoliko se odnosi na krivično djelo, iz grupe krivičnih djela iz člana 117. ZKP-a BiH, može se koristiti kao dokaz u krivičnom postupku, dok u suprotnom, ukoliko se materijal odnosi na krivično djelo za koje se ne mogu odrediti posebne istražne radnje, neće se moći koristiti u krivičnom postupku i takav materijal će se uništiti pod nadzorom sudije za prethodni postupak.

Ukoliko je neka posebna istražna radnja iz člana 116. ZKP-a BiH vršena na nezakonit i nepravilan način usljed određenih grešaka nadležnih organa, odnosno pojedinaca, to može imati određene posljedice u smislu disciplinske odgovornosti. Te greške mogu biti usljed nedovoljne stručnosti ili savjesnosti. Međutim, ukoliko je neka osoba svjesno i s namjerom poduzimala posebnu istražnu radnju bez

⁴⁴ Sijerčić-Čolić, H. i saradnici: Komentar Zakona o krivičnom postupku u BiH, op. cit, str. 369.

⁴⁵ Up. član 119. ZKP BiH.

⁴⁶ Sijerčić-Čolić, H: Krivično procesno pravo, op. cit, str. 448.

⁴⁷ Član 121. ZKP BiH, član 135. ZKP FBiH, član 121. ZKP BD BiH, član 239. ZKP RS BiH.

zakonskog osnova ili ako se radilo o grubom kršenju pravila ZKP-a BiH u odnosu na provođenje posebnih istražnih radnji u tom slučaju se radi o počinjenju krivičnog djela. Postupanje bez sudske naredbe ili izvan njenih okvira predstavlja apsolutnu bitnu povredu odredbi krivičnog postupka iz člana 297. stav 1. tačka i) ZKP-a BiH,⁴⁸ što je jedan od razloga za apsolutno isključenje takvih dokaza i na istim se ne može zasnivati sudska odluka.

ZAKLJUČAK

U BiH je prihvaćena pravna doktrina i sudska praksa primjene načela apsolutnog isključenja nezakonitih dokaza, što uključuje i primjenu pravila "plodova otrovne voćke". Znači, kada sud utvrdi da je određeni dokaz nezakonit, on ga odmah bez ikakvih daljnjih razmatranja izdvaja i zabranjuje njegovo korištenje u daljem toku postupka, ne uzimajući u obzir bilo koje druge okolnosti koje su prethodile pribavljanju takvog dokaza. Problemi za tužioce nastaju ukoliko se na osnovu nezakonitog dokaza dođe do drugih dokaza, koji, po načelu „plodova otrovne voćke“, budu proglašeni nezakonitim, bez obzira na to što su pribavljeni na zakonit način. Na taj način nezakonitim može biti proglašen čitav niz dokaza i tužilac će izgubiti krivični slučaj. U sistemu apsolutnog isključivanja nezakonitih dokaza, ne postoji mogućnost njihovog naknadnog konvalidiranja. S druge strane, mnogi pravni sistemi u Evropi i anglosaksonskoj pravnoj tradiciji primjenjuju sistem relativnog isključivanja nezakonitih dokaza. Taj sistem je mnogo blaži i fleksibilniji, jer daje mogućnost da se određeni dokaz, bez obzira na to što je prikupljen na nezakonit način, koristi u daljem toku postupka primjenjujući doktrine tzv. „očišćene mrlje“, „nezavisnog izvora“, „neizbježnog otkrića“ i doktrine „dobre vjere“. Vezano za primjenu navedenih pravnih doktrina posebno se cijeni značaj spornog dokaza, težina krivičnog djela koje se optuženom stavlja na teret, prekid lanca saznanja za dokaze, mogućnost pribavljanja dokaza na drugi način i slično. Sve te činjenice se stavljaju u određenu ravnotežu javnog interesa, kako bi sud, u konačnom, donijeti odluku da li će pretegnuti javni interes u odnosu na privatni, odnosno da li će određeni dokaz proglasiti nezakonitim ili ne. Važeće procesno zakonodavstvo u BiH je u primjeni skoro 20 godina, ipak sudska praksa je pokazala da su u brojnim krivičnim predmetima dokazi proglašavani nezakonitim, što jasno ukazuje na potrebu stalne edukacije i usavršavanja policijskih istražitelja i tužilaca u cilju prikupljanja zakonitih dokaza u cilju primjene evropskih pravnih standarda i najboljih praksi što će u konačnici zasigurno dovesti do učinkovitije borbe protiv najtežih krivičnih djela koja opterećuju bosansko-hercegovačko društvo.

⁴⁸ Član 312. stav 1. tačka i) ZKP FBiH, član 297. stav 1. tačka i) ZKP BD BiH, član 311. stav 1. tačka z) ZKP RS BiH.

LITERATURA

1. Bojanić, I., Đurđević, Z. Dopuštenost upotrebe dokaza pribavljenih kršenjem temeljnih ljudskih prava, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, broj 2, Zagreb, 2008.
2. Carić, M., Zabrana utemeljenja sudskih odluka na nezakonitim dokazima, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu. vol. 13, br. 2, Zagreb, 2006.
3. Carić, M., Izdvajanje nezakonitih dokaza iz spisa predmeta - ključni trenutak kaznenog postupka. Aktualna pitanja kaznenog zakonodavstva, Inženjerski biro, Zagreb, 2004., str. 298.
4. Dijk van, Peter, et al., Theory and Practice of the European Convention on human Rights, Kluwer Law International, The Hague, 1998.
5. Emanuel, S. L., Criminal Evidence, Aspen Publishers, Aspen, 2007.
6. Grubač, M: Krivično procesno pravo, Uvod i procesni subjekti, Beograd, 2004.
7. H. Halilović, Krivično procesno pravo, Knjiga druga: Teorija dokaza i radnje dokazivanja u krivičnom postupku, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerzitet u Sarajevu, 2019.
8. Krapac, D: Kazneno procesno pravo, Prva knjiga: Institucije, IV. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Zagreb, 2010., Narodne novine.
9. Karas, Ž., Jukić, M., Promjene u sustavu nezakonitih dokaza s osvrtom na kretanja u poredbenom pravu, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu. vol. 16, broj 2, Zagreb, 2009.,
10. Lafave, W. R. et.al., Criminal procedure, 3rd edition., West Group, St. Paul, 2000.
11. Mešanović, M: Institut nezakonitih dokaza u krivičnim postupcima u BiH sa osvrtom na uporedno pravo, Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru br. XXVI.
12. Obradović, B., Župan, I. „Plodovi otrovne voćke“ u hrvatskom i poredbenom pravu, , Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, broj 1., Zagreb, 2011
13. Radovanović, D., Begić, M: Pribavljanje zakonitih dokaza u krivičnom postupku, Sarajevo, 2016.
14. Sijerčić – Čolić, H. et.al., Komentar zakona o krivičnom/kaznenom postupku u BiH, Vijeće Evrope/Evropska komisija, Sarajevo, 2005.
15. Sijerčić-Čolić, H: Krivično procesno pravo – Knjiga II, Tok redovnog krivičnog postupka i posebni postupci, Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
16. Simović, M: Krivično procesno pravo Uvod i opšti dio, Bihać, Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću, 2009.

17. Nakić, J., Rogić, M: /Ne/zakoniti dokazi u kaznenom postupku... Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (1991) v. 37, br. 1, 533-560 (2016) (3)

Pravni akti

1. *Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine* (Službeni glasnik BiH br. 3/03, 32/03, 36/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06, 76/06, 29/07, 32/07, 53/07, 76/07, 15/08, 58/08, 12/09, 16/09 i 93/09, 72/13 i 65/18).
2. *Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine* (Službene novine Federacije BiH br. 35/03, 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 9/09, 12/10, 8/13 i 59/14),
3. *Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske* (Službeni glasnik RS br. 50/03, 111/04, 115/04, 29/07, 68/07, 119/08, 55/09, 80/09, 88/09, 92/09, 100/09, 53/12, 91/17 i 66/18).
4. *Zakonu o krivičnom postupku Brčko Distrikta* (Službeni glasnik BD br. 10/03, 48/04, 06/05, 12/07, 14/07, 21/07, 27/14 i 3/19).
5. *Zakon o izmjenama i dopunama ZKP-a BiH* ("Službeni glasnik BiH", br. 65/18).
6. *Zakon o izmjenama i dopunama ZKP-a BiH* ("Službeni glasnik BiH", br. 65/18).
7. Predmet Vrhovnog suda SAD U.S. v. Leon 468 U.S. 897 (1984.).
8. Predmet Nardone vs. U. S. iz 1939. godine.
9. Presuda Vrhovnog suda RH, I Kž 926/2008-3.

Summary: *The implementation of criminal procedural law in proving certain facts through court proceedings most often leads to a debate and opposes the views of the prosecution and the defense on the legality of evidence and opens the dilemma of the court in which direction to issue a verdict in a particular legal matter. Namely, the defense almost always challenges the evidence of the prosecution and requests its cancellation due to alleged illegal acquisition, because it is not in accordance with the strict rules of procedural law due to a legal provision because the court verdict cannot be based on illegal evidence. The institute of illegal evidence is always developed in every state through the court practice. Minimum standards for the use, ie prohibition of the use of illegal evidence, have been set at the supranational level through international human rights documents, ie at the constitutional and legislative level through the internal legal organization of each state. However, the case law in Bosnia and Herzegovina has shown that in many criminal cases the evidence has been declared illegal because the principle of absolute exclusion of illegal evidence is applied and there is no possibility of their subsequent validation. On the other hand, many legal systems in Europe and the Anglo-Saxon legal tradition apply a system of relative exclusion of illegal evidence which makes them much more successful in combating the most serious crimes.*

Keywords: *criminal proceedings, evidence, acts of evidence, illegal evidence.*

METODOLOGIJA NAUČNOG ISTRAŽIVANJA U FUNKCIJI RAZVOJA NAUČNIH OBLASTI ISTRAŽIVANJA

Prof. dr Duško Vejnović¹

Boris Trivanović, dipl. pravnik M.A.²

Apstrakt: U izučavanju metoda istraživanja u društvenim naukama moguće je prići i sa stajališta predmeta istraživanja društvenih nauka. **Metodologija istraživanja** proučava metode, a metode istraživanja proučavaju objektivnu stvarnost. Adekvatna primjena metoda istraživanja nije moguća bez poznavanja njihove teorije, pa smo u izboru i načinu obrade ovog rada nastojali da metodološku misao učinimo funkcionalnom u procesu naučnog istraživanja. Umjesto razmišljanja o metodologiji nastojali smo metodološki razmišljati, umjesto razmišljanja o dijalektici, dijalektički smo razmišljali o predmetu koji istražujemo. Naučno istraživanje nije samo mišljenje, već je to na mišljenju zasnovana istraživačka praksa i zbog toga se ona sastoji iz dva dijela. U prvom se razrađuje teorija naučnog istraživanja, a u drugom se ona primjenjuje u procesu istraživanja. Naučni metod se često izjednačava sa suštinom nauke. Zato želimo da vas podsjetimo na prve plesne korake u nauci, kako biste jednog dana sami igrali, bez moje ili nečije druge pomoći, držeći se pravila naučne metode, a ne gubeći slobodu: jer nema igre bez pravila igre i samo igra koja se dobije uz poštovanje pravila igre ima draž i vrijednost. Metodologija nauke je ta koja pruža logička, tehnička, organizacijska i strategijska pravila kojih bi se trebao pridržavati svako ko želi da dođe do istinitog saznanja.

¹ redovni profesor Univerziteta u Banjoj Luci, kontakt e-mail: defendo1997@gmail.com

² Evropski defendologija centar, Banja Luka, kontakt e-mail: boristrivanovic@yahoo.com

1. OPŠTE ODREĐENJE NAUKE

Mišljenje je širi pojam od naučnog mišljenja. „Mišljenje može biti istinito i lažno, a naučno mišljenje označava specifičnu vrstu mišljenja, mišljenje koje nastoji biti istinito.“³ Sve što se u nauci tvrdi mora biti jasno, precizno i društveno razumljivo. Naučni sudovi moraju biti obrazloženi i koherentni tako da se jedni sudovi mogu logički izvesti iz drugih. Naučna misao mora biti praktično provjerena. Po svemu ovome zaključujemo da se pod naukom podrazumjeva i određeno područje istraživanja sa svim podacima, pojmovima, hipotezama, metodama i instrumentima sa kojima se naučni radnici služe u otkrivanju naučne istine.

1.1. Naučne oblasti istraživanja

Istraživanje i eksperimentalni razvoj veoma su važni, kao i njihove komponente. Osnovno istraživanje, primijenjeno istraživanje i eksperimentalni razvoj su u temeljnim naučno-istraživačkom radu. Definicija naprijed navedenih pojmova izdržale su više od pola vijeka test vremena. Kapital znanja je veoma važan za istraživanje. Istraživanje i eksperimentalni razvoj su prisutni u društvenim naukama, humanističkim naukama i umjetnosti, kao i u prirodnim naukama i inženjerstvu. Priručnik Frascati (2015) je više statističkog karaktera, a njegova osnovna svrha je da obezbijedi smjernice za mjerenje aktivnosti **istraživanja i eksperimentalnog razvoja** koristeći različita sredstva za prikupljanje podataka iz istraživanja intervju iz administrativnih izvora.

Istraživanje i eksperimentalni razvoj obuhvataju kreativan i sistematičan rad koji se preduzima u cilju povećanja korpusa znanja – uključujući znanje o čovječanstvu, kulturi i društvu – i osmišljavanja novih primjena postojećeg znanja. Istraživanje i eksperimentalni razvoj je uvijek usmjereno ka novim nalazima, na osnovu originalnih koncepata (i njihovog tumačenja) ili hipoteza. Ono je u glavnom neizvjesno u smislu svog konačnog ishoda, planira se i budžetira, a ima za cilj da dovede do rezultata koji se mogu slobodno prenositi i razmjenjivati na tržištu. Kako bi se aktivnost smatrala aktivnošću istraživanja i eksperimentalnog razvoja mora ispunjavati pet ključnih kriterija, i ona mora: da bude nova, kreativna, neizvjesna, sistematična i prenosiva i/ili ponovljiva.

Termin istraživanje i eksperimentalni razvoj obuhvata tri vrste aktivnosti: osnovno istraživanje, primijenjeno istraživanje i eksperimentalni razvoj.

Osnovno istraživanje je eksperimentalni ili teorijski rad koji se preduzima prevashodno u cilju sticanja novih znanja o osnovima na kojima počivaju pojave i vidljive činjenice, bez aspiracija u smislu neke posebne primjene ili upotrebe.

³ „Uvođenje u znanstveni rad“ u području društvenih znanosti- treće izmijenjeno izdanje – Miroslav Vujević str. 5

Primijenjeno istaživanje je originalno istraživanje preduzeto u cilju sticanja novih znanja. Ono je usmjereno prevashodno ka konkretnom praktičnom cilju ili svrsi.

Eksperimentalni razvoj je sistematičan rad koji se oslanja na znanja stečena iz istraživanja i praktičnog iskustva i dovodi do dodatnih znanja, koji je usmjeren ka proizvodnji novih proizvoda ili procesa ili ka poboljšanju postojećih proizvoda ili procesa.

Osnovna istraživanja vode ka primijenjenom istraživanju i po tom eksperimentalnom razvoju.

Pet kriterija za indentifikovanje istraživanja i eksperimentalnog razvoja

Usmjerenost ka novim otkrićima (novitet)

Novo znanje je očekivani cilj projekta istraživanja i eksperimentalnog znanja, ali se mora prilagoditi različitim kontekstima. Npr., od istraživačkih projekata na univerzitetima očekuje se da teže potpuno novim prodorima u znanje, a isto se može reći i za projekte koje osmišljavaju i kojima upravljaju istraživački instituti. Novitet može biti rezultat projekta kojim se reprodukuje postojeći rezultat koji ukazuje na moguća odstupanja. Projekti eksperimentalnog razvoja koji za cilj imaju stvaranje znanja koje treba da podrži razvoj novih koncepata i ideja vezanih za projektovanje novih proizvoda ili procesa treba da budu uključeni u istraživanje i eksperimentalni razvoj. Fokus mjerenja je na novom znanju.

Zasnovanost na originalnim, a ne na očiglednim konceptima i hipotezama (kreativnost)

Projekat istraživanja i eksperimentalnog razvoja mora za cilj imati nove koncepte ili ideje koje unapređuju postojeće znanje.

Neizvjesnost u odnosu na konačni ishod (neizvjesnost)

Istraživanje i eksperimentalni razvoj obuhvata neizvjesnost koja ima višestruke dimenzije, a odnosi se na troškove, vrijeme za istraživanje, pitanje da li se njegovi ciljevi mogu postići u bilo kojoj mjeri itd.

Planiranje i budžetiranje (sistematičnost)

Istraživanje i eksperimentalni razvoj je formalna aktivnost koja se obavlja sistematično, što znači da se sprovodi na isplaniran način, uz vođenje evidencije u odnosu na sam proces koji se prati i u odnosu na ishod.

Vođenje ka rezultatima koji bi se moguće mogli reprodukovati (prenosivost i/ili ponovljivost)

Projekat istraživanja i eksperimentalnog razvoja treba da rezultira potencijalom za transfer novog znanja, obezbjeđujući njegovo korišćenje i omogućavajući drugim istraživačima da reprodukuju rezultate u sklopu svojih aktivnosti istraživanja i eksperimentalnog razvoja. Kako je svrha istraživanja i eksperimentalnog

razvoja da poveća postojeće zalihe znanja, rezultati ne mogu ostati prećutni (tj. ne mogu ostati samo u glavama istraživača) jer bi, zajedno s povezanim znanjima, bili u opasnosti da budu izgubljeni. **Kodifikacija znanja i njegovo širenje je dio uobičajene prakse na univerzitetima i naučnim institutima**, iako mogu postojati ograničenja kada je u pitanju znanje koje nastaje kroz ugovoreni rad ili kao dio kolaborativnog poduhvata.

Kod svakog projekta za identifikaciju u istraživanju i eksperimentalnom razvoju treba postavljati pitanja: Šta su ciljevi projekta?, Što je novo kod ovog projekta?, Koje se metode koriste za vršenje projekta?, Koliko su opšte primjenjivi nalazi ili rezultati projekta?, Koje vrste osoblja rade na projektu? i Kako treba klasifikovati istraživačke projekte ili istraživačke ustanove?

Osnovno istraživanje je eksperimentalni ili teorijski rad koji se preduzima prevashodno u cilju sticanja novih znanja u osnovima na kojima počivaju pojave i vidjive činjenice, bez aspiracija u smislu neke posebne primijene ili upotrebe. Ova istraživanja analiziraju svojstva, strukture i odnose u cilju formulisanja i testiranja hipoteza, teorija ili zakona. Rezultati osnovnih istraživanja generalno se ne prodaju, ali se obično objavljuju u naučnim časopisima ili dostavljaju zainteresovanim kolegama. Povremeno objavljivanje osnovnih istraživanja se može ograničiti iz razloga nacionalne bezbjednosti. **Osnovna istraživanja mogu biti usmjerena ili orjentisana prema nekim širim oblastima od opšteg interesa, s jasnim ciljem u vidu niza budućih promijena.** Čista osnovna istraživanja vrše se za unapređenje znanja, bez traženja ekonomskih ili društvenih benefita ili ulaganja aktivnog napore da se rezultati primijenjena na praktične probleme ili da se rezultati prenesu sektorima koji su odgovorni za njihovu primjenu. Usmjerena osnovna istraživanja sprovode se uz očekivanje da će proizvesti široku bazu znanja koje će vjerovatno činiti osnov rješenja prepoznatih ili očekivanih, postojećih ili budućih problema ili mogućnosti. Primijenjeno istraživanje je originalno istraživanje preduzeto u cilju sticanja novih znanja. Ono je međutim usmjereno, prevashodno ka konkretnom, praktičnom cilju ili svrsi. Ovakav vid istraživanja podrazumijeva razmatranje dostupnog znanja i njegovo širenje u cilju rješavanja stvarnih problema. Rezultati primijenjenog istraživanja prvenstveno treba da budu validni u smislu moguće primijene na proizvode, operacije, metode ili sisteme. Primjena istraživanja idejama daju operativnu formu. Primjene stečenog znanja trebaju se zaštititi instrumentima intelektualne svojine, uključujući i tajnost.

Ekperimentalni razvoje je sistematičan rad koji se oslanja na znanja stečena iz istraživanja i praktičnog iskustva i dovodi do dodatnih znanja, a koji je usmjeren ka proizvodnji novih proizvoda ili procesa ili ka poboljšanju postojećih proizvoda ili procesa. Tokom faze eksperimentalnog razvoja generišu se nova znanja, a ta faza se završava kada kriteriji istraživanja eksperimentalnog razvoja (novitet, neizvjesnost, kreativnost, sistematičnost i prenosivost i/ili ponovljivost) prestanu da važe.

Odnos između osnovnih istraživanja, primijenjenih istraživanja i eksperimentalnog razvoja mora se posmatrati iz dinamične perspektive. Znanje se treba koristiti za rješavanje problema. Ova dinamična interakcija između generisanja znanja i rješavanja problema povezuje osnovna i primijenjena istraživanja i eksperimentalni razvoj.

Razvoj novih softverskih aplikacija i znatnih poboljšanja, operativnih sistema i programskih aplikacija predstavlja eksperimentalni razvoj. Proučavanje izvora svih vrsta (rukopisi, dokumenti, spomenici, umjetnička djela, zgrade itd.) kako bi se bolje razumjeli istorijski fenomeni (politički, socijalni, kulturni razvoj jedne zemlje, biografija pojedinca itd.) predstavlja osnovno istraživanje.

Naučno znanje predstavlja osnovu za nove tehnološke razvoje. Klasifikacija FORD je usko vezana i u skladu je sa UNESCO-ovom „Preporukom o međunarodnoj standardizaciji za statistiku o nauci i tehnologiji“ (UNESCO, 1978.), koja je obezbijedila polaznu osnovu za OECD-ovu klasifikaciju. Postoji takođe i odnos prema oblastima, obrazovanja i obuke u okviru Međunarodne standardne klasifikacije zanimanja (ISCED-F), koja je usmjerena na klasifikaciju studijskih programa i programa obuke i odražava se u velikoj mjeri na način na koji škole, organi itd. organizuju svoje aktivnosti i dodjeljuju uvjerenja polaznicima koji uspješno završe te programe. Prepoznato je da FORD i ISCED-F imaju različite svrhe i nije izvodljivo obezbjeđivanje direktne korespondencije između dvije klasifikacije (UNESCO-UIS, 2014., str. 17). treba konsultovati online anekse uz ovaj priručnik gdje se može pronaći više detalja o ovoj klasifikaciji i njenoj upotrebi.

1.2. Faze procesa istraživanja

U procesu istraživanja pojavljuje se 13 faza, i to:

1. Izbor i definisanje problema istraživanja
2. Određivanje područja naučne analize
3. Definisanje pojmova i pojmovna analiza
4. Određivanje ciljeva istraživanja
5. Postavljanje hipoteze
6. Identifikacija i klasifikacija varijabli
7. Operacionalizacija varijabli
8. Utvrđivanje nacrtu istraživanja
9. Izbor i razrada metoda za prikupljanje podataka
10. Planiranje i provedene terenskog dijela istraživanja
11. Sređivanje i obrada podataka
12. Interpretacija podataka
13. Pisanje naučnog izvještaja

IMRaD STRUKTURA - OKOSNICA NAUČNOG ČLANKA

IMRaD struktura (skraćeni je naziv za **I., Uvod M., metode; R., rezultati; i D., Rasprava**). IMRaD logika: Introduction (**što je problem**) **Što smo htjeli? Metod Kako smo radili?** Results **Što smo dobili? a (and; i)** Discussion (**odgovor**) **Što to znači? Sažetak (apstrakt) rada je zapravo članak „u malome“**. Pri pisanju naučnih radova neophodno je poštivati IMRaD strukturu rada.

LITERATURA

1. Bosnić Slobodan, Empirijsko istraživanje društvenih pojava, Sarajevo, 1967. godina;
2. Đurić Mihailo, Problem sociološkog metoda, Savremena škola, Beograd, 1962. godina;
3. Duško Vejnović, Sociologija – odabrane teme, Visoka škola unutrašnjih poslova, BanjaLuka, 2004. godina;
4. Duško Vejnović, Defendologija – društveni aspekti bezbjednosti moderne države, Visoka škola unutrašnjih poslova, drugo – izmjenjeno I dopunjeno izdanje, Banja Luka, 2007. godina;
5. Đurić Mihailo, Sociologija Maksa Vebera, Matica Hrvatska, Zagreb, 1964. godina;
6. Kuvačić Ivan, O prednostima I nedostacima kvalitativnoga pristupa u sociologiji, Revija za sociologiju 3-4, 1973. godina;
7. Milić Vojin, Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1965.godina;
8. Mozer C.A. Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava, Kultura, Beograd, 1962.godina;
9. Novosel Pavle, Politička znanost – metode, Naprijed, Zagreb, 1971.godina;
10. Novak Milošević, Saša Milojević, Osnovi metodologije bezbjednosnih nauka, Beograd, 2001.godine,
11. Pečujlić Miroslav, Metodologija društvenih nauka, Beograd, 1876.godina;
12. Šešić Bogdan, Metodologija društvenih nauka, Beograd, 1974.godina;
13. Vigotski Lav, Mišljenje I govor, Nolit, Beograd, 1977.godina;
14. Vujević Miroslav, Uvođenje u znanstveni rad, Informator, Zagreb, 1988.godina;
15. Vujević Miroslav, Razumijevanje društveno-političkih izraza, Institut za političke znanosti, Zagreb, 1976.godina;

Internet izdanja:

1. http://www.knjiga.ba/Strucne-knjige/Drustvene-nauke/Uvodje-nje-u-znanstveni-rad-u-podrucju-drustvenih-znanosti_N1149.html;
2. http://www.pbf.unizg.hr/hr/zavodi/zavod_za_kemiju_i_biokemiju/laboratorij_za_toksikologiju/uvod_u_znanstveni_rad;
3. https://www.google.ba/search?q=istrazivanje+drustvenih+i+bezbedno-snih+pojava&oq=istra&aqs=chrome.0.69i59j69i57j0l4.10727j0j8&sourceid=chrome&es_sm=93&ie=UTF-8#.

Abstract: *In the study of research methods in the social sciences, it is possible to approach from the point of view of the subject of social science research. Research methodology studies methods, and research methods study objective reality. Adequate application of research methods is not possible without knowledge of their theory, so in the selection and processing of this paper we tried to make methodological thought functional in the process of scientific research. Instead of thinking about methodology, we tried to think methodologically, instead of thinking about dialectics, we thought dialectically about the subject we are researching. Scientific research is not just an opinion, but it is an opinion-based research practice and therefore it consists of two parts. In the first, the theory of scientific research is elaborated, and in the second, it is applied in the research process. The scientific method is often equated with the essence of science. So we want to remind you of the first dance steps in science, to one day play alone, without my or anyone else's help, following the rules of the scientific method, not losing your freedom: because there is no game without rules and only a game that comes with adherence to the rules of the game has charm and value. It is the methodology of science that provides logical, technical, organizational and strategic rules that should be followed by anyone who wants to come to true knowledge.*

OČUVANJE PRIRODNIH RESURSA PUTEM CIRKULARNE EKONOMIJE

Doc. dr Biljana Bepaljko¹

***Rezime:** Pisanje ovog rada ima zadatak da ukaže koliki uticaj može da ima cirkularna ekonomija u svrhu očuvanja prirodnih resursa i iskorištavanju prirodnih resursa u što manjoj mogućoj mjeri. Sve većim razvojem ekonomije kao i povećanjem broja ljudi na zemlji raste potreba za sve većim korištenjem prirodnih resursa u svrhu proizvodnje određenih proizvoda koji se svakodnevno troše. Kao posljedica potrošnje bilo kojeg proizvoda nastaje određena količina otpada koja takođe predstavlja ekološki problem prije svega u pogledu odlaganja tog otpada. Iskorištavanje prirode od strane čovjeka dugi niz godina a u posljednje vrijeme sve većim zagađivanjem životne sredine od strane saobraćaja, fabrika, spaljivanja otpada na neadekvatni način kao i neadekvatnim korištenjem goriva za grijanje dovodi do klimatskih promjena. Klimatske promjene postaju svjetski problem i sve veći broj ljudi osjeća zdravstvene tegobe zbog promjene klime. Klimatske promjene imaju takođe veliki uticaj na biljni i životinjski svijet. Kao posljedica zagađivanja životne sredine prije svega vode, vazduha, zemljišta i šuma došlo je do potpunog uništenja nekih biljnih i životinjskih vrsta a neke biljne i životinjske vrste su u opasnosti da opstanu ako se nastavi sa uništavanjem njihovog staništa. Većina prirodnih resursa kao što su voda, vazduh, šume i zemljište su u većoj mjeri iskorišteni i zagađeni a za obnovu ovih prirodnih resursa treba da protekne dugi niz godina. U svhu smanjivanja iskorištavanja prirodnih resursa i sprečavanja nastanka ekoloških problema može da posluži cirkularna ekonomija. Cirkularna ekonomija se postiže putem reciklaže.*

¹ Profesorica biologije u JU Poljoprivrednoj školi u Banjoj Luci; e-mail: defendo1997@gmail.com

Reciklaža omogućava da se od otpada napravi novi proizvod. većina proizvoda se može podvrgnuti reciklaži i to po nekoliko puta. Putem reciklaže se može umanjiti iskorištavanje prirodnih resursa, mogu da se umanje troškovi skladištenja otpada kao i da se zaposli određeni broj ljudi koji će biti uključeni u sam proces reciklaže. Da bih se umanjili negativni efekti na prirodu i očuvali prirodni resursi treba težiti jačanju ljudske svijesti za razdvajanjem otpada i njegovoj reciklaži jer reciklaža ima i ekonomske i ekološke koristi i može da umanjiti negativne efekte na prirodu.

Ključne riječi: prirodni resursi, otpad, cirkularna ekonomija, reciklaža, ponovna upotreba.

1. UVOD

Ekologija je nauka koja vrši ispitivanje problema u pogledu ekologije živih bića. Ekologija se bavi ispitivanjem života kao i kakav uticaj imaju biljke i životinje na okolinu. Budući da se zagađivanje okoline povećava nastoji se umanjiti kao i odrediti šta prouzrokuje štetu u prirodi. Sama riječ ekologija je grčkog porijekla i u prevodu predstavlja dom. Ljudska bića nanose štetu okolini u kojoj žive. Ekologija se razlikuje od drugih naučnih disciplina po načinu kako živa bića utiču na sredinu u kojoj žive. Sa porastom narušavanja ravnoteže u ekologiji mnoge zemlje koje su razvijene kao i zemlje koje se razvijaju naročito zemlje Evropske unije pokrenule su projekte koji predstavljaju prepreku da dođe do zagađivanja životne sredine a faktori koji imaju uticaja na ravnotežu u ekologiji su brojni faktori neki od njih su uvećanje populacije, struktura koja nije pravilna, kao i neredovno korištenje hrane kao i energije. Da bih došlo do sprečavanja efekata koji su negativni kao što predstavlja poremećaj klime, otpad nuklearnog porijekla i širenja raznih oboljenja projekt Eko Etiket je u današnje vrijeme zaživio. Eko oznaka predstavlja sistem koji je stvoren od strane Vijeća Evropske unije 1992 godine za zaštitu zelenih proizvoda kao i zaštitu okoline².

2. PRIRODNI RESURSI

Prirodni resursi predstavljaju ona dobra koji se dobijaju od strane prirode. Priroda predstavlja cjelinu. Čovjek je izmijenio ekosisteme u tolikoj mjeri tako da više nemaju osobine koje su u prošlosti posjedovali. Na nekadašnjim prostranstvima gdje su bile šume sada se nalaze velika naselja koja naseljava veliki broj ljudi. Prirodni resursi nalaze se u okruženju prirode i ne postoji potreba da se mijenjaju od strane ljudi. Njegova proizvodnja se ne odvija pomoću ljudske tehnologije.

² ekoetiket.com/bs/ekoloji/neden – ekoloji – onemlidor/ (21.11.2021. 6:21h).

Resursi se upotrebljavaju da bih zadovoljili životne potrebe kako ljudi tako i drugih živih bića. Ovo je bitna pojava koju treba uvažiti jer kada je riječ o prirodnim resursima često pada u zaborav da postoji veliki broj živih bića kojima su potrebni prirodni resursi kao i nama da bih mogli živjeti. Sa ekonomske strane ti resursi imaju važnu ulogu da bih došlo do razvoja velikih gradova

Prirodni resursi mogu postojati bez ovisnosti jednih od drugih. Postoje prirodni resursi koji su u manjoj mjeri dostupni i kojima je neophodna ljudska tehnologija da bih te prirodne resurse izvukla. Kao primjer moglo bih se navesti ulje koje je prirodni resurs za čije su vađenje potrebne mašine.

2.1. Značaj čuvanja prirodnih resursa

Veliki broj ljudi svaki dan čuje u vijestima kao i u člancima o okolini i o potrebi čuvanja prirodnih resursa. Ljudi ne znaju koliko su bitni prirodni resursi i ne razumiju koja je potreba za čuvanjem onoga što čovjeku koristi kao sirovina. U današnje vrijeme posjedujemo puno resursa da bih došlo do održavanja svog životnog ritma. Svi resursi nisu prirodni.

Može izgledati da se prirodni resursi nalaze u drugom planu kada je u pitanju važnost za društvo. Ako se gleda pozadina različitih vrsta resursa kao i od koga vode porijeklo resursi ili kako su resursi nastali može se uočiti koliko su važni prirodni resursi za nas.

Jedan od razloga zašto su važni resursi jeste da su oni od bitnog značaja za život. Kao primjer mogla bih se navesti voda i vazduh koji su elementi prirode koji se mogu koristiti za veliki broj stvari. Postoji mogućnost da se upotrijebe za prouizvodnju energije na način koji nije ograničen koji ne vrši zagađivanje i sa sve efikasnijim troškovima koji se odnose na proizvodnju. Iz ovih praktičnih resursa postoji mogućnost da se proizvedu neke sirovine kao i energija koju upotrebljavamo za transport, električnu energiju ili se upotrebljava u industriji.

2.2. Vrste resursa

Resursi se mogu podijeliti na različite vrste zavisno od izvora. Mogu se razlikovati obnovljivi i neobnovljivi izvori. Ova podjela zavisi od vremena koje je potrebno za obnavljanje dok se upotrebljavaju.

2.2.1. Obnovljivi izvori

Obnovljivi izvori su izvori koji su trajno dostupni u prirodi. Mogu biti prisutni na čitavoj planeti. Tako sunčevo zračenje predstavlja izvor energije koji se

upotrebljava za proizvodnju električne energije i koji je prisutan na čitavoj planeti. Prednost je u tome što se ne iscrpljuje čak i kada se upotrebljava u velikoj mjeri.

Mora da postoji opreznost u vezi sa ovim gledištem. Nije stvar u tome da je došlo do iscrpljenja resursa već u načinu na koji je došlo do prikuoljanja resursa. Kao primjeri obnovljivih prirodnih resursa mogu se navesti: voda, sunčevo zračenje, vjetar kao i biomasa. Iz navedenih elemenata postoji mogućnost dobijanja energije kao što je hidraulika, plima i oseka, vjetar kao i geotermalna energija.

2.2.2. Neobnovljivi izvori

Neobnovljivi izvori su oni izvori čije je stvaranje presporo da bih se obnovilo kroz upotrebu. Ne postoji mogućnost ponovnog korištenja i obnavljanja sa zadovoljavajućom brzinom. Ovi resursi se nalaze na našoj planeti u količinama koje su ograničene. Osnovna misao je da se postigne ravnoteža između različitih vrsta prirodnih resursa i upotrebljavati ih u saglasnosti tako da ih naša planeta može nastaviti sa stvaranjem u dužem vremeskom periodu³.

3. OČUVANJE PRIRODNE I BIOLOŠKE RAZNOVRSNOSTI

Sve što trošimo, upotrebljavamo, vidimo ima porijeklo od same prirode. Da bih se očuvala priroda kao i svi njeni resursi vrši se kroz zaštitu, održavanje, nadgledanje ili obnavljanje mjesta kao i prirodnih resursa kao što su šume i vode. Pošto su prirodni resursi ograničeni a da bih se stvorili potrebni su milioni godina, čovjek ih upotrebljava za beskonačno trošenje i udobnost. Čovjek postaje prijatnija prirodnim resursima pošto se čovjek upliće u prirodne resurse svakim danom sve više i više.

Radi iskorištavanja prirodnih resursa i postojanja neravnoteže u ekosistemu ljudska bića se suočavaju sa mogućim rizicima kao što su prirodne katastrofe globalnog zagrijavanja kao i pojavom raznih bolesti. Veoma je bitno izvršiti zaštitu prirode kao bih se spriječilo uništavanje šuma, trgovina divljim biljkama i životinjama koja nije legalna spriječiti zagađivanje upotrebu plastike, hemikalija kao i razvoj industrije da bih se stvorilo okruženje koje je zdravo za sadašnje i buduće generacije.

25% lijekova koji se upotrebljavaju u zemljama koje su razvijene dobijeni su od biljaka.

Za proizvodnju toaletnog papira dnevno se upotrijebi gotovo 27 000 stabala.

Postoji procjena da oko 50 000 vrsta koje žive u tropskim šumama godišnje izumre. To bih u prosjeku iznosilo 137 vrsta dnevno.

Sječa kišnih šuma iznosi 100 hektara u minuti.

Na deponijama otpada je 35% materijala od ambalaže.

Bacanje plastičnih kesa kao i materijala od plastike uništava skoro milion morskih bića.

Izuzetno mali broj biljaka je izučavan kada su u pitanju supstance koje se mogu upotrebljavati za proizvodnju lijekova što je dovoljan razlog da se čuvaju biljke i njihova staništa.

Oko 3000 vrsta biljaka je upotrebljeno u ishrani što iznosi oko 1% vrsta koje su poznate⁴.

4. CIRKULARNA EKONOMIJA

Privreda evropskih zemalja koje su razvijene sve više se odmiče od modela linearne ekonomije koja se odnosi na princip „uzmi – napravi – odloži“. Cirkularna ekonomija daje novi model „proizvod – otpad – proizvod“. Da bih došlo do ekonomskog rasta potrebna je što veća ponovna upotreba materijala od strane proizvođača čiji je „životni ciklus“ završen i da se što manje upotrebljavaju novi resursi. Ne treba razmišljati o otpadu nego o proizvodu treba razmišljati o tome kako je proizvod dizajniran, koliko se može reciklirati, kako je proizveden i koliko je koristan za životnu sredinu. Proizvodi su tako uređeni da se sa lakoćom mogu opet upotrijebiti, da se rastave, poprave ili da se recikliraju. U toku proizvodnje koriste se izvori energije koji se obnavljaju.

Da bih došlo do cirkularne ekonomije reciklaža predstavlja vodeći alat. Cirkularna ekonomija nam nameće potrebu da ponovo ispitamo svoj odnos koji imamo prema prirodnim resursima⁵.

5. RECIKLAŽA

Reciklaža predstavlja proces putem koje dolazi do izdvajanja materijala iz otpada i njegovu ponovnu upotrebu u iste ili neke druge ciljeve koji su slični. Proces obuhvata prikupljanje, razdvajanje, preradu kao i izradu novih proizvoda iz stvari kao i materijala koji su već upotrebljavani. Bitno je da se izvrši razdvajanje otpada prema vrsti budući da se mnoge materije koje su otpadne mogu opet upotrijebiti ako su razdvojene. Za sve što postoji mogućnost da se opet iskoristi a da se ne baci je recikliraje. Nekih od primjera za reciklažu koje susrećemo u svakodnevnom životu su:

- poklanjanje odjeće koju ne nosimo (u svakom slučaju je bolje i korištenje nego da se odjeća odlaže kao otpad).
- izgradnja komposta od organskog otpada i itd.

Postoje materije koje nisu biološki razgradive kao što je stiropor ne postoji

mogućnost reciklaže stiropora ali se mogu ekološki zamjeniti. Bez upotrebe reciklaže u svakodnevnom životu nije moguće zamisliti upravljanje otpadom.

Reciklaža posjeduje tri osnovna principa (RRR):

R – reduce- smanjiti

R- reuse – ponovo koristiti

R – recycle – reciklirati.

Putem reciklaže može da dođe do ostvarivanja sljedećih ciljeva:

- putem reciklaže vrši se ušteda resursa koji predstavljaju sirovinu (svi materijali vode porijeklo iz prirode i nalaze se u prirodi u količinama koje su ograničene).
- putem reciklaže se postiže ušteda energije (ne dolazi do trošenja energije u primarnim procesima kao ni u toku transporta koji te procese prati a dobija se energija koja je dodatna kao posljedica sagorijevanja od strane materijala koji se ne recikliraju).
- putem reciklaže se postiže zaštita životne sredine (otpad zapostavlja životno okruženje a putem reciklaže dolazi do zaštite životne sredine)
- reciklaža može da omogući otvaranje novih radnih mjesta (u toku odvijanja procesa reciklaže potrebni su znanje i rad što povlači potrebu za novim radnim mjestima i zapošljavanju radnika).

U pogledu mogućnosti da se ponovo upotrijebe materijali mogu biti:

- reciklabilni - postoji mogućnost da se ponovo upotrijebe tako što će se vratiti u proces proizvodnje,
- nerekiklabilni - ne postoji mogućnost da se ponovo vrata u proces proizvodnje i upotrebljavaju se za dobijanje energije putem spaljivanja ili se odlažu na način koji je ekološki siguran.

Postoji mogućnost da se reciklira: papir, kartonske kutije, materijali od plastike, staklo, aluminijumski otpad, kao i otpad od bakara i gvožđa, keramika kao i elektronski i električni otpad.

5.1. Recikliranje papira

Dobijanje papira je iz celulozne sirovine koja potiče od drveta.

Postoji potreba za sječom velikog broja stabala da bih došlo do proizvodnje papira. Pošto je u pitanju prirodni resurs treba brinuti o njegovoj količini. Kao primjer koji pokazuje nepostojanje brige je Kina čija je teritorija bila pokrivena sa 90% šume a danas na njenoj teritoriji postoji samo 5% šume.

Papir u našem otpadu zauzima procenat od 30%. Postoji mogućnost da se podvrgnu reciklaži sve vrste otpadnih novina, zatim karton, kese od papira i od kartona papir koji se upotrebljava za pisanje kao i sva ambalaža koja je izgrađena od papira i kartona i reciklaža se može izvršiti 5 – 7 puta.

Putem reciklaže 1 tone kancelarijskog papira vrši se ušteda 4 200 kW električne energije kao i ušteda 32 000 l vode. Reciklaža smanjuje zagađivanje vazduha za 74% i putem reciklaže smo spasili 17 stabala drveta.

5.2. Recikliranje plastike

Plastika predstavlja vrstu materijala koji potiče iz nafte. Rude koja je prisutna u unutrašnjosti Zemlje. Prema sadašnjoj proizvodnji postoji procjena da će doći do nestanka rezervi nafte za 35 godina. Da bih došlo do razgradnje različitih proizvoda koji su napravljeni od plastike potrebno je od 100 – 1 000 godina. Da bih se spalile 4 plastične kese potrebno je da se potroši ona količina kiseonika koliko je neophodno čovjeku za jedan dan. Što ukazuje na opasnost usljed uništavanja i spaljivanja plastike. Kao najbolje rješenje preporučuju se preventivne mjere koje se ogledaju u izbjegavanju kupovine i upotrebi ambalaže koja je napravljena od plastike kao i upotrebi plastičnih kesa.

U posljednje vrijeme dolazi do pojave vrste plastike koja podliježe procesu reciklaže i na takvoj plastici je prisutan znak koji ukazuje na mogućnost reciklaže plastike. Postoji potreba da se takva plastika sakuplja i da se podvrgne procesu reciklaže.

Ovo se prije svega odnosi na PET⁶ ambalažu u kojoj kupujemo mineralnu vodu, razne vrste prehrambenih proizvoda kao i na ambalažu u kojoj su pakovana ulja itd.

Kao primjer velike koristi od reciklaže plastike je podatak koji potiče iz Njemačke iz 2001 godine. Sa energijom koja je uštedjena od strane upotrebe stare plastike moglo je 1,8 miliona domaćinstava u Berlinu da bude obezbjeđeno električnom energijom u trajanju od 130 dana. To bih u pogledu novca predstavljalo uštedu u iznosu od 523 miliona maraka.

5.3. Recikliranje stakla

Proizvodnja stakla potiče od prirodnih materijala a to su: kvarcni pijesak, voda, kreč i treba imati u vidu kolike su njihove zalihe. U toku proizvodnje stakla dolazi do utroška puno energije, a u vazduh dolazi do ispuštanja ogromne količine gasova koji su štetni.

⁶ PET je oznaka za polietilentereftalat koji se upotrebljava tokom proizvodnje ambalaže od plastike za razna pića.

Prednosti koje se odnose na reciklažu stakla su:

putem reciklaže stakla štedi se energija u iznosu od 25%

putem reciklaže stakla se vrlo malo zagađuje vazduh

prilikom reciklaže 1 tone stakla dolazi do uštede 30 tona nafte

dolazi do umanjivanja prostora koji su potrebni za odlaganje stakla.

Treba imati u vidu da reciklaža predstavlja drugu najbolju mogućnost a naj-prihvatljivije ekološko rješenje je da se koristi ambalaža koja je povratna. Prilikom reciklaže jedne flaše od stakla dolazi do uštede toliko energije da jedna sijalica od 100 W može da proizvodi svjetlost u trajanju od 4 sata.

5.4. Reciklaža metala

Kada se govori o reciklaži metala onda se misli na aluminijum, bakar i gvožđe. Od materijala od metala se vrši izrada automobila, autobusa, vozova, aviona i dr. Proces dobijanja metala se postiže putem prerade određene rude. Prije svega se vrši iskopavanje ruda putem koje se vrši uništavanje predjela kao što su livade, brda i planine. Potom se rude prečišćavaju tako što se ispiraju u vodi koja se tim putem zagađuje. U zemljama koje su razvijenije automobili koji su stari se upućuju na recikliranje a data je mogućnost da se uz odgovarajuću doplatu kupi novi automobil. Kod nas postoji mogućnost da se za početak počne sa skupljanje konzervi, zatim bočica kao i kutijica od metala. Kao najbolje ekološko rješenje nameće se potreba da se ne vrši kupovanje niti upotreba proizvoda koji imaju ambalažu od metala.

5.5. Reciklaža elektronskog i električnog otpada

Električni i elektronski otpad spadaju u grupu otpada koji je opasan. Električni i elektronski otpad se odnosi na kućne aparate, opremu koja se odnosi na rasvjetu, uređaje koji se koriste u medicini, na cijevi koje su fluorescentne itd. Navedeni proizvodi u sebi sadrže živu zatim olovo, kadmijum, berilijum itd. U slučaju da se van propisa ostave na komunalnu deponiju vrše zagađivanje kao i uništavanje životne sredine a kao posljedicu mogu izazvati i zdravstvene probleme kao što su bolesti jetre, zatim bubrega, mozga postoji mogućnost da uzrokuju razne vrste karcinoma. Kao preporuka navodi se da se kupuju proizvodi koji su kvalitetni i da se vrši popravka aparata koji su stari.

5.6. Zašto treba reciklirati?

Recikliram zato što se putem reciklaže:

- u manjoj mjeri se vrši uništavanje prirode jer se putem reciklaže čuvaju

sirovine koje su prirodne,

- putem reciklaže dolazi do umanjivanja uticaja od strane otpada u pogledu zagađivanja vode, vazduha i zemlje.
- putem reciklaže vrši očuvanje života kao i zdravlja biljnih i životinjskih vrsta.
- putem reciklaže dolazi do umanjivanja količine energije da bih se proizveo neki proizvod
- putem recuklaže dolazi do uštede novca jer putem reciklaže proizvodi postaju jeftiniji
- putem reciklaže dolazi do uštede prostora koji uništen za odlaganje otpada
- putem reciklaže dolazi do uštede prostora u prirodi koji bih bio upropašten radi sirovina
- putem reciklaže naša okolina postaje čistija i ljepša.

5.7. Vrijeme potrebno za prirodnu razgradnju materijala

Vremenski period koji je potreban da bih se neki materijal na prirodan način razgradio bilo na deponiji ili u prirodi je različit tako da bih se :

- razgradila hrana, cvijeće kao i svi proizvodi koji su organskog porijekla potrebno je da prođe vremenski period od 1 do 2 nedelje.
- da bih se razgradio papir koji nije plastificiran potrebno je da protekne vremenski period od 10 do 30 dana
- da bih se razgradila odjeća koja je izrađena od pamuka potreban je vremenski period od 2 do 5 mjeseci
- da bih došlo do razgradnje predmeta koji su izrađeni od vune potrebno je da protekne 1 godina
- da bih se razgradilo drvo potrebno je od 10 do 15 godina
- da bih došlo do razgradnje konzervi treba da prođe čak 100 do 500 godina
- da bih došlo do razgradnje plastične kese treba da prođe 400 do milion godina
- flaše od stakla ne mogu se razgraditi nikada.

5.8. Biorazgradivi otpad i kompostiranje

Ostaci koji nastaju od strane biljaka i životinja – proizvodi koji su organski predstavljaju 35% - 40% čvrstog otpada. Ova količina otpada koja je prilično velika može da bude prerađena putem razlaganja. Razlaganje predstavlja proces koji je prirodan u kojem od strane bakterija i gljivica dolazi do razgradnje ostataka od strane biljaka i životinja koji se pretvaraju u zemlju koja je kvalitetna koja je poznatija kao humus. Takva zemlja je veoma korisna za uzgajanje cvijeća kao i za uzgoj

povrća. Navedeni postupak je čist nije skup, i siguran i znatno umanjuje količinu otpada. Prestaje potreba da se vrši upotrebljvanje hemikalija đubriva koje su u velikoj mjeri opasne.

Da bih došlo do proizvodnje humusa potrebno je iskopati rupu željenih dimenzija kod koje se mogu ograditi dno i zidovi ciglama kako bih se oneomogućilo mješanje sa zemljom koja je spolja kao i da bih se spriječio ulazak voda koje su otpadne. Svaki put kada dolazi do dodavanja ostataka od jela ili sličnoga vrši se prekrivanje tankim slojem od lišća pa se zatim prekrije slojem zemlje kako ne bih bilo neprijatnih mirisa. Nakon proteka 45 dana dolazi do nastanka veoma korisne crne zemlje – humusa. Da bih ovaj proces trajao kraće potrebno je da se nakon kiše prikupi što više glisti i ubaciti ih u ovu rupu da vrše prirodno razgrađivanje hrane.

Koristi humusne zemlje:

- zemlja u dužem vremenskom periodu predstavlja hranu za biljke
- humusna zemlja biljkama daje 16 neophodnih sastojaka koji su hranjivi
- ne postoje posljedice koje se odnose na veliku kiselost i baznost kao što je slučaj kod hemijskih đubriva
- humusnu zemlju je lakše obrađivati
- humusna zemlja je u ljetnom periodu hladnija dok je u zimskom periodu toplija
- humusna zemlja oneomogućava eroziju odnošenje kao i spiranje zemlje
- humusna zemlja vrši kontrolu u pogledu rasta korova u bašti⁷.

5.9. Ušteda sirovinskih resursa putem reciklaže

Kada materijale koji su upotrebljavani podvrgnemo procesu reciklaže putem koje dobijamo novi proizvod dolazi do smanjivanje potrebe za upotrebom resursa iz prirode. Resursi koji predstavljaju sirovinu nalaze se na planeti u ograničenim količinama u slučaju nebrižnog odnosa prema resursima čovječanstvo će u budućnosti imati problem sa nestašicom nafte, zatim uglja, drveta kao i drugih materijala.

5.10. Ušteda energije putem reciklaže

Korištenjem materijala koji su reciklirani u proizvodnji dovodi do uštede energije budući da je veća potrošnja ukoliko do novih proizvoda dokazimo preradom resursa iz prirode nego kada se izgrađuju od materijala koji su reciklirani. Ušteda energije predstavlja bitan faktor u pogledu očuvvanja životne sredine i umanjivanju globalnog zagrijavanja i posljedica koje globalno zagrijavanje ima na planetu Zemlju.

5.11. Zaštita životne sredine putem reciklaže

Procesi putem kojih se dobijaju rude kao i sirovine negativno utiču na životnu sredinu. Umanjivanjem korištenja prirodnih resursa dolazi do umanjivanja u pogledu zagađivanja vazduha, vode i zemljišta tako da reciklaža predstavlja bitan faktor u pogledu zaštite prirode. Štednja energije doprinosi umanjenom emitovanju gasova koji dovode do efekta staklene bašte.

5.12. Doprinos reciklaže u pogledu smanjivanja deponija i degradacije tla

Na planeti živi 7 milijardi ljudi. Sa porastom broja stanovnika na Zemlji dolazi do povećanja otpada koji se svaki dan stvara kako u domaćinstvima tako i u privredi. Svaki put dolazi do povećanja deponija na kojima se odlaže otpad a koje dovode do degradacije tla, dovode do umanjivanja površina zemljišta koje se obrađuje i postaju mogući izvori zaraze koji se javljaju kod ljudi i životinja. Reciklaža znatno umanjuje količinu otpada koji se odlaže na deponije. Reciklaža doprinosi umanjenju emisije metana gasa koji se proizvodi na deponijama i koji dovodi do efekta staklene bašte i izaziva štetne klimatske promjene na Zemlji⁸.

6. RECIKLAŽA U REPUBLICI SRPSKOJ

Što se tiče reciklaže u Republici Srpskoj ona je u povoju. U Doboju postoji preduzeće koje je jedino koje se bavi reciklažom PET ambalaže u Bosni i Hercegovini ističe se da se kod nas nedovoljno prikuplja i vrši razvrstavanje otpada tako da od 500 tona kolika je mogućnost fabrike ona po mjesecu recikliraja samo 300 tona. Samo otpad koji je razvrstan odnosno PET, je dostupan da se dalje reciklira. Tehnologija je skupa i dobija se proizvod koji je kvalitetan koji se kasnije može izvoziti u zemlje Evropske unije kao i u okruženje. Problem koji se odnosi na prikupljanje kao i klasiranje otpada treba da se riješi sistemski. Tim problemom se bavi Fond za zaštitu životne sredine i ekonomsku efikasnost Republike Srpske. Sredstva dobijaju putem naknada od zagađivača a vrše ulaganja i u projekte. Održavanja infrastrukture za sakupljanje, razdvajanje i zbrinjavanje otpada od ambalaže. U to je do sada uloženo 7 miliona maraka.

Došlo je do nabavke preko 20 vozila za komunalna preduzeća koja daju svoj doprinos u većoj količini prikupljanja, došlo je do nabavke 1 000 kanti, zatim kontejnera, nekoliko sortirnica i druge opreme koja se koristi za razdvajanje otpada u centrima za reciklažu. Da bih došlo do unapređivanja infrastrukture i motivisanja onih koji se bave upravljanjem otpadom potrebna su sredstva kojih trenutno nema u dovoljnoj količini. Način da se do sredstava dođe je putem sistema naknade za

zagađivače svim vrstama otpada. Time bih mogao da se vrši uticaj i na svijest kod građana.

Na deponiji u Banjoj Luci u toku jedne godine deponuje se 100. 000 tona otpada koji nije razvrstan. U svhu sprečavanja količine otpada priprema se pogon koji će služiti za presovanje⁹.

7. ZAKLJUČAK

Prirodni resursi su dobra koja se dobijaju iz prirode. Prirodni resursi se koriste da bih se udovoljilo potrebama života kako ljudi tako i svih drugih živih bića. Važnost prirodnih resursa proizilazi iz toga što su oni od velikog značaja za život kao što su voda i vazduh koji predstavljaju elemente prirode koji se mogu upotrijebiti za proizvodnju energije na način koji nema ograničenje i putem kojeg se ne vrši zagađivanje. Što se tiče vrste resursa razlikuju se obnovljivi i neobnovljivi izvori zavisno od vremena koje mu je potrebno za obnavljanje dok su u upotrebi. Obnovljivi izvori su izvori koji su u prirodi stalno dostupni. Neobnovljivi izvori su izvori koji se stvaraju vrlo sporo. Zbog prevelike upotrebe prirodnih resursa i prisutnosti neravnoteže u ekosistemu ljudi se suočavaju sa rizicima kao što su prirodne katastrofe koje dovode do globalnog zagrijavanja kao i sa mogućim rizicima da dođe do pojave raznih bolesti.

U privredi zemalja u Evropi koje su razvijenije dolazi većim dijelom do odmicanja od modela linearne ekonomije koja se zasniva na principu „uzmi – napravi – odloži“. Putem cirkularne ekonomije dolazi do novog modela „proizvod – otpad – proizvod“. Da bih se uzrokovao rast u ekonomiji raste potreba za što većom ponovnom upotrebom materijala od proizvoda koji je svoj „životni ciklus“ završio i da se što manje vrši upotreba novih resursa iz prirode. Putem reciklaže se vrši izdvajanje materijala iz otpada i ponovno korištenje materijala.

Neki od ciljeva koji se mogu postići putem reciklaže su: putem reciklaže se ostvaruje ušteda resursa koji su sirovina, reciklažom se vrši ušteda energije, reciklažom se doprinosi zaštiti životne sredine, proces reciklaže dovodi do otvaranja novih radnih mjesta. Reciklirati se može veliki broj materijala kao što su: papir, zatim kartonske kutije, i otpad od plastike, staklo, otpad od aluminijuma, bakra i gvožđa, reciklaži podliježe i keramika kao i elektronski i električni otpad. Resursi koji su sirovina prisutni su na planeti u ograničenim količinama u slučaju da odnos prema resursima ne bude brižan u budućnosti će biti problem sa nedostatkom nafte uglja, drveta i nekih drugih materijala.

Putem reciklaže dolazi do uštede energije koja predstavlja bitan faktor kada

⁹ akta.ba/vijesti/reciklaza -u – rs – u – tek – u – povoju/91575 (20.11.2021. 12:44h)

je riješ o očuvanju životne sredine i umanjivanju globalnog zagrijavanja kao i posljedica koje globalno zagrijavaje prouzrokuje. Reciklaža doprinosi zaštiti životne sredine manjim iskorištavanjem prirodnih resursa manje se zagađuje vazduh, voda kao i zemljište. Reciklaža doprinosi manjem broju deponija i smanjivanju degradacije tla.

Što se tiče reciklaže u Republici Srpskoj ona je u začetku. Postoji jedno preduzeće koje se jedino bavi reciklažom PET ambalaže u Bosni i Hercegovini. Kao problem navodi se da se kod nas nedovoljno vrši prikupljanje kao i razvrstavanje otpada.

8. LITERATURA

1. [ekoetiket.com/bs/ekoloji/neden-ekoloji – onemlidir/](http://ekoetiket.com/bs/ekoloji/neden-ekoloji-onemlidir/) (21.11.2021. 6:21h)
2. [renovablesverdes.com/bs/prirodni . resursi/](http://renovablesverdes.com/bs/prirodni-resursi/) (17.11.2021. 5:20h)
3. [euinfo.ba/bs/ocuvajmo- prirodnu- i- biolosku-raznolikost](http://euinfo.ba/bs/ocuvajmo-prirodnu-i-biolosku-raznolikost) (17.11.2021. 5:39h)
4. [osce.org/files/f/documents/a/5/292311. PDF](http://osce.org/files/f/documents/a/5/292311.PDF)(17.11.2021. 5:54h)
5. [cistoca.ba/sta- je – to – reciklaza/](http://cistoca.ba/sta-je-to-reciklaza/) (17.11.2021. 6:6 h)
6. [greentech.rs/index.php/zasto – reciklirati](http://greentech.rs/index.php/zasto-reciklirati) (17.11.2021. 6:19h)
7. [akta.ba/vijesti/reciklaza -u – rs – u – tek – u – povoju/91575](http://akta.ba/vijesti/reciklaza-u-rs-u-tek-u-povoju/91575) (20.11.2021. 12:44h)

CONSERVATION OF NATURAL RESOURCES THROUGH A CIRCULAR ECONOMY

Biljana Bespaljko, Asst. Prof., PhD¹⁰

Summary: *The writing of this paper has the task of pointing out what effect can a circular economy have for the purpose of conservation of natural resources and exploitation of natural resources to the least possible extent. By the growing development of the economy as well as by the increase of the number of people on earth, the need grows for increased use of natural resources for the purpose of manufacturing of certain products which are consumed daily. As a consequence of consumption of any product, a certain quantity of waste arises which also represents an ecological problem primarily in respect of disposal of that waste. Exploitation of nature by man for many years and recently by increased polluting of the environment by traffic, factories, burning of waste in an inadequate manner as well as by inadequate use of fuels for heating leads to climate changes. Climate changes are becoming a global problem and an increasing number of people are feeling health problems because of climate change. Climate changes also have a great effect on the flora and fauna. As a consequence of polluting of the environment, primarily the water, air, land and forests, it has come to a complete destruction of some plant and animal species and some plant and animal species are in danger of survival if the destruction of their habitat continues. Most natural resources such as water, air, forests and land are to a greater extent exploited and polluted and many years need to pass for renewal of these resources. For the purpose of reducing of exploitation of natural resources and prevention of ecological problems, a circular economy can be used. A circular economy is achieved through recycling. Recycling enables a new product to be made from waste. Most products can be recycled multiple times. The exploitation of natural resources can be reduced through recycling, the costs of waste storage can be reduced, and a certain number of people can be employed that will be involved in the recycling process itself. In order to reduce the negative effects on nature and to conserve natural resources, one should strive to strengthen human consciousness for separation of waste and its recycling because recycling also has an economic and ecological benefit and it can reduce the negative effects on nature.*

Key words: natural resources, waste, a circular economy, recycling, reuse

¹⁰ Professor of Biology at the PI Secondary School of Agriculture in Banja Luka

**EKOLOŠKI I OKOLIŠNI ASPEKTI UZGOJA SMILJA
(HELICHRYSUM ITALICUM (ROTH.) G. DON.)
U HERCEGOVINI**

Tomislav Lukić¹,

Davor Čordaš²,

Antonela Matic³

Sažetak: *Smilje (Helichrysum italicum (Roth.) G. Don.) je ljekovita aromatična biljka koja se tradicionalno koristi već dugi niz godina u zemljama Sredozemlja, a danas izaziva veliki interes koji proizlazi iz njenih brojnih biološki aktivnih svojstava. Iako je Hercegovina podneblje samoniklog smilja kao i brojnih plantaža, znanstvena saznanja o ekologiji i utjecaju na okoliš plantažnoga uzgoja hercegovačkog smilja bila su oskudna. Početkom 21.stoljeća interes za biljnom masom smilja i njenim produktima iznimno raste te dolazi do intenzivnoga prikupljanja samonikloga smilja iz prirode. Ove procese nije pratila kvalitetna edukacija o načinu prikupljanja smilja pa je došlo do gubitka biološke raznolikosti, a prikupljene količine nisu nikada bile dostatne. Pojavljuju se prvi nasadi smilja koje smanjuju pritisak na ekologiju nativnoga smilja. U periodu od samo 10 godina površine pod plantažama smilja povećane su na gotovo 1500ha. Prenamjena zemljišta u smislu pretvaranja šumskih površina niskoga raslinja u poljoprivredne površine kultivirane smiljem predstavlja direktan pritisak na biološku raznolikost hercegovačkoga krša. Kao i svaki proces agromehaničkoga stvaranja monokultura i ovaj prate različite negativne pojave koje*

1 Federalno ministarstvo okoliša i turizma, Sarajevo

2 Univerzitet modernih znanosti – CKM Mostar

3 Univerzitet modernih znanosti – CKM Mostar

uzrokuju biokemijske i morfološke promjene. Ovaj proces se dogodio u Hercegovini gdje su svi antropološki faktori plantažnoga uzgoja smilja imali veliki utjecaj na okoliš, ekologiju i ekonomske procese koji prate ovu djelatnost. U ovom radu usporednom preglednom metodom smo utvrdili okolišne i ekološke aspekte uzgoja smilja.

Ključne riječi: *Helichrysum italicum*, eterično ulje smilja, kemotip, samoniklo nativno smilje, α -pinen, neril-acetat, γ -kurkumen, plantažni uzgoj smilja, okolišni aspekti, ekološki aspekti.

UVOD

Smilje (*Helichrysum italicum* (Roth) G. Don) je ljekovita aromatična biljka iz porodice Asteraceae. Samoniklo raste na prostorima sjeverne Afrike, te zemalja južne Europe; Grčke, Francuske, Italije, Španjolske, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. U posljednjih nekoliko godina javio se izuzetno veliki interes farmaceutske, prehrambene, kozmetičke i parfemske industrije za eteričnim uljem smilja. Eterično ulje i ekstrakti iz smilja posjeduju antioksidacijska, antibakterijska, antiinflamatorna, fungicidna i druga korisna svojstva (Viegas i sur., 2014). Primjena eteričnog ulja smilja u prvom redu ovisi o njegovom kemotipu, odnosno o glavnim komponentama u eteričnom ulju. Tako su na primjer nerol i njegovi derivati poželjni u parfemskoj industriji, dok se kurkumen kemotip ulja više koristi u prehrambenoj industriji (Kladar i sur., 2015). Visok sadržaj β -diketona primjeren je farmaceutskoj i kozmetičkoj industriji. Sadržaj komponenti u eteričnom ulju u prvom redu ovisi o genotipu i uvjetima okoliša u kojem biljka raste (Morone-Fortunato i sur., 2010). Eterično ulje izolirano iz hercegovačkog smilja posjeduje specifičan kemijski sastav u odnosu na druga eterična ulja što mu osigurava visoku kvalitetu i posebnost (Talić i sur., 2019). Zbog svega navedenog plantažni uzgoj smilja u Hercegovini je postao vrlo bitan čimbenik ekonomskog razvoja ove regije. Nedostatak znanja o kemijskom sastavu i farmakološkim svojstvima biljaka iz BiH spada u glavne prijetnje njihovoj održivoj upotrebi (Pećanac, 2007). U Hrvatskoj istraživanja o genotipu smilja koje samoniklo raste duž obale Jadranskog mora analizom populacijske strukture utvrđeno je postojanje dvaju genskih skupova, a populacije su pridružene genskim skupovima ovisno o udjelu pripadnosti. Utvrđena su dva genska skupa koja je moguće objasniti na temelju zemljopisnog položaja mjesta prikupljanja. (Ninčević 2019) Ovakva istraživanja na nativnom smilju iz Hercegovine još nisu urađena, ali zbog zemljopisne sličnosti i ekološki i edafski čimbenika vjerojatnoća je velike genetske sličnosti.

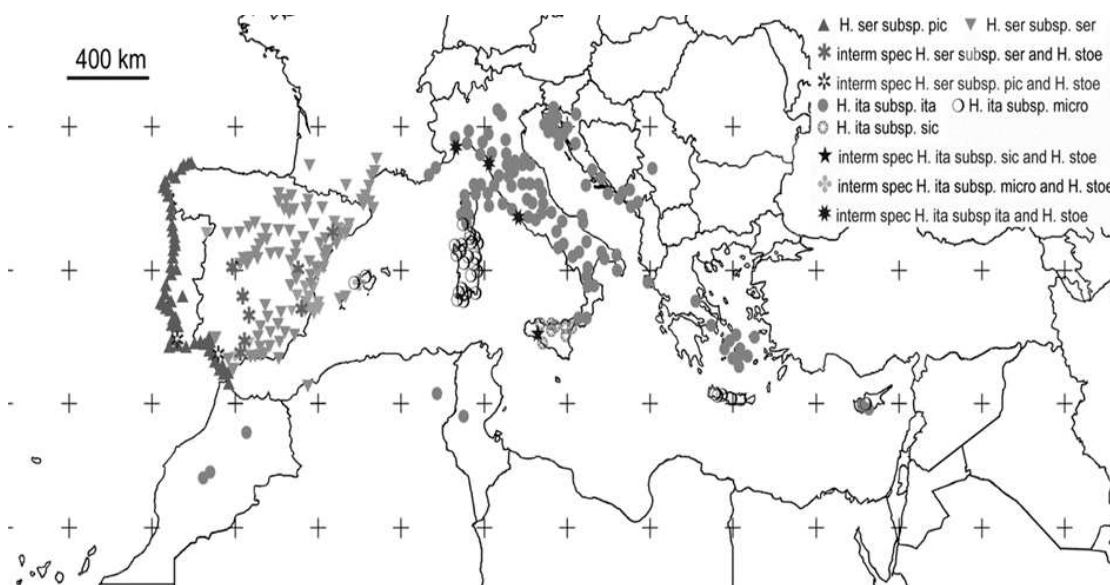
O VRSTI *HELICHRYSUM ITALICUM*

Rod *Helichrysum* (Miller) pripada obitelji Asteraceae te obuhvaća oko 600 vrsta raširenih po cijelome svijetu. U mediteranskom području ovaj rod broji približno 25 nativnih vrsta. Ime *Helichrysum* izvedeno je od grčkih riječi „helios“ i „chryos“ što znači „sunce“ i „zlato“ zbog činjenice da biljne vrste ovog roda imaju karakteristične cvjetove jarko žute boje.

Tablica 1. Taksonomska pripadnost sredozemnog smilja (*Helichrysum italicum* (Roth) G. Don) (FCD, 2021)

Klasifikacijska kategorija	Naziv
Carstvo (Regnum)	Plantae
Koljeno (Phylum)	Magnoliophyta
Razred (Classis)	Magnoliopsida
Red (Ordo)	Asterales
Porodica (Familia)	Asteraceae
Rod (Genus)	<i>Helichrysum</i>
Vrsta (Species)	<i>Helichrysum italicum</i> (Roth) G. Don

Najintezivnije proučavane vrste iz ovog roda posljednjih desetljeća su *Helichrysum arenarium* (L.) Moench, *Helichrysum stoechas* (L.) Moench, *Helichrysum graveolens* (M.Bieb.) Sweet i *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don (Viegas i sur., 2014).

Slika 1. Rasprostranjenost roda *Helichrysum* po vrstama u mediteranskom bazenu (Galbany-Casals, 2011).

Na mediteranskom području najraširenija vrsta je *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don. Sinonimi za ovu vrstu su: *Gnaphalium glutinosum* Ten.; *Gnaphalium italicum* Roth; *Helichrysum angustifolium* var. *numidicum* (Pomel) Maire; *Helichrysum italicum* var. *numidicum* (Pomel) Quézel&Santa; *Helichrysum italicum* var. *serotinum* (Boiss.) O. Bolòs & Vigo; *Helichrysum numidicum* Pomel; *Helichrysum rupestre* subsp. *glutinosum* (Ten.) Nyman; *Helichrysum stoechas* subsp. *numidicum* (Pomel) Batt.).

Narodna imena za smilje su: sredozemno smilje (Domac, 1994), bilobrada, cmilj, cmilje, (Šulek, 1879), margiž (Haračić, 1894), uskolisni smilj (Schlosser i Vukotinović, 1876) i bela brada (Gelenčir 1991).

Helichrysum italicum smilje je samonikla termofilna aromatična biljka koja u prirodnim sastojinama raste u submediteranskom i mediteranskom prostoru. Francuski naziv za smilje je *immortelle*, engleski *everlasting*, bugarski *безсмъртниче* što znači besmrtna ili vječna biljka jer cvijeće ove biljke ne blijedi niti nakon branja. Raste samoniklo na područjima južne Europe, sjeverozapadne Afrike i male Azije, na suhim, kamenitim i osunčanim područjima jer pripada u biljke kserofite (takve biljke se prilagode kako bi preživjele u uvjetima s minimalnim količinama vode). Može rasti u širokom rasponu nadmorskih visina, od razine mora pa do 2200 m (Galbany-Casals, 2011). Stabljika je razgranata, visine 30 – 70 cm, listovi su sjedeći, duguljasti i uski, tupog vrha i malo savijenog ruba, svjetlozelene do sive boje zbog pustenastih dlaka .

Cvjetovi su dvospolni, cjevasti i žuti, skupljeni u male glavice te je više takvih glavica gusto skupljeno u štitasti cvat na vrhu stabljike (plantea.com.hr). Cvatu između (svibnja) lipnja i kolovoza (rujna), te imaju jak i postojan miris sličan kariju (zbog čega se u americi zove *curry plant*). Nakon oplodnje cvjetovi brzo sazrijevaju. Plod je sitna roška (*achenium*). Sjeme je duguljasto, crno, sitno, a 1 g sjemena sadrži 3300-3700 zrna. Žljezdane dlačice koje luče eterična ulja jednog su morfološkog tipa i za sve genotipove *H. italicum* formirane su od 12 stanica (Ninčević i sur. 2019). Dlačice žlijezde formirane su u tri zone: bazalnoj zoni, srednjoj zoni i vršnoj zoni, a nalaze se na cvjetnim laticama, čašicama, braktima i listovima stabljike.

Deblja kutikula listova i guste dlačice na naličju koje štite puči u cilju smanjenja transpiracije, osiguravaju smilju prilagođenost na sušne uvjete staništa, čime ga svrstavaju u skupinu kserofitskog bilja.

Zbog izraženog polimorfizma vrste *H. italicum*, daljnja klasifikacija je ponekad komplicirana i razlikuje se kod raznih autora, te se nekada podvrste preklapaju (Ninčević i sur., 2019).

Slika 2. Botanička skica *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don Ž
(Izvor: catbull.com, 2021)

Galbany-Casalas i suradnici (2006) predlažu podjelu *Helichrysum italicum* u tri podvrste raširenih po raznim dijelovima Mediterana:

- *H. italicum* subsp. *italicum* (Italija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Slovenija, Grčka, istočna mediteranska obala Francuske, Korzika, Egejski otoci i Cipar, te neki lokaliteti u Alžiru, Maroku i Tunisu)
- *H. italicum* subsp. *siculum* (Sicilija)
- *H. italicum* subsp. *microphyllum* (Majorka, Korzika, Sardinija, Kreta i Cipar).

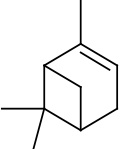
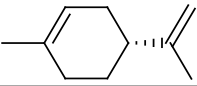
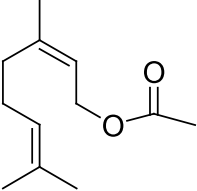
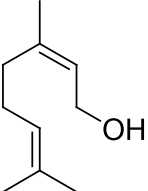
H. italicum se već stoljećima koristi u narodnoj medicini, te postoje čak antički zapisi o upotrebi ove biljke u medicinske svrhe (Viegas i sur., 2014). Interes za ovu biljku se ni danas ne smanjuje. Zahvaljujući svojim svojstvima kao što je sposobnost obnavljanja kože, koristi se u brojnim kozmetičkim brendovima visoke klase. Zbog karakterističnog mirisa koristi se i u industriji parfema, te sve više raste primjena i u prehrambenoj i farmaceutskoj industriji. Dakle, s ekonomske točke gledišta, ova biljka ima velik značaj. To je i potaklo brojne istraživače na daljnje ispitivanje dobrobiti ove biljke na ljudsko zdravlje te je nađeno da posjeduje sljedeća svojstva: prouupalna, antioksidacijska, antimikrobna, antiviralna te antiproliferativna.

ETERIČNA ULJA SMILJA

Eterična ulja ili esencijalna ulja (lat. aetheroleum) su hlapljive tvari koje se dobivaju iz biljnog materijala smilja procesom destilacijom vodenom parom, tještenjem i/ili ekstrakcijom, a sastoje se najviše od terpena. Nastaju u svim djelovima biljke kao konačni produkti metabolizma. Skupljaju se u žljezdanim dlakama ili žljezdanim ljuskama epiderme, u posebnim uljnim stanicama ili većim uljnim stanicama ili većim uljnim zbirnim kanalima.

Eterična ulja smilja pokazuju iznimno veliku različitost i kompleksnost u kemijskom sastavu. Pored brojnih monoterpena i seskviterpena, u uljima su nađeni i brojni neterpenski spojevi kao što su ugljikovodici, alkoholi, eteri, fenoli, aldehidi, ketoni i esteri. U tablici 1 prikazani se kemijske i fizičke osobine glavnih kemijskih spojeva eteričnoga ulja smilja. Istraživanjima je nađeno da sastav eteričnog ulja ovisi o zemljopisnom porijeklu, vremenu branja biljke, dijelu biljke koji se destilira, nadmorskoj visini, vrsti tla te okolišnim faktorima. Povezanost ovog iznimnog kemijskog polimorfizma sa genetikom i okolišnim utjecajima još uvijek nije do kraja razjašnjen.

Tablica 1. Neke od glavnih komponenti eteričnog ulja smilja uz njihova fizikalno-kemijska svojstva

Komponenta	CAS broj	Struktura	Molekulska formula	Molekulska masa	Vrelište °C	Refrakcijski indeks (20 °C)	Relativna gustoća g/mL (20 °C)
α -Pinen	7785-70-8		$C_{10}H_{16}$	136,23	157,9	1,465	0,858
D-Limonen	5989-27-5		$C_{10}H_{16}$	136,23	175,4	1,473	0,842
Neril-acetat	141-12-8		$C_{12}H_{22}O_2$	196,29	238,2	1,458-1,464	0,905-0,914
Nerol	106-25-2		$C_{10}H_{18}O$	154,25	227,5	1,4746	0,875-0,880

Komponenta	CAS broj	Struktura	Molekulska formula	Molekulska masa	Vrelište °C	Refrakcijski indeks (20 °C)	Relativna gustoća g/mL (20 °C)
γ -Kurkumen	28976-68-3		$C_{15}H_{24}$	204,35	277	-	0,8810
α -Kurkumen	644-30-4		$C_{15}H_{22}$	202,34	276,3	1,494	0,87640
α -Selinen	473-13-2		$C_{15}H_{24}$	204,35	270,0	1,489	0,888
β -Selinen	17066-67-0		$C_{15}H_{24}$	204,35	260,0-263,0	1,488	0,88
Italicen	94535-52-1		$C_{15}H_{24}$	204,35	262,5	1,515	0,94
4,6,9-Tri-metil-8-de-ken-3,5-dion	13851-06-4		$C_{13}H_{22}O_2$	210,31	293,3±15,0	1,449	0,9±0,1
2,4,6,9-Tetrame-tildek-8-en-3,5-dion	13851-07-5		$C_{14}H_{24}O_2$	224,34	305,3±17,0	1,450	0,9±0,1
5,7,10-Trimeti-lundek-9-en-4,6-dion	94201-70-4		$C_{14}H_{24}O_2$	224,34	-	-	-

Ekološki aspekti nativnoga i plantažni uzgojenoga smilja

Za rast bilja važni okolišni čimbenici su toplina, vlažnost, kemijski sastav tla, zemljopisni položaj, nadmorska visina, alelopatija i insolacija. Toplina je jedan od najvažniji čimbenika za rast bilja. Utiče na sve fiziološke procese u biljci te rasprostranjenost i brojnost populacije. Toplina utječe na proces osmoze, kruženja tvari u biljci, apsorpciju CO₂, fotosintezu, klijanje sjemena, rast i vrijeme cvjetanja.

Od fizikalnih svojstava treba istaknuti teksturu i strukturu, a od kemijskih pH vrijednost (kiselost tla) te količinu humusa i hranjiva u tlu. Svaka vrsta ima specifične zahtjeve prema tlu, ali generalno ljekovito bilje preferira tla dobre strukture (mrvičasta i rastresita) i vodozračnog režima (dobre propusnosti za vodu i zrak) te bogata humusom, dok slabo podnosi teška, glinena i hladna tla slabe propusnosti za vodu koje svakako treba izbjegavati, kao i kisela tla. Smilje je kserofitna biljka koju prirodno samoniklu nalazimo na suhim, pjeskovitim i kamenitim područjima mediteranske regije. Smilje u svom nativnom obliku opstaje u ekstremnim zemljišnim uvjetima kao što su pukotine stijena sa vrlo malim količinama zemlje, uz stalnu izloženost suncu i minimalnim količinama vode. Pogoduju joj ocjedita, propusna tla bogata krečnjakom, natrijem, magnezijem, dušikom i drugim mikroelementima. Dobro vegetira u rastresitim crvenicama, dok mu ne odgovaraju nepropusna kisela tla koja dugo zadržavaju vodu. Dobro podnosi i nekompaktna kamenita tla u kojima se stvaraju pore kroz koje korjenovim sustavom dopiše do zaostale plodne zemlje i vode. Zbog bržeg formiranja korijena sadnice smilja nužno je zalijevati u prvoj godini rasta. Kod plantaža izloženih većim količinama vlage često dolazi do bolesti sadnica i truleži korijena.

Schema 1. Ekoloških čimbenika za rast biljaka (prema Voća i sur.2020)

Zemljopisni položaj indirektno utječe na količine padalina, strujanje zraka, temperaturu i broj sunčanih sati. Mnoge vrste biljaka uzgojene u južnim predjelima s više topline sadržavaju eterična ulja koja se vrlo razlikuju po svojim kvantitativnim i kvalitativnim osobinama. Pa tako na višim nadmorskim visinama povećavat će se količina djelatnih tvari i ljekovitost biljaka (lavanda, pelin, timijan, paprena metvica), dok će kod nekih vrsta biti obrnuto. Alelopatija je jedan od vrlo bitnih čimbenika koji se često zanemaruje. Kako smo već rekli prilikom uzgoja ljekovitog bilja potrebno je stvoriti uvjete vrlo slične prirodnime. Alelopatski uvjeti uzgoja smilja apsolutno nisu poštovani pošto u prirodi smilje dolazi u sastojini sa mnogim biljnim vrstama dok je u plantažnom obliku uzgoja monokulturni. Ljekovite i aromatične biljke izlučuju tvari (alelokemikalije) koje već u malim količinama mogu inhibirati, ali i stimulirati rast biljaka.

Smilju pogoduje velika količina svjetlosti pa se smatra heliofitnom biljkom kojoj odgovara klima se velikim insolacijama na godinu. Svjetlost također snažno utječe na metaboličke procese u biljci. Zdravo lišće je važno za intenzitet fotosinteze a time i za rast i prinos biomase. Svjetlost stvara toplinu pa utječe na transpiraciju. Optimalno izlaganje biljke svjetlosti rezultira kvalitetnom fotosintezom i biokemijskim procesima koji se odvijaju u biljci.

Okolišni aspekti plantažni uzgojenoga smilja

Procjena utjecaja plantažnog uzgoja smilja na okoliš provedena je istraživanjem stanja na terenu, uz prikupljanje podataka o plantažama, načinu uzgoja, berbi, destilaciji i plasmanu eteričnih ulja izravno od proizvođača i prerađivača smilja. Procjene su potkrijepljene pregledom znanstvene i stručne literature o plantažnom uzgoj smilja u Hercegovini. Također, korišteni su podaci iz stručnih članaka i knjiga.

Za sagledavanje stanja plantaža u Hercegovini podignutih na kršu za period 2015. godine do 2021. korištena je anketa koja je provedena među uzgajivačima i prerađivačima plantažnog smilja u Hercegovini.

Uvažavajući ekologiju smilja u odnosu na tlo u plantažnom uzgoju se stvaraju uvjeti vrlo slični nativnim sa učešćem kamene frakcije čak do 70%. Priprema plitkih stjenovitih tala uključuje mehanizirano usitnjavanje uz pomoć drobilica koje stijene pretvaraju u šljunak koji ima krupnoću agregata od 2 mm do 75 mm. Na taj način stvorit će se supstrat pogodan za obradu i održavanje plantaže. Plantažni nasadi smilja u principu se podižu na različitim vrstama zemljišta gdje je pH u rasponu od 5 - 8. Kako bi imali preduvjete za ishođenje organskoga certifikata plantaže ne bi smjele biti u blizini prometnica koje imaju veliku frekvenciju vozila, pogotovo teretnih. Izrazito je nepovoljno podizanje nasada uz površine nasadene

drugim kulturama u intenzivnom rastu koje se tretiraju različitim herbicidima, insekticidima i mineralnim gnojivima.

Plantažno smilje se uzgaja kao trajnica u periodu od pet do osam godina. Podizanje nasada pojedini proizvođači smilja su provodili na površinama koje su bile zasađene drugim kulturama. U nekim slučajevima površine su nasađivane leguminozama kao predušjev koje obogaćuju tlo dušikom. Parcele koje su prije prevođenja u površine zasađene smiljem bile zasađene drugim kulturama nosile su rizike kontaminacije zemljišta umjetnim gnojivima i prekomjernom upotrebom pesticida i herbicida. Takve površine prije nasada smiljem trebale su tzv. odmor od biljnih kultura, te vrijeme za potpunu karencu pojedinih kemikalija kojima su tretirane.

Shema 2. Tehnološki čimbenici rasta biljaka (prema Voća i sur.2020)

Međutim, u Hercegovini je puno značajniji bio drugi oblik pripreme tla za nasade smilja, a to je krčenje i obrada kamenjara i područja s niskim šumskim raslinjem. Površine koja se u prostornim planovima vode kao šumsko područje na izrazito kamenim podlogama pretvorena su invazivnim agro mehaničkim metodama u poljoprivredne površine. Ove aktivnosti su uglavnom urađene uz loše pripremljenu dokumentaciju bez studija procjene utjecaja na okoliš. Unatoč upozorenjima stručnjaka rijetko su provođene i dokumentirane analize tla. Od 2010. godine do danas na području Hercegovine kultivirano je preko 1500 ha u svrhu proizvodnje eteričnih ulja smilja.

Ovakvim invazivnim radnjama krajobraz je nekontrolirano narušen, a trajne

štete po okoliš su evidentne po cijeloj regiji Hercegovine.

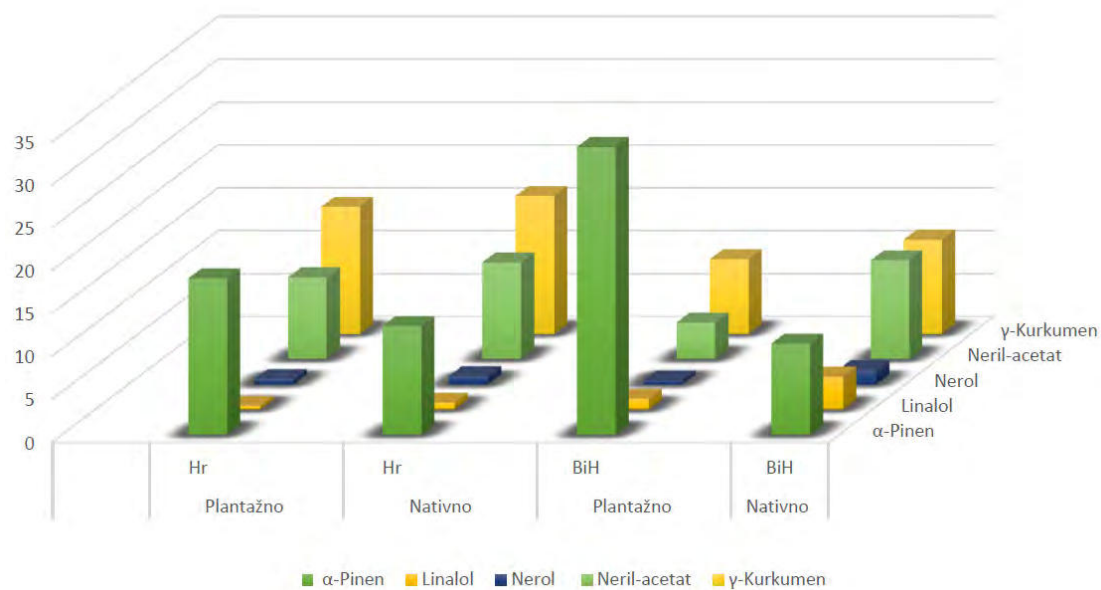
Anketa za sagledavanje stanja plantaža u Hercegovini je provedena tijekom mjeseci veljače i ožujka 2021. godine na uzorku od 10 proizvođača i prerađivača smilja. Anketirani su manji i veći uzgajivači i prerađivači. Motiv zbog koji su krenuli u izgradnju plantaža su ekonomske prirode i vrlo povoljnog odnosa cijene proizvodnje i proizvoda. Sve plantaže anketiranih su izgrađene na melioriranim parcelama iz krša. Na parcelama se uglavnom nalazilo nisko raslinje, makija i smrič. Dio proizvođača sam je proizvodio sadnice iz sjemena dok je dio kupovao formirane sadnice. Većina nije provjeravala biljno i genetsko porijeklo kupljenog materijala. Većina anketiranih nije radila kemijsku analizu tla prije sadnje, a dio ih je navodnjavao plantažu u prvoj godini. Većina nije koristila umjetna gnojiva niti pesticide i herbicide. Gotovo svi su imali problema sa sušenjem formiranih sadnica u prvoj godini rasta u količini od 3% -15%, a kao razlog naveli su agrotehničke probleme i nedovoljno formiranje korijena smilja. Svi anketirani su kao osnovni problem gubitka nasada istaknuli pad cijene otkupa biljne mase prouzročen padom cijene ulja na svjetskom tržištu. Pad je bio od 3,5 KM 2016 godine do 1,0-1,2 KM 2020. godine. Dio anketiranih koji ima svoju destileriju otkupljivao je plantažno uzgojenu biljnu masu smilja i ulje dok hidrolat nije otkupljivao nitko. Na ponudi nije bilo nativnoga smilja, što znači da se prestalo sakupljati u prirodi. Kapaciteti destilerija su vrlo različiti, ali pri nabavci destilerija kvaliteta materijala destilatora nije bila primarna nego cijena. Gotovo svi su nabavljali destilerije od firmi iz BH entiteta Republika Srpska i Republike Srbije. Za pogonsko gorivo se koristi uglavnom srednje lako loživo ulje i LPG (ukapljeni plin). Omjer α -pinena i neril-acetata u zadnjem destilatu uglavnom se kretao od 22-32 % α -pinena i 5-8 % neril acetata. Prerađenu biljnu masu uglavnom odlažu u prirodu, dok je jedan ispitanik naveo kako zbrinjava istu kompostiranjem bez mehanizacije. Svi anketirani koriste sanitarnu vodu kao rashladnu koju ne recirkuliraju. Eterično ulje smilja se čuva uglavnom posudama od inoksa, a transportira u aluminijskim posudama. Ulje se čuva u tamnim prostorijama na dnevnim temperaturama. Za laboratorijska ispitivanja koristi se laboratorij Agromediterranskoga zavoda Mostar, dok dio anketiranih koristi svoj laboratorij i usluge Herkona Mostar. Procjena je kako trenutno na području Hercegovine ima oko 3.000 kg eteričnoga ulja koje nije našlo kupca. Procjena anketiranih da od 45 izgrađenih destilerija radi tek 5. Podaci o površinama pod smiljem koje se održava su različita. Procjena anketiranih je kako u Hercegovini ima trenutno od 200-350 ha plantaža sa kojih se aktivno uzgaja smilje. Procjena istih je kako je 2016 bilo 1000-1200 ha plantaža smilja.

Matin i sur. (2021) objavili su svoje rezultate usporedbe nativnoga i plantažno uzgojenoga smilja sa područja Dalmacije. Iz tablice njihovih istraživanja vidljivo je kako su razlike u koncentracijama pinena i neril-acetata također izražene, ali

ne u mjeri kao u Hercegovini koje su istraživali Talić, Lukić i Odak 2020. Nativno smilje ima kemotip ulja koje se na tržištu naziva ulje prve klase te postiže visoku tržišnu vrijednost, dok plantažni uzgoj nije dao prvu klasu. Vidljivo je kako uzorci ulja iz plantažno uzgojenoga smilja u Hrvatskoj imaju značajno manja odstupanja u količinama α -pinena i neril-acetata u odnosu na ulje iz samonikloga smilja. Ova pojava se objašnjava ekološkim čimbenicima rasta smilja koji se ne mogu reproducirati u plantažnom uzgoju, a jedan od glavnih uzroka je svakako alelopatija.

	α -Pinen	Linalol	Nerol	Neril-acetat	γ -Kurkumen
Plantažno Hr	18,21 +/- 4,9	0,43+/-0,28	0,62+/-0,28	9,53+/-2,97	14,83+/-2,28
Nativno Hr	12,67+/-0,06	0,81+/-0,03	0,96+/-0,05	11,26+/-0,05	16,10+/-0,05
Plantažno BiH	33,53+/-2,16	1,26+/-0,96	0,41+/-0,21	4,26+/-4,25	8,71+/-7,8
Nativno BiH	10,6 +/-8,6	3,82+/-1,5	1,65+/-1,75	11,52 +/-7,92	10,99+/-9,79

Tablica 2. Sastav eteričnog ulja plantažno uzgojenog i nativnoga smiljasa područja Dalmacije (Hr) (Matin i sur 2021) usporedno plantažnoga i nativnoga smilja sa područja Hercegovine (Talić, Lukić i Odak 2020).

Shema 1 Grafički prikaz sastava eteričnog ulja plantažno uzgojenog i nativnoga smilja sa područja Dalmacije (Hr) (Matin i sur 2021) usporedno plantažnoga i nativnoga smilja sa područja Hercegovine (Talić, Lukić i Odak 2020).

Većina uzgajivača smilja u Hercegovini prema provedenim anketama nije provjeravala porijeklo sadnoga materijala. Pojedini proizvođači smilja u Hercegovini su na svojim plantažama zasadili „korzikansko smilje“ ili „smilje sa sjevernohrvatskih otoka“ te dodatno usložili genotip, a time i kemotip ulja hercegovačkog smilja. Pojedini proizvođači i prerađivači su eksperimentirali sa uvezenim sadnim materijalom smiljem te samoinicijativno bez kontrole utvrđivali adaptabilnost. Čak se tvrdi kako se smilje može plantažirati 12 godina iako je od početka introdukcije alohtonoga smilja prošlo tek 7-8 godina. (Džubur 2017) Međutim, vijek trajanje plantaža smilja mnogo je kraće. Autori su pratili plantažu pored Čitluka na kojoj je kamerom 2017. zabilježena priprema i sađenje novoga nasada, da bi 2021. zabilježili sušenje kompletnoga nasada iz neutvrđenih razloga.

Slika 3. Plantaža smilja u blizini Čitluka snimljena 2017., te ista plantaža snimljena 2021. (Foto Lukić T.)

Vjerojatno je to i uzrokom različitih evidentnih morfoloških devijacija biljke koja se svakako odražavaju u primarnim i sekundarnim metabolizmima smilja što pokazuju i rezultati kemijskih analiza eteričnih ulja smilja. (slika 4.)

Slika 4. Morfološke devijacije smilja iz plantažnoga uzgoja (Foto Lukić T. 2017.)

Prerada biljnog materijala smilja je poseban industrijski postupak. Za proizvodnju je nužno osigurati generator pare koji kao energetski izvor koriste fosilna goriva najčešće lako loživo ulje. U Hercegovini trenutno djeluje oko 50 malih i srednjih destilerija koji su izgrađene uglavnom od čeličnih materijala (inox), a većina koristi loživo ulje i LPG. Skladišta loživog ulja su izgrađena korektno, iako ima primjera improvizacije pa tako postoji rizik od nekontroliranog istjecanja zagađujućeg materijala u okoliš. Rashladni uređaji koji se koriste ne recirkuliraju vodu tako da je utrošak pitke sanitarne vode velik te bi se ugradnjom sustava recirkulacije mogao značajno smanjiti. Poseban problem pri destilaciji smilja predstavljaju velike količine zaostalog biljnog materijala. Vlažna slama smilja se uglavnom ne koristi iako postoji cijeli niz načina zbrinjavanja istoga. Postoji mogućnost proizvodnje peleta od otpadnog biljnog materijal ili kompostiranje.

Proizvodnja peleta

Biomasa je vrlo prihvatljivo gorivo s gledišta utjecaja na okoliš jer sadržai vrlo malo ili čak uopće ne sadrži brojne štetne tvari – sumpor, teške metale i sl., koje se nalaze u fosilnim gorivima, a koje se njihovim izgaranjem emitiraju u zrak te

ugrožavaju naše zdravlje i okoliš. Glavna prednost biomase u odnosu na fosilna goriva je njena obnovljivost. Računa se da je opterećenje atmosfere s CO₂ pri korištenju biomase kao goriva zanemarivo, budući da je količina emitiranog CO₂ prilikom izgaranja jednaka količini apsorbiranog CO₂ tijekom rasta biljke. Peleti su prešani biljni ostaci (piljevina, biljna masa i sl.) dobiveni mehaničkim prešanjem u posebnim strojevima. Odlikuju se velikom ogrjevnom sposobnošću i čistoćom sastava. Pretvaranje biljne mase u energiju predstavlja jedan od okolišno prihvatljivih oblika zbrinjavanja otpadnih materijala. Proces peletiranja biomase sastoji se od više faza: miješanje i homogeniziranje, kondicioniranje, peletiranje, sušenje i hlađenje, drobljenje. U svrhu dobivanja boljih rezultata prilikom peletiranja, smjesa se ovlažuje parom i zagrijava u procesu kondicioniranja. Para se dodaje kondicioniranjem jer poboljšava proizvodnost, produžuje vijek trajanja matrice, smanjuje potrošnju energije te poboljšava kvalitetu peleta. Proizvodnja peleta od svježih biljne mase smilja koja je prošla proces destilacije vodenom parom predstavlja jedan od oblika vrlo kvalitetnih načina zbrinjavanja otpada koji se trenutno ne koristi u destilerijama.

Kompostiranje

Kompostiranje je jedan od najprihvatljiviji oblika zbrinjavanja biljne mase smilja poslije destilacije. Primjeri iz prakse pokazuju da kompost nastao na ovaj način ima izrazito kvalitetna kemijska i fizička svojstva. Metodologija obrade komposta je klasična sa rokom biološke razgradnje od nekoliko godina. Primjeri spontanog kompostiranja možemo naći diljem BiH. Ovako nastalo prirodno gnojivo je vrlo pogodan za sve vrste organske okolišno prihvatljive gnojidbe, ali i za podizanje novih nasada.

Poseban problem u okviru zaštite biološke i pejzažne raznolikosti odnosno zaštite okoliša u cijelosti čini upravo područje krša. Značajan broj biljnih vrsta koje nastanjuju ova staništa su rijetke, endemične i reliktno vrste, a druga skupina su one sa izraženim ekonomskim vrijednostima. Pejzaži krša i kraških polja predstavljaju najosjetljiviju grupu ekoloških fenomena na prostoru Bosne i Hercegovine te im se stoga treba posvetiti naročita pažnja. Krš kao socioekološki sustav traži da mu se u svemu pristupa cjelovito. To podjednako vrijedi za znanost, etiku, politiku i tehničku upotrebu (Lučić, 2009).

Zaštita okoliša i prirode postaje temeljni princip okolišno prihvatljivoga ponašanja, a svaka ljudska aktivnost koja uzrokuje prenamjenu prirodnog okoliša u obradive površine može se smatrati pritiskom na okoliš.

ZAKLJUČAK

Analiza zakonodavnog aspekta sakupljanja, uzgoja i prerade smilja pokazuje nedorečenost zakonskih i podzakonskih akata u smislu reguliranja branja i pretvaranja zemljišta iz šumskoga u poljoprivredno. Ekonomski aspekti su postali nepovoljni zbog turbulencija na zahtjevnom svjetskom tržištu te gubitka brenda autohtonoga eteričnog ulja iz hercegovačkog smilja uzrokovanog nepridržavanjem elementarnih agrotehničkih i ekoloških normi. Agronomski aspekti su pokazali nepovoljnost okolišnih čimbenika plantažiranja smilja na ranije kultiviranim površinama, te pojavu cijelog niza biljnih štetnika na takvim parcelama. Prenamjena krških i šumskih terena zbog uzgoja smilja može uzrokovati negativne učinke na biološku i krajobraznu raznolikost. Ekološka održivost plantaža smilja bez sistemske kontrole reproduktivnoga materijala nema budućnosti. Nekontrolirano unošenje sadnoga materijala bez genetske provjere ima dalekosežne posljedice po biološku raznolikost, te posljedično ugrožava stvaranje brenda kemotipa hercegovačkog eteričnog ulja smilja. Posljedice aktivnosti stvaranja plantaža smilja te procesa same prerade smilja destilacijom predstavljaju značajan pritisak na okoliš. Prerada smilja se može kompezirati kompostiranjem biljne mase smilja poslije destilacije ili proizvodnjom peleta, recikliranjem pitke vode koja se koristi za hlađenje destilata, te zamjenom loživog ulja sa tekućim plinom.

LITERATURA:

1. Domac, R. (2002) Flora Hrvatske. Školska knjiga. Zagreb
2. Galbany-Casals, M., Blanco-Moreno, J.M., Garcia-Jacas, N., Breitwieser, I., Smissen, R. D. (2011) Genetic variation in Mediterranean *Helichrysum italicum* (Asteraceae; Gnaphalieae): do disjunct populations of subsp. *microphyllum* have a common origin? *Plant Biology*, 13, 678–687.
3. Gelenčir J., Gelenčir J. (1991) Atlas ljekovitog bilja. Prosvjeta, Zagreb, 5-415
4. Haračić, A. (1894) Prilog za narodnu botaničku nomenklaturu. *Glasnik hrvatskoga naravoslovnoga društva*, 6, 299-312.
5. Kladar, N.V., Anačkov, G.T., Rat, M.M., Srđenović, B.U., Grujić, N.N., Šefer, E.I., Božin, B.N. (2015) Biochemical Characterization of *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don subsp. *italicum* (Asteraceae) from Montenegro: Phytochemical Screening, Chemotaxonomy, and Antioxidant properties. *Chemistry and Biodiversity*, 12, 419-431.
6. Lučić, I., (2009) Povijest poznavanja Dinarskog krša na primjeru Popova polja.

- Disertacija. Nova Gorica, 523 str, 2009.
7. Matin, A., Grubor, M., Jurišić, V., Kontek, M., Jukić, F., Krička, T., (2021) Qualitative properties of organically grown and wild *Helichrysum italicum* immortelle essential oil, *Horticulturae*
 8. Morone-Fortunato, I., Montemurro, C., Ruta, C., Perrini, R., Sabetta, W., Blanco, A., Lorusso, E., Avato, P. (2010) Essential oils, genetic relationships and in vitro establishment of *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don ssp. *italicum* from wild Mediterranean germplasm. *Industrial Crops and Products*, 32, 639–649.
 9. Ninčević, T., Grdiša, M., Šatović, Z., Jug-Dujaković, M. (2019) *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don: Taxonomy, biological activity, biochemical and genetic diversity. *Industrial Crops and Products*, 138, 111487.
 10. Odak, I., Lukić, T., Talić, S. (2018) Impact of Storage Conditions on Alteration of Juniper and Immortelle Essential Oils. *Journal of Essential Oil Bearing Plants*, 21, 614-622.
 11. Pećanac, D. Conceptions of Sustainability in the Medicinal and Aromatic Plants Sector in Bosnia and Herzegovina. Master thesis. Uppsala, Sweden: Swedish University of Agricultural Sciences. (2007).
 12. Schlosser, J.C.K., Vukotinović, Lj. (1876) *Bilinear. Flora excursoria. Uputa u sabiranju i označivanju bilinah u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji*. L. Hartman i družba, Zagreb, str. 1-606.
 13. Šulek B. (1879) *Jugoslavenski imenik bilja. Šs.n.Ć, Zagreb*
 14. Talić, S., Odak, I., Martinović Bevanda, A., Crnjac, N., Paštar, M. (2019) *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don subsp. *italicum* from Herzegovina: volatile composition, variations during seasons, total polyphenols, acetylcholinesterase inhibition and antioxidant activity. *Croatica Chemica Acta*, 92, 69-77.
 15. Talić, S., Odak, I., Lukić, I., Brkljačić, M., Martinović Bevanda, A., Lasić, A. (2020) Chemodiversity of *Helichrysum italicum* (Roth) G. Don subsp. *italicum* Essential Oils from Bosnia and Herzegovina *Journal of Essential Oil Bearing Plants*
 16. Viegas, D.A., Palmiera-de-Olivera, A., Salgueiro, L., Martinez-de-Olivera J., Palmiera-de-Olivera, R. (2014) *Helichrysum italicum*: From traditional use to scientific data. *Journal of Ethnopharmacology*, 151, 54-65.
 17. Voća, S., Bilandžija, D., Radman, S., Šić Žlabur, J. (2020) Uvođenje i razvoj ekološke proizvodnje ljekovitog i začinskog bilja, Zagrebačka županija, Zagreb

Internet:catbull.com, 2021

ECOLOGICAL AND ENVIRONMENTAL ASPECTS OF IMMORTELE CULTIVATION (*HELICHRYSUM ITALICUM* (ROTH.) G. DON.) IN HERZEGOVINA

Abstract: *Immortelle* (*Helichrysum italicum* (Roth.) G. Don.) is a medicinal aromatic plant that has been traditionally used for many years in Mediterranean countries, and today produces great interest arising from its many biologically active properties. Although Herzegovina is a climate of wild immortelle as well as numerous plantations, scientific knowledge about the ecology and environmental impacts of plantation cultivation of Herzegovinian immortelle was scarce. At the beginning of the 21st century, the interest in the plant mass of immortelle and its products is extremely growing and there is an intensive collection of wild immortelle from nature. These processes were not accompanied by quality education on how to collect immortelles, so there was a loss of biodiversity, and the quantities collected were by no means sufficient. The first immortelle plantations appear, which reduce the pressure on the ecology of native immortelle. In only 10 years, the area under immortelle plantations has been increased to almost 1500ha. The conversion of land in terms of converting low-area forest areas into agricultural areas cultivated with immortelle represents a direct pressure on the biological diversity of the Herzegovinian karst. Like any process of agromechanical creation of monocultures, this one is accompanied by various negative phenomena that cause biochemical and morphological changes. This process took place in Herzegovina, where all the anthropological factors of immortelle plantation had a great impact on the environment, ecology and economic processes that accompany this activity. In this paper, we used a comparative review method to determine the environmental and ecological aspects of immortelle cultivation.

Key words: *Helichrysum italicum*, immortelle essential oil, chemotype, wild immortelle, α -pinene, neryl acetate, γ -curcumen, immortelle plantation, environmental aspects, ecological aspects.

UTICAJ COVID-19 PANDEMIJE NA ORGANIZACIJU DOGAĐAJA

Doc.dr. sc. Ermina Habibija¹,
Amina Šarić, mag.²

SAŽETAK: *Organizacija događaja odnosno događaj kao ljudska aktivnost se pojavljuje čak i u drevnim civilizacijama i bila je i tada usmjerena na ekonomsku korist. U različitom vremenskom periodu nastajali su i različiti događaji, te nije moguće sve događaje smjestiti u jedan vremenski okvir. Pojavom novca organizovanje događaja doživljava ekspanziju jer u ekonomskom smislu događaji počinju biti povod zapošljavanja ljudi, pri čemu se utiče na privredni rast zemlje, a poseban uticaj imali su veliki događaji poput olimpijskih igara i sličnih velikih događaja. U ovom radu prikazat će se savremen način organizovanja događaja, ciljevi organizovanja, planiranje događaja sa posebnim naglaskom na specijalne događaje, sve u cilju da se prikaže značaj događaja, i cijeli niz aktivnosti koje bi trebale biti zadovoljene u organizaciji jednog događaja. Pojava COVID-19 pandemije je uticala na ukupnu ekonomiju, i u velikoj mjeri je uticala na organizovanje događaja a posebno na događaje sa velikim brojem posjetitelja, što za posljedicu ima uticaj na smanjenje profita kompanija čija je djelatnost organizacija događaja. U radu su prikazani podaci koji pokazuju na koji način je pandemija uticala na kompanije koje se bave organizacijom događaja i koliko je općenito pandemija uticala na event industriju..*

Ključne riječi: *organizacija događaja, COVID-19, online poslovanje, digitalne tehnologije, pandemija.*

¹ Univerzitet modernih znanosti CKM Mostar1, Mostar, BiH, e-mail: ermina@ckm.ba

² Univerzitet modernih znanosti CKM Mostar2, Mostar, BiH, e-mail: amina@ckm.ba

UVOD

Organizacija događaja oduvijek je nosila određenu vrstu rizika od uticaja vremenskih prilika, nestanka struje u toku događaja, nepredviđenih situacija i sl., ali rijetko ili gotovo nikad nije se u obzir uzimao rizik od moguće pojave pandemije bilo koje vrste i kakav bi uticaj ta pojava mogla imati na organizaciju događaja. Pojava pandemije COVID-19 je značajno promijenila način organizacije događaja i uticala na ukupnu ekonomiju, iznendila sve aktere na tržištu, i u određenom momentu zaustavila sve privredne tokove. Obzrim da organizacija događaja podrazumijeva veliki broj učesnika, i okupljanja ljudi pandemija je direktno uticala na kompanije koje se bave organizacijom događaja i čija je to osnovna djelatnost. U trenutku pojave pandemije i dobijanja svijesti kod ljudi o istoj, potrebno je bilo razviti planove i naći načine kako prevazici trenutnu situaciju i pomoći ljudima da nastave uslovno rečeno normalno živjeti.

„Prvi i osnovni cilj mora biti da se kućanstvima i poduzećima osigura dovoljna likvidnost (...) tri pitanja koja treba staviti u fokus i za njih odrediti rješenja jesu: dugovi (poduzeća i građana), plaćanja (opet od strane građana i poduzeća) i plaće. (...) Na taj se način postiže održavanje svih finansijskih tokova u svim sustavima a što uključuje sve subjekte: građane, poduzeća, državu, banke uvoz-izvoz. Parcijalna i površna rješenja a pogotovo ona koja umanjuju ili dovode do prekida finansijskih tokova vode nas u duboku i dugotrajnu depresiju i krizu te nameću (neopravdane i nepotrebne) ekonomske štete i ekonomsku bol za mnoge građane“ (Čavrak,2020. str.14).

Potrebno je bilo osigurati osnovne egzistencijalne tokove da funkcionisu, kako ne bi nastala potpuna paraliza ekonomije i života općenito. U skladu sa time u radu će se prikazati osnovne teorijske odrednice organizacije događaja a prvenstveno specijalnih događaja, te prikazati kompanija koja se bavi organizacijom događaja, a koja je u trenutku pandemije bila apsolutno nepripremljena za poslovanje u takvim uslovima. Uz dobru organizaciju i menadžement koji je prepoznao prednosti digitalne tehnologije, kompanija je uspjela poslovati pozitivno te kroz online konferencije zadržati svoju ulogu na tržištu.

Poseban segment kod pojave pandemije predstavlja i psihološko stanje ljudi, i mjere koje su uvedene kako bi se povećala socijalna distanca, i zabranilo okupljanje većeg broja ljudi, što je izravno uticalo na organizaciju događaja jer osnovni cilj u krajnoj instanci kod organizacije događaja jeste privlačenje što većeg broja posjetitelja. U trenutku kada je takva situacija, prosto se nemogućim čini zadržati pažnju onih koji su posjećivali događaje prije pojave pandemije, jer strah i panika preuzimaju primat nad normalnim življenjem.

U skladu sa time izazov pred kompanijama koje djeluju u oblasti organizacije

događaja postaje još veći i digitalne tehnologije kao i online prisustvo dobijaju sve veći značaj.

U radu će se predstaviti način digitalnog organizovanja konferencija, pod uticajem pandemije COVID-19, te kako je moguće pandemiju koristiti kao i prednost.

POJAM DOGAĐAJA

Organizacija događaja funkcionalno spada u oblast odnosa s javnošću, i kao takva usmjerena je na ostvarivanje ciljeva kompanije. Događaj ili event (event, engl. događaj) predstavlja susret ljudi koji međusobno komuniciraju, razmjenjuju ideje, donose odluke, zabavljaju se i uče- sve sa ciljem da unaprijede sebe i svoje okruženje. Kotler i Armstrong u knjizi Principi marketinga kažu da je event priređeno, postavljeno događanje koje šalje poruku ciljanoj publici. Event management je organizacija specijalno sponzoriranih događaja koji plijene pažnju publike i medija i ostaju zabilježena u sjećanju. Event management predstavlja samo organizovanje događaja, planiranje i brigu o detaljima samog događaja. Smatra se primjenom upravljanja projektima na stvaranje i razvoj festivala, konferencija i događaja i smatra se jednim od alata strateškog marketinga i komunikacija preduzeća svih veličina.

Organizatori kontrolišu deset područja vezanih za organizaciju događaja, a to su:

- Istraživanje
- Kreiranje i dizajn
- Priprema mjesta događaja
- Organizacija kateringa i dekorisanje
- Organizacija zabavnih aktivnosti
- Organizacija prevoza
- Kreiranje i slanje pozivnica
- Dogovaranje smještaja za bitne goste i klijente
- Koordinacija zaposlenih
- Kontrola i evaluacija događaja

S obzirom da posljednjih godina značajno rate broj konferencija, seminara, festivala i drugih vrsta događaja, organizatori moraju da vode računa šta se i gdje još tog dana dešava, kako nebi došlo do preklapanja. Nebi smjelo da se dogodi da se u to vrijeme održava sičan ili atraktivniji događaj. I kada je riječ o različitim vrstama događaja i različitim gostima, mediji ne mogu da isprate nekoliko događaja istovremeno. Osim preklapanja sa drugim događajima sljedeća izuzetno važna

kategorija je mjesto održavanja. Događaji ne smiju biti sami po sebi svrha već treba voditi brigu o ciljevima koji se žele postići. Kako bi poduzeće postiglo ciljeve, nužno je da se na eventu pojave željeni gosti, te da se pokrene priča o događaju i time osigura komunikacija „od usta do usta“. Važno je da znamo šta je cilj događaja, ko su ciljne skupine, šta oni misle i u šta vjeruju u ovom trenutku, šta bismo mi željeli i kako ćemo postići da tako misle. Za manje događaje uglavnom sastavlja se tim od ljudi koji su iz kompanije koja organizuje događaj, dok je za velike događaje potrebno angažovati ljude po preporuci ili se angažuje neka agencija da organizuje spektakl. Organizator događaja mora da napravi tačnu satnicu događaja, izvrši neophodne pripreme, napravi program i navede zaduženu osobu. Nakon što se događaj završi posao event menadžera preuzima marketing služba koja bi trebalo da se još jednom zahvali zvanicama na dolasku, da pošalje materijale za medije i fotografije događaja. Lijep utisak ostavljaju pokloni koji zvanice podsjećaju na događaj ili kompaniju.

CILJEVI ORGANIZACIJE SPECIJALNIH DOGAĐAJA

Specijalni događaji su kratkoročni ili dugoročni projekti, pojedinačni ili u nizu, koji imaju tačno određenu namjeru i definisanu ciljnu javnost, organizovani sa prevashodnom namjerom da privuku pažnju i pridobiju naklonost ciljne javnosti za određen proizvod ili uslugu.

Organizovanje događaja je jedna odoblasti odnosa s javnošću. Na ovaj način, odnosno organizacijom događaja, ime kompanije se stavlja u širi kontekst. Specijalni događaji koji promovise kompaniju ima dejstvo na komunikacijske lance u kojima se organizacija nalazi. Prvi komunikacijski lanac se odnosi na prisutnu javnost, koji predstavlja sponu između specijalnog događaja i šie javnosti. U drugom slučaju, šira javnost je obavještena o ovom specijalnom događaju preko medija. Osnovni cilj događaja je da privuče pažnju i da stvori naklonost ciljne javnosti.

Ciljevi organizovanja specijalnog događaja su:

- Pridobijanje zanimanja, podrške i naklonosti
- Izgradnja imidža
- Unapređenje reputacije
- Edukacija ciljne javnosti
- Obezbjedivanje publiciteta
- Društveno odgovorno poslovanje

Usljed kompleksnosti svakog pojedinačnog događaja, sastavljen je proces iz nekoliko koraka koji može poslužiti kao putokaz svima koji se bave organizacijom. Faze procesa organizovanja specijalnog događaja su:

- Analiza trenutnog stanja
- Planiranje specijalnog događaja
- Realizacija pripremnih aktivnosti (najave, obavještenje, pripreme)
- Realizacija aktivnosti tokom specijalnog događaja
- Realizacija aktivnosti po završetku specijalnog događaja (zatvaranje projekta, slanje zahvalnica)
- Evaluacija, utvrđivanje uspješnosti događaja

Organizaciju događaja možemo svrstati u dvije kategorije, interne i eksterne. Interna organizacija događaja odnosi se na događaje koji se organizuju unutar jedne kompanije za uposlenike iste. To mogu biti godišnji sastanci menadžmenta, treninzi za menadžere, sastanci odbora kompanije, dodjele nagrada, prodajne konferencije, team building, seminari.

U slučaju kada se kompanija fokusira na klijente i kupce tada je taj događaj eksterni i to mogu biti: svečana otvorenja, promocije novog proizvoda, prodajne promocije, medijske konferencije, izložbe, događaji sponzorstva, prijem klijenata i slično.

VRSTE SPECIJALNIH DOGAĐAJA

Događaji se organizuju sa prvobitnom namjerom da privuku pažnju i pridobiju naklonost ciljne javnosti za određeni proizvod ili usligu. Postoji mnogo različitih događaja koji se mogu organizovati i oni se kategorizuju prema različitim kriterijumima.

Najčešća je klasifikacija događaja u tri grupe:

Prva grupa događaja ima neposredan uticaj na uspostavljanje željenih veza sa ciljnom javnošću. Ovdje razlikujemo: promotivni (promocija, nagradne igre, demonstracija proizvoda), korporativni (proslave gosišnjica, posjete, obilasci, sajmovi, forumi, seminari, konferencije)

Druga grupa događaja posrednim putem komunicira sa ciljnom javnošću. Od prve i druge grupe događaja se očekuje rezonantni efekat, a cilj je izgradnja željenog imidža organizacije. Ovakvi događaji su: medijski (konferencija za medije), humanitarni (prikupljanje priloga i donacija, materijalna pomoć).

Treća grupa su događaji koji zahtjevaju šire menadžersko znanje i odgovarajuću organizovanu strukturu. U najvećem broju slučajeva osnovni cilj je uspješno organizovan događaj bez očekivanja rezonantnog efekta. To su: protokolarni (dodjele nagrada i priznanja, prijemi), kulturno-zabavni (festivali, koncerti, izložbe), sportski (takmičenja, olimpijade), privatni/lični (proslave rođendana, vjenčanja,

titula, znanja).

Događaje možemo podijeliti i prema različitim kriterijumima. Jedna od podjela klasifikuje specijalne događaje na:

- tradicionalne i jednokratne
- politički, kulturni, sportski, zabavni, obrazovni
- uže ili šire, međunarodni, državni, lokalni, porodični
- uz prisustvo novinara ili bez njih
- sa kotizacijom ili besplatni
- uz učešće slavnih osoba ili samo stručnjaka
- sa velikom ili neznatnom promocijom
- sa očekivanim velikim ili neznatnim ličnim, kompanijskim ili širim posljedicama

Najčešća podjela je na korporativne (poslovne) i privatne događaje.

Korporativni događaji su: konferencije, seminari, sastanci, lansiranje proizvoda, team building, sajmovi, poslovne večere, golf turniri, press konferencije, nagradna poslovna putovanja, radni ručkovi, tematske zabave, VIP događaji, prezentacije, godišnja okupljanja akcionara, dodjela nagrada.

Privatni događaji su: vjenčanja, gosišnjice braka, rođendani, porodična okupljanja.

PLANIRANJE I ORGANIZOVANJE DOGAĐAJA

Planiranje događaja je detaljno planiranje i osmišljavanje zanimljivih i događaja koji se pamte za promociju proizvoda, odnosno uvođenje novih proizvoda i tehnologija. To je faza u kojoj se smišlja vizuelni i iskustveni uticaj događaja. Cilj planiranja događaja je da se organizuje takav događaj koji će da zadovolji očekivanja sponzora događaja. Planiranje događaja je više od projekta, to je spajanje različitih komponenti promocije za izazivanje uzbuđenja, očekivanja i iskustva koje će to ostaviti učsnike događaja sa osjećajem da su nagrađeni, poučeni i da su se dobro zabavili. Dobro planiranje događaja je veoma kompleksan proces i ono obuhvata sljedeće korake:

1. Strateški plan, koji podrazumjeva kreiranje vizije i misije događaja, formulisanje osnovnih ciljeva događaja, razvijanje strategije događaja, SWOT analiza.

2. Operativni plan za poboljšanje postavljenog plana (procedure, metode, pravila), programi, projektu i budžeti plana, organizaciona struktura.

Polaznu osnovu i u definisanju strategije planiranja predstavljaju definisanje namjere, misije, ciljeva i analize externog i internog okruženja.

Također, kada govorimo o planiranju događaja, postoji metoda za planiranje koja se sastoji iz pet pitanja:

1. Kada – datum, termin, trajanje
2. Gdje - mjesto
3. Ko – koga sve pozvati
4. Kako – scenario
5. Koliko – proračun i drugi resursi

Kod planiranja događaja postoje dva dijela: kreativni dio koji podrazumjeva osmišljavanje koncepta događaja i tehničko- organizacioni dio.

ORGANIZOVANJE DOGAĐAJA

Osmišljavanje događaja se vrši na taj način što se osmisli glavna tema, odnosno idejni koncept događaja. Na osnovu glave teme se pravi agenda događaja, odnosno osmišljavaju se aktivnosti za goste događaja. Agendom bi trebalo pokriti cio događaj, odnosno za vrijeme trajanja događaja nebi trebalo dopustiti neplanirane vremenske intervale. Agenda, odnosno događaj mora imati glavni/centralni događaj koji na najbolji način odgovara ciljevima događaja. Pored toga, potrebno je planirati vizuelni identitet događaja (poster, pozivnica, program, web site).

COVID-19 I ORGANIZACIJA DOGAĐAJA

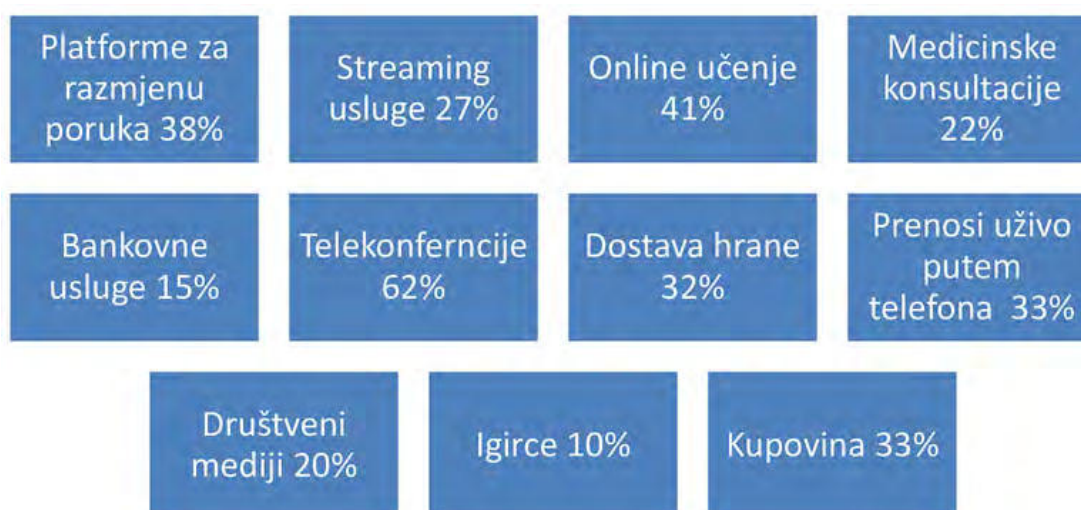
U prethodnom djelu rada su prikazani osnovni pojmovi koji su važni za definiranje organizacije događaja kako bi se stekao uvid šta je sve važno i potrebno da bi jedan događaj bio organizovan i ispunio svoj cilj. Pojavom pandemije organizacija događaja se drastično promijenila i u potpunosti su obustavljene organizacije svih događaja koji su podrazmijevali okupljanje velikog broja ljudi. Pandemija je uzrokovala prestanak rada mnogih preduzeća jer niko nije bio pripremljen na takvu situaciju. Bolest je uzrokovala i strah kod ljudi i prekid normalne komunikacije, što je na različite načine djelovalo i na preduzeća kao i na cjelokupnu ekonomiju.

Prva na udaru je bila industrija događaja, zbog zabrane okupljanja većeg broja ljudi, tako da se poslovanje u toj branši rapidno smanjilo i bilo je potrebno pronaći način kako događaje prebaciti u online dimenziju jer je to bio jedini način da se spasi event industrija.

Prema podacima iz studije koja je rađena na Westminster Univerzitetu u Londonu, posebno negativan uticaj pandemije osjetile su kompanije u oblasti truzima, uslužnih djelatnosti, kulturnih događanja i putnička industrija. Bolest je uticala na

sve ljudske aktivnosti: od načina na koji se kupuje, zabavlja, komunicira, informira i zahvaljujući digitalnim tehnologijama moguće je bilo transformirati dosadašnji način komunikacije, kao i organizacije događaja. Uprkos zabranama velikih okupljanja i povezivanja, socijalna interakcija i dalje je sastavni dio ljudskog života. U skladu sa time kompanije su pronašle nove i inovativne načine za okupljanje ljudi, i ta ograničenja su natjerala kompanije da u potpunosti koriste alate digitalnih tehnologija. Iako je pandemija izuzetno teško pogodila prihode kompanija za planiranje događaja, bilježi se stalni porast broja startupa tzv. „virtualnih događaja“.

Prema podacima kompanije Reed Exhibitions (www.reedexhibitions.com), 84% ljudi koji posjećuju njihove događaje je probalo neku novu digitalnu uslugu u periodu pandemije. Na slijedećoj slici se može vidjeti u postotcima porast online prisutnosti za različite kategorije.

Slika 1. Nesigurna vremena dovode do novih obrazaca ponašanja

Izvor: COVID-19 and How it's Changing the Event Industry Global insights from Reed Exhibitions' COVID-19 Customer Needs and Mindset Barometer

Promjene u ponašanju u uslovima pandemije su počele da oblikuju budućnost događaja, jer tehnologija je postala svakodnevica, te je broj onih koji koriste digitalne tehnologije značajno rastao i u junu je iznosio 91% do septembra je već narastao na 94%. Reed Exhibitions kompanija je sporovela istraživanje i prema tim podacima preko polovine posjetitelja tj. 51% izrazila je interes za vebinare, 43% ih je koristilo uživo sastanke preko neke od online aplikacija. Na slijedećoj slici mogu se vidjeti brojčani podaci o tome.

Slika 2 Top 4 digitalna alata koji izazivaju najveći interes posjetilaca

Izvor: COVID-19 and How it's Changing the Event Industry Global insights from Reed Exhibitions' COVID-19 Customer Needs and Mindset Barometer

Organizatori događaja su veoma brzo odgovorili izazovima COVID-19, i ostvarili su izuzetan napredak u razvijanju i uvodđenju tehnologija kako bi zadržali svoje klijente i ostali povezani i informisani. Početkom pandemije dominirali su webinarima, dok posljednjih mjeseci rast se vidi na živim online sastancima, alatima za umrežavanje, interaktivnim direktorijima i sl.

Jedan od primjera je i World Travel Market i Luxury Travel Market koji imaju dugu tradiciju korištenja internet alata za dogovaranje fizičkih sastanaka, a koji su počeli koristiti softvere za sastanke u živo u digitalnom okruženju, i to 62% World Travel Market i 61% Luxury Travel market. Različite djelatnosti koriste različite digitalne alate, za događaje u kreativnim industrijama, poput emitiranja i izadavanja koristiti će digitalne alate koji im to omogućuju, dok će kompanije koje su usmjerene na prodaju koristiti alate koji će im omogućiti direktnu prodaju.

Jedan od uspješnih primjera jeste i globalni sajam za profesionalce u golfu koji je organizovan online gdje su bile prisutne 653 izlagačke kompanije i gdje je učestvovalo 402 kvalifikovana kupca, dogovoreno 10356 internetskih sastanka od čega je realizirano 9671 te je stopa konverzije iznosila 93%. Najveću korist su izvukli igrači „smart“ igrice gdje su kroz virtualnu dvoranu događaja predstavili 289 proizvoda, a 247 igrice se moglo igrati u živo, i emitovano je preko 7 miliona videozapisa i gotovo 1 milion poruka generirano na tom događaju.

Od februara 2020 kompanija Reed Exhibitions (www.reedexhibitions.com), je održala 2109 webinaru u živo i 1511 webinaru na zahtjev druge 123 kompanije iz cijelog svijeta, pregledano je 13,5 miliona sesija, od čega 8,6 miliona uživo i 4,9

miliona na zahtjev.

Kompanija koja djeluje u oblasti sigurnosti je organizovala online događaj koji su iskoristile 53 kompanije za brendiranje vlastitih stranica, video zapisa, a njihove digitalne vitrine privukle su 212 pregleda u prosjeku generirajući 85 potencijalnih kupaca po stranici.

COVID-19 je imao razarajući utjecaj na event industriju, međutim kompanije su uspjele da koriste prednosti digitalnih tehnologija i da ih koriste i u tradicionalnom načinu organizovanja događaja. Od 65% onih koji posjećuju online događaje, 57% njih vjeruje da će se digitalne tehnologije koristiti i na događajima nakon COVID-19. Sljedeća slika ilustruje te podatke.

Slika 3 Sigurnosne mjere na online događajima

Izvor: COVID-19 and How it's Changing the Event Industry Global insights from Reed Exhibitions' COVID-19 Customer Needs and Mindset Barometer

EVENT INDUSTRIJA POSLIJE COVID-19 PANDEMIJE

Događaji i sastanci će se početi organizovati, ali neće se moći odražavati u istom kapacitetu zbog uticaja pandemije na ukupnu ekonomiju i event industriju.

Većina ljudi prisustvovat će samo događajima koji za njih predstavljaju istinsku vrijednost i koji pružaju iskustveni osjećaj. Mnogi događaji će takođe sadržati neku vrstu virtualne komponente, omogućavajući onima koji ne mogu prisustvovati da se i dalje pridružuju.

Ugovori će se pooštriti, a uslovi otkazivanja pažljivo izraditi. Mjesta i dobavljači pokušat će se zaštititi od gubitka prihoda, dok će agencije i voditelji događaja pokušati osigurati da mogu izbjeći plaćanje događaja koji se možda nikada neće dogoditi.

Događaji i sastanci koji su koristili sve veću količinu tehnologije za poboljšanje svojih događaja, uz dodatak digitalnog marketinga za promocije, omogućili su onima koji nisu mogli prisustvovati da prate događaje na daljinu.

Startupi koji mogu pomoći organizatorima događaja da imaju lakše iskustvo, kao i oni koji nude rješenja u prostoru virtualne stvarnosti, generirat će više privlačnosti i steći prepoznatljivost. Neki od tih startupa su:

Troop Travel (Seed): Objedinjuje hiljade tačaka podataka, omogućavajući korporativnim menadžerima putovanja i planerima sastanka da odaberu odredišta događaja na osnovu velikih podataka, omogućavajući korporacijama da optimiziraju sastanke i planiranje događaja. Troop Travel je dodao podatkovni sloj COVID-19 koji filtrira destinacije na osnovu dnevno ažuriranih stopa zaraze i ograničenja putovanja. Također je dodao funkcionalnost za hibridne sastanke, gdje postoji potreba za odabirom više odredišta za male grupe ljudi da se okupe i povežu putem tehnologije.

Run The World (Serija A): Digitalna platforma događaja koja je dizajnirana da ugosti sve vrste događaja i sadrži svaku funkcionalnost koja bi organizatoru konferencije mogla zatrebati u vrijeme pandemije (pa čak i kasnije). Devetogodišnji startup usvojio je potrošače od februara 2020. godine.

Hopin (sjeme): mrežna platforma za događaje čiji je cilj preslikavanje iskustva i koristi od sudjelovanja u ličnoj konferenciji. Njihova ključna karakteristika u razlikovanju je da se 100.000 ljudi može prilagoditi prezentacijama koje se odvijaju uživo na sceni.

Pandemija Covid-19 prisilila je odbrambenu industriju na online platforme, a gotovo svi glavni odbrambeni događaji i zračne priredbe od marta 2020. prešli su na virtualne formate. Iako su mnoge kompanije u sektoru vidjele neke koristi od prelaska na rad na daljinu, jasan je trend da se odbrambene firme žele vratiti na fizičke događaje.

U novije vrijeme industrija je poduzela nekoliko probnih koraka kako bi se vratila uobičajenom poslu. Događaj Ujedinjenih Arapskih Emirata IDEX nastavio se u februaru 2021. godine, na primjer, iako su postojali rigorozni Covid režimi organizovanja.

Gledajući unaprijed, jedan od najvećih svjetskih odbrambenih događaja, DSEI, trebao bi se održati ovog septembra u londonskom ExCeL centru, koji se trenutno koristi kao mjesto za cijepljenje Covid-19. Njegovi organizatori usredotočeni su na događaj uživo; međutim, u toku su planovi za omogućavanje virtualnog pristupa konferencijama potencijalnim posjetiteljima koji ne mogu ući u Veliku Britaniju.

Tijekom 2020. godine najveći svjetski događaji o financijskim uslugama ili su

održani virtualno, otkazani svi zajedno ili odgođeni do 2021. godine, a kako Covid-19 nastavlja stvarati nesigurnost, mnogi događaji ponovno mijenjaju njihove planove.

Na primjer, bankarska konferencija Sibos odlučila je ostati virtualna drugu godinu zaredom, ali nada se povratku na fizički događaj 2022. U izjavi, organizatori Sibosa, Swift, rekli su: „U svjetlu ograničenja Covid-19, i nakon širokog savjetovanja s našim kupcima i partnerima, Swift je donio odluku da Sibos ostane besplatan, samo digitalni događaj za 2021. godinu kako bi se osiguralo najsigurnije i najbolje moguće iskustvo za globalnu Sibos zajednicu.“

Suprotno tome, neki koordinatori su donijeli odluku da virtualni događaji nisu vrijedni njihovog vremena. U januaru je objavljeno da je Accountex London otkazan do 2022. godine. Direktorica događaja Zoe Lacey-Cooper rekla je: „Iako postoje pozitivni znakovi da će se veliki događaji moći ponovo pokrenuti u narednim mjesecima, trenutna ograničenja i dalje postoje i predstavljaju veliki izazov za vođenje Accountexa u Londonu u maju ove godine. Kao i uvijek, naš prioritet je sigurnost i smatramo da ima još previše problema 2021. da bismo mogli održati događaj.“

Pozitivnije je to što su koordinatori Money 20/20 postavljeni na hrabre poteze, planirajući održati dva fizička događaja prema kraju godine. Prvi događaj uživo održat će se u septembru u Amsterdamu, a drugi slijedi u Las Vegasu tijekom listopada. U junu će se održati i virtualni događaj pod nazivom MoneyFest, koji će biti dostupan na zahtjev.

Kako se pandemija nastavlja, iako se u nekim regijama nazire oporavak, sigurnost ostaje glavna briga organizatora događaja. Mnogo toga zavisi od uspješnog uvođenja cjepiva, koje je u globalnom smislu bilo neujednačeno. Tekuća ograničenja putovanja su još jedna ogromna prepreka i podložna su promjenama u kratkom roku, što otežava izvođenje budućeg planiranja potrebnog za live ili hibridni događaj. U svakom slučaju, broj polaznika bit će znatno manji nego u prošlosti, a možda i za godine koje dolaze.

ZAKLJUČAK

U radu su predstavljeni događaji i način organizovanja najprije u teortskom smislu, jer je potrebno ukazati na značaj i obim posla potrebnog za organizaciju bilo kojeg događaja. Pojava pandemije je u potpunosti promijenila način života i organizovanja događaja, tj. u potpunosti je eliminisala organizacije pojedinih događaja poput: olimpijskih igara, koncertnih aktivnosti kao i posjete publike na utakmicama tj. organizacije svih događaja koji podrazumijevaju okupljanje velikog broja ljudi.

COVID-19 je nova vrsta virusa s kojom se zdravstveni sistem i cjelokupno društvo nosi jako teško, a jedna greška kineskih vlasti je bila ta što su prekasno počeli s istraživanjem nove bolesti koja je zavládala među kineskim narodom i dok su u Kini reagirali na smrtonosni virus koji se šiti velikom brzinom već je bilo prekasno. Iako su vlasti poslije odradile dobar posao s liječenjem oboljelih i prevencijom daljnjeg širenja, virus je već krenuo u smrtonosni pohod oko svijeta. Budući da se virus prenosi fizičkim i bliskim kontaktom ljudi moraju biti na oprezu jedni od drugih što je u potpunosti zaustavilo jednu od vodećih gospodarskih grana, a to je event industrija. Pandemiji, kao i svakoj novonastaloj situaciji, treba se prilagoditi na najbolji mogući način. Pandemija Covid-19 potaknula je bržu digitalizaciju te pokazala poduzećima važnost mogućnosti online poslovanja i organizovanja online događaja.

Iako se pojavom vakcine situacija sa pandemijom COVID-19 poprilično počela stabilizovati, strah od fizičkog kontakta među ljudima je ostao. Navike koje su ljudi stekli tijekom izolacije primijenit će i nakon povratka na stari život, pa tako odlazak u kupovinu zamijenit će seinternetskom kupovinom što za sobom vuče i pad lične potrošnje, što se projecira na samu organizaciju evenata.

U radu se jasno vidi koliko je poraslo korištenje digitalnih tehnologija na globalnom nivou, i prema istraživanjima koliko će i u budćnosti virtualni događaji imati važnost, jer će se i organizovanje fizičkih događaja oraganizovati na drugačiji način uz veće korištenje digitalnih tehnologija. Pandemija je značajno uticala i na kompanije u BiH koje se bave organizacijom evenata i to na različite načine. Prije pojave pandemije kompanija Sfera doo je organizirala različite vrste specijalnih događaja: dvije konferncije iz oblasti građevine i to međunarodno-stručnog karaktera, mjesečna druženja trudnica na predavanjima u svim većim gradovima u zemlji uz podršku renomiranih ginekoloških klinika i sajam ljepote jednom godišnje.

Pojavom pandemije organizacija ovih događaja je u potpunosti zaustavljena i imala je veoma značajne posljedice za poslovanje kompanije. Organizacijom konferncija iz oblasti građevine prihodovali su po svakoj konfernciji cca 60.000 KM, a u vrijeme pandemije organizacija je prekinuta. Mjesečna druženja trudnica su brojala prisustvo od 200 učesnika, a trenutno se taj sajam održava online i donosi prihod od cca 3000 KM. Sajam ljepote koji je organizovan 2019. godine a trajao je dva dana posjetilo je 10.000 ljudi, čiji prihodi su bili 120.000 KM, a 2020. i 2021. godine ga nije bilo moguće organizovati. U periodu 2019/2020 promet kompanije je pao za 25%, dok je prihod opao za 30% i dobit je manja za više od 40%. Kompanija je bez obzira na ove činjenice ipak zadržala zaposlenike i nije umanjivala plaće.

Kompanija Altermedia doo je imala različito iskustvo od Sfere doo, i njihovo poslovanje je išlo uzlazno. Eventi i konferncije su u potpunosti prilagođene hibridnom i online konceptu. Konferncije koje rade u kojima je prije sudjelovalo u

prosijeku 400 učesnika, sada se organizuju kombinovano: do 100 učesnika fizički uz poštivanje svih mjera distance, dezinfekcije, maski i prostora a ostali prate online. U prva tri mjeseca pandemije u 2020.godini imali su stagnaciju, dok je od juna 2020.god sve bilo u porastu i van svih očekivanja i planova u postotku od 15 do 20. Troškovi su ostali isti što se tiče tehničke organizacije jer su zadržali postavu kao i prije pandemije. Također su napravili uštede na ručkovima kojih nije bilo u vrijeme pandemije.

Na osnovu ova dva primjera može se vidjeti da pandemija utiče različito na kompanije u istoj branši što ovisi o mnogim drugim faktorima. Ono što je zajedničko za sve djelatnosti je činjenica da je pandemija promijenila tok rada i života svih ljudi te ono što preostaje da se kompanije i dalje prilagođavaju i rade u uslovima koje zahtijeva stanje pandemije.

LITERATURA

1. Bosilj Vukšić V., Hernaus T. i Kovačić A. (2008) Upravljanje poslovnim procesima, organizacijski i informacijski pristup. Školska knjiga, Zagreb.
2. Kotler, P., Wong V., Saunders J., Armstrong G. (2006): Osnove marketinga, Mate d.o.o., Zagreb
3. University of Westminster (2020): Covid-19 Business Impact Study A Global Events Industry Perspective, London, United Kingdom.
4. COVID-19 and How it's Changing the Event Industry Global insights from Reed Exhibitions' COVID-19 Customer Needs and Mindset Barometer (2020)
5. Klarić, Zoran, Širenje koronavirusa u svijetu i hrvatski turizam (2020):Institut za turizam, Zagreb, 2020.

Web izvori:

<https://www.oureaevents.com/news/2021/2/2/impact-of-covid-19-on-the-events-sector>

<https://www.euruni.edu/blog/event-industry-impact-covid-19/>

<http://www.middlebury.edu/offices/business/scheduling/covid-19-impact-on-events>

<https://www.hospitalitynet.org/news/4101969.html>

<https://www2.deloitte.com/hr/hr/pages/about-deloitte/topics/combating-covid-19-with-resilience.html>

<https://www.reedexhibitions.com/about-us/what-we-do>

<https://www.iscwest.com/en-us/health-and-safety.html>

<https://investmentmonitor.ai/investment-monitor-events/covid-wreak-havoc-events-industry>

THE IMPACT OF COVID-19 PANDEMICS ON EVENT MANAGEMENT

ABSTRACT: *The organization of an event or event as a human activity appears even in ancient civilizations and was even then focused on economic gain. Different events occurred in different time periods, so it is not possible to place all events in one time frame. With the occurrence of money, organizing events is experiencing expansion, because in economic terms, events are beginning to be an occasion for employing people, affecting the country's economic growth, and major events such as the Olympics and similar major events have had a special impact. This paper will present the modern way of organizing events, goals of organizing, event planning with special emphasis on special events, all in order to show the importance of events, and a range of activities that should be met in organizing an event. The emergence of the COVID-19 pandemic has affected the overall economy, and has greatly affected the organization of events and especially events with large numbers of visitors, which has the effect of reducing the profits of companies whose activities are organizing events. The paper presents data from a company that organizes events with different topics and in different areas of activity, and how much the profit decreased during the pandemic.*

Key words: *event organization, COVID-19, online business, digital technologies, pandemic.*

BIH U PROCESU INTEGRACIJE U EU - MASTRIŠKI KRITERIJUMI SA AKCENTOM NA JAVNI DUG

prof. dr Dijana Grahovac¹

doc. Borislav Bojić²

Apstrakt: Sve novoformirane zemlje, nastale raspadom SFRJ, su čvrstog opredjeljenja za integraciju u EU. Kriterijumi ulaska u EU su politički i ekonomski. Ugovor iz Mاستrihta, čiji je službeni naziv Ugovor o Evropskoj uniji, označio je novu fazu u procesu stvaranja dublje i šire povezane unije među narodima Evrope. Pomenutim Ugovorom su postavljeni temelji za uvođenje jedinstvene valute, evra, i značajno je proširena saradnja među evropskim državama u više novih područja. U radu će se analizirati javni dug, kao jedan od Mاستriških kriterijuma u odabranim zemljama EU i zemljama Zapadnog Balkana.

Ključne riječi: integracija u EU, kriterijumi iz Mاستrihta, javni dug, Zapadni Balkan

UVOD

Kad je 1985. godine donesen program jedinstvenog tržišta koji je trebao biti dovršen do 1993. godine,³ postajalo je jasnije da postojeća regulativa u oblasti deviznih kurseva i EMS nije adekvatna zahtjevima jedinstvenog tržišta. Transakcijski

1 Centralna banka BiH, Univerzitet za poslovne studije, jonidg11@yahoo.com

2 Ministarstvo za spoljnu trgovinu i ekonomske odnose,

3 Detaljne mjere i programi za ostvarenje jedinstvenog tržišta bez granica bili su objavljeni u Bijeloj knjizi i uspostavljeni u Jedinistvenom Evropskom aktu, prvoj značajnijoj reviziji Rimskih ugovora, koji je na snagu stupio 01. jula 1987. godine

troškovi povezani sa konverzijom valuta i nesigurnosti povezane sa čestim fluktuacijama deviznih kurseva predstavljali su barijeru razvoju jedinstvenog tržišta. Zakonitosti „nemogućeg trojstva“ dolazile su do izražaja.⁴ Ideja stvaranja monetarne unije ponovo je oživjela, pa je Evropsko vijeće je 1988. godine osnovalo odbor za proučavanje EMU-a, na čijem je čelu bio *Jacques Delors*, tadašnji predsjednik Evropske komisije.

Tri politike su potrebne za funkcioniranje EMU (Delors, 1989)⁵:

- Politika djelovanja tržišta
- Regionalna politika
- Makroekonomska politika.

U svom izvještaju, Delors predlaže osnivanje monetarne unije u tri odvojene, ali razvojno povezane faze, koje su se i realizovale.

1. TEORETSKE POSTAVKE O JAVNOM DUGU

U monetarnoj uniji, tj. u situaciji u kojoj država nema mogućnost uticaja na monetarnu politiku, fiskalna politika je jedini instrument kojim se može služiti u sprovođenju ekonomske politike, a u svrhu održavanja makroekonomske ravnoteže. To prilično opterećuje samu fiskalnu politiku, a samim time povećava značaj fiskalnih kriterijuma i vođenja zdrave fiskalne politike. (Faulend et al., 2005.)

Javni dug se sastoji od zbira svih budžetskih deficita u prethodnom vremenskom razdoblju., dok se pod pojmom deficita podrazumijeva višak rashoda nad prihodima u određenom periodu. Uzimajući u obzir prethodno navedeno, potrebno je pomenuti pojmove “varijable stanja” i “varijable toka”, koje se razlikuju prema mjerenju u određenom trenutku ili u određenom vremenskom razdoblju. Deficit i suficit spadaju u varijablu toka, a dug u varijablu stanja (Rosen i Gayer, 2010).

U stručnoj literaturi mogu se pronaći razne definicije javnog duga. Državni ili javni dug je akumulirani iznos koji je država posuđivala kako bi finansirala prošle deficite. (Samuelson P. i Nordhause W.).

U literaturi postoji čitav niz radova koji analiziraju povezanost javnog duga

⁴ „Nemoguće trojstvo“ je ekonomska jzakonitost koja ukazuje na dugoročnu nespojivost slobodnog kretanja kapitala, stabilnosti deviznih kurseva i nezavisnosti monetarne politike.

⁵ Izvještajem odbora (Delorsovim) podnesenim 1989. predloženo je jačanje uvođenja EMU-a u tri faze. Njime se posebno naglasila potreba za boljim usklađivanjem ekonomskih politika, fiskalnim pravilima kojima se ograničavaju budžetski deficiti u nacionalnim budžetima i stvaranje nove, potpuno nezavisne institucije koja bi bila odgovorna za monetarnu politiku Unije – Evropske centralne banke (ECB). Na osnovi Delorsovog izvještaja Evropsko vijeće je u Madridu 1989. odlučilo početi provoditi prvu fazu EMU-a – potpunu liberalizaciju kretanja kapitala od 1. jula 1990.

i ekonomskog rasta. Braeuninger (2002) analizira dinamiku budžetskog deficita, javnog duga i rasta koristeći se Romer-Lucasovim modelom endogenog rasta. Zaključak njegove analize: nakon određene tačke odnosa javnog duga i BDP-a, rast javnog duga snižava stope ekonomskog rasta.

Javni dug se povećava u slučaju kada postoji deficit u javnom sektoru, tako da se moraju podizati novi zajmovi da bi se pokrio manjak, koji je rezultat većih troškova u odnosu na prihod (Begg D. 1998, str. 84). Prema Samuelsonu i Nordhausu, javni dug je cjelokupna vladina obaveza u obliku obveznica i zajmova uzetih na kraća razdoblja. Javni dug ne uključuje obveznice kvazivladinih agencija, poput centralne banke (Samuelson, Nordhaus, 2004, 578-579). U većini zemalja se perspektiva budžetskih tokova može promatrati iz perspektive godina - a ne suficita - što povećava veličinu javnog duga. (Begg D. 2007., 91).

Veze između javnog duga i rasta BDP-a najčešće nisu linearne. Za zadati nivo javnog duga može se postići nivoa rasta, na nekoliko načina. Minea i Villieu (2010; 2012) su pokazali da će, sve dok se dug smatra održivim, kratkoročni kejnzijski efekti (povećanje potrošnje) imati pozitivan uticaj na rast. Suprotno tome, ako se dogodi preokret u očekivanjima privatnog sektora, dugoročni nekejnzijski efekti (povećanje štednje) prevladavaju zbog očekivanog povećanja poreza za finansiranje duga.

Reihart i Rogoff (2010) su u svom istraživanju iz 2010. godine, pokazali kako je veza između ekonomskog rasta i javnog duga relativno slaba na „normalnim“ nivoima zaduženosti. Međutim, kako su dokazali, srednjoročne stope rasta za zemlje kojima javni dug iznosi oko 90% BDP-a manje su za otprilike jedan posto nego u slučaju nižeg nivoa zaduženosti. Naročito zanimljivo bilo je što su se ovi rezultati pokazali sličnima u zemljama u razvoju i u razvijenim zemljama. Kasnija istraživanja također su došla do rezultata kako je javni dug iznad određenog nivoa štetan za ekonomski rast. Tako su, Cecchetti i sur. (2011.) na uzorku od 18 OECD zemalja, u periodu od 1980. do 2010. godine dokazali kako javni dug na nivou od oko 85% BDP-a predstavlja opasnost za daljnji ekonomski rast. Nadalje, nedavna istraživanja vezana za euro područje, pokazala su kako je kratkoročni uticaj javnog duga na BDP 12 članica Evrozone pozitivan i statistički značajan, ali da se pozitivan uticaj gubi kada javni dug dođe na nivo od oko 67% BDP-a. Nadalje, negativan uticaj javnog duga na ekonomsku aktivnost jak je pri nivou zaduženosti većoj od 95% BDP-a (Baum, Checherita-Westphal, i Rother, 2013). Ovaj rezultat ide u prilog potrebi hitne fiskalne konsolidacije u mnogim zemljama EU, uključujući evro zonu, čiji je dug velikim dijelom prešao pomenutu granicu.

Easterly i Schimdt-Habel su u svom istraživanju (tranzicijskih zemalja) otkrili postojanje značajne negativne korelacije između rasta BDP-a po stanovniku i varijanti fiskalne ravnoteže, na način da nizak i stabilan fiskalni deficit

pogoduje visokim stopama rasta. Pozitivnu vezu između javnog duga i stope ekonomskog rasta utvrđuje Gilles koji se oslanja na teoriju endogenog rasta. Osnovni zaključak ovog modela je da u uslovima nedovoljnog ekonomskog razvoja kada je štednja ograničena finansijskom nerazvijenosti, emisija javnog duga i upravljanje javnim dugom dovodi do razvoja finansijskog sektora i privlačenja veće količine štednje, što otvara mogućnost za akumulaciju fizičkog kapitala i za ekonomski rast.

Ekonomska teorija sugerise da je zemljama u razvoju potreban određen nivo spoljnog zaduženja kako bi se ubrzao ekonomski rast (Pattillo; Ricci; Poirson, 2002). Vlade se zadužuju da bi investirale i podigle nivo u javnih usluga. Međutim, ako spoljni dug pređe određenu granicu, tada ukupni javni dug vrši pritisak na privatne investicije da snižavaju konkurentsku sposobnost realne ekonomije, smanjujući *output* i plate (Stiglitz, 2000). Osim finansiranja povećanih ulaganja u infrastrukturu i javnu potrošnju (zdravstvo i obrazovanje), vlade se zadužuju u inostranstvu i zbog nedostatka dugoročnih izvora finansiranja u zemlji, ali i radi ostvarivanja nižih kamatnih stopa (Soludo, 2003). Ukoliko spoljni dug pređe 50%-tnu penetraciju u BDP-u, ekonomija postaje izuzetno osjetljiva na šokove nestabilnosti finansijskih tržišta i rasta kamatnih stopa, servisiranje duga postaje veliko opterećenje, a zemlje ulaze u period slabljenja dinamike ekonomskog rasta (Uzo-chukwu, 2004).

Istraživanje autora Šimić i Muštra proučavalo je nivoje javnog i spoljnog duga i njihovu povezanost s rastom, na primjeru 18 zemalja Srednje, Istočne i Jugoistočne Evrope, među kojima je bila i Hrvatska (Šimić i Muštra, 2012). Dinamičkom panel analizom, provedenom za period od 1990. do 2010. godine, autori su dokazali statistički značajnu vezu između javnog i spoljnog duga i ekonomskog rasta, pri čemu dug počinje negativno utjecati na ekonomski rast pri višim nivoima zaduženosti. Ovakvi rezultati impliciraju kako sam dug nije nužno opasan za ekonomski rast, ali da opasnost može proizići iz većeg nivoa zaduženosti.

Efekt istiskivanja privatnih investicija (*engl. crowding out effect*) najčešće je spominjana posljedica fiskalnog deficita i javnog duga koja se može pronaći u literaturi, a veže se uz finansiranje države na domaćem tržištu (unutrašnji javni dug). Naime, veća državna potrošnja, finansirana dugom, povećava potražnju za kreditima što povećava kamatne stope, čini kapital skupljim, te posljedično smanjuje privatne investicije (Ahmed, Miller, 2000).

2. KRITERIJUMI IZ MASTRIHTA

Ugovorom iz Mاستrihta omogućeno je uvođenje jedinstvene evropske valute, evra.⁶ Time je okrunjeno nekoliko decenija rasprave o povećanju ekonomske saradnje u Evropi. Ugovorom je osnovana i Evropska centralna banka, kao i Evropski sistem centralnih banaka, a u njemu su opisani i njihovi ciljevi. Glavni cilj je održati stabilnost cijena, odnosno zaštititi vrijednost evra.

Potpisivanjem pomenutog Ugovora dat je novi zamah ostvarenju zajedničke jedinstvene valute te je utvrđeno pet osnovnih ekonomskih kriterijuma konvergencije:

1. stabilnost cijena - stopa inflacije ne smije prelaziti 1,5% iznad prosječne stope inflacije triju država članica sa najmanjom inflacijom
2. kamatne stope - prosječna dugoročna nominalna kamatna stopa ne smije biti visa od 2% iznad stope izračunate kao prosjek triju zemalja sa najnižom stopom inflacije
3. deficiti - budžetski deficiti treba biti ispod 3% BDP-a
4. zaduženost – javni dug mora biti ispod 60% BDP-a
5. stabilnost valute - nacionalna valuta ne smije devalvirati u prethodne dvije godine i mora se nalaziti unutar raspona deviznog kursa utvrđenih Evropskim monetarnim sustavom ($\pm 2,25\%$).

Ono što je vrlo bitno naglasiti jeste da među države sa najnižom stopom inflacije ne ulaze one države koje su ostvarile negativnu stopu inflacije, odnosno one države koje su imale deflaciju. Međutim, one države sa deflacijom odnosno negativnom inflacijom ne smatraju se državama koje ne ispunjavaju ovaj kriterijum stabilnosti cijena, (Faulend, et.al, 2005).

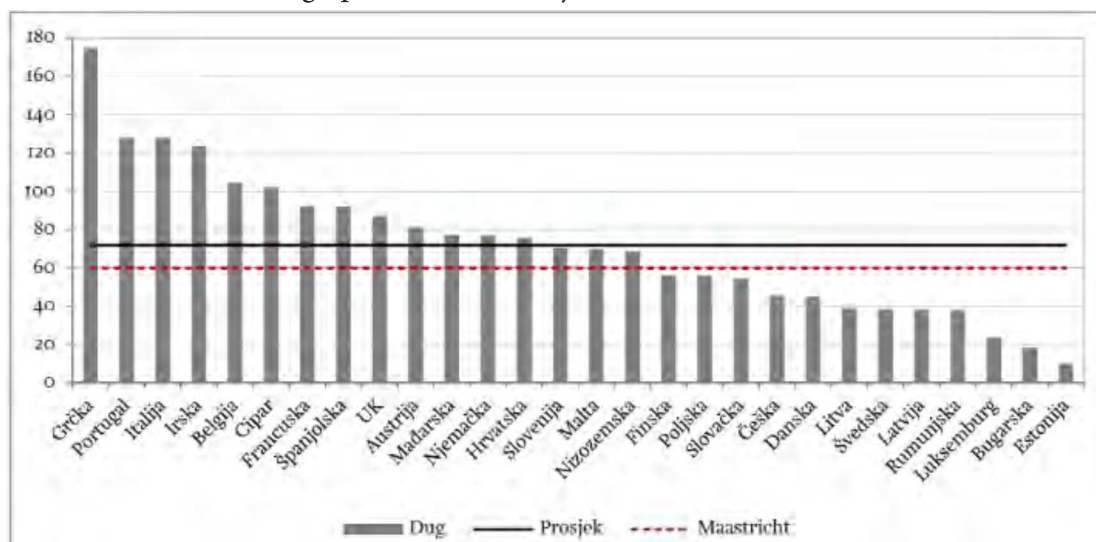
Zahtjevom za ispunjavanjem kriterijuma konvergencije i ostvarivanjem stabilnosti prije ulaska u EMU, nastoji se izbjeći mogućnost da pojedine zemlje nastupaju kao „slobodni jahači“ (Vujčić, 2003.) odnosno da koriste samo dobrobiti monetarne unije bez svog doprinosa njenom uspostavljanju.

⁶ Detaljnije o Sporazumu iz Mاستrihta i kriterijima konvergencije vidjeti na: http://europa.eu.int/scadplus/glossary/economic_monetary_union_en.htm. Član 104 Ugovora ističe: *“Member States shall avoid excessive government deficits”*.

3. KOMPARATIVNA ANALIZA JAVNOG DUGA U ODABRANIM ZEMLJAMA

Globalna ekonomska kriza, koja se ozbiljnije manifestovala u Evropi od 2008.-e godine, pogodila je sve članice, što je za posljedicu imalo da je manji broj zemalja članica zadovoljavao utvrđene fiskalne kriterijume, dok se veći broj članica našao iznad granice budžetskog deficita i javnog duga. Iz grafikona 1 se uočava da se veći dio članica EU, u 2013.-oj godini, nalazio u pomenutoj situaciji (16 od 28). Grčka je bila u najlošijoj poziciji, dok su Portugal, Italija i Irska, takođe, imali izraženo prekoračenje od preko 120% BDP-a, a Belgija i Kipar su bili u rangju 100 -120. Evidentno je prekoračenje dozvoljene granice i za prosječni nivo javnog duga, koji je iznosio 72% BDP-a, u 2013.-oj godini.

Grafikon 1: Dug opće države zemalja članica EU-a, 2013. (u % BDP-a)

Izvor: Eurostat

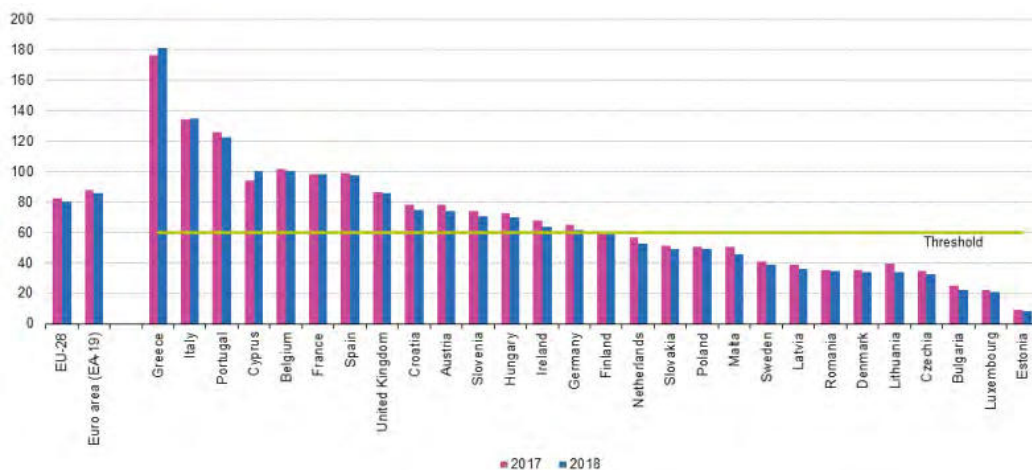
Iz grafikona 2 se uočava sljedeće: Grčka je na preko drastičnih 180%, Italija sa nešto ispod 140%, prati je Portugal, dok su Kipar, Belgija, Francuska i Španija na oko 100%. Slijede Velika Britanija, Hrvatska, Austrija, Slovenija i Mađarska sa ispod 80%, a kada je riječ o Irskoj, zabilježeno je poboljšanje u 2018.-toj godini te je ova zemlja neznatno iznad granice. Ostale zemlje su ispod 60%, a nuspješnije tri članice su Estonija, Luksemburg i Bugarska, sa napomenom da su Bugarska i Estonija (bile) pod režimom valutnog odbora.⁷

Posmatrajući prosjek na nivou EU I EMU, pomalo iznenađujuće je da EMU

⁷ Estonija je postala članica EMU 2011.-te godine, nakon uspješno okončanog režima valutnog odbora, koji je bio na snazi od 1992.-e godine

bilježi negativniji odnos. Međutim to je rezultat izrazito negativnog odnosa Grčke, koja time značajno narušava prosjek EMU.

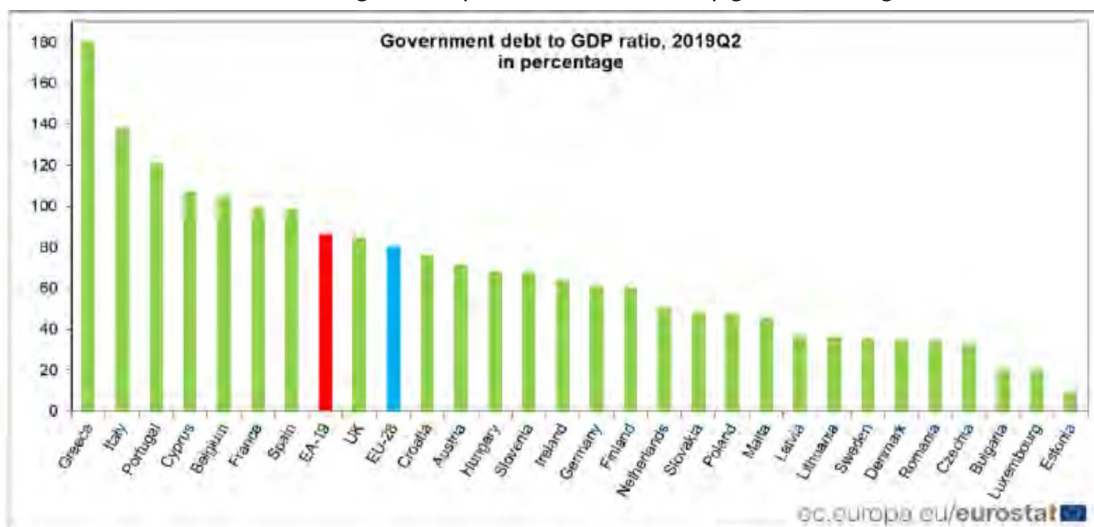
Grafikon 2: Javni dug u zemljama EU, u 2017.-oj i u 2018.-oj godini

Izvor: Eurostat

Kada je riječ o 2019.-toj godini nema značajnih odstupanja. Pet najlošije rangiranih zemalja su Grčka (180.2%), Italija (138.0%), Portugal (121.2%), Cyprus (107.2%) and Belgium (104.7%), a nasuprot njima su Estonija (9.3%), Luksemburg (20.3%) and Bugarska (20.4%).

Grafikon 3: Javni dug u zemljama EU, u 2019.-oj godini (drugi kvartal)

Izvor: EUROSTAT

Analizirajući podatke iz tabele 1, uočava se da je Bugarska vodeća zemlja, prema nivou javnog duga, izraženog kroz procenat BDP-a, sa najnižim nivoom duga, koji je u 2018.-oj godini iznosio samo 23,3% BDP-a, a prosječan nivo, u periodu 2016.-2018. je iznosio

U Hrvatskoj i Mađarskoj odnos duga bio je iznad 60 % BDP-a u 2017., dok je u ostalim posmatranim državama nivo duga bile su ispod ili znatno ispod tog praga (tabela). U posmatranom periodu odnos državnog duga i BDP-a smanjio se u svim posmatranim zemljama.

Tabela 1: Odnos javnog duga i BDP-a

Zemlja		
Bugarska	2016.	29,0
	2017.	25,4
	2018.	23,3
Češka R.	2016.	36,8
	2017.	34,6
	2018.	32,7
Hrvatska	2016.	80,6
	2017.	78,0
	2018.	73,3
Mađarska	2016.	76,0
	2017.	73,6
	2018.	73,3
Poljska	2016.	54,2
	2017.	50,6
	2018.	49,6
Rumunija	2016.	37,4
	2017.	35,0
	2018.	35,3
Švedska	2016.	42,1
	2017.	40,6
	2018.	38,0

Izvor: Eurostat

Zemlje u tranziciji, kao što je Bosna i Hercegovina, upućene su na zaduživanje zbog izostanka adekvatnog nivoa domaće akumulacije (štednje) za investicije i potrebe za bržim ekonomskim rastom i poboljšanjem konkurentnosti prema

inostranstvu. Iz tabele 2, u kojoj su prikazani podaci za vodeće zemlje Zapadnog Balkana, evidentno je najmanje zaduženje Bosne i Hercegovine. Najveći nivo zaduženosti, u kontinuitetu, bilježi Hrvatska, tokom posmatranog perioda. Slijedi Srbija, koja je značajno smanjila nivo javnog duga, sa 70% BDP-a u 2015.-oj na 58,3%BDP-a u 2020.-oj godini, odnosno za 16,7%. Bivša jugoslovenska Republika Makedonija i Bosna i Hercegovina su u rangu umjerene zaduženosti, prema kriterijumu javnog duga. Međutim, potrebno je analizirati potrošnju finansijskih sredstava dobijenih po osnovu zaduživanja, da bi se mogao odrediti uticaj javnog duga, o čemu će kasnije biti riječi, kada je u pitanju Bosna i Hercegovina.

Tabela 2: Javni dug (%BDP-a) u zemljama regiona Zapadnog Balkana

	BiH	BJRM	Srbija	Hrvatska
2015	41,8	38,1	70,0	83,8
2016	40,4	39,8	67,8	80,6
2017	35,1	39,4	57,9	80,0
2018	32,9	40,4	58,8	74,7
2019	31,8	40,6	52,9	73,2
2020	35,8	51,25	58,3	88,7

Izvor: World bank, ministarstva finansija

4. EKONOMETRIJSKO-STATISTIČKA ANALIZA UTICAJA SPOLJNOG DUGA NA BDP

Kao što je prethodno pomenuto, osnovno pitanje jeste način kako se troši pozajmljeni novac, jer će od toga najviše zavisiti sposobnost servisiranja duga u budućnosti uz istovremeno postizanje i drugih makroekonomskih ciljeva (ekonomski rast, uravnoteženje platnog bilansa i državnog budžeta, rast zaposlenosti i životnog standarda itd.). Djelimičan odgovor će se dati kroz narednu analizu, za Bosnu i Hercegovinu.

Podaci empirijskog istraživanja su obrađeni kroz regresionu analizu.

Ukoliko se označi javni dug sa x , a BDP sa y , na primjeru BiH, pa se unesu vrijednosti u formulu za izračunavanje parametara linearne regresije:

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n} \quad \bar{y} = \frac{\sum y_i}{n} \quad b = \frac{\sum_{i=1}^8 x_i y_i - n \cdot \bar{x} \bar{y}}{\sum_{i=1}^8 x_i^2 - n \cdot \bar{x}^2} \quad a = \bar{y} - b \cdot \bar{x}$$

a zatim sve to se uvrsti u formulu:

$$\hat{y} = a + bx$$

krajnja jednačina je:

$$\hat{y} = 76181 - 3,88 x,$$

Prethodni matematički izraz pokazuje da javni dug djeluje negativno na BDP, a to je zabrinjavajući podatak. U ovom smislu se ne može posmatrati čisto matematički, da svako povećanje javnog duga za jednu konvertibilnu marku rezultira sa smanjenjem BDP za 3,88 KM, pa će se smatrati da povećanje javnog duga se koristi za podmirenje nekih budžetskih rashoda ili deficita, koji su nastali u nekom prethodnom periodu ili nemaju poveznicu sa BDP-om u istom periodu posmatranja.

ZAKLJUČAK

Pri ocjeni usklađenosti s konvergencijskim kriterijumima nužno je posmatrati održivost, što znači da se ispunjenje uslova konvergencije treba ostvariti na trajnoj osnovi, a ne samo u određenom periodu. Preduslov za održivu konvergenciju je makroekonomska stabilnost, koja uključuje zdravu fiskalnu politiku. Visok stepen fleksibilnosti na tržištima proizvoda i rada nužan je za spriječavanje makroekonomskih šokova. Održiva konvergencija također zahtijeva učinkovite institucije i podsticajno poslovno okruženje.

Kada je riječ o zemljama Zapadnog Balkana, Hrvatska je visokog stepena zaduženja. Bosna i Hercegovina je značajno ispod granice od 60%BDP-a. Međutim istraživanje je pokazalo nepostojeću vezu između javnog duga i BDP-a u Bosni i Hercegovini. Dodatno zabrinjavajuća je situacija da je BiH -zemlja sa bržim rastom javnog duga u odnosu na stopu ekonomskog rasta. Pored toga, glavni problem u dugom roku će biti to što se sredstva javnog duga koriste za finansiranje javne potrošnje koja je dominantno neproizvodna, i neracionalna.

LITERATURA:

1. Ahmed, H., Miller, S.M. (2000), Crowding-Out and Crowding-In Effects of the Components of Government Expenditure, *Contemporary Economic Policy*, 18(1), str. 126.
2. Baum, A, Checherita-Westphal, C. i Rother, P., (2013), Debt and growth: New evidence for the euro area., *Journal of International Money and Finance*, 32, 809-821.
3. Braeuninger, M. (2002), *The Budget Deficit, Public Debt and Endogenous Growth*, Universitaet der Bundeswehr Hamburg.
4. Cecchetti, S.G., Mohanty, M.S. i Zampolli, F., (2011), *The real effects of debt*. Bank for International Settlements.
5. Minea, A., Villieu, P., (2010.) *Endogenous Growth, Government Debt and Budgetary Regimes : A Corrigendum*, *Journal of Macroeconomics*, Elsevier
6. Minea, A., Villieu, P., (2012.), *Persistent deficit, growth, and indeterminacy*, *Macroeconomic Dynamics*, Cambridge University Press (CUP)
7. Pattillo, C.; Ricci, L.; Poirson, H. (2002), *External Debt and Growth*, *Finance and Development*, A Quarterly Magazine of the IMF, Vol. 39, No 2.
8. Reinhart, C.M. i Rogoff, K.S., (2010), *Growth in a Time of Debt*, *American Economic Review*, 100(2), 573-78.
9. Rosen, H., Gayer, T., *Javne financije*, Institut za javne financije, Zagreb, 2010.
10. Soludo, C. C. (2003), *Debt, Poverty and Inequality*, in Okonjo-Iweala, Soludo and Muhtar (Eds.), *The Debt Trap In Nigeria*, Africa World Press NJ, pp. 23-74.
11. Stiglitz, J. E. (2000), *Economic of the Public Sector: Third Edition*, New York and London, W.W. Norton & Company
12. Šimić, V., Muštra, V., (2012), *Debts (Public and External) and Growth – Link or no Link?* *Croatian Operational Research Review (CRORR)*, 3(1), 91-102.
13. Uzochukwu, A. S. (2004), *Nigeria Public Debt and Economic Growth: An Empirical Assessment of Effects on Poverty*, African Institute of Applied Economics, Nigeria.
14. Vujčić, B. (ur.) (2003.), *Euro – Europska monetarna unija i Hrvatska*, Zagreb, Masmedia

BOSNA AND HERZEGOVINA IN THE EU INTEGRATION PROCESS MASTRIST CRITERIA WITH ACCENT TO PUBLIC DEBT

Abstract: *All newly formed countries, created by the disintegration of the SFRY, are firmly committed to EU integration. The criteria for joining the EU are political and economic. The Treaty of Maastricht, whose official name is the Treaty on European Union, marked a new phase in the process of creating a deeper and wider connected union among the nations of Europe. The mentioned treaty laid the foundations for the introduction of the single currency, the euro, and significantly expanded cooperation between European countries in several new areas. The paper will analyze public debt, as one of the Maastricht criteria in selected EU countries and the Western Balkan countries.*

Key words: *Key words: EU integration, Maastricht criteria, public debt, Western Balkans*

TESTNE METODE EKSTERNE POSLOVNE KOMUNIKACIJE

Doc.dr.sc. Affan Čehajić¹,
Dr.sc. Tatjana Savić Šikoparija²

Sažetak: *Eksterna komunikacija je proces u kojem sudjeluju samo pojedini zaposlenici organizacije. Komunikacija organizacije sa vanjskim okruženjem (s medijima, poslovnim partnerima, potrošačima/konzumentima i širom društvenom zajednicom), obuhvata svu komunikaciju (neposrednu, usmenu, telefonsku, pisanu, elektronsku, itd.), a sve to u vezi sa nastajanjem i plasmanom proizvoda i usluga.*

Kompanije se često pitaju šta dobiju nazad ukoliko ulažu u eksternu komunikaciju. To je ujedno i razlog zašto je učinak eksterne komunikacije potrebno mjeriti. Nove metode se povezuju sa klasičnim oblicima kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja tržišta radi efikasnijeg mapiranja svjesnih i podsvjesnih obrazaca i odnosa.

Ovaj rad prikazuje moderne testne metode eksterne poslovne komunikacije i pojašnjava kako kompanijama napraviti boljitak od ulaganja u eksternu komunikaciju vidljivim.

Ključne riječi: *komunikacija, testiranje, reputacija, imidž, vrijednost.*

¹ Fakultet ekonomskih studija, Univerzitet modernih znanosti CKM, Mostar, Bosna i Hercegovina,
e-mail: affan@ckm.ba

² Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, Republika Srbija,
e-mail: tanja.sikoparija@gmail.com

1. UVOD

Dosezanje do kupaca je veliki izazov koji sve više raste. Potrošači se dnevno susreću sa hiljadama reklamnih izraza (reklama), te je veoma teško ostaviti utisak na njih. Potrebno je efikasno komuniciranje kako bi se kroz svu tu „buku“ pogodila prava ciljna grupa.

Kada se dođe do ciljne grupe, pitanje je da li izaslana poruka postiže željeni učinak. Na primjer, koliki je efekat postavljene marketinške strategije i kako ona utiče na online posjetioce ili posjetioce u cjelini i da li se kompanija više kontaktira?

Ukoliko se zaista želi dosegnuti ciljna grupa i potaknuti na akciju, komunikacijska strategija se više ne može temeljiti na vlastitom osjećaju. Potrebno je istraživati komunikaciju. Na taj način se izoštrava komunikacijska strategija koja je bitna za izgradnju kvalitetne marketinške strategije.

Bolji rezultati se ostvaruju prilagođenim istraživanjem tržišta. Istraživanjem komunikacije se pruža solidna osnova za učinkovitu internu i eksternu komunikaciju, te se učinkovito troše proračunska sredstva.

2. TESTNE METODE EKSTERNE KOMUNIKACIJE

Kako bi napravili boljitak kompanija od ulaganja u eksternu komunikaciju vidljivim, koriste se sljedeće testne metode.

- a. BrandScope
- b. Koncept i pre-test
- c. Kodiranje lica
- d. Neuromarketing
- e. Odnosi s javnošću (PR) i istraživanje javnosti
- f. Mjerenje učinka sponzora

a. Brand Scope: mjeri da li oglasi imaju željeni učinak i kako utiču na imidž brenda.

Često se postavlja pitanje da li uloženi novac u reklamu postiže svoje ciljeve? Da li doseže do ciljne grupe? Da li ciljna grupa povezuje reklamnu poruku sa pošiljateljem?

Šta je Brand Scope?

BrandScope je alat za praćenje motivacije. BrandScope mjeri pojedinačne izvore te izrađuje sliku šta oglasi rade za određeni Brand i u kojoj mjeri koriste promociji Brenda.

Ukratko preko BrandScope metode se saznaje:

- efektivni i stvarni doseg reklamne kampanje i konkurentskih kampanja
- efikasnost različitih dijelova reklamne kampanje
- dopadljivost kampanje
- uticaj kampanje na brend, kupovno ponašanje potrošača i njihovu lojalnost

Kako to funkcionira u praksi?

Srž BrandScope-a leži u preokretanju pitanja koja se tradicionalno postavljaju: traži se od ciljne skupine da opiše ono što je čula ili vidjela iz komunikacijske poruke, a tek onda se gleda koliko se komunikacijska poruka povezuje s vrijednostima brenda, komunikacijskim vrijednostima kompanije i (mogućim) konkurentima. Ovako se dobija uvid u spremnost za kupnju i lojalnost ciljne skupine. Na ovaj način se utvrdi stvarni doseg brenda.

Koje su prednosti?

Prednosti ove metode su te da se dobije prikaz, tj. slika onoga što zaista donosi reklamna kampanja. Analizira se koji dijelovi i elementi kampanje najbolje rade svoj posao. Na taj način se stiče detaljno razumijevanje kako kampanja funkcionira. Kampanja se može precizirati i optimizirati na osnovu analiza. Budući da BrandScope (u principu) ima kontinuirani karakter, može se lako vidjeti da li promjene u kampanji donose željeni rezultat.

b. Koncept i pre-test: da li reklama prenosi željenu poruku kroz dubinske intervjue s potrošačima?

Uticaj reklame na čovjeka može se uporediti sa „slučajnim učenjem“. Kod slučajnog učenja ljudi nisu svjesni da uče i za to im nije potrebna motivacija. Takođe, može se reći da reklame mogu stvarati uslove za automatsko učenje.

Kako bi se utvrdila komunikacijska vrijednost oglasa, ovaj model obrade oglašavanja koristi šest fiksnih standarda kvaliteta. Oglas se testira na sljedeći način:

- Vrijednost uticaja. Ono što se ne opaža u reklamnoj kampanji ne dostiže fazu obrade poruke u glavi ciljne grupe. Dakle, mjeri se šta ciljna grupa tačno opaža te se ovaj podatak koristi kako bi se napravile kampanje koje u potpunosti u željenom radu utiču na ciljnu grupu.
- Emocionalna vrijednost poput humora, identifikacije s glavnim likom itd. Oglas mora izazvati određenu napetost, pokrenuti nešto emocionalno. Ovaj emocionalni naboj je neophodan jer utiče i na percepciju (gledalac gleda duže reklamu) i na funkciju učenja (bolje pamti). Iako negativne emocije mogu takođe pozitivno doprinijeti vrijednosti pažnje, čini se da

dopadljivost rezultira većom memorijskom vrijednošću i uvažavanjem izraza, ili pozitivnijim stavom prema brendu. Pozitivan efekat u oglašavanju često dovodi do pozitivnog odnosa prema brendu.

- Jasnoća poruke. Poruka treba biti jasna, a različiti elementi komunikacije trebaju činiti cjelinu (tekstovi, boje, simboli, međusobno djelovanje slike, teksta i zvuka, itd.). U protivnom doći će do dvosmislenih efekata učenja, što i nije cilj kampanje.
- Kredibilitet. Poruka se treba na ovaj ili onaj način povezati sa postojećim procesima učenja jer će inače doći do kognitivne disonance: tendencije odbacivanja neprikladnih informacija.
- Relevantnost. Poruka treba odgovarati određenoj strukturi potreba primaoca. Ovo određuje u kojoj mjeri oglašavanje potvrđuje postojeće pozitivne stavove i ponašanja prema brendu ili proizvodu i u kojoj mjeri pruža nove impulse u ponašanju.
- Strateško uklapanje. Oglas bi trebao predstaviti brend na način da ga pomiče prema strateškom cilju i doprinijeti strateškim ciljevima koji su formulirani za kampanju.

Slika 1: Koncept i pre-test

Izvor: Vlastita istraživanja

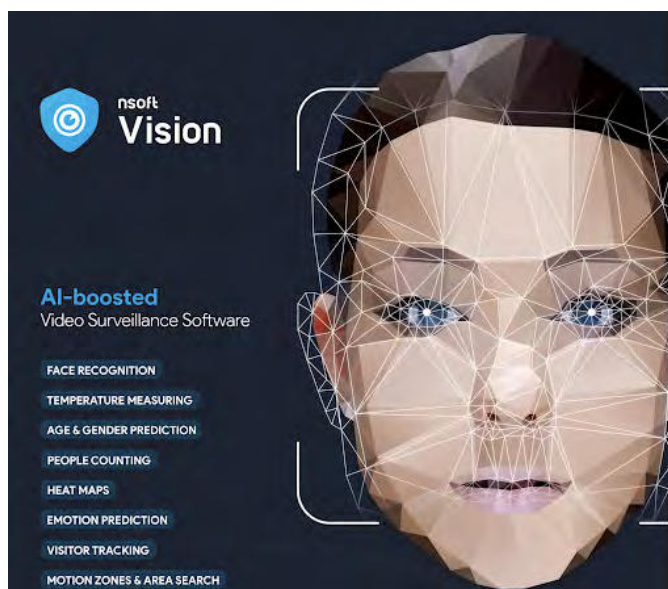
Putem Koncept i pre-test metode se stiče uvid u potencijalnu komunikacijsku vrijednost koncepta kampanje koji se dalje razrađuje kako bi se došlo do savjeta i prijedloga za poboljšanje kampanje.

c. Kodiranje lica: Otkriva na koje emocije djeluje kampanja kroz analizu izraza lica potrošača.

Komunikacija koja pogodi pravu emociju postiže svoj cilj. Kako bi se ovo postiglo potrebno je na pravi način i uz prave emocije dojmljivo vizualizirati brend i poruku. U ovu svrhu se može koristiti kodiranje lica kako bi se saznalo koje emocije generira kampanja kod ciljne grupe. Kodiranje lica može se koristiti online kod kvantitativnih intervjua. Na ovaj način se može dobiti tačan uvid u emocije koje pobuđuje kampanja. Ova metoda pomaže pri detekciji podsvjesnih emocionalnih komponenti prilikom testiranja prenosa poruka, uvažavanja, stava i povratnih informacija o brendu (putem TV kampanja ili radio reklama).

Primjer softvera koji se koristi za ove svrhe je Nsoft Vision, proizveden u bosansko-hercegovačkoj IT kompaniji NSoft. Ovaj software pomaže kod prepoznavanja lica, predikcije spola, dobi, raspoloženja, brojanja ljudi i mjerenja temperature. Ovo je jedan od najnovijih IT produkata koji konkuriše na svjetskom nivou. Koristi se u sigurnosne, poslovne i analitičke svrhe.

Slika 2: NSoft Vision, predikcija raspoloženja

Izvor: IT kompanija NSoft, Mostar, www.nsoft.com/vision-ai-software (2021)

Putem ove metode se dobiju alati za strukturu izraza reklame tj. odgovor na pitanja poput:

- Kako se u pravo vrijeme mogu upotrijebiti emocije s pravim vizuelnim materijalom?
- Koje scene pozitivno utiču na emocije , a koje manje?
- Da li se i kako može smanjiti reklama?

d. Neuromarketing: pruža uvid u podsvjesne procese i osjećaje uz pomoć neuronauke

Neuromarketing daje sve više uvida u to kako mozak reagira na marketinšku komunikaciju. To je fascinantno polje koje nudi nove mogućnosti za sagledavanje dubljih motiva potrošača. Ni manje ni više nego 95% našeg ponašanja se zasniva na podsvjesnim procesima.

Šta je Neuromarketing?

Neuronaučna marketinška istraživanja kombinacija su marketinškog znanja i uvida iz neuronauke. Neuronauka proučava djelovanje ljudskih osjećaja i njihov uticaj na naše odluke i načine razmišljanja. U svijetu oglašavanja i komunikacije neuromarketing se koristi za sticanje još veće kontrole nad efikasnošću kampanja i komunikacija. Ova metoda istraživanja omogućava da bolje predvidimo ponašanje, izbore i odluke potrošača. Ovo je proširenje spektra alata koje koriste istraživači tržišta. Došlo je vrijeme da se udruže snage i pogleda izvan granica vlastitih disciplina.

Kako funkcionira neuromarketing?

U toku su različita dešavanja s ciljem boljeg razumijevanja emocija potrošača: na šta tačno utiču? Da li kupuju proizvode ili ne? Nove metode poput funkcionalnog MRI (*magnetic resonance imaging* ili uređaj za magnetsku rezonanciju) istraživanja, praćenja oka i kodiranja lica povezuju se s ovim podsvjesnim procesima i obećavajuće su proširenje tradicionalnih istraživanja upitnika. To čini osjetila i osjećaje mjerljivima. Povezivanjem novih metoda sa trenutnim kvalitativnim i kvantitativnim metodama istraživanja mogu učinkovitije identificirati podsvjesni obrasci i odnosi.

Neuro marketing služi sa učinkovitije i efikasnije komuniciranje sa ciljnom grupom.

e. Odnosi s javnošću (PR) i istraživanje javnosti: nudi temeljno istraživanje kao osnovu za PR kampanju oko poruke ili usluge koju kompanija želi da predstavi javnosti.

Važnost uspješnog besplatnog publiciteta raste. Današnji potrošač kritički gleda oglase i nije ga lako uvjeriti. Neplaćena i neovisna pažnja medija u obliku vijesti na TV-u, radiju ili na mreži nudi rješenje. Naročito ako se ovo temelji na solidnim rezultatima istraživanja. Rezultati istraživanja čine dobru osnovu za PR, poruku, brend, uslugu ili lansiranje proizvoda.

Tri stvari igraju ulogu u dobrom PR istraživanju:

- Postoji nova činjenica koja je ranije bila nepoznata ili nedovoljno poznata.
- Postoji važnost za čitaoca; na primjer zato što se nešto događa u njegovom okruženju ili se tiče subjekta koji ima pažnju.
- Postoji autoritativna figura koji je u ulozi pošiljaoca informacije (na primjer stručnjak ili naučnik).

Pronalaženje vjerodostojnih i vrijednih rezultata treba imati pristup po mjeri u kojem se uvijek nalazi ravnoteža između temeljnog istraživanja s pažljivo formuliranim pitanjima i prijedlozima i stimulativnih priopštenja za javnost koja privlače pažnju novinara. Važno je poruke i saopštenja za javnost slati direktno određenim novinarima a ne uredničkim redakcijama.

f. Mjerenje učinka sponzora: mjeri efekte sponzorskih aktivnosti

Sponzorstvo je učinkovit način za postizanje svijesti o brendu i rasta entuzijazma za brend. Budući da se ulaganja u sponzorstvo velika dobro je i steći dobru sliku povrata na sponzorstvo.

Učinke marketinga i sponzorstva se uviđaju mjerenjem učinka sponzora. Pokazuje se šta se dobije pri sponzorisanju nekoga ili nečega. Mjerenjem se treba dobiti odgovor na sljedeća pitanja:

Šta će se dogoditi sa prepoznatljivošću i uvažavanjem brenda?

U kojoj mjeri ljudi čine stvarnu vezu između brenda i sponzorske aktivnosti?

Kakav uticaj sponzorstvo ima na imidž, brend i spremnost za kupnju?

U kojoj se mjeri pronađeni efekti mogu pripisati sponzorstvu?

Da bi se utvrdili učinci sponzora i kampanje, provodi se osnovno mjerenje među relevantnom ili reprezentativnim ciljnim grupama prije početka kampanje sponzora. Odmah zatim, vrši se mjerenje efekata među ljudima koji jesu i nisu došli u kontakt s kampanjom. Potrebno je mjeriti čiste učinke tako da se rezultati mogu pripisati sponzorstvu. Kod dugoročnih ili kontinuiranih sponzorstava, se prati razvoj i brenda.

Vrlo je bitno postaviti realne i mjerljive ciljeve sponzorstva kako bi se utvrdilo

da li sponzorstvo uistinu donosi nešto. To su često pomaci u pokazateljima brenda, poput svijesti o brendu, imidža i sklonosti.

Kod uvida u rezultate sponzorstva potrebno je odgovoriti na pitanja poput:

- Da li sponzorstvo potiče akciju u smislu namjere kupovine, preporuke?
- Koji su još efekti sponzorstva?

Šta se dobije putem sponzorstva se razlikuje po projektu te je potrebno napraviti istraživanja po mjeri.

U svakom slučaju je potrebno prikazati jasnu situaciju brenda prije sponzorisanja i nakon sponzorisanja, što se može vidjeti kroz rezultate prodaje.

3. ISTRAŽIVANJE REPUTACIJE

Reputacija se gradi dugo a može se srušiti u minuti. Percepcija ljudi o kompaniji i određenom produktu bitno utiče na rado kompanije. Ovo su ujedno i razlozi zašto kompanije vrše istraživanja svoje reputacije. Kako bi se istraživanja pravilno provela postoje metode za istraživanje reputacije kao što su:

Istraživanje korporativnog imidža

Anketa o zadovoljstvu kupaca

Istraživanje pozicioniranja na tržištu i istraživanje imidža

Reputacijsko istraživanje

Vizualizacija vrijednosti

Istraživanje korporativnog imidža: prikazuje kako se eksterno gleda na kompaniju

Mediji igraju važnu ulogu u imidžu organizacija, njihovih brendova i proizvoda. Način na koji novinari izvještavaju o nekoj organizaciji ovisi o činjenicama, poslovnim odnosima i ličnim iskustvima s tom organizacijom. Način na koji i u kojoj mjeri novinari obraćaju pažnju na tu organizaciju u trgovinskim časopisima, novinama, radiju, televiziji i putem internetskih medija dijelom određuju stvarnost s kojom se ta kompanija mora nositi. Takođe veliku ulogu igraju i društvene mreže i način kako se kompanija prikazuje tim, u 21. vijeku, jako važnim eksternim kanalom komunikacije.

Šta je istraživanje korporativnog imidža?

Istraživanje korporativnog imidža prikazuje kako se eksterno gleda na organizaciju i njene konkurente. Pored toga, ovo istraživanje sa više klijenata pruža

uvid u stepen uvažavanja politike štampe određene organizacije u okruženju. Između ostalog, gleda se na to kako novinari i društvene mreže doživljavaju strategiju i viziju organizacije i koliko cijene njihove izjave za štampu i kontakte sa glasnogovornicima.

Kako to funkcionira u praksi?

Prikupljaju se kvalitativni i kvantitativni podaci. Vode se dubinski intervjui sa specijalizovanim novinarima koji redovno objavljuju nešto o kampanjama iz zadate branše. Prije intervjua se popunjavaju kvantitativni upitnici u kojima se mjere brojne karakteristike kompanije. Kvalitativni intervjui pružaju uvid u osnovne motive kvantitativnih procjena. Rezultati se trebaju uporediti s drugim organizacijama iz iste branše, koje djeluju kao mjerilo.

Koje su prednosti?

Istraživanje korporativnog imidža pokazuje koliko pažnje prima određena organizacija od urednika u poređenju sa konkurentima. Novinarima čini sliku organizacije vidljivom, kao i snage i slabosti odnosa s medijima. Istraživanje daje konkretne doprinose za vidljivo poboljšanje kontakata sa novinarima i formiranja slike među novinarima. Ponovljeno mjerenje bi se trebalo vršiti periodično (npr. svake dvije godine), tako da se može pratiti učinak odnosa s medijima kroz duži period.

Dobar imidž nudi besplatnu reklamu i dobar publicitet te podiže kredibilitet kompanije.

b. Anketa o zadovoljstvu kupaca: pruža uvid u zadovoljstvo i lojalnost kupaca

Teško da postoji organizacija koja može bez kupaca. Zadovoljni i lojalni kupci su od vitalnog značaja za organizacije. Zadovoljni, a posebno lojalni, kupci se ponašaju kao ambasadori, neprestano se vraćaju i generiraju više profita.

Šta uključuje istraživanje zadovoljstva kupaca?

Ime govori sve: istraživanje tržišta zadovoljstva i lojalnosti kupaca. Zadovoljstvo kupca može se raščlaniti na nekoliko fiksnih dimenzija:

- Osoblje
- Cijena
- Ponuda
- Prigovori i
- Dostupnost

Istraživanje tržišta pruža uvid u zadovoljstvo kupaca u svim dimenzijama i povezuje ih s lojalnošću, ukupnim zadovoljstvom i međusobno ih povezuje. Takođe pruža detaljan uvid u jake i slabe aspekte učinka organizacije i tačke za poboljšanje.

U zavisnosti od kompanije većinom se pravi upitnik po mjeri koji se ponjava telefonski ili putem interneta. Takođe se sprovode kvalitativna istraživanja kako bi se na pravi način tumačilo zadovoljstvo ili lojalnost kupca.

Rezultati ankete trebaju da daju:

- Dubinski uvid u zadovoljstvo i lojalnost kupaca
- Uvid u jake i slabe dijelove nastupa kompanije na tržištu
- Uvid o tome kakvi nas kupci okružuju
- Referentne tačke za poboljšanje (rad) procesa i njihovo prilagođavanje željama kupaca.

Provođenje anketa o zadovoljstvu kupaca obično daje pozitivan signal kupcima.

c. Istraživanje pozicioniranja na tržištu i istraživanje imidža: prikazuje na koji način kompanija ili brend može zauzeti idealnu tržišnu poziciju

Istraživanje pozicioniranja

Kako odabrati pravu poziciju na tržištu sa svojom organizacijom? Sa kojim vrijednostima brenda, proizvodima i uslugama se apelira ciljnu grupu i razlike od konkurencije? Pozicioniranje je suština marketinške kompanije: povezivanje osnovnih vrijednosti sa potrebama ciljne grupe. Istraživanje pozicioniranja pokazuje koja prilagođavanja politike, proizvoda i komunikacije se mogu zauzeti da bi se zauzeo idealan položaj na tržištu.

Istraživanje imidža

Istraživanjem imidža se otkriva kako vanjske ciljne skupine gledaju organizaciju i kako je cijene. Prepoznaje li se ciljna skupina u vrijednostima koje zrače proizvodi i komunikacija organizacije? U kojoj se mjeri to razlikuje od idealne slike koju je formulirao odbor organizacije? Putem istraživanja imidža se dobija slika kako se zatvaraju praznine između unutrašnjeg i vanjskog, između idealnog i stvarnosti.

Pozicioniranje na „Soft skills“ (mekim vrijednostima)

Kako se (pre) orijentisati na (osnovne) vrijednosti? U kojoj mjeri su te vrijednosti prepoznate i prilagođene potrebama? Ovo su pitanja na koja treba dati odgovor kada se govori o mekim vrijednostima. Potrebno je poznavati način života i vrijednosti tržišta i branše kako bi pozicioniranje bilo osjetno i vidljivo. Takođe je potrebno znati kolika je „meka vrijednost“ organizacije, tj. biti upoznat sa „mekim vještinama“ uposlenika i njihovim vrijednostima za kompaniju.

Meke vještine su povezane sa načinom rada uposlenika. Da bi se dobro pozicionirali, tj. bili prepoznati na tržištu, potrebno je povezati način rada sa načinom života i vrijednostima tržišta.

„Soft skills“ (Meke vještine) uključuju interpersonalne (ljudske) vještine, komunikacijske vještine, vještine slušanja, upravljanje vremenom i empatiju.

Menadžeri ljudskih resursa obično traže kandidate za posao s mekim vještinama jer nekoga čine uspješnijim na radnom mjestu. Npr. Neko može biti izvrstan u tehničkim vještinama specifičnim za posao, ali ako ne mogu upravljati svojim vremenom ili radom u timu možda neće biti uspješan na radnom mjestu.

Kako djeluju „soft skills“ (meke vještine)?

Meke vještine su takođe važne za uspjeh većine poslodavaca. Gotovo svaki posao zahtijeva od zaposlenika da se na neki način povežu s drugima.

Još jedan razlog zbog kojeg menadžeri i poslodavci traže kandidate s mekim vještinama je taj što su meke vještine prenosive vještine koje se mogu koristiti bez obzira na posao osobe. To kandidate za posao s mekim vještinama čini vrlo prilagodljivim zaposlenicima.

Meke vještine su posebno ključne u poslovima zasnovanim na kupcima. Ovi zaposlenici su u direktnom kontaktu sa kupcima. Potrebno je nekoliko mekih vještina da bi se kupac saslušao i pružila mu se korisna i pristojna usluga.

Vrste mekih vještina

Meke vještine uključuju lične attribute, osobine ličnosti i komunikacijske sposobnosti potrebne za uspjeh u poslu. Meke vještine karakteriziraju način na koji osoba komunicira u svojim odnosima s drugima.

„Soft skills“ (Meke vještine) uključuju:

- Prilagodljivost
- Komunikacija
- Kreativno razmišljanje
- Pouzdanost
- Radnu etiku
- Timski rad
- Pozitivnost
- Vremenski menadžment
- Motivaciju
- Rješavanje problema
- Kritičko mišljenje
- Rješavanje sukoba

Dakle ukoliko organizacija nije interno usklađena, teško da može dugo konkurisati na tržištu a pogotovo ne na internacionalnom nivou.

Prilikom istraživanja komunikacije je potrebno dovesti ciljnu grupu za sto, npr. grupne rasprave, pojedinačni intervjui, sesije za zajedničko kreiranje itd..

Potrebno je dobiti uvid u percepciju kupca, povezanost i poznavanje eksternih i internih ciljnih grupa sa organizacijom. Rezultati ovog rada pomažu da se izoštri i prilagodi slika organizacije.

Reputacijsko istraživanje: kako se na reputaciju gleda iz perspektive sudionika?

Prošlo je vrijeme kada se organizacija trebala što bolje predstaviti. U današnje vrijeme je potrebno voditi konstruktivan dijalog sa svim sudionicima. Potrebno je pogledati organizaciju iz ugla svih sudionika. Internih i eksternih. Za to je potreban dobar pregled, uvid, dubina i smjer kako bi se odabrao ispravan put organizacije.

Ugled je najvažnija nematerijalna imovina organizacije ili brenda. Da bi se znalo tačno na čemu se nalazi organizacija potrebne su pouzdane brojke i mjerni instrumenti. Oni čini efekte napora korporativne komunikacije vidljivim.

Jedan od alata za ovo istraživanje je „benchmarking“.

Engleska složenica *benchmark* sastoji se od sastavnice *bench*, koja znači ‘klu-pa’, i *mark*, koja znači ‘oznaka’, a izvorno je označavala znak koji se postavljao pri mjerenju zemljišta. Ta se riječ sve češće počela upotrebljavati u prenesenome značenju kao: polazište, mjerilo za usporedbu, kriterij usporedbe i vrednovanja.

Benchmarking u većini slučajeva zahtijeva službene posjete drugim

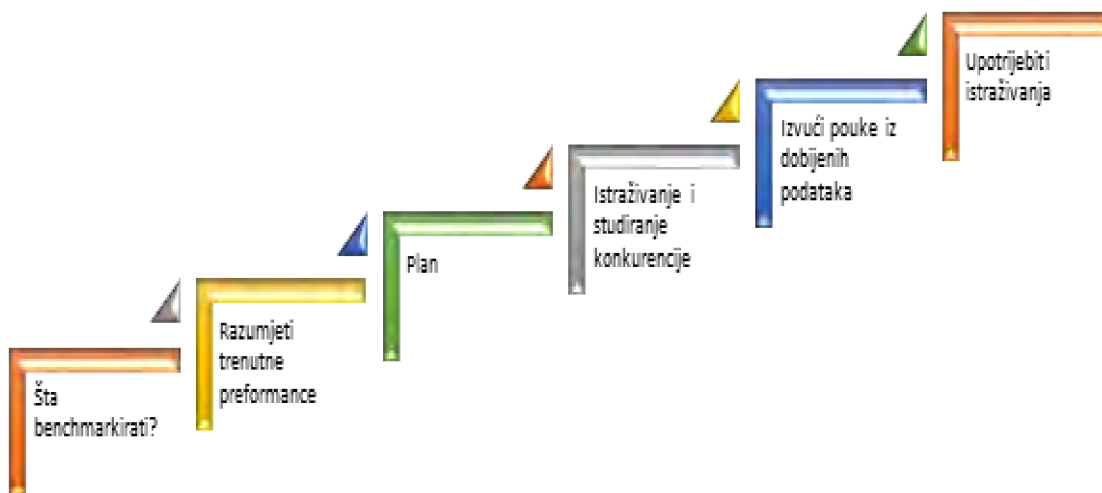
organizacijama radi promatranja, ispitivanja, usporedbe praksi i procesa te moguće razmjene podataka. Kod posjeta drugim organizacijama koriste se realni pokazatelji koji stavljaju organizaciju u odnose s drugim organizacijama u području u kojem se analiza provodi. Takva je analiza objektivna i pokazuje menadžmentu u kojim područjima ima najviše prostora za napredak.

Kod benchmarkinga traži se odgovor na tri pitanja:

- Gdje se nalazi organizacija na tržištu?
- Zašto druge organizacije bolje posluju?
- Kako organizacija može postati najbolja u svom području rada?

Troškovi benchmarkinga su troškovi putovanja, troškovi uloženog vremena i troškovi baze podataka.

Slika 3: Proces benchmarkinga

Izvor: Vlastita istraživanja

Vizualizacija vrijednosti: pruža vizuelni uvid u lične vrijednosti ciljne grupe

Ekonomija iskustva temelji se na tome da brendovi ili organizacije ulaze u emotivan odnos sa potrošačima. Širenjem relevantnih osnovnih vrijednosti u proizvodima, uslugama i komunikaciji, potrošačima se bude određeni osjećaji, što čini odnos s brendom i proizvodima ličnim i smislenim. Jednostavno, može se reći da potrošači doživljavaju brendiranje.

Šta je vizualizacija vrijednosti?

Vizualizacija vrijednosti predstavlja prikaz ličnih vrijednosti kroz video,

fotografiju i slike. Budući da vizualne informacije često izazivaju više direktnih asocijacija od tekstualnih, traži se sinergija između tekstualnih i vizualnih informacija o vrijednostima. Na osnovu provjerenog skupa vizuelnih slika različitih vrijednosti, poput „autentičnih, inovativnih, pouzdanih ili društvenih“, moguće je bolje vizualizirati svoje osnovne vrijednosti u odnosu na svoju ciljnu skupinu.

Kako to funkcioniра u praksi?

Skup vizuelnih mapa vrijednosti može se koristiti i za kvalitativna i za kvantitativna istraživanja. U oba slučaja ispitanici mogu vizuelno ilustrirati brend, proizvod ili komunikaciju vrijednostima. Takođe mogu se procijeniti osnovne vrijednosti matične organizacije. Postoje interaktivni programi preko kojih s nekoliko klikova mišem postaje jasno koje ciljne grupe dotiču osnovne vrijednosti određene organizacije ili proizvoda.

Vizualizacija vrijednosti pomaže u razvijanju prepoznatljivih vrijednosti brenda koje savršeno odgovaraju ciljnoj publici i **obrnuto**: na osnovu postojećih vrijednosti organizacije ili brenda dobija se bolji uvid u pravu ciljnu grupu. Rezultati pomažu u opipljivoj usklađenosti marketinške komunikacije sa željenim pozicioniranjem i ciljnim skupinama.

4. ZAKLJUČAK

U Bosni i Hercegovini ne možemo raći da postoji prava tržišna ekonomija i razloga što imamo državne firme koje zapošljavaju najviše kadrova, pa onda poduzetnike koji su bliski vlasti pa se prema njima štimate tenderi. Ostaje samo mali broj kompanija koje se moraju boriti na tržištu. Kako bi opstale, te kompanije trebaju biti agilne da bi pratile svjetske trendove u poslovanju. Dakle, snažan i kontinuiran tehnološki razvoj, nova naučna i tehnološka otkrića kao i njihova primjena i ugradnja u proizvode, usluge, organizaciju i način upravljanja, kao i sam način života, uvjetuju da kontinuirana promjena i kreiranje novog postaju jedini mogući način egzistencije i opstanka kompanije na tržištu. Savremeno poslovanje, snažna konkurencija, okolina koja se kontinuirano mijenja te sve zahtjevniji i sofisticiraniji kupci koji lako mijenjaju stavove, navike kao i svoje ponašanje dovode do toga da kompanije trebaju biti agilnije kako bi bile sigurne šta se događa na tržištu koje je u stalnoj promjeni. Predviđanje promjena i uočavanje povoljnih tržišnih prilika, a naravno i tržišnih opasnosti, temeljno određuje sudbinu kompanije u tržišnoj utakmici. U Bosni i Hercegovini promjene u poslovanju često ne nailaze na plodno tlo, pogotovo kod poduzetnika starog kova, koji su naučili raditi u doba komunističkog režima što primjenjuju i danas.

Dosegnuti do svoje ciljne grupe, prenijeti jasnu poruku i ostaviti utisak onakav kako to kompanije žele nije jednostavno. Za to je potrebno koristiti i kvalitetno provoditi navedene testne metode za mjerenje eksterne komunikacije i reputacije kompanije. Kako bi se ove metode kvalitetno koristile i provodile potrebno je angažovati profesionalce na polju istraživanja tržišta. Niti u jednom momentu se ove metode ne smiju koristiti šablonski, već ih je potrebno prilagoditi klijentu. Provođenje ove vrste testiranja pomaže kompanijama kako bi precizno doznali efekte svoje eksterne komunikacije, što može kvalitetno dovesti do usmjeravanja i preusmjeravanja njihove eksterne komunikacije. Profesionalan pristup ovoj problematici dovodi do toga da:

- kompanije ne troše budžet bespotrebno na eksternu komunikaciju i izgradnju i održavanje reputacije,
- održavaju svoju reputaciju i
- povećavaju prodaju svojih artikala.

Poduzetnici u Bosni i Hercegovini često gledaju na eksternu komunikaciju kao trošak u oglašavanju, te nemaju vidljive parametrima po kojima bi mogli izvući zaključke o isplativosti ulaganja u eksternu komunikaciju. Ovaj rad ima za cilj prikazati moderne mogućnosti eksterne komunikacije te motivisati studente i poduzetnike da prodube svoja znanja u vezi sa strateškim pristupom eksternoj komunikaciji

5. IZVORI

1. Stanley C. (2013.), Emotional Intelligence for Sales Success, American Management Association
2. Goleman D. (2013.), Primal Leadership, With a New P, Harvard Business Review Press
3. Keller K., Kotler P. (2008), Upravljanje marketingom, MATE, Zagreb

Internet stranice

www.nsoft.com/vision-ai-software

TEST METHODS OF EXTERNAL BUSINESS COMMUNICATIONS

Abstract: *External communication is a process in which only individual employees of the organization participate. Communication of the organization with the external environment (with the media, business partners, consumers / consumers and the wider community), includes all communication (direct, oral, telephone, written, electronic, etc.), all in connection with the creation and placement of products and services.*

Companies often wonder what they get back if they invest in external communication. This is also the reason why the effect of external communication needs to be measured. New methods are associated with classical forms of qualitative and quantitative market research for more efficient mapping of conscious and subconscious patterns and relationships.

This paper presents modern test methods of external business communication and explains how to visualize the benefits of investing in external communication to companies.

Keywords: *communication, testing, reputation, image, value.*

MODEL NASTAVE STRANIH JEZIKA

prof. dr Mirela Karadža¹

Sažetak: *Bitno pitanje, na koje bi nastavnik engleskog jezika trebao znati odgovoriti (teorijski i praktično), je da li se nastava stranih jezika treba da razlikuje prema dobi učenika.*

Odgovor je obavezno potvrđan. U određenim godinama učenici preferiraju određene metode. Isto je i sa drugim aktivnostima rada na času.

I autorica Mirjana Prebeg-Vilke ističe različitost u podučavanju, u odnosu na dob učenika, pa cijeli nastavni proces podijele u dva stadija nastave.

Prvi stadij do završetka osnovne škole, a drugi nakon njenog završetka. Razlike u metodici rada između ta dva stadija su očite i velike, a uvjetovane su faktorom uzrasta učenika, faktorom već stečenih znanja i izgrađenih vještina i faktorom usložavanja nastavnog gradiva. Dakle, spomenuti faktori nalažu određenu različitost u metodi rada, promjeni postupaka i promjeni organiziranosti nastave.

Ključne riječi: *nastavni metod, uzrast učenika, nastava, izgovor, gramatika.*

¹ kontakt e-mail: defendo1997@gmail.com

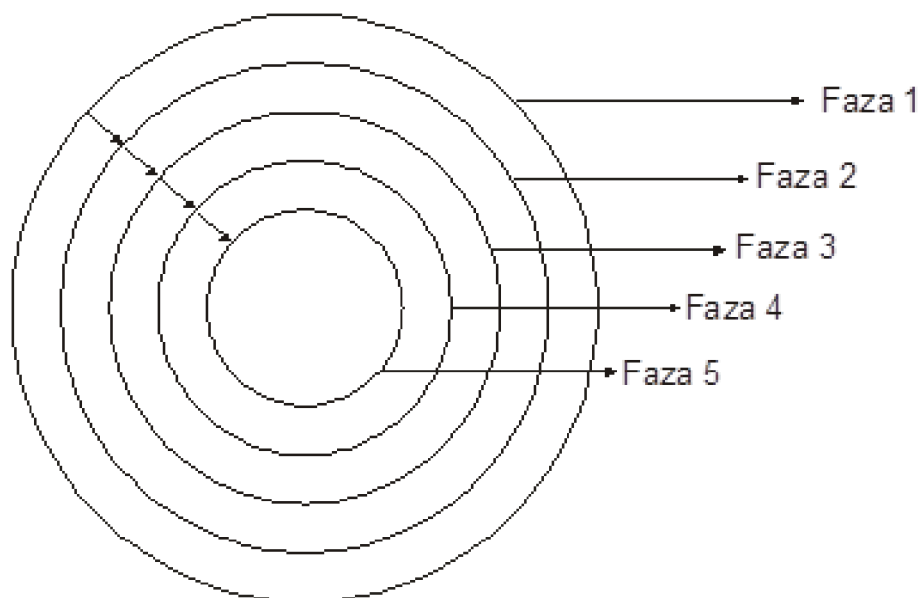
MODEL NASTAVE STRANIH JEZIKA

Imajući u vidu nalaze psiholingvistike, sociolingvistike, razvojne psihologije i drugih nauka možemo prihvatiti model podučavanja stranog jezika koji preporučuje Mirjana Prebeg Vilke (1977, 76-81) jer je taj model naučno dobro fundiran i predstavlja racionalnu organiziranost nastave stranih jezika. Mirjana Prebeg Vilke razrađuje model na temelju teorijskih razmatranja i analize uglednog i veoma poznatog lingviste doktora Filipovića, profesora na zagrebačkom univerzitetu. Profesor Filipović se preko tridesetak godina bavi primijenjenom lingvistikom i nastavom stranih jezika i nastoji upotrijebiti saznanja već spomenutih srodnih nauka za izradu naučno zasnovanog i efikasnog modela nastave. Fleksibilna primjena tog modela bi mogla značajno obogatiti našu nastavu stranih jezika i postaviti solidne temelje za bolji uspjeh u ovoj oblasti odgojno-obrazovnog rada.

Prema doktorici Prebeg, cijeli nastavni proces se može podijeliti na dva stadija nastave. Prvi stadij do završetka osnovne škole, a drugi nakon njenog završetka. Razlike u metodici rada između ta dva stadija su očite i velike, a uvjetovane su faktorom uzrasta učenika, faktorom već stečenih znanja i izgrađenih vještina i faktorom usložavanja nastavnog gradiva. Dakle, spomenuti faktori nalažu određenu različitost u metodi rada, promjeni postupaka i promjeni organiziranosti nastave.

Spomenuta dva stadija se, iz praktičnih razloga i nužnosti detaljnijeg objašnjavanja postupaka, mogu podijeliti u pet nastavnih faza.

Prve tri faze obuhvataju uzrast učenika do puberteta (globalno uzevši do pred završetak osnovne škole). U ovim fazama veliku ulogu (ali ne isključivu) imaju drilovi i vježbe oponašanja, a u posljednje dvije faze dominiraju spoznajni procesi i usvajanje jezika pomoću uvođenja pretežno kreativnih vježbi, mada ni druge vrste vježbi nisu sasvim isključene. Treba, međutim, posebno naglasiti da, iako u ovim fazama dominiraju oponašanje i drilovi, nastavnici nikada ne smiju zanemariti bitnu obavezu da učenici gradivo naučeno drilovima kreativno primjenjuju u svojim primjerima ma koliko skromna bila znanja i vještine učenika. To je najvažniji zadatak nastave stranih jezika. Drugim riječima, sve naučene jezičke jedinice učenici trebaju primjenjivati na svoje okruženje, svoju porodicu čak i na samom početku nastave, u prvoj fazi učenja. (My mother is Sanja, She works every day, My brother goes to school.)

Slika 1. Kružnice koje predstavljaju nastavu jezika
(Prebeg, 1977, 176)

U prvoj fazi se obrađuje ono što je u jeziku najočitije i što se pojavljuje najčešće. Fonetski sistem, tj. akustičke karakteristike prezentiranog i uvježbavanog jezičkog materijala je po važnosti obrade na prvom mjestu. U ovoj se fazi obrađuju najučestalije strukture i najučestaliji vokabular. Statistička lingvistika nam može pomoći u izboru najfrekventnijih i najkorisnijih riječi i najčešćih jezičkih struktura koje treba usvajati u ovoj fazi. (Ovo također dokazuje da metodika nastave stranih jezika mora tražiti uporišta u srodnim naukama za svoja praktična opredjeljenja i rješenja, pa i u statističkoj lingvistici.) Postupci oponašanja preovladavaju u ovoj fazi rada i za to postoje valjani didaktički i psihološki razlozi. Psihologija je utvrdila da učenici ovog uzrasta rado i bez poteškoća oponašaju nove glasove i ritmičko-melodijske elemente stranog jezika. Njima to djeluje kao igra i oni su znatiželjni da u toj igri učestvuju. Uz to, bitan uvjet za uspješno podučavanje koji se zahtijeva u psihologiji i didaktici jeste primjerenost rada uzrastu učenika. Iz tog razloga učenici ovog uzrasta nisu pripremljeni za razumijevanje gramatičkih objašnjenja niti za razumijevanje apstraktnih pojmova koje ne razumiju ni u svom maternjem jeziku.

Insistiranje na oponašanju u ovoj fazi ima višestruke koristi i opravdanja.

a) Usvajanje pravilnog izgovora u ovoj i u naredne dvije faze ima presudan utjecaj na brzinu učenja stranog jezika u kasnijim stadijima, na tempo napredovanja učenika.

b) Postupkom oponašanja izgrađuju se nužni početni govorni mehanizmi, a

oni su uvjet za kasniju fluentnu upotrebu stranog jezika.

Prijelazom u drugu kružnicu, koja je manjeg opsega, nastavni proces obuhvaća sada površinu i prve i druge kružnice. Svaka nova faza obuhvaća one prethodne, ali istodobno zalazi i korak dublje u proces usvajanja jezika. Druga faza se donekle usložnjava, jer se uvodi nova leksika koju učenici trebaju upotrijebiti, kombinirajući nove riječi sa već usvojenim. U ovoj se fazi i dalje uvode svakodnevne životne situacije koje učenici, u nešto izmijenjenim varijantama, poznaju iz ličnog iskustva stečenim pri usvajanju maternjeg jezika.

Kratak opis nastavnih postupaka u prvoj i drugoj fazi upućuje na zaključak da u njima preovladava jedna varijanta blagog i nešto izmijenjenog direktnog, ali i audiolingvalnog metoda što je logično jer takva konkretna metodička opredjeljenja najbolje odgovaraju uzrastu učenika, njihovom prvom dodiru sa stranim jezikom, njihovim prvim percipiranjem stranog govora i jezika. Gramatika se ne objašnjava već se usvaja ponavljanjima i oponašanjima nastavnikovog govora. To znači da se gramatika ne isključuje niti je to moguće, ona se samo ne objašnjava i samo je implicitno, a ne eksplicitno prisutna u nastavi i u nastavnim aktivnostima.

Prva i druga (a u manjoj mjeri i treća) faza se, očito, naslanjaju na Skinnerovu teoriju govora (iako se to izravno ne kaže u objašnjenjima doktorice Prebeg), jer se insistira na oponašanju i različitom podsticanju učenika (načela biheviorističke teorije) u njihovom nastojanju da oponašaju strani govor. Inače, teoriju govora, koju zastupa Skinner, možemo svrstati u teoriju socijalnog učenja, tačnije učenje imitacijom.

Četvrta i peta faza rada napušta dominaciju oponašanja u radu i orijentiraju se na svjesno usvajanje gradiva, na kognitivne postupke i na učenje složenijih jezičkih struktura i apstraktnih pojmova karakterističnih za odgovarajući strani jezik.

Peta faza je predočena petom kružnicom koja obuhvaća i prve četiri.

U toj fazi učenicima se već mogu na temelju stečene sposobnosti komunikativne kompetencije prikazati određeni elementi teorije o jeziku, jezičke univerzalije, koncept dubinske i površinske strukture, itd. Dakle, ovdje preovladavaju načela kognitivne teorije učenja.

PRVI STADIJ USVAJANJA JEZIKA

1. faza (do završenog V razreda osnovne škole)

Osnovni je zadatak nastave u toj fazi da učenici oponašanjem usvoje osnovne odlike fonološkog sistema stranog jezika (izgovor fonema, osnovne obrasce intonacije). Bitno je da materijal koji služi usvajanju fonetskog sistema bude

primjeren i zanimljiv, to jest da ne predstavlja opterećenje za učenikovo pamćenje nego ga potiče uz primjenu tehnika koje inteziviraju i olakšavaju pamćenje.

Treba nastojati ostvariti bar djelomičan, individualan pristup, jer se u ovoj fazi postavljaju temelji cjelokupnom učenikovom daljem radu.

U prvom dijelu nastave rad je isključivo oralni. U prvoj, drugoj, a djelimično i u trećoj fazi rada, uključuju se i dječije brojalice koje se koriste u dječijim igrama, kratke pjesmice koje su, po svom vokabularu bliske uzrastu učenika u svakoj od tri faze rada.

U petom se razredu uvodi tekst, odnosno čitanje i pisanje radi izgrađivanja vještina nužnih za uspjeh u tim aktivnostima. Čitanje i pisanje se u ovoj fazi uvode uz pomoć materijala koji je oralno već obrađen, ali tako da se usvojeni vokabular i jezičke strukture prezentiraju u nešto izmijenjenim situacionim okvirima. Ovo je izuzetno važan metodički zahtjev koji svakako treba zadovoljiti. Ako se to ne učini, onda se učenicima nameće gotovo jedino ili čak isključivo mehaničko učenje i pamćenje koje u nastavi ne bi smjelo dominirati, iako i ono ima određenu važnost u nastavi stranih jezika. Psiholozi tvrde da postoje četiri vrste učenja uopće: 1. učenje posredstvom uvjetnih (uslovnih) refleksa; 2. učenje putem pokušaja i pogreške; 3. mehaničko učenje i 4. učenje uviđanjem.

Prva dva učenja više spadaju u domen teorijskog razmatranja o učenju uopće. Mehaničko učenje, međutim, ima praktičnu primjenu i naglašen značaj u nastavi stranih jezika, ali nikako ne bi smjelo dominirati u nastavi, jer su dometi takvog učenja veoma ograničeni. To ne znači da se mehaničko učenje može ili treba isključiti iz nastave ovog predmeta. Treba samo obezbijediti da ono ima pomoćnu ulogu i funkciju i da je prisutno u nekim nastavnim fazama rada kada mu je značaj naglašeniji, na primjer u početnim fazama učenja stranog jezika.

Pošto se ovo istraživanje fokusira na podučavanje (teaching), a ne na učenje (learning), nema potrebe da se detaljnije definiraju i opišu vrste učenja. Treba, naravno, posebno naglasiti da se u našem jeziku često poistovjećuje pojam učenja sa pojmom podučavanja, iako među njima postoje velike razlike i podrazumijevaju, između ostalog, i različite subjekte. Nastavnici podučavaju, a učenici uče. Ovo razgraničenje ne znači da se isključuju aktivnosti učenika u fazi podučavanja. Naprotiv, različite svjesne aktivnosti učenika u fazi podučavanja su bitna pretpostavka i za uspješno učenje i za uspješno podučavanje. Prema tome, postoje uzajamne važne uvjetovanosti i povezanosti između podučavanja i učenja, ali su to, po svojoj suštini, dva različita pojma i dva različita i posebna procesa.

Razlozi za ovakva praktična rješenja, kako su prethodno opisani, su izrazito značajni. Učenici se u petom razredu podučavaju da čitaju i u ograničenom obimu pišu i tada se prvi put susreću sa novim načinom primjene naučenih sadržaja, uče da ranije naučene sadržaje prihvate u novim kombinacijama, uče se da

i sami kombiniraju i rekombiniraju. Drugim riječima, učenici poznati vokabular i naučene jezičke strukture susreću u novim oblicima i kombinacijama.

Izgovor se usvaja uz pomoć dijaloga iz svakodnevnih situacija. Neophodno je da učenici što više slušaju i oponašaju glasove izvornih govornika sa magnetofonskih traka. Ovakva opredjeljenja su izuzetno značajna jer se učenicima pruža model izvornog izgovora stranog jezika. Treba imati u vidu da nastavnici često i nisu uzoran model za oponašanje ni sa stanovišta ritma i intonacije ni sa stanovišta izgovora glasova karakternističnih za engleski jezik. A sve te karakteristike engleskog jezika: ritam, intonacija, naglašavanje, pauze u igovoru, izgovor pojedinih fonema itd., bitno određuju svojstva govora engleskim jezikom, a uvjetovane su konkretnom situacijom u kojoj se govor ostvaruje.

Nastavni materijal treba biti takav da se sadržaj može reproducirati u učionici. To se uglavnom odnosi na mogućnost dramatizacije situacije koja se obrađuju u tekstu. Ovakvo opredjeljenje je opravdano, jer se i ovim postupcima učenicima pokazuju mogućnosti kombiniranja i rekombiniranja čime se učenici stimuliraju i da i se sami osmjele za slične postupke. Učenje kombiniranja i rekombiniranja naučenog materijala je presudno u osposobljavanju učenika za kasniju kreativnu upotrebu stranog jezika.

Gramatika se usvaja prema redoslijedu predviđenom projektima kontrastivne analize i postupno od jednostavnijih do složenijih struktura, vodeći računa o učenikovim prirodnim sposobnostima da usvoji pojedine strukture. (Očito je da se i pri ovom praktičnom opredjeljivanju metodika mora pozivati na dostignuća srodnih nauka, u ovom slučaju na rezultate komparativno-konstruktivne analize dva jezika). U ovoj fazi se insistira na upotrebi određenih gramatičkih jedinica koje se najčešće upotrebljava u svakodnevnom govoru. U prvoj fazi nastoji se iskoristiti pozitivan transfer maternjeg jezika. To znači da nastavnici, a naročito autori udžbenika i drugih nastavnih materijala, moraju temeljito poznavati saznanja komparativne i kontrastivne lingvistike, kako bi takva saznanja implementirali u nastavne materijale i u proces učenja u ovoj fazi rada.

Strukture koje se obrađuju u ovoj fazi moraju biti kratke da ne bi predstavljale preveliko opterećenje za učenikovo pamćenje, jer bi se tada povrijedio princip primjerenosti nastave uzrastu učenika. Kratkoročno pamćenje učenika je u stranom jeziku, na samom početku učenja, izrazito suženo i sa tom činjenicom se mora računati. Jedan od bitnih zadataka nastavnika jeste da se postepeno povećava obim i kapacitet kratkoročnog pamćenja jer tada izgrađuje temelje za razvitak vještine slušanja i razumijevanja. Ako se o ovome ne vodi računa u prve tri faze rada, učenici neće biti pripremljeni za auditivni prijem i razumijevanje rečenica u kojima je upotrijebljeno desetak riječi, čak i kad su im i upotrijebljene gramatičke strukture poznate jer su kapaciteti njihovog kratkoročnog pamćenja suženi, pa se zaboravi

početak rečenice i prije njenog završetka.

Strukture moraju biti ugrađene i u situacije koje su učenicima bliske i za koje pokazuju zanimanje. Mogući su i mehanički drilovi koji nisu vezani uz situacije, ali tada moraju biti povezani sa što više elemenata igre i opće učenikove aktivnosti.

Rječnik valja obrađivati u kontekstu. O sociolingvističkoj komponenti vokabulara treba posebno voditi računa.

U ovoj fazi ne može se očekivati od učenika da slijede objašnjenja na stranom jeziku jer bi to bilo neprimjereno njihovim stvarnim mogućnostima. Ako bi se takva objašnjenja davala na stranom jeziku, onda bi se jednoj nepoznanici samo dodavale druge nepoznanice. Nepoznavanje vokabulara i struktura stranog jezika ne dopuštaju objašnjenja na tom stranom jeziku. Ako bi se ova činjenica zanemari-la, povrijedio bi se veoma značajan didaktički princip primjerenosti rada stvarnim mogućnostima učenika, a neprimjeren rad neminovno vodi do frustracije učenika i do smanjenja motivacije za učenje.

Bitno je da nastava jezika u ovoj fazi bude što raznovrsnija i življa i da što manje nalikuje na stereotipne časove.

2 i 3. faza (VI, VII i VIII razred osnovne škole)

Izgovor se usavršava u kratkim dijalozima. Poželjno je uvježbavanje i učenje napamet kraćih pjesama sa jasno izraženim ritmom. U pjesmicama se mogu upotrebljavati i teže konstrukcije, koje učenici nesvjesno nauče. Neke pjesme daju mogućnost i za izvođenje različitih kretnji, pa tako zadovoljavaju i dječiju potrebu za akcijom. I u ovoj fazi neophodan je model izvornog govornika. Učenici bez smetnji vrlo lako usvajaju izgovor imitiranjem stranih glasova, i zaista ih izgovaraju jasno i korektno. (Mosković, 1960, 14) Na fonemskom planu uvodi se u trećoj fazi transkripcija kao pomoć u djelomično samostalnoj obradi tekstova. U drugoj i trećoj fazi se i dalje mora insistirati na proširivanju slušnih kapaciteta učenika, tj. na povećanju obima i kapaciteta kratkoročnog pamćenja. Razlozi za ovakav postupak su već objašnjeni. Opredjeljenje za uvođenje transkripcije u trećoj fazi je opravdano sa stanovišta aktivnosti učenika jer se tako postepeno osposobljavaju da se samostalno služe rječnikom, osposobljavaju se za samosaznavanje, obogaćuju se njihove aktivnosti.

U gramatici treba ponavljati uvježbavanje određenih jedinica, a postepeno u trećoj fazi početi izgrađivati i usvajati gramatički metajezik, tj. gramatičku terminologiju, ali tek u trećoj fazi rada i to ne na njenom samom početku. Provode se i složenije gramatičke vježbe i uvježbavanje prate mehanički drilovi. Očito se ni u trećoj fazi ne napušta potpuno Skinnerovo gledanje na učenje kao posebnu djelatnost, ali se značaj i uloga takvog učenja postepeno smanjuje i potiskuje, a

stimulira uviđanje kao najznačajnija vrsta učenja u nastavi uopće pa i u nastavi stranih jezika. Razlozi za ovakva opredjeljenja su opravdani sa stanovišta faze učenja, sa stanovišta uzrasta učenika i sa stanovišta potrebe da se i dalje razvijaju vještine i formiraju potrebni govorni mehanizmi i automatizmi. U vokabularu se proširuje broj riječi svakodnevnog života, a objašnjenja na sociolingvističkom planu mogu s maternjeg prelaziti na pojednostavljen strani jezik, ali vrlo postepeno i s mjerom, vodeći uvijek računa o primjerenosti i psihokarakteristikama učenika ovog uzrasta.

U okviru treće faze se insistira još naglašenije i upornije da učenici samostalno primjenjuju naučeno gradivo u skladu sa potrebama izmijenjenih govornih situacija koje nalažu okolnosti upotrebe ili koje nameću nastavnici. Tako se osposobljavaju za samostalno kombiniranje i rekombiniranje naučenog gradiva radi postizanja cilja koji nalaže izmijenjena situacija i nastavnikov zahtjev. Ovo je izuzetno značajan zahtjev koji presudno utječe na dalje napredovanje učenika. Značaj ovog zahtjeva se, čini se, ne može dovoljno istaći i naglasiti kako bi ga nastavnici stranih jezika razumjeli i odgovarajuće vrednovali u svom svakodnevnom radu.

Ovakva, naizgled sitna, metodička opredjeljenja imaju izuzetan značaj i posebnu važnost. Na primjer, napomene o situacijama u kojima se naučeno gradivo može primijeniti daje učenicima implicitan uvid u sociolingvističku uvjetovanost govora, o socijalnim uvjetima u kojima se jezik ostvaruje, o bitnoj međuzavisnosti govorne situacije i njene jezičke komponente, o presudnom utjecaju govorne situacije na jezičko oblikovanje i govorno ponašanje učesnika u toj situaciji.

DRUGI STADIJ USVAJANJA JEZIKA

Pošto su učenici prošli „kritični period“, njihova se sposobnost oponašanja sada osjetno smanjuje. Ali do sada su učenici usvojili fonetski sistem stranog jezika, vladaju velikom količinom svakodnevnog vokabulara i jezičkih struktura. Sada se mehanički drilovi podvrgavaju generalizacijama uz pomoć gramatičkog metajezika.

4. faza (I i II godina srednjeg obrazovanja)

U ovoj fazi moramo biti sigurni da je izgovor dobar, a ukoliko nije, treba uporno provoditi systemske fonetske vježbe koje se temelje na kontrastivnoj analizi fonema. (Učenici često pod utjecajem navika maternjeg jezika pojednostavljaju glasovni sistem stranog, npr. engleskog jezika, jer im je teško razlikovati mnoge engleske glasove, čak i onda kada direktno mijenjaju značenje riječi: leave-live;

than-then, i slično)

Gramatici, tj. objašnjenju gramatičkih zakonitosti i svjesnom uvježbavanju upotrebe jezičkih struktura, posvećivalo se dosta vremena i pažnje, posebno u trećoj fazi. U četvrtoj i petoj fazi se mora nastaviti sa objašnjavanjem i uvježbavanjem upotrebe gramatičkog gradiva još više nego u prethodnim fazama. Bez toga učenici ne bi mogli razumjeti mehanizme koji određuju funkcioniranje stranog jezika, ne bi mogli sticati uvid niti razumjeti strukture stranog jezika, a to znači da bi se smanjivalo svjesno učenje koje je u svakom predmetu, pa i u nastavi stranih jezika, veoma značajno.

Ovdje su, očito, potrebna izvjesna metodička opredjeljenja koja se najbolje uklapaju u postavke i principe mješovitog (ili eklektičkog) metoda. Njega je najpotpunije na teritoriji bivše Jugoslavije obrazložio doktor Dimitrijević, nakon opsežnog istraživanja i mjerenja. Bez opširnog obrazlaganja postavki ovog metoda, treba ukratko obrazložiti njegove principe i tehnike rada. Najkraće, mješoviti metod ostavlja nastavnicima stranih jezika slobodu da procijene koje su nastavne tehnike najpodesnije s obzirom na konkretan cilj postavljen jednom času ili nekoliko uzastopnih časova. Nastavnici prema ovom metodu mogu koristiti i tehnike rada koje po svojoj suštini pripadaju različitim metodama, a za koje oni procijene da su najpodesnije u datom trenutku, s obzirom na cilj koji treba ostvariti, na raspoloživo vrijeme i na druge faktore koji značajno utječu na nastavu. Te tehnike rada mogu pripadati gramatičko-prijevodnom, direktnom, audio-lingvalnom, audio-vizuelnom, globalno-strukturalnom, armijskom metodu itd. Tako, na primjer, kada nastavnici procijene da je najefikasniji i najbrži način samantizacije određenih riječi (naročito apstraktnih pojmova) ili semantizacije idioma i fraza jeste prijevod na naš jezik, onda trebaju to učiniti bez obzira što često ne primjenjuju gramatičko-prijevodni metod u nastavi. Slično je i sa izborom drugih tehnika u nastavi.

U ovim fazama rada se i najbolje uklapa kognitivna teorija učenja. Kognitivne teorije, kao opće teorije učenja, upotrebljive su za nastavu stranih jezika, a naročito ukazivanje ove teorije na činjenicu da se učenje odvija postepeno: ono počinje percipiranjem, zatim uviđanjem, zapamćivanjem, misaonim procesima i na kraju zaključivanjem.

U vezi sa tretmanom gramatike u nastavi stranih jezika, treba istaći jedan značajan stav koji u nošoj prijeratnoj i poslijeratnoj metodičkoj literaturi nije obrazlagan, iako je to veoma potrebno radi razumijevanja kompleksnosti ovog problema. Naime, u našoj metodičkoj literaturi se pri raspravi o tretmanu gramatike raspravljalo o tri aspekta: 1. objašnjenje gramatike; 2. uvježbavanje gramatike i 3. provjera stepena usvojenosti objašnjenog i uvježbavanog gramatičkog gradiva. (Tanović, 1978, 87)

Ono što je neopravdano zanemareno u našoj metodičkoj literaturi jeste problem izbora gramatičkog gradiva koje učenici trebaju samo razumjeti i gramatičkog gradiva koje bi oni morali upotrebljavati pri komuniciranju.

Treba posebno naglasiti da, imajući u vidu ovaj problem, postoje dvije vrste gramatika. Jedna je deskriptivna (opisna), a druga pedagoška gramatika. Ako se ove dvije vrste gramatika poistovjećuju, tj. ako se ne uočava razlika među njima, to neminovno mora voditi do velikog broja metodičkih grešaka u praktičnom svakodnevnom opredjeljivanju, u izboru metodičkih postupaka i u vremenu koji se posvećuje objašnjavanju zakonitosti koje determiniraju upotrebu odgovarajućeg stranog jezika.

Deskriptivnu gramatiku pišu jezički stručnjaci da bi poslužila, prije svega, izvornim govornicima i piscima tekstova veoma različitih stručnjaka čija je profesija bitno upućena na pravilan govor i pravilno pisanje. Drugim riječima, ona je namijenjena javnim radnicima, naučnicima, novinarima i studentima jezika koji će profesionalno podučavati svoj maternji jezik u školama svih nivoa i na univerzitetima. Deskriptivna gramatika je također potrebna i budućim profesorima odgovarajućeg stranog jezika, ali i izvornim govornicima koji svoj jezik studiraju na fakultetima, koji ga studiraju da bi se obučili za različite vrste prevođenja (stručni tekstovi, beletristika i sl.) sa svog maternjeg jezika ili obratno. Cilj deskriptivne gramatike određuje i njen sadržaj, obim, strukturu, a to podrazumijeva iscrpnost i sveobuhvatnost ili gotovo sveobuhvatnost u tretiranju gramatičkih zakonitosti. Deskriptivna gramatika je detaljna, precizno se definiraju jezičke zakonitosti i ističu izuzeci od tih zakonitosti tako da korisnici imaju pouzdane i potpune (ili gotovo potpune) informacije koje im mogu poslužiti za pravilno oblikovanje usmenih izlaganja ili pisanih tekstova.

Za razliku od deskriptivne, pedagoška gramatika ima sasvim drugačiji cilj i namjenu. Razlika u cilju i namjeni neminovno uvjetuje i drugačiji pristup u oblikovanju pedagoške gramatike. To znači da autori pedagoških gramatika moraju imati u vidu promijenjeni cilj kako bi pomogli da korisnici takve gramatike stiču bazična, osnovna saznanja o funkcioniranju stranog jezika, o njegovim najvažnijim zakonitostima. Pošto se pedagoška gramatika namjenjuje učenicima različitih uzrasta i različitih faza nastave, njeni autori i nastavnici stranih jezika moraju imati u vidu te bitne činjenice. To znači, gramatika ne bi smjela biti preopširna i suviše detaljna jer bi se učenici njenim korištenjem osjećali izgubljanim i bespomoćnim, a to bi djelovalo antimotivaciono, što se svakako mora izbjeći. Glavni princip o kome moraju voditi računa autori pedagoških gramatika i nastavnici stranih jezika jeste: minimalan i izbor najvažnijih gramatičkih sredstava koji će omogućiti maksimalnu iskoristivost te gramatike u vlastitom služenju stranim jezikom. To znači: takve pedagoške gramatike, a to svakako znači i objašnjenja koja daju nastavnici

stranih jezika, moraju biti pojednostavljene, bez teorijskog razrađivanja oblika, bez suviše detalja, bez historijskog analiziranja razvoja odabranih gramatičkih pojava. Jedino tako mogu biti koristan, praktičan vodič za služenje stranim jezikom i za razumijevanje osnovnih jezičkih zakonitosti; fonetskih, morfoloških, sintaksičkih i morfosintaksičkih.

Drugi bitan uvjet koji autori pedagoških gramatika i nastavnici stranih jezika moraju imati u vidu jeste uzrast učenika, konkretan cilj nastave u dužem ili kraćem vremenskom periodu i faza učenja. Ako se to zanemari, neće se obezbijediti primjerenost nastave i zahtjeva stvarnim, realnim mogućnostima učenika, neće raspoloživo nastavno vrijeme biti ekonomično korišteno. To bi neminovno rezultiralo brojnim negativnim posljedicama, vodilo neuspjehu i razočarenju i nastavnika i učenika.

Nastavnici stranih jezika moraju davati što kraća i što funkcionalnija objašnjenja kojima se usmjerava govorna aktivnost učenika, tj. koja učenicima pomažu da shvate samo najbitnije zakonitosti kako bi ih mogli poštovati pri služenju stranim jezikom. Objašnjenja ne smiju insistirati na iscrpnosti, ona se postepeno dograđuju i dopunjuju, dio po dio, korak po korak, kako bi se obezbijedila postepena progresija i sa stanovišta percipiranja, uviđanja, sa stanovišta razumijevanja a isto tako i sa stanovišta praktične primjene spoznaja u konkretnom služenju stranim jezikom. Do zaključaka o prirodi neke gramatičke pojave se mora dolaziti induktivnim putem u sadejstvu sa temeljitim uvježbavanjem primjene, na bazi više provedenih različitih vježbi. Ako bi se ovo zanemarilo, sva objašnjenja bi bila nejasna, neprihvatljiva i neupotrebljiva sa stanovišta učenika i značila bi nepotrebno gubljenje vremena zato što objašnjenja nemaju nikakvu iskustvenu podlogu u svijesti učenika pa tako postaju previše apstraktna i učenicima nedokučiva. Ako bi se objašnjenja davala bez iskustvene podloge i bez poštivanja induktivne procedure, utrošeno vrijeme za objašnjavanje bi bilo neracionalno iskorišteno, a praktična korist od toga bi bila minimalna i zanemariva.

Neposredno nakon nekoliko vježbi i objašnjavanja prirode gramatičke pojave treba učenike upućivati i stimulirati da kreativno i samostalno koriste stečene spoznaje, tj. da objašnjenja koriste pri upotrebi naučenog gradiva u nešto izmijenjenim okolnostima, primjenjujući spoznaje prema zahtjevima konkretnog zadatka i konkretne situacije. Bez ovog dodatnog insistiranja nastavnika proces obučavanja bi se zaustavio na pola puta, bio bi nedovršen i neosmišljen.

Treći bitan princip u pristupu pedagoškoj gramatici je zahtjev da se pri objašnjavanju teži konkretnom upućivanju, a ne teorijskoj raspravi o nekoj gramatičkoj kategoriji. Upućivanje u ovom slučaju podrazumijeva pomoć i vođenje učenika u konkretnoj jezičkoj upotrebi i u razumijevanju te konkretne upotrebe, a ne eksplisitnom i opširnom objašnjavanju pojave.

U vezi sa ovim, treba svakako istaći i važan problem da se u našim gramatika-ma engleskog jezika rijetko insistira na objašnjavanju proučavanje i uvježbavanju konverzacione gramatike koja bi morala činiti okosnicu pedagoške gramatike. Razlog za ovakvu tvrdnju je veoma jednostavan: konverzacija na stranom jeziku je specifična i po tome što se u njoj, bar u svakodnevnim govornim situacijama, ne koriste sve jezičke zakonitosti, pa čak ni većina njih. Na primjer, u našem jeziku će se u razgovoru rijetko kad upotrijebiti pluskvamperfekt ili aorist, a u literaturi se on pojavljuje. Ista je situacija i sa upotrebom pasiva. U engleskom jeziku je upotreba pasiva u akademskim raspravama, u stručnim tekstovima medicine i tehnike, u opisu tehnoloških procesa itd. veoma česta, ali u konverzaciji dosta rijetka. Te konstatacije upućuju na zaključak, budući da je najvažniji zadatak naše nastave obučavanje učenika da učestvuju u komunikaciji na stranom jeziku, da mogu razumjeti razgovor i učestvovati u njemu, onda je utrošak vremena za objašnjavanje i uvježbavanje gramatike koja se rijetko pojavljuje u svakodnevnom komuniciranju, naročito usmenom, neracionalno korištenje raspoloživog nastavnog vremena koje je i onako prekratko s obzirom na cilj koji se nastavi postavlja.

Dokazi o tome kako se mora poštovati proces induktivnog učenja i kako se objašnjenja moraju naslanjati na iskustvenu podlogu učenika su brojni. Veoma često se susrećemo sa pojavom da učenici nauče neko gramatičko pravilo, znaju ga doslovno reproducirati, a ne znaju da to pravilo potvrde svojim primjerima. Takvo učenje gramatike je nekorisno i veoma formalističko, a za njega su morali utrošiti vrijeme i nastavnici (objašnjavanje) i učenici (zapamćivanje).

5. faza (3. i 4. godina srednjeg obrazovanja i dalje)

U ovoj fazi nastava stranog jezika postaje funkcijom struke koju je učenik odabrao. To autorima udžbenika, nastavnih materijala i profesorima nalažu izvjesna prilagođavanja zahtjevima struke sa stanovišta tematike koja se tretira i sa stanovišta gramatike. U ovoj fazi nastave učenici su zreliji i spremniji za prijem i razumijevanje apstraktnih pojmova i gramatičkih kategorija koje u sebi sadrže izvjesna teorijska uopćavanja.

Zapravo, učenici su u ovoj fazi na vrhuncu svog intelektualnog razvoja i moraju im se zadavati teži zadaci. Naravno, ni u ovoj fazi se ne smije pretjerivati i živjeti u uvjerenju da su učenici spremni na poimanje i prihvatanje svih apstrakcija i generalizacija koje se pri objašnjavanju gramatike u novim okolnostima neminovno moraju pojavljivati. I dalje u prvom planu moraju biti praktična upotrebljivost i primjenjivost gradiva u okviru struke koju su učenici izabrali za svoj budući poziv.

Na fonetskoj razini uvježbava se intonacija i obavezna je izloženost stranom jeziku uz pomoć auditivnih materijala koji očituju jasan govor izvornih govornika.

Gramatički materijal iz prethodne četiri faze se ponavlja i uvježbava u novim okolnostima, u promijenjenim situacionim okvirima, kako bi učenici potvrdili da znaju kreativno upotrebljavati naučeno gradivo. Na ovom nivou se, unekoliko, mijenja odnos prema gramatici u odnosu na prethodne četiri faze, iako se, naravno, ponavlja i uvježbava upotreba gramatičkog gradiva iz prethodnih faza. Na ovom nivou se, svakako, i dalje predaje i uvježbava pedagoška gramatika, ali je ona podređena budućoj profesiji učenika. Naime, u ovoj fazi je nastava podređena stručnom usmjerenju učenika i funkciji struke što mora utjecati i na izbor gramatičkog gradiva i na način tretiranja tog gradiva. Pored konverzacione gramatike, mora se na ovom nivou rada posvećivati pažnja i gramatici koja se često upotrebljava u određenoj struci. Dakle, ne izbjegava se ono gradivo koje je u struci zastupljeno, a u svakodnevnoj govornoj situaciji je dosta rijetko, kao na primjer upotreba pasiva u engleskom jeziku.

LITERATURA:

MOSKOVIĆ, Vera, *Metodika nastave stranih jezika*, Pedagoško književni zbor, Zagreb, 1960.

PREBEG-VILKE, Mirjana, *Uvod u Glotodidaktiku, Teorija nastave stranih jezika s posebnim obzirom na Engleski jezik*, Zagreb, Školska knjiga, 1977.

TANOVIĆ, Mustafa, *Savremena nastava stranih jezika u teoriji i praksi - II*, IGKRO „Svjetlost“ OOUR, Zavod za udžbenike, Sarajevo, 1978.

MODEL OF SECOND LANGUAGE TEACHING

Summary: *An important question, to which an English teacher should be able to answer (theoretically and practically), is whether second language teaching should differ according to the age of the students.*

The answer is definitely, yes.. At certain ages, students prefer certain methods. It is the same with other class work activities.

The author Mirjana Prebeg-Vilke also points out the difference in teaching, in relation to the age of the students, so they divide the whole teaching process into two stages of teaching.

The first stage until the end of primary school, and the second after its completion. The differences in the methodology of work between these two stages are obvious and large, and they are conditioned by the age factor of students, the factor of already acquired knowledge and built skills and the factor of complication of the teaching material. Thus, the mentioned factors require a certain difference in the method of work, changes in procedures and changes in the organization of teaching.

Key words: *teaching method, student age, teaching, pronunciation, grammar.*

PREKRŠAJNI POSTUPAK SA OSVRTOM NA OKRIVLJENOG, SVJEDOKA I MEDICINSKA VJEŠTAČENJA

Dr Golijan M. Dragan¹,
Dr Golijan R. Radojka²,
Mr Golijan D. Jelena,³

Sažetak: Prekršaj je protivpravna skrivljena izvršena radnja koja je propisom nadležnog organa određena kao prekršaj. Zadatak prekršajnog postupka je da potpuno pravilno i zakonito razriješi prekršajnu stvar, te primjeni materijalno pravo. Načela prekršajnog postupka daju pravac kretanja i ne dozvoljavaju greške. Najčešće stranke u postupku su ovlašćeni organ, okrivljeni, branilac, oštećeni i sud. U čestim situacijama značajna uloga je sudskih vještaka, koji svojim stručnim mišljenjima pomažu rad suda da dođe do istine i konačnog rješenja.

Ključne riječi: prekršaj, prekršajni postupak, okrivljeni, svjedok, uviđaj, vještak, vještačenje

1 CKM Mostar (062 238 929), e-mail: adresa: dragan.golijan@fpp.edu.rs

2 Univerzitet Bijeljina (065 096 224)

3 CKM Mostar (00381691308223)

UVOD

Prekršaj je protiv pravna skrivljeno izvršena radnja koja je propisom određena kao prekršaj, a bitni elementi prekršaja su:

da je ta radnja izvršena od pravnog ili fizičkog lica, da je izvršena radnja skrivljena od učinioca, da je to radnja propisom ovlašćenog organa određena kao prekršaj, te da je izvršena radnja protivpravna. Prekršaj je prosta povreda propisa, koja ne mora uvijek da proizvede posledice (kod krivičnog djela uvijek mora radnjom učinioca da bude proizvedena i određena posljedica, razlika između prekršaja i krivičnog djela se vidi i u tome što se krivična djela utvrđuju samo Zakonom, dok se prekršaji utvrđuju Zakonom, uredbom i odlukama skupština opština i gradova.

Prekršaji mogu biti učinjeni radnjom činjenja i nečinjenja.

Prekršaji nečinjenja se izvršavaju propuštanjem obaveze pozitivne aktivne djelatnosti kojima se postupa suprotno imperativnoj normi.

Činjenjem se prouzrokuju određene posledice, ali isto i nečinjenjetj propuštanje određene dužnosti može predstavljati uzrok posljedice. Uzročnost između propuštene radnje i nastupile posledice postoji:

- kada je bilo izvjesno ili bar vjerovatno da bi posljedica preuzimanjem radnje bila otklonjena,
- kada postoji dužnost otklanjanja posljedica,
- kada je učiniocu bilo moguće da preduzme obaveznu radnju kojom bi otklonio posledicu⁴.

Nema prekršaja ako je radnja propisana kao prekršaj učinjena u nužnoj odbrani, kada je učinilac morao da svoga dobra ili od dobra drugoga odbije istovremeni protivpravni napad.

Nema prekršaja ako je radnja propisana kao prekršaj učinjena u krajnjoj nuždi, jer je učinilac morao da od svoga dobra ili dobra drugoga otkloni istovremenu neiskrivljenu opasnost koja se na drugi način nije mogla otkloniti i ako pri tome učinjeno zlo nije veće od zla koje je prijetilo.⁵

Fizičko lice, pravno lice, odgovorna lica u pravnom licu, odgovorno lice u državnom organu i preduzetnik mogu biti odgovorni za prekršaj samo kada je to zakonom predviđeno. Fizičko lice je odgovorno za prekršaj ako je u vrijeme izvršenja prekršaja bilo računljivo i prekršaj izvršilo sa umišljajem ili iz nehata.

⁴ Mrvić-Petrović, Nataša, Pojam prekršaja, Zbornik radova, Novine u oblasti prekršajne prakse, Glosarijum, Beograd, 2006. godine

⁵ Zakon o prekršajima, Službeni glasnik RS, br. 101/2005 i Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o prekršajima, sl. gl. Repbulike Srbije 111/2009. godine

Nije uračunljiv učinilac prekršaja koji u vrijeme izvršenja prekršaja nije mogao shvatiti značaj svoga činjenja i nečinjenja, ili nije mogao upravljati svojim postupcima, usljed trajne ili privremene bolesti ili druge teže društvene poremećenosti ili zaostalog duševnog razvoja.

Kriv je učinilac koji je u vrijeme kada je učinio prekršaj postupao sa umišljajem ili iz nehata.

Nije kriv za prekršaj učinilac koji je u vrijeme izvršenog prekršaja bio u stvarnoj zabludi, dok nepoznavanje propisa kojim je prekršaj predviđen ne isključuje odgovornost.

Za prekršaj se mogu propisati kazna zatvora, novčana kazna, rad u javnom interesu ili kazneni poeniza vozačku dozvolu. Zakon o prekršajima propisuje i zaštitne mjere, a njihova svrha je da otklone uslove koji omogućavaju ili podstiču učinioca na izvršenje novog prekršaja.⁶

PREKRŠAJNI POSTUPAK

Najbolje je reći da je prekršajni postupak zakonom regulisani postupak koji se vodi povodom izvršenog prekršaja, a u kojem prekršajno procesni subjekti preduzimaju određene radnje i zasnivaju određene prekršajno procesne odnose s ciljem donošenja pravilne i zakonite odluke od strane nadležnog suda o određenoj prekršajnoj stvari.

Zakonodavstvo Republike Srpske poznaje dvije vrste prekršajnih postupaka i to:

- prekršajni postupak koji se pokreće podnošenjem zahtjeva za pokretanje prekršajnog postupka,
- prekršajni postupak koji se pokreće i vodi izdavanjem prekršajnog naloga

Najčešće se razlikuju dvije vrste prekršajnih postupaka i to:

- opšti prekršajni postupak je redovni postupak koji se vodi nakon što se utvrdi da je učinjen prekršaj,
- posebni prekršajni postupak, a razlikuje se od opšteg prema subjektima protiv kojih se postupak vodi ili organima pred kojima se vodi ili nekim specifičnim pitanjima koja se rješavaju, a to su:

Postupak prema maloljetnicima koji su učinili prekršaj, za odgovornost i kažnjavanje maloljetnika zakonom su propisani posebni uslovi. Postupak je bitan i zahtjeva pažljivo postupanje prema maloljetniku, čak se i pozivanje vrši preko roditelja.

⁶ Vrhovšek, Miroslav, Komentar Zakona o prekršajima, Poslovni biro, Beograd, 2010. godine

Postupak na naplatu novčane kazne na licu mjesta ili tzv. organski mandat, gdje određena službena lica mogu učiniocima da na licu mjesta izriču i naplaćuju novčanu kaznu u određenom iznosu, pod uslovom da su zatečeni u vršenju prekršaja. Kazna je propisom određena u fiksnom iznosu. Ovdje žalba nije dozvoljena.

Postupak za naknadu štete i za povraćaj novčanih iznosa licima u slučaju neopravdanog kažnjavanja.

U posebne prekršajne postupka, a prema organima koji vode postupak imamo i sledeće postupke:

Prekršajni postupak koji vode organi državne uprave (može da bude redovni postupak i postupak za naplatu novčane kazne na licu mjesta).

Prekršajni postupak koji se pokreće podnošenjem prekršajnog naloga, a vode ga i završavaju ovlašćeni organi.⁷

OSNOVNA NAČELA PREKRŠAJNOG POSTUPKA

- Načelo zakonitosti osigurava da niko nevin neće biti kažnjen, a sve što se radi u prekršajnom postupku da bude u skladu sa ovim zakonom.

- Načelo zakonitosti u izricanju prekršajnih sankcija garantuje da kaznu ili drugu sankciju može da izrekne samo nadležni sud i državni organ uprave, a da bi se sankcije izrekle učiniocima prekršaja, potrebno je da je pokrenut postupak od strane ovlašćenog organa.

- U optužnom načelu (NO PROCEDAT IUDEKS EX OFFICIO) se zahtjeva da se postupak pokreće na osnovu zahtjeva ovlašćenog organa ili oštećenog (nemo julex sine octora). Nema suda bez tužioca, nema postupka bez optužbe, odnosno bez zahtjeva. Po ovome načelu ni sud, a ni organ uprave ne može da postupaju po službenoj dužnosti, ako nema zahtjeva.

- Načelo istine (hominemimprobunnonaccusaritutiusetguamabsolvi) traži od suda da istinito i potpuno utvrditi činjenice koje su važne za današnje zakonite odluke i da sa jednakom pažnjom ispita i utvrdi kako činjenice koja terete okrivljenog, tako i one koje mu idu u korist.

Ovo načelo podrazumijeva i to su činjenice za donošenje zakonitog rješenja utvrditi ne samo istinito već i potpuno. Potrebno je utvrditi sve činjenice od kojih zavisi odgovornost učinioca. Sud je dužan da ispituje i utvrđuje i postojanje okolnosti koje mogu da ublaže i odgovornost učinioca. Veoma je važno da se utvrdi istina.

⁷ Mrvić-Petrović, Nataša i Mitrović, Ljubinko, Prekršajno pravo, Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka, 2007, str. 212-214

- u načelu pomoći neukoј stranci sud treba da vodi računa da neznanje stanaka bude na štetu njihovih prava.

Sud ili nadležni organ uprave su dužni da upute okrivljenog kako u pogledu njegovih procesnih prava (npr. žalbi) ali i u pogledu njegovih prava materijalne prirode (napr. da pruži dokaze u prilog svoje odbrane). I ovo načelo doprinosi ostvarenju načela istine. Znači neznanje i neukost ne smiju ići na štetu prava okrivljenog.

-U načelu ekonomičnosti i efikasnosti traži se od suda ili organa uprave da ne odugovlače postupak, ali isto tako da ga ne ubrzavaju, a time nanose štetu donošenju pravilne i zakonite odluke. Primjena ovoga načela ne smije se voditi na štetu ostvarenja načela istine. Dužni su da se staraju o tome da okrivljeni svojim prijedlozima ne idu na bespotrebno odugovlačenju postupka. U primjeni ovog načela najvažnije je da se sud ili organ prethodno upozna sa predmetom konkretnog slučaja.

-Kod načela slobodne ocjene dokaza, sud slobodno ocjenjuje dokaze po svom slobodnom uvjerenju. Sud savjesno i brižljivo cijeni svaki dokaz posebno, kao i sve dokaze zajedno. Znači organ ili sud su dužni da sve relevantne činjenice utvrde po svom slobodnom uvjerenju i da koristi pravila logike.

-U načelu prava na odbranu, a prije donošenja odluke okrivljenom se mora dati mogućnost da se izjasni o činjenicama i dokazima koji ga terete i da iznese sve činjenice i dokaze koji mu idu u korist.

Okrivljeni mora na prvom ispitivanju biti obavješten o prekršaju za koji se tereti i osnovama optužbe, osim ako se postupak provodi bez ispitivanja okrivljenog.

Ako okrivljeni uz uređeno pozivanje ne dođe i ne opravda izostanak ili neda pismenu odbranu, a njegovo ispitivanje nije neophodno, presuda se može donijeti i bez ispitivanja okrivljenog. Može da se brani sam ili uz stručnu pomoć izabranog branioca (sud ga poučava o pravu na odbranu)

-Načelo upotrebe jezika u postupku garantuje da će svjedoci, okrivljeni i druga lica imati pravo da pri izvođenju pojedinih radnji upotrebljavaju svoj jezik ili da ima pravo na provođenje. Za provođenje se angažuje tumač koga odredi sud.

-Načelom dvostepenosti prekršajnog postupka se daje mogućnost da se protiv drugostepenih odluka u prvom stepenu može izjasniti žalba.

-Možda u načelu možemo ubrajati i pravo na odštetu i rehabilitaciju koja licima koja su nepravredno kažnjena za prekršaj, a posebno lice neosnovano lišena slobode daje pravo na štetu i druga prava. Pravo na naknadu štete zbog nezakonitog hapšenja i lišenja slobode propisano je i članom 9. stav 5. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i članom 5. stav 5. Evropske konvencije o zaštiti

ljudskih prava i osnovnih sloboda.

-Načelo *ne bis in idem* (ne ponovo o istom) sadrži zabranu ponovnog suđenja ili kažnjavanja poslije pravosnažno presuđene prekršajne stvari. To podržavaju i međunarodni dokumenti (Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i Protokol br. 7. uz Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i sloboda). Ovo načelo je značajano za jačanje pravne sigurnosti i povjerenja u pravni poredak. Rješenje mora biti pravosnažno da se ne može pobijati žalbom ili protiv koga nije dozvoljena žalba.

-Načelo javnosti omogućava bolju kontrolu rada sudova, kroz javnost njihovog rada, a i kontrolu od strane građana i stranaka u postupku. Postoje i situacije kada javnost treba da bude isključena. Značajno je i prisustvo predstavnika sredstava informisanja.

PREKRŠAJNOPROCESNI SUBJEKTI

Prekršajno procesni subjekti su fizička i pravna lica koja učestvuje u postupku. Oni imaju i svoje karakteristike:

Svojestvo okrivljenog kao prekršajnog subjekta imaju fizička lica, pravna lica, odgovorna lica u pravnom licu i samostalni preduzetnici

Svaki subjekt mora imati procesnu sposobnost, čine je stvarna i operativna legitimacija. Stvarna legitimacija zasniva se na odnosu lica prema prekršajnoj stvari, dok se pod operativnom legitimacijom podrazumijeva sposobnost nekog lica da svojom vlastitom djelatnošću neposredno realizuje svoja prava i obaveze u prekršajnom postupku.

Procesni subjekt je nosilac odgovarajućih prava i izvršilac određenih dužnosti i on može biti neposredni i posredni nosilac ili izvršilac prava i dužnosti.

-Procesni subjekat ima određeni fond prava i dužnosti u prekršajnom postupku.

-Procesni subjekat vršenjem svojih procesnih prava u prekršajnom postupku doprinosi realizaciji najvažnijeg zadatka, a to je rasvjetljavanje i rješavanje prekršajne stvari.

Postoji veliki broj subjekata i svi oni imaju različita prava i dužnosti. Razlikuju se subjekti čije je učešće u prekršajnom postupku obavezno i bez njih se ne može voditi prekršajni postupak i subjekti čije učešće u postupku nije obavezno. U prvu grupu ubrajamo nadležni sud, okrivljenog kao nosioca funkcije odbrane i ovlašćeni organ kao nosioca optužbe. Druga grupa subjekata se naziva sporednim i u nju spadaju oštećeni, svjedoci, vještaci, tumači, prevodioci, stručna lica i drugi.

Ovlašćeni organi su nadležni policijski organi, inspektori ili lica ovlaštena za

obavljanje inspekcije, te ministarstva preduzeća ili druga pravna lica koja imaju javna ovlašćenja.

Ovlašćeni organi imaju zadatke:

- utvrđivanje i izricanje prekršajne sankcije izdavanjem prekršajnog naloga,
- pokretanjem prekršajnog postupka protiv okrivljenog podnošenja zahtjeva za pokretanje prekršajnog postupka.

-Okrivljeni je pravno ili fizičko lice protiv koga se vodi ili je pokrenut prekršajni postupak, sa ciljem da se utvrdi da li je počinilo prekršaj, a ako jeste da mu se izrekne odgovarajuća prekršajna sankcija. Okrivljeni je pored suda pred kojim se vodi postupak glavni prekršajno-procesni subjekt. On ima niz prava u postupku, kao što su pravo podnošenja i predlaganja dokaza sudu, stavljanja prijedloga, pravo na pravne lijekove. On ima pravo na odbranu iz koga proističu i ostala prava. Može da se brani lično ili uz stručnu pomoć branioca. Okrivljena lica se smatraju nevinna dok se ne donese pravosnažno rješenje. Ima pravo na pravično suđenje uz poštovanje njegove ličnosti, bez sile i prijetnje. Ima i pravo ako je potrebno da dobije vrijeme i mogućnost za pripremu odbrane.

-Branilac je procesni pomoćnik ili stručni pomagač okrivljenog, te mu svojim pravničkim znanjem i vještinom pomaže okrivljenom u pronalaženju i utvrđivanju činjenica koje okrivljenom idu u korist. Pored branioca kog uzima sam okrivljeni postoji i branilac po službenoj dužnosti. Branilac je dužan da radi stručno, efikasno i u korist okrivljenog, a sudu da preda punomoć. Postoje i organičenja ko ne možebiti branilac okrivljenom.

-Oštećeni je pravno ili fizičko lice koje je pretrpjelo štetu koja je nastala činjenjem prekršaja, odnosno čije je lično ili imovinsko pravo povrijeđeno ili ugroženo. Neophodno je ispunjenje dva uslova: da je izvršni prekršaj i da je izvršenjem tog prekršaja došlo do povrede ili ugrožavanja nekog ličnog ili imovinskog prava toga lica, odnosno da je pretrpjelo štetu.

-Prekršajni postupak u BiH vode Osnovni ili opštinski sudovi, a u drugom stepenu Okružni ili Kantonalni sudovi. U Republici Srbiji to su prekršajni sudovi, a drugom stepenu je to Viši prekršajni sud. Javnost rada suda se obezbjeđuje: javnim održavanjem pretresa, objavljivanjem odluke, davanjem obavještenja zainteresovanim licima, upoznavanjem javnosti o radu suda.

Sudija prekršajnog suda sudi i odlučuje kao sudija pojedinac. Sud pazi na stvarnu i mjesnu nadležnost, jer je to bitna povreda prekršajnog postupka.

UVIĐAJ I VJEŠTAČENJE

-Uviđaj je neposredno i lično opažanje sudije koji vodi prekršajni postupak, o činjenicama važnim za utvrđivanje i odlučivanje koje su vezane za konkretan pokušaj ili za učinioca prekršaja. Provođenje radnji uviđaja određuje sud koji vodi prekršajni postupak i to po službenoj dužnosti, ali isto tako i po prijedlogu okrivljenog ili oštećenog. Uviđaj se određuje radi utvrđivanja stanja stvari, u konkretnom slučaju, neophodno da se neposredno upozna sa mjestom prekršaja ili pak sa predmetom prekršaja. Sudija na licu mjesta ne smije niko sprečavati niti ometati. Dobro je da uviđaju prisustvuje i vještak. Uviđaju mogu da prisustvuju i okrivljeni, svjedoci i oštećeni. Uviđaju može da prisustvuje i branilac okrivljenog. Ko ometa uviđaj biće udaljen i kažnjen.

-Vještačenje je takva procesna radnja kojom lica koja posjeduju posebno znanje, stručnost i iskustvo, utvrđuju važne činjenice ili daju mišljenje, odnosno stručan nalaz o određenim relevantnim činjenicama važnim za utvrđivanje prekršaja i odgovornosti okrivljenog za njih. Cijela oblast sudske medicine predstavlja skup medicinskih i pravnih znanja, kao jedinstven rezultat fuzije ljekarskog i pravnog znanja.

Svaka negativna modifikacija biološkog rada, naime šteta nanosena ljudskom licu, kao i svaka negativna modifikacija socijalnog rada jesu i moraju biti predmet studije i medicinskih i pravnih znanja.

Društvo, pa i država, imaju pravo, a istodobno i dužnost da odgovore prekršajnom sankcijom na povredu pravnog reda izvršenog prekršajnim djelom. Uloga sudske medicinske vještačenja u prekršajnom postupku posebno je značajna i zapazena. Integritet ljudskog zdravlja u svakom društvu su najveće vrijednosti. Sudska medicina je stara koliko i medicina uopšte (propisi iz sudske medicine susreću se u Babiloniji, Hebrejskoj državi, te grčkim i rimskim državama.⁸

Vještačenje se određuje pismenom naredbom, navodeći u pogledu kojih činjenica se obavlja vještačenje i kome se povjerava. Sud može da odredi jednog ili dva vještaka ili da ga povjeri određenoj stručnoj ustanovi za sudska vještačenja.

Okrivljeni, podnosilac zahtjeva i oštećeni mogu zahtjevati izuzeće vještaka.

Prije vještačenja, vještak treba da brižljivo razmotri predmet vještačenja, te da treba da tačno navede sve što opazi, nađe i da da svoje mišljenje nepristrasno i u skladu sa pravilima nauke. Vještak će biti upozoren na davanje lažnog iskaza. Vještaku se mogu dati razjašnjenja i dati razgledanje spisa, a na njegov zahtjev mogu se izvesti i neki novi dokazi.

Ako se smatra da okrivljeni boluje od duševne bolesti koja isključuje njegovu

⁸ Zečević, Dušan, Sudska medicina, Medicinska naklada, Zagreb, 1980, str. 13-14

uračunljivost, odrediće se i psihijatrijsko vještačenje.

Vještak daje svoj nalaz i mišljenje pismeno i u određenom roku. Nejasnoće u nalazu će se otkloniti saslušanjem vještaka.

ZAKLJUČAK

Prekršajni postupak i prekršaji su reformom pravosuđa 2004. godine, dobili više značaja i važnosti za društvo, ukinuti su mali prekršajni sudovi, a nadležnost je prenešena u Republici Srpskoj na Osnovne sudove, a u Federaciji BiH u nadležnostopštinskih sudova, dok je u Srbiji sistem prekršajnog sudovanja stabilan i u dobroj funkciji.

Prekršajna djela su veoma prisutna u svim državama i svakodnevno su pojava uopšte u društvu, posebno u oblasti saobraćaja. Normativnom regulativom uređena su opšta pitanja kao i propisane i kazne i mjere za počinioce prekršaja

LITERATURA:

- Pihler, Stanko, Pojam prekršajne odgovornosti, zbornik radova, Glosarijum, Beograd, 2008.
- Mrvić-Petrović, Nataša i Mitrović, Ljubinko, Prekršajno pravo, Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka, 2007
- Mrvić-Petrović, Nataša i Mitrović, Ljubinko, Pojam prekršaja, Zbornik radova, Novine u oblasti prekršajne prakse, Glosarijum, Beograd, 2006
- Vrhovšek, Miroslav, Komentar Zakona o prekršajima, Poslovni biro, Beograd, 2010
- Zakon o prekršajima, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 101/2005, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o prekršajima, Sl. glasnik R. Srbije, 111/2009, Beograd
- Zakon o prekršajima Republike Srpske, sl. gl. 34/2006

A MISDEMEANOR IS AN UNLAWFUL MISCONDUCT ENFORCEMENT ACT PRESCRIBED BY THE COMPETENT AUTHORITY DETERMINED AS A MISDEMEANOR

Summary: *The task of the misdemeanor procedure is to resolve the misdemeanor matter completely correctly and legally, and to apply the substantive law.*

The principles of the misdemeanor procedure give the direction of movement and do not allow mistakes.

The most common parties in the procedure are the authorized body, the defendant, the defense counsel, the injured party and the court.

In frequent situations, a significant role is played by court experts, who with their expert opinions help the work of the court to reach the truth and the final solution.

Keywords: *misdemeanor, misdemeanor proceedings, defendant, witness, investigation, expert witness, expertise*

KLJUČNE METODE MJERENJA STEPENA ADHERENCIJE U SVIJETU

Lana Lekić¹

Sažetak: Ovaj rad predstavlja pregled ključnih uzroka neadherencija pacijenata i analizu dimenzija adherencije zajedno sa pregledom dostupnih metoda mjerenja stepena adherentnosti pacijenata. Cilj ovoga rada je ukazivanje na potrebu i značaj unapređenja sistema i metoda mjerenja stepena adherentnosti pacijenata. Dio rada je posvećen prezentaciji prijedloga i mogućnosti unapređenja mjerenja i praćenja stepena adherentnosti pacijenata uz primjenu savremenih informacione i telekomunikacijske tehnologije.

Ključne riječi: adherencija, dimenzije adherencije, metode mjerenja, unapređenja

UZROCI I FAKTORI NEADHERENTNOSTI

U cilju pravilnog razumijevanja problematike mjerenja stepena adherencije, smatramo neophodnima prezentirati ključne uzroke koji dovode do neadherencije pacijenata. Tako npr. prediktori slabe adherencije na terapiju lijekovima²:

- Propuštanje zakazanih posjeta
- Nepostojanje povjerenja pacijenta u korist od terapije

1 kontakt e-mail: defendo1997@gmail.com

2 Benner JS, Glynn RJ, Mogun H, Neumann PJ, Weinstein MC, Avorn J. Long-term persistence in use of statin therapy in elderly patients. JAMA 2002; 288:455-61

- Nedovoljno razvijena relacija između pacijenta i ljekara
- Visoka kompleksnost tretmana
- Postojanje prepreka za odgovarajući tretman ili lijekove
- Prisustvo psiholoških problema, posebno depresije
- Pacijentovo nepoznavanje oboljenja
- Cijena lijeka, doplata ili oboje
- Neželjeno djelovanje lijeka ...

Adherencija predstavlja multidimenzionalni fenomen različitih kompleksnih faktora. Pretpostavka da su pacijenti odgovorni u procesu konzumiranja terapija prema propisima definisani od strane medicinskih radnika je netačna. Također je važno istaći da značajan broj faktora koji utiču na aspekt adherencije nisu pod uticajem pacijenata³. Osnovna podjela adherencije se odnosi na 5 dimenzija: socijalni / ekonomski faktori, faktori pružaoca zdravstvene usluge – pacijent / zdravstveni sistem, faktori vezani za stanje, faktori povezani sa terapijom, faktori povezani sa pacijentom. U tabeli koja slijed su predstavljeni detalji koji se odnose na dimenzije adherencije

Tabela 1: Dimenzije adherencije

Socijalni / ekonomski faktori	<ul style="list-style-type: none"> • Lingvističke barijere (neadekvatna upustva) • Dostupnosti zdravstvene literature • Izostatak podrške • Nizak životni standard • Ograničen pristup zdravstvenim ustanovama/ apotekama • Visoki troškovi • Kurtuloroški ili vjerska uvjerenja
Zdravstveni sistem	<ul style="list-style-type: none"> • Odnos između pacijenta i doktora • Komunikacijske vještine medicinskih radnika • Disproporcija između uvjerenja o ishoda liječenja medicinskog osoblja i pacijenta • Izostatak motivacije pružaoca zdravstvene usluge • Neadekvata sistem edukacije • Nizak nivo znanja o adherentnosti • Visoki medicinski troškovi • Proces pružanja zdravstvene zaštite • Neadekvatan kontinuitet u pružanju zdravstvenih usluga

Faktori vezani za stanje	<ul style="list-style-type: none"> • Depresija • Vrsta oboljenja • Problemi u dijagnozi oboljenja • Mentalni problemi
Faktori povezani sa terapijom	<ul style="list-style-type: none"> • Dužina terapije/liječenja • Kompleksnost propisane terapije • Česta promjena terapije • Neželjeni efekti lijekova • Izostanak promptnih efekata tretmana • Uticaj tretmana liječenja na životni stil pacijenta • Posjedovanja potrebnih vještina i znanja
Faktori povezani sa pacijentom	<ul style="list-style-type: none"> • Fizički faktori (slabovidnost, problemi sa sluhom, kognitivni problemi, problemi u gutanju, problemi u pokretnosti i dr.) • Psihološki/faktori ponašanja (percepcija rizika, znanje, razumijevanje, motivacija, strah, očekivanja, stres, stil života i dr.)

Izvor: ACPM. Medication adherence time tool: improving health outcomes: A Resource from the American College of Preventive Medicine

Kada govorimo o metodama mjerenja stepena adherencije jako je važno istaći da postojeće metode u većini slučajeva analiziraju ponašanje i aktivnosti pacijenata zbog čega ćemo najviše pažnje posvetiti faktore koji uzrokuju neadherenciju, a koji su vezani za samog pacijenta. Za prezentaciju ključnih faktora koji utiču na neadherenciju pacijenata ćemo predstaviti rezultate dostupnih istraživanja:

U istraživanju koje je obuhvatilo 10.000 pacijenata, dobijeni su sljedeći rezultati uzroka neadherencije: zaboravnost (24%), neželjene posljedice lijekova (20%), troškovi lijekova (17%), mišljenje oboljelog da propisani lijekovi neće imati pozitivnog uticaja na bolest (14%)⁴.

Zaboravnost (30%), drugi prioriteti (16%), odluka o izostavljanju doze (11%), nedostatak informacija (9%), emocionalni faktori (7%), dok 27% anketiranih nije iznijelo razloge neadherentnosti⁵.

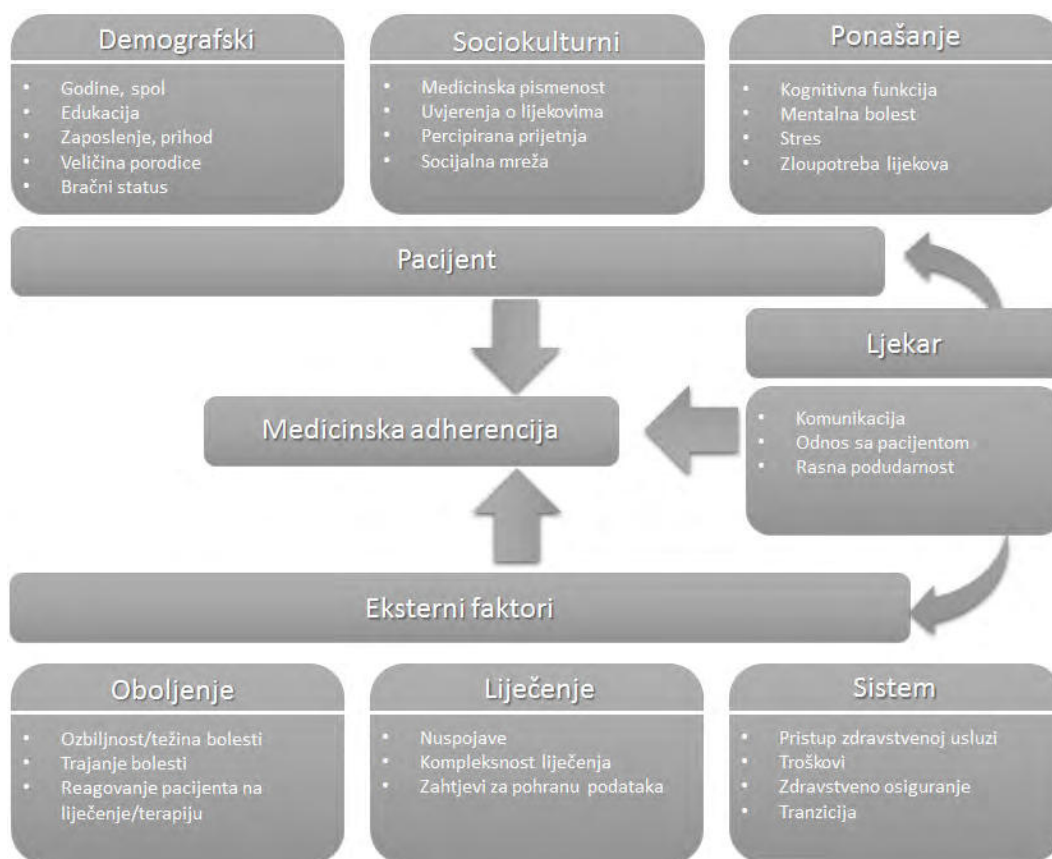
Zaboravnost (45%), ne slijeđenje propisane terapije (30,4%), problemi u

4 Boston Consulting Group. The hidden epidemic: finding a cure for unfilled prescriptions and missed doses. 2003. Link: <http://www.bcg.com/documents/file14265.pdf>, pristupljeno 23.10.2016. godine.

5 Claxton A.J., Cramer J., Pierce C. (2001). A systematic review of the associations between dose regimens and medication compliance. *Clinical Therapeutics*, 23 (8), 1296–1310 . [http://dx.doi.org/10.1016/S0149-2918\(01\)80109-0](http://dx.doi.org/10.1016/S0149-2918(01)80109-0)

isporuci ili preuzimanju lijeka (15,7%), nizak nivo apetita (11,5%)⁶.

Kada posmatramo ključne uzroke i razloge neadherencije tada možemo zaključiti da je neophodno povećati stepen educiranosti i svijesti pacijenata u kontekstu uloge i značaja adherencije. Dodatni problemi predstavljaju drugi faktori koji možda i nisu uvijek u domenu pacijenata. Tako npr. na slici koja slijedi je predstavljen jedan od shematskih prikaza interakcije dimenzija adherencije koja istovremeno predstavlja razlog zbog čega smo prethodno naveli da je adherencija multidimenzionalni fenomen na koji utiče veći broj kompleksnih faktora.

Slika 1: Dimenzije adherencije - pacijent, pružalac medicinske zaštite, eksterni faktori

Izvor: Iuga O.A., McGuire J.M. (2014). Adherence and health care costs. Dovepress (open access to scientific and medical research). Risk Management and Healthcare Policy.

6 Kebede M.A., Haidar J. (2014). Factors influencing adherence to the food by prescription program among adult HIV positive patients in Addis Ababa, Ethiopia: a facility-based, cross-sectional study. Kebede and Haidar Infectious Diseases of Poverty. 3:20, <http://www.idpjournals.com/content/3/1/20>.

Kada govorimo o faktorima i barijerama neadherencije, važno je istaći činjenicu da iste nije moguće posmatrati odvojeno, već je neophodno posmatrati sve aspekte kombinacije drugih aspekata dimenzije adherencije na individualnom nivou.

METODE MJERENJA STEPENA ADHERENCIJE

Na osnovu analize velikog broja literature i naučnih radova na temu mjerenja stepena adherencije, kao i literature koja analizira navedenu problematiku moguće je zaključiti da ne postoji metoda mjerenja stepena adherencije koju možemo posmatrati kako „zlatni standard“^{7,8}. Na osnovu predstavljenih dimenzija adherencije moguće je zaključiti da postoji veliki broj faktora koji pojedinačno ili u raznim kombinacijama, sa različitim stepenom uticaja, utiču na adherenciju pacijenata.

Kada govorimo o dostupnim metodama mjerenja stepena adherencije, onda možemo reći da su iste podijeljene u dvije grupe⁹: direktne i indirektne metode mjerenja. Svaka od metoda, bez obzira kojoj grupi pripada ima prednosti i nedostatke, a koji značajno utiču na kompleksnost, vremenski period, finansijska sredstva, tačnost i dr. U tabeli koja slijedi su predstavljene metode mjerenja stepena adherencije zajedno sa ključnim prednostima i nedostacima.

Tabela 2: Metode za mjerenje adherencije

VRSTA TESTA	PREDNOSTI	NEDOSTACI
DIREKTNE METODE		
Direktno posmatranje	Tačnost / preciznost	Nepraktična za rutinsku primjenu, pacijent npr. može sakriti tabletu u ustima i izbaciti je kasnije
Mjerenje nivoa lijeka ili metabolita u krvi	Objektivnost	Visoki troškovi; varijacije u metabolizmu ili tzv 'adherencija bijelog mantila' mogu dati krivi utisak o adherenciji
Mjerenje bioloških markera u krvi	Objektivnost	Zahtijeva korištenje skupih kvantitativnih eseja i prikupljanje tjelesnih tečnosti

7 Farmer K.C. (1999). Methods for measuring and monitoring medication regimen adherence in clinical trials and clinical practice. *Clinical Therapeutics*, 21:1074-1090.

8 Lehmann A., Aslani P., Ahmed R. i ostali (2013). Assessing medication adherence: options to consider. *Int J Clin Pharm*, Springer, DOI 10.1007/s11096-013-9865-x.

9 <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5472434/table/t1-ppa-11-1009/>, pristupljeno 10.04.2021. godine

INDIREKTNE METODE		
Upitnik za pacijenta, izvještavanje od strane pacijenta	Mali troškovi, jednostavnost koja je čini najpogodnijom za kliničke uslove	Osjetljivost na pogreške, koje se obično povećavaju tokom vremena; postoji mogućnost 'iskrivljavanja' rezultata od strane pacijenta
Brojanje tableta	Objektivna, mjerljiva kvantitativno i lako provodiva metoda	Pacijent može predstaviti pogrešne rezultate
Procenat ponovnog preuzimanja recepta	Objektivna metoda, podaci se lako dobivaju	Preuzimanje recepta nije ekvivalentno korištenju lijeka; osim toga potreban je zatvoren sistem propisivanja i preuzimanja lijeka
Procjena kliničkog odgovora na terapiju	Jednostavna metoda i u principu lako izvediva	Drugi faktori osim samog pridržavanja terapije mogu uticati na klinički odgovor
Elektronski monitori korištenja terapije	Preciznost i lako kvantificiranje – prati obrazac uzimanja lijeka	Skupa metoda, zahtijeva ponovne posjete i očitavanje odnosno preuzimanje podataka sa bočice lijeka
Mjerenje fizioloških markera (npr. puls kod pacijenata koji koriste beta blokatore)	Uglavnom lako provodiva metoda	Markeri možda nisu mjerljivi zbog nekih drugih razloga (npr ubrzani metabolizam, slaba apsorpcija...)
Pacijentov dnevnik	Od koristi za bolje podsjećanje pacijenta na uzimanje terapije	Nepouzdan zbog podložnosti pacijentovim greškama
Ako je dijete u pitanju, upitnik za roditelja ili učitelja	Jednostavnost i objektivnost	Podložnost iskrivljenim informacijama

Izvor: Wagner JH, Justice AC, Chesney M, Sinclair G, Weissman S, Rodriguez-Barradas M (2001). Patient- and provider-reported adherence: toward a clinically useful approach to measuring antiretroviral adherence. *J Clin Epidemiol*;54:Suppl 1:S91-S98.

Kada govorimo o direktnim metodama mjerenja stepena adherencije, tada u većini slučajeva je riječ o testiranju novih lijekova putem radnih ili testnih grupa u kojima se u kontrolisanim uslovi analiziraju efekti novog lijeka ili unapređenje postojećeg¹⁰. Direktno posmatranje u novije vrijeme koristi naprednu informacionu i telekomunikacijsku tehnologiju za snimanje, praćenje i analizu. Iako je direktna opservacija najpouzdanija metoda ista se izuzetno rijetko koristi zbog troškova i potrebnih finansijskih sredstava, ali i drugih faktora kao što je potreba za obučanim osobljem i dr. Neki od ključnih nedostataka navedene metode jeste psihički efekat na pacijente jer su svjesni da su predmet posmatranja.

Smatramo izuzetno važno kreiranje adekvatnog sistema monitoringa i mjerenja stepena adherencije. Smatramo da uz pomoć indirektnih metoda je moguće dobiti određene informacije sa određenim stepenom pouzdanosti, ali također je moguće koristiti veći broj metoda mjerenja kako bi se dobili što precizniji i pouzdaniji podaci. Smatramo da direktna metoda mjerenja stepena adherencije nije realna opcija za praćenje većeg broja pacijenata kako zbog svoje kompleksnosti, tako i sa aspekta troškova/vremena.

Predstavljena problematika mjerenja stepena adherencije u mnogome utiče na mogućnost kreiranja efikasnog sistema mjerenja stepena adherencije na nivou zdravstvenog sistema, odnosno na nivou pacijenata. Problem nepostojanja adekvatne metode mjerenja stepena adherencije također utiče na mogućnost mjerenja stepena neadherentnosti pacijenata tokom posjeta ljekaru. Dodatna problematika koja se odnosi na analizu stepena adherentnosti pacijenata jeste nepostojanje sistemskog pristupa prikupljanja podataka o stepenu adherencije. Navedeno se odnosi na činjenicu da u slučaju analize stepena adherencije pacijenata, medicinski radnici nemaju mogućnost unosa prikupljenih podataka u sistem koji bi prikupljio dobivene podatke, kako bi se isti kasnije koristili (npr. bili unošeni u medicinski karton)

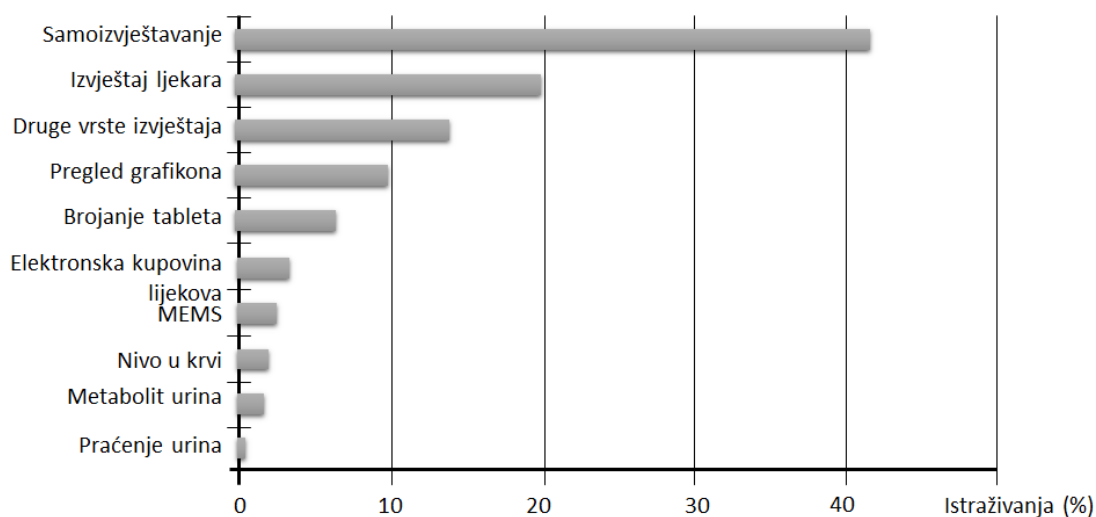
Precizno mjerenje stepena adherentnosti pacijenata je neophodno između ostalog i za donošenje odluke o promjene terapije liječenja. U slučaju neadherentnosti pacijenata, ljekari mogu doći do pogrešnog zaključka koji se odnosi na činjenicu da propisana terapija liječenja nije efikasna, što zatim može uzrokovati donošenje odluke o promjeni terapije liječenja i dr.

Potrebno je istaći da svaki oboljeli, odnosno pacijent ima unikatne osobine, kao i različit stepen uticaja/barijera iz predstavljenih dimenzija adherencije. Mjerenjem stepena adherencije korištenjem neki od predstavljenih metoda bi omogućilo

10 Rapoff, M. A., & Barnard, M. U. (1991). Compliance with pediatric medical regimens. In J. A. Cramer & B. Spilker (Eds.), *Patient compliance in medical practice and clinical trials* (pp. 73–98). New York: Raven Press.

prikupljanje podataka o ključnim uzrocima i barijerama neadherentnosti pacijenata, što bi između ostalog, omogućilo kreiranje aktivnosti i strategije čiji rezultat treba da bude umanjene ili otklanjanje barijera neadherentnosti.

Grafikon 1: Metode koje se najčešće koriste prilikom mjerenja stepena adhezencije

Izvor: Sacchetti E., Vita A., Siracusano A., Fleischhacker W. (2014). *Adherence to Antipsychotics in Schizophrenia*. Springer-Verlag Italia.

Na osnovu analize rezultata istraživanja koji su provedeni u različitim vremenskim periodima u različitim zemljama dobijeni su zaključci da je metoda samoizvještavanja (*Self-report*) najšće korištena metoda mjerenja stepena adhezencije¹¹. Samoizvještavanje može da se odnosi na: pitanja, intervju, dnevnik i dr. Navedena metoda mjerenja stepena adhezencije može da prikuplja i druge podatke koji se odnose na efekte liječenja, nuspojave i dr. Podaci se mogu unositi i putem upitnika ili mobilne aplikacije. Ključne prednosti navedene metode jeste jednostavna upotreba, niski troškovi i mogućnost primjene na velikom broju pacijenata. Međutim prikupljeni podaci možda nisu objektivni što utiče na stepen pouzdanost podataka¹².

11 Krousel-Wood M., Joyce C., Holt E., Muntner P., Webber L.S., Morisky D.E., Frohlich E.D., Re R.N. (2011). Predictors of Decline in Medication Adherence: Results From the Cohort Study of Medication Adherence Among Older Adults, the American Heart Association, str. 7.

12 Rand, C. S. (2000). "I took the medicine like you told me, doctor": Self-report of adherence with medical regimens. In A. A. Stone, J. S. Turkkan, C. A. Bachrach, J. B. Jobe, H. S. Kurtzman, & V. S. Cain (Eds.), *The science of self-report: Implications for research and practice* (pp. 257–276).

Samoizvještavanje kao metoda mjerenja stepena adherencije može predstavljati jednu od metoda koju je moguće koristiti paralelno sa drugim metodama. Tako napredak informacione i telekomunikacijske tehnologije¹³ omogućava korištenje različitih metoda koje uz pomoć elektronskih uređaja koji mogu biti i mobilni uređaji, kao i pametni satovi mogu predstavljati metod mjerenja stepena adherencije. Tako npr. navedeni uređaji se mogu koristiti kao podsjetnici za konzumiranje terapije liječenja koji istovremeno mogu pratiti veći broj parametara kao što je npr. vrijeme konzumiranja, kao i aspekt brojanja tableta. Aktiviranje podsjetnika nužno ne znači da će pacijent iste konzumirati, ali sasvim sigurno se povećava vjerovatnoća da će pacijent biti adherentan.

Unatoč navedenog smatramo da navedena metoda u mnogome može pomoći u mjerenju stepena adherencija čiji rezultati mogu biti značajni u segmentu unapređenja stepena adherentnosti pacijenata. U prethodnom dijelu rada smo predstavili da jedan od značajnih uzroka nedaherencije jeste zaboravnost, a upravo navedeni uređaji, čija primarna svrha nije mjerenje adherencije, a koje svakodnevno koriste pacijenti, mogu pomoći u aspektu povećanja stepena adherencije, ali i kreiranja metrike.

U praksi se također jako često koristi MEMS (Medication Event Monitoring System)¹⁴ koja je također jednostavna za korištenje. MEMS omogućava prikupljanje tačnijih podataka u odnosu na one koji se prikupljaju npr. izvještavanjem od strane oboljelog, iz razloga što sam sistem prepoznaje vrijeme i datum otvaranja¹⁵. Važno je istaći da otvaranje nekog lijeka nužno ne znači i njegovo konzumiranje. Također, konzumiranje lijeka je samo jedan od aspekata adherencije, odnosno navedeni sistem ne prati da li je lijek pravilno konzumira, npr. ukoliko je propisano da se lijek konzumira prije jela. Prikupljanje podataka putem upitnika (mobilne aplikacije) može obuhvatiti kombinaciju različitih metoda tako da se bilježe razni podaci i informacije o navikama pacijenata.

Brojanje tableta (PC - Pill count) je također metoda koja se često koristi, a koja omogućava praćenje i monitoring konzumiranja lijekova. Navedena metoda je jednostavna za korištenje i ne iziskuje visoke troškove. Istu je moguće primjeniti na velikom broju pacijenata. Međutim navedena metoda može prezentirati

Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

13 Williams A.B., Policy Analyst, ONC. Medication Adherence and Health IT. Link: https://www.healthit.gov/sites/default/files/medicationadherence_and_hit_issue_brief.pdf, pristupljeno 15.03.2021. godine

14 Gross R, Benita Y, Lo Re V, et al (2006). A simple, dynamic measure of antiretroviral therapy adherence predicts failure to maintain HIV-1 suppression. *J Infect Dis*; 194:1108–14.

15 Berg K.M. and Arnsten J.H. (2006). "Practical and Conceptual Challenges in Measuring Antiretroviral Adherence." [In eng]. *J Acquir Immune Defic Syndr* 43 Suppl 1: S79-87.

pogrešne rezultate istraživanja iz razloga što u slučaju fizičkog brojanja tableta, pacijenti mogu iste prebaciti u druge kutije i na taj način se predstaviti kao adherentni, iako to nisu. Unapređenje navedene metode jeste korištenje pametnih bočica zajedno sa mobilnim aplikacijama koji mogu između ostalog i bilježiti vrijeme konzumiranja lijekova. Primjer pametne bočice i mobilne aplikacije je predstavljen u nastavku.

Slika 2: Pametna bočica i mobilna aplikacija

Izvor: <https://www.mobihealthnews.com/content/pillsy-launches-smart-pill-bottle-and-app-improve-medication-adherence>

Korištenje pametnih bočica može povećati stepen adherencije, ali istovremeno mobilna aplikacija može imati i druge funkcionalnosti kao što je prikupljanje drugih informacija koje se unose putem upitnika, ali i funkcionalnosti podsjetnika i dr. Za korištenje navedene metode, nije potrebna značajna edukacija, naročito kod mlađih pacijenata koji svakodnevno koriste mobilne uređaje. Pametne kutice mogu da povećaju stepen adherencije i do 27%¹⁶.

Farmaceutski izvještaji (Pharmacy records) je također jedna od metoda koja može služiti kao mjerenje stepena adherencije. Navedena metoda prati vremenski period u kojem je pacijent došao preuzeti/kupiti novu dozu lijekova. Korištenje navedenog sistema između ostalog farmaceut/lijekar može pratiti navike pacijenata i stepen adherencije. Tako npr. neadherencija pacijenata nužno ne znači nekonzumiranje lijekova, ista se može odnositi i konzumiranje lijekova u većoj količini u odnosu na propisanu. Baza podataka farmaceutskih ustanova mogu biti

16 Braithwaite S., Shirkorshidian I., Jones K., Johnsrud M. (2013). Johnsrud The Role of Medication Adherence in the U.S. Healthcare System. Avalere.

integrisane sa zdravstvenim sistemom, koji zajedno sa drugim informacijama i podacima mogu formirati „sliku“ adherentnosti pacijenata.

Procjena predstavlja još jedna od metoda koja se koristi od strane medicinskih radnika. Navedena metoda je jedostavna, troškovi korištenja metode su mali, potreban je kratak vremenski period dobijanja informacija i dr. Na žalost navedena metoda ima značajne nedostatke u pogledu stepena pouzdanosti.

PREPORUKE

Visok stepen adherencije omogućava mnogostruke pozitivne efekte u ishodu liječenja, međutim unatoč navedenom, preko 50% ispitanika nisu adherentni¹⁷, što su potvrdila i mnoga druga istraživanja na ovu temu^{18,19}. Za pozitivan ishod liječenja, kod određenih oboljenja neophodno je da pacijent ima visok stepena adherencije, odnosno stepena adherencije treba da bude 95% više^{20, 21, 22}. Unatoč navedenom značajan broj pacijenata nisu adherentni, a u većini slučajeva ne postoje informacije koje se odnose na stepen adherencije što može u mnogome doprinjeti mnogostrukim negativnim efektima u procesu liječenja kako u segmentu pacijenta, tako i u drugim segmentima koji se odnose na sistem zdravstvene zaštite.

17 Vervloet M., Dijk L., Santen-Reestman J., Vlijmen B., Bouvy M.L., Bakker D.H. (2011). Improving medication adherence in diabetes type 2 patients through Real Time Medication Monitoring: a Randomised Controlled Trial to evaluate the effect of monitoring patients' medication use combined with short message service (SMS) reminders. Vervloet et al. BMC Health Services Research, 11:5.

18 Benner JS, Glynn RJ, Mogun H, Neumann PJ, Weinstein MC, Avorn J (2002). Long-term persistence in use of statin therapy in elderly patients. *Jama*. 288(4):455–461.

19 Haynes RB, McKibbon KA, Kanani R (1996). Systematic review of randomised trials of interventions to assist patients to follow prescriptions for medications. *Lancet*. ;348(9024):383–386.

20 Schackman B.R., Finkelstein R., Neukermans C.P., Lewis L., Eldred L. (2014). The cost of HIV medication adherence support interventions: Results of a cross-site evaluation. Umeå University Library, London str. 10:22.

21 Gut-Gobert C. (2000). Current trends in asthma management. *Presse Medicale*, French, 29:761-765.

22 Renders C., Valk G., Griffin S. (2001). Interventions to improve the management of diabetes mellitus in primary care, outpatient and community settings. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, Issue 1.

Zbog prethodno navedenog, ali i zbog mnogobrojnih istraživanja na ovu temu od strane autora rada koji uključuju naučne radove i knjige^{23, 24, 25, 26, 27} može se kreirati veći broj prijedloga i preporuka. Prvenstveno smatramo da je neophodno prezentirati na adekvatan način ulogu i značaj adherencije medicinskim radnicima, pacijentima, a u konačnici zdravstvenom sistemu. Također smatramo da je neophodno kreiranje sistemskog pristupa edukacije učesnika u procesu pružanja zdravstvene zaštite počevši od medicinskih radnika, pacijenata pa do donosioca odluka u sistemu pružanja zdravstvene zaštite. Značajan aspekt mogućnosti unapređenja stepena adherentnosti pacijenata jeste unapređenje komunikacijskih kanala između medicinskih radnika i pacijenata²⁸. Postoje mnoge preporuke i prijedlozi koji su predstavljeni od strane autora rada u dosadašnjim istraživanjima i publikacijama koji u ovom radu neće biti detaljno prezentirani zbog činjenice da je fokus rada metode mjerenja stepena adherencije.

Kada govorimo o metodama mjerenja stepena adherencije i preporuka autora rada, važno je istaći da je proces edukacije i usavršavanja medicinskih radnika i pacijenata neizostavan korak, koji treba da bude kreiran od strane sistema. Drugi korak se odnosi na kreiranje smjernica i preporuka o načinu mjerenja stepena adherencije koji bi trebao da prezentira dostupne metode mjerenja adherencije koje su predstavljene u radu. Analizirajući realne aspekte društvenog uređenja, sistema zdravstvene zaštite i dr. mala je vjerovatnoća primjene direktnih metoda mjerenja stepena adherencije. Međutim, primjena indirektnih metoda mjerenja stepena adherencije je realna i nužna aktivnost za svakog pacijenta.

Kreiranje preporuka i smjernica mjerenja stepena adherencije bi prvenstveno trebala da bude putem priručnika i preporuka, koje bi između ostalog bile usvojene od strane zdravstvenih ustanova, sistema zdravstvene zaštite. Pored navedenog smatramo nužnim i potrebnim izgradnja sistema unosa i praćenja stepena adherencije pacijenata kao jedan vid dopune medicinskog kartona pacijenta. Značajan

23 Lekić L, Lekić A., Begić A. (2014). Adherence to oral anticoagulation therapy, *Journal of Health Science*

24 Lekić L. (2014). Evaluacija faktora adherencije kod hroničnog tretmana arterijske hipertenzije, *Univerzitet u Tuzli, Tuzla*

25 Lekić L. (2016). Uloga i značaj adherencije na terapiju u savremenoj zdravstvenoj zaštiti. *Farmaceutsko društvo FBiH, Sarajevo*

26 Lekić L., Lekić A., Alibegović E., Rahimić J., Catić T. (2019). The Measures and Proposals for Increasing the Level of Adherence in FBiH Healthcare. *The Measures and Proposals for Increasing the Level of Adherence in FBiH Healthcare*

27 Lekić L., Lekić A., Alibegović E., Rahimić J., Catić T. (2019). Creating an Efficient System of Data Collection on the Patients' Adherence Level- with a Special View of the FBiH Health System. *International Journal of Innovative Science and Research Technology*

28 Fong Ha J., Anat D.S., Longnecker N. (2010). Doctor-Patient Communication: A Review, *The Ochsner Journal* 10:38-43, Academic Division of Ochsner Clinic Foundation, str. 38

broj sistema zdravstvene zaštite imaju određene informacione sisteme koje je moguće unaprijediti kako bi isti imali mogućnost unosa podataka o stepenu adherencije pacijenata.

Podaci koji bi se unosili bi bili rezultat mjerenja stepena adherencije putem jedne ili više indirektnih metoda mjerenja adherencije, gdje bi pacijent imao aktivnu ulogu u navedenom procesu. Primjenom indirektnih metoda mjerenja stepena adherencije pacijenata u procesu pružanja zdravstvene zaštite i unosom podataka o stepenu adherencije pacijenata bi sasvim sigurno kreirao određeni stepen inovacija i unapređenja, a koji su rezultat primjene i iskustva. Navedena unapređenja i inovacije bi sasvim sigurno vodile ka unapređenju postojećih ili kreiranju novih metoda i sistema mjerenja stepena adherencije pacijenata.

Na kraju je važno istaći činjenicu da mjerenje stepena adherencije treba da bude u ulozi unapređenja procesa pružanja sistema zdravstvene zaštite, čiji podaci i informacije bi se koristile tokom svake posjete pacijenta medicinskim ustanovama, ljekarima.

Izneseni prijedlozi unapređenja i primjene metoda mjerenja stepena adherencije su samo neka od mogućih opcija, gdje smatramo da je prvenstveno neophodna edukacija i povećanja svijesti o ulozi i značaju adherencije u procesu liječenja svih učesnika, a primjena jedne ili većeg broja indirektnih metoda mjerenja stepena adherencije naredna faza.

ZAKLJUČAK

Moguće je zaključiti da u BiH ne postoji značajan broj radova na temu adherencije, a samim time smatramo da uloga i značaj adherencije nije u dovoljnoj mjeri predstavljena kako medicinskim radnicima, tako i široj javnosti, prvenstveno misleći na učesnike u procesu pružanja zdravstvene zaštite.

Rad se prvenstveno fokusira na dimenzije adherencije i ključne metode mjerenja stepena adherencije. Rad također sadrži preporuke i stavove autora rada u segmentu mogućnosti i potencijala unapređenja sistema pružanja zdravstvene zaštite putem povećanja stepena edukacije, ali i iznošenja stavova o mogućnosti praktične primjene nekih od predstavljenih metoda mjerenja stepena adherencije.

Pitanje koje je neophodno postaviti jeste da li će navedeni rad, kao i drugi dostupni radovi podstaći edukacijske ustanove, ali i zdravstveni sistem/medicinske ustanove i druge institucije koje imaju aktivnu i pasivnu ulogu u procesu pružanja zdravstvene zaštite da izvrše analizu i kreiraju aktivnosti i strategiju čiji cilj treba da bude unapređenje stepena adherentnosti pacijenata i kreiranje adekvatnih preporuka i smjernica koji se odnose na mjerenje stepena adherencije pacijenata.

LITERATURA

1. Benner JS, Glynn RJ, Mogun H, Neumann PJ, Weinstein MC, Avorn J (2002). Long-term persistence in use of statin therapy in elderly patients. *Jama*. 288(4):455–461.
2. Berg K.M. and Arnsten J.H. (2006). “Practical and Conceptual Challenges in Measuring Antiretroviral Adherence.” [In eng]. *J Acquir Immune Defic Syndr* 43 Suppl 1: S79-87.
3. Boston Consulting Group. The hidden epidemic: finding a cure for unfilled prescriptions and missed doses. 2003. Link: <http://www.bcg.com/documents/file14265.pdf>, pristupljeno 23.10.2016. godine.
4. Braithwaite S., Shirikhorshidian I., Jones K., Johnsrud M. (2013). *Johnsrud The Role of Medication Adherence in the U.S. Healthcare System*. Avalere.
5. Claxton A.J., Cramer J., Pierce C. (2001). A systematic review of the associations between dose regimens and medication compliance. *Clinical Therapeutics*, 23 (8), 1296–1310 . [http://dx.doi.org/10.1016/S0149-2918\(01\)80109-0](http://dx.doi.org/10.1016/S0149-2918(01)80109-0)
6. Farmer K.C. (1999). Methods for measuring and monitoring medication regimen adherence in clinical trials and clinical practice. *Clinical Therapeutics*, 21:1074-1090.
7. Fong Ha J., Anat D.S., Longnecker N. (2010). Doctor-Patient Communication: A Review, *The Ochsner Journal* 10:38–43, Academic Division of Ochsner Clinic Foundation, str. 38
8. Gross R, Benita Y, Lo Re V, et al (2006). A simple, dynamic measure of antiretroviral therapy adherence predicts failure to maintain HIV-1 suppression. *J Infect Dis*; 194:1108–14.
9. Gut-Gobert C. (2000). Current trends in asthma management. *Presse Medicale, French*, 29:761-765.
10. Haynes RB, McKibbin KA, Kanani R (1996). Systematic review of randomised trials of interventions to assist patients to follow prescriptions for medications. *Lancet*. ;348(9024):383–386.
11. Kebede M.A., Haidar J. (2014). Factors influencing adherence to the food by prescription program among adult HIV positive patients in Addis Ababa, Ethiopia: a facility-based, cross-sectional study. *Kebede and Haidar Infectious Diseases of Poverty*. 3:20, <http://www.idpjournals.com/content/3/1/20>.
12. Krousel-Wood M., Joyce C., Holt E., Muntner P., Webber L.S., Morisky D.E., Frohlich E.D., Re R.N. (2011). Predictors of Decline in Medication Adherence: Results From the Cohort Study of Medication Adherence Among Older Adults, the American Heart Association, str. 7.

13. Lehmann A., Aslani P., Ahmed R. i ostali (2013). Assessing medication adherence: options to consider. *Int J Clin Pharm*, Springer, DOI 10.1007/s11096-013-9865-x.
14. Lekic L., Lekic A., Alibegovic E., Rahimic J., Catic T. (2019). The Measures and Proposals for Increasing the Level of Adherence in FBiH Healthcare. *The Measures and Proposals for Increasing the Level of Adherence in FBiH Healthcare*
15. Lekić L., Lekić A., Begić A. (2014). Adherence to oral anticoagulation therapy, *Journal of Health Science*
16. Lekić L. (2014). Evaluacija faktora adherencije kod hroničnog tretmana arterijske hipertenzije, Univerzitet u Tuzli, Tuzla
17. Lekić L. (2016). Uloga i značaj adherencije na terapiju u savremenoj zdravstvenoj zaštiti. *Farmaceutsko društvo FBiH, Sarajevo*
18. Rand, C. S. (2000). "I took the medicine like you told me, doctor": Self-report of adherence with medical regimens. In A. A. Stone, J. S. Turkkan, C. A. Bachrach, J. B. Jobe, H. S. Kurtzman, & V. S. Cain (Eds.), *The science of self-report: Implications for research and practice* (pp. 257–276). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
19. Rapoff, M. A., & Barnard, M. U. (1991). Compliance with pediatric medical regimens. In J. A. Cramer & B. Spilker (Eds.), *Patient compliance in medical practice and clinical trials* (pp. 73–98). New York: Raven Press.
20. Renders C., Valk G., Griffin S. (2001). Interventions to improve the management of diabetes mellitus in primary care, outpatient and community settings. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, Issue 1.
21. Schackman B.R., Finkelstein R., Neukermans C.P., Lewis L., Eldred L. (2014). The cost of HIV medication adherence support interventions: Results of a cross-site evaluation. *Umeå University Library, London str. 10:22.*
22. Vervloet M., Dijk L., Santen-Reestman J., Vlijmen B., Bouvy M.L., Bakker D.H. (2011). Improving medication adherence in diabetes type 2 patients through Real Time Medication Monitoring: a Randomised Controlled Trial to evaluate the effect of monitoring patients' medication use combined with short message service (SMS) reminders. *Vervloet et al. BMC Health Services Research*, 11:5.
23. View of the Fbih Health System. *International Journal of Innovative Science and Research Technology*
24. Williams A.B., Policy Analyst, ONC. Medication Adherence and Health IT. Link: https://www.healthit.gov/sites/default/files/medicationadherence_and_hit_issue_brief.pdf, pristupljeno 15.03.2021. godine
25. World Health Organization (2003). Adherence to long-term therapies: Evidence for action, pristupni link: http://www.who.int/chp/knowledge/publications/adherence_full_report.pdf, pristupljeno 10.01.2018. godine, str. 2

Summary: *This paper presents an overview of the key causes of patient's non-adherence and an analysis of the adherence dimensions. The paper presets an overview of available methods for measuring the degree of patient's adherence. One section of the paper is dedicated to the presentation of proposals and possibilities for improving the measurement and monitoring of the degree of patient adherence, with the application of modern information and telecommunication technology.*

Key words: *adherence, dimensions of adherence, measurement methods, improvement.*

MEĐUNARODNO RATNO PRAVO, PERFIDIJE I REPRESALIJE

Zvonko Vidović¹

Sažetak: *Podjela međunarodnog javnog prava na međunarodno pravo u miru i međunarodno pravo u vrijeme rata jako je česta je u literaturi iz ove oblasti. Oba odsjeka međunarodnog javnog prava su zajednički sadržaj u literaturi iz te grane prava s tim kako se pravo u vrijeme rata nalazi na kraju te literature (rat, neutralnost, ratno pravo i tomu slično), a uglavnom obuhvata najveći dio tog sadržaja. Nekad je sadržaj međunarodnog javnog prava velikim djelom obuhvatao ratno pravo jer još od Hugo Grotiusa pa sve do početka prvog svjetskog rata više od polovice djela o ovoj temi bilo je posvećeno ratu i neutralnosti zbog jednostavnog razloga što je rat ulazio u suverena prava svake države pa je pravo na rat (ius ad bellum) bio sastavni dio njenog suverenog prava, kao i pravo živjeti u miru! U osnovi sva djela koja se bave ratnim pravom su skup pravnih normi koje se primjenjuju u ratu između zaraćenih strana kao i njih i neutralnih država. Također, naziv „pravo oružanih sukoba“ ima utemeljenje u znanosti. Pogotovu što je iz njega terminološki umjesto „zaraćenih strana“ nastao izraz „sukobljene strane“, a što je opet posljedica razvoja međunarodnog prava nakon drugog svjetskog rata. Glavni razlog leži u činjenici što je rat stavljen izvan zakona, to jest proglašen zločinom u međunarodnom pravu pa su se neki autori trudili da jedna vanpravna situacija bude pravno regulirana i što su se pravila ratnog prava primjenjivala na sve oružane sukobe međunarodnog karaktera, djelomično i na one koji su bili nemeđunarodnog karaktera, bilo da su nazivani ratom ili nisu priznavali ratno stanje ratujuće strane! Takvi sukobi su u Ženevskoj*

1 Voditelj Odjela analitike u Zaklada / Ured za pružanje pravne pomoći pripadnicima braniteljske populacije pri Glavnom Vijeću Hrvatskog Narodnog Sabora BiH

konvenciji o zaštiti žrtava rata iz 1949. godine usvojeni pod nazivom „strane u sukobu „ i „oružani sukob“, a termini „zaraćene strane „ i „rat“ su tada napušteni.

***Ključne riječi:** filozofija ratovanja, načelo humanosti, Martensova klauzula, -Haaška konvencija, doktrina međunarodnog ratnog prava, represalije, perfidije, ratni zarobljenici, konvencije o zaštiti žrtava rata*

1. UVOD

Činjenica kako je rat još uvijek stvarnost bez obzira kako ga terminološki označavali, sa svim vojnim i drugim posljedicama koje je uvijek imao u povijesti čak i onda kada je bio pravno zakonita pojava u društvu daje nam za pravo u ovom radu podvesti ga pod **međunarodno ratno pravo** jer sa proglašenjem ratnog stanja države uvode u život unaprijed pripremljene pravne propise koji u velikoj mjeri modificiraju važeći pravni sustav iz mirnodopskog stanja države kao što su uredbe sa zakonskom snagom, vanredni propisi i tomu slično, kojima se mjenjaju pravni propisi i odnosi između subjekata unutarnjeg pravnog poretka. Te skupine pravnih propisa nazivamo „ratno zakonodavstvo“ ili „ratno pravo“ i to je unutarnje pravo svake države pod uvjetom da te norme ne budu suprotne općim pravilima međunarodnog prava. Zaključujemo kako zakonodavstvo jedne države ostaje unutarnja domena dok međunarodno ratno pravo regulira odnose međunarodnih pravnih subjekata u posebnim situacijama kada izbija oružani sukob.²

Iako je rat nehuman i kako je to skup mjera i oružanih akcija koje su planirane s ciljem savladavanja protivnika, već u povijesti imamo pravila ratovanja koja govore kako tadašnje države nisu bile slobodne koristiti tu silu u ratu kako su htjeli. Iz djela starih autora povijesti vidimo kako vojskovođama nije bilo dozvoljeno izvodjenje prekomjernih akcija koje su bile protivne vojnim interesima i koje su bile protivne čovječnosti. Rat se nije smatrao kao mogućnost zaraćenih strana u neograničenom korištenju sile, a strah od odgovora na neko tajno sredstvo koje bi jedna od zaraćenih strana pokušala upotrijebiti u sukobu bila je zalag za spriječavanje povreda pravila ratovanja u sukobima. Međutim, jako je bitno naglasiti kako je ratno pravo računalo s ratom, to jest stvoreno je kako bi poslužilo u slučaju ratnog sukoba, a s ciljem spriječavanja vojnički nehumanih djela! Tako se kroz razne planove o vođenju ratova ta vještina ratovanja svodila na kvalitetnoj upotrebi vojne sile na vojnički korisne objekte jer su oni bili glavna prepreka u svladavanju protivnika, a drugačija postavka filozofije ratovanja je ocjenjena kao rasipanje vojnih snaga i sama po sebi je bila apsurdna. Znači, ciljevi međunarodnog ratnog prava donekle su bili identični sa

2 https://narodne-novine.nn.hr/clanci/međunarodni/1994_05_5_23.html

ciljevima rata što potvrđuju i neki od dokumenata iz drugog svjetskog rata. Iako su u zadnjoj fazi napada savezničke snage na Njemačku bacile preko 1,5 milijuna tona eksplozivnih sredstava, tek je jak udar na tvornička postrojenja koja su bila orijentirana na proizvodnju za vojsku doveo do pada Njemačke, a to rušenje i desetkovanje je, iako psihološki, djelovalo pozitivno na njemački narod i u konačnici dovelo do konačnog pada i završetka rata na tlu tadašnje Europe.

Načela humanosti i etike koja su postavljena kao svojevrsna brana u pokušaju barbarskih postupaka u ratnim djelovanjima danas su osnova poštivanja onoga što zovemo Međunarodno ratno pravo, a ono je samo kompromis između dva načela, humanosti i vojnih potreba. Uopćeno gledajući, vojna potreba kao okolnost koja nalaže poduzimanje nasilnih mjera za eventualno postizanje ratnog uspjeha uvažena je i u međunarodnom ratnom pravu, to jest međunarodno ratno pravo i računa s tim, pa je u Uvodu IV Haaške konvencije o zakonima i običajima rata na kopnu iz 1907. godine i u članku 22. podcrtano kako su "Visoke strane ugovornice nadahnute željom za ublažavanjem strahota rata, koliko to vojne potrebe dozvoljavaju, a zaraćene strane nemaju neograničeno pravo u izboru sredstava borbe protiv neprijatelja".³

Načelo humanosti je u povijesti ratova tumačeno na razne načine, sama vojna potreba pravdanja protupravnih postupaka u vojnoj i pravnoj doktrini je bila objašnjena kako u svrhu postizanja vojnog cilja zaraćena strana može primijeniti sve ratne postupke bez obzira na postojeće ratno pravo (pravilo „Kriegraison geht vor Kriegsmanier“), što bi u prijevodu značilo kako ratni rezon ide ispred ratnog manira! Prema toj teoriji upravo je načelo vojne potrebe opravdavalo svaki ratni postupak, a bilo je prisutno u svim oblastima međunarodnog prava gdje se procjenila potreba za postizanjem ratne koristi. Njemački zapovjednici u suđenjima nakon II svjetskog rata su upravo isticali ovu doktrinu kao onu gdje principi ratnog prava postaju neprihvatljivi kada to vojna potreba zahtjeva od njih. Naravno, taj princip shvatanja ratne potrebe u međunarodnom ratnom pravu je napušten iako ratno pravo poznaje principe vojne potrebe zaraćenih strana, ali nikako mimo onoga što je dozvoljeno ratnim pravom. Stoga se vojnu potrebu u ratnom pravu treba smatrati kao dozvoljeno odstupanje od poštovanja pravila ratnog prava to jest kao primjenu nekih normi ratnog prava u pojedinačnim slučajevima koje se pozivanjem na vojnu potrebu mogu u ratu prekršiti, znači to su okolnosti koje u izričitim slučajevima mogu opravdati kršenje određenog pravila. Tako se u IV Haaškoj konvenciji o zakonima i običajima rata na kopnu, u Haaškom pravilniku navodi kako je „zabranjena zapljena i uništavanje neprijateljske imovine osim ako to imperativno zahtjevaju vojne potrebe“.⁴

3 https://www.isac-fund.org/download/MHP-zbirka_2013.pdf

4 https://www.isac-fund.org/download/MHP-zbirka_2013.pdf

2. IZVORI MEĐUNARODNOG RATNOG PRAVA

Kao izvore međunarodnog ratnog prava znamo za običajna pravila kao nastariji izvor ratnog prava, kako bi se kasnije preko država ista pravila kodificirala i tako postajala općepriznate norme koje su se poštivale. Takva običajna pravila ratnog prava su bila sustav pravnih pravila koja su se stalnim ponavljanjem u međudržavnim odnosima nametnula kao međunarodnopravno priznata i općeobvezna za sve strane u ratnim sukobima. Takve običajne norme su sredinom 19. stoljeća poslužile nastanku pismenih ugovora i obvezi država o poštivanju pravila ratnog prava, a one nisu bile ništa drugo nego običajne norme koje su se pismeno potvrdile i potpisale. Naravno, u to vrijeme takvi ugovori su imali za cilj zaštitu vladajuće klase i njihovog poretka, a uz to se pojavio i nastanak velikih vojski sa vojnom obvezom, progres i širenje vojne organizacije, potreba vojne discipline, nagli rast vojne tehnike i tomu slično, pa je početak 20. stoljeća dočekan sa revolucionarnom IV Haaškom konvencijom koja je imala neke propuste koji su opet nadoknađeni sa „Martensovom klauzulom“ (*Martensova klauzula* -1907, nazvana po F. F. Martensu, koji je bio ruski delegat na Haaškoj mirovnoj konferenciji) koja je unesena u preambulu IV Haaške konvencije o zakonima i običajima rata na kopnu. Prema toj klauzuli, u slučajevima koji nisu uređeni ugovorima ratnoga prava, pučanstvo i ratnici zaštićeni su načelima međunarodnog prava, koja proizlaze iz običaja ustanovljenih između civiliziranih naroda, u skladu sa zahtjevima čovječnosti i javne savjesti. Tom se klauzulom želi istaknuti da se iz toga što u ratnom pravu ne postoji neka određena zabrana, postavljena pravilima ugovornog ili običajnoga međunarodnog prava, ne smije zaključiti da postoji sloboda djelovanja zaraćenih strana i da je dopušteno sve što nije zabranjeno. Zaraćene su strane uvijek vezane elementarnim zakonima čovječnosti i zahtjevima javne savjesti. Značenje je klauzule i u tome da novi načini ratovanja, nova sredstva razaranja i nova oružja ne ostaju neregulirani. Tako se u presudi Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu podcrtava kako se „ratni zakoni ne nalaze samo u ugovorima već i u običajima kao i praksi država koji postepeno dobijaju priznanje, kao i u općim načelima prava „⁵

Oružane snage su organi koji mogu poštivati ili pak kršiti pravila ratnog prava, a ta pravila su sadržana u ugovorima i konvencijama koje potpisuju opunomoćenici neke države, pa se samim potpisom podrazumijeva kako će ista biti i poštivana, provedena u pravnom poretku te države a tu ustavnu proceduru nazivamo **ratifikacijom**. Nakon što se ugovor potpiše ratifikacija služi kako bi se isti sproveo u unutarnjem pravnom poretku te države potpisnice ugovora. Iz toga proizilazi kako se oružane snage jedne zemlje ne obvezuju izvornim međunarodnim ugovorima. Zato se u IV Haaškoj konvenciji iz 1907. godine, ali i u Ženevskoj konvenciji

5 <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0042-8426/2016/0042-84261607380J.pdf>

iz 1949. godine upravo državama potpisnicama nalaže unošenje i proučavanje tih konvencija u programima vojne izobrazbe. Neke su države slijedom tih konvencija izdavale posebne pravilnike ili uputstva za primjenu ratnog prava u oružanim sukobima. U povijesti jedan od poznatijih je Land Warfare kojega je objavio British War office 1912. godine, koji je kasnije uvršten u Manuel of Military War 1914. godine.⁶

Zanimljiv je pristup koji su imale snage NOB u ratu 1941-1945. godine gdje se u raznim izvorima spominje i referat slovenačkih pravnikâ iz 1943. godine „Aktualna poglavlja međunarodnog prava“, nastao na Skupštini te cehovske organizacije 1943. godine u kojemu se kaže kako je „NOB pored toga što je pravedna i moralna je osnovana po važećem međunarodnom pravu...“, a u daljem tekstu Rezolucije se spominje okupacija, zločini onih koji su okupirali taj prostor, zaraćenim stranama u sukobu, a ukazuje na poštivanje i veliku obzirnost koja se morala imati prema odredbama međunarodnog prava. Kasniji zločini na Bleiburgu su upravo pokazali tu „obzirnost“ jedinica NOB-a i jugoslovenske vojske. Poznata je zapovijed generala Robertsona, u kojoj je napisano sljedeće: „Svi predani vojnici jugoslavenske nacionalnosti, koji su služili njemačku vojsku, trebaju se razoružati i predati jugoslavenskim postrojbama“. Priznata interpretacija Ženevske konvencije je kako uniforma određuje nacionalnu pripadnost. Ako su Hrvati smatrani pripadnicima njemačke vojske - a neporecivo je da je bilo i takvih Hrvata koji su služili u postrojbama njemačke vojske, onda su trebali biti i tretirani kao njemački ratni zarobljenici. Međutim, tadašnji časnici savezničkih vojnih snaga nisu pokušali saznati državnu pripadnost ili status niti jedne ruske i jugoslavenske zarobljene satnije. Civili su morali imati status civila kojima je trebalo pružiti zaštitu od progonitelja. Britanci zaštitu izbjeglicama s Bleiburga tada definitivno nisu pružili. Zanimljivo je kako je na suđenju povjesničaru Nikolaju Tolstoju 1989. u Londonu, lord Aldington i njegov suradnik iz 5. korpusa, 1945., brigadir Tyron-Wilson, opravdavali su se njegovom tvrdnjom kako su ubijeni civili bili tretirani kao simpatizeri tadašnje hrvatske vojske. Namjera te tvrdnje je bila opravdati uključenje civila među hrvatske vojnike koji su bili izručeni Titovim satnijama smrti, iako civili nisu bili spomenuti u zapovijedi koju je navodno 5. korpus izvršio. Iako je taj plan lordu Aldingtonu služio za ostvarenje cilja u to vrijeme, u stvarnosti samo je pogoršao prekršaj međunarodnog prava. Napominjem kako članak 81. iz Ženevske konvencije 1929. godine upravo govori o tome da i civili koji su simpatizeri određene vojske imaju pravo biti tretirani kao ratni zarobljenici!⁷

6 <https://www.slideshare.net/oldcontemptible/manual-of-military-law-1914>

7 <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=67690>

3. DOKTRINA MEĐUNARODNOG RATNOG PRAVA

U cjelokupnom razvoju međunarodnog prava, pa tako i međunarodnopravne znanosti, malo je pitanja koja su tako intenzivno i kontinuirano zaokupljala pravne pisce diljem svijeta, ali i autore s drugih područja znanosti poput politologije, filozofije, sociologije, pa i teologije, kao što je to slučaj s pitanjem osiguranja međunarodnog mira i sigurnosti, danas jedne od temeljnih vrijednosti međunarodne zajednice koju međunarodno pravo nastoji ostvariti pravnim uređenjem u obliku centralizacije upotrebe sile, nasuprot samovoljnom jednostranom posezanju država za silom. No, nastojanje na ozakonjenju jednostrane upotrebe sile i njezinoj centralizaciji za decentralizirani, nehijerarhijski strukturirani normativni sustav kakav je u svojoj biti međunarodno pravo, nesumnjivo je težak zadatak. Države, kao najznačajniji međunarodnopravni subjekti, obilježene su suverenosti i monopolom sile unutar vlastitih pravnih poredaka, dok nasuprot tomu, unatoč mnogim nastojanjima neke oružane snage na razini međunarodne zajednice dosada nisu stvorene. Centralizacija upotrebe sile u međunarodnopravnom sustavu danas je, stoga, ostvarena tek na normativnoj razini, no u dva smjera: u vidu pokušaja formiranja stalnih oružanih snaga UN-a zaduženih za provedbu kolektivnih mjera protiv agresora i u vidu međunarodnopravnih normi koje zabranjuju jednostranu upotrebu sile (osim u samoobrani). U stvarnosti, zamišljene kolektivne mjere degenerirale su, nažalost, tek u tzv. „mirovne operacije“ s mandatom, državama sudionicama i vodstvom određenima od slučaja do slučaja, dok i dalje samo države, ili pak vojni savezi, baš kao stoljećima ranije, stvarno raspolažu oružanom silom. Tako, donekle paradoksalno, međunarodni pravni sustav u suzbijanju samovoljne jednostrane upotrebe sile od strane država može se osloniti samo na njezino ozakonjenje u vlastitim normama koje pak stvaraju te iste države, pa stoga u konačnici i na njihovu silu u službi ostvarenja efikasnosti takvih svojih normi. U tom smislu, primjerice, Povelja UN-a u odredbi članka 2. točke 4. zabranjuje jednostranu upotrebu, pa čak i prijetnju silom „usmjerenu protiv teritorijalne cjelovitosti ili političke nezavisnosti bilo koje države“, ili „na bilo koji način nespojivu s ciljevima UN-a“, dok istodobno u točki 5. istoga članka obvezuje države članice UN da „daju Organizaciji UN punu pomoć u svakoj akciji koju ona poduzima“, prvenstveno u smislu mjera (tzv. sankcija) organizacije, preventivnih, ali i onih s upotrebom sile, „predviđenih u slučaju prijetnje miru, narušenja mira ili čina agresije“, kako stoji u članku 39. Povelje UN-a.⁸

Slično kao i doktrina kaznenog prava, međunarodnopravna se doktrina morala suočiti s realnošću koja ponekad poznaje okolnosti u kojima započinjanje samoobrane tek u trenutku kada je radnja koja čini protupravni napad doista započela

8 <http://www.mvep.hr/files/file/2021/POVELJA-UN-a-nova.pdf>

bitno umanjuje ili čak minimizira njezine izgledе. Tako se i u doktrini međunarodnog prava pojavio pristup o potrebi širenja tzv. vremenskih granica samoobrane u smislu tzv. „anticipatorne samoobrane“ koja prethodi stvarnom započinjanju napada, no ipak nastupa onda kada je objektivno posve sigurno da protupravni napad neizostavno i neposredno slijedi, a njegov bi stvarni početak bitno umanjio daljnje izgledе za uspjeh samoobrane. Takav pristup, premda u međunarodnom pravu prisutan još od 19. stoljeća i poznatog slučaja „Caroline“, bio je posebice aktualan u vrijeme tzv. „hladnog rata“ kada je prijetnja napada nuklearnim oružjem gotovo savršeno udovoljavala spomenutim uvjetima. Prestanak „hladnog rata“ i immanentne opasnosti nuklearnog napada dviju supersila, međutim, nipošto nije doktrinu anticipatorne samoobrane učinio zastarjelom. Naprotiv, nastali su tada i pojmovi tzv. „preemptivne“ i „preventivne“ samoobrane čija su razumijevanja, do kraja poznata zacijelo samo njihovim tvorcima, išla i tako daleko da su za svoj cilj postavljala sprječavanje potencijalnog neprijatelja da bilo kada u budućnosti može predstavljati prijetnju. Uostalom, jedino se u tom smislu danas čini mogućim sagledati napad SAD i njihovih saveznika na Irak 2003. godine, budući da, unatoč svrgavanju iračke vlasti silom i višegodišnjoj okupaciji te zemlje, navodno oružje za masovno uništenje koje je bilo povod takve „samoobrane“, čak i po službenom priznanju spomenutih država koje su se od njega „preventivno branile“, kao i Međunarodne agencije za atomsku energiju (IAEA) nikada nije pronađeno. No uz takvo širenje „vremenskih“ granica samoobrane „unaprijed“ možda je još i manje uvjerljivo ono usmjereno „unatrag“, pozivanjem na argument samoobrane čak i mjesecima nakon što je oružani napad prestao. Tako se, primjerice, upotreba sile protiv Iraka nastavila i po povlačenju njegovih snaga iz Kuvajta. SAD i UK ovlaštenje na upotrebu sile protiv Iraka, dobili su tumačenjem pojma „sva nužna sredstva“ iz rezolucije UN-a S/678 iz 1990. godine i protumačili ga kao trajno!? Krajem 1991. države SAD, UK i Francuska samoinicijativno su ranije uspostavljenu zabranu leta iračkim zrakoplovima u sjevernom dijelu Iraka radi zaštite kurdskog stanovništva pretvorili u tzv. „zonu zabrane leta“ (no-fly-zone) iznad 36. paralele, da bi već 1992. godine formirali istu takvu zonu na jugu Iraka, ispod 32. paralele, opravdavajući ovu posljednju osiguranjem efikasnosti zabrane leta u onoj prvoj, jednako samoinicijativno određenoj. Iračko „kršenje“ takvih zabrana leta bilo je, tako, često razlogom upotrebe sile od strane spomenutih država, kako prema iračkim zrakoplovima, tako i prema radarskim sustavima, opravdavane istodobno svojevrsnim obnavljanjem ovlaštenja na upotrebu sile date rezolucijom UN-a S/678 iz 1990. godine, ali i neuvjerljivim argumentima samoobrane. Tako zvani „rat protiv terorizma“ kojim su se SAD, kao tada jedina preostala „supersila“, okomile podjednako na terorističke organizacije poput Al-Qaide, kao i na države koje su ocijenile kao „osovinu zla“ uvelike se zasnivao na ideji ekstenzivnog tumačenja samog pojma oružanog napada, tj. agresije, a onda posljedično i „sadržajnih“

granica prava na samoobranu. Danas, slično tumačenje imamo u sukobu Hamasa i države Izrael u pojasu Gaze!⁹

4. REPRESALIJE

Represalije u međunarodnom pravu su pojam koji označava protupravni akt jedne države kao odgovor na takve akte koje je prva uradila država protiv koje se represalije poduzimaju ! U suštini, to su nezakonite radnje ali njihovo opravdanje je izuzetno zbog činjenice kako je to odgovor nezaknitom aktu koji je učinjen prije, a napravljen je radi njegove ispravke. Represalije su vremenski ograničene, također i po upotrebljenoj sili , a njihovim preduzimanjem ne mjenja se stanje mira niti one utječu na odnose sa trećim državama. Iako je u Povelji UN-a , u njezinom članku 51. navedeno kako povelja ne narušava urođeno pravo na samoobranu, bilo onu individualnu ili kolektivnu, u slučaju oružanog napada protiv nekog člana UN-a dok Savjet Sigurnosti ne preduzme mjere potrebne za održavanje međunarodnog mira i sigurnosti, to pravo na samoobranu nije uključivalo ono što se u kaznenopravnom smislu podvelo pod ratne zločine.¹⁰

Oružani sukob koji se desio disolucijom SFRJ, u Bosni i Hercegovini, koji je trajao od travnja 1992. do prosinca 1995. godine, odnio je veliki broj života i donio velika stradanja. Neminovna posljedica rata i učešća više oružanih snaga, imala je za posljedicu kršenja pravila međunarodnog humanitarnog prava, a samim tim i veliki broj ratnih zločina koji su počinjeni u BiH. Svakako su veliku pažnju privukli ratni zločini počinjeni u velikim razmjerama kao što su genocid i zločini protiv čovječnosti, koji u svojoj osnovi imaju teške posljedice po civilno stanovništvo. Ali, u isto vrijeme ne treba zanemariti i druge oblike kaznenih djela usmjerenih protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom, kao što je između ostalog kazneno djelo ratnog zločina protiv ranjenika i bolesnika iz članka 174. KZ BiH. Zajedničko za ovo djelo i ostala djela ratnih zločina jeste da je ono blanketne prirode, te da osnov za inkriminaciju čine povrede međunarodnog humanitarnog prava. Ovo kazneno djelo kao i druga djela kojima su se povrijedila pravila međunarodnog prava kao što su genocid, zločin protiv čovječnosti i drugi ratni zločini, svrstano je u glavi XVII KZ BIH. Kako je ovo kazneno djelo blanketne prirode, pravni osnov za inkriminaciju ratnog zločina protiv ranjenika i bolesnika predstavljaju dvije Ženevske konvencije i to Ženevska konvencija o poboljšanju položaja ranjenika i bolesnika u oružanim snagama na kopnu (I Ženevska konvencija) i Ženevska konvencija o poboljšanju položaja ranjenika, bolesnika i brodolomnika na moru (II

9 file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/sersic_2_2007.pdf

10 <http://www.ejil.org/pdfs/8/2/1434.pdf>

Ženevska konvencija), ali i dva Dopunska protokola. Kazneno djelo ratnog zločina protiv ranjenika i bolesnika u domaćem zakonodavstvu sadržano je u članu 174. KZ BiH u kojem su naznačena opća obilježja djela i predviđena kaznenopravna sankcija, te se u istom članu navodi: onaj tko kršeći pravila međunarodnog prava za vrijeme rata ili oružanog sukoba, prema ranjenicima, bolesnicima, brodolomcima ili sanitetskom ili vjerskom osoblju zapovjedi ili učini koje od ovih djela: lišenja drugih osoba života (ubojstva), namjerna nanošenja osobama snažnog tjelesnog ili duševnog bola ili patnje (mučenja), nečovječnog postupanja, biološke, medicinske ili druge znanstvene eksperimente, uzimanje tkiva ili organa radi transplantacije, nanošenje velikih patnji ili ozljeda tijela ili povreda zdravlja, protupravno, samovoljno, vojnim potrebama neopravdano uništavanje ili prisvajanje u velikim razmjerima materijala, sredstava sanitetskog transporta i zaliha sanitetskih ustanova ili jedinica, kaznit će se kaznom zatvora najmanje deset godina (10) ili kaznom dugotrajnog zatvora. Međunarodno pravo stoga nije moglo priznati ove oblike kaznenih djela koje su se mogle podvesti pod **represalije** jer se, upravo radilo o teškim kršenjima međunarodnog humanitarnog prava.¹¹

5. MIROVNE OPERACIJE

U težnji za pronalaskom novih načina uspostave i održanja mira, a uslijed neuspješnog pokušaja postizanja toga cilja kroz sustav kolektivne sigurnosti, postepeno i običajnim putem te razvijajući se kroz praksu, javljaju se mirovne operacije UN-a. U ovom tekstu nije moguće navesti neko autoritativno tumačenje mirovnih operacija, jer UN-e nikad nisu formulirali njihovu točnu definiciju. Unatoč tome ih možemo opisati kao akcije ili mjere koje uključuju upotrebu multinacionalnih oružanih snaga pod kontrolom UN-a u svrhu održanja mira sprečavanjem izbijanja oružanog sukoba ili uspostavljanja mira, u situacijama (unutarnjih ili međunarodnih) nemira, na temelju pristanka ili zahtjeva svih stranaka i bez upotrebe oružja, osim u samoobrani. Riječ je o radnjama čiji je cilj jednak onome sustava kolektivne sigurnosti, a njihova svrha jest uspostava i održanje mira. Međutim ono što mirovne operacije bitno razlikuje od odluka koje se u okviru glave VII. Povelje UN-a mogu provesti u djelo jest činjenica da one nisu prisilne vojne akcije. Iako mirovne operacije uključuju sudjelovanje vojnog osoblja, one nisu akcije ofenzivnog karaktera te se njima ne želi provoditi prisilne sankcije bilo kakve vrste. Mirovne operacije su mjere privremenog karaktera pomoću kojih se želi djelovati mirnim putem na određeni spor na način da ga se preventivno spriječi ili da je do sukoba već došlo, da se spriječi prerastanje napetih situacija u potpuni rat. One nisu prisilna akcija protiv prekršitelja mira, već se temelje na dobrovoljnosti, tj.

11 [file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/krivicni_zakon_3_03_-_bos%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/krivicni_zakon_3_03_-_bos%20(2).pdf)

pristanku zainteresiranih država. Možemo reći kako su mirovne operacije, vrlo općenito promatrajući, doista slične sustavu Glave VII. Povelje UN-a. U prvom redu one su isto tako akcije UN-a koje se provode na temelju odluke organa UN-a, te time čine kolektivitet organizacije, a ne pojedinačne ili grupe država. Isto tako se ovdje radi o tzv. operativnim akcijama, znači akcijama upućivanja vojnog i drugog osoblja izravno na teren. S druge strane su razlike između njih vrlo velike. Kao što je već naglašeno, mirovne operacije su neprisilne privremene mjere, one su dragovoljne, te se za uspostavu takve operacije traži pristanak država o čijem je sporu riječ. Obzirom na dobrovoljni i nepristrani karakter mirovnih operacija, može ih se i lako usporediti s mirnim rješavanjem sporova Glave VI. Povelje UN-a. One doista jesu akcije za čiju je provedbu potreban pristanak stranaka spora, te ih izvršava vojno osoblje UN-a koje je na terenu u svojstvu neutralnih izaslanika. Međutim ključna razlika je u tome da mirovne operacije ne rješavaju izravno spor ili sukob zaraćenih strana, te se uslijed toga ne mogu svrstati pod odredbe Povelje UN-a koje govore o mirnom rješavanju spora. Možemo zaključiti da bi mirovnim operacijama obzirom na svoje istovremene sličnosti sa pojedinim odredbama Glave VI. te nekim odredbama Glave VII. moglo pripasti mjesto Glave 6 ½ (Glava šest i pol), kako je to izrazio tadašnji glavni tajnik Ujedinjenih naroda Dag Hammarskjöld. Kako su se same mirovne operacije razvijale kroz praksu i empirijski, tako su se tijekom godina iskristalizirale tri vrste mirovnih operacija. Na prvom mjestu su tzv. klasične mirovne operacije čija je temeljna funkcija nadzor nad sukobljenim strana, a primjenjuju se najčešće „nakon prekida vatre, ali prije nego što je postignuto rješenje konkretnog sukoba. Zatim se krajem 80-tih razvijaju tzv. multifunkcionalne mirovne operacije koje donose kombinaciju vojnih i civilnih funkcija, te se primjenjuju kada je rješenje pronađeno i spor okončan, te kada se stranama u sukobu želi pomoći, primjerice pri razminiravanju, smještaju izbjeglica, provođenju izbora i drugo. Na kraju imamo i tzv. mirovne operacije treće generacije koje su specifične po proširenju ovlasti UN-a na način da je vojnom osoblju pod određenim okolnostima dopuštena upotreba sile. Osim navedene podjele mirovnih operacija na tri tipa, možemo pojam mirovnih operacija (peace-keeping operations) podijeliti i na mirovne snage (peace-keeping forces), koje se uglavnom sastoje od lako naoružanog vojnog osoblja, i mirovne misije (peacekeeping missions) koje se najčešće sastoje od nenaoružanih časnika. Pri tome je bitno naglasiti da nije riječ o dvije odvojene operacije koje su povezane, te se djelujući na terenu međusobno nadopunjuju. Ovdje moramo postaviti pitanje možemo li očekivati ostvarenje koncepta kolektivne sigurnosti u bližoj ili daljoj budućnosti? Jesu li UN danas dorasli takvom zadatku ili će na kraju ipak morati priznati potpuni neuspjeh vlastitih ideja? Ne preostaje nam drugo već promatrati daljnji razvoj UN-a i djelovanja njihovih organa, s nadom postizanja konačnog cilja, a to je trajna uspostava

i održanje mira u svijetu.¹²

6. UGOVORI O MIRU

Primjena pravila ratnog prava u velikoj mjeri ovisi o postojanju ratnog stanja između država u sukobu. Pod ratnim stanjem, u najkraćem, podrazumijeva se odsutnost miroljubivih odnosa između zaraćenih država. Ratno stanje nije uvijek identično sa stvarnim neprijateljstvima između država. Naime, neprijateljstva mogu prestati kapitulacijom pobjeđene države ili na drugi način, ali se ratno stanje produžuje do sklapanja i stupanja na snagu mirovnog ugovora, ili dok pobjednička država jednostavno ne okonča ratno stanje. Prije Drugog svjetskog rata je postojala pravna obveza prethodne objave rata, čime se nastojalo za ubuduće ustvrditi trenutak izbivanja svakog rata, tj. vrijeme nastanka ratnog stanja, te položaj svih trećih država prema njemu. Međutim, nakon što je Briand-Kelloggovim paktom iz 1928. godine rat postao međunarodnim pravom zabranjen kao instrument nacionalne politike država, nakon Drugog svjetskog rata više nije bilo poznatih primjera objave rata jedne države drugoj. Međunarodni oružani sukob može početi na jedan od sljedećih načina: objavom rata, izbijanjem oružanog sukoba između država, ako je makar jedna od njih priznala ratno stanje, okupacijom dijela ili čitavog područja druge države, u slučaju borbe naroda protiv kolonijalne dominacije i strane okupacije i rasističkih režima koristeći se pravom naroda na samoodređenje. Pravne posljedice ratnog stanja odnose se na: prekid diplomatskih odnosa između zaraćenih strana, dvostrane ugovore, izbijanje rata poništava dvostrane ugovore između zaraćenih država o vojnom ili političkom savezu ili suradnji, za vrijeme trajanja rata svaka od zaraćenih strana je slobodna suspendirati izvršenje dvostranih ugovora o trgovini, prometu, ekstradiciji i drugim oblicima suradnje, svi dvostrani ugovori čije odredbe predviđaju da će se izvršavati u oružanim sukobima, tek se tada počinju stvarno primjenjivati, ratno stanje ne utječe na važnost ugovora o granicama i onih koji ustanovljavaju objektivne režime, položaj neprijateljskih državljana koji žive ili se zateknu na području druge zaraćene strane, trgovinske i druge slične odnose između zaraćenih strana i njihovih pravnih i fizičkih osoba. Ako između strana u sukobu nema nikakve prakse u pogledu zabrane trgovine i mjera pljenidbe javne imovine, to može biti jak dokaz odsutnosti objektivnog stanja međunarodnog oružanog sukoba između njih. Međunarodni oružani sukob može se okončati na jedan od sljedećih načina: jednostavni prestanak neprijateljstava bez posebnog ugovora, pokorenje (debelacija, subjugacija), osvojenje cjelokupnog teritorija druge zaraćene strane kojem slijedi aneksija pod uvjetom da

12 <https://peacekeeping.un.org/en>

prestane svaki otpor u zemlji i inozemstvu i da svaka vlast pokorene države nestane, čak i u izbjeglištvu, mirovni ugovor smatra se normalnim načinom okončanja ratnog stanja, a kojim ugovorom se uređuju sva pitanja proizašla iz rata i promjena u ratu, neki se rat može okončati i ugovorom druge vrste, sporazum o primirju sklapa se s namjerom okončanja neprijateljstava u očekivanju konačnog mirovnog ugovora, jednostrana izjava kojom pobjednička država može okončati ratno stanje s pobijedenom državom, ako sklapanje mirovnog ugovora iz političkih razloga nije na vidiku (npr. s Njemačkom, Austrijom i Japanom nakon II svjetskog rata). Neprijateljstva se mogu okončati na jedan od slijedećih načina: primirje – obustavlja ratne operacije uzajamnim sporazumom zaraćenih strana (ono može biti: lokalno ili opće – na svim frontovima), opća bezuvjetna kapitulacija (jednostrani čin poražene države koji prati čin predaje svih vojnih postrojbi i dokidanje svih civilnih vlasti u njoj), prekid neprijateljstava ili primirje po nalogu ili po preporuci Vijeća sigurnosti UN-a, ostale vrste ugovora o prekidu ili suspenziji neprijateljstava (na diplomatskim konferencijama, posredovanjem organa UN-a ili trećih država). U povijesti poznajemo razne kaluzule i forme ugovora o miru koje su često uključivale i odredbe o ustupanju teritorija. Jedan od poznatijih je bio onaj između Francuske, Grčke i tadašnje Jugoslavije od 10.02.1947. godine gdje su od Italije FNR Jugoslaviji pripali dijelovi Slovenskog i Hrvatskog primorja, a teritorij Trsta je ugovorom bio naslovljen kao Slobodni teritorij Trsta (Territorio Libero di Trieste), pa je kasnijim Memorandumom u suglasnosti iz 1954. godine i Osimskim sporazumima iz 1974. godine to pitanje bilo definirano do kraja. Također je tim odredbama izvršena demilitarizacija određenih teritorija u današnjoj Grčkoj koje joj je Italija ustupila. Klauzule ugovora o miru nakon završetka ratnih operacija govore i o repatrijaciji ratnih zarobljenika ako se to pitanje nije riješilo prethodnim ugovorima o primirju zaraćenih strana, govore o gonjenju onih koji su počinili najteža djela ratnih zločina, govore o raspuštanju nekih političkih organizacija i tako dalje. Posebno su zanimljive odredbe o veličini i broju oružanih snaga nakon završetka ratnih operacija, pa je npr. Italija nakon II svjetskog rata kao jedna od poraženih vojski dobila pravo na samo 185000 vojnika i 65000 karabinjera u oružanim snagama i pograničnoj službi, 200 borbenih i 150 transportnih zrakoplova. Ovakvi ugovori o miru se zovu separatnim, a takav mir koji bi zaključila jedna država bilo s pristankom ili protiv pristanka svoje države saveznice s tim da na njegove pravne posljedice nije utjecalo to što nije zaključen sa drugim članicama tog saveza. Pravi primjer takvog separatnog mira je Italija i ugovor iz 1947. godine, jer ni Njemačka niti Japan sa kojima je Italija krojila trojni pakt nisu sudjelovale na Konferenciji o miru u Parizu. Kad uzmemo u obzir sve gore navedeno, odgovornost takvog saveznika zbog toga što je zaključio separatni mir ili primirje bez znanja ili pristanka

ostalnih članica vojne koalicije je izvjesna.¹³

7. MODERNI ORUŽANI SUKOB I KONVENCIJE O ZAŠTITI ŽRTAVA RATA

Moderni oružani sukobi današnjice mogu se podijeliti u dvije osnovne skupine: međunarodne i nemeđunarodne oružane sukobe. Osnova uređenja međunarodnih oružanih sukoba su četiri Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata iz 1949. godine (dalje: Ženevske konvencije) te Dopunski protokol o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba (dalje: Dopunski protokol I) iz 1977. godine. S druge strane, temelj uređenja je zajednički svim Ženevskim konvencijama te Dopunski protokol o zaštiti žrtava nemeđunarodnih oružanih sukoba (dalje: Dopunski protokol II), također iz 1977. godine. Međunarodne oružane sukobe danas čine svi slučajevi objavljenog rata između dviju država, svaki oružani sukob koji izbije između dviju ili više stranaka Ženevskih konvencija, čak i ako jedna od njih ne priznaje ratno stanje, svi slučajevi djelomične ili potpune okupacije područja države stranke Ženevskih konvencija, čak i u slučaju da ta okupacija ne nailazi na oružani otpor, od 1977. godine i sukobi u kojima se narodi bore protiv kolonijalne dominacije, strane okupacije i rasističkih režima, koristeći se svojim pravom na samoodređenje.

Donošenjem Dopunskog protokola I, oni iz kategorije nemeđunarodnih prelaze u kategoriju međunarodnih oružanih sukoba. Dopunski protokol II, po prvi puta daje definiciju nemeđunarodnog oružanog sukoba. To su sukobi u kojima neprijateljstva izbiju na području jedne države, između njenih oružanih snaga i odmetničkih oružanih snaga ili drugih organiziranih naoružanih skupina koje pod odgovornim zapovjedništvom vrše takav nadzor nad dijelom njezina teritorija koji im omogućuje vođenje neprekidnih i usmjerenih vojnih operacija. Slučajevi “spajanja i preklapanja” ovih dviju vrsta oružanih sukoba, posebice “prerastanje” nemeđunarodnog u međunarodni oružani sukob, ne spominju se u međunarodnim dokumentima, ali su ipak kao takvi poznati i priznati u praksi. Iskustva pokazuju da se, osim priznanja ustanika od strane zakonite vlasti, kao posljedice razloga vezanih uz sam oružani sukob, internacionalizacija nemeđunarodnog sukoba vezuje i uz činjenicu oružane intervencije izvana. Kako se mogućnost oružane intervencije u praksi manifestira pojedinačnim ili grupnim intervencijama samih država te kolektivnim akcijama međunarodne zajednice, ti se slučajevi promjene kvalifikacije oružanog sukoba mogu svesti u tri osnovna oblika: priznanje ustanika kao sukobljene strane od legitimne, zakonite vlasti, uporaba oružane sile UN-a i oružana intervencija druge države. Priznanje ograničenog međunarodnopravnog

13 <https://hr.google-info.cn/625782/1/ugovor-o-miru-s-italijom-iz-1947-godine.html>

subjektiviteta ustanika ima značaj relevantne pravne činjenice koja mijenja karakter oružanog sukoba, a istovremeno ukazuje i na nužnost uspostave drukčijeg sustava pravila u svrhu njegova uređenja. Pravo koje se priznaje ustanicima u takvim situacijama obvezuje na poštivanje njihove zaštite, kao i u oružanim sukobima međunarodnog karaktera. Strana intervencija u nemeđunarodni oružani sukob nužno takav sukob čini međunarodnim. Nezamislivo bi bilo oružani sukob između dviju država nazvati nemeđunarodnim. Međutim, ponekad je zbog prikrivene intervencije druge države u nemeđunarodni oružani sukob takav sukob teško uopće okarakterizirati. Neprikrivena aktivna neprijateljstva između oružanih snaga dviju država očito su međunarodnog karaktera i kao takva potpadaju pod polje primjene Ženevskih konvencija, a ne samo njihovog zajedničkog članka. S druge strane, odnosi između država i ustanika moraju se promatrati kroz isključivu primjenu tog članka, a ne cjelokupnog međunarodnog humanitarnog prava. Bitno je definirati pitanje trenutka u kojem jedan nemeđunarodni oružani sukob, intervencijom izvana, prelazi okvire nemeđunarodnog i postaje međunarodni oružani sukob. U takvom slučaju često se događa da nemeđunarodni sukob ima očite elemente oba, međunarodnog, ali i nemeđunarodnog oružanog sukoba. Moguće je spariti te dvije vrste sukoba, omogućivši pri tom primjenu različitih pravnih režima između zaraćenih strana, već ovisno o njihovom međusobnom odnosu.

Ratno pravo ima usvojeno pravilo po kojemu zaraćene strane nemaju neograničeno pravo u izboru sredstava borbe protiv neprijatelja, pa tako možemo klasificirati vrste ratova: životinjske, primitivne, civilizirane, moderne i nuklearne, ali nas zanima onaj šesti tip rata s kojim smo suočeni nedavno i koga možemo nazivati raznim imenima - Cyber ratovanje, Info-rat ili virtualni rat. Cyber rat uključuje napade na elektroničko komunikacijske sisteme neprijatelja kroz upotrebu kompjuterskih virusa ili elektromagnetskih eksplozija u atmosferi koje su dizajnirane za onesposobljavanje kompjuterskih sistema. Definicija ne uključuje izolirane incidente pojedinačnih napada hakera koji su samo čin vandalizma ili pljačke, iako maliciozni i nasilni, ne konstituiraju čin rata. Virtualno ratovanje uključuje napuštanje ratovanja licem u lice u korist sigurnih skloništa tisućama kilometara daleko od bojišta. Bepilotne letjelice i navodeće rakete postaju danas neizostavni dio virtualnog rata. Iako su neki dijelovi medija i tehnologije koji su uključeni u cyber i virtualni rat novi, napadi na komunikacije ne konstituiraju novu formu rata, ne redefinirajući time sam rat. Komunikacija kao meta pokazuje ovisnost moderne ekonomije o brzini protoka informacije, ali i želju da se stvore alternativna sredstva komuniciranja, kako se ne bi uništile potencijalne linije komunikacije za, npr. američku ekonomiju. Neka druga nacija osjetila bi to kao ogroman gubitak. Destrukcija Svjetskog trgovinskog centra (WTC) 2001. godine dovela je do ekonomske reperkusije, ali nije uzdrmala iz temelja otvoreno ekonomsko društvo. Ekonomski promet je brzo preusmjeren kroz druge kanale. Već ranije, napad

saveznika u Drugom svjetskom ratu na Njemačku pokazao je snagu kompleksne industrijske nacije da se oporavi, za razliku od siromašnijih zemalja u kojima su odnosi populacije i ekonomije mnogo osjetljiviji.

Ratna kampanja u Afganistanu 2001.-2002.godine pokazuje razlike između vođenja virtualnog rata protiv zemlje koja je siromašna u ekonomskom terminu i bacanje bombi na ekonomski napredniju Srbiju 1999. godine u svrhu svrgavanja režima Slobodana Miloševića. Razaranje električnih centrala je sigurno u nekoj mjeri ugasilo komunikacijske centre, ali nije uništilo mogućnost srpske vojske da poduzima staromodne vojne akcije. Takav napredak koje je doživjelo današnje ratovanje kada su u upotrebi krstareći projektili i robotizirane bespilotne letjelice navođene sa sigurnih lokacija daleko od neprijateljskih linija, nije promijenilo samu prirodu rata. Vidljivo je da se kroz nove tipove ratovanja povećava i kompleksnost rata, iako ne trebamo pretpostaviti nužno napredovanje ratne strategije i taktike. Rat također može biti i simptom nazadovanja ljudske civilizacije. Međutim načini ratovanja su ujedno i tzv. "ratna lukavstva" koja su uobičajena u oružanim sukobima, a ratovanje je oduvijek protkano lukavstvom i svaka strana u sukobu računa na razne vrste prijevara, prikrivenih dejstava i uobičajenih ratnih vještina kako bi na taj način savaladala protivnika ili barem stekla određenu prednost u ratu. U Haaškom pravilniku, u članku 24. ukazuje se na tu činjenicu pa se „ratna lukavstva i upotreba sredstava potrebnih za pribavljanje obavijesti o neprijateljskim snagama imaju smatrati dopuštenim „ . Međutim postoje točno određene grupe zabranjenih metoda i sredstava ratovanja. To su: pojedini oblici ratnih lukavstava i **perfidija**, izdajničko ubijanje ili ranjavanje neprijatelja, izjava kako se neće davati milost, uništenje, pljačka ili pljenidba imovine protivnika, pojedina postupanja sa padobrancima, špijunaža i plaćenici. Ratna lukavstva namijenjena su zbunjivanju neprijatelja, smatraju se dopuštenim, ali ne smiju preći u perfidiju. Dakle, dozvoljeno je obmanjivati protivnika, ali samo ako se pritom ne krši međunarodno humanitarno pravo. Također, određena perfidijska sredstva se ujedno smatraju i barbarskim načinima ratovanja te sama po sebi predstavljaju međunarodne zločine onih koji su ih počinili. Međunarodni zločini su i podmukla ubijanja ili ranjavanja civila ili boraca neprijateljske strane u sukobu, dok je ranjavanje ili ubijanje protivnika koji je, nakon što mu je naređeno da se preda i položi oružje barbarski čin i ni pod kakvim okolnostima nije dopušteno. Izjava kako se neće davati milost smatra se međunarodnim zločinom, a još težim zločinom smatra se sprovesti takvu zapovijed u djelo. Uništenje, pljačka ili pljenidba imovine protivnika smatraju se međunarodnim zločinima bez obzira radi li se o privatnoj ili javnoj imovini. Pljačka nije dozvoljena ni pod kakvim okolnostima. Kažnjiva je u zakonodavstvima gotovo svih država. Što se tiče uništenja i pljenidbe imovine, u slučaju da ih vojna potreba bezuslovno nalaže, neće se smatrati međunarodnim zločinom. Pojedina postupanja sa padobrancima smatraju se također međunarodnim zločinima. Naime, osoba u nevolji

koja iskače padobranom iz zrakoplova ne smije biti predmet napada za vrijeme spuštanja.

8. PERFIDIJA I RATNI ZAROBLJENICI

Perfidija podrazumijeva akte kojima se zadobiva povjerenje protivnika kako bi ga se uvjerilo da ima pravo na zaštitu ili pak obavezu pružiti istu na osnovu pravila međunarodnog humanitarnog prava, a sve s namjerom da se to povjerenje iznevjeri (članak 37. stavak 1. Protokola I). Pravilo po kojemu je zabranjeno podlo ubijati ili ranjavati protivnika prisutno je još i u Haaškom pravilniku (članak 23. točka b). Također, ako se vojnik spusti na teritorij koji kontrolira neprijateljska strana, treba mu omogućiti da se preda prije nego što postane meta napada. Špijunaža ne predstavlja međunarodni zločin i nije zabranjena niti jednim aktom međunarodnog prava, ali špijun nema status ratnog zarobljenika ukoliko padne u neprijateljske ruke. Međutim, ukoliko špijun završi svoj zadatak i nakon toga se pridruži svojoj vojsci pa bude uhvaćen, smatrati će se ratnim zarobljenikom i neće odgovarati za svoja špijunska djela. Špijunaža je zabranjena u doba mira, ali za vrijeme rata je dozvoljena i regulirana Haaškim pravilnikom. Plaćenik nema pravo na status ratnika ili ratnog zarobljenika ukoliko bude uhvaćen od strane neprijatelja. Pokušaj i pomaganje plaćenicima također se smatraju kaznenim djelima. Po članku 42. Haaškog protokola špijuni ne odgovaraju po međunarodnom, ali odgovaraju po unutarnjem pravu. Također se u člancima 29-31. Haaškog pravilnika navodi kako je „plaćenik osoba koja je posebno unovačena lokalno ili u inozemstvu kako bi se borila u oružanom sukobu, koja je motivirana kako bi sudjelovala u neprijateljstvima nošena željom za osobnim dobitkom, a strana u sukobu ili netko u njeno ime joj je obećao materijalnu naknadu koja znatno prelazi razinu naknade koja je obećana ili se plaća vojacima sličnog čina i zvanja u oružanim postrojbama te strane, koja nije državljanin strane u sukobu niti živi na području koje nadzire strana u sukobu, koja nije pripadnik oružanih snaga strane u sukobu i koju nije poslala država koja nije strana u sukobu kao službenog pripadnika svojih oružanih snaga. Plaćenik je također svaka osoba koja je u bilo kojim drugim okolnostima posebno unovačena lokalno ili u inozemstvu radi sudjelovanja u zajedničkom činu nasilja koje je usmjereno na rušenje vlade ili na neki drugi način podrivanje ustavnog poretka države ili podrivanje teritorijalne cjelovitosti države, motivirana da u tome sudjeluje nošena željom za većim osobnim dobitkom, a potaknuta na to obećanjem ili isplatom materijalne naknade, nije državljanin niti živi u državi protiv koje je takvo djelo usmjereno, nije poslana po službenoj dužnosti od strane države i nije pripadnik oružanih snaga države na čijem se području poduzima akcija“.

Kao pokazni primjer perfidije u novijoj povijesti ratovanja imamo ratna dešavanja u Mostaru u travnju, svibnju i lipnju 1993. godine kada se jedan dio

zapovjednog kadra ARBiH pripremao za sukob sa pripadnicima HVO-a iako se politički dio Muslimanskog naroda u to vrijeme trudio organizirati suživot sa Hrvatima iz Hercegovine i intenzivno radio na dogovoru da sukoba uopće ne bude. Kasniji događaji na sjeveru Hercegovine, ali i u središnjoj Bosni pokazali su kako su sukobljene strane imale strategiju perfidije kada je došlo i do otvorenog sukoba koji je iza sebe ostavio ratne zarobljenike, protjerivanja, žrtve, zatočeničke logore, kao i etničko čišćenje stanovništva.

Ratni zarobljenici su razoružani pripadnici neprijateljske vojske i u vlasti su države koja ih je zarobila u vojnom sukobu. Međunarodno pravo ističe kako vojnici koji ih zarobe nemaju vlast nad njima, što opet znači kako za njih odgovara država, a pojedinci koji su ih zarobili imaju pravo razoružati ih i obvezu uputiti ih nadležnim organima određenim u tu svrhu. Kako bi određena osoba imala status ratnog zarobljenika, odlučujuće je da se radi o pripadnicima strane u sukobu koji su pali pod vlast neprijatelja, a ne jesu li i kada oni formalno registrirani kao ratni zarobljenici. U jednom obrazloženju presude Vrhovnog suda FBiH iz 2008. godine navodi se kako se: “neosnovano žalbom branitelja optuženog pobija prvostupanjska presuda i tvrdnjom da prvostupanjski sud nije na pravilan način ustvrdio status ratnih zarobljenika osoba za koje se presudom tvrdi da su bili ratni zarobljenici.¹⁴ Pri tome branitelj u žalbi ističe da se, u skladu sa članom 4. i 17. Ženevske konvencije o postupanju sa ratnim zarobljenicima, status ratnog zarobljenika utvrđuje registarskim brojem, te da je to strogo formalan status. Međutim, ovi žalbeni navodi branitelja su neosnovani jer je iz obrazloženja pobijane presude vidljivo da je prvostepeni sud, pri utvrđivanju da su osobe koje su navedene u izreci presude bili ratni zarobljenici, imao u vidu odredbu članka 4. Ženevske konvencije o postupanju sa ratnim zarobljenicima prema kojoj su ratni zarobljenici lica koja su pala pod vlast neprijatelja, a pripadnici su oružanih snaga jedne strane u sukobu, kao i pripadnici milicije i dragovoljačkih jedinica koje ulaze u sastav tih oružanih snaga, pripadnici organiziranih pokreta otpora koji pripadaju jednoj strani u sukobu, pripadnici redovitih oružanih snaga koji izjavljuju da pripadaju jednoj vladi ili vlasti koju nije priznala sila pod čijem vlašću se nalaze i drugo. Prema tomu, očito je kako je za status određenih osoba kao ratnih zarobljenika, pa time i za njihovo potpadanje pod zaštitu koju pruža navedena Ženevska konvencija odlučujuće da se radi o pripadnicima strane u sukobu koji su pali pod vlast neprijatelja, a ne jesu li i kada oni kao takvi formalno registrirani.”¹⁵

14 <https://vsud-fbih.pravosudje.ba/>

15 https://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/1994_05_5_23.html

9. ZAKLJUČAK

Implementacija normi međunarodnog humanitarnog prava je obveza svih država potpisnica međunarodnih ugovora iz ove oblasti. U BiH je ta obveza naglašena već samim Općim okvirnim sporazumom za mir, Aneksom VI, člankom 1. kojim se BiH obvezala na poštivanje najvišeg nivoa ljudskih prava i sloboda predviđenih nizom međunarodnih dokumenata, uključujući i Ženevske konvencije i pripadajuće protokole. Imajući na umu specifičnost državopravnog uređenja BiH, proces implementacije međunarodnog humanitarnog prava u unutarnji pravni sistem pokazao se kao dugotrajan proces, s obzirom na specifično postavljenu zakonodavnu nadležnost i međunarodnopravni subjektivitet BiH. Kao veoma aktivan činitelj u procesu implementacije i promicanja međunarodnog humanitarnog prava pokazao se Međunarodni pokret Crvenog križa i Crvenog polumjeseca, iako bi suradnja organa vlasti i Komiteta – MKCK morala biti intenzivnije usmjerena prvenstveno na edukaciju članova zakonodavnih tijela i pripadnika OS BiH, a onda i edukaciju pravne javnosti. Drugim značajnim segmentom implementacije izvjesno treba smatrati i domaće pravosuđe, koje je, kada je riječ o procesuiranju kaznenih djela za kršenje normi međunarodnog humanitarnog prava, bilo pomalo zatečeno prosljeđivanjem predmeta od strane ICTY/MKSJ u Den Haagu prema domaćim sudovima. Formalnopravno promatrano, radilo se o primjeni domaćih pravnih normi čije je izvorište bilo u međunarodnom pravu, uslijed čega je u praksi došlo do nesnalaženja domaćeg pravosuđa, iako je to bio više problem subjektivne prirode, nego kaznenoprocenog zakonodavstva. Još jedan od značajnih, takođe subjektivnih problema nalazimo u činjenici kako bez obzira na postojanje normi kojima se implementira međunarodno humanitarno pravo u manjoj ili većoj mjeri, uvijek postoji jaz između formalnopravnog i stvarnog stanja, zbog čega je neophodno inzistirati ne samo na izmjeni ili dopuni zakonske regulative, već na provođenju postojeće koja s vremenom sve više dobija svoj okvir. To podrazumijeva mnogo šire pretpostavke stvarne implementacije međunarodnog humanitarnog prava, jer se tiče uspostave pravne države, principa pravne sigurnosti, efikasnog provođenja zakona i sankcioniranja za nepoštivanje istih zakona.

LITERATURA :

- (1988) International law concerning the conduct of hostilities, Geneva
- (1946) Trial of major criminals before the international military tribunal. Nürnberg, vol. XXII
- (1950) IV Ženevska konvencija. Službeni list FNRJ, br. 24
- (1978) Ženevska konvencija o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba, Službeni list SFRJ, Međunarodni ugovori, br. 16
- (1956) Haška konvencija o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba od 1954. godine. Službeni list FNRJ, međunarodni ugovori, br. 4
- (2016) Međunarodno humanitarno pravo, Z. Seizović, Sarajevo
- (1947) Rat i međunarodno pravo, M. Radojković, Beograd
- (1964) Delatnost Ujedinjenih nacija u Godišnjaku Instituta za međunarodnu politiku, Beograd
- (1964) Međunarodno pravo i međunarodni odnosi, B.Janković, Sarajevo
- (2004) Bošnjačko Hrvatski politički obračun, I.Hadžiosmanović, Mostar
- (1966) The protection of cultural in the Event of Armed conflict, J.Toman, Aldershot
- (2005) Put do novog protokola o eksplozivnim ostacima rata , Povijest problema i pokušaj njegovog rješavanja, T.Galli, Zbornik Pravnog fakulteta broj 5, Zagreb
13. (2005) Običajno međunarodno humanitarno pravo, Tom I : Pravila, J.M Henckaerts, L.Doswald Beck, ICRC, Cambridge

INTERNATIONAL LAW OF WAR, PERFIDY AND REPRISALS

ABSTRACT

The division of international public law into international law in peace time and international law during the war is common in the literature in this area. Both sections of public international law have a common content in the literature from that branch of law, with wartime law at the end of that literature (war, neutrality, law of war, etc.), and mainly covers most of the content. In the past, the content of international public law largely encompassed the law of war, because from Huig de Groot until the beginning of the First World War, more than half of the work on this topic was dedicated to war and neutrality for the simple reason that war entered the sovereign rights of every state, so the right to war (ius ad bellum) was an integral part of its sovereign right, as well as the right to live in peace! Basically, all acts dealing with the law of war are a set of legal norms that are applied in the war between the warring parties as well as them and neutral states. Also, the name “law of armed conflict” has a foundation in science. Especially since the term “warring parties” emerged from it terminologically instead of “armed conflict”, which is again a consequence of the development of international law after the Second World War. The main reason lies in the fact that the war was outlawed, and declared a crime in international law, so some authors tried to legally regulate an illegal situation and that the rules of war law were applied to all armed conflicts of international character, partly to those who were of a non-international character, whether they were called war or did not recognize the state of war of the warring party! Such conflicts were adopted in the Geneva Convention relative to the Protection of Victims of War of 1949 as “Parties to the conflict” and “armed conflict”, and the terms “warring parties” and “war” were then abandoned.

Keywords: *philosophy of war, principle of humanity, Martens clause, Hague Convention, doctrine of international law of war, reprisals, perfidy, prisoners of war, conventions on protection of war victims.*

**POVJERENICI CIVILNE ZAŠTITE U SUSTAVU ZAŠTITE I
SPAŠAVANJA FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE
– KARIKA KOJA NEDOSTAJE**

dr.sc. Amir Hrustić¹

mr.sc. Antun Novoselović²

***Sažetak:** Kroz povijest, osobito 20. stoljeće pa sve do danas, zaštita ljudi i materijalnih dobara izvan područja ratnih djelovanja stavljana je u nadležnost struktura civilne obrane/zaštite. Sve te strukture u osnovi se dijele na one stalne – institucionalne u funkciji državne službe, te one druge u okviru različitih organizacijskih oblika.*

To nam potvrđuje dvojaku ulogu civilne zaštite: Civilna zaštita kao državna funkcija (vlasti) i Civilna zaštita kao organizaciju. Kako je to nedvojbeno opredjeljenje vlasti za zakonski uređenu funkciju zaštite civila i materijalnih dobara to nesporo nametnulo obvezu osnivanja odgovarajućih oblika-organa vlasti kojima je u djelokrugu rada stručno i upravno izvršavanje poslova i aktivnosti na zaštiti ljudi i materijalnih dobara, prvenstveno u okviru obuke i osposobljavanja za samopomoć i uzajamnu pomoć, na provedbi mjera civilne zaštite, na planiranju i programiranju, te rukovođenju aktivnostima kako zaštite tako i spašavanja.

Osim funkcije, civilna zaštita podrazumijeva i organizaciju, gdje se izdvajaju: stožeri civilne zaštite i povjerenici civilne zaštite, postrojbe civilne zaštite, službe za zaštitu i spašavanje...

1 Dr.sc. Amir Hrustić, Univerzitet modernih znanosti – CKM, Mostar

2 Mr.sc. Antun Novoselović, Doktorant Fakulteta prava i sigurnosnih studija – CKM, Mostar

U ovome radu pobliže su opisane osnovne aktivnosti što su zakonom utvrđene kao poslovi i zadaci koji su dodijeljeni posebnoj organizacijskoj strukturi, tj. povjerenicima civilne zaštite.

Ključne riječi: *civilna zaštita: funkcija i organizacija, povjerenici civilne zaštite*

UVOD

Vojna ili civilna obrana, zaštita civila ili civilna zaštita, mnoštvo je nejasnoća i nepoznanica u shvaćanju značaja organiziranja i imenovanja povjerenika civilne zaštite kao značajne karike u lancu (sustavu) zaštite i spašavanja .

Pojam „zaštita i spašavanje“, poznat je iz predratne strukture pod nazivom „općenarodna obrana i društvena samozaštita“ i u postratnom razdoblju prihvaćen je u Bosni i Hercegovini i analogijom je preveden u „sustav zaštite i spašavanja“.

Pojam „civilna zaštita“ svoje začetke bilježi iz vremena I. Svjetskog rata i intenziviranju ratnih djelovanja iz zraka, kada su zahvaljujući tehnološkom napretku u proizvodnji novih naoružanja (i letjelica) uvedeni avioni koji su upotrijebljeni u gađanju i uništavanju tzv. „pozadinskih ciljeva“, skladišta oružja i streljiva, pogonskog goriva, pravci dotura na front i dr., gdje su se civili našli pod izravnom neprijateljskom vatrom i pogibelji, te učestalim posljedicama (rušenja objekata, požari i sl.).

Ipak, stari/novi pojam **sustav zaštite i spašavanja** prihvaćen je u institucijama na državnoj razini u formi „*mehanizma koordinacije*“, koji je uspostavljen s ciljem koordinacije rada postojećih entitetskih uprava Civilne zaštite i Odjela za javnu sigurnost Brčko distrikta BiH, unutar zemlje i prema međunarodnim strukturama kao i izgradnje vrlo kompleksnog i sveobuhvatnog sustava zaštite i spašavanja, koji će biti kompatibilan Mehanizmu EU za CZ. dok je Civilna zaštita izvorno po Dopunskom protokolu I uz Ženevske konvencije iz 1949.godine uspostavljena na entitetskoj razini.

Oblast zaštite i spašavanja je zasebna djelatnost kojoj je svrha organizirati i provoditi zaštitu i spašavanje života i zdravlja ljudi, imovine i svih drugih materijalnih dobra na svom području, od djelovanja raznih prirodnih nepogoda i drugih nesreća.

Ta zaštita je aktualna i u miru i u ratu, jer prirodne nepogode i druge nesreće djeluju stalno i na području cijele Federacije Bosne i Hercegovine, odnosno izvanredne situacije na području Republike Srpske. Svojim djelovanjem prirodne nepogode i druge nesreće u našoj zemlji svake godine prouzroče goleme materijalne

štete, a česte su i posljedice po život i zdravlje ljudi.

Naravno, nema apsolutne zaštite, apsolutne sigurnosti. Međutim, moraju se poduzeti svi naponi i koraci da se predvide moguće opasnosti-prijetnje, rizici njihovoga nastajanja kao i moguće posljedice njihovoga djelovanja.

Zbog takvih posljedica društvo je prinuđeno organizirati se radi poduzimanja niza mjera i aktivnosti za zaštitu od tih nepogoda i drugih nesreća i izvanrednih prilika. U tom se cilju moraju poduzimati razne organizacijske, materijalne i druge aktivnosti koje imaju trajni značaj,

Poduzimanjem tih mjera i aktivnosti utječe se na sprječavanje nastajanja prirodnih nepogoda i drugih nesreća ili na ublažavanje (umanjenje) posljedica, zatim na spašavanje ljudi i materijalnih dobara u vrijeme pojave i djelovanja prirodne nepogode ili druge nesreće i, na kraju, na uspješno otklanjanje nastalih posljedica i saniranje stanja na području pogođenom prirodnom nepogodom ili drugom nesrećom.

1. MJESTO, ULOGA POVJERENIKA U CIVILNOJ ZAŠTITI

U funkcionalnom smislu, sintagma „povjerenik..., nečiji, za nešto“ označava osobu/pojedinca od osobitog značaja i vrijednosti u oblasti za koju ga se imenuje. Povjerenici civilne zaštite namijenjeni su za obavljanje određenih poslova koji su od neposrednog značenja za zaštitu života ljudi i njihove imovine u mjestu gdje žive i u mjestu gdje rade. Radi se o mjestima u kojima se ne mogu osnivati stožeri civilne zaštite, tako da povjerenici civilne zaštite u izvjesnom smislu nadomještaju funkciju stožera Civilne zaštite. To se nadomještanje odnosi na obavljanje funkcije poduzimanja mjera i aktivnosti da se sami ljudi organiziraju, pripreme i osposobe za osobnu zaštitu i zaštitu svoje obitelji, te zaštitu svoje imovine u mjestu u kojemu žive i u kojem rade.

Ovdje povjerenici Civilne zaštite trebaju poduzimati takve mjere i aktivnosti kojima će osigurati da se građani osobno angažiraju na vlastitoj pripremi za provedbu osobne i uzajamne zaštite regulirane u odredbama članka 41. Zakona o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća.³

Tu funkciju povjerenici Civilne zaštite ostvaruju na temelju ovlasti koje su za povjerenike utvrđene u odredbama članka 120. stavak 2., a pobliže se razrađuju u općinskim/gradskim planovima zaštite i spašavanja.

Ćamil Huseinbašić, na ovu temu kaže: „Za rukovođenje aktivnostima na provođenju samozaštite, mjera zaštite i spašavanja, rukovođenje ekipama Civilne zaštite koje su formirane u stambeno-poslovnim zgradama, dijelovima mjesnih

3 „Službene novine Federacije BiH“, br.: 39/03, 22/06 i 43/10.

zajednica i preduzeća imenuju se povjerenici Civilne zaštite i njihovi zamjenici. U saradnji s organizacionim jedinicama Ministarstva odbrane Bosne i Hercegovine povjerenike i njihove zamjenike imenuju nadležni organi preduzeća i drugih pravnih subjekata.“⁴

Ilustracija: autor

„U životnim i radnim sredinama, gdje se imenuju povjerenici Civilne zaštite postoji dobra kadrovska baza, zato što je mogućnost izbora ovih osoba vrlo velika. S obzirom na to da se na dužnost povjerenika civilne zaštite mogu imenovati osobe od 16-55 godina - žene i 16-60 godina - muškarci, vrlo bitna je stručnost...“⁵

Dakle, povjerenici Civilne zaštite su organizirane snage civilne zaštite. Njihova temeljna prava i dužnosti, odnosno mjesto i uloga u sustavu zaštite i spašavanja regulirani su u odredbama članaka 118. do 121. Zakona o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća. Povjerenici su osobe koje imaju veliku ulogu u organiziranju i obavljanju poslova civilne zaštite, odnosno poslova zaštite i spašavanja, jer se određuju u mjestima i objektima u kojima ljudi žive i rade i u kojima ne postoje uvjeti za formiranje stožera civilne zaštite koji bi obavljali te poslove.

⁴ Huseinbašić, Č.(1999), CIVILNA ZAŠTITA, Federalno ministarstvo odbrane, Sarajevo, str. 159.

⁵ Isto, str. 160-161.

Članak 118.

Povjerenici civilne zaštite (u daljnjem tekstu: povjerenik) određuju se u naselju, dijelu naselja, stambenim zgradama, selima i zaseocima (u daljnjem tekstu: naselja), u tijelima uprave i službama za upravu općine, drugim tijelima i ustanovama i pravnim osobama u kojima se ne osniva stožer civilne zaštite.

U tijelima uprave i drugim tijelima i ustanovama i službama za upravu, određuje se jedan povjerenik za svako tijelo, odnosno svaku ustanovu, a ako je više tijela, odnosno više ustanova smješteno u istoj zgradi, može se odrediti jedan zajednički povjerenik za tu zgradu.

U većim pravnim osobama može se odrediti više povjerenika, što se određuje prema vlastitoj procjeni pravne osobe, s tim što se u obzir uzima broj uposlenika, unutarnja organizacija pravne osobe, kao i drugi uvjeti bitni za određivanje broja povjerenika.

Iz navedene zakonske odredbe razvidno je da su, poglavito, regulirana dva pitanja, odnosno predviđena su konkretna mjesta u kojima treba imati povjerenike Civilne zaštite, i to:

1. mjesta u kojima ljudi žive i stanuju: naselje, dio naselja, stambene zgrade, sela i zaseoci
2. mjesta u kojima ljudi rade, i to:
 - u tijelima uprave i drugim tijelima uprave, što znači u federalnim i kantonalnim tijelima uprave i upravnim organizacijama, stručnim i drugim službama tih tijela, zatim u stručnim službama federalnih i kantonalnih tijela zakonodavne i izvršne vlasti, sudovima, tužiteljstvima, pravobraniteljstvima i drugim tijelima i upravama:
 - u općinskim i gradskim službama za upravu i stručnoj službi općinskog/gradskog vijeća i drugim općinskim/gradskim tijelima,
 - u javnim ustanovama i drugim pravnim osobama (gospodarska društva i dr.) u kojima nema uvjeta za osnivanje stožera CZ-a
 - u mjesnim zajednicama.

Da je riječ o sistemski važnoj poziciji i ulozi u sustavu zaštite i spašavanja, bjelodano je iz sadržaja naredne odredbe Zakona o zaštiti i spašavanju.

Članak 119.

Povjerenike postavlja i razrješava:

1. u tijelima uprave i drugim tijelima vlasti i ustanovama – rukovoditelj koji upravlja tijelom uprave, odnosno ustanove, a kada je više tijela smješteno u istoj zgradi – sporazumno rukovoditelji koji rukovode tim tijelima, odnosno ustanovama;
2. u pravnoj osobi - ravnatelj odnosno drugo tijelo određeno općim aktom pravne osobe;
3. u naselju i službama za upravu općine - općinski načelnik, na prijedlog službe civilne zaštite općine.

Citiranim zakonom, konkretno člankom 119., određeni su organi i tijela ovlaštena za postavljenje i razrješavanje određene osobe na funkciju povjerenika Civilne zaštite. Da se radi o iznimno složenoj, stručnoj i odgovornoj funkciji i izvršeniku, svjedoči naredna formalna obveza odgovornih nositelja vlasti na različitim razinama.

Povjerenik se imenuje i postavlja pisanim rješenjem, koje bi trebalo sadržavati: osobne podatke osobe koja se postavlja na funkciju povjerenika Civilne zaštite, njegova adresa, objekti i prostor za koje je zadužen, temeljni sadržaj poslova što će ih obavljati na toj funkciji i tijela s kojima ostvaruje suradnju u obavljanju poslova iz ovlasti povjerenika Civilne zaštite.

Za povjerenika Civilne zaštite u tijelima uprave i drugim tijelima vlasti, službama za upravu općine i grada, određuju se državni službenici ili namještenici zaposleni u tim tijelima i službama, a u javnim ustanovama i pravnim osobama uposlenici, u stalnom radnom odnosu, u tim ustanovama i pravnim osobama.

I na koncu, za povjerenike Civilne zaštite u mjesnoj zajednici određuju se građani koji stalno žive na području mjesne zajednice. Određivanje građana za povjerenike Civilne zaštite obavlja Općinska/gradska služba Civilne zaštite. Pri obavljanju tih poslova bilo bi korisno da služba Civilne zaštite općine/grada ostvari suradnju s tajnikom mjesne zajednice, a za povjerenike Civilne zaštite u stambenim zgradama ta se suradnja treba ostvariti s predsjednikom kućnoga savjeta.

Suradnja ima za cilj da se za povjerenika Civilne zaštite odrede građani koji mogu uspješno obavljati poslove povjerenika, jer tajnici mjesnih zajednica i predsjednici kućnih savjeta najbolje poznaju stanje na području mjesne zajednice, kućnog savjeta. Oni svojim prijedlozima i sugestijama mogu pomoći da se za povjerenika Civilne zaštite odrede građani koji mogu uspješno obavljati tu funkciju i koji

u toj sredini uživaju stanoviti ugled. Pritom treba voditi računa da se za povjerenika Civilne zaštite određuju mlađi građani (muškarci i/li žene) koji su zdravi i koji imaju najmanje srednju školsku spremu. Takav izbor povjerenika Civilne zaštite je važan, jer oni imaju (dobiju) znatne ovlasti i zadatke u vrijeme kada nastane prirodna nepogoda ili druga nesreća, a koja se odnose na angažiranje građana na provedbu osobne i uzajamne zaštite i na provedbi naredaba stožera Civilne zaštite na području za koje su određeni.

Tu odgovornu funkciju mogu obavljati samo zdravi i mladi građani i građani koji imaju volje da obavljaju te poslove i uživaju stanoviti ugled (autoritet) u svojoj sredini.

2. POSLOVI I ZADACI POVJERENIKA CIVILNE ZAŠTITE U ZAŠTITI I SPAŠAVANJU

Da bi se brojni i složeni poslovi i zadaci na organizaciji, pripremama i provedbi mjera zaštite i spašavanja mogli (i trebali) nesmetano provoditi, nužno je na zakonu osnažiti ulogu povjerenika Civilne zaštite kao i učvrstiti nužnost i obveznost sudjelovanja svih subjekata koje obuhvaća ova zakonska odredba.

U odredbama članka 120. Zakona, utvrđene su opće ovlasti za sve povjerenike Civilne zaštite koji se određuju u organima i tijelima, službama i pravnim osobama iz članka 118. ovoga zakona. Ta ovlast obuhvaća poslove što ih treba obavljati povjerenik Civilne zaštite. Stoga je ta ovlast samo općenito regulirana u odredbama st. 1. i 2. članka 120. Zakona, dok se bliže ili konkretnije ovlasti povjerenika Civilne zaštite utvrđuje u dva dokumenta: (1) u Planu zaštite i spašavanja (st. 3. čl. 120.) i (2) u Pravilniku što je donesen na temelju članka 121. Zakona.

Članak 120.

Povjerenici u tijelima uprave i drugim tijelima vlasti, ustanovama i pravnim osobama vrše poslove koji se odnose na organiziranje i pripremanje mjera i djelatnosti na sudjelovanju službenika i zaposlenika na provedbi osobne i kolektivne zaštite i mjera zaštite i spašavanja u zgradama i objektima za koje su zaduženi.

Povjerenici u naseljima vrše poslove koji se odnose na organiziranje i poduzimanje neposrednih mjera na sudjelovanju građana u provedbi samozaštite, te mjera zaštite i spašavanja koje su od značenja za samozaštitu i sudjeluje u svim djelatnostima civilne zaštite koje se provode u akcijama zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara na

određenom području, odnosno u objektima za koje su zaduženi.

Planom zaštite i spašavanja od prirodnih i drugih nesreća vrši se određivanje broja povjerenika civilne zaštite, razrada njihovih poslova i zadataka u miru, za vrijeme prirodnih nepogoda i drugih nesreća, izravnoj ratnoj opasnosti i ratu, sukladno propisima iz članka 121. ovoga Zakona.

Nakon pažljivog analiziranja sadržaja ovoga članka, moguće je uočiti kako su njime regulirana tri bitna pitanja vezana za ovlaštenja povjerenika Civilne zaštite, te o temeljnim dokumentima za djelovanje povjerenika:

(1) utvrđena je Opća ovlast povjerenika Civilne zaštite u tijelima uprave i drugim tijelima, službama za upravu općina i pravnim osobama., pri čemu je težište na dvije vrste zadataka:

a) obavljaju one poslove kojima će se osigurati uvjeti za provedbu osobne i zajedničke zaštite. Radi se o zaštiti i spašavanju zdravlja i života državnih službenika, namještenika i zaposlenika na radu u organima i tijelima, službama i pravnim osobama koji su navedeni u toj zakonskoj odredbi;

b) obavljaju one poslove Civilne zaštite kojima se trebaju stvoriti uvjeti za obavljanje zaštite i spašavanja ljudi i objekata i imovine tijela, odnosno pravne osobe (zaštita sredstava za rad, opreme, dokumentacije i sl.).

(2) utvrđena je Globalna ovlast povjerenika Civilne zaštite u naselju u kojem žive i stanuju građani, odnosno u ovoj zakonskoj odredbi utvrđeni su poslovi koji se odnose na povjerenike Civilne zaštite koji se određuju za konkretno naselje ili njegov dio ili pak stanovit broj stambenih zgrada, odnosno na selo ili pak zaselak.

Radi se o povjerenicima koji su zaduženi da organiziraju i provode pripreme za zaštitu i spašavanje građana i njihove imovine u mjestima u kojima građani žive i stanuju. Uloga ovog povjerenika Civilne zaštite je vrlo velika. Ona je važna zbog toga što u naseljima u kojima ljudi žive i stanuju postoji samo jedna organizirana struktura koja na izvjestan način brine o određenim pitanjima građana. Ta organizirana struktura je mjesna zajednica.

Prema tomu, povjerenik Civilne zaštite određen za naselje sve svoje aktivnosti glede zaštite i spašavanja treba obavljati u suradnji s tajnikom mjesne zajednice. On će mu naime morati pomoći u obavljanju niza zadataka, jer povjerenik te zadatke ne može obavljati samostalno, a mjesna zajednica je struktura koja raspolaže određenim kadrovskim i materijalnim resursima.

Osim mjesne zajednice, povjereniku Civilne zaštite u naselju mora pomoći i općina/grad, prvenstveno općinska/gradska služba civilne zaštite. Ta služba je odgovorna za stanje zaštite na području cijele općine/grada, a time i svake mjesne

zajednice, zbog čega i ima obvezu pratiti stanje te zaštite i poduzimati odgovarajuće mjere da ta zaštita bude na odgovarajućoj razini. Prema tome, pomoć tih tijela je nužna, jer samo pod navedenim uvjetima (pomoć mjesne zajednice i općinske/gradske službe Civilne zaštite), povjerenik Civilne zaštite određen za naselje može uspješno obavljati sve poslove za koje je ovlašten kao povjerenik Civilne zaštite.

Povjerenik Civilne zaštite za naselje, kao i povjerenik u tijelu uprave i pravnoj osobi, ima dvije vrste obveza.

- Prva se odnosi na to da obavlja sve poslove kojima je svrha dostizanje takve pripreme građana da budu osposobljeni za punu provedbu samozaštite. Ovdje se radi o pripremama za provedbu osobne i uzajamne zaštite građana koja je utvrđena u odredbama članka 41. Zakona.

- Druga se obveza odnosi na to da povjerenik Civilne zaštite sudjeluje u svim aktivnostima civilne zaštite koje se provode u naselju za nastanka prirodne nepogode ili druge nesreće kada se vode aktivnosti na spašavanju ljudi i materijalnih dobara ugroženih tom nepogodom/nesrećom.

Camil Huseinbašić nam pomaže u determiniranju i dijalektičkom sučeljavanju uvjeta/referenci koje bi svaki kandidat za povjerenika Civilne zaštite trebao imati i čitave lepeze poslova koje bi povjerenik trebao obavljati kontinuirano „u miru“ i u uvjetima prirodne i druge nesreće:

„ Povjerenik Civilne zaštite određuje se u naselju i u dijelu naselja, stambenim objektima, selima i zaseocima, u organima uprave, drugim organima i službama za upravu općine/grada, drugim organima, ustanovama i pravnim subjektima u kojima se ne formira stožer CZ. Ako se više organa nalazi u jednom objektu može se odrediti jedan povjerenik za dva ili više općinskih/gradskih organa. Povjerenik rukovodi zaštitom i spašavanjem u sredini za koju je određen u okviru osobne i uzajamne zaštite i provedbe mjera zaštite i spašavanja.

U državnim organima i službama povjerenika CZ određuje rukovoditelj državnog organa, a ako se povjerenik određuje za više organa, onda ga sporazumno imenuju rukovoditelji tih organa.

U životnim sredinama (naselja, stambeni objekti i sl.) i općinskim/gradskim službama, povjerenike CZ određuje općinski/gradski načelnik na prijedlog Općinske/gradske službe civilne zaštite. U poduzećima i drugim gospodarskim društvima, povjerenike CZ određuje direktor/ravnatelj.

Povjerenik CZ može biti osoba koja zadovoljava sljedeće uvjete:

Da je psiho-fizički zdrav i sposoban za CZ;

Da pripada životnoj ili radnoj sredini u koju se određuje za povjerenika;

Da uživa ugled u toj sredini;

Da ima višu razinu stručne spreme; te

Da ima organizacijske sposobnosti i druge pozitivne osobine ličnosti.

Određivanje povjerenik CZ vrši se prema zaokruženoj ili tehnološkoj radnoj sredini.

S obzirom da je povjerenik CZ organ rukovođenja oličan u jednoj osobi jasno se vidi njegov značaj ali i odgovornosti nadležnih organa koji ih određuju i imenuju na tu dužnost. Zato se prilikom odabira i određivanja na ovu dužnost mora voditi računa o uvjetima za odabir, zatim važnosti i značaju zadataka koje oni provode.

Povjerenici Civilne zaštite imaju sljedeće zadatke:

- Vode evidencije o građanima (zaposlenima) u sredinama za koje su određeni;
- Vode evidenciju o spolnoj, starosnoj i psiho-fizičkoj i socijalnoj strukturi ovih osoba;
- Vode evidencije o osposobljenosti i opremljenosti građana za osobnu i uzajamnu pomoć;
- Vode evidencije o rasporedu i zaduženjima svakog pojedinca u provedbi osobne i uzajamne zaštite i mjera zaštite i spašavanja;
- Vode evidencije o kapacitetima i stanju skloništa i zaklona;
- Vode evidencije i staraju se o brojnom stanju i ispravnosti sredstava i opreme, te kućnih instalacija (električnih, plinskih, hidrantske i kanalizacijske mreže);
- Raspoređuju stanare ili zaposlenike u grupe za zaposjedanje i napuštanje skloništa i provedbu pojedinih mjera zaštite i spašavanja;
- Određuju starješine skloništa;
- Organiziraju raspodjelu humanitarne pomoći dok ove poslove ne preuzmu organi čija je to nadležnost, organiziraju informiranje osoba u skloništima o stanju na terenu;
- Vrše informiranje stožera Civilne zaštite i drugih nadležnih organa o stanju osoba koje se nalaze u skloništima;
- Izrađuju i ažuriraju planove zaštite i spašavanja u prirodnim i drugim nesrećama iz nadležnosti i djelokruga aktivnosti povjerenika.⁶

Sadržaj tih poslova i način njihova obavljanja pobliže je utvrđen u Pravilniku koji je donesen na temelju članka 121. Zakona, pa povjerenici Civilne zaštite u svome radu trebaju koristiti taj dokument.

6 Huseinbašić Ć. (2007), CIVILNA ZAŠTITA U SISTEMU SIGURNOSTI, JORDN Studio d.o.o. Sarajevo (283.-284.).

Prema tomu, očigledno je da u izvršavanju ovih dviju vrsta obveza, povjereniku Civilne zaštite u naselju moraju pružati pomoć i mjesna zajednica i Služba civilne zaštite općine/grada, jer on sam ne može obavljati sve te poslove.

(3) definitivno je utvrđeno da je Plan zaštite i spašavanja jedan od temeljnih dokumenata kojima se rješavaju sva pitanja za povjerenike Civilne zaštite, od kojih izdvajamo dva:

- broj povjerenika Civilne zaštite
- konkretni zadaci povjerenika Civilne zaštite i način njihova izvršenja.

Ova dva pitanja utvrđuju se u planu zaštite i spašavanja od prirodnih i drugih nesreća. Radi se o planu koji se donosi u skladu s odredbama čl. 168. do 174a. Zakona i na temelju posebnog propisa donesenog temeljem članka 172. st. 3., Zakona.

To znači da se sva pitanja koja se odnose na povjerenike Civilne zaštite koji se imenuju u mjesnoj zajednici - za naselje, dio naselja, stambene zgrade, selo i zaselak, uređuju u planu zaštite i spašavanja općine/grada. U tom se planu utvrđuju broj povjerenika i njihov raspored po objektima i naseljenim mjestima, njihovi zadatci, način rada, suradnja s mjesnom zajednicom i Službom civilne zaštite općine/grada, te obveze tih službi prema povjerenicima Civilne zaštite i potrebe u materijalno-tehničkom opremanju povjerenika Civilne zaštite što ih treba osigurati Služba civilne zaštite općine/grada.

Nadalje, to znači da se sva pitanja koja se odnose na povjerenike CZ-a koji se imenuju u tijelima uprave i drugim tijelima i pravnim osobama utvrđuju u planovima zaštite i spašavanja tih tijela i pravnih osoba. Tu se određuje broj povjerenika, njihova zaduženja za pojedine zgrade i prostore koji su im povjereni, zadatci koje će obavljati i način njihova obavljanja, materijalno-tehnička oprema potrebna za rad povjerenika i način ostvarivanja suradnje s voditeljem tijela, službe, odnosno pravne osobe i druga pitanja bitna za rad povjerenika CZ-a.

Uz navedena pitanja, prema odredbi članka 120. stavak 3. ovoga zakona, utvrđena je i obveza da se zadaci povjerenika Civilne zaštite u planu zaštite i spašavanja trebaju utvrditi za četiri situacije:

- za preventivnu zaštitu (sprječavanje nastanka nesreće),
- za nastanka nesreće (faza sprječavanja i faza otklanjanja posljedica),
- za neposrednu ratnu opasnost, i
- za ratno stanje.

Pri rješavanju svih navedenih pitanja za povjerenike Civilne zaštite u planu zaštite i spašavanja, treba postupiti i prema dvama propisima, i to: prema Pravilniku

donesenome na temelju članka 121. i Uredbi donesenoj na temelju članka 174. stavak 3. Zakona.

3. OVLAST ZA DONOŠENJE PROVEDBENOGA PROPISA

Zakonom o zaštiti i spašavanju, samo je okvirno utvrđena mjesto, uloga, poslovi i zadaci povjerenika Civilne zaštite. Zakonom je utvrđena i ovlast za donošenje provedbenog propisa kojima se bliže utvrđuju analizirane zadaće, ovlasti i dr.

Članak 121.

Ravnatelj Federalne uprave propisat će poslove i zadatke i način rada povjerenika civilne zaštite iz članka 118. stavak 1. ovoga Zakona.

Odredbom članka 121., dana je ovlast ravnatelju Federalne uprave civilne zaštite da donese propis i njime bliže regulira sva pitanja koja se odnose na poslove i zadatke povjerenika Civilne zaštite, te način obavljanja utvrđenih poslova. temeljem te odredbe donesen je Pravilnik o načinu rada i funkcioniranja stožera i povjerenika civilne zaštite,⁷ i prema tomu, pri rješavanju pitanja predviđenih u članku 120. ovoga zakona, mora se koristiti i taj pravilnik.

P R A V I L N I K

O NAČINU RADA I FUNKCIONIRANJA STOŽERA I POVJERENIKA CIVILNE ZAŠTITE⁸

I – TEMELJNE ODREDBE

Članak 1.

Ovim pravilnikom propisuje se način rada i vođenje stožera civilne zaštite (u daljnjem tekstu: stožer CZ) i tijela iz članka 111. Zakona o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća (u daljnjem tekstu: Zakon o zaštiti i spašavanju) koji obavljaju funkciju vođenja akcija zaštite i spašavanja, kao i poslovi i zadaci i način rada povjerenika civilne zaštite koji se određuju u tijelima uprave, službama za upravu, mjesnim zajednicama i pravnim osobama prema članku 118. stavak 1. Zakona o zaštiti i spašavanju.

⁷ „Službene novine Federacije BiH”, broj 77./06.

⁸ „Službene novine Federacije BiH”, broj 77/06 i 5/07 .

Bjelodano je kako je spomenuti provedbeni akt (Pravilnik), nužan u organizaciji, pripremanju, imenovanju i djelovanju povjerenika Civilne zaštite za sve predviđene uvjete imenovanja i obvezivanja za obavljanje poslova zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara na svome području...

4. POSLOVI I ZADACI POVJERENIKA ZAŠTITE I SPAŠAVANJA NA PODRUČJU REPUBLIKE SRPSKE

Analizirajući važeću legislativu, autori su uočili sličnu, a različitu organizaciju Civilne zaštite, odnosno zaštite i spašavanja u Republici Srpskoj, manjem bh entitetu. Organizacija je zadržala velike sličnosti, gotovo identičnosti s organizacijom zaštite i spašavanja u Republici Srbiji, zbog čega nije u potpunosti kompatibilna organizaciji u Federaciji Bosne i Hercegovine. Najviši stručni i upravni organ u Republici Srpskoj, Republička uprava civilne zaštite, situirana je unutar Ministarstva unutarnjih poslova Republike Srpske kao jedna od sastavnica, dok je takav organ u Federaciji BiH – Federalna uprava civilne zaštite – samostalna vladina uprava.

Međutim, vodeći se maksimumom „princip je isti...“, smatramo da sve uočene razlike u reguliranju kako organizacije tako i strukture unutar iste, ne dovodi u pitanje temeljna načela na kojima počiva zaštita civila (civilna obrana, civilna zaštita, zaštita i spašavanje), kao što su nevojnost i nepolitičnost s jedne strane, a humanizam i solidarnost, s druge strane.

Član 8.⁹

Snage za zaštitu i spasavanje su:

- a) Republički štab za vanredne situacije i specijalizovane jedinice zaštite i spasavanja koje formira Vlada Republike Srpske (u daljem tekstu: Vlada),
- b) štabovi za vanredne situacije, jedinice i timovi civilne zaštite koje formiraju organi jedinice lokalne samouprave,
- v) nadležne organizacione jedinice Ministarstva,
- g) štabovi za vanredne situacije i jedinice i timovi za zaštitu i spasavanje koje formiraju privredna društva i druga pravna lica,
- d) jedinice, timovi i ekipe Crvenog krsta Republike Srpske,
- đ) jedinice i timovi koje formiraju udruženja građana i druge nevladine organizacije,

⁹ Zakon o zaštiti i spasavanju dobara u vanrednim situacijama („Službeni glasnik RS“, broj 121/12),

e) povjerenici zaštite i spasavanja,

ž) profesionalne i hitne službe (vatrogasci, medicinske i veterinarske službe i druge službe) i druge organizacije i

z) građani.

Član 22.

(1) Organi jedinice lokalne samouprave u oblasti zaštite i spasavanja imaju sljedeće nadležnosti:

...

7) imenuje i razrješava komandire jedinica i timova civilne zaštite i **povjerenike zaštite i spasavanja,**

Član 13.¹⁰

Član 22. mijenja se i glasi:

„(1) Organi jedinice lokalne samouprave u oblasti zaštite i spasavanja imaju sljedeće nadležnosti:

...

8) imenuje i razrješava komandire jedinica i timova civilne zaštite i **povjerenike,**

5. POSLOVI I ZADACI POVJERENIKA ZAŠTITE I SPAŠAVANJA NA PODRUČJU BRČKO DISTRIKTA BOSNE I HERCEGOVINE

Dugo je trebalo za donošenje vlastitoga propisa o organizaciji i uspostavljanju sustava zaštite i spašavanja na području Brčko distrikta Bosne i Hercegovine. Tako je 2016.godine, napokon i donesen Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine,¹¹ kojim je uređeno područje zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara.

U okviru ove materije, naše zanimanje je usmjereno na dio organiziranih snaga za organizaciju, pripremanje, provođenje propisanih mjera kojima se stvaraju pretpostavke za sigurniji život i rad ljudi i njihove imovine na području Distrikta i konačno rukovođenje aktivnostima spašavanja u uvjetima nastanka prirodne ili

¹⁰ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o vanrednim situacijama („Službeni glasnik RS“, broj 47/17),

¹¹ (Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, broj 29/16 i 33/16),

druge nesreće.

Član 43

(Povjerenici zaštite i spašavanja)

(1) Povjerenici zaštite i spašavanja određuju se u naseljenim mjestima, u dijelu naseljenog mjesta, stambenim zgradama, u organima i institucijama Distrikta, preduzećima i drugim pravnim licima u kojima se ne formira štab za zaštitu i spašavanje.

(2) U većim pravnim licima može se odrediti više povjerenika, što se određuje prema vlastitoj procjeni pravnog lica, s tim što se u obzir uzima broj zaposlenih, unutrašnja organizacija pravnog lica, kao i drugi uslovi bitni za određivanje broja povjerenika.

(3) Povjerenike imenuje i razrješava:

a) u organima i institucijama Distrikta, rukovodilac koji rukovodi organom ili institucijom,

b) u preduzeću i drugom pravnom licu, direktor, odnosno drugi nadležni organ određen općim aktom,

c) u naselju ili dijelu naselja, Odjeljenje na prijedlog predsjednika mjesnih zajednica.

Član 44

(Mjere zaštite i spašavanja koje preduzimaju povjerenici)

(1) Povjerenici u organima i institucijama, preduzećima i drugim pravnim licima preduzimaju mjere i aktivnosti koje omogućavaju učešće radnika u provođenju lične, uzajamne i kolektivne zaštite i mjera zaštite radi spašavanja ljudi i materijalnih dobara u zgradama i objektima za koje su zaduženi.

(2) Povjerenici u naseljenim mjestima neposredno preduzimaju mjere za učešće građana u provođenju samozaštite, kao i mjere zaštite i spašavanja koje su od značaja za samozaštitu i učestvuju u svim aktivnostima zaštite i spašavanja koje se provode u akcijama zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara na određenom području.

(3) Planom zaštite i spašavanja vrši se određivanje broja povjerenika zaštite i spašavanja, razrada njihovih poslova i zadataka za vrijeme prirodnih nepogoda i drugih nesreća.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA:

Ovdje smo pokušali obuhvatiti što više pravnih činjenica koje govore o stanju i statusu u oblasti civilne zaštite (*zaštite i spašavanja*) i statusu odgovornih nositelja zaštite i spašavanja, kako bi se shvatila sva složenost i brojnost prijetnji i izazova prirodnog i antropološkog podrijetla;

Iako je Bosna i Hercegovina (na državnoj razini) donijela sve potrebne zakone i druge propise, organizirala i ustrojila odgovarajuće snage i materijalno ih opremila, to sve nije dovoljno, jer su na snazi nepomirljivi entitetski zakoni i propisi koji ovaj prostor dijele i pred prirodnim i drugim nesrećama. Unatoč tomu, doneseni su svi ključni (globalni) programi prevencije i pripravnosti, utemeljeni na načelima proklamirane i uspostavljene suradnje među državama i narodima;

Najsvježiji primjer je: pandemija COVID-19, koja je od proljeća 2020.godine eskalirala na čitavom teritoriju Bosne i Hercegovine, uključivo područja entiteta: Federacija BiH sa njenih 10 županija/kantona, Republika Srpska i Brčko distrikt Bosne i Hercegovine.

Stanovnici (građani) diljem Bosne i Hercegovine izravno su pogođeni brojnim dosad nepoznatim situacijama prepunim opasnosti od nevidljivog neprijatelja (od obolijevanja pa do smrti), brojnim ograničenjima: kretanja i rada, proizvodnje, obrazovanja i bavljenja sportom, potom zbog reduciranih pristupa zdravstvenim ustanovama i liječenju (unatoč velikom broju kroničnih i onkoloških bolesnika), restriktivnom opskrbom živežnim namirnicama, dostave lijekova i opskrbe hranom, itd.

Nejasno je i neshvatljivo da je „povjerenik Civilne zaštite“ zaobiden u FBiH, a da su Crveni križ i Policijska uprava bili na prvoj crti i kada je proglašeno stanje prirodne nesreće i kada su aktivirani stožeri civilne zaštite Federacije BiH i županija/kantona, dok su u ostalim administrativno-upravnim jedinicama povjerenici imali aktivnu i zapaženu ulogu.

Na razini države BiH, bilježe se kočnice jer, unatoč brojnim težnjama da se neutralizira ustavno- administrativna rascjepkanost političkog i geografskog prostora, još postoje lokalne snage koje ne vjeruju u budućnost ove zemlje i parcijalno pristupaju rješavanju ovakvih pa i najtežih (po živote građana) izrazito opasnih situacija i sprječavanju i najvećih opasnosti što se kao prijetnja općoj sigurnosti (*životu i zdravlju ljudi i sigurnosti njihovoj imovini*), nadvijaju nad ovom zemljom;

Bosna i Hercegovina je opredijeljena za brzo integriranje u EU i NATO, ali je prate poteškoće vanjske i unutrašnje prirode. Smatramo kako bi entiteti trebali (*bez odlaganja i kalkulacija i bez čekanja na nagovore i pritiske izvana*), ustupiti državi, Bosni i Hercegovini, instrumente za efektivno djelovanje države u domeni prevencije, pripravnosti i odgovora na nesreće u BiH.

LITERATURA

Pravni propisi i dokumenti koji uređuju ovu oblast

Okvirni zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih ili drugih nesreća u BiH (“Službeni glasnik BiH”, broj:50/08);

Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća, (“Službene novine Federacije BiH”, broj: 39/0, 22/06 i 43/10);

Zakon o zaštiti i spašavanju u vanrednim situacijama, Službeni glasnik Republike Srpske”, broj 121/12.;

Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća Brčko distriktu Bosne i Hercegovine, („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“, broj 29/16 i 33/16).

Uredba sa zakonskom snagom o odbrani, („Službeni list RBiH, broj 4/92),

Sporazum o saradnji u ostvarivanju zadataka civilne zaštite, („Službene novine Federacije BiH“, broj 36/01);

Pravilnik o načinu rada i rukovođenje stožera civilne zaštite i poslovi i način rada povjerenika civilne zaštite, (“Službene novine Federacije BiH”, broj:77/06 i 5/07);

Stručne publikacije iz oblasti civilne zaštite;

Ostali izvori:

Huseinbašić Ćamil (1999), Civilna zaštita, FPN, Sarajevo;

Huseinbašić Ćamil (2007), Civilna zaštita u sistemu sigurnosti, FPN, Sarajevo;

Huseinbašić Ćamil (2009), Upravljanje sistemom zaštite i spašavanja, Jordan studio d.o.o. Sarajevo;

PERZISTENTNOST SIMPTOMA COVID-19 INFEKCIJE NAKON OPORAVKA

Muhibić Tarik¹

Rizvanović Sumeja²

Sažetak: *Pandemija COVID-19, koja je posljedica teškog akutnog respiratornog sindroma SARS-CoV-2, ozbiljno je utjecala na populaciju širom svijeta velikom stopom smrtnosti. Ovaj rad je fokusiran na kratkoročne i dugoročne zdravstvene posljedice kod pacijenata koji su prebolovali infekciju COVID-19 s lakšom i težom kliničkom slikom. Simptomi COVID-19 infekcije nekada mogu potrajati mjesecima. Virus može oštetiti pluća, srce i mozak što povećava rizik dugoročnih zdravstvenih problema. Većina ljudi mlađe i srednje životne dobi se potpuno oporave za nekoliko sedmica. Ali neki ljudi – čak oni koji su imali blage oblike infekcije – i dalje imaju simptome nakon njihovog početnog oporavka.*

Ključne riječi: *pandemija: „COVID-19“, oporavak, post-COVID sindrom, simptomi, posljedice, bolesti, umor, zdravstveni problemi.*

1 *Medicinski fakultet Sveučilišta u Mostaru*

2 *Medicinski fakultet Univerziteta Sarajevo School of Science and Technology*

I UVOD

Stoljećima unatrag, čovječanstvu su poznati razni oblici oboljenja za koje u tom periodu nije bilo konkretnog lijeka, niti precizne terapije koja bi mogla utjecati na ishod. Kao takvu, zasigurno ćemo pamtit i pandemiju COVID-19, koja je utjecala na mnoge stvari. Početak pandemije 2019. godine, čovječanstvo nije ozbiljno shvaćilo, niti se dijelom pridržavalo mjera restrikcije. Pandemija je ostavila posljedice na raznim društveno-ekonomskim poljima, a jedna od najtežih posljedica je zasigurno mortalitet stanovništva, kao i post-COVID stanja. Iako se većina ljudi s COVID-19 popravi u roku od nekoliko sedmica nakon bolesti, neki ljudi imaju post-COVID stanja. Stanja nakon COVID-a široki su raspon novih, povratnih ili trajnih zdravstvenih problema koje ljudi mogu imati više od četiri sedmice nakon što su prvi put zaraženi virusom koji uzrokuje COVID-19. Čak i ljudi koji nisu imali simptome kada su zaraženi mogu imati post-COVID stanja. Ovi uvjeti mogu imati različite vrste i kombinacije zdravstvenih problema tijekom različitih vremenskih razdoblja. Najveće posljedice zarazom COVID-19 infekcije, zasigurno su imali kronični bolesnici, srčane bolesti, dijabetes i kronične plućne bolesti. Općenito, rizični čimbenici za ozbiljan, odnosno težak tijek COVID-19 bolesti uključuju (i dalje) životnu dob, dijabetes, srčane bolesti i hipertenziju, pušenje, pretilost, krvnu grupu kao i genetske čimbenike.

Oko 8 od 10 smrti povezanih s COVID-19 bolešću se dogodilo u dobnoj skupini od 65 godina i starijih, navodi se na stranicama američkog Centra za kontrolu i prevenciju bolesti (CDC). Rizik smrti od infekcije, kao i vjerojatnost da će biti potrebna hospitalizacija ili intenzivna njega, značajno raste s godinama života. Na primjer, u SAD-u odrasli u dobi od 65 do 84 godine čine približno 4 do 11% smrti od COVID-19, dok stariji od 85% čine 10 do 27%. Moguće je da je uzrok toj pojavi što starije osobe često imaju kronične bolesti kao što su srčane bolesti i dijabetes koje mogu pogoršati simptom COVID-19. S godinama slabi i sposobnost imunološkog sistema da se bori s patogenim mikroorganizmima zbog čega su starije osobe općenito osjetljive na virusne bolesti.

COVID-19 posebno pogađa osobe starije životne dobi. Njima je potrebna posebna pažnja u toku pandemijskih kriza izazvane ovom bolešću, te se stoga mora čuti njihov glas, mišljenja i sve ono što ih zabrinjava. Trenutno su globalni podaci u velikoj mjeri nepouzdana s obzirom na velike razlike među zemljama u pogledu obima testiranja i načina izvještavanja, stoga i poznatog broja slučajeva zaraze. S obzirom da se procjenjuje stopa hospitalizacije i smrtnosti temelje na ukupnom broju zaraženih osoba, postoji visok rizik od pogrešnog informiranja

generaliziranjem rizika na osnovu iskustava određenih zemalja. Ipak, povećani rizici od zaraze koronavirusom za starije osobe očigledni su u podacima svih zemalja.³ Raspoloživi podaci također sugeriraju postojanje dodatnih rizika za starije muškarce u odnosu na starije žene. Svjetska zdravstvena organizacija pomno prati spolne razlike kako objavljuje nove podatke o broju zaraženih slučajeva širom svijeta. Mjere smanjenja rizika od prijenosa zarade putem fizičkog distanciranja su na snazi u većini zemalja. Fizičko distanciranje može stvoriti dodatno opterećenje starijim osobama s obzirom na to da će manja vjerovatnoća koristiti Internet za društvenu interakciju, što se posebno odnosi na najstarije starije osobe (80+). Kako bi zadovoljili svoje osnovne potrebe, starije osobe mogu se u velikoj mjeri oslonuti na dugoročnu pomoć i njegu od strane drugih osoba bilo u svojoj kući ili u gerontološkoj ustanovi, u kojem slučaju jedan postavlja jedinstvene zahtjeve pred članove svojih porodica, zdravstvene radnike i osobe koje pruža usluge pomoći i njege koje svojim radom nastoje smanjiti izlaganje starijih osoba rizikom i očuvati njihovo zdravlje.⁴

Istraživanje je pokazalo da je veća vjerovatnoća da će simptomatični nositelji virusa u sedamdesetim godinama života imati potrebu za hospitalizacijom nego nositelji virusa u dvadeset godina života. Najnovije stope smrtnosti od infekcija novim koronavirusima u Europi pokazuju veliki porast rizika za osobe u dobnoj skupini od 70 do 79 godina u tim zemljama, te još dramatičnije povećanje u dobnoj skupini od 80 i više godina; raspoloživi podaci razvrstani po spolu pokazuju da je rizik u starijoj životnoj dobi veći za muškarce. Starije osobe, posebno one u izolaciji i one s kognitivnim slabljenjem, demencijom i osobe koje u velikoj mjeri ovise o tuđoj pomoći i njezi, mogu postati anksiozne, razdražljive, biti pod stresom, uznemirene ili povučene u toku pandemije bolesti COVID-19 ili izolacije. Svi akteri moraju biti upoznati sa činjenicom da usamljenost predstavlja ozbiljan rizik po zdravlje starijih osoba koje su voljene izbjegavati društvene kontakte. Potrebno je po svakoj cijenoj osigurati kontinuiranu praktičnu i emotivnu podršku putem neformalnih mreža (porodica), uz pomoć zdravstvenih radnika i volontera.

3 Lara BB, Carnes A, Dakterzada F, et al. Neuropsychiatric symptoms and quality of life in Spanish Alzheimer's disease patients during COVID-19 lockdown. *European Journal of Neurology*. 2020; 27: 1744– 1747

4 Assessment and characterisation of post-COVID-19 manifestations, Marwa Kamal, Marwa Abo Omirah, Amal Hussein, Haitham Saeed, September, 2020.

II METODA RADA

Cilj i predmet ovog istraživanja je narušeno zdravstveno stanje pacijenata koji su prebolovali COVID-19 infekciju. Istraživanje je vršeno na osnovu internetskog anketiranja pacijenata koji su prebolovali infekciju, kao i najbližih članova porodice kod pacijenata koji su izgubili bitku s COVID-19 infekcijom. Podaci za istraživanje su pored redovnog anketiranja oboljelih, također prikupljeni sa socijalnih platformi, na kojima su pacijenti bilježili stanje u toku infekcije COVID-19, kao i nakon oporavka. Istraživanje je vršeno u periodu od 10.6.2020. godine do 30.1.2021 godine.

UZORAK

U metodologiji izrade ovog rada korišten je uzorak na kojem je predhodno izvršena randomizacija, a isti je definiran kroz tri (sloja) segmenta, odnosno ispitanici su bili podjeljeni u tri skupine po sljedećem:

- Osobe mlađe životne dobi, do 35 godina bez kroničnih oboljenja-----53
- Osobe srednje životne dobi, do 55 godina sa i bez kroničnih oboljenja--97
- Osobe starije životne dobi, sa i bez kroničnih oboljenja-----145

Dob	PROCENTI
20-30 godina	17,9%
31-40 godina	32,8%
>40 godina	49,3%
Spol:	
Muškarci	35,9%
Žene	64,1%
Tjelesni indeks:	
Normalan (18,5-24,9)	26,5%
Pretilost (25-29,9)	38%
Gojaznost (>30)	35,5%
Konzumenti cigareta:	
Pušači	9,8%
Ne pušači	90,2%

Ozbiljnost bolesti:	
Blago	80,2%
Umjereno (terapija kisikom)	14,9%
Teško (ICU)	4,9%
Trudnoća:	
Da	1,4%
Ne	98,6%
Ostale bolesti:	
Bez drugih oboljenja	70,7%
Hipertenzija	7,7%
Dijabetes	5,2%
Reumatoidni artritis	1,4%
Dyslipidemia	1,4%
Hipotireoidizam	1%
Astma	1%
Peptični ulkus	0,7%
Aritmija	0,7%
Ostala oboljenja	10,2%
Primanje vitamin tijekom oboljenja	
Da	90,6%
Ne	9,4%

Tabl.1 Demografski podaci i tijek COVID-19 uključenih ispitanika

III POST-COVID SINDROM

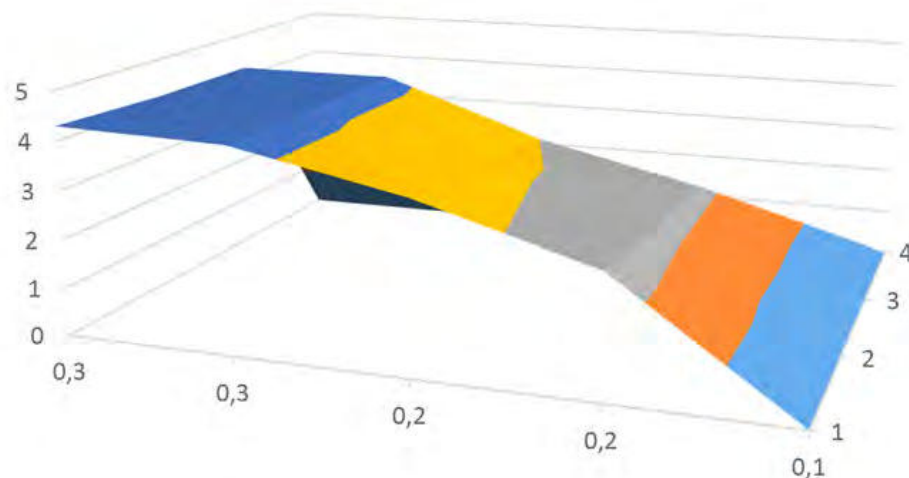
Nakon otkrića infekcije SARS-CoV-2 krajem 2019.god , akademska i klinička pažnja usredotočila se na respiratorne manifestacije. Međutim, postoje sve brojniji dokazi o izravnim multiorganskim učincima, kao i neizravnim učincima na druge organske sustave i mehanizme bolesti, poput kardiovaskularnih bolesti i karcinoma, kao rezultat poboljšanja u pružanju zdravstvene zaštite i ponašanju pacijenta.

Long covid ili post-covid sindrom nije jedno stanje; medicinski stručnjaci opisuju kao “znakove i simptome koji se javljaju tijekom ili nakon infekcije povezane s COVID-19 koji ostaju dulje od 12 sedmica i nisu razjašnjeni alternativnom dijagnozom.” Post-covid simptome treba uputiti na klinike za procjenu post-covid sindroma ako traju dulje od 6 sedmica. Akutni ishodi COVID-19 (poput prijema na odjel intenzivne njege i smrtnosti predviđaju se već postojećim uvjetima i čimbenicima rizika, ali epidemiologija post-COVID sindroma je manje poznata zbog nesigurne srednjoročne i dugoročne patofiziologije u cijeloj Europi. Karakterizacija epidemiologije bolesti bit će moguća kada se razviju klinike za post-covid sindrom. Zbog odstupanja u istraživačkoj populaciji, procesima zapošljavanja, vremenima praćenja i veličini uzoraka, dostupna literatura ukazuje na velike razlike u procjenama prevalencije i učestalosti post-COVID sindroma. Većina dosadašnjih istraživanja fokusirala se na infekciju virusom COVID-19, a ne post-covid sindrom, i disfunkcijom određenih organa, a samo nekolicina koristila je kontrolnu skupinu, što je omogućilo izvođenje zaključaka⁵.

Od 70 osoba u bolnici s COVID-19 tijekom razdoblja ispitivanja, 29% odnosno 20 oboljelih je ponovno primljeno, a 12,3% je umrlo nakon otpusta . Ti su se događaji dogodili stopama od (95% interval pouzdanosti) ponovnih prijama i 70 (65 do 72) smrtnih slučajeva na 100 osoba godišnje, što je 3,5 (3,4 do 3,6), odnosno 7,7 (7,2 do 8,3) puta, od onih u podudarnim kontrolama. Bolesti dišnog sustava dijagnosticirane su u (35,6%) osoba nakon otpusta, od čega je 10,3% dijagnoza novootkriveno; rezultirajuće stope od (95% interval pouzdanosti) odnosno 65 (60 do 74) na 100 osoba godišnje bile su 6,0 (5,7 do 6,2) i 27,3 (24,0 do 31,2) puta veće od onih u kontrolama.

Dijabetes, glavni neželjeni kardiovaskularni problem , kronična bolest bubrega i kronična bolest jetre dijagnosticirani su nakon otpusta kod osoba s COVID-19, a javljaju se po stopi od 55 za dijabetes, 60 za glavni neželjeni kardiovaskularni problem, 11 za kroničnu bolest bubrega i 7 (6 do 9) za dijagnozu kronične bolesti jetre na 200 osoba . S COVID-19 dijagnosticirani su glavni štetni kardiovaskularni problemi,

⁵ Cascella M, Rajnik M, Cuomo A. 2020. Features, Evaluation and Treatment Coronavirus (COVID-19) <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK554776/>

Grafikon površine odgovora koji pokazuje vezu između popratnih bolesti, težine COVID-19 i težine manifestacija nakon COVID-19

Grafikon površine odgovara tabl.2 i tabl.5 prikupljenim i obrađenim uzorcima ispitanika

kronična bolest jetre, kronična bolest bubrega i dijabetes nakon otpusta iz bolnice.

MANIFESTACIJE	PROCENTI
Umor	72,8%
Anksioznost	38%
Bolovi u zglobovima	31,4%
Neprekidna glavobolja	28,9%
Bol u prsima	28,9%
Demencija	28,6%
Depresija	28,6%
Dispneja	28,2%
Zamagljen vid	17,1%
Zujanje u ušima	16,7%
Intermitentna groznica	11,1%
Opsesivno-kompluzivni poremećaj	4,9%
Fibroza pluća	4,9%
Šećerna bolest	4,2%

Migrena	2,8%
Moždani udar	2,8%
Zatajenje bubrega	1,4%
Miokarditis	1,4%
Aritmija	0,3%
Dodatne pretrage za manifestacije nakon COVID-19	
Da	85%
Ne	15%
Primljeni lijekovi za manifestacije nakon COVID-19	
Da	67,2%
Ne	32,8%

Tabl.2 Karakteristike post-COVID-19 manifestacija

Stope smrti i multiorganske disfunkcije nakon otpusta iz bolnice i dalje su značajno povećane u osoba s COVID-19 u usporedbi s odgovarajućim terapijama, nakon raslojavanja primanjem na odjel intenzivne njege u odnosu na to što nije primljen na odjel intenzivne njege. Pojedinci koji su trebali biti primljeni na odjel intenzivne njege imali su višu stopu respiratornih bolesti i dijabetesa nakon otpusta, ali niže stope smrtnosti i većih neželjenih kardiovaskularnih događaja od onih koji nisu trebali biti primljeni na odjel intenzivne njege.

Stope svih ishoda nakon otpusta bile su veće kod osoba s COVID-19 u dobi od 70 godina ili više nego u onih mlađih od 70 godina. Odnosi stopa uspoređujući pacijente s COVID-19 i podudarne kontrole bili su veći kod osoba mlađih od 70 godina nego kod starijih od 70 godina ili više za sve ishode. Najveće razlike u omjerima stope bile su za smrt (12,1 (95% interval pouzdanosti 11,0 do 18,3) za dob <70 godina (7,1 do 8,3) za ≥70) i bolesti dišnog sustava (10,5 (9,7 do 11,4) za dob <70 je 4,6 (4,3 do 4,8) za ≥70). Razlike u omjerima stopa između muškaraca i žena uglavnom su bile male.

SARS-CoV-2 može prodrijeti u moždano tkivo putem viremije, a također izravnom invazijom njušnog živca, što dovodi do anosmije. Do danas su najčešći dugoročni neurološki simptomi nakon COVID-19 glavobolja, vrtoglavica i kemosenzorna disfunkcija (npr. Anosmija i ageuzija). Iako je moždani udar ozbiljna, iako neuobičajena posljedica akutnog COVID-19, encefalitis, napadaji i druga stanja poput velikih promjena raspoloženja i "moždane magle" zabilježeni su do 2 do 3 mjeseca nakon početka bolesti.⁹ Prošle pandemije koje uključuju virusne patogene (poput SARS-CoV-1, bliskoistočnog respiratornog sindroma koronavirusa

[MERS] i gripe) uključili su neuropsihijatrijske posljedice koje bi mogle trajati mjesecima kod „oporavljenih“ pacijenata, što može ozbiljno ugroziti kognitivno zdravlje, opću dobrobit i svakodnevni funkcionalni status⁶.

Epidemiologija

Sada su se pojavila rana izvješća o postakutnim zaraznim posljedicama COVID-19, a studije iz Sjedinjenih Država, Europe i Kine izvještavale su o ishodima za one koji su preživjeli hospitalizaciju zbog akutnog COVID-19.

Promatračka studija iz bolnica u Michiganu, Sjedinjene Države, procjenjivala je ishode 1.250 pacijenata otpuštenih živih u 60 dana koristeći apstrakciju medicinskih kartona i telefonske ankete (ovdje nazvane postakutnom američkom studijom COVID-19). Tijekom razdoblja ispitivanja, 6,7% bolesnika je umrlo, dok je 15,1% bolesnika zahtijevalo ponovni prijem. Od 488 pacijenata koji su popunili telefonsku anketu u ovoj studiji, 32,6% pacijenata prijavilo je trajne simptome, uključujući 18,9% s novim ili pogoršanim simptomima. Najčešće je zabilježena dispneja tijekom hodanja stepenicama (22,9%), dok su ostali simptomi uključivali kašalj (15,4%) i trajni gubitak okusa i / ili mirisa (13,1%)⁷.

O sličnim nalazima izviještena su istraživanja u Europi. Postakutna ambulanta služba osnovana u Italiji (ovdje se naziva postakutna talijanska studija COVID-19) izvijestila je o postojanju simptoma u 87,4% od 143 pacijenta otpuštenih iz bolnice koji su se oporavili od akutnog COVID-19 u srednjem slijedu do 60 od pojave prvog simptoma. Umor (53,1%), dispneja (43,4%), bolovi u zglobovima (27,3%) i bolovi u prsima (21,7%) bili su najčešće prijavljeni simptomi, a 55% pacijenata i dalje ima tri ili više simptoma.

6 Nalbandian, A., Sehgal, K., Gupta, A. et al. Post-acute COVID-19 syndrome. *Nat Med* 27, 601–615 (2021). <https://doi.org/10.1038/s41591-021-01283-z>

7 Meyer J, McDowell C, Lansing J, Brower C, Smith L, Tully M, Herring M. *Int J Environ Res Public Health*. 2020 Sep 23;17(19):6949. doi: 10.3390/ijerph17196949.PMID: 32977506

Br.	Dob /spol	Komorbidityet	Skala	Uzrok smrti
1.	90/Ž	Hipertenzija,cerebralni infarkt,Alzheimerova bolest	4	Pogoršanje temeljne bolesti
2.	83/M	Karcinom jednjaka,koronarna bolest,kronično zatajenje srca	4	Karcinom jednjaka
3.	86/Ž	Hronično zatajenje srca,atrijalna fibrilacija	3	Pogoršanje srčane funkcije
4.	55/M	Hepatitis C	4	Cerebralno krvarenje
5.	80/M	Izbacivanje koronarne arterije,dijabetes,kronično opstruktivna bolest pluća	5	Zatajenje srca I pluća
6.	85/Ž	Cerebralni infarkt	4	Zatajenje srca I pluća
7.	79/M	Karcinom epiglotisa	4	Zatajenje pluća
8.	73/M	Dijabetes,hronična bolest bubrega	4	Karcinom epiglotisa
9.	81/Ž	Cerebralni infarkt,paraliza	4	Dekompenzirana ciroza
10.	57/M	Karcinom pluća	5	Pogoršanje temeljne bolesti
11.	94/Ž	Epikofoza,ablepsija	4	Metastaza karcinoma
12.	82/M	Cerebralni infarkt,hemiplegična paraliza,Parkinsonova bolest	4	Pogoršanje temeljne bolesti
13.	94/Ž	Vaskularna demencija	3	Pogoršanje temeljne bolesti
14.	65/M	Dijabetes,hipertenzija	3	Pogoršanje temeljne bolesti
15.	69/Ž	Dijabetes,hipertenzija,hronična bolest bubrega	4	Pogoršanje temeljne bolesti
16.	59/M	Koronarna bolest,dijabetes,hipertenzija,hemiplegična p.	4	Zatajenje bubrega
17.	87/M	Koronarna bolest,dijabetes,cerebralni infarkt	6	Pogoršanje temeljne bolesti
18.	57/M	Cerebralni infarkt,paraliza	6	Zatajenje srca
19.	69/M	Hronična opstruktivna plućna diskusija,anemija	6	Dekubituis,infekcija kože
20.	86/M	Hipertenzija	5	Zatajenje pluća
21.	84/Ž	Dijabetes,hipertenzija,bubrežna disfunkcija	5	Pogoršanje temeljne bolesti
22.	68/M	Hipertenzija,koronarna bolest,karcinom mjehura	5	Pogoršanje temeljne bolesti
23.	90/Ž	Alzheimerova bolest	4	Pogoršanje temeljne bolesti
24.	77/M	Cerebralni infarkt,hemiplegična paraliza,karcinom pluća	4	Pogoršanje temeljne bolesti
25.	78/M	Hipertenzija,vaskularna demencija	4	Zatajenje srca I pluća
26.	69/Ž	Hipertenzija	4	Pogoršanje temeljne bolesti
27.	85/Ž	Dijabetes,hronična bolest bubrega	3	Pogoršanje temeljne bolesti
28.	78/M	Moždani udar,hipertenzija	4	Pogoršanje temeljne bolesti
29.	64/Ž		4	Zatajenje bubrega
				Karcinom želuca

Tabl.3 Karakteristike pacijenata koji su umrli nakon otpuštanja s hospitalizacije

Pad kvalitete života, mjereno vizualnom analognom ljestvicom EuroQol, zabilježen je u 44,1% pacijenata u ovoj studiji. Studija usredotočena na 150 preživjelih nekritičnog COVID-19 iz Francuske slično je izvijestila o postojanju simptoma u dvije trećine osoba tijekom 60 d praćenja, a trećina se prijavila osjećajem gore nego na početku akutnog COVID-19. Ostale studije, uključujući osobne prospektivne naknadne studije 110 preživjelih u Ujedinjenom Kraljevstvu 8–12 tjedana nakon prijema u bolnicu i 277 preživjelih u Španiji 10–14 tjedana nakon početka bolesti, kao i anketne studije 100 COVID-19 preživjelih u Ujedinjenom Kraljevstvu 4–8 tjedana nakon otpusta, 183 osobe u Sjedinjenim Državama 35 dana nakon otpusta, 120 pacijenata otpuštenih iz bolnice u Francuskoj, 100 dana nakon prijema, izvijestili su o sličnim nalazima. Umor, dispneja i psihološki poremećaj, poput posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP), anksioznosti, depresije i koncentracije i abnormalnosti spavanja, zabilježeni su u približno 30% ili više sudionika studije u vrijeme praćenja⁷.

U prospektivnoj kohortnoj studiji iz Wuhana u Kini, dugoročne posljedice akutnog COVID-19 procjenjivane su sveobuhvatnom osobnom procjenom 1.733 pacijenta u 6 mjeseci od pojave simptoma (u daljnjem tekstu nazvane postakutnom kineskom studijom COVID-19). Studija je koristila anketne upitnike, fizikalni pregled, testove hoda od 6 minuta (6MWT) i krvne testove te, u odabranim slučajevima, testove plućne funkcije (PFT), računalnu tomografiju prsnog koša i visoku rezoluciju za procjenu postakutnog COVID-19 ozljeda završnog organa. Većina bolesnika (76%) prijavila je barem jedan simptom. Slično ostalim studijama, umor / mišićna slabost najčešće su prijavljeni simptomi (81%), praćeni poteškoćama sa spavanjem (25–30%) i anksioznošću / depresijom (23%).

Ova istraživanja pružaju rane dokaze koji pomažu u identificiranju ljudi s visokim rizikom od postakutnog COVID-19. Ozbiljnost bolesti tijekom akutnog COVID-19 (mjerena, na primjer, prijemom u jedinicu intenzivne njege i / ili potreba za neinvazivnom i / ili invazivnom mehaničkom ventilacijom) značajno je povezana s prisutnošću ili trajnošću simptomi (poput dispneje, umora / mišićne slabosti i PTSP-a), smanjenje zdravstvenih rezultata kvalitete života, abnormalnosti plućne funkcije i radiografske abnormalnosti u postakutnom COVID-19 postavljanju. Nadalje, o dodatnoj povezanosti između postojeće bolesti dišnog sustava, većeg indeksa tjelesne mase, starije dobi i crnaca, azijata i manjina (BAME) i dispneje tijekom 4–8 sedmica praćenja. Kineska studija nakon akutnog COVID-19 također je predložila spolne razlike, a žene će vjerojatnije iskusiti umor i anksioznost / depresiju tijekom 6 mjeseci praćenja 5, slično preživjelim od SARS-a. Dok su druge popratne bolesti, poput dijabetesa, pretilosti, kroničnih kardiovaskularnih

⁷ IOSR Journal of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS), Post-COVID-19 World Order
Enayatullah Akbar

ili bubrežnih bolesti, raka i transplantacije organa, dobro prepoznate odrednice povećane ozbiljnosti i smrtnosti povezane s akutnim COVID-19, njihova povezanost s post-akutni ishodi COVID-19 kod onih koji su se oporavili tek treba utvrditi.

Patologija i patofiziologija

Mehanizmi ovisni o virusima (uključujući invaziju alveolarnih epitelnih i endotelnih stanica pomoću SARS-CoV-2) i virusno neovisni mehanizmi (poput imunološkog oštećenja, uključujući perivaskularnu upalu) doprinose razgradnji endotelno-epitelne barijere invazijom monocita i neutrofila i ekstravazacija proteina bogatim eksudatom u alveolarni prostor, u skladu s drugim oblicima ARDS. Sve faze difuznog alveolarnog oštećenja zabilježene su u seriji obdukcija COVID-19, s organiziranim i fokalnim fibroproliferativnim difuznim alveolarnim oštećenjem viđenim kasnije u tijeku bolesti, u skladu s drugim etiologijama ARDS. Također su zabilježena rijetka područja proliferacije miofibroblasta, muralne fibroze i mikrocističnog saća. Ovo fibrotično stanje mogu izazvati citokini poput interleukin-6 (IL-6) i transformirajućeg faktora rasta- β , koji su upleteni u razvoj plućne fibroze i mogu predisponirati na bakterijsku kolonizaciju i naknadnu infekciju. Analiza plućnog tkiva iz pet slučajeva s teškom upalom pluća povezanih s COVID-19, uključujući dva uzorka obdukcije i tri uzorka eksplantiranih pluća primatelja transplantacije pluća, pokazala je histopatološke i jednoćelijske obrasce ekspresije RNA slične

krajnjem stadijumu plućne fibroze bez trajne SARS-CoV-2 infekcija, što sugerira da neke osobe razvijaju ubrzanu fibrozu pluća nakon uklanjanja aktivne infekcije.

Plućna vaskularna mikrotromboza i makrotromboza zabilježene su u 20–30% bolesnika s COVID-19, što je više nego u ostalim populacijama kritično bolesnih bolesnika (1–10%) 68, 69. Uz to, ozbiljnost ozljede endotela i široko rasprostranjenost tromboza s mikroangiopatijom viđena na autopsiji pluća veća je od one uočene u ARDS-u od gripe.

Nalaz

U usporedbi s osobama sa sličnim osobnim i kliničkim karakteristikama u općoj populaciji tijekom istog vremenskog raspona, prijem u bolnicu za COVID-19 povezan je s povećanim rizikom od smrti nakon otpusta. Unutar 140 dana od prijema u bolnicu za COVID-19, 29 posto je ponovno primljeno, a 12 posto je umrlo. Osobe s COVID-19 imale su veće stope multiorganske disfunkcije nakon

otpusta od onih u podudarnoj kontrolnoj skupini, što implicira izvanpulmonalnu patofiziologiju. Dijabetes i glavne neželjene kardiovaskularne bolesti, bilo incidentni bilo kronični, bili su posebno česti.

Ljudi stariji od 70 godina imali su veći rizik od smrti i multiorganske disfunkcije nakon otpusta od ljudi mlađih od 70 godina. Međutim, u usporedbi sa stopama ishoda koje bi se mogle predvidjeti u tim skupinama u općoj populaciji, mlađi pacijenti imali su veći relativni rizik od onih u dobi od 70 i više godina .

U sekundarnoj studiji otkrili smo da su pacijenti otpušteni iz jedinice intenzivne njege nakon COVID-19 imali veće stope smrtnosti od onih koji nisu primljeni na odjel intenzivne njege, vjerojatno zato što su rizični COVID-19 pacijenti tretirani vani jedinice za intenzivnu njegu na temelju lokalnih protokola (bilo zbog starosti, multimorbiditeta ili nepovratnih uzroka pogoršanja).

Samo 10,8% svih ispitanika nema manifestacije nakon oporavka od bolesti, dok je veliki postotak ispitanika patio od nekoliko simptoma i bolesti. Najčešći prijavljeni simptom bio je umor (72,8%), nekoliko kritičnih manifestacija poput moždanog udara, zatajenja bubrega, miokarditisa i plućne fibroze prijavilo je nekoliko posto ispitanika. Postojala je veza između prisutnosti drugih popratnih bolesti i težine bolesti. Također, težina COVID-19 bila je povezana s težinom manifestacija nakon COVID-19.

Naše je istraživanje također istraživalo dugotrajne manifestacije izvan plućnih organa i smrt tijekom praćenja. Primjerice, primijećene su trajne bubrežne disfunkcije, nekim je sudionicima nedavno dijagnosticiran dijabetes i dogodile su se venske trombemboličke bolesti (uključujući kardiovaskularne i cerebrovaskularne događaje). Enzim za pretvaranje angiotenzina 2 - obogaćen u proksimalnom bubrežnom tubulu- mogao bi posredovati ulasku SARS-CoV-2 u epitelne stanice da bi se akumulirao i izazvao citotoksičnost i upalnu infiltraciju stanica.

IV OBOLJENJA

Opće poznato nam je da većina pacijenata oboljelih od COVID-19 infekcije potpuno se oporavi u roku od par sedmica, ali određena skupina oboljelih čak i oni koji su imali blage simptome virusne infekcije zadobiju dugotrajne posljedice od ovog ne baš čovječanstvu poznatog virusnog oboljenja. Zdravstveni problemi kod oporavljenih pacijenata mogu da se manifestuju duži vremenski period od četiri sedmice do 6 mjeseci to stanje se naziva post-COVID-19 sindrom ili dugi COVID-19, a neki od slučajeva su manifestovani trajnim oštećenjem organa ili kroničnim bolestima zadobijenih nakon preležane virusne infekcije. Pacijenti starije životne dobi i osobe koje spadaju u kritičnu skupinu oboljenih imaju veću predispoziciju za dugi COVID-19, međutim svaka životna skupina čak pacijenti sa

zdravim životnim navikama i imaju predispoziciju za dugotrajne posljedice, oboljenje i oštećenja nakon oporavka od COVID-19 virusne infekcije.

Najčešći simptomi koji se očituju nakon preležane COVID-19 infekcije su: umor, kratak ili plitak dah, otežano disanje, kašalj, bol u zglobovima i prsima, problemi s pamćenjem, koncentracijom ili spavanjem, mišićna bol ili glavobolja, ubrzani rad srca, dugotrajni gubitak mirisa ili okusa, depresija ili anksioznost, groznica, vrtoglavica prilikom stajanja ili naglih pokreta, pogoršani simptomi nakon tjelesnih ili mentalnih aktivnosti. U nastavku rada glavni osvrt je na hronične bolesti i dugotrajna oštećenja organa uzrokovana preležanom COVID-19 virusnom infekcijom kao što su psihološka oboljenja, oštećenja pluća, srca i mozga, vaskularna oboljenja i tromboza. Ove komplikacije mogu biti predstavljene gledajući sa aspekta patogeneze kao posljedica direktne invazije tkiva od strane virusa, duboke upale ili citokinske oluje u korelaciji sa oštećenjem imunološkog sistema.

Karakteristike	Muškarci	Žene
Simptomi		
Bilo koji od sljedećih simptoma	75%	82%
Umor/bol u mišićima	59%	66%
Poteškoće sa spavanjem	25%	28%
Gubitak kose	21%	23%
Poremećaj čula mirisa	13%	12%
Palpitacije	8%	11%
Bol u zglobovima	9%	10%
Nedostatak apetita	8%	9%
Poremećaj čula okusa	7%	7%
Vrtoglavica	6%	7%
Proljevi ili povraćanje	5%	5%
Bol u prsima	4%	5%
Upala grla ili problemi sa gutanjem	4%	4%
Kožni osip	3%	2%
Mialgija	3%	2%
Glavobolja	1%	1%
Groznica niskog stepena	0%	0%
Mobilnost		
Problemi s hodaњem	6%	8%
Problem s pranjem posuđa	1%	1%
Problem s uobičajnim aktivnostima	1%	2%
Bol/nelagoda-s boli ili nelagodom	24%	30%
Anksioznost/depresija-s anksioznošću ili depresijom	18%	28%

Tabl.4 Simptomi, sposobnost fizičkih aktivnosti i zdravstvena kvaliteta života prema spolu

Pokretljivost	Ne zahtjeva kisik	Zahtjeve kisik	HFNC,NIV ili IMV
Nema problema s hodanjem	93%	91%	84%
Lagani problemi s hodanjem	6%	5%	10%
Umjereni problemi s hodanjem	1%	3%	5%
Ozbiljni problemi s hodanjem	0%	1%	1%
Ne mogu hodati	0%	0%	0%
Lična higijena	100%	98%	95%
Nemam problema s kupanjem ili odjevanjem	0%	2%	3%
Mali problemi s kupanjem ili odjevanjem	0%	0%	2%
Umjereni problemi s kupanjem ili odjevanjem	0%	0%	0%
Ozbiljni problemi s kupanjem ili odjevanjem	0%	0%	0%
Ne mogu se kupati niti odjenuti			
Uobičajne aktivnosti(posao,učenje,kućanski poslovi,porodične ili zabavne aktivnosti)			
Nemam problema s uobičajnim aktivnostima	99%	97%	96%
Mali problemi s uobičajnim aktivnostima	1%	2%	2%
Umjereni problemi s uobičajnim aktivnostima	0%	1%	1%
Ozbiljni problemi s uobičajnim aktivnostima	0%	0%	1%
Ne mogu obavljati uobičajne aktivnosti	0%	0%	0%

Bol/nelagodnost			
Nema boli ili nelagodnosti	74%	75%	59%
Slaba bol/nelagoda	23%	22%	38%
Umjerena bol/nelagoda	3%	3%	2%
Jaka bol/nelagoda	0%	0%	1%
Ekstremna bol/nelagoda	0%	0%	0%
Anksioznost/depresija			
Nema anksioznosti/depresije	75%	77%	65%
Lagana anksioznost/depresija	19%	17%	28%
Umjerena anksioznost/depresija	4%	4%	4%
Teška anksioznost/depresija	2%	2%	3%
Ekstremna anksioznost/depresija	0%	0%	0%

Tabl.5 Kvaliteta života povezana sa zdravljem u daljnjem praćenju prema skalama
*HFNC-nosna kanila visokog protoka za terapiju kisikom, NIV-neinvazivna ventilacija,IMV-
invazivna mehanička ventilacija

Plućna oboljenja kao posljedica virusne infekcije COVID-19

Kako vrijeme prolazi, broj oboljelih ali i izliječenih od virusne infekcije raste tako se saznaje više o posljedičnim efektima SARS-CoV-2 virusa na naš organizam, primarno na pluća jer ova virusna infekcija je respiratorna, otkriveno je da u težem COVID-19 oboljenju, stanje može ostaviti nekoliko kritičnih bolesti, komplikacija i sindroma kao što su plućne komplikacije poput upale pluća, sindroma akutnog respiratornog distresa ili ARDS i sepsa kao još jedna moguća komplikacija koja može nanijeti trajnu štetu plućima i drugim organima.

Tri faktora kod plućnog oštećenja uzrokovanog COVID-19 infekcijom:

Klinička slika bolesti- Prvi faktor je ozbiljnost kliničke slika pacijenta oboljelog od COVID-19 infekcije, da li je to lakši ili teži oblik virusnog oboljenja, blaži i srednji oblik oboljenja imaju manju šansu da ostave dugotrajne posljedice na plućno tkivo.

Zdravstveno stanje- Drugi faktor je pokazatelj da li postoje zdravstveni

problemi poput hronične opstruktivne plućne bolesti (HOPB) ili bolesti srca koje mogu povećati rizik od teške bolesti, također starije osobe su u većem riziku od oboljenja od teškog slučaj COVID-19. S godinama plućna tkiva mogu biti manje elastična, također osobe starije dobi mogu imati oslabljen imunitet. Liječenje spada u treći faktor. Oporavak pacijenta i dugorčno očuvanje zdravlja pluća ovisi o tome koju vrstu i kako brzo će pacijent primiti terapiju i njegu. Pravovremeno liječenje u bolnici kod teško bolesnih pacijenta može minimizirati oštećenje pluća.

COVID-19 upala pluća

Kod upale pluća, pluća se napune tekućinom i budu infalamtorna što dovodi do poteškoća s disanjem. Za određene pacijente problemi s disanjem mogu postati dovoljno ozbiljni da zahtijevaju liječenje u bolnici kisikom ili čak mehaničkim ventilatorom. Upala pluća koju uzrokuje COVID-19 obično zahvaća oba plućna krila. Zračne vrećice u plućima pune se tekućinom, ograničavajući njihovu sposobnost unosa kisika i uzrokujući otežano disanje, kašalj i druge simptome. Iako se većina ljudi oporavlja od upale pluća bez trajnih oštećenja pluća, upala pluća povezana s COVID-19 može biti teška, i nakon što bolest prođe, upala pluća može rezultirati poteškoćama s disanjem koje bi mogle potrajati mjesecima.

ARDS

Dok kod COVID-19 virusne infekcije upala pluća progresuje, tako se veći dio zračnih vrećica puni tekućinom koja curi iz krvnih žila u plućima, što dovodi do otežano disanje i može dovesti do akutnog respiratornog distres sindroma (ARDS), oblik plućnog zatajenja. Pacijenti s ARDS-om često ne mogu samostalno disati, i kao posljedica tog stanja trebati će im podrška ventilatora za pomoć u cirkulaciji kisika u tijelu. Bez obzira javlja li se kod kuće ili u bolnici, akutni respiratorni distres sindrom može biti smrtonosan, i pacijenti koji prežive ARDS i oporave se od COVID-19 infekcije zasigurno imaju trajna plućna oštećenja i ožiljke.

Sepsa

Jedna od mogućih komplikacija teškog slučaja COVID-19 je sepsa. Sepsa se javlja kada infekcija dospije i proširi se kroz krvotok, uzrokujući oštećenje tkiva. Kod sepse, kooperacija između organa je narušena, jedna za drugom uključujući pluća i srce. Sepsa kao jako ozbiljno stanje i ako se preživi zasigurno su trajna oštećenja pluća i drugih organa.

Glavno pitanje koje se donosi nakon preležane COVID-19 infekcije jeste:

Da li je oštećenje pluća reverzibilno? Što dovodi do zaključka da nakon

ozbiljnog slučaja COVID-19 infekcije, pluća pacijenta mogu se oporaviti, ali to zahtijeva vrijeme. Postoji primarno oštećenje pluća, praćeno ožiljcima. S vremenom tkivo zaraste, ali to može potrajati tri mjeseca do godinu dana ili duže da se plućna funkcija vrati na razinu prije COVID-19.

Neurološka oboljenja kao posljedica virusne infekcije COVID-19

U istraživanjima sprovedenim o neurobiologiji SARS-CoV-2 infekciji dokazano je da simptomi koji utiču na nervni sistem, kao glavobolja, mučnina, povraćanje te senzorni poremećaji mogu se manifestovati kod pacijenata oboljelih od SARS-CoV-2 virusa i trajati nakon infekcije. Mnogo je potencijalnih načina neuroinvazije SARS-CoV-2 od periferije do mozga. Sve ove načine određuje receptor za enzim-2 koji konvertuje angiotenzin (ACE2), a koristi ga SARS-CoV-2 za vezivanje i ulazak u ljudske ćelije. Ovaj receptor je široko distribuiran u plućima, srcu, jetri, bubrezima, crijevima i sluznici usne šupljine i nosa. Ulazak SARS-CoV-2 u neurone može promijeniti njihove ćelijske procese za proizvodnju energije i proteina. Unutar ćelije virus može uzrokovati mitohondrijsku disfunkciju i oštećenje lizozoma inducirajući povećane reaktivne vrste kiseonika (ROS), agregaciju proteina i na kraju smrt ćelije. Svi ti procesi su uključeni u patogenezu različitih neurodegenerativnih bolesti poput Alzheimerove bolesti (AD), Parkinsonove bolesti (PD) i amiotrofične lateralne skleroze (ALS). Vezivanje ACE2 za spiralni protein SARS-CoV-2 može smanjiti konverziju angiotenzina 2 (AT2) u AT. Viši nivoi AT2 povezani su sa upalnim markerima i vaskularnim oštećenjima moždanih ćelija i drugih organa, svi ti procesi su uključeni u neurodegeneraciju. Visoki nivoi inflamacije (citokinska oluja) i BBB lezije u mozgu mogu izazvati dugoročne posljedice na neurodegeneraciju, gdje postoje naznake da inflamacija mozga može izazvati patologiji neurodegenerativnih bolesti, uključujući AD, PD i ALS. Koronavirusi poput SARS-CoV-2 mogli bi ostati unutar neurona bez indukovanja toksičnih efekata i kod pacijenata s akutnom infekcijom SARS-CoV-2 bi mogao uzrokovati degeneraciju mozga godinama kasnije.

Neurološke manifestacije infekcije COVID-19 do danas se povećavaju, klinička povezanost s infekcijom COVID-19 bilo u centralnom ili perifernom nervnom sustavu. Obično se neuropatološke manifestacije javljaju istovremeno s virusnom respiratornom infekcijom ili nekoliko dana poslije. Kako pandemija napreduje, izvještaji o neurološkim manifestacijama se povećavaju. U do sada sprovedeni istraživanjima zaključeno je da najčešća neurološka oboljenja kao posljedica COVID-19 virusne infekcije su vrtoglavica, glavobolja, problemi sa spavanjem i koncentracijom, gubitak pamćenja, gubitak mirisa (anosmija) i okusa (ageuzija). Kod teže neurološke manifestacije javljaju se cerebrovaskularne bolesti (ishemijski moždani udar i napadi), encefalitis, encefalopatija, psihološka oboljenja kao psihoza i afektivni poremećaj. Kod oboljenja perifernog živčanog sistema dijagnosticirana

je Guillain-Barrèevom

Neurološki simptomi COVID-19

Neurološki Simptomi (Postotak zaraženih pacijenata)	Simptomi
Gubitak pamćenja (34%), poremećaj spavanja (30.8%), problemi sa koncentracijom (28%)	100 dana nakon hospitalizacije
Vrtoglavica (16.8%), Glavobolja (13.1%), gubitak okusa (5.6%), gubitak mirisa (5.1%)	Hospitalizirani pacijenti
Encefalopatija (13%), neuropsihijatrijska dijagnoza (psihoza i afektivni poremećaj) (18%), i cerebrovascularna oboljenja (62%)	Promjene u periodu od 3 sedmice
Neurološke komplikacije (84%), uključujući encefalopatiju (69%)	Hospitalizirani pacijenti
Encefalitis	Hospitalizirani pacijenti

Uz činjenici da neurološke manifestacije COVID-19 još nisu u potpunosti istražene, neki pacijenti nakon teške infekcije, posebno osobe slabe imunološke slike, dugo imaju promjene u CNS-u. Precizno i ciljano proučavanje neuroloških simptoma može potpomoći u istraživanju koju ulogu virus ima u izazivanju dugotrajnih neuroloških manifestacija. Bitno je bolje definirati karakteristike postakutnog neurološkog sindroma COVID-19 kako bi se identificirale metode intervencije.

Kardiovaskularna oboljenja kao posljedica virusne infekcije COVID-19

Sve veći broj studija otkriva da mnogi preživjeli od COVID-19 virusne infekcije imaju neku vrstu oštećenja srca, čak i ako nisu prije oboljenja imali srčanu bolest i nisu bili dovoljno bolesni da bi bili hospitalizirani, što dovodi do zabrinutosti zbog potencijalnog povećanja zatajenja srca. Od početka pandemije mnogi pacijenti koji su hospitalizirani pokazuju dokaze o srčanim oboljenjima, čak i neki od pacijenata s COVID-19 koji nisu hospitalizirani imaju srčanu ozljedu što izaziva zabrinutost da mogu postojati pojedinci koji su preboljeli početnu infekciju, ali im preostaju kardiovaskularna oštećenja i komplikacije. Gotovo jednoj četvrtini hospitaliziranih pacijenata sa COVID-19 dijagnosticirane su kardiovaskularne komplikacije, za koje se pokazalo da doprinose oko 40% svih smrtnih slučajeva povezanih s COVID-19. Komplikacije, poput miokarditisa, upale srčanog mišića, mogu dovesti do zatajenja srca. U jednom od sprovedenih istraživanja urađeni su MRI na srcu na 100 ljudi koji su se oporavili od COVID-19 u protekla dva do tri

mjeseca. Otkrivene su abnormalnosti u srcima 78% oporavljenih pacijenata i trajnu upalu miokarda u 60%. Ista studija otkrila je visok nivo enzima krvi troponin, pokazatelj oštećenja srca, kod 76% testiranih pacijenata, iako se čini da je srčana funkcija uglavnom očuvana.

COVID-19 infekcija oštećuje srce na dva načina. Prvo, infekcija može dovesti do široko rasprostranjenih upala po tijelu, što može naštetiti radu srca. COVID-19 pokreće upalu u tijelu koja može dovesti do slabljenja srčanog mišića, abnormalnosti srčanog ritma, pa čak i uzrokovati stvaranje ugrušaka u krvnim žilama. Drugo, virus može direktno napasti ćelije receptora, poznate kao ACE 2 receptori, unutar tkiva miokarda i nanijeti direktnu virusnu štetu. Također može utjecati na sam srčani mišić upalom ili izravnom invazijom ćelija srčanog mišića i dovesti do značajnog zatajenja. Količina štete nanosena srcu ovisi o količini virusnog inokuluma ili zaražene doze virusa, imunološkom odgovoru osobe i prisutnosti popratnih bolesti. Iako je rizik veći kod ljudi sa srčanim oboljenjima, čak su i zdravi ljudi imali oštećenje srca nakon što su prebolovali COVID-19.

Dijabetes kao posljedica virusne infekcije COVID-19

Potvrđeno je da postoji veliki izvještaj o pacijentima sa potvrđenom historijom COVID-19 i novodijagnosticiranim dijabetesom. Istraživanja širom svijeta uvidjela su porast broja novih slučajeva dijabetesa kod pacijenata sa COVID-19 infekcijom bez dijabetesa u historiji gdje iznenada razvijaju to stanje. Potvrđena su post-covid oboljenja dijabetesa tipa 1, u kojem tijelo napada ćelije gušterače koje proizvode inzulin, i dijabetes tipa 2, u kojem tijelo proizvodi nedovoljno inzulina i njegove ćelije ne reaguju pravilno na hormon, te je dokazano da postoji sposobnost virusa da izazove neispravan metabolizam šećera. Istraživanja koja su uključivala više od 3.700 hospitaliziranih pacijenata s COVID-19, pokazala su da je 14% pacijenata razvilo dijabetes. Preliminarna studija na 47.000 pacijenata otkrila je da je 4,9% razvilo dijabetes, bez prethodnog dijabetesa. SARS-CoV-2 direktno napada ćelije gušterače koje proizvode inzulin. Virus može oštetiti ove stanice indirektno zaražavajući druge dijelove gušterače ili krvne žile koje opskrbljuju organ kisikom i hranjivim sastojcima. Virus može da obuhvati druge organe koji su uključeni u regulaciju šećera u krvi, poput crijeva, i nekako podriva sposobnost tijela da razgrađuje glukozu. Pacijenti s COVID-19 često se liječe steroidnim lijekovima, poput deksametazona, koji također mogu povećati nivo šećera u krvi, što je moguće da ti steroidi također doprinose nastanku dijabetesa kod pacijenata s COVID-19. Dijabetes izazvan steroidima može se povući nakon što pacijent prestane uzimati lijekove, ali ponekad stanje postane hronično. Tijelo kao odgovor na virusnu infekciju proizvodi hormone povezane sa stresom, kao što je kortizol. Hormoni stresa mogu uzrokovati skok nivoa šećera u krvi, a taj porast ne popušta uvijek nakon

što se infekcija izliječi. Još uvijek nije poznato da li će se dijabetes povući nakon određenog vremenskog perioda ali za sada ostaje kao jedno od trajnih oboljenja uzrokovano COVID-19 infekcijom.

ZAKLJUČAK

S obzirom na dosadašnja dešavanja u proteklih godinu dana, i tok COVID-19 infekcije širom svijeta, može se zaključiti da je COVID-19 druga najveća bolest i ljudska tragedija od Španske gripe 1918. godine. Ova pandemija na dramatičan način je preoblikovala liberalni svjetski poredak i uzrokovala je duboke političke, socijalne i ekonomske promjene u svijetu. Nakon posljednjeg negativnog PCR-a testa, većina preživjelih od COVID-19 pokazala je različite simptome, koji bi se mogli kretati od umjerenih simptoma poput umora i glavobolje do ozbiljnijih manifestacija, uključujući plućnu fibrozu, dijabetes, hipertenziju, moždani udar i miokarditis. Umor, anksioznost, nelagoda u zglobovima i glavobolja bili su najčešće prijavljeni simptomi. Ozbiljnost simptoma nakon COVID-19 povezana je s ozbiljnošću infekcije, koja je također povezana s postojanjem popratnih bolesti. Simptomatologija nakon COVID-19 vrlo je slična simptomatologiji nakon SARS-a. Sve preživjele COVID-19 pacijente trebalo bi dugo pratiti kako bi se procijenili i liječili svi simptomi ili problemi koji se mogu pojaviti nakon što ozdrave.

CONCLUSION

Given the events of the past year, and the course of COVID-19 infection around the world, it can be concluded that COVID-19 is the second greatest disease and human tragedy since the Spanish flu in 1918. This pandemic dramatically reshaped the liberal world order. and has caused profound political, social, and economic changes in the world. After the last negative PCR test, most survivors of COVID-19 showed a variety of symptoms, which could create moderate symptoms such as fatigue and headache to more serious manifestations, including pulmonary fibrosis, diabetes, hypertension, stroke, and myocarditis. Fatigue, anxiety, joint discomfort, and headache were the most commonly reported symptoms. The abundance of symptoms after COVID-19 is related to the severity of the infection, which is also associated with the existence of concomitant diseases. The symptomatology after COVID-19 is very similar to the symptomatology after SARS. All surviving COVID-19 patients should be monitored for a long time to assess and treat any symptoms or problems that may occur after recovery.

1. Imate li očitu nelagodu od kada ste otpušteni iz bolnice?

Ako je odgovor da, molimo navedite: _____

2. Kako bi ste komentirali svoje trenutno zdravstvene stanje?

a) isto kao i prije COVID-19

b) često se osjećate umorno i lakše se umorite nakon aktivnosti sada nego prije COVID-19

3. Jeste li iskusili bilo koji od sljedećih simptoma boli koji su se pojavili nakon COVID-19 i da su ustrajni?

Zglobovi Ruke Noge Zglobni gležanj Lakatovi Ramena Vrat Kukovi Koljena

Osjetljivo

Natečene

Numerička ljestvica boli (0-10)

4. Imate li bilo koji od sljedećih simptoma koji su se pojavili nakon COVID-19 i koji su konstantni?

a) ne b) grlobolja c) teško gutanje

5. Imate li bilo koji od sljedećih simptoma koji su se pojavili nakon COVID-19 i koji su konstantni?

a) ne b) groznica niskog stupnja (37,3-38oC)
c) vrtoglavica d) začepljenost nosa e) osip na koži

6. Jeste li skloni sljedećim simptomima nakon otpusta iz bolnice?

a) ne b) proljev c) mučnina d) povraćanje

7. Kako se osjećate prema čulu mirisa u usporedbi sa statusom prije COVID-19?

- a) isto kao I prije b) lošije nego prije
- c) bolje nego prije d) cjelokupni gubitak

8. Kako se osjećate prema svom apetitu u usporedbi sa statusom prije COVID-19?

- a) isto kao I prije b) lošije nego prije c) bolje nego prije

9. Šta mislite o Vašem spavanju u usporedbi sa statusom prije COVID-19?

- a) isto kao I prije b) lošije nego prije c) bolje nego prije

10. Kako osjećate svoju snagu mišića u usporedbi sa statusom prije COVID-19?

- a) isto kao I prije b) lošije nego prije c) bolje nego prije

11. Jeste li doživjeli gubitak kose sada ili u toku COVID-19?

- a) nemam gubitak kose prije ili nakon COVID-19
- b) gubitak kose je isti kao I prije
- c) gubim više kose nego prije
- d) gubim manje kose nego prije

REFERENCE:

1. Lara BB, Carnes A, Dakterzada F, et al. Neuropsychiatric symptoms and quality of life in Spanish Alzheimer's disease patients during COVID-19 lockdown. *European Journal of Neurology*. 2020; 27: 1744– 1747
2. Assessment and characterisation of post-COVID-19 manifestations, Marwa Kamal, Marwa Abo Omirah, Amal Hussein, Haitham Saeed, September, 2020.
3. Tansey CM, Louie M, Loeb M, et al. One-year outcomes and health care utilization in survivors of severe acute respiratory syndrome. *Archives of Internal Medicine*. 2007
4. Cascella M, Rajnik M, Cuomo A. 2020. Features, Evaluation and Treatment Coronavirus (COVID-19) <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK554776/>
5. Nalbandian, A., Sehgal, K., Gupta, A. et al. Post-acute COVID-19 syndrome.

- Nat Med 27, 601–615 (2021). <https://doi.org/10.1038/s41591-021-01283-z>
6. Meyer J, McDowell C, Lansing J, Brower C, Smith L, Tully M, Herring M. *Int J Environ Res Public Health*. 2020 Sep 23;17(19):6949. doi: 10.3390/ijerph17196949. PMID: 32977506
 7. *IOSR Journal of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)*, Post-COVID-19 World Order Enayatullah Akbar
 8. COVID-19: Pathophysiology, treatment options, nanotechnology approaches, and research agenda to combating the SARS-CoV2 pandemic, Valamla Bhavana, Pradip Thakor
 9. Trunz, LM, Lee, P, Lange, SM, et al. Imaging approach to COVID-19 associated pulmonary embolism. <https://doi.org/10.1111/ijcp.14340>
 10. Coronavirus Disease 2019–COVID-19
Kuldeep Dhama, Sharun Khan, Ruchi Tiwari, Shubhankar Sircar, Sudipta Bhat, Yashpal Sing
 11. Pinzon, R.T.; Wijaya, V.O.; Buana, R.B.; Al Jody, A.; Nunsio, P.N. Neurologic Characteristics in Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): A Systematic Review and Meta-Analysis. *Front. Neurol.* 2020, 11, 565.
 12. Mao, L.; Jim, H.; Wang, M.; Hu, Y.; Chen, S.; He, Q.; Chang, J.; Hong, C.; Zhou, Y.; Wang, D.; et al. Neurologic Manifestations of Hospitalized Patients With Coronavirus Disease 2019 in Wuhan, China. *JAMA Neurol.* 2020, 1, 683–690.
 13. World Health Organization. Pneumonia of unknown cause – China (Online), 2020; <https://www.who.int/csr/don/05-january-2020-pneumonia-of-unknown-cause-ch>

ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE

Kemal Lindov, master prava¹

Izv.prof. dr. sc. Stanislav Nakić²

Sažetak: *Zaštita okoliša u posljednje vrijeme postaje sve značajnije područje interesa u Bosni i Hercegovini. U ovom radu su definirane temeljne odrednice politike zaštite okoliša Europske Unije. Na temelju dostupnih podataka analizirane su investicije, tekući izdatci i prihodi vezani uz zaštitu okoliša. Zaštita okoliša je skup odgovarajućih aktivnosti i mjera kojima je cilj sprječavanje onečišćenja i zagađenja okoliša, sprječavanje nastanka šteta, smanjivanje i/ili otklanjanje šteta nanesenih okolišu te povrat okoliša u stanje prije nastanka štete. Europska Unija postala je jedan od glavnih aktera politike zaštite okoliša na svjetskoj razini, uvodeći visoke standarde zaštite okoliša koji stimuliraju inovaciju i poslovne mogućnosti te se usmjeravaju prema očuvanju prirodnih resursa i smanjivanju negativnih posljedica ljudskog djelovanja na okoliš. Cilj jest pružiti adekvatnu razinu zaštite u cijeloj Europskoj Uniji, bez zanemarivanja lokalnih čimbenika i gospodarskih ograničenja.*

Ključne riječi: *okoliš, zaštita okoliša, principi održivog razvoja, razvoj*

1 kontakt e-mail: defendo1997@gmail.com

2 kontakt e-mail: defendo1997@gmail.com

UVOD

U ekološkom smislu, vanjsku sredinu treba shvatiti kao prostorno-funkcionalni sadržaj u kome se nalazi živo biće. Vanjska sredina, svakog živog bića, uključuje neki prostor (zrak, zemljište, vodu). U tom prostoru djeluju materijalni i energetski utjecaji na živa bića, što predstavlja vanjske faktore. Prema tome, vanjska sredina uključuje vanjske ili ekološke faktore (svjetlost, vodu, vlažnost, temperaturu, hranu, kemijski sastav zraka, vatru, strujanje zraka i dr.). Sve ove ekološke faktore karakterizira promjenjivost u prostoru i vremenu, te zajedničko i istodobno djelovanje (kompleks faktora) na živa bića. One reagiraju prilagođavanjem na postojeće uvjete života.

Zaštita okoliša skup je aktivnosti i mjera za sprječavanje opasnosti za okoliš, nastanka šteta i/ili onečišćivanja okoliša, smanjivanja i/ili otklanjanja šteta nanesenih okolišu te povrata okoliša u stanje prije nastanka štete.

Životna sredina kao optimalna sinteza ekoloških uvjeta života prostorno je ograničena, te je stoga veoma osjetljiva na prirodne i čovjekove utjecaje. Vidljive su značajne ekološke promjene u životnoj sredini, koje se manifestiraju kroz promjene kvalitete životnih komponenti u prirodi i efekata na životnih i zdravlje ljudi.

Svaki poremećaj količine određenih kemijskih ili bioloških tvari ili fizikalnih osobina od prirodnih vrijednosti, a koja se mute određenim kemijskim, fizikalnim ili biološkim putem vratiti u prvobitno stanje naziva se onečišćenje, dok zagađenje predstavlja trajan oblik promjene sastava i osobina okoliša. Onečišćenja su rezultat prije svega ljudske aktivnosti. Onečišćeni mogu biti zrak, voda i obradivo tlo.

Kroz historiju ljudska aktivnost nije značajno utjecala na okoliš sve do razvoja industrije. Prve promjene koje je čovjek izazvao su nastale uslijed fizičke aktivnosti, fizioloških potreba. No, razvojem i stvaranjem društvenih zajednica počinje nagli utjecaj na životni okoliš. Tako u prvotnim gradovima i naseljima dolazi do biološkog i biokemijskog onečišćenja što je dovodilo do epidemija zaraznih bolesti. Razvojem industrije i upotrebom ugljena u proizvodnji energije u 18. stoljeću, dolazi do povećanja ispuštanja ugljičnih, sumpornih i dušičnih oksida. Novi val onečišćenja dolazi uporabom nafte i naftnih derivata. Razvojem kemije i primjenom kemijskih tvari u industriji, krajem 19. i kroz 20. stoljeće raste doprinos i drugih štetnih tvari u onečišćenju okoliša. Briga za okoliš, kao obilježje društveno odgovornog ponašanja kompanija, predstavlja važan dio korporativne kulture, posebice onih subjekata čije se aktivnosti odvijaju uz određenu dozu rizika prema okolišu. Tako, uz optimizaciju proizvodnih procesa, smanjenje utjecaja na okoliš i prirodu spada u prioritetne zadatke naftne industrije današnjice. Definicija okoliša sadržana je u Zakonu o zaštiti okoliša: "Okoliš je prirodno okruženje organizama i njihovih zajednica uključivo čovjeka, koje omogućuje njihovo postojanje i njihov

daljnji razvoj: zrak, vode, tlo, zemljina kamena kora, energija te materijalna dobra i kulturna baština kao dio okruženja kojeg je stvorio čovjek; svi u svojoj raznolikosti i ukupnosti materijalnog djelovanja.“ Zaštita okoliša se često neopravdano poistovjećuje i sa zaštitom prirode. Za razliku od zaštite prirode, koja se prema okolišu odnosi s biološkog aspekta, zaštita okoliša obrađuje tehničke aspekte odnosa prema okolišu. Teškoća razgraničenja leži u samoj definiciji „prirode“ i „okoliša“, što uzrokuje mnoge nesporazume koji se očituju u pravnoj i političkoj praksi (Kondić i Kondić, 2009., 4). Predavanjima i vježbama iz predmeta „Zaštita okoliša“ koji se većinom provodi na tehničkim fakultetima i veleučilištima, nastoji se budućim inženjerima predočiti međusobna povezanosti ljudskih aktivnosti i okoline, te inženjerski pristup kojim se raspoloživi resursi mogu racionalno koristiti. Uz pojmove zaštite okoliša i prirode te ekologije danas se sve češće spominje i održivi razvoj. Spoznaja činjenice da odluke o okolišu koje donesemo danas mogu ograničiti ili u potpunosti onemogućiti preživljavanje živih sustava u budućnosti dovela je do oblikovanja pojma održivog razvoja. Najkraće rečeno, održivi razvoj je onaj razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjih generacija a da istodobno, u skladu s prirodom, osigura budućim generacijama da zadovolje svoje potrebe. Održivost je proces a ne cilj, a održivi razvoj pristup tom procesu. Taj proces održivosti treba kontinuirano održavati ili „balansirati“ tako da se zadovolje potrebe čovjeka i pritom ostvariti trajnu ekološku ravnotežu svih elemenata globalnog ekosustava. Samo tada možemo ostvariti siguran i kvalitetan život te ga kao takvog ostaviti u nasljeđe budućim generacijama.

1. POJAM ZAŠTITE OKOLIŠA

Interes o zaštiti okoliša kroz historiju je bio malen i svodio se na sporadične slučajeve. Tokom industrijalizacije želja za profitom je bila iznad svijesti o potrebi očuvanja okoliša. Prvi koraci i ekološko osvješćivanje dolaze tek poslije 1945. godine i to nakon što se zapita da se broj bolesnih od određenih bolesti znatno povećava u industrijskim centrima. U tome su prednjačile zapadne zemlje sa velikim centrima onečišćenja kao što su Njemačka i Velika Britanija, te Švedska. No, i dalje u suprotnosti zaštiti okoliša je želja za profitom što usporava napore u borbi za čisti i zdravi okoliš. Sjedinjene Američke Države i Narodna Republika Kina su najveći proizvođači onečišćenja u svijetu. Postoje značajni indikatori koji ukazuju na zagađivanje: zraka, vode, geološke podloge, zemljišta, hrane i ugrožavanje biodiverziteta te u pojavi velikog otpada, zračenja i buke. Te negativne ekološke procese potrebno je usporiti ili bolje spriječiti, jer znatno ugrožavaju život (biodiverziteta) i zdravlje ljudi. Uz objašnjenje pojma zaštite okoliša uvodno treba spomenuti ekologiju kao pojam. Ekologija je prirodna nauka koja proučava odnose među živim organizmima kao i njihov utjecaj na okoliš i utjecaj okoliša na njih. Riječ ekologija

je složenica grčkih riječi *óikos* što znači dom, te *logos* što znači nauka. Prvi put se počela upotrebljavati u biologiji kao pojam vezan uz proučavanje staništa biljnih i životinjskih vrsta, a s vremenom se počela upotrebljavati u širem kontekstu da bi napokon riječ označavala racionalno upravljanje prirodnim okolišem koji predstavlja dom, ne samo za čovjeka već i za sva ostala živa bića. Ekologija je samostalna naučna disciplina koja pruža konkretne podatke na osnovu svojih istraživanja. Ekologija je široko područje koje obuhvaća više pod disciplina kao što su:

- Bihevioralna ekologija - proučava uloge ponašanja u prilagodba životinje da se prilagodi na svoj okoliš,

- Populacijska ekologija – proučava dinamiku populacija određene vrste životne zajednice,

- Sin ekologija – usredotočuje se na interakcije između vrsta unutar neke životne zajednice,

- Ekologija ekosistema - proučava tokove tvari i energije kroz komponente ekosistema.³⁴ Ekologija se također može podijeliti prema području proučavanja, npr. ekologija životinja, ekologija bilja, kukaca i drugo. Prema proučavanom biomu podjela može biti na, npr. arktičku ekologiju, pustinjku, tropsku itd. Način djelovanja čovjeka i njegove životne filozofije da se koriste svi raspoloživi resursi preko stvarnih granica potrebe, doveo je do potrebe za očuvanjem okoliša i njegovom zaštitom. Postoji nekoliko teorija o zaštiti okoliša, a to su:

- Antropološka - polazi od toga da je zaštita okoliša namijenjena isključivo zdravlju i životu ljudi i općem blagostanju čovjeka, a temelji se na filozofskom shvaćanju ekološke etike po kojem čovjek ima obvezu zaštititi pojedine elemente okoliša sukladno svojim interesima,

- Ekocentrična teorija zaštite okoliša

- polazi od prirode kao vrijednosti za sebe, bez obzira na njene funkcije za čovjeka, dakle priroda ima vlastito pravo egzistencije,

- Resursna - ekonomska teorija koncentrirana je na zaštitu prirodnih izvora, pogotovo neobnovljivih, uvažavajući tako interese budućih generacija.⁵

3 Kristina Afrić: "Ekološka svijest - pretpostavka rješavanja ekoloških problema", Ekonomski pregled,

4 Ibid, broj 5-6, str. 583

5 Izvor: www.mzopu.hr, preuzeto 21.05.2021.

2. NAČELA ZAŠTITE OKOLIŠA

Zakon o zaštiti životne sredine, je okvirni Zakon kojeg karakteriziraju opći pristupi i načela sa dominantnim sadržajem koji se odnosi na izdavanje ekoloških dozvola. U Zakonu se uključeni značajni principi (načela), koji su postali obvezujući jer se nalaze u međunarodnim konvencijama i europskim direktivama i u europskim zakonima o zaštiti životne sredine.⁶

Principi koji su ugrađeni u Zakonu o zaštiti životne sredine su:

- Načelo održivog razvoja, podrazumijeva očuvanje prirodnih resursa, odnosno da stepen potrošnje obnovljivih materija, vodnih i energetske resursa, ne prelazi okvire u kojima prirodni sistemi mogu to da nadoknade, a stepen potrošnje neobnovljivih resursa ne prelazi okvir prema kojem se održivi obnovljivi resursi zamjenjuju. Održivost životne sredine podrazumijeva i da stepen zagađujućih materija koje se produciraju ne prelazi mogućnost da ih zrak, voda i zemljište i biodiverzitet apsorbiraju i prerade. Održivost životne sredine podrazumijeva i stalno očuvanje biološke raznovrsnosti, ljudskog zdravlja, kvalitete zraka, vode i zemljišta.

- Princip zagađivač plaća (PPP) čini kamen temeljac za politiku zaštite životne sredine i zakona po kome zagađivač plaća troškove shodno količini zagađivanja. Time se uspostavlja finansijska stimulacija (manje zagađivanje manji troškovi) i uspostavlja se sistem odgovornosti, jer osobe odgovorne za zagađivanje okoliša u stvari snose troškove (plaćanje troškova odlaganja otpada).

- Princip prevencije podrazumijeva sprječavanje da se ne desi štetni utjecaj, bolje je spriječiti utjecaj nego sanirati posljedice (bolja je prevencija nego popravka).

- Princip predostrožnosti označava da ne treba čekati da se štetna pojava izrazi i dokaže, već treba poduzeti aktivnu zaštitu ranije, a to znači poduzima se akcija u cilju izbjegavanja potencijalno štetnih utjecaja od prisutnih supstanci, iako ne postoji naučni dokaz koji bi potvrdio slučajnu povezanost između emisije i njenih efekata.

- Princip integracije podrazumijeva horizontalno uspostavljanje ekološke politike kod svih relevantnih ministarstava. Integrirano razmatranje zaštite okoliša.

- Princip intervencije na izvoru znači da je bolje spriječiti emisiju štetnih supstanci na izvoru nastajanja nego na kraju lanca ishrane. Tako standardi dati za emisiju postrojenja imaju prednost nad kvalitetom standarda za zrak i vodu.

- Princip učešća javnosti u problematiku zaštite okoliša, omogućava da se najbolje rukovodi zaštitom. Svaki pojedinac ima pravo na pristup ekološkim informacijama, koje posjeduju organi uprave i mogućnost da učestvuje u donošenju

⁶ Branislav Nedović "Ekologija životne sredine", Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka, 2008.

ekoloških odluka, te da ima uvid u sudske i upravne procese vezano za zaštitu okoliša.

Počeci europske politike zaštite okoliša vežu se za sastanak Europskog vijeća koji je održan u Parizu 1972. i na kojem su čelnici država ili vlada (nakon prve konferencije UN-a o okolišu) izrazili potrebu za politikom zaštite okoliša na razini Zajednice koja prati gospodarski razvoj te zatražili pokretanje programa djelovanja. Jedinostvenim europskim aktom iz 1987. uveden je novi naslov „Okoliš” koji je bio prva pravna osnova za politiku zaštite okoliša s ciljem očuvanja kvalitete okoliša, zaštite ljudskog zdravlja i osiguranja racionalnog korištenja prirodnih resursa. Kasnijim revizijama Ugovora učvršćena je predanost Zajednice zaštiti okoliša i uloga Europskog parlamenta u njezinom razvoju. Ugovorom iz Maastrichta (1993.) okoliš je postao službeno područje politike EU-a, uveden je postupak sudolučivanja te je sustav glasovanja kvalificiranom većinom u Vijeću postao opće pravilo. Ugovorom iz Amsterdama (1999.) uvedena je obveza prema kojoj zaštita okoliša mora postati sastavnim dijelom svih sektorskih politika EU-a u svrhu promicanja održivog razvoja. „Borba protiv klimatskih promjena” postala je poseban cilj Ugovora iz Lisabona (2009.), baš kao i održivi razvoj u odnosima sa trećim zemljama. Novostečena pravna osobnost omogućila je EU-u sklapanje međunarodnih ugovora. Europska politika zaštite okoliša temelji se na načelima opreznosti, preventivnog djelovanja i uklanjanja onečišćenja na samom izvoru, kao i na načelu „onečišćivač plaća”. Načelo opreznosti predstavlja instrument za upravljanje rizicima koji se može primijeniti kada postoji znanstvena nesigurnost o tome predstavlja li određena aktivnost ili politika potencijalan rizik za ljudsko zdravlje ili okoliš. Primjerice, ako se pojave sumnje o potencijalno štetnim učincima proizvoda i ako nakon objektivne znanstvene procjene ta nesigurnost potraje, postoji mogućnost da se naloži prestanak distribucije tog proizvoda ili njegovo uklanjanje s tržišta. Takve mjere moraju biti ne diskriminirajuće i proporcionalne te se moraju ponovno preispitati kada bude dostupno više znanstvenih podataka. Načelo onečišćivač plaća sastavni je dio Direktive o odgovornosti za okoliš čiji je cilj spriječiti ili otkloniti štetu u okolišu koja je nanesena zaštićenim vrstama, prirodnim staništima, vodi i tlu. Gospodarski subjekti koji se bave određenim profesionalnim djelatnostima kao što je prijevoz otrovnih tvari ili djelatnostima koje podrazumijevaju ispuštanje u vode, moraju poduzeti preventivne mjere u slučaju neposredne prijetnje za okoliš. Ako je do štete već došlo, obvezni su poduzeti odgovarajuće mjere kako bi štetu ispravili i platiti troškove. Područje primjene ove Direktive širilo se u tri navrata kako bi se obuhvatilo gospodarenje otpadom od vađenja minerala, upravljanje mjestima geološkog skladištenja i sigurnost od obalnih naftnih i plinskih djelatnosti.

Nadalje, uključivanje zahtjeva u pogledu zaštite okoliša u ostala područja politike EU-a postalo je važan koncept europske politike od kada se prvi put pojavilo kao inicijativa Europskog vijeća iz Cardiffa 1998. Proteklih je

godina pri integraciji politike zaštite okoliša postignut znatan napredak u području energetske politike što se odražava u paralelnom razvoju klimatskog i energetskog paketa EU-a ili Planu za prijelaz na konkurentno gospodarstvo s niskim emisijama ugljika do 2050.

3. EKOLOŠKI KRIMINAL I PRIMARNE ULOGE PRAVA U NJEGOVOM SUZBIJANJU

Ekološki kriminal je suvremeni oblik kriminala. Da bi se definirao ekološki kriminal, mora se poći od svih elemenata koja čine suštinu kriminala, samo što se ekološki kriminal odnosi na oblast u domenu zaštite okoliša. Ekološki kriminal se pojmovno određuje kao grupa krivičnih djela kojima se štiti životna sredina. Krivična djela su sistematizirana u krivičnim i posebnim zakonima kojima se regulira određena oblast životne sredine i koji u kaznenim odredbama najteže oblike ugrožavanja okoliša inkriminiraju kao krivična djela. Ekološki kriminal predviđen je krivičnim zakonima kao skup društveno opasnih djela činjenja ili nečinjenja, utjecaja na životnu sredinu ili njene komponente, čije racionalno korištenje i zaštita osigurava normalne aktivnosti čovjeka.

Ekološki kriminal se može promatrati u užem i širem smislu. U užem smislu riječi, ekološki kriminal predstavljaju ona krivična djela kojima je primarna crta da ugrožavaju ili povrjeđuju osnovne ekološke vrijednosti, koje su u direktnoj vezi sa općim zaštitnim objektom krivičnog prava, a to je pravo čovjeka na zdravu životnu sredinu, kao njegov konstitutivni element, i u širem smislu i ona krivična djela koja, mada su prvenstveno namijenjena zaštiti kojih drugih dobara, u konkretnim situacijama su se iskazala kao dvostrana, odnosno djela sa dvostrukom prirodom, jer su ili ugrozila ili povrijedila kakvo ekološko dobro: vodu, zrak, zemljište, biljni ili životinjski svijet, na širem području ili u većoj mjeri.⁷

Pored navedenih definicija, ekološki kriminal se definira kao svaki akt koji je suprotan ekološko-pravnoj normi i osnovano se može procesuirati. Suština ove definicije je u postojanju pravno normiranih pravila ponašanja u oblasti životne sredine, koja su opće obveznog karaktera, unaprijed određena i za čije kršenje je propisana sankcija. Ovakav pristup je posljedica shvaćanja da se zaštita životne sredine, prije svega, ostvaruje kroz sistem preventivnih i represivnih zakonom propisanih mjera u oblasti upravnog, građanskog, trgovačkog i finansijskog prava, koje u najvećoj mjeri sprovode inspeksijski organi. Krivično-pravna zaštita životne sredine je krajnja ali veoma efikasna i nužna opcija. U literaturi su prisutna različita definiranja ekološkog kriminala, tako da postoji onoliko različitih definicija

⁷ Goran Amidžić, Darko Čulum, Vitomir Petričević: "Definisanje, karakteristike i uzroci ekološkog kriminaliteta" – Zbornik radova, Visoka škola unutrašnjih poslova, Trebinje, 2014., str. 35

koliko i autora koji se bave ovom problematikom, ali za sve definicije je zajedničko to što se nezakonitim radnjama ugrožava ili teže narušava životna sredina, a koje su kao takve predviđene krivičnim zakonom ili eventualno drugim pravnim propisima. Ipak, postoje zajednički segmenti većine definicija ekološkog kriminala. U prvom redu, prihvata se da je ekološki kriminal suvremeni oblik ispaljivanja kriminala, što je i razumljivo ukoliko se ima u vidu njegova povezanost sa naučno-tehnološkim progresom koji je karakterističan za nekoliko zadnjih decenija. Dalje, većina autora percipira ekološki kriminal kao oblik (djelatnost) iskazivanja organiziranog kriminala sa svim svojim specifičnostima, što je također razumljivo ukoliko se imaju u vidu specifičnosti načina izvršenja ekološkog kriminala, pogotovu transnacionalnog ekološkog kriminala. Pored, kriminoloških segmenata primjetna su i poklapanja u određenim krivično pravnim aspektima ekološkog kriminala. Tu se prije svega misli na dobro koje se štiti krivično-pravnim normama, mada su kod autora prisutne mnogobrojne varijacije u pogledu zaštitnog dobra koje su uvjetovane različitom percepcijom promatranja živog svijeta, životne sredine i ekologije. Krivično-pravna zaštita životne sredine je krajnja, ali veoma efikasna i nužna opcija. Efikasno sprovođenje ekološko-pravne regulative je od vitalnog značaja za suzbijanje i sprječavanje ove vrste kriminala, a time i za samo očuvanje zdrave životne sredine. U najranijim fazama razvoja ekološkog prava, nasilje nad životnom sredinom bilo je sankcionirano ne baš strogim mjerama i kaznama upravno-pravnog i građansko -pravnog karaktera. Sami pravni propisi nisu imali nikakav ili je to bio minimalan utjecaj na kompanije, državne strukture i građane pojedince da se pridržavaju ekoloških normi. Njihovo poštovanje i regularno sprovođenje je od izuzetnog značaja za očuvanje životne sredine i prirodnih resursa u cijelosti. Svijest na nivou pojedinaca, samog društva, država i nadnacionalnih tvorevina znatno je uznapredovala i danas se sa sigurnošću može reći da je ekološki kriminal ozbiljan međunarodni problem koji je u porastu, a prepoznatljiv je ne samo kao zagađenje zraka, vode i zemljišta ili eksploatacija divljeg biljnog i životinjskog svijeta u komercijalne svrhe koja vodi njihovom istrjebljenju, već u razvijenim zemljama i kao najobičnije bacanje otpadaka na ulicu, iscrtavanje grafita ili vandalizam na javnim mjestima.

Ekološki kriminalitet predstavlja poseban vid suvremenog kriminaliteta koji se intenzivno razvija i sve više dobije karakteristike teških oblika kriminaliteta kojima se ugrožavaju globalne vrijednosti društva. S tim u vezi, autori u radu prikazuju različito definiranje ekološkog kriminaliteta koje je prisutno u naučnoj i stručnoj literaturi. Dalje, u radu su predstavljene karakteristike i uzroci ekološkog kriminaliteta, koje ga razlikuju od drugih vidova kriminaliteta ali isto tako se ne isključuje činjenica da se on mora promatrati u uzajamnom odnosu sa drugim vidovima kriminaliteta, kao i da njegovo definiranje usložnjava neujednačena normativna reguliranost ovog oblika kriminaliteta na globalnom nivou. Ekološki kriminalitet

je suvremeni oblik kriminaliteta. Da bi se definirao ekološki kriminalitet, mora se početi od svih elemenata koja čine suštinu kriminaliteta, samo što se ekološki kriminalitet odnosi na oblast u domenu zaštite životne sredine. S tim u vezi, analizirajući domaću i stranu literaturu došlo se do različitih definicija ekološkog kriminaliteta od kojih ćemo neke ovdje navesti. Ekološki kriminalitet se prema Boškoviću pojmovno određuje kao grupa krivičnih djela kojima se štiti životna sredina. Također, on navodi da su navedena djela sistematizirana u krivičnim i posebnim zakonima kojima se regulira određena oblast životne sredine i koji u kaznenim odredbama najteže oblike ugrožavanja životne sredine inkriminiraju kao krivična djela.

4. KARAKTERISTIKE I UZROCI EKOLOŠKOG KRIMINALA

Ekološki kriminal, kao i drugi vidovi suvremenog kriminala, ima niz specifičnosti koje upravo karakteriziraju suvremeni kriminal. Karakteristike ekološkog kriminala su:

- masovnost,
- njegova dinamičnost i stalni razvoj,
- stepen organiziranosti,
- prisutnost elementa inostranosti,
- vještine prilagođavanja novonastalim društvenim i političkim promjenama, kao i ekonomskim odnosima u društvu.⁸

Ekološki kriminal je u zadnje vrijeme sve izraženiji u podacima zvaničnih organa, ali se ne smije izuzeti činjenica da postoji i onaj broj ekoloških krivičnih djela koja nisu otkrivena i dokazana. "Tamna brojka" ekološkog kriminala svakako utječe na masovnost kao karakteristiku ovog vida kriminala. Neotkrivenost ekološkog kriminala postoji iz razloga što je jedan dio ovih krivičnih djela izvršen, ali je izostala posljedica, a samim tim djelo je ostalo neotkriveno, kao i njegov izvršilac. Također, "tamna brojka" ekološkog kriminala može da postoji i iz razloga što se posljedica izvršenja krivičnog djela nije javno manifestirala ili nije odmah nastupila. Dinamičnosti ekološkog kriminala proizlazi iz stalnog razvoja proizvodnih snaga, izgradnje suvremenih industrijskih giganta, moderne urbanizacije i otkrivanje novih energetske izvora.

Organiziranost predstavlja jednu od najopasnijih karakteristika ekološkog kriminala. Ekološki kriminal je po svojoj prirodi nerijetko transnacionalnog karaktera i javlja se i kao posebna vrsta organiziranog kriminala. U tim slučajevima manifestira se kao trgovanje prirodnim resursima, nelegalnom trgovinom

⁸ Goran Amidžić, Darko Čulum, Vitimir Petričević: "Definisanje, karakteristike i uzroci ekološkog kriminaliteta" – Zbornik radova, Visoka škola unutrašnjih poslova, Trebinje, 2014., str. 37.

biljkama i životinjama, nedozvoljen ribolov, nedozvoljena eksploatacija i trgovina mineralima i dragim kamenjem, drvetom ili opasnim otpadom, itd.

Kada se spominje elemenat inostranosti, do sada je sigurno jasno da se zagađivanje ne može zaustaviti administrativnim putem i državnim granicama. Kada se razvija privreda, u prvom planu je ekonomski efekt tog razvoja, dok je zaštita životne sredine u drugom planu, tako da se ekološki kriminal vješto prilagođava društveno-političkim i ekonomskim odnosima i zakonskim propisima koji reguliraju ovu problematiku.

Utvrđivanje uzroka ekološkog kriminaliteta je od izuzetnog značaja, jer je opće poznato da se negativna pojava najbolje suzbija ako se efikasnim metodama djeluje direktno na njene uzroke.

Najvažniji uzroci ekološkog kriminala su:

- parcijalna i nepotpuna pravna regulativa, rascjepkanost nadležnosti i ovlaštenja na određene organe, nestručnost i nedovoljnost kadrova za ekološku problematiku, nedovoljna tehnička opremljenost organa, nezadovoljavajuća preventiva i represiva nadležnih organa,
- zapostavljena suradnja i zajednički rad ovih organa, kao i razni politički i ekonomski utjecaji bez pravnog osnova.⁹

5. EUROPSKO EKOLOŠKO KRIVIČNO PRAVO, SA OSVRTOM NA DIREKTIVU O EKO-KRIMINALU 2008/99/EC

Koncept europskog ekološkog krivičnog prava čvrsto je ustanovljen usvajanjem Direktive 2008/99/EC o zaštiti životne sredine kroz okvire krivičnog prava. Europska komisija je, vođena idejom o nužnosti uspostavljanja minimuma standarda u prevenciji i sprječavanju ekološkog kriminala, još u martu 2001. godine podnijela prijedlog spomenute direktive na razmatranje i usvajanje Europskom vijeću. Bit prijedloga se sastojala u namjeri da se države članice obavežu da će ozbiljne, namjerne ili nehatne, povrede ekoloških pravnih propisa Europske Unije tretirati kao krivična djela, jer se jedino primjenom krivičnog prava može utjecati na efikasniju primjenu ekološko pravnih normi.

Ovakav pristup je iz korijena mijenjao tradicionalni model sprovođenja i primjene Europskog ekološkog prava, koji je počivao na principu da europske

⁹ Mile Matijević, Šefik Smlatić: “Nacionalni park Una na granici Evropske unije i Bosne i Hercegovine, kao ekološki izazov”, Međunarodna naučnostručna konferencija “Suzbijanje kriminaliteta i evropske integracije, s osvrtom na ekološki kriminalitet”, Trebinje, 2014., 181

ekološka regulativa stvara pravne norme ali države članice zadržavaju slobodu izbora načina kako će ih na svojim teritorijama implementirati, odnosno na koji način će sankcionirati povrede tih normi. Prijedlog Direktive nije naišao na pozitivnu reakciju Europskog vijeća, najvjerojatnije upravo iz razloga što uvodi prethodno spomenutu izmjenu tradicionalnog modela primjene Europskog zakonodavstva. Zbog toga je u januaru 2003. godine Europsko vijeće usvojilo Okvirnu Odluku o zaštiti životne sredine kroz okvire krivičnog prava. Odlukom je jedino bila predviđena međudržavna suradnja na nivou vlada, policija, pravosuđa i upravnih organa u sprječavanju i suzbijanju ekološkog kriminala. Očigledna i nepomirljiva razlika u stavovima Komisije i Vijeća oko pitanja suštinskog koncepta Europskog ekološkog krivičnog prava nije mogla biti godinama pomirena i njihovo razmimoilaženje je rezultiralo sporom pred Europskim sudom pravde, na inicijativu Komisije protiv Okvirne Odluke Vijeća. Stav Europskog suda pravde, iznijet u presudi, konstituira pravo Komisije da zahtijeva od država članica primjenu krivičnih sankcija za ekološke štete, s tim da nije ujedno ovlaštena i da nalete konkretne vrste i visine kazni. Presuda Europskog suda pravde išla je u korist stava Komisije i njome je poništena Okvirna Odluka Vijeća, čime je otvoren put za podnošenje novog prijedloga Direktive Komisije koji je prihvaćen i od Vijeća i od Europskog parlamenta.

Direktiva 2008/99/EC o zaštiti životne sredine kroz okvire krivičnog prava je formalno usvojena 24. oktobra 2008. godine i morala je biti inkorporirana u okvire nacionalnih zakonodavstva država članica EU do decembra 2010. godine.¹⁰

6. RAZLOZI ZA USVAJANJE DIREKTIVE O ZAŠTITI ŽIVOTNE SREDINE KROZ OKVIRE KRIVIČNOG PRAVA I NJEN SUŠTINSKI ZNAČAJ

Ekološko pravo Europske unije je staro više od 30 godina. Za to vrijeme je stupilo na snagu preko 200 direktiva koje reguliraju pitanja zaštite životne sredine koje, međutim, još uvijek nisu "pokrile", odnosno pravno zaštitile sve postojeće oblasti u domenu spomenute problematike.¹¹ Sa druge strane, postojeća ekološka regulativa mora biti implementirana na efikasan način, i to je jedan od osnovnih razloga zbog čega je Europska komisija predložila usvajanje direktive koja će države članice EU obvezati da sankcioniraju najozbiljnija krivična djela protiv životne sredine, jer smatra da se jedino ovakvom vrstom mjera može doći do kontinuirane,

¹⁰ Marija Pleić: "Kazneni progon i istraživanje kaznenih djela protiv okoliša", Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, Split, 2016., broj 2, str. 604

¹¹ Mile Matijević, Šefik Smlatić: "Nacionalni park Una na granici Evropske unije i Bosne i Hercegovine, kao ekološki izazov", Međunarodna naučnostručna konferencija "Suzbijanje kriminaliteta i evropske integracije, s osvrtom na ekološki kriminalitet", Trebinje, 2014., str. 189

pravilne i efikasne primjene svih ekoloških pravnih propisa. Nerijetko države članice, iz raznoraznih razloga, nekorektno primjenjuju standarde i izvršavaju obveze propisane ekološkim direktivama. Razlog za to je ili težnja da se zaštite interesi nacionalnih industrija ili jednostavna nemogućnost države da ispuni administrativne obveze koje su u korelaciji sa njenom obvezom implementacije direktive. Također, dosadašnja praksa je pokazala da postoje velike razlike u vrsti i visini krivičnih sankcija za ista ili slična ekološka krivična djela u pojedinačnim državama članicama EU, što je u okvirima jedne ovako ojačale nadnacionalne tvorevine svakako nužno ujednačavati.

Čvrst stav Komisije je da u mnogim slučajevima samo zapriječenost krivičnim sankcijama može dovesti do željenog odgovarajućeg efekta u cilju zaštite životne sredine, jer odašilje znatno jači signal potencijalnim prekršiocima propisanih normi. Istodobno, treba naglasiti i neospornu činjenicu da je krivično gonjenje znatno snažnije sredstvo suzbijanja svih oblika neželjenih ponašanja (pa tako i u oblasti ekologije) od mjera predviđenih u okvirima upravnog ili građanskog prava. Prepoznajući i prihvaćajući navedene razloge, Komisija je ustanovila i kroz okvire Direktive 2008/99/EC učinila obveznim primjenu osnovnih standarda u okvirima nacionalnih krivičnih zakonodavstava država članica. Direktiva sadrži listu ekoloških krivičnih djela koja, ukoliko su izvršena (ili je njihovo izvršenje pomagano ili poticano) u namjeri ili iz krajnje nepažnje, kao takva moraju biti definirana nacionalnim zakonima država članica. Države članice će osigurati da se sljedeći protiv zakoniti poduhvati klasificiraju kao krivična djela / prekršaji, ukoliko su izvršeni sa namjerom ili iz krajnje nepažnje: - ispuštanje, emisija ili odlaganje čvrstog materijala ili ionizirajuće radijacije u zrak, zemljište ili vodu, koje dovodi ili može dovesti do smrti ili ozbiljnih povreda ljudi, odnosno suštinski nanosi štetu kvaliteti zraka, zemljišta ili vode i biljkama i životinjama; - sakupljanje, transport, oporavak ili odlaganje otpada, uključujući i nadzor nad takvim operacijama i kasniju brigu o deponijima, kao i sve aktivnosti koje se poduzimaju u svojstvu dilera i brokera (menadžment otpada), a koje dovode ili mogu dovesti do smrti ili ozbiljnih povreda ljudi, odnosno suštinski nanijeti štetu kvaliteti zraka, zemljišta ili vode, kao i biljkama i životinjama;

- rad fabrike u kojoj se odvijaju opasne aktivnosti ili u kojoj se upotrebljavaju ili skladište ili pripremaju za skladištenje opasne supstance koje izvan fabrike dovode ili mogu dovesti do smrti ili ozbiljnih povreda ljudi, odnosno suštinski nanijeti štetu kvaliteti zraka, zemljišta ili vode, kao i biljkama i životinjama;

- proizvodnja, obrada, upotreba, držanje, skladištenje, transport, uvoz, izvoz ili odlaganje nuklearnih materijala ili drugih otrovnih radioaktivnih supstanci koje dovode ili mogu dovesti do smrti ili ozbiljnih povreda ljudi, odnosno suštinski nanijeti štetu kvaliteti zraka, zemljišta ili vode, kao i biljkama i životinjama;

- ubijanje, uništavanje, posjedovanje ili uzimanje primjeraka zaštićenih vrsta divljeg životinjskog ili biljnog svijeta, izuzev slučajeva kada se takvi poduhvati izvode spram zanemarivog stepena kvantiteta tih vrsta ili imaju zanemarivi utjecaj na njegovo očuvanje;

- trgovina zaštićenim biljnim i životinjskim vrstama ili njihovim dijelovima i derivatima, izuzev slučajeva kada se takvi poduhvati izvode spram zanemarivog stepena kvantiteta tih vrsta ili imaju zanemarivi utjecaj na njihovo očuvanje;

- svaki poduhvat koji ima značajan utjecaj na izmještanje staništa unutar zaštićene zone;

- proizvodnja, uvoz, izvoz, plasiranje na tržište ili upotreba supstanci koje uništavaju ozonski omotač.⁹ Države članice su dužne da osiguraju efikasno, srazmjerno i odgovarajuće kažnjavanje kako fizičkih, tako i pravnih lica za izvršene protiv pravne akte. Naglašena je obveza uvođenja odgovornost pravnih lica za izvršenje protiv pravnih akata u oblasti životne sredine koji su bili usmjereni u pravcu ostvarenja profita ili pribavljanja koristi. Njihova odgovornost može biti krivično-pravne ili druge prirode. Usvojena Direktiva uspostavlja samo minimum standarda koji u oblasti zaštite okoliša moraju biti inkorporirani u nacionalna prava država članica, dok se svakoj od njih pojedinačno ostavlja i velika sloboda u smislu eventualnog strožeg načina kažnjavanja. Procesna pitanja u rješavanju problema ekološkog kriminala, ovlaštenja tužilaštava i sudstva nisu predmet reguliranja Direktive, već su u apsolutnoj nadležnosti nacionalnih pravnih sistema.

ZAKLJUČAK

Priroda je temeljita vrijednost životne sredine u kojoj biodierzitet predstavlja bitne komponente za ekološki kvalitetan život čovjeka. Na području BiH nalaze se značajni raznovrsni prirodni resursi, koje čovjek koristi za svoje potrebe. Raznovrsni prirodni a posebno biološki resursi veoma su osjetljivi na utjecaje koje prouzrokuje čovjek. Raznolika prirodna područja (ekosistemi), te bogatu divlju floru, faunu i fungiju potrebno je zaštititi i time spriječiti tendencije degradacije prirode i sačuvati je za sadašnje i buduće generacije. Zakon o zaštiti životne sredine, je okvirni Zakon kojeg karakteriziraju opći pristupi i načela sa dominantnim sadržajem koji se odnosi na izdavanje ekoloških dozvola. U Zakonu su uključeni značajni principi (načela), koji su postali obvezujući jer se nalaze u međunarodnim konvencijama i europskim direktivama i u europskim zakonima o zaštiti životne sredine.

Više od dvadeset godina kriminolozi, pravnici i sociolozi ukazuju na neophodnost intenzivnog sprječavanja, suzbijanja i sankcioniranja ekološkog kriminala. Istraživači, političari, ekolozi i različite grupe građana izražavaju zabrinutost

zbog djelatnosti i aktivnosti koje suštinski štete prirodi i životnoj sredini. Kada građane pitate šta misle o problemima promjene klime, otpada ili zagađenja zraka i vode, jasno iskazuju svoju želju za većim stupnjem zaštite, što znači da žele usvajanje i sprovođenje zakona koji će im garantirati zdrav i siguran život u svom prirodnom okruženju.

Dakle, svaki vid zagađenja okoliša je neželjena društvena pojava koja u svojim ekstremnim oblicima postaje krajnje opasna ili pogubna. Kada pređe granicu društvene tolerancije zalazi u zonu opće društveno opasnih radnji i više ne može biti sankcionirana društvenom osudom već iziskuje intervenciju države a na teritorij Europe i same Europske unije. Ova intervencija se ogleda u stvaranju pravnog okvira (na nacionalnom i nadnacionalnom nivou) za zaštitu okoliša i sankcioniranje svih akata koji su u suprotnosti sa tom vrstom pozitivno-pravnih normi.

Nezakonitim radnjama se ugrožava ili teže narušava životna sredina, a koje su kao takve predviđene krivičnim zakonom ili eventualno drugim pravnim propisima. Također, definiranje ekološkog kriminaliteta usložnjava neujednačena normativna reguliranost ovog oblika kriminaliteta na globalnom nivou. Ekološki kriminalitet predstavlja suvremeni oblik kriminaliteta, a kao takav njega karakterizira niz osobenosti, od kojih je najvažnija masovnost. Masovnost pojave ekološkog kriminaliteta je izražena u statistikama nadležnih organa, međutim, kada je u pitanju ova problematika, a što su i autori istakli, pojavljuje se "tamna brojka" ekološkog kriminaliteta. Pošto je ekološki kriminalitet u zadnje vrijeme izraženiji oblik kriminaliteta, nadležni organi ovu problematiku ne otkrivaju na vrijeme jer se njene posljedice ne manifestiraju odmah. Uzroci ekološkog kriminaliteta su brojni, a među njima, najvažniji uzrok jeste parcijalna i nepotpuna pravna regulativa ove oblasti kriminaliteta. Ovo je vidljivo i iz samih definicija o ekološkom kriminalitetu. U koliko se bilo koji od ovih uzroka ekološkog kriminaliteta ukloni, samim tim će se i borba protiv ekološkog kriminaliteta unaprijediti, ali isto tako ta borba neće biti u potpunosti efikasna jer će ostati i drugi uzroci koji dovode do ekološkog kriminaliteta. Od izuzetnog značaja je doći do univerzalne definicije ekološkog kriminaliteta. Također, neophodno je utvrditi osnovne karakteristike i uzroke ekološkog kriminaliteta, jer je nužno opšte poznato da se negativna pojava najbolje suzbija ako se efikasnim metodama djeluje direktno na njene uzroke.

LITERATURA

1. Branislav Nedović: "Ekologija životne sredine", Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka, 2008.
2. Goran Amidžić, Darko Ćulum, Vitomir Petričević: "Definisanje, karakteristike i uzroci ekološkog kriminaliteta" - Zbornik radova, Visoka škola unutrašnjih poslova, Trebinje, 2014.
3. Kristina Afrić: "Ekološka svijest - pretpostavka rješavanja ekoloških problema", Ekonomski pregled, 2002., broj 5-6
4. Marija Kostić : "Ekološki kriminal i njegovo suzbijanje", Pravni život, tematski broj Pravo i vreme, br. 10, Udruženje pravnika Srbije, Beograd, 2009. ; 175182
5. Marija Pleić: "Kazneni progon i istraživanje kaznenih djela protiv okoliša", Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, Split, 2016., broj 2; 601-622
6. Mile Matijević, Šefik Smlatić: "Nacionalni park Una na granici Evropske unije i Bosne i Hercegovine, kao ekološki izazov", Međunarodna naučnostručna konferencija "Suzbijanje kriminaliteta i evropske integracije, s osvrtom na ekološki kriminalitet", Trebinje, 2014.
7. www.mzopu.hr
8. www.logincee.org
9. <http://sr.wikipedia.org>

ABSTRACT

The environment protection has recently become an increasingly important area of concern in Bosnia i Hezcegovina. This paper defines the basic determinants of the environmental policy of the European Union. Based on available data, investments, current expenditures and revenues related to environmental protection. Environmental protection is a set of appropriate activities and measures aimed at preventing pollution and pollution, preventing damage, reducing and / or eliminating damage to the environment and restoring the environment to the state before the damage occurred. The European Union has become one of the main actors in environmental policy at the global level, introducing high environmental standards that stimulate innovation and business opportunities and are aimed at preserving natural resources and reducing the negative consequences of human action on the environment. The aim is to provide an adequate level of protection throughout the European Union, without neglecting local factors and economic constraints.

Key words: *environment, environmental protection, principles of sustainable development, development*

CENTRI ZA REHABILITACIJU OVISNIKA KAO SOCIJALNI I SIMBOLIČKI KAPITAL U ZAJEDNICI

Dr.sci. Šahim Kahrmanović¹

Sažetak: Konzumiranje droga spada među najveće probleme današnjice. U današnjem vremenu nesigurnosti, kada se svakim danom na tržištu pojavljuju nove droge i kada profilacija konzumenata droge ne poznaje granice, važna je primjena različitih modela oporavka od ovisnosti. Kada govorimo rehabilitacijskim centrima, posebno onih stacionarnog tipa, njihovoj ulozi u tretmanu ovisnih osoba, moramo imati na umu da, pored materijalnih resursa, koji su neophodni za djelotvoran rad, postoje i drugi, specifični simbolički resursi i forme kapitala, usmjerene na ishod oporavka od ovisnosti i koji centar čine prepoznatljivim. Obzirom da u neoliberalnom ambijentu gotovo sve postaje roba, odnosno, slobodno tržište, značaj simboličke vrijednosti i drugih vrsta kapitala koji čine esenciju rehabilitacijskih centara, sve je veći. Centar za rehabilitaciju nije samo fizički odvojen prostor u kojem borave ovisnici, već predstavlja sklop različitih sadržaja i resursa, koji mu daju specifičan totalitet. U radu će se teorijskom analizom objasniti bitne odrednice rehabilitacijskih centara stacionarnog tipa, koji, pored neophodnih materijalnih resursa, imaju svoju artikulaciju i u sferi socijalnog kapitala.

Ključne riječi: centar za rehabilitaciju ovisnika; socijalni kapital; kultura i filozofija oporavka

1 Doktor socioloških nauka, šef službe u JU Terapijska zajednica Kampus KS, docent na Univerzitetu modernih znanosti Mostar, docent na Sveučilištu Hercegovina, profesor visoke škole UNION u Mostaru.

UVOD

Širenje upotrebe narkotika, te mogućnosti njene nabavke, nameće obavezu ustanovama koje se bave procesom oporavka od ovisnosti da traže svoje mjesto na tržištu. Aktualni oblici tretmana ovisnika su liječnički i alter nativni oblici tretmana. Liječnički tretman se sastoji od korištenja zamjenskih, supstitucijskih, lijekova u cilju prestanka konzumiranja droge. U svijetu postoji i vid rehabilitacije koji je dosta razvijen i dio je koncepta pod nazivom harm reduction - smanjenje štete, koji podrazumjeva strateški i planski osmišljene javne zdravstvene politike u cilju smanjenja negativnih posljedica povezanih sa različitim oblicima ljudskog ponašanja, u ovom slučaju konzumiranja droga. Pored pomenutog, supstitucijskog liječenja, sve više se popularizuje i klinička ugradnja "blokatora" čija se funkcija, također, ogleda u namjeri da njihova ugradnja u organizam ovisnika umanjuje ili neutrališe želju za konzumiranjem droge. Evidentno je da pomenute vrste liječničkog tretmana iziskuju velika finansijska sredstva, tako da strategije određenih država, zbog ekonomske dobiti od distribucije supstitucijskih lijekova slabo ili gotovo nikako na primjenjuju neki drugi vid tretmana i rehabilitacije ovisnika. Tu mislim na pojavu psihosocijalnih oblika tretmana u centrima za rehabilitaciju, najčešće u vodu stacionarnog smještaja ovisnika. Najzastupljeniji oblik stacionarnih oblika rehabilitacijskih centara za tretman ovisnika jeste i terapijska zajednica. Pored aktivnosti usmjerenih na uspostavljanje apstinencije od droge, ovi centri nude sigurno okruženje, sa svim svojim resursima i kapitalom, te predstavljaju ambijent bez droge, profesionalan pristup u učenju prosocijalnih obrazaca ponašanja, smisleniji život, usvajanje prihvatljivih životnih vrijednosti, koje će olakšati reintegraciju ovisnika u društvo i lokalnu zajednicu.

CENTRI ZA REHABILITACIJU OVISNIKA STACIONARNOG TIPA

Centri za rehabilitaciju ovisnika stacionarnog tipa ili sa smještajem, kao što je terapijska zajednica, predstavljaju relativno noviji način tretmana i oporavka od zloupotrebe droge. Ovaj model tretmana ovisnih osoba je aktualan poslednjih nekoliko decenija i prošao je kroz mnoge faze i promjene načina rehabilitacije ovisnika, ali je njegovo primarno opredjeljenje ostalo isto. To je stacionirani oblik tretmana ovisnika i danas je veoma važna faza cjelokupne rehabilitacije. Najvažniji cilj ovakvih centara jeste pomoći ovisnoj osobi da se oslobodi ovisnosti i pokuša živjeti u društvu bez konzumiranja droge. Američki Nacionalni Institut za zloupotrebu droga ovakve centre definiše "kao ustanovu koja koristi hijerarhijski model s fazama liječenja koji odražava povišene nivoe lične i socijalne odgovornosti.

Uticaj koji je posredovan preko različitih grupnih procesa, koristi se za

pomoć osobama da se nauče asimilirati u društvo i za razvoj učinkovitih socijalnih vještina.”(preuzeto sa: <https://www.drugabuse.gov/publications/research-reports/therapeutic-communities/what-are-therapeutic-communities>). Evropska Federacija terapijskih zajednica ovako definiše terapijsku zajednicu: „Terapijska zajednica predstavlja dizajniran tretman koji je prvenstveno usmjeren na oporavak od zloupotrebe psihoaktivnih supstanci kroz lični rast i koji zahtjeva apstinenciju od supstanci koje utiču na raspoloženje, uključujući i ilegalno uzimanje lijekova koji se mogu koristiti samo uz liječnički nadzor (morfij, tramal i sl.)”(preuzeto sa: <https://eftc.ngo/organisation/#standards>). Terapijska zajednica se po mnogo čemu razlikuje od drugih oblika tretmana ovisnika. Bitno je naglasiti da je dolazak u terapijsku zajednicu, u biti, dobrovoljan, međutim centri se koriste i za sprovođenje sigurnosne mjere obaveznog liječenja ovisnosti ili za izvršenje alternativnih krivičnih sankcija, poput rada za opće dobro na slobodi. Ove institucije su dizajnirane tako da naglašavaju zajednički život unutar zajednice. Broj osoba koje borave u zajednici zavisi od njenog modela, kao i od fizičkih mogućnosti objekata. U fazama tretmana nastoji se motivisati na ovisnike da sami postanu ključni faktori promjene. Tretman svojim sadržajem teži da utiče na ponašanja, stavove, spoznaje kod ovisnika koje su povezane sa upotrebom droge, te štetnosti ovisničkog načina života. Akcenat boravka u ustanovi je na promovisanju pozitivnih životnih vrijednosti, kao resursa i kao oblika kapitala. To podrazumjeva rehabilitaciju i ponovno uspostavljanje zdravog načina života i prihvatanje novih vrijednosti, kao kapitala, te fizički i emocionalni oporavak. Na važnost centra za rehabilitaciju, kao bitnog agensa promjene, utiče i princip samopomoći. Samopomoć podrazumjeva potrebu da pojedinac u tretmanu i rehabilitaciji doprinosi na promjeni svog stanja. Preuzimanje odgovornosti za lični oporavak, ali i pozitivan primjer prema drugim osobama, koristeći resurse centra kao kapital, predstavlja važan aspekt vlastitog oporavka.

Za sve rehabilitacijske centre bitno je naglasiti da su to motivirajuće sredine bez droge, a od osoba u tretmanu se očekuje pridržavanje postavljenih normi i pravila življenja, odnosno, afirmacija osjećaja pripadnosti. Ta pravila i norme imaju za cilj da utiču na mijenjanje devijantnih oblika ponašanja i razmišljanja, a što se čini kroz različite oblike individualnog i grupnog rada, radne i okupacione terapije, sport i rekreaciju, izgradnju socijalnih vještina, prevenciju recidiva, rad sa porodicom, učenje socijalnih vještina, prevenciju recidiva. Za vrijeme boravka na odvikavanju, osoba ovisna ima priliku da pronađe ponovo sebe, da se identifikuje sa vrijednostima i filozofijom centra, da izgradi osjećaj pripadnosti u podržavajućem okruženju, da nauči upravljati svojim osjećajima, da razvije komunikacijske vještine, da ima zdrav odnos prema sebi i socijalnoj okolini. U odnosu na metodologiju rada, skoro svi rehabilitacijski centri imaju slične faze tretmana, koji počinju adaptivnim periodom, zatim fazom rehabilitacije i završnom fazom koja uključuje

resocijalizaciju i nerezidencijalni boravak u zajednici, te socijalnu integraciju u društvo. Savremeni rehabilitacijski centri uključuju rad sa različitim kategorijama ovisnika, poput beskućnika, maloljetnika, žena, rad u zatvorskom okruženju. Ovakvi centri su sredine u kojima se vodi dinamičan život, uspostavljaju socijalni odnosi, preuzimaju socijalne uloge. Postoji niz pitanja sa kojima se rehabilitacijski centri moraju kontinuirano suočavati u vezi sa održavanjem svoje relevantnosti. Najčešće se odnose na prihvatanje inovacija i unapređenje programa tretmana, pogotovo u vremenu globalizacije i komercijalizacije. Organizacijski kao i operativno ovakvi centri su prošli nekoliko transformacija izazvanih promjenljivim uslovima najprije u poslovnom, a zatim i sociokulturnom okruženju, kao što je kontinuirana pojava novih vrsta droga, promjenljiv profil klijenata, problemi javnoga zdravstva vezanih za politike prema drogama, nove tehnologije liječenja, sve izraženije predrasude društvene i lokalne zajednice prema ovisnicima, poteškoće reintegracije ovisnika u društvo i sl. Zato je neophodno istaći one dimenzije i resurse ovakvih centara koji je čine vrijednim resursom i kapitalom kako simboličke tako i socijalne perspektive. Glavni izvor društvene moći su, ekonomski kapital, u svojim različitim oblicima, kulturni kapital, a takođe i simbolički kapital, oblik koji poprimaju različite vrste kapitala kada su spoznate i priznate kao legitimne (Spasić, 1998).

POJAM SOCIJALNOG KAPITALA

Prema francuskom sociologu Pjeru Bourdjeu, socijalni kapital predstavlja skup stvarnih ali i potencijalnih resursa povezanih u trajnu mrežu više ili manje institucionalnih odnosa, od međusobnog upoznavanja do članstva u skupinama koje, sa druge strane, pružaju podršku kolektivnog vlasništva nad tim kapitalom svakom članu, te odobravaju njegovo korištenje u različitim namjenama. Takvi odnosi mogu egzistirati u praktičnim stanjima, u materijalnoj i simboličkoj razmjeni, koja pomaže održavanju grupe. Mogu biti i socijalno ustanovljeni i zajamčeni primjenom zajedničkog imena ili statusa, sa cijelim setom intuitivnih radnji istovremeno dizajniranih da oblikuju i informišu one na koje se i odnose. Količina socijalnog kapitala koji određena skupina posjeduje zavisi i od veličine uspostavljenih međusobnih mreža koje se mogu mobilizirati, te od količine bilo koje vrste kapitala koji posjeduje svaki član pojedinačno. To znači da, iako je socijalni kapital relativno nesvodiv na ekonomski ili kulturni kapital, on nikada nije potpuno neovisan, jer sve potencijalne razmjene pretpostavljaju ponovno priznavanje minimum kapitala, odnosno jer se vrši multiplikacijski učinak na kapital koji se posjeduje sam po sebi. (Richardson, 1986).

Reprodukcija socijalnog kapitala znači neprestani napor društvenosti, kontinuirani sistem razmjena u kojima je priznanje zapravo kontinuirano potvrđivanje.

Svaka grupa ima svoje, manje ili više, institucionalizirane oblike delegiranja koji omogućuju koncentrisanje ukupnog socijalnog kapitala, što je i osnova postojanja bilo koje forme društvene grupe. Također, grupe određuju i predstavnika koji će zastupati grupu, djelovati u njeno ime, te uz pomoć zajedničkog kapitala graditi moć grupe i osjećaj pripadnosti.

Ovisno o području u kojem funkcionira, i po cijenu troškova transformacije koji su preduslov njegove djelotvornosti na terenu, kapital se može predstaviti u tri temeljna oblika: kao ekonomski kapital, koji se direktno može pretvoriti u novac i institucionalizirati u formi vlasničkih odnosa, kao kulturni kapital, koji je moguće konvertovati u određenim uslovima u ekonomski kapital, te može biti institucionaliziran u formi obrazovnih vještina, i kao socijalni kapital, sastavljen od društvenih obaveza, koji je također moguće promijeniti u ekonomski kapital, ali u određenim okolnostima. (Bourdieu, 1997) Sva tri pomenuta oblika kapitala mogu se identificirati sa simboličkim kapitalom.

“Budući da simbolički kapital nije ništa drugo do spoznat i priznat ekonomski ili kulturni kapital, kada biva spoznat prema kategorijama opažanja koje on nameće, odnosi simboličkih snaga teže da podražavaju i podupiru odnose snaga koji čine strukturu društvenog prostora.” (Spasić, 1998:154). Simbolički kapital, na koji se ovdje misli, predstavlja određenu vrstu moći utemeljenu ne u finansijskim i isključivo materijalnim resursima, već na drugim kvalitetama, atributima i postignućima. Ovakav kapital ravnopravno funkcionira kao i ekonomski, te može biti razmjenjen za konkretne i apstraktne stvari. Pod tim se misli na mnoge atribute i resurse zasnovane na znanju, vještinama, postignuću, uspjehu ili ugledu. “U suštini, vrijednost nekog objekta je uvijek suma simboličkog i drugog kapitala. Moć individue u društvu je suma ekonomske i simboličke moći. Simbolički kapital se uvijek definira sistemom u kojem se vrednuje. Različiti sistemi vrednuju isti objekt različito.” (preuzeto sa: <http://informal.blogger.ba/arhiva/2008/02/12/1378900>). Zbog toga, rehabilitacijski centri moraju svoj koncept učiniti prepoznatljivim i sigurnim, te ga prezentovati kao vrijednost i kapital.

MISIJA I VIZIJA CENTRA KAO KAPITAL

Bitna obilježja, kojima rehabilitacijski centar postaje prepoznatljiv i originalan, očituju se u njegovoj misiji i viziji, procesima usklađenim sa savremenim znanstvenim tokovima. Da bi misija i vizija imale pozitivan efekat, značajno je izgraditi osjećaj pripadnosti filozofiji centra na kojoj je zasnovan koncept tretmana. Taj osjećaj je prisutan kada ljudi prepoznaju da im je mjesto jednih uz druge, odnosno, kada se gradi međusobno povjerenje, kao bitan elemenat oporavka. Pomenuti osjećaj pripadnosti uključuje i svijest i brigu o drugima, kao recipročan

mehanizam. Uz osjećaj pripadnosti, osoba se doživljava i prihvata onakva kakva zaista jeste, kao jedinstvena figura u svom psiho-socijalnom, fizičkom, duhovnom kapacitetu, kao kompleks sa svojim nadama, snovima, životnom iskustvom. Zajednička vizija postoji kad ljudi prepoznaju da ih zajedno vežu isti sistemi vrijednosti. “U naše vreme, neopipljivo je ono što zaista vrijedi. Vrijednost neopipljivog utiče na svaki posao i svaki aspekt društva i života.” (Riderstrale, Nordstrom, 2004: 113).

Uz zajedničku viziju, pripadnici određene kulture oduševljeni su ciljevima koje žele postići. Zajednička vizija podrazumjeva i osjećaj aktivne uključenosti. Pozitivnim ishodom ljudi traže mogućnosti umjesto prepreka, snagu umjesto slabosti u nekome ili nečemu drugom. Ovakav ishod je rezultat postojanja vjere u konstruktivnu promjenu i oslikava organizacijske i individualne prednosti. On je rezultat korištenja pojedinačnih i organizacijskih snaga u rješavanju problema. U budućnosti, prosperirati će samo oni proizvodi koji se ne predstavljaju kao roba već kao koncepti; brend kao doživljaj, kao životni stil. (Klajn, 2003). Sinergijom popularnih i kvalitetnih programa, rehabilitacijski centri se mogu obogatiti sa mnogim pratećim sadržajima, u cilju pozitivnog i sigurnog oporavka. Pored oporavka od ovisnosti, danas je moguće, paralelno tretirati i druge bolesti i poremećaje modernog svijeta, kao što su stres, konzumiranje duhana, problem kockanja, ovisnost o internetu.

PROGRAM OPORAVKA KAO JEDINSTVEN KAPITAL

“Simbolička moć, koja se najčešće ispoljava kao moć određivanja grupa, zasniva se na dva uslova. Kao prvo, kao i svaki oblik stvaralačkog govora, simbolička moć mora biti utemeljena na posjedovanju simboličkog kapitala. Moć da se drugima nametne jedno viđenje, staro ili novo, društvena podjela, zavisi od društvenog autoriteta stečenog u prethodnim borbama. Simbolički kapital je kredit, to je moć dodjeljena onima koji su stekli dovoljno priznanja da budu u mogućnosti da nametnu priznavanje: konstitutivna moć, moć da se stvori jedna nova grupa posredstvom mobilizacije, ili da se ona zastupa, da se govori u njeno ime kao ovlašteni portparol, može biti dobijena samo na kraju dugog procesa institucionalizacije. Kao drugo, simbolička djelotvornost zavisi od toga koliko je predložena perspektiva utemeljena u stvarnosti.” (Spasić, 1998:156). Realnost programa oporavka jeste glavna odlika njegove uspješne primjenjivosti u praksi.

Od strukture programa zavisi i njegova učinkovitost, ali i da li će određeni terapijski koncept postati primarni i principijelni modus rada. Da bi program pokazao svoju učinkovitost, neophodno je da posjeduje fleksibilnost i prilagodljivost klijentima. Zbog toga, program treba sadržavati sve bitne faze, kao smjernice za uspješan oporavak. Uspješan program podrazumijeva primjenu različitih metoda

i tehnika kojima se utječe na bihevioralne, psihološke, socijalne i kognitivne promjene. S obzirom da se ovisnost najčešće definira kao poremećaj cijele osobe, praćen naučenim nepoželjnim ponašanjem, program treba ponuditi sveobuhvatne, organizirane i kontinuirane korekcije osobe, kako bi se prihvatio zdrav životni stil. Da bi se ovakav ambijent ostvario, potrebno je izgraditi terapijsko okruženje sa socijalizirajućim normama i vrijednostima, postaviti hijerarhijsku socijalnu strukturu, koja definiše pozicije i uloge, ponuditi set uvjerenja i filozofija „ispravnog življenja“, unutar čijeg konteksta se odvija proces promjene. Kapitalna faza u tretmanu ovisnih osoba jeste faza resocijalizacije. Uspješnoj resocijalizaciji i reintegraciji u lokalnu zajednicu, posvećuje se pažnja već od prvih dana oporavka osobe. Resocijalizacija je opšti naziv za postupke i procese koji dovode do društveno poželjnih promjena u stavovima, vrijednostima i ponašanju osoba kod kojih socijalizacija nije bila uspješna, što je uobičajeno kod osoba koje su zloupotreblyavale drogu. Postupci koji se primjenjuju i procesi koji se odvijaju tokom resocijalizacije trebali bi dovesti do takvih promjena koje omogućuju osobi uključivanje u socijalnu sredinu i normalno funkcionisanje u društvu. Proces socijalne integracije je sistemski proces povratka u lokalnu životnu zajednicu, normalne životne tokove, ali sa već usvojenim socijalnim vještinama i zdravim pogledom na život. Značaj lokalne zajednice je presudan prilikom pružanja podrške osobi nakon tretmana, presudan u rušenju predrasuda prema ovisnicima i u programskom i planskom obezbjeđivanju resursa za nastavak produktivnog života.

LJUDSKI RESURS U PROGRAMU OPORAVKA KAO KAPITAL

Model oporavka u rehabilitacijskim centrima podržava gledište da stručno osoblje treba da obuhvata multidisciplinarni tim stručnog kadra (psiholozi, socijalni radnici, medicinski radnici, sociolozi, pedagozi i dr.) koji bi trebali imati profesionalne nadogradnje za rad u i određeni broj klijenata koji su uspješno završili tretman i izrazili želju za nastavkom edukacije i rada sa ovisnicima. Profesionalno osoblje je faktor koji upravlja cjelokupnim programom. Često se naziva i kliničko osoblje ili osoblje tretmana, odnosno, osoblje podrške. Ovo osoblje je odgovorno za sve aktivnosti i strukturu života u centru. Osoblje preuzima bitnu odgovornost u upravljanju cijelim modelom i programom. Njegova uloga jeste da podstiče i vodi klijente kroz sve faze programa, da se postavi kao racionalni autoritet ali i da sankcioniše neprikladno ponašanje. Oni aktivno pomažu klijentima podstičući ih na pronalazke alternativnih oblika života, sasvim drugačijeg od onog koji su vodili do početka oporavka.

Također, profesionalno osoblje ima odgovornost za provedbu tretmana i status svakog klijenta. Oni nadziru i ocjenjuju svakog klijenta, nadgledaju sve u programu, kontrolišu strukturu i aktivnosti, provode sve oblike terapija, organizuju

društvene i rekreacijske projekte, uspostavljaju kontakt sa porodicama, vrše monitoring i evaluaciju. Profesionalno osoblje daje podršku u smislu daljeg obrazovnog angažmana klijenata. Uloge osoblja, kao socijalnog kapitala, obično podrazumijevaju istupanje iz uobičajenih uloga stručnog osoblja. Tradicionalne uloge stručnog osoblja se stavljaju u kontekst multidisciplinarnog modela formiranja tima. U ovakvom pristupu izgradnje tima, stručno osoblje često radi zajedno sa bivšim ovisnicima u svakodnevnim poslovima za vrijeme oporavka. Oni moraju znati i razumjeti kako program funkcionira, znati trenutnu strukturu, primati i davati povratne informacije na sastancima osoblja, koristiti i pomagati sastanke. U ovakvom modelu organizovanja osoblja, svaki uposlenik doprinosi, svojom linijom ekspertize poboljšanju stanja svakog klijenta i općem dobru. (Perfas, 2004). Klijenti predstavljaju bitnu komponentu u strukturi oporavka. Obzirom na njegov status u programu, klijent zauzima odgovarajuće mjesto u hijerarhiji (lider, dežurni i sl.). Pozicija klijenta u hijerarhiji je supervizirana od strane profesionalnog osoblja. Kada su u pitanju klijenti, njihov status se može posmatrati iza dva konteksta. Klijentov status obzirom na vrijeme u programu i status klijenta obzirom na nivo programa. To se oslikava njegovim stvarnim položajem, pogodnostima i beneficijama koje ima i ne predstavlja samo simboličko značenje. Organizacijske granice u odnosu profesionalno osoblje klijenata su jasne. Granica također utvrđuje limite za ponašanje davanjem jasnih uputa za očekivana ponašanja svih članova zajednice. Uloga svakog člana je diktirana njegovim položajem u društvenoj i statusnoj hijerarhiji.

KULTURA I FILOZOFIJA OPORAVKA KAO KAPITAL

Kultura unutar centra je skup zajedničkih ciljeva u jednoj određenoj grupi ljudi i njihovim socijalnim sistemima, koja služi kao temelj za njihov organizovani način života. Supkulture posjeduju ključne osobine dominantne kulture ali i karakteristike svojstvene podgrupi većeg društva. U ovom pogledu, rehabilitacijski centar je supkultura okarakterizirana pozitivnim skupom normi i prosocijalnih vrijednosti. „To je kultura antidroge i antikriminala, radikalno odvajanje od sistema vrijednosti ovisnika o drogi sa ulice. Usklađenost sa normama i pravilima zahtijeva efikasnu orijentaciju i artikulaciju životnog stila, efektivan sistem nadzora i sistem sankcija za pojačanje saradnje i odvratanje od devijacija.“ (Perfas, 2004: 12).

U suštinskom smislu, bitna odrednica kulture oporavka od ovisnosti jeste kompletan zaokret u prihvatanju sistema vrijednosti od strane ovisnika. To podrazumijeva napuštanje sistema vrijednosti ovisničke supkulture i često devijantnih oblika ponašanja. Kultura i filozofija oporavka znači prihvatanje društveno-prihvatljivih normi i pravila ponašanja, te pozitivne životne orijentacije. Kultura i filozofija oporavka imaju za cilj uspostavljati trezvenosti, održavanje i promociju ispravnog življenja. Snažan impuls kulture oporavka vidi se u, kako pisanoj tako i

nepisanoj, filozofiji centra. Ta filozofija obuhvata uvjerenja i poglede na svijet, za vrijeme boravka u centru. Rehabilitacijski centri se, ukoliko imaju pozitivan kurs, uvijek sučeljavaju sa svojom socijalnom okolinom i iz nje se izvlače zbog svoje socijalne organizacije i kulturnog utemeljenja. Vanjski izgled, kao što su rituali ili tradicije koncepta tretmana, forma po kojoj se izražava, može da se mijenja od kulture do kulture, ali ne i izvorna uloga i poziv procesa rehabilitacije.

SAMOPOMOĆ U OPORAVKU KAO KAPITAL

Najvažniji samoorganizirajući faktor u oporavku od ovisnosti je koncept samopomoći. Ona definiše kontekst i socijalnu organizaciju u kojoj svaki pojedinac preuzima ulogu, reaguje na određeni način i ispunjava očekivanja dodijeljena toj ulozi. "Koncept samopomoći opisuje primat lične inicijative i truda osobe koja traži oporavak od ovisnosti. On opisuje socijalni pristup ljudskim problemima, kao što je ovisnost, koji naglašava oslanjanje i na pojedinačne i na grupne resurse da bi se modificirala ponašanja i usvojile prilagodljivije vještine u prevazilaženju ličnih problema." (Perfas, 2004:10). Umjesto da se oslanja isključivo na intervencije terapeuta, pristup samopomoći se oslanja na pojedince koji pomažu jedni drugima. Ova konstatacija bitno određuje samopomoć kao resurs i kapital u odnosu na druge aspekte tretmana. Samopomoć kao kapital polaže socijalni temelj po kojem odnosi između jednog i drugog klijenta, klijenta i osoblja, i osoblja sa drugim osobljem treba da se dešavaju kao jednaki entiteti.

ODNOS CENTRA SA OKRUŽENJEM KAO KAPITAL

Jedan od presudnih faktora prepoznatljivosti rehabilitacijskih centara, kao oblika tretmana ovisnih osoba, jeste otvorenost prema spoljašnjem svijetu. Komunikacija sa real-world situacijom predstavlja potpuno zdrav i nov način rušenja predrasuda i skidanja etiketa sa samog tretmana i klijenata. Kvalitetan je program koji klijentima nudi aktivno učešće u procesu odvikavanja. Komunikacija sa sličnim ustanovama, odgojno-obrazovnim institucijama i cjelokupnom lokalnom zajednicom nudi mogućnost aktivnog učešća klijenta u procesu rehabilitacije, odnosno, ponovne integracije u društvo, što je primarni cilj cjelokupnog tretmana i oporavka. Uspostavljanje kvalitetnih odnosa i sa medijima, te njihovo aktivno učešće u promovisanju zdravog načina života, omogućava izrazitu dinamiku u cilju podizanja svijesti lokalne zajednice o problemima ovisnosti ali i mogućnostima oporavka. "Zahvaljujući moći partnerstva, ubrzo ćemo biti svjedoci sve brojnijih dinamičnih sazrijevanja stručnosti i znanja. Veća globalna mobilnost ubrzaće ovaj proces." (Riderstrale, Nordstrom, 2004: 239). Moć interneta omogućava lakše informisanje o samoj prirodi ovisnosti, oblicima tretmana, info-desk usluge pa čak i

konkretnije oblike pomoći ovisnim osobama, što je posebno aktuelno u vremenima pandemije. Uvođenje multimedijalnih i virtualnih sadržaja u oporavak nameće snažan odgovor konkurentnim oblicima liječenja. Transparentnost predstavlja jednu od glavnih odlika današnje informacione tehnologije, a sa aktivnostima ovakvih institucija treba kontinuirano upoznavati javnost.

REHABILITACIJSKI CENTAR KAO BREND

“... I oni koji posjeduju jak simbolički kapital, oni koji su poznati i priznati, u mogućnosti su da nametnu hijerarhiju vrijednosti koja je najpogodnija za njihove proizvode.” (Spasić, 1998: 154). S obzirom na psihologiju ličnosti ovisnih osoba i nemogućnost primjene tretmana koji su stereotipni, rehabilitacijski centri su u prilici da, koristeći kreativnost i sociokulturološki ambijent u kojem obitavaju, postanu prepoznatljivi u širem geografskom okruženju. U vremenu kada se u svijetu tretmani ovisnih osoba sve više osavremenjuju, da bi se postalo i ostalo aktuelnim u trendu, prateći tržište droga, te pojavu i razvoj drugih oblika ovisnosti, značajno je imati na umu veoma bitnu činjenicu. Koncept oporavka, ukoliko želi biti prepoznatljiv, mora biti i originalan. “Bez obzira čime se bavite, da biste bili uspešni morate biti jedinstveni. (Riderstrale, Nordstrom, 2004:234). U savremenom svijetu i u globalnim uslovima, društvene mreže i internet branding postaje sveobuhvatan način promocije određenog koncepta oporavka. Rehabilitacijski centar koji prihvati moderne trendove oporavka, prednosti digitalnog komuniciranja i globalne tokove, ulazi u dimenziju privilegovanih institucija čija je djelatnost dostupna velikom broju potencijalnih klijenata. Bitna karakteristika rehabilitacijskih centara, u neoliberalnom kontekstu, jeste spremnost na konstanto nametanje na tržištu. “Da biste to učinili, morate za njih proizvesti iskustva koja su neposredna, intenzivna i aktuelna.” (Riderstrale, Nordstrom, 2004: 101). Postoji nekoliko rehabilitacijskih centara koji su uspjeli da svoj koncept oporavka ponude kao univerzalan model tretmana ovisnih osoba. “Made in se povlači pred made by.” (Riderstrale, Nordstrom, 2004: 116). Činjenica da se filozofija oporavka može primjeniti bilo gdje u svijetu, uvažavajući socijalne, kulturne, etničke i druge razlike i posebnosti određene sredine, dali su prepoznatim konceptima prednost u odnosu na druge oblike rehabilitacije ovisnih osoba.

Koncept Cenacolo i Daytop filozofija – terapijska zajednica kao kapital

Terapijske zajednice su prepoznatljivi primjeri rehabilitacijskih centara stacionarnog tipa. Tako postoje i terapijske zajednice koje su radom i prepoznatljivošću izgradile brend referentnih institucija u domenu tretmana ovisnih osoba. Dva koncepta su zasigurno izgradili kapitalne vrijednosti koje se vide u njihovoj

filozofiji rada, te su priznati na globalnom nivou. To su koncepti terapijskih zajednica Cenakolo i Daytop.

Terapijska zajednica Cenakolo je osnovana 1983 godine. Osnovana je na inicijativu sestre Elvire. "Glavna Kuća" zajednice nalazi se na brežuljku Saluzza, gradića u pokrajini Cuneo (Piemonte, Italija). Od osnivanja do danas otvoreno je mnogo zajednica i trenutačno ih je sedamdeset jedna, kako u Italiji, tako i diljem svijeta. Među njima su i zajednice u Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini, u Francuskoj, Austriji, Poljskoj, SAD-u, u Brazilu, Dominikanskoj Republici i Meksiku. Onima koji namjeravaju u ovu zajednicu predlaže se jednostavan i porodičan način života u kojem se ponovno otkriva rad kao bogatstvo, iskreno prijateljstvo i vjera. Ova terapijska zajednica počiva na religijskom konceptu i otvorena je svima koji žele da se riješe problema ovisnosti. Pravila koja zajednica predlaže, su plod višegodišnjeg života s ovisnim osobama. U školi konkretnog života su rođeni koraci koje zajednica predlaže kao put preporoda. Radi se o jednom jednostavnom, ali zahtjevnom načinu života, koji traži i žrtvu jer je oporavak jedan važan trenutak u životu i označava početak jednog novog puta. Zajednica Cenacolo prihvaća ponajviše mlade momke i djevojke ovisnike, predlaže im nov život u spoznavanju rada, u ozračju prijateljstva. (Preuzeto: https://www.comunitacenacolo.it/hr/index.php?option=com_content&view=article&id=1087&Itemid=539)

Daytop je institucija koja pruža usluge za one koji traže pomoć u životnim problemima zbog konzumiranja droga. Više od stotinu hiljada klijenata svoj životni stil su uspjeli promijeniti uz pomoć Daytop programa. Daytop filozofija se temelji na terapijskoj zajednici. Koncept je visoko strukturiran, sa porodičnim pozitivnim okruženjem u kojem je bitna interakcija s vršnjacima. Zasebni i individualizirani programi su dostupni za adolescente i za odrasle osobe. Daytop želi liječiti kompletnu ličnost, ali i njegovu porodicu, te socijalne mreže. Pitanja, kao što su fizičko zdravlje, obrazovanje, rad i spremnost, dio su programa kojim se klijenti i njihove porodice vraćaju na zdrav način življenja. Osoblje se sastoji od stručnjaka iz područja psihologije, socijalnog rada, medicine i obrazovanja, kao i Daytop studenata koji su prošli kroz intenzivnu obuku i certifikaciju u savjetodavalištima. Daytop je drug-free način pružanja savjetodavnih usluga od 1963. godine, što predstavlja najstariji i najveći drug-free program u SAD-u. U Sjevernoj Americi, Daytop je takođe direktno i indirektno pomogao da se osnuje nekoliko terapijskih zajednica, kao što su Phoenix House u Njujorku, Gaudenzia House u Pensilvaniji, Marathon House na Road Islandu, Gateway House u Čikagu, Concept House u Ft. Lauderdaleu, Daytop, Inc. u Konektikatu, Portage u Kanadi, itd. Daytop program je model za mnoge konceptualno bazirane terapijske zajednice u Evropi, Aziji i Latinskoj Americi. S godinama, Daytop je udomaćio hiljade posjetilaca i još uvijek nastavlja da prima goste iz raznih zemalja koji se željni da nauče o funkcionisanju

ovog koncepta. Obezbjeden je i internacionalni program obuke koji finansira Biro za međunarodne poslove s narkoticima i sprovedbom zakona. Državnog odjela SAD-a za vladine i nevladine agencije za liječenje ovisnosti o drogi u Aziji, Latinskoj Americi i Istočnoj Evropi. Vlastitim snagama, Daytop je pomogao da se osnuju terapijske zajednice u Koreji i Hong Kongu, i obezbijedio je pomoć obuke osoblja u Kini, Vijetnamu, Šri Lanki, Nepal, Egiptu, Lebanonu, Indiji, Finskoj, Poljskoj, Rumuniji, Rusiji i Peruu. Njegov međunarodni tim za obuku donio je koncept terapijske zajednice u mnoge dijelove svijeta, uključujući zemlje u Centralnoj Aziji i u Istočnoj Evropi. (Preuzeto sa: <https://web.archive.org/web/20151222234947/http://www.daytop.org/history.html>). U sklopu reinženjeringa i reorganizacije, te širenja djelatnosti, Daytop Village se spojio sa Samaritan Village projektom, koji, isto tako, više decenija egzistira kao zdravstveni i socijalni servis u SAD-u.

ZNANSTVENI RAD I UNAPREĐENJE MODELA OPRAVKA KAO KAPITAL

Uspješan rehabilitacijski centar svoj koncept bazira na znanstvenoj osnovi. “Da biste preživeli i uspjeli, morate da se naoružate najsmrtonosnijim oružjem – znanjem.” (Riderstrale, Nordstrom, 2004:9). Programi oporavka od ovisnosti predstavljaju izvor velikog broja podataka i informacija o ovisničkoj populaciji. Sva saznanja je potrebno znanstveno uobličiti i sistematizovati, odnosno, naučno verifikovati. “Što je naša posebnost izraženija, bolje će nam biti. Za razliku od fizičkih resursa, znanje s upotrebom raste.” (Riderstrale, Nordstrom, 2004: 46). Na taj način će se cjelokupno stečeno iskustvo, rezultati i ishodi tretmana evaluirati i koristiti u unapređenju programa rada i oporavka. Afirmacija znanstveno-istraživačke djelatnosti u programima oporavka od ovisnosti ukazuje na dugoročan partnerski odnos centara sa znanstvenim bazama i istraživačkim institucijama, obzirom da je fenomenologija oporavka od ovisnosti dugotrajan proces, koji se kontinuirano prati dugi niz godina. Zbog toga su primjeri dobre prakse značajni za znanstveni rad. “Stvoriti organizaciju voljnu da uči znači poboljšati transfer i transformaciju znanja. To se postiže širenjem znanja u okviru firme. Sa individualnog, znanje moramo proširiti na grupni i organizacioni nivo.” (Riderstrale, Nordstrom, 2004: 165).

PROGRAMI OPORAVKA U BOSNI I HERCEGOVINI I REGIONU

Statistički pokazatelji o problemu ovisnosti o drogama i tretmanu ovisnosti variraju, kako u zemljama regiona, tako i u Bosni i Hercegovini. U susjednim zemljama, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori, situacija sa problemima ovisnosti je također dosta složena. Postratne i tranzicijske zemlje, nerazvijena ekonomija, nestabilna politička klima, još više doprinose razvoju i učestalosti ove pojave. Hrvatska je država koja ima relativno izgrađenu strukturu i sistemski uređen pristup u prevenciji i tretmanu ovisnosti. I pored toga, broj ovisnika u Hrvatskoj je veliki. Zabilježen je veliki broj opijatskih ovisnika. U ovaj broj ne spadaju uživaoci ekstazija i kanabisa, čiji je broj daleko veći. Javnozdravstvene ustanove imaju blizu 60 specijaliziranih odjela u čitavoj zemlji, u kojima se provode različiti oblici tretmana. Najveći postotak ovisnika koji su ušli u tretmane su bili opijatski, najčešće heroinski ovisnici, zatim ovisnici o kanabisu i kokainu. Pored ustanova u okviru javnozdravstvenog sektora i privatnih klinika, ovisnici se mogu obratiti i većem broju terapijskih zajednica, koje u Hrvatskoj vodi nevladin sektor ili crkva. Terapijske zajednice u Hrvatskoj koriste psihosocijalni pristup i radnu terapiju najčešće sa jakim religijskom komponentom. Hrvatska ulaže i u postretmanski period i radi na jačanju resocijalizacije bivših ovisnika kroz različite projekte. Prema podacima Evropskog centra za monitoring droga, procijenjeno je da u Srbiji ima između 12 500 i 25 000 intravenoznih ovisnika. Samo u Beogradu se procjenjuje da ovisnika ovog tipa ima više od 6 500. Tretmani se provode u institucijama javnog i privatnog sektora koje su specijalizovane za tretman ovisnosti, najčešće u velikim gradovima poput Beograda, Novog Sada, Niša, Kragujevca i sl. Pravoslavna crkva ima nekoliko rehabilitacijskih centara, terapijskih zajednica, koje prednost daju duhovnoj dimenziji oporavka. Postoji i nekoliko terapijskih zajednica u sklopu nevladinih organizacija. Informacije za Crnu Goru su veoma limitirane. Postojeća istraživanja su rađena pod sponzorstvom međunarodnih organizacija i bazirana su na pitanje ovisnosti u glavnom gradu, Podgorici. Prema ovim rezultatima, u Podgorici je registrovanih blizu 1 000 intravenoznih ovisnika. Tretmani ovisnosti se provode najčešće u Podgorici, u okviru javnozdravstvenih ustanova i zatvorskih odjeljenja, gdje se provodi substitucijska terapija. Postoje dvije terapijske zajednice, jedna državnog karaktera, a druga u okviru nevladine organizacije. (European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, Annual report 2012)

Ovisnost o drogama, kao pojava i problem, se u Bosni i Hercegovini pojavio sedamdesetih godina 20. vijeka. Pojava hipi-pokreta, globalna kretanja u sferi životnih stilova, rock kultura, doprinijeli su i pojavi ovisničke supkulture u Bosni i Hercegovini, tačnije u Sarajevu. U početku se mislilo da je zloupotreba droge vezana isključivo za imućne ili poznate ličnosti. Vremenom se uporedo sa tim

uvjerenjem razvijala prava ovisnička supklutura, koja je iz godine u godinu dobijala sve veći broj pristalica.

Danas se procjenjuje da u Bosni i Hercegovini ima 7 500 intravenoznih ovisnika, što je oko 0,3% populacije starosti od 15 do 64 godine. Velika većina njih ubrizgava heroin. Jedna trećina ispitanih intravenoznih uživalaca droga izjavilo je da su dijelili igle u posljednjih mjesec dana, a u posljednje vrijeme primijećena je tendencija bezbjednijeg korištenja igala, bezbjednijih polnih odnosa i više kontakta sa službama za smanjenje štete. Postoji 40 društvenih centara za duševno zdravlje u 10 kantona u Federaciji BiH, 18 u Republici Srpskoj i jedan u Distriktu Brčko. Oni pružaju usluge ambulantnog liječenja i savjetovanja za ovisnike o opojnim drogama, premda oni nisu njihova jedina ciljna grupa. Postoji 8 specijalizovanih centara za odvikavanje od ovisnosti u BiH, od čega je pet u Federaciji BiH (Sarajevo, Zenica, Mostar, Sanski Most, Odžak), dva centra u Republici Srpskoj (Banjaluka i Doboj) i jedan u Distriktu Brčko. Programi rehabilitacije za uživaoce opojnih droga provode se u trajanju od jedne do tri godine u terapijskoj zajednici zasnovanoj na terapiji radom, koja za konačni cilj ima društvenu reintegraciju. U Bosni i Hercegovini postoji 9 terapijskih zajednica, od kojih neke vode vjerske zajednice, neke NVO organizacije, a neke pripadaju vladinom sektoru. Tri terapijske zajednice primaju ženske korisnike. Socijalna reintegracija ovisnika je dio i Nacionalnog akcionog plana protiv zloupotrebe opojnih droga u Bosni i Hercegovini, u okviru strateške oblasti liječenja i socijalne reintegracije. Ona uključuje različite mjere usmjerene na stambeno zbrinjavanje, zapošljavanje, obrazovanje i socijalnu reintegraciju nakon izlaska iz zatvora ili tretmana u rehabilitacijskom centru.

ZAKLJUČAK

O rehabilitacijskim centrima, vrijednostima i funkciji programa oporavka od ovisnosti u domenu simboličke moći može se dosta konkretnije raspravljati ukoliko se stvori jasna slika i uvid u kvalitete većine prisutnih koncepata na određenom geografskom i sociokulturnom prostoru. Vidjeli smo da Bosna i Hercegovina ali i zemlje u regionu nastoje da prate globalne trendove u oblasti tretmana i liječenja ovisnosti. Neosporna je činjenica da je značajan kapital rehabilitacijskih centara, ljudski resurs, čovjek, stručni radnici, koji predstavljaju sigurno okruženje i pozitivan uzor klijentima. Oni predstavljaju kostur uspješnog oporavka. Međutim, možemo zaključiti i da, već pomenutog ekonomskog aspekta i ljudskog resursa, infrastruktura koja uključuje misiju i viziju, program, filozofiju, prisutnost na tržištu, saradnja sa lokalnom zajednicom, samopomoć, afirmacija znanstvenog rada u cilju unapređenja modela oporavka predstavlja fundamentalne pretpostavke organizovanog rehabilitacijskog centra. Kapital su i norme ali i pravila koja nisu diskriminirajuća, te sigurno okruženje. Razgovarati o vrijednostima koje program

oporavka čini istinskim kapitalom zahtjeva studiozniju analizu svih oblika tretmana. Težnja ka promjenama postojećeg stanja i afirmacija kreativnih sposobnosti unutar rehabilitacijskog centra otvaraju vrata uspjehu. Uspjevate jedino tako ako ste drugačiji i spremni da se mijenjate dalje. Bitan pokazatelj te konstatacije vidi se u samom pristupu problemu ovisnosti. "Simbolička moć je moć potvrđivanja ili otkrivanja, moć da se potvrde ili otkriju stvari koje već postoje. Jedna grupa tek počinje da postoji tek kada se razlikuje po bilo kom principu od ostalih grupa, odnosno kroz spoznavanje i priznavanja." (Spasić, 1998, str. 157). Samo ako se osobi koja ima problem sa ovisnošću prilazi kao ljudskom biću, bez diskriminacije, ako se svi pomenuti aspekti programa oporavka, posebno socijalni oblik kapitala i nematerijski resursi, koriste u smislu učinkovitosti oporavka, možemo govoriti o ispunjenoj zadaći rehabilitacijskog centra.

LITERATURA:

1. Bourdieu, P. (1990.), *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*. Stanford, Ca.: Stanford University Press.
2. Bourdieu, P. (1991.), *Language and Symbolic Power* (ed. by J. B. Thompson). Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
3. Bourdieu, Pierre (1997.), *The Forms of Capital*, pp. 46-58 u A. H. Halsey, H. Lauder, Ph. Brown, i A. S. Wells (eds.), *Education: Culture, Economy, and Society*. Oxford: Oxford University Press.
4. De Leon, G. (1997), *Community As Method*, Westport, Connecticut, Praeger Publishers
5. De Leon, G. (2000), *The Therapeutic Community (Theory, Model and Method)*, New York, Springer Publishing Company, Inc.
6. Dowd, E. T., Ruggle, L. (1999), *Comparative Treatments for Substance Abuse*, New York, Springer Publishing Company, Inc.
7. Đukanović, B. (1999), *Porodice narkomana*, Sarajevo, Kaligraf
8. Giddens, A. (2009), *Sociology*, Cambridge, Polity Press
9. Klajn, N. (2003). *Ne logo*. Beograd: Samizdat B 92.
10. Klapež, B. (2004). *Živjeti bez droge*, Zagreb: Alinea.
11. Perfas, F. B. (2004), *Therapeutic Community/Social Systems Perspective*, New York, iUniverse, Inc.
12. Richardson, J., *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (1986), Westport, CT: Greenwood
13. Riderstrale, J. , Nordstrom, K. (2004). *Funky business*, Beograd: Plato.

14. Spasić, I. (1998). Interpretativna sociologija. Beograd: Societas.
15. Tomić-Koludrović I. , Leburic ,A., (2002). Sociologija životnog stila, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Internet izvori:

<http://www.asanet.org/>

https://www.comunitacenacolo.it/hr/index.php?option=com_content&view=article&id=1087&Itemid=539)

<https://www.drugabuse.gov/publications/research-reports/therapeutic-communities/what-are-therapeutic-communities>

<http://www.druglibrary.stir.ac.uk>

<https://eftc.ngo/organisation/#standards>

<http://informal.blogger.ba/arhiva/2008/02/12/1378900>

<https://web.archive.org/web/20151222234947/http://www.daytop.org/history.html>

Abstract: *Drug use is one of today's biggest problems. In today's time of uncertainty, when new drugs appear on the market every day and when the profiling of drug users knows no bounds, it is important to apply different models of recovery from addiction. When we talk about rehabilitation centers, especially residential ones, their role in the treatment of addicts, we must keep in mind, in addition to the material resources necessary for effective work, there are other, specific symbolic resources and forms of capital aimed at the outcome of recovery from addiction. which also make the center recognized by. Given that in a neoliberal environment, everything becomes a commodity, or a free market, the importance of symbolic value and other types of capital that make up the essence of rehabilitation centers is growing. The rehabilitation center is not only a physically separated facility where addicts live, but it is a set of different contents and resources, which give a specific totality. The paper will explain the theoretical analysis of the important determinants of rehabilitation centers of the stationary type, which, in addition to the necessary material resources, also have their articulation in the sphere of social capital.*

Keywords: *addiction rehabilitation center; social capital, culture and philosophy of recovery*

PRIMJENA UGOVORA O IZBJEGAVANJU DVOSTRUKOG OPOREZIVANJA I POREZ PO ODBITKU

Dipl.ecc Adaleta Kurtović, mag¹,
dipl. pravnik Jasmin Šlaku²

***Apstrakt:** Izbjegavanje dvostrukog oporezivanja je uvijek aktuelna tema sa niz nejasnoća i specifičnosti u primjeni. Svrha bilateralnih ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja je **raspodjela prava oporezivanja** između zemalja ugovornica. Kada se raspodijeli pravo oporezivanja između država ugovornica, oporezivanje se vrši prema poreznim propisima države kojoj je pravo oporezivanja dodijeljeno ugovorom. Ovi ugovori jesu iznad domaćih poreznih propisa, ali ih nikako ne isključuju, već samo ograničavaju npr. u pogledu porezne stope koja će se primjenjivati pri oporezivanju dohodka, dobiti i imovine rezidenata država ugovornica.*

Ključne riječi: dvostruko oporezivanje, izbjegavanje, porez po odbitku

UVOD

1. Šta je to dvostruko oporezivanje?

Dvostruko oporezivanje nastaje kada se isti porezni subjekt, ili porezni objekt, na temelju propisa dvije porezne vlasti istog ranga i za isti porezni period oporezuju istim ili istovrsnim porezom.

Najčešći je primjer dvostrukog oporezivanja kad neka država oporezuje dohodak, dobit ili imovinu svog rezidenta, a taj isti dohodak, dobit ili imovinu oporezuje i država u kojoj su oni stvarno ostvareni.

1 revizor, Agencija za reviziju privatizacije u privrednim društvima i banaka u F BiH

2 samostalni istraživač za sprečavanje pranje novca

Dvostruko oporezivanje dovodi do diskriminacije poreznih obveznika, narušavanja načela ravnopravnosti u raspodjeli poreznog tereta, odnosno do narušavanja načela pravednosti u oporezivanju.

KARAKTERISTIKE ,VRSTE I MJERE

Karakteristike:

- Isti objekat oporezovan više od jednog puta
- porezni obveznik koji posjeduje imovinu u jednoj državi, a koja imovinu oporezuje prema mjestu gdje se ista nalazi, a živi u drugoj državi koja imovinu oporezuje prema mjestu prebivališta ili boravišta vlasnika, plaća porez na imovinu dva puta.

Elementi dvostrukog oporezivanja:

- Jedan porezni obveznik
- isti ili istovrsni porez
- isti period oporezivanja
- jedan porezni izvor
- dvije porezne vlasti
- dva puta plaća porez

Posljedice dvostrukog oporezivanja

- Utiče na smanjenje konkurentne sposobnosti kako izvoznika, tako i uvoznika kapitala
- dovodi do porezne diskriminacije, nepravičnosti u oporezivanju
- negativno utiče na mobilnost faktora proizvodnje i međunarodnu podjelu rada
- izostanak direktnih stranih investicija

Oblici dvostrukog oporezivanja

- Ekonomsko
- pravno

Ekonomsko dvostruko oporezivanje

Ekonomsko dvostruko oporezivanje predstavlja situaciju gdje se oporezuje dobit privrednog društva, najprije na razini društva (porezom na dobit), a kasnije, nakon što je raspoređena dioničarima u obliku dividendi, porezom na dohodak fizičkim osobama. U tom klasičnom sustavu oporezivanja, dobit se stvarno oporezuje dva puta jer se ne priznaje olakšica za raspodijeljenu dobit na razini društva

нити на разини дioničара.

Karakteristike ekonomskog dvostrukog oporezivanja su da se radi o dva različita poreza (porez na dobit i porez na dohodak), da su prividno različiti porezni obveznici, u prvom slučaju privredno društvo, a u drugom dioničar, ali ukupni teret oporezivanja ipak snosi **dioničar, odnosno osnivač**.

Pravno dvostruko oporezivanje

Pravno dvostruko oporezivanje nastaje kada dvije (ili više) poreznih vlasti propišu usporedive poreze za istog obveznika, s obzirom na isti oporezivi dohodak ili kapital, a takvo dvostruko oporezivanje može nastati u tuzemstvu ili u međunarodnim odnosima.

Tuzemno dvostruko oporezivanje nastaje ako usporedive poreze unutar savezne države propišu suverene vlasti istog stepena, dok međunarodno dvostruko oporezivanje nastaje kada su usporedivi porezi propisani u dvije ili više država za istog poreznog obveznika i u vezi s istim oporezivim dohotkom ili kapitalom, npr. ako je dohodak oporeziv u zemlji njegova nastanka i u zemlji rezidentnosti primaatelja tog dohotka.

Primjer: Ako privredno društvo koje se nalazi u zemlji A isplati dividendu rezidentu zemlje B, a dividende se oporezuju dva puta jednom u zemlji A prema mjestu nastanka dohotka, a drugi put u zemlji B prema načelu stvarnog boravišta, prebivališta primaoca dividende. Primalac dividende u ovom slučaju plaća porez na dohodak i u zemlji A i u zemlji B. Karakteristike pravnog dvostrukog oporezivanja su da se radi o jednom poreznom obvezniku, o istoj vrsti poreza i dvije porezne vlasti, te istom poreznom periodu.

Osnovna razlika između ekonomskog i pravnog oblika dvostrukog oporezivanja jeste da se kod ekonomskog oblika pojavljuju- **različite pravne činjenice**, a kod pravnog oblika- **iste pravne činjenice**.

Mjere za izbjegavanje dvostrukog oporezivanja

Da bi se spriječilo neželjeno djelovanje dvostrukog oporezivanja ili ublažio intzitet primjenjuju se mjere za njegovo sprečavanje i to:

- unilateralne mjere i
- međunarodne (bilateralne i multilateralne)

Unilateralne mjere

Radi se o jednostranom odricanju države od pojedine vrste poreza kako bi se ublažile posljedice dvostrukog oporezivanja. Ove mjere uglavnom provodi država u kojoj vrijede neograničena porezna obaveza. Država prebivališta ili stvarnog boravišta poreznog obveznika.

Postoji više metoda unilateralnih mjera i to: metoda izuzimanja, metoda uračunavanja, metoda paušaliranja i metoda odbitka.

Metoda izuzimanja: Država domicila se odriče oporezivanja imovine i dohodka i to u iznosu u kojem su nastali, ostvareni i oporezovani u drugoj državi.

Metoda uračunavanja: Država domicil se ne odriče uključivanja prihoda, imovine koji su nastali u drugoj državi u poreznu osnovicu za poreze koje ona obire, ali istovremeno u porezni dug koji porezni obveznik ima prema njoj uračunava istovrsne poreze plaćene u inostranstvu.

Metoda paušaliranja: Podrazumijeva paušalno sniženje porezne tarife, tj. Uključuje u poreznu osnovicu inostrane porezne objekte, ali primjenjuje na iste sniženu poreznu stopu.

Metoda odbitka: Porezi plaćeni u drugoj državi se ne uračunavaju u porezni dug u zemlji domicila, no moguće ih je odbiti od porezne osnovice.

Međunarodne mjere (bilateralne i multilateralne)

Osnovni instrumenti odnosno mjere za izbjegavanje međunarodnog pravnog dvostrukog oporezivanja su ugovori o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja. Razlikuju se dva osnovna tipa općih međunarodnih ugovora: Ugovori o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja dohotka i imovine, te Ugovori o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja nasljedstva. Bilateralni ugovor za izbjegavanje dvostrukog oporezivanja vrsta je međunarodnog ugovora koji je sklopljen između dvije države, a rješava problem dvostrukog oporezivanja. Osim bilateralnih ugovora, postoje i multilateralni ugovori za izbjegavanje dvostrukog oporezivanja (sklopljeni između više država), no nisu se pokazali kao dobro sredstvo rješavanja problema međunarodnog dvostrukog oporezivanja, prvenstveno zbog nemogućnosti usklađivanja poreznih struktura unutar različitih poreznih jurisdikcija.

Svrha međunarodnih ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja je **raspodjela prava oporezivanja** između država ugovornica –određuju pravo država ugovornica na potpuno ili djelimično oporezivanje određenih prihoda, utvrđuju se pravila za rješavanje statusa njihovih poreznih obveznika, poreznih izvora i poreznih stopa.

Cilj sklapanja međudržavnih ugovora, nije samo spriječiti dvostruko

oporezivanje

istog dohotka od strane dvije države već i osigurati da porez na dohodak bude plaćen u jednoj od država ugovornica sukladno odredbama ugovora, te spriječiti poreznu utaju, bilo zbog pogrešnog obračuna transfernih cijena, ili bilo kojim drugim vidom izbjegavanja plaćanja poreza.

2.PODACI ZA BOSNU I HERCEGOVINU**UGOVORI O IZBJEGAVANJU DVOSTRUKOG OPOREZIVANJA KOJI SE PRIMJENJUJU U BOSNI I HERCEGOVINI**

U Bosni i Hercegovini je trenutno u primjeni 39 Ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja. Od toga 18 ugovora je preuzeto iz bivše SFRJ.

Lista ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja

RED BR.	DRŽAVA	PREDMET UGOVORA	BROJ GLASNIKA	POTPISAN-STUPIO NA SNAGU-PRIMJENJUJE SE
1	Francuska	Dohodak	(Preuzet od SFRJ) 28/75	1996
2	Švedska	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 7/81	1996
3	Belgija	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 11/81	1996
4	Danska	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 15/81	1996
5	Ujedinjeno Kraljevstvo Velika Britanija i Irska	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 7/82	1996
6	Nizozemska	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 12/82	1996
7	Čehoslovačka / primjenjuje se za Slovačku/	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 12/82	1996
8	Italija	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 2/83	1996

RED BR.	DRŽAVA	PREDMET UGOVORA	BROJ GLASNIKA	POTPISAN-STUPIO NA SNAGU-PRIMJENJUJE SE
9	Norveška	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 9/85	1996
10	Poljska	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 15/85	1996
11	Kipar	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 2/86	1996
12	Šri Lanka	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 4/86	1996
13	Mađarska	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 7/87	1996
14	Finska	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 8/87	1996
15	Rumunija	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ)8/87	1996
16.	Njemačka	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 12/88	1996
17	Egipat	Dohodak	(Preuzet od SFRJ) 12/88	1996
18	Kina	Dohodak i imovina	(Preuzet od SFRJ) 16/89	1996
19	Iran	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 7/96	1996-1996-1997
20	Moldavija	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 10/04	2003-2004-2005
21	Hrvatska	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 5/05	2004-2005-2006
22	Srbija i Crna Gora / primjenjuje se i za Srbiju i crnu Goru/	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 5/05	2004-2005-2006
23	Pakistan	Dohodak	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 12/05	2004-2005-2006
24	Slovenija	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 13/06	2006-2006-2007
25	Ujedinjeni Arapski Emirati	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 10/07	2006-2007-2008
26	Turska	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 8/08	2008-2008-2009

RED BR.	DRŽAVA	PREDMET UGOVORA	BROJ GLASNIKA	POTPISAN-STUPIO NA SNAGU-PRIMJENJUJE SE
27	Češka	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 4/10	2007-2010-2011
28	Španjolska	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 11/10	2008-2010-2011
29	Alžir	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 12/10	2009-2010-2011
30	Austrija	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 7/11	2010-2011-2012
31	Katar	Dohodak	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 7/11	2010-2011-2012
32	Kuvajt	Dohodak	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 2/12	2008-2012-2013
33	Grčka	Dohodak	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 2/12	2010-2012-2012
34	Jordan	Dohodak	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 4/12	2011-2012-2013
35	Malezija	Dohodak	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 4/12	2007-2012-2013
36	Albanija	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 5/12	2010-2012-2013
37	Irska	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 5/12	2010-2012-2013
38	Azejberdžan	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 16/13	2012-2013-2014
39	Makedonija	Dohodak i imovina	Sl. gl. BiH-Međ. ug. 6/14	2013-2014-2015

Izvor: Ministarstvo finansija i trezora BiH

Neke od zemalja u okruženju poput Hrvatske koja ima u primjeni ugovore o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja sa 57 država, ili Srbija sa 54 države, su u odnosu na BiH na ovom području ostvarile značajan napredak. Međutim treba istaći da Bosna i Hercegovina zbog svog složenijeg unutrašnjeg uređenja u odnosu na zemlje regiona ima i dužu proceduru oko samog pokretanja inicijative, pregovaranja i potpisa ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja.

PRIMJENA UGOVORA O IZBJEGAVANJU DVOSTRUKOG OPOREZIVANJA

Nakon što su ratificirani i stupili na snagu ugovori o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja se primjenjuju u skladu s ugovorenim odredbama, a najčešće od 1. Januara naredne godine.

Ovi ugovori su po **pravnoj snazi iznad domaćih zakona**, ali **ne isključuju njihovu primjenu, već je samo ograničavaju**, jer ugovorima se definiše podjela prava na oporezivanje između zemalja ugovornica, te porezne stope mogu biti drugačije ugovorene u odnosu na propisane domaćim zakonima.

Prilikom rješavanja pojedinačnih poreznih pitanja neophodno je proučiti odredbe ugovora koji je BiH potpisala sa državom koja je predmet interesa i u pogledu visine poreznih stopa, olakšica, oslobađanja, statusa rezidenata i sl.

Odredbe pojedinih ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja se mogu razlikovati, ali kao polazišnu osnovu prilikom pregovaranja Bosna i Hercegovina koristi model Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD).

Ugovori o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja se sklapaju na duži period, te su države ugovornice obavezne preko svojih nadležnih tijela obavijestiti druge države ugovornice o svim izmjenama u domaćim zakonima koji tretiraju poreze iz ugovora.

STRUKTURA OECD MODELA

OECD-Model ugovora ima 31 član koji se dijele na nekoliko skupina:

član 1. i 2. – predmet ugovora (osobe i porezi na koje se ugovore primjenjuje)

Osnovno je načelo da se ugovor primjenjuje samo na rezidente država ugovornica, što znači da samo te osobe mogu koristiti pogodnosti iz ugovora. Treće osobe ne mogu koristiti pogodnosti tih ugovora. Primjera radi rezident Hrvatske ne može koristiti pogodnosti ugovora što ga je Bosna i Hercegovina sklopila sa Albanijom ili bilo kojom drugom državom osim pogodnosti ugovora sklopljenog sa Republikom Hrvatskom.

Ugovori o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja se u pravilu odnose na **porez na dobit, porez na dohodak, te oporezivanje imovine**.

Kao što je vidno iz ugovora koje je BiH potpisala sa drugim državama, predmet ugovora mogu biti svi navedeni porezi, a mogu samo dobit i dohodak ili samo imovina.

član 3., 4. i 5. - definicije pojmova obuhvaćenih ugovorom**(opće definicije, definicije rezidenta i stalne poslovne jedinice)****Ko je rezident prema ugovorima o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja?**

Rezident je osoba koja prema zakonima države ugovornice u njoj podliježe oporezivanju na osnovu svoga prebivališta, boravišta, mjesta uprave, mjesta osnivanja ili registracije društva ili nekog drugog sličnog obilježja. Ova definicija upućuje na osobu koja podliježe oporezivanju po principu „**svjetskog dohodka**“, a ne samo dohodka iz izvora u toj državi (**princip izvor dohodka**) ili imovine koja se u njoj nalazi.

Iz navedenog se da zaključiti da ugovori upućuju na definiciju rezidenta prema domaćem pravu države ugovornice.

S obzirom da dvije države prema svojim propisima mogu jednu osobu, kao svog rezidenta u praksi se često dešavaju slučajevi **dvostruke rezidentnosti**.

Tako pojedina osoba može istovremeno biti rezident Bosne i Hercegovine i neke druge države, a time i porezni obveznik u obje države.

U ugovorima o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja određuje se država rezidentnosti poreznih obveznika, kao država koja je dužna otkloniti dvostruko oporezivanje.

Kada je fizička osoba rezident obje države ugovornice onda se smatra rezidentom države u kojoj joj je **prebivalište**, a ako ima prebivalište u objema državama smatra se rezidentom samo one države u kojoj ima **uže lične i poslovne interese (središte životnih interesa)**.

Ako se ni središte užih životnih interesa ne može odrediti onda se rezidentnost određuje prema **uobičajnom boravištu te osobe**.

Ako je uobičajno boravište u objema državama, osoba se smatra rezidentom **države ugovornice čiji je državljanin**.

Ukoliko postoji dvojno državljanstvo kod osobe, dakle državljanstvo objiju država ugovornica, države ugovornice to pitanje rješavaju **međusobnim dogovorom**.

Kada je pravna osoba rezident objiju država ugovornica smatra se rezidentom one države ugovornice u kojoj je **sjedište njene stvarne uprave**.

Ko je rezident prema poreznim propisima Federacije Bosne i Hercegovine?

Prema članu 4. Zakonu o porezu na dobit FBiH (Službene novine Federacije BiH 97/07) pojam rezidenta i nerezidenta je definisan kako slijedi:

Rezident je pravno lice čije je sjedište (registracija) upisano u registar društava u Federaciji BiH, ili kojem se stvarna uprava i nadzor nad poslovanjem nalazi u Federaciji BiH.

Nerezident je pravno lice koje je osnovano i čije je sjedište, ili kojem je stvarna uprava i nadzor nad poslovanjem van teritorije Federacije BiH, a djelatnost u federaciji BiH obavlja preko poslovne jedinice ili povremeno.

Prema Zakonu o porezu na dohodak FBiH (Službene novine Federacije BiH 10/08, član 2. Pojam rezident i nerezident fizičko lice je definisan:

Rezident je fizičko lice koje

Ima prebivalište na teritoriji FBiH

Boravi neprekidno ili sa prekidima 183 dana ili više na teritoriji FBiH, u bilo kom poreznom periodu

Ima prebivalište u FBiH, a na osnovu nesamostalne djelatnosti ostvaruje prihode van teritorije FBiH iz federalnog budžeta ili budžeta BiH.

Primjer, uposlenici DKP-a BiH u drugim državama, a koje je BiH šalje **na službu** u diplomatski ili konzularni ured.

Svakako ovde treba naglasiti da se uposlenici koji rade u tim uredima, a ranije su prije obavljanja tih poslova bili rezidenti države u kojoj se ured nalazi ne smatraju rezidentima FBiH ili druge teritorije BiH.

Stalna poslovna jedinica

Šta se smatra stalnom poslovnom jedinicom u ugovorima o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja?

Stalna poslovna jedinica je stalno mjesto poslovanja preko kojeg se poslovanje nerezidentnog društva obavlja u cjelosti ili djelimično u drugoj državi ugovornici.

Definisanje stalne poslovne jedinice je predmet dogovora država ugovornica.

Stalna poslovna jedinica posebno uključuje: podružnicu, filijalu, fabriku, radionicu, rudnik, kamenolom, naftni ili plinski izvor, ured i mjesto uprave.

Gradilište, građavinsko-instalacijski projekti, nadzor i konsultantska djelatnost povezana s navedenim se smatraju stalnom poslovnom jedinicom **samo ako traju određeno vrijeme koje se definiše svakim posebnim ugovorom.**

Primjera radi u ugovoru između BiH i Njemačke to je period duži od 12 mjeseci, a u ugovoru između BiH i Italije to je period duži od 6 mjeseci.

član 6. do 21. - porezni tretman pojedinih vrsta dohotka i imovine

član 23. - metode izbjegavanja dvostrukog oporezivanja

- član 23.A – Metoda izuzimanja,

- član 23.B – Metoda uračunavanja

Da ne bi došlo do dvostrukog oporezivanja dohotka, dobiti i imovine ugovorom se utvrđuje koja država ugovornica ima isključivo pravo oporezivanja, ako obje države to pravo mogu steći. U ovom slučaju država rezidentnosti obvezna je uračunati ili izuzeti iznos poreza koji je plaćen u državi izvora.

Član 24. do 29. I član 30 i 30- Prelazne i završne odredbe

Dobit od poslovanja (član 7. OECD Model)

Dobit od poslovanja se u pravilu oporezuje u državi u kojoj je sjedište privrednog subjekta tj. u državi rezidentnosti. Izuzetak je oporezivanje **stalne poslovne jedinice** koja posluje u drugoj državi jer u tom slučaju pravo oporezivanja ima **država izvora**, dakle država u kojoj stalna poslovna jedinica posluje i u kojoj ostvaruje dobit iz poslovanja.

Kod oporezivanja stalne poslovne jedinice pripisuje joj se dobit koju bi ostvarila da je pod istim ili sličnim uslovima obavljala djelatnost kao samostalni poduzetnik, dakle kao odbici priznaju se svi opravdani razlozi bilo da su nastali u državi poslovanja, bilo u drugoj.

Dividende (član 10. OECD Model)

Prema ugovorima o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja dividenda je: dohodak od dionica i dohodak od osnivačkih ulaganja kao i druga prava koja ne znače potraživanje duga.

Porezne stope kojima se oporezuju primici od dionica obično se razlikuju u ugovorima, ovisno od dogovora država ugovornica. Uglavnom se u ugovorima (ne i nužno) primjenjuju stope iz OECD modela i to 5% na bruto osnovicu primitka od dividende ako se radi o stvarnom korisniku dividende povezanom društvu društva isplatioca u kome ima 25% ili višekapitala. U svim ostalim slučajevima 15%. Razlog povlaštenog položaja povezanih društava je činjenica da se dobit društva kćeri oporezuje u državi izvora, te se želi smanjiti porezno opterećenje toga društva u zemlji izvora.

U FBiH prema zakonu, na dividende se primjenjuje stopa 5% (samo za isplatu pravnim licima), ali sasvim drugačije može biti u ugovorima sa pojedinim

državama. Primjera radi ugovor između BiH i Italije propisuje stopu 10% (odnosno: „ne može biti više od 10%). Ugovor između BiH i Njemačke propisuje stopu 15% na dividende.

Ako domaći porezni propis propiše niže porezne stope od onih iz ugovora ili ako se dividende uopće ne oporezuju (u FBiH isplata dividendi fizičkim licima se ne oporezuje) primjenjuju se odredbe domaćeg zakona jer su povoljnije za poreznog obveznika.

PRIMJERI:

Fizičko lice rezident Italije je vlasnik preduzeća u FBiH i donosi odluku o isplati dobiti koju je ostvarilo preduzeće u FBiH.

Između BiH i Italije postoji i u primjeni je sporazum o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja po kome stopa poreza na dividende ne smije biti veća od 10% i plaća se (odbija) od bruto osnovice u **zemlji izvora**. U ovom slučaju u FBiH.

Međutim prema Zakonu o porezu na dohodak FBiH isplata dividendi odnosno učešće fizičkih lica u dobiti preduzeća ne podliježe oporezivanju u BiH.

U ovom slučaju fizičkom licu iz Italije isplaćuje se bruto iznos dobiti/dividenda, bez obračuna i odbitka poreza jer tako nalaže porezni propis zemlje izvora (zemlji izvora prema ugovoru dodijeljeno pravo oporezivanja dividendi) i povoljniji je za poreznog obveznika.

Pravno lice rezident Italije, je jedan od vlasnika kapitala u domaćem pravnom licu (na teritoriji FBiH) i isplaćuje mu se dividenda u iznosu od 100.000 KM. Prema navedenom ugovoru između BiH i Italije pravo oporezivanja dividendi je u zemlji isplatioca, dakle FBiH. Sporazum predviđa da stopa poreza ne može biti viša od 10%, a Zakon o porezu na dobit FBiH predviđa stopu 5%.

Oporezivanje u ovom slučaju bi se izvršilo po stopi 5%. Dakle iznos poreza od 2.500 KM preduzeće isplatiac dividende odbit će od bruto osnovice i uplatit će u Federaciji BiH, a iznos od 97.500 KM (preračunato u eur) uplatit će stranom pravnom licu, u ovom slučaju rezidentu Italije.

Dakle pravo oporezivanja dividende u ovom konkretnom ugovoru je na zemlji izvora ili zemlji iz koje se vrši isplata tj. BiH i vraćamo se na domaći porezni propis koji u ovom slučaju propisuje nižu stopu od stope u međudržavnom ugovoru i takva niža stopa se primjenjuje.

Kamate (član 11. OECD Model)

Prema ugovorima o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja kamata je prihod od potraživanja svake vrste, bez obzira jesu li potraživanja osigurana ili ne.

Oporezive su sve kamate isplaćene stranim pravnim licima osim izuzetaka iz člana 41. Zakona o porezu na dobit FBiH.

U ugovorima o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja **zatezne kamate** koje nastaju i isplaćuju se zbog kažnjenja plaćanja **ne smatraju se kamatama**.

Ukoliko rezident države ugovornice kao stvarni korisnik kamata posluje u drugoj državi ugovornici putem svoje **stalne poslovne jedinice ili odvija djelatnost putem stalnog sjedišta**, a potraživanja na koja se plaćaju kamate su povezana sa poslovanjem stalne jedinice ili sjedišta, onda se takve **kamate oporezuju porezom na dobit**, tj. kao prihod iz redovnog poslovanja.

Prema većini ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja, oporezivanje kamata se dijeli između države rezidentnosti primatelja kamata i države izvora prihoda od kamata čiji rezident isplaćuje kamate. Prema OECD modelu najviša stopa oporezivanja kamata u državi izvora može biti 10% iz razloga što država izvora već ima pravo oporezivanja dobiti koja nastane iz ulaganja finansiranih tim posude-nim sredstvima.

Prema zakonu o porezu na dobit FBiH, porezom po odbitku kamate se oporezuju sa 10%.

Primjer:

Privredno društvo rezident FBiH je dužnik po ugovoru o kreditu prema banci koja je rezident Slovenije i mjesečno vrši plaćanje anuiteta tj. glavnice i kamate.

Prema ugovoru o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja između BiH i Slovenije **kamata se oporezuje u državi izvora (u ovom slučaju u FBiH)** i to po stopi **od 7%**. **S obzirom da je FBiH izvor nastanka** moramo vidjeti odredbe domaćeg prpisa, tj. Zakona o porezu na dobit FBiH, a prema tom zakonu **kamata se oporezuje sa 10%** na bruto osnovicu.

U ovom slučaju se privredno društvo u FBiH prilikom obračuna i plaćanja poreza po odbitku mora voditi odredbom ugovora i **obračunati porez po stopi od 7%** na bruto iznos kamata (kako stoji u ugovoru), jer je povoljnija za poreznog obveznika u odnosu na domaći zakon.

Primjer:

Pravno lice iz FBiH plaća kamatu rezidentu Njemačke.

Između BiH i Njemačke postoji ugovor o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja i prema odredbama tog ugovora : Kamata koja nastaje u državi ugovornici i isplaćuje se rezidentu druge države ugovornice **oporezuje se samo u toj drugoj državi ugovornici**, ako je taj rezident i stvarni korisnik kamate.

Dakle u ovom slučaju **kamata nastaje u FBiH**, ali se **oporezuje u Njemačkoj** u državi primaoca i stvarnog korisnika, jer tako predviđa ugovor.

Isplatitelj pravno lice iz FBiH će u ovom slučaju rezidentu Njemačke uplatiti puni iznos kamata bez obračuna i uplate poreza po odbitku.

Imovina: Dohodak od nekretnina , pokretne imovine i otuđenje imovine (član 6. OECD Model)

Ugovorima o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja nije definisan pojam nekretnine već se upućuje na zakone države u kojoj se nekretnina nalazi.

Prema većini ugovora država u kojoj se nalazi nekretnina ili pokretna imovina ima pravo podijeliti oporezivanje sa državom u kojoj je vlasnik pokretne ili nepokretne imovine rezident.

Porezi koji su predmet ugovora po osnovu pokretne i nepokretne imovine su dohodak i dobit koju vlasnik rezident jedne države ostvari u državi u kojoj se imovina nalazi

Dohodak i dobit koju ostvari rezident jedne države ugovornice od nekretnine koja je smještena u drugoj državi ugovornici se oporezuje u toj drugoj državi, dakle državi u kojoj se nekretnina nalazi.

Prihodi od otuđenja pokretne imovine stalne poslovne jedinice u drugoj državi ugovornici oporezuje se u toj drugoj državi, kao i prihodi od otuđenja stalne poslovne jedinice i stalnog sjedišta u drugoj državi.

Brodovi i avioni u ugovorima o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja smatraju se pokretninama i njihovo otuđenje (prodaja, zamjena, darovanje) **oporezuje se samo u državi ugovornici u kojoj je mjesto stvarne uprave društva.**

Primjer:

Privredno društvo rezident FBiH posjeduje u svojoj imovini brod i isti je usidren u luci u Crnoj Gori. Društvo ga je koristilo za iznajmljivanje, te je prihod ostvaren na taj način prikazan u sumi ukupnih prihoda društva te je oporezovano porezom na dobit u FBiH, prema domaćem zakonu.

Društvo se odlučilo na prodaju broda rezidentu Crne Gore, prihod od otuđenja imovine u ovom slučaju pokretne bit će **oporezovan porezom na dobit i to samo u državi gdje je smještena stvarna uprava tj. U BiH.**

Pravno lice iz FBiH je vlasnik nekretnine u Crnoj Gori i istu prodaje fizičkom licu rezidentu Hrvatske.

Ovde se radi o rezidentima BiH i Hrvatske, a ugovor o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja se odnosi samo na rezidente zemalja ugovornica (BiH i Hrvatska imaju sklopljen ugovor o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja), a objekat oporezivanja tj. nekretnina se nalazi u Crnoj Gori (takođe postoji i ugovor između BiH i Crne Gore, kao i između Hrvatske i Crne Gore) .

U ovom slučaju rezident Hrvatske **plaća porez na promet nepokretnosti i to u Crnoj Gori** i prema propisima Crne Gore, u Hrvatskoj ne plaća nikakav porez po ovom događaju, a prodavcu tj. pravnom licu u FBiH uplaćuje ugovorenu cijenu. Pravno lice u FBiH na osnovu ovog poslovnog događaja u svojim poslovnim knjigama evidentira prihod od otuđenja nekretnine i trošak prodane nekretnine tj. sadašnju vrijednost iste što u razlici utiče na osnovicu poreza na dobit koji plaća u FBiH.

Autorske naknade (član 12. OECD Model)

Pod autorskim naknadama se podrazumijevaju primitci kao naknada za korištenje ili pravo korištenja bilo kojeg autorskog prava, knjiženo, umjetničko ili naučno djelo, uključujući i filmove. Patente, zaštitne znakove i sl.

Autorska naknada može se oporezovati u državi rezidentnosti ako ugovor između država ugovornica sadrži odredbu „ naknade za autorska prava koje nastaju u državi ugovornici mogu se **oporezovati samo u državi rezidentnosti stvarnog korisnika naknada**“. Međutim ova naknada može biti oporezovana i u državi isplatitelja ukoliko ugovor sadrži izraz “ **takođe se može oporezovati i u državi nastanka**“.

Ako se autorska naknada isplaćuje nerezidentu pravnom licu plaća se porez po odbitku prema Zakonu o porezu na dobit, a ako se isplaćuje nerezidentu fizičkom licu plaća se porez na dohodak prema Zakonu o porezu na dohodak.

Primjer:

Privredno društvo iz FBiH koje se bavi izdavačkom djelatnošću isplaćuje autorsku naknadu fizičkom licu rezidentu Italije (autor teksta u dnevnoj novinama), u iznosu od 1.000,00 KM.

Sa Italijom je sklopljen sporazum o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja i utvrđena stopa za oporezivanje autorskih naknade je 10%, oporezuje se u državi isplatitelja ukoliko je rezident druge držve primalac i stvarni korisnik naknade, dakle u ovom slučaju u FBiH.

Prema Zakonu o porezu na dohodak FBiH propisana je stopa poreza na dohodak takođe 10%. U ovom slučaju isplatitelj će na bruto osnovicu naknade obračunati 10% ili 100 KM poreza na dohodak i uplatiti u FBiH, a ostatak od 900,00 KM (1000-100) uplatiti autoru u Italiju. U ovom slučaju ukupni primitak (bruto iznos) **ne umanjuje se za 30%** porezno priznatih rashoda.

Primjer:

Pravno lice iz FBiH otkupilo je pravo emitovanja filma od pravnog lica iz Kine. Kako obračunati porez po odbitku?

Između BiH i Kine postoji ugovor o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja u kome je precizirano da se autorske naknade oporezuju u državi u kojoj nastaju, ukoliko je primatelj rezident druge države i istovremeno stvarni korisnik naknade. Propisana stopa poreza u ugovoru je 10.

S obzirom da je jasno da će se porez po odbitku obračunati i uplatiti u BiH na puni iznos fakture izdate od pravnog lica iz Kine, te da se radi o pravnom , a ne fizičkom licu primijenit će se odredbe Zakona o porezu na dobit FBiH, te obračunati porez po odbitku po stopi 10%, a za taj iznos umanjiti plaćanje prema dobavljaču nerezidentu, pravnom licu iz Kine.

Postupak ostvarivanja prava iz Ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja

Primjena ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja zahtijeva i osiguranje određenih dokaza. Nerezidentni primalac mora isplatiocu dostaviti dokaz tj. potvrdu o rezidentnosti koju izdaje porezni organ njegove države tj. države rezidentnosti i izjavu primaoca da je on krajnji korisnik prihoda , onda kada ugovor to postavlja kao zahtjev.

Isplatilac u roku deset dana od isplate mora pravilno popuniti obrazac P-OD i priložiti dokumente koje je dostavio nerezidentni primalac.

Rješavanje sporova prema ugovorima o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja

Do sporova dolazi kada pravno ili fizičko lice, koje je rezident jedne od država ugovornica, smatra da postupak oporezivanja u jednoj od država ugovornica proveden u skladu sa ugovorom. Sporne situacije kako je i predviđeno u svim ugovorima rješavaju se postupkom **zajedničkog dovoaranja**.

U skladu sa odredbama člana 25. OECD Modela ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja postupak za rješavanje sporova pokreće se u roku od tri godine. U tom roku rezident se obraća svom nadležnom tijelu za pokretanje postupka dogovaranja sa drugom državom.

Samo neki ugovori predviđaju rješavanje sporova i arbitražnim putem.

Nadležna tijela za rješavanje sporova u BiH su. Ministarstva finansija i Porezne uprave.

POREZ PO ODBITKU

Šta je porez po odbitku?

Porez po odbitku je oporezivanje različitih vrsta prihoda nerezidentnih pravnih lica u zemlji isplatioaca tih prihoda.

Važno je naglasiti, da to nije porezni teret za lica isplatioce, već oni samo vrše odbitak poreza od bruto iznosa koji se treba isplatiti stranom licu.

Prema članu 41. Zakonu o porezu na dobit FBiH porez po odbitku je porez koji se obračunava na prihod koji je nerezidentno pravno lice ostvarilo na teritoriji Federacije BiH. Porez po odbitku obračunava i uplaćuje isplatilac prilikom isplate prihoda stranom pravnom licu. U roku 10 dana od dana isplate isplatilac je dužan podnijeti izvještaj nadležnoj poreznoj upravi o obračunatom i uplaćenom porezu po odbitku.

Osnovica na koju se obračunava porez po odbitku je **bruto iznos** koji bi rezident FBiH **trebao uplatiti** stranom pravnom licu. **Naglašeno je „trebao uplatiti“** iz razloga što taj bruto iznos neće biti uplaćen stranom pravnom licu, već iznos umanjen za obračunati porez po odbitku.

Oporezivanjem porezom po odbitku podliježu:

- Prihodi stranih pravnih lica od usluga (pruženih na teritoriji FBiH) i to:
 - Usluge revizora i porezno savjetovanje
 - Istraživanje tržišta
 - Zabavni i sportski događaji
 - Telekomunikacijske usluge između FBiH i inostranstva
 - Premije osiguranja i reosiguranja od rizika u FBiH
 - Sve druge usluge koje se obave na teritoriji FBiH
 - Kamate, dividende, autorska prava i druga prava intelektualnog vlasništva

Važno je napomenuti da se pod oporezivanjem kamata ne smatraju kamate na depozite, kamate kod prodaje robe na kredit ili prodaje opreme, kao ni kamate vlasnicima državnih i korporativnih obveznica.

Stope poreza po odbitku:

- 5% za dividende, preračunata 5,263%
- 10% za sve ostalo, preračunata 11,11%

U slučajevima primjene ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja ugovorene stope mogu biti drugačije od propisanih domaćim zakonima. Kako je već naglašeno ovi ugovori imaju **veću snagu** u odnosu na domaće porezne propise, ali ne treba zaboraviti da se prilikom obračuna poreza i u slučaju postojanja ugovora primjenjuje stopa iz domaćeg Zakona ali **samo ukoliko je niža od porezne stope iz međunarodnog ugovora** jer je to povoljnije za obveznika. Ovakav primjer smo imali u dijelu 6. Članka –Kamate , primjer 1.

Obračun poreza po odbitku

Ako je iznos za isplatu određenom pravnom licu nerezidentu 500 KM, porez po odbitku se računa primjenom stope 10% (izuzetak dividende). Tako obračunati porez u iznosu od 50 KM se odbija od bruto iznosa i uplaćuje na račun javnih prihoda, a stranom pravnom licu se uplaćuje 450 KM.

Vrlo često se domaća pravna lica suočavaju da strana pravna lica ne pristaju da im se uplaćuje umanjeni iznos, te su zbog takvih problema u poslovnim odnosima prinuđeni da porez po odbitku uplaćuju na svoj teret preračunatom stopom koji im prema našem Zakonu **ne može biti porezno priznat rashod**.

Prijava poreza po odbitku

Rok za prijavu poreza po odbitku je 10 dana od dana uplate i to na propisanom obrascu P-OD.

Obrazac P-OD mora biti uredno popunjen podacima o isplatiocu kao i nerezidentu-primaocu, vrsti naknade, visini naknade i porezu po odbitku.

Ovaj obrazac se podnosi i u slučaju kada se zbog primjene ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja porez po odbitku ne mora obračunati.

Ovo svakako **ne znači** da primjena ugovora **isključuje sama po sebi porez po odbitku**, već obračun uvijek ovisi od svakog pojedinačnog ugovora i odredbi u **podjeli prava oporezivanja između država ugovornica**.

Primjeri:

Preduzeće iz FBiH je angažovalo za potrebe istraživanja tržišta švicarsku firmu.

U skladu sa Zakonom o porezu na dobit FBiH , prihodi koje inostrana firma ostvari obavljajući usluge na teritoriji FBiH podliježu oporezivanju. BiH **nema potpisan** ugovor o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja sa Švicarskom te se u ovom slučaju primjenjuju odredbe domaćeg zakona i preduzeće primalac usluge i isplatelj iz FBiH dužno je na bruto iznos naknade koju „treba“ uplatiti švicarskoj

firmi obračunati porez po odbitku po stopi 10% i isti uplatiti na račun javnih prihoda u FBiH. Iznos bruto naknade umanjena za porez po odbitku uplatiti švicarskoj firmi, uz obavezu prijave obračuna i uplate P-OD obrazac.

Svakako treba naglasiti da švicarska firma nema nikakvo sjedište koje joj je na raspolaganju ili poslovnu jedinicu u FBiH.

Da je u ovom slučaju firma umjesto iz Švicarske bila iz Austrije dakle države sa kojom BiH ima zaključen ugovor o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja, domaći isplatilac, dakle preduzeće iz FBiH **ne bi moralo vršiti odbitak poreza** iz razloga što ugovor predviđa da se takav prihod može oporezovati **samo ako firma iz Austrije ima stalnu poslovnu jedinicu ili sjedište koje mu stalno stoji na raspolaganju u BiH i tada bi bilo oporezovano porezom na dobit i to samo ostvarenu na području FBiH**, a u ovom slučaju kada ne postoji sjedište u BiH prihod od ove usluge oporezuje se u Austriji u sklopu oporezivanja dobiti te firme. Ali bi domaće pravno lice isplatilac usluge moralo predati obrazac P-OD bez obzira što nije bilo obračuna i uplate poreza.

Primjer:

Pravno lice iz FBiH plaća kamatu stranom pravnom licu u Luksemburgu.

Isplatitelj pravno lice iz BiH je dužno po Zakonu o porezu na dobit FBiH obračunati i odbiti od bruto iznosa kamate porez po odbitku po stopi od 10%. Sa Luksemburgom ne postoji ugovor o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja. Da je pravno lice kome se isplaćuju kamate iz Slovenije porez po odbitku bi se računao po stopi od 7 % jer tako predviđa ugovor koji postoji između BiH i Slovenije.

Propisi u Federaciji BiH priznaju porez plaćen izvan FBiH kao **porezni kredit**, ali samo do onog iznosa poreza koji bi za tu istu naknadu **bio plaćen** u FBiH.

Dakle ukoliko bi pravno lice iz FBiH obavilo određenu uslugu za strano pravno lice na teritoriji njegove države i ukoliko je takav prihod, od te obavljene usluge po zakonima te države oporeziv stopom od npr. 20% i za taj iznos umanjena naknada pravnom licu iz FBiH, prema našem poreznom propisu kao porezni kredit bi mu se priznao samo iznos od 10% bruto naknade koju je trebao primiti.

ZAKLJUČAK:

Svrha bilateralnih ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja je **raspodjela prava oporezivanja** između zemalja ugovornica. Kada se raspodijeli pravo oporezivanja između država ugovornica, oporezivanje se vrši prema poreznim propisima države kojoj je pravo oporezivanja dodijeljeno ugovorom. Ovi ugovori jesu iznad domaćih poreznih propisa, ali ih nikako ne isključuju, već samo ograničavaju npr. u pogledu porezne stope koja će se primjenjivati pri oporezivanju dohodka, dobiti i imovine rezidenata država ugovornica.

Literatura:

Zakon o porezu na dobit F BiH

Zakon o porezu na dohodak F BiH

Zakon o porezu na dobit RS

Zakon o porezu na dohodak RS

Zakon o privrednim društvima

Internetski izvori:

<https://www.mft.gov.ba>

www.oecd.org

APPLICATION OF THE DOUBLE TAX AVOIDANCE AGREEMENT AND DEDUCTIBLE TAX

***Abstract:** Avoidance of double taxation is always a current topic with a number of ambiguities and specifics in the application. The purpose of bilateral agreements on avoidance of double taxation is the distribution of taxation rights between the contracting countries. When the right to tax is allocated between the Contracting States, the taxation shall be effected in accordance with the tax regulations of the State to which the right to tax is conferred by the treaty. These agreements are above domestic tax regulations, but do not exclude them in any way, but only limit them, for example, in terms of the tax rate that will be applied in the taxation of income, profits and property of residents of the contracting states.*

***Keywords:** double taxation, avoidance, withholding tax*

DJELOVANJE POŽARA NA POVRŠINAMA ONEČIŠĆENIM MINSKO-EKSPLOZIVNIM SREDSTVIMA

dr.sc. Amir Hrustić¹

mr.sc. Antun Novoselović²

Sažetak: *Nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini, veliki problem predstavljaju brojne zemljišne površine onečišćene minsko-eksplozivnim sredstvima i neeksplozivnim ubojnim sredstvima. Takvih površina najviše se nalazi na međuentitetskim linijama razgraničenja, koje su prethodno bile borbene linije. Mine su eksplozivna sredstva koja mogu ozlijediti i usmrtiti čovjeka, a mogu biti protupješađijske i protuoklopne.*

Istraživat ćemo jedan od velikih problema koji se pojavljuju i na takvim površinama, to su požari otvorenog prostora i materijalne štete koje oni prouzrokuju.

Požari su jedna od najjačih i najdestruktivnijih sila koje uništavaju sve pred sobom, a ako se požar pojavi na površinama onečišćenim minsko-eksplozivnim sredstvima, posljedice koje nastaju su nesagledive jer je zbog nepristupačnosti gašenju onemogućeno ili ograničeno djelovanje vatrogasnih snaga. Najviše su ugrožene površine šumskom vegetacijom., a štete uzrokovane požarom na takvim površinama očituju se u narušavanju ekološke ravnoteže, promjeni izgleda okoliša, smanjenju kvalitete tla, pojavi erozije, gubitku biološke raznolikosti flore i faune, a štete po gospodarstvo su velike i teško nadoknadive.

Sanacija opožarenih površina onečišćenih minsko-eksplozivnim sredstvima zasad predstavlja nerješiv problem.

1 Dr.sc. Amir Hrustić, Univerzitet modernih znanosti – CKM, Mostar

2 Mr.sc. Antun Novoselović, Doktorand Fakulteta prava i sigurnosnih studija – CKM, Mostar

Bosna i Hercegovina uz međunarodnu pomoć ulaže znatne napore kako bi se površine onečišćene minsko-eksplozivnim sredstvima razminirale i kako bi se stvorili uvjeti za normalan život. Posebnu pažnju treba posvetiti edukaciji stanovništva kako bi se smanjila mogućnost nastanka požara naročito na površinama onečišćenim minsko-eksplozivnim sredstvima i neeksplozivnim ubojnim sredstvima.

Ključne riječi: *minska polja, površine onečišćene minsko-eksplozivnim sredstvima, požari, gašenje požara, štete od požara.*

UVOD

Požar otvorenog prostora (požar u žitu, vinogradu, šumski i dr. požar) je oblik nekontroliranog širenja vatre po šumskoj ili poljoprivrednoj površini, koji za sobom ostavlja pustoš. U ovom radu upoznat ćemo se s vrstama požara koji se po nastanku dijele na prirodne i umjetne, a najčešće se dijele po tipu gorivog materijala na podzemni, prizemni, visoki ili ovršni požar i požar osamljenog drveća i grmlja.³

Prije četvrt stoljeća, Bosna i Hercegovina je bila izložena ratnim djelovanjima, kojom prilikom su korištena brojna i raznovrsna ubojna sredstva. Po okončavanju ratnih sukobljavanja i povratka miru, odnosno pristupanju obnovi porušenih domova, proizvodnih pogona i dr., ostale su velike nepristupačne površine onečišćene minsko-eksplozivnim sredstvima. Iz tog razloga je Bosna i Hercegovina suočena je s velikim problemom mina i protuminskim djelovanjem, koje prijete zdravlju i životu ljudi i šumskih životinja. Vrste minsko-eksplozivnih sredstava koja su rasprostranjena na terenu bit će obrađene u ovom radu.

U slučaju pojave i širenja požara na površinama onečišćenim minsko-eksplozivnim sredstvima posljedice su nesagledive. Uslijed nepristupačnosti terena, koji je najčešće onečišćen, onemogućen je pristup vatrogasnim snagama sa tla, pa je gašenje moguće vršiti samo iz zraka. U plamenu nestaju velike obrasle površine, a dolazi i do aktiviranja nekih minsko-eksplozivnih sredstava uslijed toplote i aktiviranjem od strane životinja.

Štete od požara bilo koje vrste, na minski sumnjivim površinama o kojima govorimo u ovome radu, znatno su veće i s dugotrajnijim posljedicama zbog nemogućnosti vršenja sanacije požarišta. Ona obuhvaća radove na izgradnji dodatne prometne infrastrukture, sječu i iznošenje izgorjele i nagorjele drvene mase, pripremu staništa za sadnju sjemena ili sadnica te provođenje njege na toj površini u narednim godinama.

3 Dipl.ing. Stjepan Purgar, Vatrogasna taktika..., Hrvatska vatrogasna zajednica

Pored toga, ova je poruka korisna za sve profesionalne vatrogasne postrojbe, zatim dobrovoljne vatrogasne postrojbe formirane u dobrovoljnim vatrogasnim društvima i vatrogasne postrojbe formirane u pravnim osobama, onda za dobrovoljna vatrogasna društva i njihove saveze i druge oblike udruživanja vatrogasaca, a posebno za sve organe uprave civilne zaštite i stožere civilne zaštite općina, grada, kantona i Federacije, kao osnovnih stručnih organa za tu oblast, te za inspektore za zaštitu od požara i inspektore za vatrogastvo.

Nadležnost državnih organa u odnosu na te poslove zasnovana je i na činjenici što požar predstavlja opću opasnost koji se može da pojavi u svim mjestima i prostorima u kojima ljudi žive i rade i gdje se nalaze materijalna i druga dobra i što požar svojim djelovanjem ugrožava život i zdravlje ljudi i što uništava sve vrste materijalnih i drugih dobara, šume i druge prirodne resurse. Zbog tih činjenica smatra se da adekvatnu zaštitu od takvog djelovanja požara, mogu organizirati i provoditi u prvom redu državni organi, pa onda svi ostali društveni subjekti.

„O veličini minski sumnjive površine teško je govoriti osim na temelju izvida i izvješća stručnih agencija koje se bave razminiranjem i cjelokupnom problematikom MES i NUS-a u Bosni i Hercegovini. Tako imamo službeni presjek na kraju 2012.godine o 1.265,55km² ili 2,5% u odnosu na ukupnu površinu BiH.⁴

I - O POŽARIMA

Bosna i Hercegovine ima višegodišnje iskustvo s razmjerno velikim brojem požara, koji tijekom ljeta zahvate uglavnom njezin južni dio. Kao posljedice požara, stradaju velike šumske površine, obradiva polja s poljoprivrednim kulturama, nerijetko i stambeni i gospodarski objekti, uključujući i ugrožavanje ljudskih života. Kao prioritetno rješenje, predlaže se poduzimanje sveobuhvatnih akcija u zaštiti od požara, koje bi između ostalog, uključivale sustavan pristup uključivanju i integraciji zračnih snaga. Konačno, intenzivne upotrebe zračnih snaga, do sada nije bilo, odnosno zračne snage do sada su se angažirale temeljem postojećih resursa i bez jasne strategije.

Požarom otvorenog prostora nazivamo svako nekontrolirano rasprostranjivanje vatre po obrasloj površini bez obzira na njezin intenzitet. Požari se mogu svrstati u najjače prirodne sile koje uništavaju ljude, dobra i prirodne resurse.

Na području Hercegovine, koji obuhvaća kontinentalni dio do granica entiteta s jedne strane, a sa druge do granice s Republikom Hrvatskom, šumski požari su jedan od osnovnih faktora devastacije i degradacije šuma.

4 Revizija Strategije protuminskog djelovanja BiH 2009-2019.godine (Prva revizija 2012.godine),

Damir Knežević nam **razvrstava opasnosti od šumskog požara**. „Šume i šumska zemljišta razvrstavaju se u četiri stupnja opasnosti od požara, o čemu se radi popis i pregledni zemljovid:

- vrlo velika opasnost (crvena boja u zemljovidu)
- velika opasnost (narančasta boja u zemljovidu)
- umjerena opasnost (svijetložuta boja u zemljovidu)
- mala opasnost (svijetlozelena boja u zemljovidu).

Razvrstavanje se radi prema mjerilima za procjenu opasnosti od nastanka šumskog požara, što ovisi o sljedećim čimbenicima:

Vegetacijski pokrov i njegova starost (crnogorica, bjelogorica, šikara, šibljak, makija, garig, kulture, plantaže, neobraslo šumsko zemljište, mješoviti pokrov). Crnogorica, makija i garig pokazuju veću opasnost od požara. Mlađe šume (do 30 godina starosti) također pokazuju veću opasnost od požara od starijih šuma.

Antropogeni čimbenici. Ovdje se razumijeva utjecaj čovjeka odnosno vjerojatnost izazivanja požara zbog korištenja šume.

Klima (srednja godišnja temperatura zraka, količina oborina, relativna vlažnost zraka). Ugroženije su šume u kojima je veća srednja godišnja temperatura zraka, manja količina oborina i manja relativna vlažnost zraka).

Stanište (matični supstrat i vrsta tla). Stupanj opasnosti od požara u mnogome ovisi o sadržaju vlage u gorivom materijalu na tlu (iglice, lišće, granje, panjevi i dr.).

Orografija. Izloženost sunčevom zračenju, nadmorska visina i nagnutost terena orografski su parametri koji utječu na rizik od požara. Južna i ravničarska izloženost, pri manjim nadmorskim visinama i s većom nagnutošću pokazuju najveću opasnost.

Šumski red. Održavanje šumskog reda utječe na stupanj opasnosti od šumskog požara. Ako se šume ne održavaju, na tlu se nakuplja gorivi materijal što povećava požarno opterećenje.“

Šume su posebno osjetljive na požare koji su glavni izvor štete, bilo u ekološkom ili gospodarskom smislu. U ekološkom smislu štete se očituju u promjeni krajobraza, utjecaju na promjenu mikroklima, promjeni fizioloških i kemijskih osobina tla, dok se gospodarski gubitak očituje u gubitku drvne mase i troškova nepredviđenih radova na sanaciji i pošumljavanju opožarenih i izgorjelih površina.

Požari se, po nastanku, dijele na prirodne i umjetne, a najčešće se dijele po tipu gorivog materijala na podzemni, prizemni, visoki ili ovršni požar i požar osamljenog drveća i grmlja.

Podzemni požar ili požar tla – nastaje kad se zapali listinac u tlu ili podzemne

naslage treseta. Takav požar vrlo sporo se širi, može trajati „tinjati“ mjesecima te stalno prijeti opasnost od izbijanja na površinu i pretvaranja u opasni prizemni požar. Štete su velike zbog stradavanja korijenja drveća koje se potom suši.

Prizemni požar - nastaje kad se zapali travnata vegetacija ili gornji sloj šumske organske prostirke, podstojno grmlje i pomladak šumskog drveća. To je najčešći tip požara koji se pojavljuje kod svih vrsta prizemnog rašća i u svim tipovima šuma. Jači prizemni požar u šumama u kojima je drveće s tankom korom oštećuje žilište i stabla i tada ugiba kambij te dolazi do sušenja stabala, a mjestimično i cijele sastojine. Za uništavanje kambija dovoljna je temperatura od 54°C. To je najčešći oblik šumskih požara, brzo se širi, ima obilje plamena i vrućine.

Požar krošanja ili visoki požar (ovršni požar) - je ona vrsta požara koja zsigurno uništava čitav šumski ekosustav. Razvija se iz prizemnog požara ako zahvati grane stabala. Nastaje u sušno doba godine, a najčešće gore iglice. Da bi se mogao širiti potreban je prizemni požar i vjetar. Najopasniji je i najteže se suzbija. Najčešće se pojavljuje u šumama četinjača. Kod ovog požara vatra se širi s jedne krošnje na drugu.

Požar osamljenog drveća i grmlja – nastaje obično od udara groma i stabla tada čitava izgore. Često ga uzrokuju pastiri, šumski radnici ili izletnici ložeći vatru uz drveće ili u šupljinama stabala.

Često se koristi i klasifikacija koja se odnosi na način postanka požara:

- prirodni (nekontrolirani, stihijski), to su oni požari koji nisu pod kontrolom stručnjaka ili neke druge osobe, prouzrokuju velike materijalne štete.
- umjetni (kontrolirani, planirani), pod stalnom su kontrolom stručnjaka, a njima se obavljaju određeni poslovi u gospodarenju šumama, kao što su raščišćavanje mjesta prijašnjih sječa, paljenje različitog drvnog otpada, a jedan od najbitnijih razloga je paljenje kontrolirane vatre u svrhu borbe protiv patogenih mikroorganizama i štetnih kukaca.

Stjepan Purgar nam donosi daljnju razradu procesa gorenja koji se manifestira produciranjem različitih i neizostavnih fizičko-kemijskih spojeva i nusprodukata. Požar je svako nekontrolirano gorenje i najmanjih razmjera koji nanosi materijalnu štetu ili predstavlja bilo kakvu opasnost za život ljudi, životinja ili materijalnih dobara.

„Za svaki požar karakteristično je sagorijevanje gorive tvari. Gorenje u uvjetima požara može zauzeti velike razmjere po količini, intenzitetu i posljedicama tako da se više ne može govoriti o gorenju nego o vatrenoj stihiji koja uništava sve pred sobom, koju je jako teško ili gotovo nemoguće potpuno zaustaviti. Tu se mogu ubrojiti eksplozije, rušenja, pojava otrovnih plinova, radioaktivna zračenja

i kontaminacija radioaktivnim tvarima šire okoline oko područja zahvaćenog požarom.

Kod požara na otvorenom prostoru, zračenje topline i drugi faktori koji su karakteristični za požar mogu ugroziti neposrednu okolinu na udaljenosti većoj od 100 metara.

U zoni požara javlja se dim, ali često i drugi jako štetni, otrovni i eksplozivni plinovi i tvari, koje mogu ugroziti živote ljudi i materijalna dobra velikih vrijednosti.

Toplina i temperatura

Tko god je barem jednom sudjelovao, ili promatrao akciju gašenja požara, zasigurno je iskusio kako se prilikom požara oslobađaju ogromne količine topline. Toplina je energija koja se prenosi sa tijela veće temperature na tijelo manje temperature. Toplina je ujedno i najčešći oblik energije kojeg susrećemo na Zemlji. Temperatura je indikator topline kojim se određuje "ugrijanost", odnosno "ohlađenost" nekog tijela prema nekim specifičnim, određenim standardima.

Dim

Gorenjem nastaju plinoviti, tekući i kruti produkti koji se neposredno šire u okolinu. Svi ovi produkti sastavni su elementi dima.

Plamen - svjetlost

Plamen je vidljiv, svijetleći oblik plina koji gori. Kada se plin pri gorenju miješa sa optimalnom količinom kisika, plamen isijava veću toplinu, a slabiju svjetlost. Smanjenje svjetlosti je uzrokovano potpunijim gorenjem ugljika. Iz tih razloga plamen se smatra kao produkt gorenja.

Sve ove tri navedene zone na svakom požaru su različite kako po veličini, formi, tako i po karakteru javljanja jednih te istih pojava. Mnogo je čimbenika koji utječu na veličinu pojedinih zona (vjetar, prepreke, goriva tvar...).⁵

Čimbenici razvoja i širenja požara

U nastavku, Stjepan Purgar nam donosi analitičan pogled na razvoj i širenje požara na otvorenom prostoru. „Za dobro operativno djelovanje trebaju se

5 Vladimir Karlović, Procesi gorenja i gašenja, HVZ.

poznavati čimbenici koji utječu na razvoj i širenje požara.

Osnovni čimbenici koji neposredno utječu na razvoj požara su:

- gorive tvari
- izmjena i strujanje plinova u zoni požara
- djelovanje topline
- objekt ili teren gdje se požar širi
- vremenske prilike
- eksplozije.

Vremenske prilike i razvoj požara

Vremenske prilike imaju jako veliki utjecaj na razvoj i širenje požara, bez obzira bio to požar otvorenog ili zatvorenog prostora. Kad se govori o vremenskim prilikama tu se misli na utjecaj vjetra, kiše, snijega, vlažnosti zraka, visokih ili niskih temperatura i atmosferskog tlaka.

Vremenske prilike imaju neposredan utjecaj na razvoj i širenje požara, ali i na tijek akcije gašenja požara. Značaj vremenskih prilika do izražaja dolazi najviše kod požara na otvorenom prostoru.

Kiša u velikoj mjeri usporava razvoj vatre i širenje požara, dok velika vrućina ima sasvim suprotan učinak. Vjetar je također jako opasan, jer je širenje požara puno brže i postoji opasnost od prenošenja požara na veće udaljenosti na kojima mogu opet nastati novi požari.

Razvoj i širenje požara otvorenog prostora

Požar na otvorenom prostoru karakterizira:

- velika brzina širenja požara (izgaranja gorive tvari)
- velika količina topline koja zrači na sve strane
- visoke temperature.

Kod požara na otvorenom prostoru količina zraka, odnosno kisika uvijek je dovoljna za naglo i brzo širenje. Sam proces gorenja stvara zračna strujanja hladnog i svježeg zraka iz okoline k žarištu požara, dok produkti nastali gorenjem, dim i vrući plinovi kreću se prema gore, u vis.

Strujanje plinova i izmjena zraka u požaru otvorenog prostora vrlo su snažna pogotovo ako je požar zahvatio veće površine i veću količinu gorivog materijala.

Kod gorenja na velikim površinama razvijaju se velike količine topline koja

zrači na sve strane, a najjače u smjeru koji je usporedan tj. jačina zračenja topline s jedne površine na drugu je maksimalna ako su te dvije površine usporedne jedna prema drugoj i ako nisu previše udaljene.

Jaka strujanja u zoni požara mogu biti opasna po gasitelje jer nastaje tzv. "požarni vakuum" (podtlak). Oko žarišta javlja se jako strujanje zraka iz okoline, troši se kisik čija se koncentracija u okolini smanjuje pa predstavlja opasnost za gasitelje.

Kod ovih požara odlučujuću ulogu u pogledu pravca širenja požara kao i brzine izgaranja ima vjetar.

Uzroci požara

Kada govorimo o uzrocima nastanka požara, za 60-70% požara uzrok nastanka ostaje nepoznat. Od poznatih uzroka samo je 10% nastalo prirodno (udar groma), a 90% je posljedica slučajnog ili namjernog djelovanja čovjeka (nepažnja, paljenje poljoprivrednog otpada, namjerno paljenje, promet, električni vodovi, mine i ostalo).

Uzroci požari koji nastaju ljudskom djelatnošću

- **nesretni slučajevi** (eksplozije, promet)

Usljed ratnih zbivanja u našoj zemlji je dosta površina pod minama. Aktiviranjem neke od njih može doći i do požara. Izlivanje zapaljivih tekućina u slučaju prometnih nezgoda predstavlja veliku opasnost od nastanka požara te zagađenja okoliša.

- **nepažnja i grubi nemar** (poljoprivredni radovi, radovi u šumi, prolaznici, izletnici, dječje igre, neuređeni deponiji smeća, neugašen opušak i dr.)

Ovo je najčešći uzrok požara, ljudi svojom nepažnjom i nemarom dovode do nastanka požara s materijalnim i ljudskim posljedicama. To je posebno izraženo posljednjih godina na područjima koja su bila obuhvaćena ratnim zbivanjima, gdje su i najveće površine zapuštenog poljoprivrednog zemljišta.

Usljed starosti lokomotiva ili vagona pri većim nagibima pruge, dolazi do iskrenja ispod tračnica, a kako je oko pruge suho biljno raslinje lako dolazi do nastanka požara koji, ako se na vrijeme ne uoči i ugasi, može prerasti u požar velikih razmjera.

- **namjerno podmetanje** (piromani, osvećivanje, špekulacije građevinskim zemljištem, političke diverzije i dr.).

Piromanija je psihička bolest koja se očituje opsjednutošću prema vatri i paljenju vatre. Piromani često podmeću požare kako bi zadovoljili svoje potrebe,

paljenje i gledanje vatre pričinjava im zadovoljstvo.

Špekulacije građevnim zemljištem, izazivanje požara s ciljem prenamjene zemljišta, također je poznat uzrok požara s kojim se susrećemo u zadnje vrijeme.

Kako je naprijed navedeno, većina šumskih požara rezultat su ljudske nepažnje ili namjernog podmetanja požara. Treba spomenuti i vremenske čimbenike koji u velikoj mjeri određuju podložnost pojedinog područja prema požarima.

Štete i posljedice požara

Razne definicije svrstavaju požar raslinja u skupinu elementarnih nepogoda, što je ispravno, ali njegov se nastanak vezuje uz drugu elementarnu nepogodu, sušu. Upravo je suša, u Hrvatskoj, najčešća elementarna nepogoda koja uzrokuje najveće gospodarske štete (38% od ukupnih šteta), a požari su zastupljeni sa 7% od ukupnih šteta.

- stradavanje ljudi

Požari po život i zdravlje ljudi predstavljaju ozbiljnu prijetnju, osobito u zatvorenim prostorima u kojima boravi veći broj ljudi.

Jedan od najznačajnijih čimbenika koji pridonosi smanjenju broja ozlijeđenih i stradalih u požaru je dobro planiran sustav evakuacije i spašavanja pri čemu značajnu ulogu ima ponašanje ljudi u situaciji nastanka požara. Smrtno stradavanje ljudi najčešće je uzrokovano gušenjem dimom, mehaničkim ozljedama radi rušenja objekata izazvanog požarom ili zbog visokog stupnja opekline.

- uništavanje stambenih i gospodarskih objekata

Stambeni objekti uslijed požara mogu biti potpuno uništeni ili nagorjeli.

U oba slučaja potrebno je vršiti sanaciju samog objekta i površine na kojoj se objekt nalazi.

štete na drvnoj masi

One ovise o vrsti požara te o vrsti gorivog materijala, odnosno vrsti šumske sastojine koja je bila zahvaćena požarom. Najmanje štete na drvnoj masi prouzrokovane su prizemnim požarom iako se one ne smiju zanemariti. Nakon prolaska požara i u prvoj godini štete mogu biti nevidljive, ali narednih godina dolazi do sušenja stabala uslijed nagorijevanja kore. Podzemni požar također može dovesti do šteta na drvnoj masi iz razloga što u takvom požaru strada korijenje stabala i ona oslabe ili se potpuno osuše.

štete na općekorisnim funkcijama šuma

Štete na općekorisnim funkcijama su: uništena životna staništa, erozija tla, nestanak travnog pokrova, estetski izgled, privremeni nestanak životinjskog i biljnog svijeta na površini koju je poharao požar, smanjenje količine humusa i proizvodne

sposobnosti tla, oštećenje fizički svojstava tla.

Posredne ili općekorisne funkcije šuma postale su u današnje vrijeme važnije od proizvodnih funkcija šuma. Općekorisne funkcije šuma osobito se odražavaju na vrlo učinkovitom utjecaju i zaštiti zemljišta od erozije, bujica poplava, utjecaju na vodni režim i hidro energetske sustav, utjecaju na plodnost zemljišta i bitnom određenju poljoprivredne proizvodnje, utjecaju na klimu, u zaštiti i unapređenju čovjekove okoline u stvaranju kisika i pročišćavanju atmosfere, te utjecaju na ljepotu krajolika, stvaranju posebnih uvjeta za odmor i rekreaciju, za razvitak turizma i lovstva.

Važnost općekorisnih funkcija šuma, smanjenje ili nestanak tih funkcija vrlo je značajno naglasiti vezano za posljedice nastale nakon požara na obraslim površinama.

Posljedice požara su vrlo teške.

Te posljedice se sastoje u ugrožavanju života i zdravlja ljudi i uništavanju svih vrsta prirodnih, materijalnih i drugih dobara potrebnih za život i rad ljudi. Prema tome, svaki požar, bez obzira na njegovu veličinu, izaziva te posljedice, u manjem ili većem opsegu. Naravno, veliki požari mogu nanijeti ogromne štete po ljude i materijalna dobra. Na osnovu tih podataka može se konstatirati da je požar prisutan u svim sferama života i rada ljudi. Ovo pokazuje da se požar može pojaviti u svim naseljenim i nenaseljenim mjestima. Praksa pokazuje da požar može nastati u svim uvjetima kada se ispune ključna tri faktora: **čovjek - energija** (izvor vatre - električna i toplotna) - **materija**.

Načini gorenja

Vladimir Karlović nam o gorenju kao fizičko-kemijskom procesu kaže: „Gorenje ili burna oksidacija prema načinu gorenja se dijeli na tri podskupine. U skupinama gdje se pojavljuje plamen prisutne su lančane reakcije gorenja. To je važno istaknuti zato jer se gorenja uz prisustvo lančanih reakcija mogu gasiti inhibirajućim (ili antikatalitičkim) sredstvima za gašenje.

Gorenje plamenom (prisutne lančane reakcije gorenja) - Takvim gorenjem nastaju samo plinoviti produkti kao nosioci plamena, bez krutog ostatka. Tim načinom gore plinovi ili

pare zapaljivih tekućina, što znači požari razreda B i C. Plamenom mogu gorjeti i neke krutine koje se pri povišenoj temperaturi rastale u tekućinu, i izgore bez krutog ostatka. To su npr. parafin ili neke vrste plastičnih masa (polietilen).

Gorenje plamenom i žarom (prisutne lančane reakcije gorenja) - Takvim

gorenjem pored plinovitih produkata kao nosioca plamena, nastaje i kruti ostatak ili žar. Tim načinom gore krutine kod kojih se odvija proces pirolize. U ovom slučaju to je proces u kojem se neka krutina pri povišenoj temperaturi razlaže na zapaljive plinovite produkte i kruti ostatak u obliku žara. Radi se o krutinama koje nemaju mogućnost promjene agregatnog stanja povišenjem temperature. Plamenom i žarom gori razni organski materijal, kao drvo, ugljen, tekstil, papir i sl.

Gorenje žarom (nema lančanih reakcija gorenja) - Takvim gorenjem nastaje samo kruti ostatak ili žar, bez plinovitih produkata kao nosioca plamena. U odnosu na prethodna dva načina, kod gorenja žarom nema lančanih reakcija gorenja. Tim načinom gore metali, a svrstavaju se u požare D razreda.⁶

Iz naprijed navedenog vidljivo je da su štete od požara i posljedice najvidljivije i najizraženije na šumskim površinama zagađenim minsko-eksplozivnim sredstvima. Dugo nakon što su prestali oružani sukobi, priroda je počela raditi svoje i liječiti rane na svom tijelu.

II - OPASNOSTI PO VATROGASCE U OPERATIVNOM DJELOVANJU

Ne tako davno tehnika, uređaji, oprema i sredstva nisu bili zaštićeni kao danas, vatrogasci nisu koristili toliki broj i asortiman osobnih i skupnih zaštitnih sredstava, a rad, odnosno radni postupci ovisili su isključivo o radnim navikama vatrogasaca.

Međutim, i pored razvoja i unapređenja svih mjera koje nazivamo mjere zaštite, nezgode se i dalje događaju, čak u istom broju i intenzitetu kao i u vrijeme kada se tehnika i tehnologija nije razvijala tempom kojim se kreće danas. Nažalost, brži ritam rada, uvođenje nove suvremenije opreme, tehnike, uređaja i sredstava za gašenje, novih radnih postupaka i slično nije istim tempom pratio i razvoj odgovarajućih mjera zaštite pri radu, pa su se pojavile nove složene i skrivene opasnosti.

„Minski sumnjivi prostor je s početno procijenjenih trinaest tisuća četvornih kilometara umanjen i precizno definiran na 476,2 km² (na dan 25.07.2016.godine) i obilježen s 14.040 oznake minske opasnosti. To je rezultat aktivnosti humanitarnog razminiranja i općih izvida.

6 Vladimir Karlović, Procesi gorenja i gašenja, HVZ

Slika 1. Minsko sumnjiva područja u BiH⁷

„**Veličina sumnjive opasne površine/sistematsko izviđanje** - Trenutna veličina sumnjive opasne površine na mine u BiH iznosi 965 km² ili 1,97% u odnosu na ukupnu površinu BiH².

Kroz operacije sistematskog izviđanja definisano je 8.525 sumnjivih mikrolokacija na kojima je procjenjuje se zaostalo oko 79.000 mina/ESZR.

Trenutna veličina sumnjive opasne površine na kasetnu municiju u BiH iznosi 2.31 km².

Kroz operacije sistematskog izviđanja definisane su 203 sumnjive mikrolokacije na kasetnu municiju na kojima je procjenjuje se zaostalo oko 1.500 komada kasetne podmunicije/ESZR.⁸

7 <http://www.bhmac.org/mapa.jpg>, posjet, 30.05.2021.

8 Izvještaj PMA za 2019.godinu,

Napomena: Prema prvoj procjeni Centra za uklanjanje mina u BiH iz 1998. godine, sumnjiva opasna površina na mine u BiH je iznosila 4,2 km² ili 8,2% od ukupne površine BiH.⁹

„Žrtve od mina/ESZR/kasetne municije - U 2019.godini u BiH je registrovane su 2 deminerske nesreće, u kojima su poginula 2 deminera a 4 deminera su povrijeđena. U deminerskoj nesreći koja se dogodila dana 25.06.2019.godine u mjestu Nekopi kod Goražda, /organizacija MAG/ povrijeđena su 2 deminera. U deminerskoj nesreći koja se dogodila dana, 25.08.2019. godine u mjestu Donji Mušići na Kupresu. /Udruga”Pazi mine”- Vitez/ 2 deminera su poginula a 2 deminera su povrijeđena.“¹⁰

U tabeli ispod dat je pregled minskih i drugih nesreća u 2019.godini.

Datum	Opština	Aktivnost prilikom stradanja	Mina/kasetna municija/ESZR	Smrtno stradali	Povrijeđeni	Pol
25.06.2019	Goražde	deminiranje	MINA	0	2	M
25.08.2019	Kupres	deminiranje	MINA	2	2	M

Od 1992.godine, od mina/ESZR/kasetne municije u BiH su stradale 8.386 osobe. U ratnom periodu (1992-1995. godina) stradale su 6.354 osobe, dok su u poslije ratnom periodu stradale 1.766 osoba, od čega 617 osoba smrtno a 802 osobe su povrijeđene. Za 347 osoba nije poznata tačna godina stradanja. Od ukupnog broja stradalih, od kasetne municije stradale su 232 osobe, od čega 43 osobe smrtno. Od ukupnog broja stradalih u poslije ratnom periodu, 185 žrtava su žene ili 10%, a 250 žrtava su djeca ili 14%.

III - POŽARI NA POVRŠINAMA ONEČIŠĆENIM MINSKO-EKSPLOZIVNIM SREDSTVIMA

Kako je već navedeno, šume i šumska zemljišta najviše su zagađena minsko-eksplozivnim sredstvima, zato požar bilo koje vrste može prouzročiti znatne štete, jer se njegovo širenje ne može spriječiti, a onemogućeno je i gašenje, odnosno dolazak vatrogasaca na požarište.

Otvorenim prostorom smatra se posebice poljoprivredno zemljište, zaštitni dijelovi prirode, šume, šumska zemljišta, zemljište u neposrednoj blizini šume,

⁹ Isto, str. 4.,

¹⁰ Izvještaj PMA za 2019.godinu, str. 6.,

zemljište na kojem su građevine javne i poslovne namjene, obalni pojas, odlagalište otpada, gradski parkovi i okućnice.

Zabrana paljenja vatre na otvorenom prostoru od izuzetne je važnosti kada su u pitanju minirane površine. Osim što je sami požar uzrok nastanka znatnih šteta, trebaju se naglasiti i posljedice stradavanja divljači na takvim površinama.

Često kod lokalnog stanovništva vlada mišljenje da vatra može „očistiti“ površinu od mina, da će svojim prolaskom preko neke površine aktivirati zaostala eksplozivna sredstva, što je netočno. Vatra može aktivirati neke od mina, ali ne sve, tako da posljedice mogu biti dalekosežne, jer dio mina koji se nije aktivirao, ostaje i nadalje opasan po život.

Uzroci požara na miniranim površinama

Kada govorimo o uzrocima nastanka požara, za 60-70% požara uzrok nastanka ostaje nepoznat. Od poznatih uzroka samo je 10% nastalo prirodno (udar groma), a 90% je posljedica slučajnog ili namjernog djelovanja čovjeka (nepažnja, paljenje poljoprivrednog otpada, namjerno paljenje, promet, električni vodovi, mine i ostalo).

Preventivne mjere u borbi protiv požara na miniranim površinama

Protupožarne prosjeke s elementima šumske ceste - Bez obzira što je izazvalo požar na površinama onečišćenim minsko-eksplozivnim sredstvima, njegovo gašenje izaziva velike napore i stručno vodstvo kako ne bi došlo do stradanja ljudi koji se nađu u blizini. Kako je naprijed navedeno, većina putnih komunikacija u našoj zemlji je razminirana, tako je i sa šumskim površinama.

Edukacija stanovništva

Edukacija stanovništva spada u jednu od glavnih preventivnih mjera zaštite od požara na minski zagađenom području na kojem je ograničeno provođenje drugih (kresanje prizemnih grana, izgradnja protupožarnih prometnica, prosjeka, kontrolirano spaljivanje korova i sl.).

IV - GAŠENJE POŽARA NA MINSKO-EKSPLOZIVNIM POVRŠINAMA

Definicija požara glasi: Požar je nekontrolirano, stihijsko kretanje vatre po nekoj površini, spada u prirodne nesreće, razlikuje se po vrsti, načinu nastanka i štetama, o čemu je već bilo govora. Za nastanak požara potrebna je goriva tvar, određena temperatura, tlak i kisik, a ako se jedan od tih elemenata ukloni, požar prestaje.

Vatra na njivama, po poljima, trasama dalekovoda i odvodnim kanalima može se proširiti u blizinu šume i izazvati šumski požar. Tako stradaju usjevi, trajni nasadi, voćnjaci i šume te instalacije i uređaji komunalne infrastrukture s neprocjenjivom štetom. Sve je još opasnije ukoliko se požar proširi na površinu na kojoj ima zaostalih minsko-eksplozivnih sredstava.

Za gašenje požara na minsko zagađenom području uslijed nemogućnosti pristupa vatrogasnim snagama na zemlji, neprocjenjivu važnost imaju zračne snage -protupožarni zrakoplovi.

Važno je zapamtiti da su zrakoplovi (avioni i helikopteri) početno navalno oruđe. Njihova istinska vrijednost, poglavito aviona, za stanovnike Bosne i Hercegovine je neprocjenjiva, u usporedbi s helikopterima kojima raspolažu OS BiH.

V - ŠTETE OD POŽARA NA POVRŠINAMA ONEČIŠĆENIM MINSKO-EKSPLOZIVNIM SREDSTVIMA

Požari otvorenog prostora su najveća i stalna opasnost za šume, poljoprivredne površine, okućnice i dr. na miniranim površinama naročito u mediteranskom i submediteranskom području.

U šumskim požarima nestaju ogromni kompleksi šuma, mijenja se izgled okoliša, pogoršava se kvaliteta šumskih tala, pojavljuje se erozija, dolazi do promjene ekološke ravnoteže, gubi se biološka raznolikost flore i faune, smanjuje se turistička privlačnost, a štete u gospodarstvu su velike i teško nadoknadive, sanacija je često dugotrajna i iziskuje značajna sredstva.

Nemogućnost sanacije opožarenog područja

Sanacija opožarenih površina na miniranim površinama predstavlja za sada nerješiv problem. Obraslu površinu koja je stradala u požaru potrebno je najprije pripremiti za sanaciju uspostavom šumskog reda, odnosno uklanjanjem izgorjele i nagorjele drvene mase.

„Odluka o tome što učiniti u vezi sa sanacijom površina koje su bile zahvaćene

požarom ili njime uništene, ovisi o nizu biološko-ekoloških i gospodarskih čimbenika. Prije toga valja napraviti ekološku i ekonomsku analizu svrhovitosti obnove. To je bitno zbog ekonomskih, ekoloških, socioloških i drugih razloga. U tu svrhu je važno prvo odrediti buduću svrhu pojedine sastojine, tj. njen cilj gospodarenja.“¹¹

Procjena štete na opožarenim površinama

Nakon svake prirodne nepogode, pa tako i požara, nameće se pitanje kako u kratkom vremenu procijeniti štetu po obimu, ozbiljnosti i utjecaju na ekosustav te predložiti mjere sanacije koje će dati najbolje rezultate, a ujedno umanjiti rizik od ponavljanja štete istih razmjera. Metode kojima se to može utvrditi dijelimo na klasične (terestičke) i suvremene (daljinske), svaka sa svojim prednostima i nedostacima.

REZIME

Posljedice nastanka i širenja požara na minski sumnjivim površinama mogu biti velike i dalekosežne. Bez obzira na vrstu požara, bio on podzemni, prizemni, požar krošanja ili požar pojedinačnih stabala, koji se pojavi na nekoj površini, strada biljni i životinjski svijet.

Tomu u prilog svjedoči dio Godišnjeg Izvještaja BHMACH-a za 2019. godinu, o aktivnostima izvan požara.¹²

SUMNJIVO PODRUČJE

Do sada je smanjeno oko 3.240 km² sumnjive površine, gdje je pronađeno 136.148 mina.

Opasnost je potvrđena u 118, od ukupno 145 postojećih općina u našoj zemlji.

Procjenjuje se da u 1421 ugroženoj zajednici ima više od 75 000 mina više.

Trenutna veličina sumnjivog područja opasnosti od mina u BiH iznosi 965 km² ili 1,97% ukupne površine BiH.

Općom procenom utjecaja mina / ERV / kasetne municije u 118 općina u BiH identificirano je 1.398 ranjivih zajednica pogođenih minama / ERV / kasetnom municijom.

Mikrolokacije zagađene minama / ESZR / kasetnom municijom izravno utječu na sigurnost 517.238 stanovnika ili 13% ukupnog stanovništva BiH.

ŽRTVE

U poslijeratnom razdoblju umrlo je 1.766 ljudi, od čega 617 umrlih.

Tijekom operacija humanitarnog razminiranja u BiH ubijena su 133 pirotehničara, od čega 53 pirotehničara.

U 2019. godini u BiH su registrirane 2 nesreće na razminiranju, u kojima su 2 pirotehnik smrtno stradala, a 4 pirotehnik su ozlijeđena.

Tijekom 2020. godine u BiH nije bilo registriranih minskih nesreća.

TEHNIČKI NADZOR I ČIŠĆENJE MINA / KASETNE MUNICIJE

U 2019. godini izvršena su tehnička izviđanja i uklanjanje mina na 106 zadataka, a na kraju izvještajne godine ovjerena površina iznosila je 3.842.660 m².

U spomenutim operacijama pronađene su i uništene 963 protupješačke mine, 19 protutenkovskih mina i 389 ESZR.

Od početka operacija tehničkog izviđanja i razminiranja u BiH od 1996. do 2019. godine površina od 210,3 km² smanjena je i očišćena,

Pronađeno i uništeno 67.560 protupješačkih mina,

8.540 protutenkovskih mina i

59.289 komada ESR.

Trenutno se izvode tehnička izviđanja i uklanjanje mina na 58 zadataka s potvrđenom opasnom površinom od 1.925.638 m².

RESURSI

U 2019. godini u BiH je akreditirano 17 organizacija za uklanjanje mina, gdje je angažirano 1.200 osoba koje imaju akreditaciju za protuminsko djelovanje i odobrenje za rad.

LITERATURA

- Ustrojstvo zaštite od požara, HVZ;
- Stjepan FIŠTER, Procesi gorenja i gašenja, HVZ;
3. Krešimir Čuješ, Marijan Vuk, Zlatko Posavec, Igor Župančić: Vatrogasne sprave i oprema, HVZ;
4. mr. Željko Popović, Stjepan Purgar, Damir Knežević, Juraj Blaha, Neven Holjević, mr.sc. Ljerka Kopričanec-Matijevac, Stjepan Fišter, Jasminka Petek: Priručnik za osposobljavanje vatrogasnog časnika i dočasnika, HVZ;
5. mr.sc.Vladimir Karlović, Krešimir Čuješ, Marijan Vuk, Zlatko Posavec i Igor Župančić:
6. Vladimir Karlović, procesi gorenja i gašenja, HVZ;
7. Damir Knežević, Protupožarna preventiva – HVZ;
8. Stjepan Fišter, dipl. ing. mr. sc. Ljerka Kopričanec-Matijevac, dipl. ing.: ZAŠTITA OD Požara u graditeljstvu;
9. Stjepan Purgar, dipl.ing. Vatrogasna taktika, HVZ;
10. *Davor Marić, dipl.ing.*, Učilište vatrogastva i zaštite i spašavanja, Vatrogasna škola, Zagreb, 2009.;
11. Petar Kovačić mag.ing. Protupožarna preventiva HVZ.

Web site:

<https://repozitorij.vuka.hr/islandora/object/vuka%3A665/datastream/PDF/view,31.05.2021.>

preuzeto

<http://www.bhmac.org/wp-content/uploads/2019/03/Strategija-PMD-BiH-2018-2025.pdf>

http://www.bhmac.org/?page_id=618&lang=bs

<http://www.bhmac.org/wp-content/uploads/2021/03/Plan-deminiranja-u-BiH-za-2020.-godinu.pdf>

http://www.bhmac.org/wp-content/uploads/2020/10/izvjestaj-PMA-za-2019.-godinu_compressed.pdf

<http://www.bhmac.org/wp-content/uploads/2019/05/izvjestaj-PMA-za-2018.-godinu-NACRT.pdf>

UTJECAJ MEĐUNARODNIH FINANCIJSKIH INSTITUCIJA I INOZEMNOG DUGA NA BDP U REPUBLIKE HRVATSKE

Jagoda Ćukušić, struč.spec.oec.¹

Izv. prof. dr.sc. Stanislav Nakić²

Sažetak: *Financijske institucije imaju važnu ulogu u razvoju gospodarstva svake zemlje jer doprinose učinkovitijem transferu i alokaciji novčanih sredstava, također imaju važnu ulogu u posredovanju kod formiranja kamatnih stopa i financijskim tijekovima. Međunarodna povezanost, monetarna politika kao i pitanje regulative doprinose definiranju kamatnih stopa, ali utječu i na inozemni dug, a time ni na BDP, uvoz i izvoz roba i usluga.*

Financijski sustav Republike Hrvatske sve se više razvija te poprima obilježja razvijenih financijskih sustava. Današnji financijski sustav potrebno je još uvijek dorađivati. Postoje brojne mogućnosti razvoja financijskog sustava, a samim time i tržišta novca.

Ipak, svi ekonomski subjekti koji posluju na tržištu suočeni su rizicima koji proizlaze iz njihova poslovanja, a u trenutku kada gospodarstvo stagnira uvjeti poslovanja svima su teški. Kao što sve zemlje imaju banke kao financijske institucije koje im pomažu u transferima novca tako bismo mogli reći kako međunarodne financijske institucije pomažu gospodarstvima diljem svijeta na način da oni koji imaju, preko njih pomažu zemljama u razvoju i nerazvijenim zemljama. Ukratko rečeno, međunarodne financijske institucije predstavljaju dužničko vjerovnički odnos među rezidentima različitih zemalja i način reguliranja tih odnosa.

Ključne riječi: *stabilnost gospodarstva, središnja banka, bruto domaći proizvod, bankarski sektor.*

UVOD

Financijski sektor ima jako važnu ulogu u cjelokupnom razvoju zemlje.

Najvažnija dio ovog sektora su financijske institucije koje djeluju kao vodič za prijenos sredstva s neto štediša na neto dužnike, odnosno one koji troše manje od svoje zarade do onih koji troše više od svoje zarade. Financijske su institucije tradicionalno glavni izvor dugoročnih sredstava za gospodarstvo. Financijske institucije pružaju različite financijske proizvode i usluge kako bi zadovoljile različite potrebe kako privatnih tako i pravnih osoba. Pružaju financijsku pomoć novim poduzećima, malim i srednjim firmama. Da bi se financijske transakcije dogodile, novac mora promijeniti ruke. Kako se takve razmjene događaju? U bilo kojem trenutku neki pojedinci, tvrtke i vladine agencije imaju više novca nego što im treba za tekuće aktivnosti; neki imaju manje nego što trebaju. Dakle, potreban nam je mehanizam za spajanje štediša s onima s deficitom koji žele pozajmljivati novac. Mogli bismo samo pustiti zajmoprimce da pretražuju štediše i dogovaraju kredite, ali sustav bi bio rizičan. Ako vam treba novac, želite li prošetati gradom tražeći nekoga s kime ćete malo poštedjeti?

Svjetska banka je najveća svjetska multilateralna vjerovnička institucija, a kod nje mnoge države duguju velike iznose novca. Kod većine najzaduženijih država, najveći dio svog inozemnog duga - u nekim slučajevima i više od 50 posto - duguje se Svjetskoj banci i multilateralnim bankama za regionalni razvoj. Prema nekim istraživanjima dostupnim na internetu, teret tih dugova - koji se prema bankarskim statutima ne mogu otkazati ili preusmjeriti - povećao je ekonomsku stagnaciju širom svijeta u razvoju.

1. FINANCIJSKE INSTITUCIJE

Financijske institucije dio su financijskoga sustava koji je “ukupnost nositelja ponude i potražnje novčanih sredstva, primjenjivanih financijskih instrumenta u kojima su utjelovljena novčana potraživanja, raznolikih financijskih institucija, tokova kolanja novčanih sredstva i financijskih tehnika koji objedinjeni pravnim normama i regulacijom, omogućavaju trgovanje novcem i novčanim viškovima određujući pri tome cijene financijskim proizvodima u prvom redu kamatne stope i prinose i utječu na očekivanja financijskim ekonomskim kretanjima u budućnosti.” Leko V., Stojanović A.(2018)

U financijski sustav pored financijskih institucija dijelimo i na financijska tržišta i financijske instrumente:

- Financijsko tržište je organizirano mjesto protoka novčanih sredstava. Takvo mjesto treba imati elemente neophodne za funkcioniranje ponude i potražnje roba i usluga. Zbog toga je od velike važnosti za gospodarstvo jedne zemlje postojanje dobro organiziranog sustava u kojem će njegovi subjekti moći podmiriti svoje potrebe. Financijska tržišta predstavljaju centar financijskog sustava, te se dijele na tržište novca i tržište kapitala. “Financijska tržišta utvrđuju obujam

raspoloživih sredstava, mobiliziraju uštede, uspostavljaju cijene vrijednosnica i razinu kamatnih stopa.” Vidučić Lj., Pepur S., Šimić M.,(2015)

- Financijski instrumenti su dokumenti u pisanom obliku koji dokazuju vlasništvo nad određenom financijskom imovinom. Financijska imovina u ovom slučaju može biti blagajnički zapis, državna obveznica, dionica, vlasnički udjel ili nešto drugo. (Portal Moj Bankar: 2016) Možemo reći da financijski instrumenti predstavljaju zamjenu za gotovinsko plaćanje, te služe kao obećanje da će gotovinsko plaćanje uslijediti nakon određenog vremena. Financijske instrumente dijelimo na primarne i sekundarne. U primarne ubrajamo financijsku imovinu, financijske obveze i vlasničke instrumente, a u sekundarne financijske instrumente ubrajamo iz vanbilančne stavke. Financijske instrumente moguće je još podijeliti i po vremenu dospijeca, te ih dijelimo na kratkoročne i dugoročne. U kratkoročne ubrajamo one financijske instrumente koji imaju datum dospijeca unutar godine dana, dok u dugoročne ili kako ih još nazivamo permanentne, ubrajamo one financijske dokumente koji nemaju određeni rok dospijeca.

1.1 POJAM FINANCIJSKIH INSTITUCIJA

Financijske institucije jedan su od najvažnijih dijelova financijskog sustava jedne zemlje, igraju važnu ulogu u određivanju učinkovitosti financijskog sustava, kao i njegovog djelovanja. Možemo reći da financijske institucije predstavljaju vitalnu infrastrukturu kroz koju teče novac iz štednje u ulagače u raznim ekonomskim granama jedne zemlje. Ako financijske institucije vode glavnu ulogu kod ekonomskog rasta možemo zaključiti da mogu i kočiti ekonomsku aktivnost. Financijske institucije, poznate i kao bankarske institucije su korporacije koje pružaju usluge kao posrednici na financijskim tržištima. “Financijske institucije prikupljaju sredstva od javnosti te ih zatim ulažu u različite oblike financijske imovine s ciljem ostvarenja zarade. Takva ulaganja financijskih institucija predstavljaju njihovu imovinu, koja najčešće poprima oblik vrijednosnih papira ili zajmova.” M. Božina Beroš, (2015).

1.2 ULOGA FINANCIJSKIH INSTITUCIJA

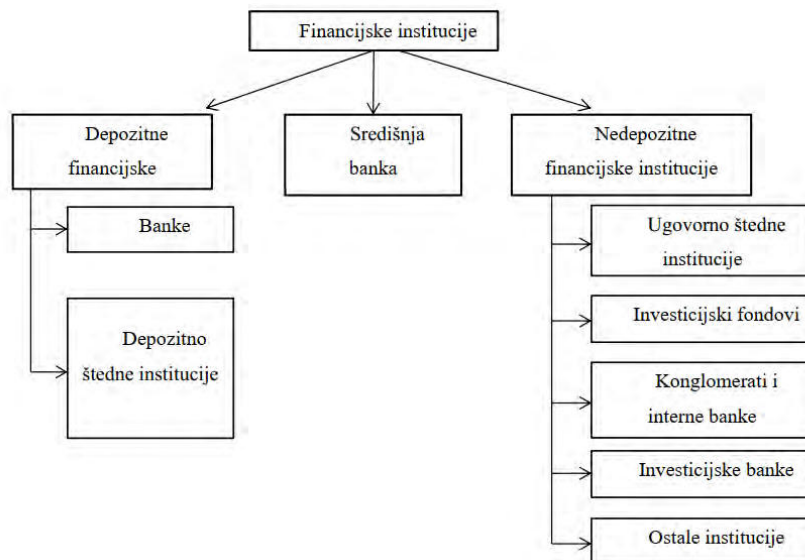
Osnovna uloga financijskih institucija je prikupljanje financijskih sredstava, točnije “financijske institucije prikupljaju novčana sredstava, usmjeravaju ih u financijske plasmane i obavljaju financijske usluge“ (Ivanov 2004: 15)

Možemo reći da financijske institucije djeluju kao financijski posrednici, koji imaju osnovni zadatak prikupljanje novčanih sredstava od strane s viškom sredstava, dobavljačima sredstava prema stranama s nedostatkom sredstava odnosno

korisnicima sredstava. Financijska tržišta ne bi mogla funkcionirati bez financijskih institucija, jer glavnu ulogu prijenosa sredstava od štediša do ljudi sa produktivnim aktivnostima imaju financijske institucije. Iz tog razloga financijske institucije imaju bitan utjecaj na funkcioniranje ekonomskog gospodarstva u cijelosti.

Međutim, uloga koju financijske institucije igraju u razvijenim zemljama vrlo je različita od one koju imaju u zemljama u razvoju. U razvijenim zemljama se financijske institucije u velikoj mjeri pojavljuju u procesu industrijalizacije. Proces industrijalizacije povećao je potražnju za financijama, a mnogi su poduzetnici shvatili da postoji mogućnost za zaradu od posredovanja između štediša i ulagača ili između zajmodavaca i zajmoprimaca, a to je dovelo do rasta različitih financijskih institucija. Stoga je došlo do međusobne povratne sprege koja je proizašla iz obostrane koristi. U zemljama u razvoju proces industrijalizacije nije bio prirodni proces prelaska iz zaostalog u napredno industrijsko stanje, umjesto toga oslanja se na pokušaje vlada da postignu takvu državu, odnosno da povećaju razvijenost zemlje. Prema tome, vrlo je malo prostora da se dobije dobit od sudjelovanja u financijskom posredovanju. Ipak, financijske su institucije imaju važnu ulogu u poticanju procesa industrijalizacije putem koordinacije između štediša i ulagača.

Financijske institucije obuhvaćaju širok spektar poslovnih aktivnosti u sektoru financijskih usluga, uključujući banke, skrbničke tvrtke, osiguravajuće kuće, brokerske tvrtke i investicijske dilere. Gotovo svi koji žive u razvijenom gospodarstvu imaju stalne ili barem periodične potrebe za uslugama financijskih institucija.

Slika 1. Podjela financijskog sustava

Izvor: Rončević, Ante 2010. Ekonomski fakultet Zagreb. Štedionice i novčano poslovanje – predavanje.

2. MEĐUNARODNE FINANCIJSKE INSTITUCIJE

Međunarodne financijske institucije(MFI) predstavljaju suradnju više zemalja svijeta po pitanju međunarodnih financijskih odnosa, te podliježu međunarodnom pravu, a njeni vlasnici ili dioničari su nacionalne vlade zemalja.

U Međunarodne financijske institucije ubrajamo Svjetsku banku i Međunarodni monetarni fond(MMF). U američkom gradiću Bretton Woodsu davne 1944. odlučeno je da se uspostavi novi monetarni poredak koji bi imao za cilj poboljšati međunarodnu monetarnu i trgovinsku suradnju nakon II. svjetskog rata, kada su izbile velike financijske krize. Tako nastaje Svjetska banka i Međunarodni monetarni fond.

Svjetska banka je bila uspostavljena za pomoć u obnovi ekonomije zemalja koje je poharao rat, te olakšati ulaganje kapitala i promovirati dugoročno uravnoteženi rast međunarodne trgovine. S druge strane Međunarodni monetarni fond je nadzorna institucija za koordinirajući napore zemalja, koje su članice, za postizanje veće suradnje u ekonomskoj politici. Najpoznatije međunarodne institucije osnovane su nakon drugog svjetskog rata radi pomaganja obnove Europe, te uspostave bolje komunikacije za međunarodnu suradnju u upravljanju financijskim sustavom. Pored Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda u međunarodne financijske institucije ubrajamo i Europska investicijska banka, Razvojna banka vijeća Europe, Međunarodna banka za obnovu i razvoj, Međunarodno udruženje za razvoj i dr.

2.1 SVJETSKA BANKA

Svjetska banka osnovana je 1944. na monetarnoj i financijskoj konferenciji UN-a, poznatij kao Bretton Woods Conference. Spomenuta konferencija bila je sazvana s ciljem da uspostavi novi međunarodni ekonomski sustav poslije drugog svjetskog rata. Svjetska banka službeno je započela s radom u lipnju 1946. Svjetska banka je dakle, međunarodna organizacija povezana s Ujedinjenim narodima i namijenjena financiranju projekata koji pospješuju ekonomski razvoj država članica. Sa sjedištem u Washingtonu, banka je najveći izvor financijske pomoći zemljama u razvoju. Ona također pruža tehničku pomoć i savjete o politici, te nadzire - u ime međunarodnih kreditora - provedbu reformi slobodnog tržišta. Zajedno s Međunarodnim monetarnim fondom (MMF) i Svjetskom trgovinskom organizacijom igra središnju ulogu u nadzoru ekonomske politike i reformi javnih institucija u zemljama u razvoju.

Negdje sredinom 1950-ih, svjetska banka je igrala veliku ulogu u financiranju ulaganja u infrastrukturne projekte u zemljama u razvoju, uključujući ceste,

hidroelektrane, brane, vodovodne i kanalizacijske objekte, pomorske luke i zračne luke.

Svjetska banka svojim djelovanjem na svjetskom financijskom tržištu osnovala je nove financijske institucije IBRD, IDA, IFC, MIGA, ICSID. Svrha tih financijskih institucija je smanjivanje siromaštva i stvaranje boljih životnih uvjeta.

2.1.1 MEĐUNARODNA BANKA ZA OBNOVU I RAZVOJ (IBRD)

Međunarodna banka za obnovu i razvoj (IBRD) daje zajmove po tržišnim kamatama od interesa za zemlje u razvoju sa srednjim dohotkom i kreditno sposobne zemlje s nižim prihodima, a osnovna je davne 1945. Funkcije IBRD banke su (Grgić i Bilas, 2008: 640):

- podupiranje potreba dugoročnog društvenog i socijalnog razvoja koje privatni kreditori ne financiraju
- očuvanje financijske snage zemlje primatelja, pružajući potporu za vrijeme kriza koje najviše pogađaju siromašne zemlje
- korištenje financiranja u svrhu promoviranja ključnih institucionalnih reformi kao i reformi upotrebljivanih mjera i politika
- stvaranje povoljne investicijske klime kako bi se olakšalo pribavljanje kapitala
- pružanje financijske potpore u područjima bitnim za dobrobit siromašnog stanovništva. IBRD prikuplja većinu svojih sredstava na svjetskim tržištima kapitala.

Općenito, IBRD pozajmljuje novac vladi u svrhu razvoja gospodarske infrastrukture te zemlje kao što su ceste i postrojenja za proizvodnju energije. Sredstva IBRD-a su usmjerena prema zemljama u razvoju u naprednijim ekonomskim i socijalnim fazama rasta. Sredstva se pozajmljuju samo članovima MMF-a, obično kada privatni kapital nije dostupan po razumnim uvjetima.

2.1.2. MEĐUNARODNO UDRUŽENJE ZA RAZVOJ (IDA)

Međunarodno udruženje za razvoj (IDA) je osnovano 1960. kao dio grupe Svjetske banke, a za zadatak ima pružiti financijsku potporu slabije razvijenim zemljama. IDA ima 137 zemalja članica, te im nudi besamatne dugoročne kredite, tehničku pomoć i savjete o politikama zemljama u razvoju s niskim prihodima na područjima kao što su zdravstvo, obrazovanje i ruralni razvoj. IDA-ove posudbe financiraju se doprinosima razvijenih zemalja. Uvjeti kredita koje izdaje IDA, obično se produžuju na 40 do 50 godina bez kamata. Otplata počinje nakon

deset godina od dana podizanja kredita i može se plaćati u lokalnoj valuti, sve dok je konvertibilna. Krediti se daju samo najsiromašnijim zemljama svijeta, onima s godišnji bruto nacionalni proizvod po glavi stanovnika od 480 USD ili manje. Više od 40 zemalja ispunjava uvjete za financiranje IDA-e.

2.1.3. MEĐUNARODNA FINANCIJSKA KORPORACIJA (IFC)

Međunarodna financijska korporacija (IFC) djelujući u partnerstvu s privatnim investitorima, pruža zajmove i jamstva za zajmove i vlasničko financiranje poduzetnicima u zemljama u razvoju. IFC je osnovan 1956. Ukupno su 133 zemlje članovi IFC-a i pravno su i financijski odvojeni od IBRD, iako IBRD pruža neke administrativne i druge usluge IFC-u.

Kreditni se daju privatnim firmama u zemljama u razvoju i obično su u trajanju do sedam do dvanaest godine. IFC pruža financiranje ulaganja privatnog sektora u zemljama u razvoju kroz preuzimanje kapitala udjelom u društvu ili produljenje izravnih zajmova. IFC je cijelom svijetu financirao 15,5 milijardi dolara do 2012.

2.1.4 MULTILATERALNA AGENCIJA ZA GARANCIJU ULAGANJA (MIGA)

Multilateralna agencija za garanciju ulaganja (MIGA)

je osnovana u travnju 1988. Glavna uloga MIGA-e je promicanje izravnih inozemnih poslova, investiranje u zemlje u razvoju i na taj način pružiti potporu gospodarskom rastu zemljama u razvoju i smanjenju siromaštva pružanjem jamstva protiv ne komercijalnih rizika. Malo jednostavnije rečeno, jamstva i osiguranje stranih ulagača za gubitak uzrokovan nekomercijalnim rizicima u zemljama u razvoju pruža MIGA.

Dakle, MIGA pruža jamstva osiguranja za investitore iz privatnog sektora i zajmodavce za tehničku pomoć kod domaćina zemlje kao dio MIGA-inog mandata za podršku izravnim stranim ulaganjima u nova tržišta. MIGA-a ima 178 zemalja članica.

2.1.5. MEĐUNARODNI CENTAR ZA RJEŠAVANJE INVESTICIJSKIH SPOROVA (ICSID)

Međunarodni centar za rješavanje investicijskih sporova (ICSID) osnovan je 1966., osnovna svrha je pružanje olakšica za pomirenje i arbitražu međunarodnih investicijskih sporova i za istraživanje ulaganja, te zakona za izravna strana ulaganja i pružanje savjetodavne usluge. Trenutno postoje 158 država potpisnica

ICSID konvencije, od toga je 147 država položilo svoje instrumente ratifikacije, prihvaćanja ili odobrenja konvencije. Unutar ICSID postoje dva vijeća, vijeće Panel mirenja i Vijeće arbitara za nagodbu investicijskih sporova. ICSID djeluje neovisno o IBRD-u, odgovoran je za rješenje mirenjem ili arbitražom investicijskih sporova između stranih ulagača i domaćih zemalja u razvoju.

2.2 MEĐUNARODNI MONETARNI FOND – MMF

Međunarodni monetarni fond (MMF specijalizirana je agencija Ujedinjenih naroda, osnovana na Bretton Woods konferenciji, davne 1944., radi osiguranja međunarodne monetarne suradnje, stabilizacije tečaja valute i proširenja međunarodne likvidnosti.

Ciljevi osnivanja MMF-a su:

- Razvitak međunarodne monetarne suradnje,
- Olakšavanje i proširivanje međunarodne trgovine, zaposlenosti i dohotka,
- Podržavanje stabilnost valuta,
- Uspostavljanje multilateralnog sustava plaćanja prema tekućim transakcijama zemalja članica i ukidanje devizne barijere,
- Raspolaganje sredstvima Fonda radi otklanjanja neravnoteže u njihovim platnim bilancama. Vizjak A., (2006).

Na čelu MMF-a je odbor guvernera od kojih svaki predstavlja jednu od oko 180 država članica organizacije. Guverneri, koji su obično ministri financija svojih zemalja ili direktori središnjih banaka, prisustvuju godišnjim sastancima o pitanjima MMF-a. Svakodnevnim operacijama fonda upravlja izvršni odbor koji se sastoji od 24 izvršna direktora koji se sastaju najmanje tri puta tjedno. Osam direktora predstavljaju pojedine zemlje (Kinu, Francusku, Njemačku, Japan, Rusiju, Saudijsku Arabiju, Ujedinjeno Kraljevstvo i Sjedinjene Države), a ostalih 16 predstavljaju preostale članice fonda, grupirane u svjetske regije. Budući da većinu odluka donosi konsenzusom, izvršni odbor rijetko provodi formalno glasanje. Odborom upravlja direktor, koji ga imenuje odbor na obnovljivi petogodišnji mandat i nadzire osoblje fonda s oko 2700 zaposlenika iz više od 140 zemalja. Upravni direktor obično je Europljanin.

Svaki član daje doprinos u iznosu novca koji se zove pretplata na kvotu. Kvote se preispituju na svakih pet godina i temelje se na bogatstvu i gospodarskom učinku svake zemlje - što je bogatija zemlja, veća je i njena kvota. Kvote čine skup zajmova i određuju koliko novca svaki član može posuditi i koliko će glasačku snagu imati. Na primjer, doprinos Sjedinjenih Država od oko 83 milijardi dolara je većina članova MMF-a, a čini oko 17 posto ukupnih kvota. U skladu s tim, Sjedinjene

Države dobivaju oko 17 posto ukupnog broja glasova i upravnog i upravnog odbora. Grupacija osam industrijski razvijenih zemalja (Kanada, Francuska, Njemačka, Italija, Japan, Rusija, Velika Britanija i Sjedinjene Države) kontrolira gotovo 50 posto ukupnih glasova fonda.

Glavne aktivnosti MMF-a uključuju stabiliziranje deviznih tečajeva, financiranje kratkoročnog deficita platnog balansa zemalja članica, te pružanje savjeta i tehničke pomoći zemljama pozajmicama. Prema izvornim člancima sporazuma, MMF je nadgledao modificirani zlatni standardni sustav privezanih ili stabilnih, tečaja valute. Svaka članica proglasila je vrijednost za svoju valutu u odnosu na američki dolar, a zauzvrat je američka blagajna vezala dolar za zlato pristajući na kupovinu i prodaju zlata drugim vladama po 35 USD za uncu. Tečaj zemlje može varirati samo 1 posto iznad ili ispod deklarirane vrijednosti. Želeći ukloniti konkurentne devalvacije, MMF je dopustio kretanje tečaja veće od 1 posto samo za zemlje u "temeljnoj neravnoteži platnog balansa" i samo nakon savjetovanja i odobrenja fonda. U kolovozu 1971. američki predsjednik Richard Nixon okončao je ovaj sustav privrženih tečaja tako što je odbio prodati zlato drugim vladama po propisanoj cijeni. Od tada je svakom članu omogućeno da odabere metodu kojom će odrediti svoj tečaj:

- slobodni float, u kojem se tečaj za valutu neke zemlje određuje ponuda i potražnja te valute na međunarodnim valutnim tržištima,
- upravljani ploveći novac u kojem će monetarni dužnosnici zemlje povremeno intervenirati na međunarodnim tržištima valuta kako bi kupovali ili prodavali svoju valutu kako bi utjecali na kratkoročne tečajeve,
- vezan aranžman razmjene, u kojem se monetarni službenici jedne zemlje obvezuju da će tečaj svoje valute povezati s drugom valutom ili skupinom valuta,
- fiksni aranžman za razmjenu u kojem je vezani tečaj valute zemlje vezan za drugu valutu i ne mijenja se.

Nakon što je izgubio ovlast reguliranja tečaja valute, MMF se usredotočio na pozajmljivanje novca zemljama u razvoju. Članovi s deficitom platne bilance mogu novac posuđivati u stranim valutama koje moraju vratiti uz kamate, kupujući u vlastitim valutama devize koje drži MMF. Svaka članica može odmah posuditi do 25 posto svoje kvote na ovaj način. Iznosi dostupni za kupnju su u Posebnim pravima (SDR), čija se vrijednost dnevno izračunava kao prosjek četiri valute: američki dolar, euro, japanski jen i britanska funta. SDR-ovi su međunarodna pričuvna imovina koju je MMF stvorio 1969. radi nadopune postojećih pričuvnih sredstava članova stranih valuta i zlata. Zemlje koriste SDR-ove koji im je dodijelio MMF za podmirivanje međunarodnih dugova. Više od 20 milijardi SDR-a dodijeljeno je članovima u uzastopnim izdvajanjima od 1969. do 1981. SDR-ovi nisu dio pretplate kvota koje pružaju članice, pa stoga nisu dio općeg fonda imovine dostupnog za

kredite članovima. MMF koristi SDR kao svoju obračunsku jedinicu za sve transakcije. Povlačenje MMF-a od jedne države povećava udjele u valuti te zemlje, ali smanjuje udjele u valuti druge države za jednak iznos. Stoga se sastav sredstava fonda mijenja, ali ukupni resursi izmjereni u SDR-u ostaju isti. Zemlja otplaćuje zajam tijekom određenog razdoblja, obično u trajanju od tri do pet godina, koristeći valute članice prihvatljive za MMF za otkup vlastite nacionalne valute. Tijekom tipične godine posuđeno je samo oko 20 valuta, a većina korisnika kredita zamijenila je svoju valutu za glavne konvertibilne valute: američki dolar, japanski jen, euro i britanski funti. Zemlje čije su valute pozajmile vlade drugih država primaju naknadu - oko 4 posto iznosa posuđenog.

4. POJAM INOZEMNOG DUGA

Svjetska banka i Međunarodni monetarni fond uveli su početkom 2004. nov standard izvješćivanja o inozemnoj zaduženosti pojedinih zemalja kako bi se osigurala međunarodna usporedivost podataka o inozemnom dugu. Novi standard zasniva se na načelu bruto inozemnog duga. Inozemni dug prema bruto načelu jest stanje tekućih i bezuvjetnih obveza koje zahtijevaju plaćanje glavnice i/ili kamata koje dužnik rezident duguje nerezidentnu u određenom trenutku. Inozemni dug pojedine zemlje nastaje kao posljedica nesrazmjera između agregatne potražnje i ponude u zemlji. U skladu sa smjernicama Svjetske banke i MMF-a, i HNB, koji prati promet i stanje inozemne zaduženosti RH, početkom 2005. godine odlučuje svoje izvještaje o inozemnoj zaduženosti Hrvatske uskladiti s bruto načelom, pa osim obveza rezidenata RH prema nerezidentnima na osnovi: dužničkih vrijednosnih papira izdanih na inozemnim tržištima, kredita neovisno o ugovorenom dospeljeću, depozita primljenih od stranih osoba te trgovinskih kredita primljenih od stranih osoba s ugovorenim dospeljećem dužim od 180 dana, u stanje inozemnog duga počinje uključivati i stanje nepodmirenih dospjelih i nedospjelih obračunatih kamata. <https://www.hnb.hr/-/analiza-inozemnog-duga-republike-hrvatske>

U Republici Hrvatskoj se upravljanje dugom i način odnosno cilj zaduživanja propisuje Zakonom o proračunu, koji je usmjeren ka osiguranju financijskih potreba državnog proračuna postizanjem najnižeg srednjoročnog i dugoročnog troška financiranja uz preuzimanje razboritog stupnja rizika.

Javni dug predstavlja bruto nominalnu vrijednost duga sektora opće države, a prema pravilima statističkog izvještavanja EU. Dug se odnosi na jedinice klasificirane prema službenoj sektorskoj klasifikaciji u sektor opće države, a čine ga obveze po sljedećim financijskim instrumentima: gotovina i depoziti, dužnički vrijednosni papiri te krediti i zajmovi. Sukladno Sporazumu o suradnji na području statistike nacionalnih računa opće države i s njom povezanih statistika, HNB je

odgovoran za godišnje i tromjesečne statistike financijskih računa sektora opće države te tromjesečno izvješćivanje o dugu prema kriteriju iz Maastrichta prema metodologiji ESA 2010. Serije podataka o dugu opće države objavljuju se u Biltenu HNB-a. Strategija upravljanja javnim dugom, Ministarstvo financija 2017.

5. INOZEMNI DUG REPUBLIKE HRVATSKE

Prema podacima Hrvatska narodne banke, bruto inozemni dug Republike Hrvatske krajem studenog 2019. iznosio je 41,1 milijardu eura, što je 3,8 posto ili 1,6 milijardi eura manje nego godinu ranije, no analitičari predviđaju rast vanjske ranjivosti zbog krize uzrokovane korona virusom. U strukturi duga najveći udio od oko 41,3 posto čine ostali sektori odnosno trgovačka društva koja su nakon trogodišnjeg razduživanja prema inozemstvu od početka 2019. godine ponovno počela ostvarivati pozitivne godišnje stope rasta.

5.1. UZROCI I POKAZATELJI INOZEMNOGDUGA RH

Proces nastajanja inozemnog duga Republike Hrvatske seže još 1992. kada je Međunarodni monetarni fond donio odluku o prestanku članstva bivšoj Jugoslaviji i omogućio pravo pristupa novo nastalim zemljama u Fond. Republika Hrvatska je naslijedila 2.831,7 mil. USD duga, te je nakon Srbije naslijedila najveći udio duga od svih bivših republika bivše Jugoslavije. Iako nije sporno da su se ta sredstva trošila u Hrvatskoj, problematičnost naslijeđenog duga proizlazi iz činjenice da su kriteriji za zaduživanje i kriteriji za određivanje prioriteta investicijskih projekata tada bili nespojivi s tržišnom privredom. Osim toga nisu se temeljili na načelima tržišne privrede i nisu bili u skladu sa strategijom dugoročnog razvoja Hrvatske kao samostalne republike. Republika Hrvatska je, kako smo već naveli, preuzela otplatu dijela duga bivše Jugoslavije, kao i obvezu uplate kvote, koju je prvi puta Republika Hrvatska uplatila 01.03.1993 godine. Provedbom stabilizacijskog i antiinflacijskog programa stekli su se uvjeti za zaključenje prvog stand-by aranžmana u listopadu 1994 godine. Taj program je omogućio pristup procesu reguliranja dospjelih obveza prema Londonskim i Pariškom klubu, to je bio preduvjet za pristupanje međunarodnim financijskim tržištima.

Uz visok jaz domaće štednje i investicija, te privatizaciju domaćih banaka u najvećem dijelu prodajom inozemnim vlasnicima, slijedi razdoblje ubrzanog rasta inozemnog duga. U razdoblju od 1995. do 2006. godine bilježeni su kontinuirani deficiti na tekućem računu čiji je godišnji prosjek u tom razdoblju iznosio 6,7% BDP-a. Visok deficit tekućeg računa u najvećoj mjeri rezultat deficita vanjskotrgovinske razmjene koji je godišnje u prosjeku iznosio oko 22% BDP-a. I u

današnje vrijeme prisutan je trend povećanja inozemnog duga, razloge povećanja duga treba tražiti u različitim čimbenicima. Osnovna podjela čimbenika je na endogene i egzogene faktore zaduženosti. Endogeni ili unutarnji faktori su oni koji nastaju u gospodarstvu kao rezultat vođenja pogrešne makroekonomske politike. S druge strane, egzogeni ili vanjski faktori su faktori zaduženosti na koje zemlja ne može utjecati i vezani su uz promjene uvjeta zaduženja na svjetskom tržištu. (Jurčić,Lj.,2012, str.270.)

Endogeni faktori koji najviše utječu na zaduženost zemlje su:

- Prekomjerna potrošnja (osobna, opća i investicijska) koja je u duljem razdoblju veća od domaće proizvodnje,
- Nerealna razvojna politika koja se temelji na prevelikim investicijama u odnosu na štednju, gdje se manjak štednje financira zaduživanjem u inozemstvu,
- Radi poticanja investicija zemlje u razvoju vode politiku negativnih realnih kamatnih stopa.

Taj nizak trošak kapitala uvjetuje brži porast investicija, ali i destimulira štednju. Tako dolazi do viših stopa rasta gospodarstva, ali i visoke stope rasta zaduženosti,

- Politika precijenjenog tečaja nacionalne valute zajedno s politikom negativnih kamatnih stopa utječe na visok porast uvozne komponente investicija,
- negativni kamatnjak, precijenjeni tečaj nacionalne valute, porast inflacije u svijetu itd.,
- visok uvoz opreme stimulira razvoj uvozno ovisne proizvodne strukture zaduženih zemalja. (Babić, M.,1996, str. 389-390)

Eksterni faktori, tj. faktori iz međunarodnog okruženja na koje zemlje ne mogu utjecati su:

- promjene kamatnih stopa na međunarodnom tržištu kapitala
- porast inozemne potražnje za proizvodima zemalja u razvoju, posebno sirovina i energije
- pogoršanje uvjeta razmjene
- razni drugi razlozi, politički i ekonomski.(Babić, M.,1996, str.391)

U posljednje tri godine na području javnih financija ostvaren je značajni napredak. Izlazak iz šestogodišnje gospodarske recesije tijekom 2015. te provedena fiskalna konsolidacija u 2016. bili su ključni prilikom odlučivanja Vijeća Europske unije da Republika Hrvatska u lipnju 2017. godine iziđe iz procedure prekomjernog proračunskog manjka. Naime, u 2016. proračunski manjak je smanjen na 1% BDP-a, a javni dug na 80,5% BDP-a. Tijekom 2017. i 2018. godine nastavljena su pozitivna kretanja ekonomske aktivnosti te je uslijed provedene porezne reforme

i racionalne proračunske potrošnje, ostvaren proračunski višak u obje godine i to od 0,8% BDP-a, odnosno 0,2% BDP-a. Ovaj posljednji bio bi još i veći da se nisu materijalizirale jednokratne obveze po osnovi protestiranih jamstava za Uljanik grupu i to u iznosu od 2,5 milijardi kuna, odnosno 0,7% BDP-a.

Ovakva pozitivna fiskalna kretanja utjecala su i na smanjenje udjela javnog duga u BDP-u i to za više od 9 postotnih bodova odnosno s 83,7% BDP-a krajem 2015. na 74,6% BDP-a u 2018. godini. U isto vrijeme, poboljšani uvjeti zaduživanja na domaćem i međunarodnom financijskom tržištu, uz aktivnu politiku upravljanja javnim dugom, doprinijeli su i smanjenju rashoda za kamate i to za gotovo 3 milijarde kuna. Sve navedeno rezultiralo je primarnim fiskalnim viškom od prosječnih 2,7% BDP-a u promatranom razdoblju. Prema izvješću Europske komisije iz veljače 2019. godine, Republika Hrvatska napredovala je iz kategorije prekomjernih makroekonomskih neravnoteža u kategoriju makroekonomskih neravnoteža. Pritom je ocijenjen pozitivan napredak u području jačanja fiskalnog okvira, ali i u reformama poreznog, mirovinskog, obrazovnog i pravosudnog sustava. Također, smanjene su i prepreke poduzetništvu.

Usprkos ovakvim pozitivnim pokazateljima, gospodarstvo zemlje i dalje karakteriziraju izazovi vezano uz nizak potencijalni rast, visoku nominalnu razinu javnog duga te prisutne makroekonomske neravnoteže. Stoga će se u narednom razdoblju ekonomska politika Vlade Republike Hrvatske usmjeriti na tri stupa: visoko-kvalitetne investicije, učinkovite strukturne reforme te makroekonomsku stabilnost i održive javne financije. Time će se stvoriti preduvjeti za snažniji i trajniji ekonomski rast, te realnu konvergenciju posebice prema zemljama eurozone, što će ujedno pridonijeti i uspješnom ispunjenju kriterija za ulazak u ERM II mehanizam, a potom i za uvođenje eura kao nacionalne valute, što je također jedan od ključnih strateških ciljeva Vlade RH.

Prema dostupnim mjesečnim pokazateljima tijekom trećeg tromjesečja 2019. ubrzao se rast realnog BDP-a. Nešto slabijim intenzitetom nego u dosadašnjem dijelu godine nastavila su se i povoljna kretanja na tržištu rada. Tako se usporio rast zaposlenosti, dok je broj nezaposlenih tijekom srpnja i kolovoza stagnirao u odnosu na drugo tromjesečje. Plaće su nastavile rasti sličnim intenzitetom kao u prethodnom tromjesečju. Usporavanju godišnje stope rasta potrošačkih cijena s 1,1% u srpnju na 0,8% u kolovozu najviše je pridonijelo smanjenje godišnje stope promjene cijena industrijskih proizvoda, poglavito odjeće i obuće, prerađenih prehrambenih proizvoda i energije. Saldo tekućeg i kapitalnog računa platne bilance u drugom se tromjesečju pogoršao zbog zamjetnog rasta manjka u robnoj razmjeni s inozemstvom. Već visoka kunska likvidnost domaćih kreditnih institucija nastavila se povećavati tijekom rujna, podržavajući i dalje povoljna kretanja uvjeta financiranja domaćih sektora. Ukupni plasmani ostvarili su rast od 3,7% na godišnjoj

razini, pri čemu su plasmani nefinancijskim poduzećima zbog više jednokratnih učinaka tijekom proteklih godinu dana iskazali pad od $-1,9\%$, dok su plasmani stanovništvu u istom razdoblju porasli za $7,0\%$. U srpnju i kolovozu višak središnje države povećan je za oko 350 mil. kuna u odnosu na isto razdoblje 2018. godine. Dug opće države bio je na kraju lipnja 2019 iznad razine koja je zabilježena krajem 2018. ponajprije zbog pred financiranja obveza po inozemnim vrijednosnim papirima koji dopijevaju u drugom polugodištu.

Nominalni tečaj kune prema euru bio je stabilan tijekom rujna 2019, te se kretao u rasponu od $\pm 0,1\%$ oko prosječne vrijednosti od 7,40 EUR/HRK, prikazano na slici ispod. Na kraju rujna 2019 godine tečaj je također iznosio 7,40 EUR/HRK, što je jednako razini zabilježenoj na kraju prethodnog mjeseca, dok je u odnosu na kraj rujna 2018. bio niži za $0,3\%$. Kuna je u rujnu 2019, blago oslabjela prema većini ostalih valuta iz košarice za izračun efektivnog tečaja, a to je rezultiralo blagom deprecijacijom indeksa nominalnoga efektivnog tečaja kune u odnosu na kraj kolovoza.

Slika 3. Nominalni dnevni tečaj kune prema euru, američkom dolaru i švicarskom franku srednji tečaj HNB-a,

Izvor HNB

6. CILJ I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja bio je dokazati da li inozemni dug Republike Hrvatske utječe ili ne utječe na BDP, kao i na uvoz i izvoz robe i usluga. Ekonomska je kriza iz 2008. snažno djelovala na gospodarstvo u Republici Hrvatskoj koja se našla pred drastičnim padom zaposlenosti, potrošnje, malih iznosa štednje svojih građana, te drastičnim padom BDP-a. Naravno da je takva situacija utjecala na porast inozemnog duga, ali bitno je naglasiti da rast inozemnog duga nije pratio porast BDP-a, te je došlo do opterećenosti gospodarstva, što je predstavljalo opasnost za makroekonomsku stabilnost u zemlji. Imamo dosta primjera u svijetu da inozemno zaduživanje upućuje na potrebu opreza, jer je inozemno zaduživanje bilo faktor nestabilnosti gospodarstva, te dugoročno usporavanje gospodarskog rasta. Republika Hrvatska kao i većina tranzicijskih zemalja gospodarski rast temelji na inozemnoj zaduženosti, jer nedostaje domaće štednje. Inozemni dug nije negativan ukoliko se sredstva troše u proizvodnju ili nove projekte, međutim Hrvatska nije vodila brigu o budućem servisiranju inozemnog duga, već je sredstva trošila u tekuću potrošnju što nas je dovelo u gospodarsko stanje kakvo je danas.

U skladu s navedenim postavljene su sljedeće hipoteze istraživanja:

H(0) Inozemni duga čimbenik je od kojeg ovisi BDP

H(1) Inozemni duga utječe na izvoza robe i usluga

H(2) Inozemni duga utječe i uvoza robe i usluga

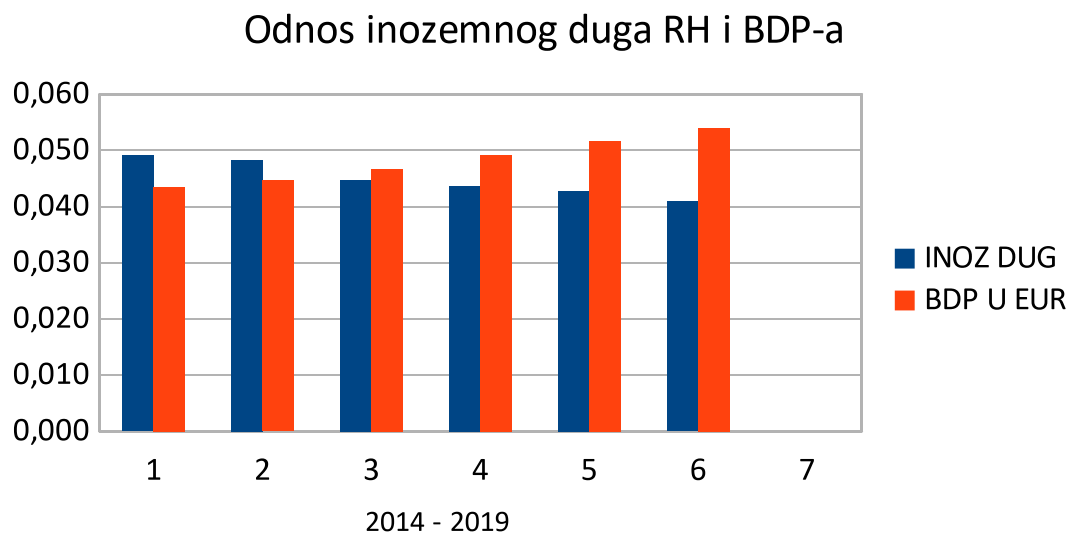
U radu smo pokušali i dokazali povezanost inozemnog duga i BDP-a, i utjecaj inozemnog duga na izvoz i uvoz roba i usluga. Znači, pitanje inozemne zaduženosti temeljno je makroekonomsko pitanje.

Stoga je jako bitno ne stvarati veći inozemni dug ili ako je Vlada Republike Hrvatske na neki način prisiljena povećati dug, da ga se koristi u svrhe koje će olakšati njegov povrat međunarodnim financijskim institucijama.

7. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U nastavku rada prikazani su dobiveni rezultati istraživanja, koje smo dobili sa stranica Hrvatske narodne banke zajedno s analizama i izvještajima, kao i službene stranice Ministarstva financija Republike Hrvatske s dostupnim analizama i izvještajima.

Grafikon 1.

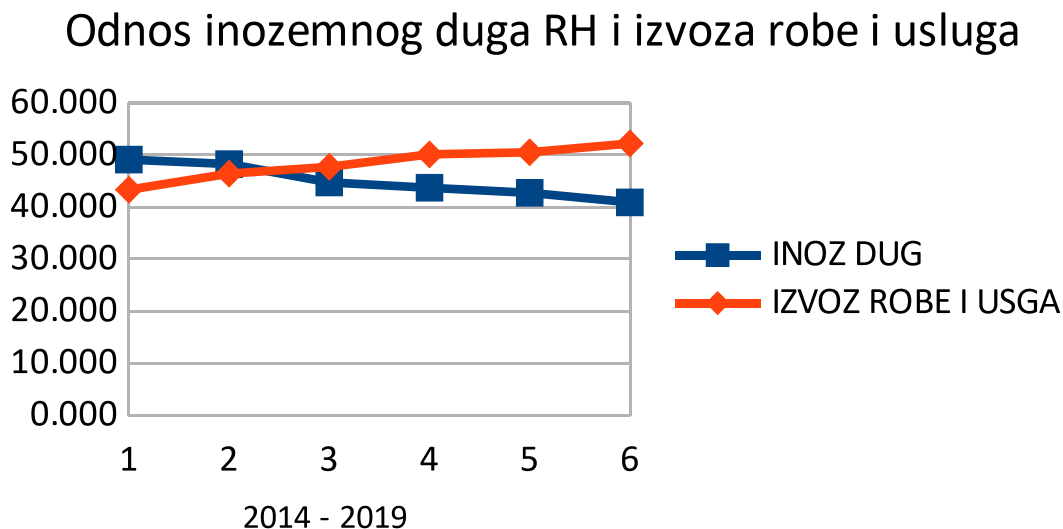

Izvor: Izrada autora prema podacima HNB-a

Iz grafikona 1. vidljivo je da inozemni dug ima utjecaj na BDP u Republici Hrvatskoj. U promatranim godinama 2014 i 2015 kada je inozemni dug iznosio blizu 50 mil.eura, BDP je bio niži, međutim u narednim godinama inozemni se dug smanjivao, moramo naglasiti u maloj mjeri, ali dok je inozemni dug padao, BDP se sukladno njegovom padu povećavao. Iako se radi o manjim povećanjima nije zanemarivo, jer u 2019 godini inozemni dug je pao na 40 mil.eur. Vidljivo je da Vlada Republike Hrvatske nastoji smanjiti inozemni dug ili ga trošiti u profitabilne ciljeve, a povećati bruto domaći proizvod, što i uspijeva od 2016 godine u malim pomacima.

Sljedeći graf 2. prikazuje odnos između inozemnog duga Republike Hrvatske i izvoza robe i usluga. Graf 2. prikazuje kako zaduživanje na domaćem i inozemnom tržištu, odnosno stvaranjem inozemnog duga utječe na izvoz robe i usluga.

Graf 2.

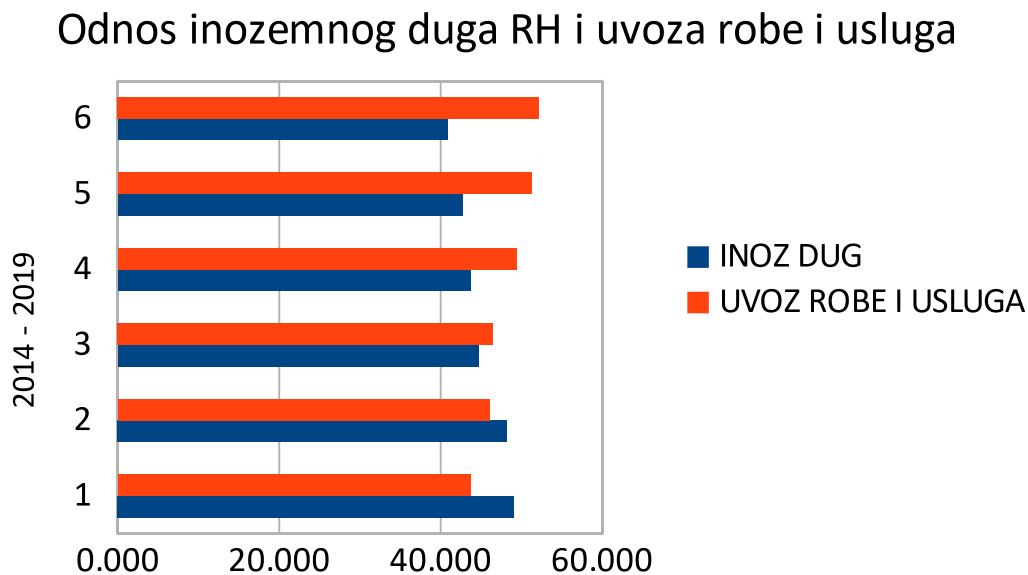

Izvor: Izrada autora prema podacima HNB-a.

Prema podacima iz Grafikona 2. vidljivo je da u promatranom razdoblju od 2014. do 2019. inozemni dug ima znatan utjecaj na izvoz robe i usluga. Naime, dok je 2014. inozemni dug dosegao 50 mil.eura izvoz robe i usluga je bio niži, međutim već 2015. godine dolazi do manjih promjena, niskim padom inozemne zaduženosti, izvoz robe i usluga blago se povećava. Do kraja 2019. godine izvoz robe i usluga se povećao, dok je inozemni dug padao sve do iznosa 40 mil.eur. S gledišta gospodarskog interesa zemlje povećanje izvoza ima višestruku važnost, naime izvoz omogućuje raspolaganje devizama potrebnim za uvoz proizvoda i korištenja usluga iz inozemstva. U današnje vrijeme sve zemlje, koje spadaju pod razvijene, nastoje svoje potrebe za uvozom podmiriti prije svega izvozom drugih proizvoda i usluga.

Sljedeći graf 3. prikazuje odnos između inozemnog duga i uvoza robe i usluga. Graf 3. prikazuje kako zaduživanje na inozemnom tržištu, odnosno stvaranjem inozemnog duga utječe na uvoz robe i usluga.

Graf 3.

Izvor: Izrada autora prema podacima HNB-a

Prema podacima iz Grafikona 3. vidljivo je da u promatranom razdoblju od 2014. do 2019. inozemni dug ima znatan utjecaj na uvoz robe i usluga. Za promatranu godinu 2014 kada je inozemni dug skoro dozeao 50 mil.eura , uvoz robe i usluga je bio manji, međutim 2016 godine dolazi do promjene, naime uvoz robe i usluga je prešao iznos inozemnog duga. Do kraja 2019.uvoz robe i usluga je prešao 50 mil.eura, dok je inozemni dug došao na 40 mil. eura. Iz ovih podataka možemo zaključiti da inozemni dug utječe na uvoz robe i usluga u Republici Hrvatskoj. Uvoz proizvoda i usluga je u funkciji podmirenja potreba stanovništva i domaće privrede robom i uslugama kojih na domaćem tržištu uopće nema ili ih nema u dovoljnim količinama. Sa stajališta zemlje uvoz se javlja kao ekonomska nužnost u svrhu ostvarivanja ciljeva ukupnog gospodarskog razvoja te ostvarivanja ravnomjerne javne, proizvodne i široke potrošnje. Nije potrebno naglasiti da je uvoz prijeka potreba, naime za gospodarstvo zemlje bi bilo puno bolje da se uvoz robe i usluga svede na minimum.

Možemo zaključiti kako su postavljene hipoteze potvrđene, naime hipoteza H0 je potvrđena, odnosno dokazali smo da inozemni dug ima utjecaj na bruto domaći proizvod (BDP). Hipoteza H1 je također potvrđena, odnosno dokazali smo da inozemni dug utječe na izvoz robe i usluga, odnosno ako se inozemni dug

smanjuje izvoz robe i usluga se povećava.. Hipoteza H2 je također potvrđena, odnosno došli smo do rezultata da inozemna zaduženost Republike Hrvatske utječe na uvoz robe I usluga.

8. RASPRAVA I DISKUSIJA

Inozemna zaduženost predstavlja jedan od važnijih makroekonomskih faktora razvoja gospodarstva jedne zemlje. Veliki problem kod inozemnog duga vidi se u valutnoj strukturi, naime zaduženje je u eurima. Pozitivan ishod u ovom slučaju bilo bi uvođenje eura kao glavne valute u Republici Hrvatskoj, što se i očekuje kroz koju godinu, koji bi barem malo trebao stabilizirati gospodarstvo. Vlada Republike Hrvatske donijela je Strategiju za uvođenje eura kao službene valute u Republici Hrvatskoj u svibnju 2018., te je osnovala Nacionalno vijeće za uvođenje eura zaduženo za provedbu Euro strategije. Vlada Republike Hrvatske nastoji smanjiti inozemni dug koji znatno utječe na BDP, izvoz robe i usluga, kao i na uvoz robe i usluga. Za rast i razvoj hrvatskog ekonomije izrazito je važno povećanje izvoza, ali onog koji ima povoljnu strukturu, kao se i dokazalo u ovom radu, da bi se to postiglo potrebno je smanjiti inozemni dug. Jedino veliki udio izvoznih proizvoda, čija je dodana vrijednost na zadovoljavajućoj razini, osigurava se korist hrvatskom gospodarstvu. Samo takav izvoz generira dobit i zaposlenost, te samim time pridonosi dobrobiti hrvatskog gospodarstva u cjelini. Važno je da vanjskotrgovinska robna razmjena ima što veću pokrivenost uvoza izvozom. Budući da je na taj način moguć pozitivan utjecaj na povećanje BDP-a, čime se dugoročno osigurava rast standarda i razvoj hrvatskog gospodarstva.

Iz istraživanja se vidi se blago smanjivanje inozemnog duga, pa možemo reći da postoje neke tendencije kako je Republika Hrvatska na dobrom putu da poveća BDP, a samim tim poveća i izvoz robe i usluga koji bi znatno pomogli razvoju hrvatskog gospodarstva. Najveći problem kod zaduživanja je kako ga držati na razini da se može lako održavati, a pritom pokriti sve rashode. Stoga je njegovo kretanje kroz godine različito, kao i njegova struktura. Da bi se održala normalna razina zaduživanja, odnosno da se ne prođe maksimalna granica, postoje pravila koja je uvela Europska unija za svoje članice. Jedno od pravila je da javni dug mora biti 60% ili manje da bi pojedina država mogla ući u Europsku monetarnu uniju.

ZAKLJUČAK

U današnje vrijeme Hrvatska je visoko zadužena zemlja s velikim razvojnim potrebama, ali budući da bilježi blago smanjenje inozemnog duga, te mali porast BDP-a u budućnosti se očekuju pozitivni rezultati u gospodarstvu. Brojna istraživanja su predviđala da će Hrvatska imati probleme sa izvršavanjem inozemnih obveza ukoliko se nastavi zaduživati istom dinamikom i načinom upotrebe sredstava, međutim vlada Republike Hrvatske nastoji sredstva inozemnog duga koristiti u profitabilne projekte. Financijske institucije prisutne su u cjelokupnom razvitku hrvatskog gospodarstva i ekonomije, te su jako važne jer predstavljaju izvor kapitala za stvaranje dodane vrijednosti. Financijsko tržište postoji zahvaljujući financijskim institucijama kojima je glavni cilj da prikupljaju novčana sredstava i na pravilan i racionalan način ih usmjeravaju na različite financijske plasmane. U financijskom sustavu u Republici Hrvatskoj banke predstavljaju gotovo jedini izvor sredstava za investiranje i potrošnju, te je njihov utjecaj na gospodarstvo u cjelini neizmjerljivo velik. U Republici Hrvatskoj, banke svojom politikom imaju mogućnost utjecanja na pravac u kojem se gospodarstvo Republike Hrvatske razvija. Uloga odnosno zadaća banaka je opskrbiti ekonomske subjekte s dovoljnom količinom novca da bi realni sektor mogao dobro funkcionirati i ostvarivati svoje ciljeve. Najznačajniju ulogu u razvoju gospodarstva, banke imaju u onim zemljama koje još uvijek nisu dostigle visoku razinu BDP-a, a to su zemlje u razvoju.

Republika Hrvatska svoj gospodarski rast temelji na inozemnoj zaduženosti nastojeći ta sredstva koristiti u profitabilne svrhe, nadalje Republika Hrvatska je zemlja koja je naslijedila povećani dug kao članica bivše Jugoslavije, te zemlja s ratnom prošlošću. Bez posredovanja financijskih institucija, razina izravnog protoka sredstava posredstvom financijskih tržišta ne bi bila dovoljno učinkovita, dakle možemo reći da financijske institucije djeluju kao financijski posrednici sa zadatkom prikupljanja novčanih sredstava, a zatim plasiranje istih na financijsko tržište. Najvažnija institucija na financijskom tržištu je Središnja banka, koja predstavlja monetarnu vlast jedne zemlje. Središnja banka Republike Hrvatske je Hrvatska narodna banka koja regulira kretanje financijskih sredstava, kao i pribavljanje financijskih sredstava kako na domaćem tako i na inozemnim tržištima, temeljem čega se pojavljuje inozemni dug. Prema dostupnim informacijama HNB rast gospodarske aktivnosti u 2018. godini usporio se na 2,6%, s 2,9%, koliko je iznosio u 2017. godini, pri čemu su takva kretanja ponajviše rezultat usporevanja rasta izvoza robe i usluga. Rastu realnog BDP-a najviše je pridonijela osobna potrošnja, koja je nastavila rasti sličnim intenzitetom kao 2017. godine. smanjivanje neto dužničkih obveza domaćih sektora, zajedno s rastom nominalnog BDP-a, dovelo je do dodatnog poboljšanja relativnih pokazatelja inozemne zaduženosti. Tako je na kraju 2018. ukupan bruto inozemni dug iznosio 38,8 mlrd. EUR, što čini 75,4%

BDP-a odnosno sedam postotnih bodova manje nego na kraju 2017. godine. Relativni pokazatelj neto inozemne zaduženosti također se poboljšao, s 31,3% BDP-a na kraju 2017. na 23,8% na kraju 2018. Na nastavak višegodišnjeg trenda smanjivanja vanjskih neravnoteža upućuje i daljnje poboljšavanje negativnog stanja neto međunarodnih ulaganja, na -54,1% BDP-a na kraju 2018., s -62,4% BDP-a, iako je zbog prethodno akumuliranih obveza ono i nadalje relativno visoko.

LITERATURA

- Babić, M.1996,Međunarodna ekonomija, Ekonomski fakultet Zagreb,
- Božina Beroš M, (2015) Financijske institucije i tržišta Europske unije – regulacija i supervizija, Sveti Ivan Zelina, Tiskara Zelina d.d,
- European System of accounts (ESA2010) (2014)
- IMF- TaskForce on FinanceStatistics (2013),EksternalDebtStatistics: Guide for CompilersandUsers,
- Leko, V,2008 Financijske institucije i tržišta – Pomoćni materijal za izučavanje, Ekonomski fakultet Zagrebu,
- Leko V., Stojanović A. (2018), Financijske institucije i tržišta, Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet, Zagreb,
- JOŠIĆ, H.2011 Dinamička analiza održivosti vanjskog duga Republike Hrvatske,Doktorska disertacija
- Jurčić,Lj.2012,Empirijska analiza inozemnog duga Hrvatske: pristup korištenjem VAR modela, Ekonomski pregled,
- Portal Moj Bankar: (2016)
- Vidučić Lj., Pepur S.,Šimić M.(2015), Financijski menadžment, RRIF Plus d.o.o., Zagreb,
- Vizjak A.,2006 Djelovanje međunarodnog monetarnog onda (MMF), Ministarstvo financija RH, 2019,Strategija upravljanja javnim dugom, Internet stranice,
- Pozitivni zakonski propisi Republike Hrvatske i Europske unije

ABSTRACT

Financial institutions play an important role in the development of each country's economy because they contribute to a more efficient transfer and allocation of funds, they also play an important role in mediating in the formation of interest rates and financial flows. International connectivity, monetary policy as well as the issue of regulation contribute to the definition of interest rates, but also affect external debt, and thus not GDP, imports and exports of goods and services.

The financial system of the Republic of Croatia is developing more and more and is taking on the characteristics of developed financial systems. Today's financial system still needs to be refined. There are numerous opportunities for the development of the financial system, and thus the money market.

However, all economic entities operating in the market face risks arising from their business, and at a time when the economy is stagnating, business conditions are difficult for everyone. Just as all countries have banks as financial institutions that help them in money transfers, so we could say that international financial institutions help economies around the world in a way that those who have, through them, help developing and underdeveloped countries. In short, international financial institutions represent a debtor-creditor relationship between residents of different countries and a way of regulating these relationships.

Keywords: economic stability, central bank, gross domestic product, banking sector.

INTEGRATIVNA MEDICINA U OČUVANJU I JAČANJU IMUNITETA POPULACIJE U VRIJEME PANDEMIJE COVID-19

doc.dr.sc. Edib Šarić¹

Doris Pavković², mag.

Rezime: Ni jedan problem na početku ovog stoljeća nije toliko opteretio i paralizirao cjelokupno čovječanstvo koliko pandemija virusa COVID-19. Nije to samo zdravstveni, već opće društveni problem. Pandemija koronavirusa usmjerila je pažnja svijeta na imunološki sistem, odbrambenu snagu tijela od bakterija, virusa i drugih organizama koje svakodnevno dodirujemo, unosimo i udišemo. Postoje jasni dokazi da integrativna medicina pomaže općenito u jačanju imunološkog sistema. Više tih dokaza prezentirano je u ovom radu. Integrativna medicina definiše se kao niz različitih metoda i postupaka usmjerenih na liječenje koji uzimaju u obzir cijelu osobu, uključujući sve aspekte njenog načina života. Oporavak od infekcije COVID-19 nije primarna briga konvencionalne medicine, čiji su resursi prikladno usmjereni na intervencije spašavanja života kod onih s ozbiljnom infekcijom. Međutim, podrška rekonvalescenciji direktno je u obimu integrativne medicine. Crpeći iz dubokog repozitorija istraživanja i iskustva u strategijama temeljenim na načinu života koje optimiziraju oporavak i dobrobit nakon infekcija, postoji mnoštvo integrativnih strategija koje se mogu primijeniti za osobe koje se oporavljaju od bolesti COVID-19. Prikazan je uticaj dijetalne ishrane, dodataka prehrani, osteopatskih metoda, qigonga, aromaterapije, okruženja pacijenta i tradicionalne kineske medicine na prevenciju, tok, izlječenje i rehabilitaciju oboljelih od bolesti COVID-19. Posebno treba istaknuti primjenu preparata na bazi atomskog kisika koji su se pokazali kao

1 Univerzitet modernih znanosti CKM Mostar; kontakt mail: edib@ckm.ba

2 Univerzitet modernih znanosti CKM Mostar; kontakt mail: doris@ckm.ba

jako dobra sredstva u prevenciji i liječenju infekcije izazvane COVID-19. Vjeruje se da će prikazani rezultati u ovom radu potaknuti zainteresirane na ponniji pristup i istraživanja u integrativnoj medicini i njenom značenju.

Ključne riječi: *integrativna medicina, pandemija COVID-19, imunitet.*

UVOD

Tradicionalna, u klasičnom obliku shvatanja, medicina je uglavnom sve do nedavno probleme zdravlja ljudi rješavala unutar svojih krugova zdravstvenih radnika, često mistificirajući postupke liječenja i ozdravljenja ljudi. Pojavom pandemija, sada COVID-19 prevladavaju shvatanja da se klasična medicina sama ne može efikasno i očekivano brzo nositi sa tim ogromnim zdravstvenim problemom i izazovom. Pandemija COVID-19 je znatno širi problem od usko zdravstvenog aspekta i zahtijeva uključivanje svih društvenih snaga da bi se savladala. Integrativna medicina, prema kojoj su klasično obrazovani zdravstveni radnici u svijetu uglavnom pokazivali odbojnost ili neutralnost, postaje sve više interesantna i poželjna saveznica u borbi protiv ove pandemije. Niz rezultata do kojih je došla, pokazuju da je vrlo značajan, često neizostavan saveznik u prevenciji, liječenju i rehabilitaciji (Weil, A., 2000).

Integrativna medicina je pristup brizi koji pacijenta, a ne bolest, stavlja u središte promatranja i kao takva okreće se čitavom nizu fizičkih, emocionalnih, mentalnih, socijalnih, duhovnih i okolišnih uticaja koji imaju svog odraza na zdravlje osobe (Bell, I. et al., 2002). Kao pristup poboljšanju zdravlja, nastoji kombinovati najbolje naučne i stručne metode i na dokazima utemeljenih pristupa prilazi zdravstvenoj njezi s fokusom na puni spektar potreba pojedinca. Integrativna zdravstvena zaštita je kombinacija interdisciplinarnog, ne hijerarhijskog spajanja konvencionalne medicine s ostalim izvan medicinskim naukama pri čemu se primjenjuje kolaborativni pristup. Taj pristup je vođen izgradnjom konsenzusa, međusobnim poštovanjem i zajedničkom vizijom zdravlja kroz partnerstvo pacijenata i liječnika koji će liječiti cjelinu osobe sinergijskim kombinovanjem terapija i usluga na način koji nadilazi kolektivni učinak pojedinačne prakse. Integrativna medicina je u velikoj većini zemalja u svijetu danas prihvaćena i nailazi sve više na primjenu uprkos još uvijek prisutnim sumnjičenjima i osporavanjima tradicionalno odgojenih zdravstvenih uposlenika (Wieland, L.S.; et al., 2011).

U ovom radu nastoji se prikazati uloga i doprinos integrativne medicine u borbi protiv pandemije COVID-19. Taj doprinos je izuzetno veliki, mada nije, na žalost, zbog različitih razloga proporcionalno tom doprinosu popraćen u društvenim medijima kako u nacionalnim, tako i svjetskim okvirima koji prate i izvještavaju o ovoj pandemiji.

1. VIRUS COVID-19

Krajem 2019. godine u Wuhanu, u provinciji Hubei, Kini, zabilježeno je izbijanje drugog po pojavnosti koronavirusa koji uzrokuje bolesti povezane s disajnim sistemima. Bolest koja se danas službeno naziva Corona ili COVID-19 ubrzo je prešla granice Kine i proglašena od strane SZO (Svjetske zdravstvene organizacije) kao pandemija. Vrlo brzo zahvatila je veliku većinu zemalja u svijetu i sve kontinente.

Naučnici i ljekari naučili su mnogo u pretekle dvije godine o COVID-19 i njejoj patogenezi. Do 50% asimptomatskih bolesnika s COVID-19 ima atipični nalaz CT-a grudnog koša, što najčešće ukazuje na plućnu upalu i moguće fibrozu (Xu, Z. et al., 2020). Neriješena postvirusna fibroza može dovesti do promijenjene elastičnosti pluća i smanjene plućne funkcije, kao što je viđeno kod drugih infekcija koronavirusom. Kod bolesnika starijih od 65 godina hospitaliziranih zbog različitih vrsta zarazne upale pluća, rizik od kardiovaskularnih bolesti povećao se u prvoj godini pojave ovog virusa četverostruko u usporedbi s kontrolama koje odgovaraju njihovoj dobi. Također, zabrinjava oštećenje jetre: na primjer, na uzorku od 926 bolesnika s ne tako teškim COVID-19 u Kini, povišeni AST viđen je u 18,2%, a povišeni ALT u 19,8% ovih bolesnika (Xu, Z. et al., 2020).

Ne manje značajna je i komplikacija upalne aktivacija kaskade koagulacije, o čemu svjedoče trombocitopenija i povišeni D- dimer. Iako su češći u ozbiljnoj infekciji, više od 1/3 svih bolesnika s COVID-19 razvija ove abnormalnosti koagulacije koje mogu spriječiti oporavak pacijenta. Tako može doći do poremećaja regulacije imunološkog sistema, posebno kod osoba starijih od 50 godina, koje karakteriziraju smanjeni limfociti, posebno CD8 + T broj limfocita i oštećen adaptivni imunitet (Zheng, Y.Y., 2020).

Jedna meta analiza, također, je pokazala da su glavni klinički simptomi bolesnika s COVID-19 groznica (88,5%), kašalj (68,6%), mijalgija ili umor (35,8%), iskašljavanje (28,2%) i dispneja (21,9%). Manji simptomi uključuju glavobolju ili vrtoglavicu (12,1%), proljev (4,8%) i mučninu i povraćanje (3,9%), (Reiter, R.J., et al. 2020)..

2. CORONA-19 I LJUDSKI IMUNITET

Bolest nazvana COVID19 u biti je vrsta virusne upale pluća koju uzrokuje teški akutni respiratorni sindrom Coronavirus 2 (SARS-CoV-2). Prvenstveno se odražava na imunološki sistem čovjeka. Imunološki sistem je tjelesna višestepena i više strukturalna obrambena mreža koja brani organizam od potencijalno štetnih bakterija, virusa i drugih organizama koje se nalaze u čovjekovom okruženju.

Opće je poznato da zdrav životni stil pomaže čovjekovom imunološkom sistemu da bude u najboljoj mogućoj formi za borbu protiv patogena, ali je bolje spriječiti ih da uđu u tijelo u prvom redu.

Pandemija koronavirusa usmjerila je pažnju svijeta na imunološki sistem, odbrambenu snagu tijela od bakterija, virusa i drugih organizama koje svakodnevno dodirujemo, unosimo i udišemo. Sada znamo da u određenom dijelu bolesnika s COVID-om neobuzdani imunološki odgovor uzrokuje oštećenja u cijelom tijelu, proizvodeći krvne ugruške, oštećenja srca, pa čak i zatajenje organa. Najteži slučajevi zahtijevaju hospitalizaciju u jedinicama intenzivne njege.

Klinički su imunološki odgovori inducirani infekcijom SARS-CoV-2 dvo-fazni. Tokom faze inkubacije i ne-teških stadija potreban je specifični adaptivni imunološki odgovor kako bi se virus eliminirao i spriječilo napredovanje bolesti u teške faze. Stoga su strategije za poticanje imunoloških odgovora (anti-serumi ili pegilirani IFN α) u ovoj fazi svakako važne (Li, X., 2020). Za razvoj endogenog zaštitnog imunološkog odgovora u inkubacijskoj i ne teškoj fazi, čovjek bi trebao biti dobrog općeg zdravlja i odgovarajuće genetske pozadine (npr. HLA) koja izaziva specifični antivirusni imunitet. Poznato je da genetske razlike doprinose individualnim varijacijama imunološkog odgovora na patogene. Međutim, kada je zaštitni imunološki odgovor oslabljen, virus će se širiti i dogodit će se masovno uništavanje zahvaćenih tkiva, posebno u organima koji imaju visoku ekspresiju ACE2, poput crijeva i bubrega (Li, X., 2020). Učinkoviti urođeni imunološki odgovor protiv virusne infekcije u velikoj se mjeri oslanja na odgovore interferona (IFN) tipa I i njegovu kaskadu koja kulminira u kontroli replikacije virusa i indukciji djelotvornog adaptivnog imunološkog odgovora (Li, X., 2020).

Imunološki sistem štiti tijelo od infekcije, sprečava smrt stvaranjem proteinskih molekula koje se nazivaju antitijela koja se vežu na antigene zaraznih sredstava. Kroz često povezane interakcije urođenih i adaptivnih mehanizama, imunološki sistem brani tijelo od bakterijske infekcije. Imunološki sistem procjenjuje prostor aminokiselinskih sekvenci potencijalnih antitijela za identificiranje napadača. Taj sistem razvija hijerarhijsku strategiju za prepoznavanje učinkovitih antitijela u beskonačnom prostoru sekvenci proteina (Smith, R.K., 2000). Dvije komponente urođenog imunološkog sistema i adaptivni imunološki sistem čine sveukupni imunološki sistem. Urođeni sistem sastoji se od vanjske obrane (npr. sluznice i kože), serumskih proteina i nespecifičnih fagocitnih leukocita. Ovaj je sistem ugrađen u stanice koje se nalaze na prednjoj crti odbrane od bakterijskih invazija, uključujući epitelne stanice u plućima, crijevima, koži i parodontu, kao i neutrofile i makrofage (Li, X., 2020). Međutim, adaptivni imunološki sistem, koji se razvija duže vrijeme tokom ljudskog života, specifično reagira. Zapravo, nakon evolucije, pruža specifičniji odgovor protiv organizama virusa. Može se sasvim pouzdano tvrditi da

utvrđivanje mehanizma djelovanja virusa COVID-19 i njegove interakcije s imunološkim sistemom će sigurno pomoći u prevenciji i liječenju ove bolesti (Li, X., 2020). Stoga je izučavanje ove povezanosti od primarnog značenja i izazova kako za naučnike, tako i praktičare.

3. INTEGRATIVNA MEDICINA

Tradicionalni odnos koji još uvijek dominira u zdravstvenoj zaštiti pacijenata zasniva se na odnosu u kojem je pacijent objekt liječenja koji se u svemu podređuje mišljenju i odlukama ljekara. Taj odnos se sve više napušta iz više razloga. Ljudska bića imaju emocionalne, mentalne i duhovne dimenzije koje su ključne u dijagnostici i liječenju bolesti i njegovanju dobrobiti. Izostavljanjem bilo koje od ovih dimenzija umanjuju se očekivani učinci liječenja i zadovoljstva pacijenata. Izlječenje pacijenta mora uključivati više od biologije i hemije njegovog fizičkog tijela; po potrebi mora sadržavati mentalne, emocionalne i duhovne aspekte. Možda najveće greške u sve izraženijim kritikama klasične medicine danas nastaju zbog njene usmjerenosti na bolest, a ne cjelovitost fizičkog, mentalnog i duhovnog sklopa pacijenta kao osobe. Koristeći personaliziranu strategiju, integrativna medicina (CAM), za razliku od klasične, uzima u obzir pacijentove jedinstvene uslove, potrebe i okolnosti i koristi najprikladnije intervencije iz niza naučnih disciplina za liječenje bolesti i pomaže ljudima da povrate i održe optimalno zdravlje (Bell, I. et al., 2002). Integrativna medicina praktikuje način da selektivno uključuje elemente komplementarne i alternativne medicine u sveobuhvatne planove liječenja, zajedno sa čvrsto ortodoksnim metodama dijagnoze i liječenja. Odnosi se na tretmane koji se mogu upotrebljavati kao dodatak konvencionalnom liječenju i koji se obično ne podučavaju na studijima medicine. Mnoge hronične bolesti, poput dijabetesa, plućnih bolesti, hepatitisa i astme mogu se spriječiti ili učinkovitije upravljati intervencijama u ponašanju usmjerenim na prehranu, vježbanje, pušenje, hroničnu bol, seksualne prakse i pridržavanje medicinskih režima radi poboljšanja rezultata liječenja. Katon i njegovi suradnici pokazali su vrhunske kliničke rezultate liječenja depresije u integriranom okruženju primarne njege s ko-lociranim tretmanima mentalnog zdravlja koji se pružaju uz primarnu medicinsku njegu. Nakon integrativnih pristupa i tretmana 44 posto pacijenata pokazalo je smanjenje simptoma. Ova studija nadalje otkriva da je 80 posto liječnika koji su sudjelovali iskazalo da je suradnja s pružateljima integrativnog pristupa uvelike povećala njihovo zadovoljstvo liječenjem depresije (Boon, H. et al., 2004). U svom entuzijazmu za učinkovitim liječenjem, integrativna medicina okrenula je se holizmu i jednostavnim metodama intervencije, poput prilagođavanja prehrani i treninga opuštanja, koji su istaknuti u mnogim alternativnim medicinskim sistemima i koji su često učinkoviti. Integrativna medicina treba uključiti (pored konvencionalne

zdravstvene zaštite) najmanje sedam sljedećih elemenata:

- Alternativne metode liječenja,
- Lične karakteristika pacijenta,
- Vanjski faktori u kojima pacijent živi,
- Porodični faktori pacijenta,
- Psihološke karakteristike pacijenta,
- Duhovnost pacijenta,
- Holistički pristup pacijentu.
- Alternativne metode liječenja najčešće uključuju:
- Kiropraktiku,
- Tradicionalnu kinesku medicinu (uključujući i akupunkturu),
- Ayurvedsku medicinu,
- Liječenje biljem,
- PAT (pet assisted therapy) – terapiju uz pomoć životinja,
- Masažnu terapiju,
- Kristalo terapiju,
- Refleksologiju,
- Energetsko iscjeljivanje,
- Limfnu drenažu,
- Kranijalno sakralnu terapiju, itd.

Neke od ovih alterantivnih metoda se danas učinkovito koriste u liječenju COVID-19.

Koliko integrativna medicina doprinosi očuvanju i jačanju imuniteta organizma, općenito? Rezultati istraživanja ukazuju da više od 80% svjetske populacije koristi komplementarne i alternativne lijekove. U američkom zdravstvenom sistemu CAM postaje sve veća komponenta, a 70% stanovništva ih koristi barem jednom na što se utroši 34 milijarde USD godišnje. Od uspostave nacionalnog CAM-centra u SAD-u, broj osnovnih kliničkih ispitivanja o CAM-u utemeljenih na naukama i liječenju značajno se danas povećao. Procjenjuje se da će svjetsko tržište biljnih lijekova, uključujući biljne proizvode i sirovine, rasti 5 i 15% godišnje. Svjetsko tržište biljnih lijekova procjenjuje se na 62 milijarde američkih dolara i da će narasti na 5 bilijuna američkih dolara do 2050. Usporedbe radi, svjetsko farmaceutsko tržište 2004. iznosilo je 550 milijardi američkih dolara, a 2008. 900 milijardi američkih dolara. Biljni proizvodi za jačanje imunološkog sistema konzumiraju se u mnogim zemljama radi podizanja zdravlja, promicanja normalne otpornosti tijela na zarazne agense i zabrane, kao i za liječenje raznih bolesti (Lippman, A.J., 2014).

4. INTEGRATIVNA MEDICINA I IMUNITET

Dokazano je da je CAM efikasna u jačanju imunološkog odgovora na različite bolesti. Tako, na primjer, sugerira se da kurkumin, polifenolni spoj ekstrahiran iz začina i uobičajene prehrambene boje kurkume, može pojačati odgovor antitijela čak i ako uzima male doze (Jagetia, G.C. & Aggarwal B.B., 2007). Zapravo, blagotvorni efekti kurkumina u poboljšanju različitih bolesti dijelom se pripisuju njegovoj sposobnosti modulacije imunološkog sistema (Dobos, G. et al., 2006; Richart, S.M., 2018).

Za obogaćivanje prehrane već se duže koriste minerali, vitamini, aminokiseline, bilje i prehrambeni dodaci. Čini se da prehrambeni dodaci jačaju imunološki sistem profitirajući privremenom imuno supresijom koja je rezultat intenzivnog treninga. Dokazano je da vitamin C, vitamin D i cink jačaju imunološki sistem u odnosu na mnoge viruse (Hosseini, B. et al., 2018).

Kao tradicionalna terapija koja se primjenjuje hiljadama godina za jačanje imuniteta, akupunktura u posljednje vrijeme privlači sve više istraživača širom svijeta. U teoriji tradicionalne kineske medicine predlaže se da akupunktura može ojačati ljudsko tijelo da se odupre bolestima probijanjem igala u određenim tačkama na ljudskom tijelu. Karakteristika da akupunktura povećava otpornost usko je povezana s imunološkim sistemom koji funkcionira u obrani, homeostazi i nadzoru. Sve više i više istraživanja otkrilo je da akupunktura može regulirati imunitet, na primjer, pojačati antikancerogenu i antistresnu imunološku funkciju i iskazati protuupalno djelovanje (Huo, Z.P. et al., 2020). Na primjer, akupunkturna tačka ST36 široko se primjenjuje kod imunoloških bolesti, posebno štiti imunološku barijeru crijevne sluznice, potom poboljšava inducirane crijevne ozljede i visoku propusnost te da ima zaštitne učinke na imunološku barijeru crijevne sluznice (Huo, Z.P. et al., 2020). Analizom imunoloških mehanizama, uključujući njihove stanice i složene molekule, životinjski su modeli pružili relevantan uvid koji pojašnjava međusobne odnose između imuniteta i prehrane. Biljni proizvodi kroz bio inženjering pružaju brojne resurse za dizajniranje novih farmaceutskih proizvoda. Nakon što su se dugo uspješno koristili u tradicionalnim i narodnim lijekovima, biljni spojevi pokazuju protuupalno, antimikrobno i angiogeno djelovanje.

Poznato je da fitokemikalije u brusnicama utiču na antioksidativne i antimikrobne aktivnosti, povećavajući urođeni imunitet i otpornost na infekcije (Dinh, J.T. et al., 2015). Sa svojom aktivnošću koja promiče imunitet, fitohemikalije brusnice mogu tako imati potencijalne koristi koje promiču zdravo starenje. Nar je, također, jedno voće koje je bogato izvorom različitih bioaktivnih spojeva s brojnim blagotvornim zdravstvenim učincima, posebno u liječenju hroničnih upalnih bolesti. Brojne studije otkrivaju blagotvorne učinke sastojaka nara povezanih sa komponentama: elagična kiselina, elagitanini, punska kiselina i druge masne kiseline,

flavonoidi, antocijanidini, antocijani, estrogeni, flavonoli i flavoni (Hosseini, B. et al., 2018). Čini se da ovi spojevi imaju najjače terapijske učinke. Snažna ljekovita svojstva nara uključuju antioksidativne učinke, pretilost, protuupalno i protu-tumorsko djelovanje.

5. INTEGRATIVNA MEDICINA I COVID-19

Integrativna medicina (IM) definira se kao niz različitih metoda i postupaka usmjerenih na liječenje koji uzimaju u obzir cijelu osobu, uključujući sve aspekte njenog načina života. Naglašava se terapijski odnos između liječnika i pacijenta, podupire se dokazima i koristi sve odgovarajuće terapije i njihovu kombinaciju. Kako postaju dostupni djelotvorniji konvencionalni tretmani za COVID-19 i kako se razvija primarna prevencija vakcinisanjem, integrativni pristupi vjerojatno će ostati presudno važni za ponovno uspostavljanje dobrobiti ljudskog zdravlja. Uz to, IM može osnažiti pacijenta da mu pomogne u oporavku. Već je sada poznato da će velika većina pacijenata koji prebole COVID-19 imati niz različitih poteškoća nakon toga tokom oporavka. Mnoge zemlje već počinju otvarati post covid ambulante u kojima se primjenjuju pored konvencionalnih i različiti alternativni načini i metode liječenja. To je važno kod hroničnih bolesti poput dijabetesa i raka kako bi se poboljšala individualna kontrola bolesti, kao i smanjili troškovi njege. Mnoge preporuke utemeljene na dokazima su intervencije koje upućuju ljude što sami mogu učiniti za sebe. Uključivanje ovih modela pomiče kontrolu lokusa s vanjske („liječnik je taj koji me jedino zna, treba i može izliječiti“) na unutarnju („ja sam sebi na prvom mjestu mogu najviše pomoći u ozdravljenju i oporavku“).

Oporavak od infekcije COVID-19 nije primarna briga konvencionalne medicine, čiji su resursi prikladno usmjereni na intervencije spašavanja života kod onih s ozbiljnom infekcijom. Međutim, podrška rekonvalescenciji direktno je u obimu integrativne medicine. Crpeći iz dubokog repozitorija istraživanja i iskustva u strategijama temeljenim na načinu života koje optimiziraju oporavak i dobrobit nakon infekcija, postoji mnoštvo integrativnih strategija koje se mogu primijeniti za osobe koje se oporavljaju od bolesti COVID-19. U nastavku će se pokušati dati kraći prikaz (obzirom na raspoloživi prostor i vrijeme ovog rada) nekoliko, onih najčešće korištenih metoda alternativnog liječenja koje su se pokazale uspješnim u liječenju COVID-19. Brojne naučne studije potvrdile su njihovu učinkovitost.

5.1. DIJETA

Dijeta s niskim glikemijama i zasićenim mastima može se koristiti za općenito moduliranje upalnih procesa. Protuupalna prehrana kombinuje tradicionalne mediteranske i azijske obrasce prehrane, a karakterizira je velika konzumacija

povrća, voća, mahunarki, ribe, nemasnih proteina, cjelovitih žitarica, začina, orašastih plodova i sjemenki te mala potrošnja rafiniranih žitarica (Lee, J. et al., 2015). Različite hranjive komponente protuupalne prehrane, poput monozasićenih i višestruko nezasićenih masnih kiselina i biljnih flavonoida povezane su sa smanjenom aktivacijom NLRP3 upale. NLRP3 upala je kritični citosolni proteinski kompleks odgovoran i za akutnu i za hroničnu upalu kao odgovor na različite patogene, uključujući SARS-CoV-2 (Hosseini, B. et al., 2018). Protuupalna dijeta naglašava uključivanje bilja i začina koji imaju poznate antioksidativne i protuupalne učinke u kojem aktivacija NLRP3 upale igra ključnu patogenu ulogu. S bilo kojom produženom bolešću, uključujući COVID-19, mentalno zdravlje može biti ugroženo. Infekcija je u biti katabolički proces koji dovodi do prolaznog nedostatka hranjivih sastojaka, posebno proteina, vitamina B, vitamina C, bakra, cinka i željeza (Hosseini, B. et al., 2018). Pojedinci s produženim infekcijama, kao i oni koji su prije zaraze pothranjeni, u najvećem su riziku od iscrpljenja hranjivih sastojaka. Do sada je uočeno da će osobe s COVID-19 vjerojatno imati nedostatak hranjivih sastojaka, pri čemu je jedno istraživanje zabilježilo 76% hospitaliziranih bolesnika s COVID-19 s nedostatkom vitamina D, 42% s nedostatkom selena. Nadalje, među pacijentima s respiratornim distresom, 91,7% je imalo nedostatak barem jedne hranjive tvari, dok je 78,9% bez respiratorne smetnje imalo nedostatak barem jedne hranjive tvari. Uz odgovarajuću dijetalnu podršku tokom rekonvalescencije, može se očekivati dopunjavanje hranjivim tvarima, iako se procjenjuje da je potrebno do tri puta više vremena da se popune hranjive tvari nego što je trebalo da se iscrpe. Dijetalni unos mesa, peradi, ribe, jaja, mliječnih proizvoda, mahunarki, graha, orašastih plodova i sjemenki opskrbljuje aminokiselinama poput alanina, glutamata i glutamina koji daju supstrat za dušične spojeve (Mahmoodpoor, A. et al., 2018).

5.2. DODACI PREHRANI

Iako se dodaci prehrani sada proučavaju kod akutnih infekcija COVID-19, nema kliničkih ispitivanja koja bi pokazala djelotvornost dijetalnih dodataka koji podržavaju oporavak. Terapijski ciljevi pomoćne podrške imaju različit prioritet između ovih faza, osobito tokom aktivne infekcije ključna je antivirusna potpora, dok je tokom rekonvalescencije primarni cilj smanjenje regulacije upale. Postoji niz dodataka koji mogu podržati oporavak i umanjiti postinfektivne komplikacije; od kojih je nekoliko ovdje istaknuto.

Tvrđi se da se pandemija koronavirusa može značajno smanjiti ili zaustaviti hitnom popularnom konzumacijom velikih količina vitamina C i za liječenje ljudi koji se zaraze COVID-19, višim dozama vitamina D₃ doze mogu biti, također, korisne (Hemilä, H. (2020). Vitamin C može se davati istovremeno s potencijalnim lijekovima za liječenje bolesti u akutnim stanjima. Oralna primjena vitamina C

do dnevnog praga tolerancije crijeva bit će efikasna za većinu ljudi. U ozbiljnim slučajevima preporučuje se intravenozna infuzija vitamina C (Peters, E.M., 1993). Osim toga, tvrdi se da prekomjerna aktivnost imunih stanica rezultira ozljedom pluća nakon upale pluća COVID-19. Neke objavljene studije, također, preporučuju da intravenozna injekcija visokih doza vitamina C može biti sigurna i korisna opcija za liječenje COVID-19 u ranim fazama (Mainardi, T. et al., 2009). Uz to, iako je vitamin C važan za ljudsko tijelo i pomaže u smanjenju upalnog odgovora, ne postoje čvrsti dokazi koji potvrđuju da konzumacija velikih količina vitamina C može biti efikasna u prevenciji ili liječenju COVID-19.

Vitamin D djeluje antivirusno, protuupalno i imunološki u plućima. Među 43 uzastopna starija pacijenta hospitalizirana zbog liječenja COVID-19, 17,6% onih koji su oralno primali 1000 i.u. vitamina D₃, 150 mg magnezija i 500mg vitamina B12 tijekom cijele hospitalizacije nisu zahtijevali terapiju kisikom u usporedbi sa 61,5% pacijenata koji nisu dobivali te dodatke (Gorman, S. et al., 2020). Nivo vitamina D u serumu pozitivna je u korelaciji s poboljšanom plućnom funkcijom u djece i odraslih s astmom. Nedostatak vitamina D povezan sa smanjenim rizikom od infekcije disajnog sustava, smanjena funkcija pluća, kao i povećana podložnost infekcijama i odgođeni oporavak od infekcija i upalnih stanja. Nije iznenađujuće što je nedostatak vitamina D povezan s većom ozbiljnošću bolesti COVID-19, a nedostatak vitamina D češći je među teškim slučajevima u odnosu na blaže slučajeve. Dodatak vitamina D₃ idealno se temelji na nivoima istog u serumu od 25OH kako bi se postigla dovoljnost i obično se preporučuje u dozi od 300 - 4000 i.u. dnevno. Oni s vrlo niskim nivoom vitamina D, starije odrasle osobe, ljudi s tamno pigmentiranom kožom i pretili pacijenti mogu zahtijevati veće doze (Kempinska-Podhorodecka, A., 2017).

Glutation je primarni endogeni antioksidans u tijelu i najzastupljeniji je antioksidans u plućnom epitelu (Polonikov, A., 2020). Glutation vrši nespecifično antivirusno djelovanje, djeluje protuupalno i pojačava regulaciju sinteze vitamina D i aktivnosti receptora vitamina D (Polonikov, A., 2020, Richie Jr, J.P. et al., 2015). Objavljeno izvješće dvoje pacijenata s upalom pluća COVID-19 izvijestilo je o ublažavanju respiratornog distresa pomoću 2 g oralnog ili IV glutaciona na vrhuncu njihove bolesti (Horowitz, R.I. et al., 2020).

Atomski kisik pokazao se kao odlično dezinfekcijsko sredstvo te sredstvo za oksidacijske procese u organizmu. Zahvaljujući tomu javila se ideja o ugradnji atomskog kisika u molekulu natrijevog klorida (NaCl, 0,9%), čijom je oksidacijom pomoću elektrokemijskog procesa sa platinastom elektrodom dobiven natrijev oksiklorid (NaOCl). Kako bi ovaj spoj mogao biti primijenjen u medicinske svrhe konstruiran je i uređaj koji elektrokemijskim putem u fiziološkoj otopini elektroli-zom ugrađuje kisik u molekulu NaCl. Uređaj se sastoji od elektrokemijske stanice

s titanovim elektrodama s nerazdvojn timer anodnim i katodnim prostorom te bloka za napajanje istosmjernom strujom koji radi po određenom vremenskom programu, što rezultira dobivanjem strogo određenih koncentracija natrijevog oksiklorida koje nisu štetne po ljudsko zdravlje. Princip djelovanja natrijevog oksiklorida ogleda se u tomu što on kao nestabilan spoj, koji se postupno razlaže u kontaktu s bakterijama, gljivicama, virusima ili nekrotičnim tkivom, oslobađa atomarni kisik oksidirajući ih. Otopine koje se dobivaju imaju pH vrijednosti od 7,4 do 8,9 i ne sadrže slobodni klor, klorat i perklorat, kao ni teške metale, tako da su pogodne za uporabu u medicinskoj, stomatološkoj i veterinarskoj praksi kao sredstva za dezinfekciju i sterilizaciju te preparati za vanjsku, unutarnju i intravensku primjenu. Ispitano je i antimikrobno djelovanje otopine natrijevog oksiklorida različite koncentracije kako bi se utvrdila njegova minimalna mikrobicidna koncentracija. Na temelju istraživanja, u Zavodu za javno zdravstvo FBiH registrirane su otopine različitih koncentracija natrijevog oksiklorida pod zaštićenim imenima (Lugonja, M., 2007) Među njima 3 su se pokazale kao jako dobra sredstva za u prevenciji nastanka i suzbijanju infekcije izazvane COVID-19 virusom (Dioral, Aerosin i Ot nazal). Sredstva su primjenjena na 3500 pacijenata od kojih je 2000 bilo pozitivno na COVID – 19. Nakon primjene navedenih sredstava koji služe za dezinfekciju gornjih respiratornih puteva i pluća, već nakon 5 – 7 dana kod istih je došlo je do potpunog oporavka i nestanka simptoma infekcije.

Melatonin je snažan endogeni antioksidans, protuupalna i imunomodulatorna molekula. Prirodni pad proizvodnje melatonina tokom životnog vijeka jedna je od teorijskih postavki za povećanu osjetljivost na infekciju i posljedice COVID-19 kod starijih osoba.

Bijeli luk može biti sastavni dio prehrane i također ga treba nadopunjavati. On je izvor organosumpornih spojeva koji smanjuju nuklearni faktor-kapa B (NFkB), smanjujući na taj način ekspresiju mnogih upalnih citokina (Nantz, M.P. et al., 2012). Nekoliko kliničkih ispitivanja pokazalo je pojačavanje imuniteta i protuupalno djelovanje korištenjem odležanog ekstrakta bijelog luka (Percival, S., 2016). Jedno tromjesečno istraživanje na 120 osoba otkrilo je da ostarjeli ekstrakt bijelog luka smanjuje ozbiljnost i trajanje simptoma prehlade i gripe (Nantz, M.P. et al., 2012).

5.3. OSTEOPATSKE TEHNIKE

Jedna historijska pripovijetka o velikoj gripi iz 1918. godine izvještava da su osobe koje je liječio osteopatski liječnik imale stopu smrtnosti od 10% u odnosu na 30% ukupne procijenjene stope smrtnosti. Iako nema objavljenih podataka koji potvrđuju ovu pretpostavku o gripi iz 1918. godine, mudrost da terapije poput osteopatskih tehnika manipulacije (OMT) mogu biti od pomoći kod respiratornih

bolesti već je dugo vremena poznata.

U jednom istraživanju ispitana je osteopatsku manipulacija kao dodatni tretman za hospitalizirane bolesnike s upalom pluća u hospitaliziranih bolesnika starijih od 50 godina. Istraživači su otkrili značajno smanjenje dužine boravka, respiratornog zatajenja i trajanja antibiotika u konvencionalnoj njezi (Borge, C.R. et al., 2014). Često se navodi pet efikasnih tehnika koje se bave plućnom funkcijom: disfunkcija udisanja i izdisaja, pokretljivost dijafragme i rebra i limfni protok grudnog koša (tj. prsna pumpa). Smatra se da su najbolje osteopatske tehnike za oporavak COVID-19: modificirano segmentarno disanje, limfna drenaža i pokretljivost grudnog koša.

5.4. QIGONG

Dokazano je da Qigong, drevna praksa meditacije, disanja i usporenih pokreta, poboljšava plućnu funkciju i može biti od značajne koristi kod COVID-19 (Feng, F. et al., 2020). Qigong je efikasna tehnika za povećanje kapaciteta i efikasnosti pluća. Jedno istraživanje koristilo je Qigong kako bi ispitaio njegov potencijal u prevenciji i rehabilitaciji COVID-19. Zaključeno je da se efikasnost Qigonga temelji na četiri mehanizma: upravljanju stresom i osjećajima, jačanju respiratornih mišića, smanjenju upale i jačanju imunološke funkcije (Feng, F. et al., 2020). U respiratornih bolesnika Qigong je poboljšao plućnu funkciju.

Mišljenje stručnjaka o COVID-19 naglašava upotrebu vježbi disanja u rehabilitaciji COVID-a, uz upozorenje da se ne smije uvoditi prerano; pacijenti bi trebali imati dodatni kisik. Preporučuju započinjanje s 10 minuta po sesiji, 2-3 puta dnevno, s napredovanjem do ukupno 60 minuta dnevno. Tehnike koje predlažu uključuju pranayamu (vježba jogijskog disanja), rad sa tai chi disanjem su se pokazale efikasnim. Kako pacijenti to mogu učiniti prije aerobnih vježbi, vježbe disanja jedan su od prvih elemenata koji se mogu započeti za rehabilitaciju COVID-19. Tehnike disanja mogu se poučavati virtualno i mogu se lako dodati rano u oporavku i efikasne za rehabilitaciju od COVID-19.

5.5. AROMATERAPIJA

Aromaterapija je aerosolizacija s pomoću esencijalnih ulja biljnog porijekla. Hlapiva esencijalna ulja koja se nalaze u biljkama imaju aromatične osobine, djeluju na sluznicu respiratornog trakta i utiču na limbički sistem. Postoje određene kliničke primjene aromaterapije koje bi mogle biti korisne u uslovima rekonvalescencije od infekcije COVID-19. Eterično ulje lavande, na primjer, ima potencijalnu terapijsku vrijednost u oporavku zbog svojih anksiolitičkih učinaka koji vode prema smanjenju stresa. Utvrđeno je da aromaterapija lavandom u različitim kliničkim

kontekstima ima anksiolitičke učinke i da poboljšava kvalitetu sna (Katon, W. et al., 1995). Smanjenje anksioznosti korelira sa samopojmljivim zdravljem, poboljšava privrženost zdravom ponašanju i poboljšava san - što je sve bitno za oporavak od virusnih infekcija. U drugoj primjeni aromaterapije u svjetlu zajedničke osnovne patofiziologije između astme i COVID-19 plućne bolesti, odnosno aktivacije NLRP3 upale, oksidativnog stresa, hipoksije i mitohondrijske disfunkcije, predlaže se da esencijalna ulja korisna u astmi i mogu, također, biti korisna kod bolesti COVID-19. Slično, oralna primjena 1,8-cineola, glavnog sastojka ulja eukaliptusa, u količini od 200 mg tri puta dnevno, poboljšava plućnu funkciju kod astmatičara. Cineol poboljšava rad pluća mukolitičkim, protuupalnim, bronhodilatacijskim, antioksidativnim i antimikrobnim učincima. Međutim, neka esencijalna ulja kao što su nebulizirana esencijalna ulja pepermint, eukaliptusa ili ruzmarina nisu utjecala značajno u pokazateljima spirometrije kod bolesnika COVID-19.

5.6. OKRUŽENJE

Fizičko okruženje može igrati ulogu u pokretanju reakcije na stres i pridonositi hroničnom stresu ili u pokretanju reakcije opuštanja. Mnogo je osobina fizičkog okruženja koje povećavaju stres: buka; svjetlo; smrdljivi mirisi; ekstremi temperature i vlage; gužva itd. Kumulativna izloženost stresnom okruženju može tako pridonijeti alostatskom opterećenju i oslabiti funkciju imunološkog sistema. Suprotno tome, elementi fizičkog okruženja koji opuštaju i suprotstavljaju se učincima stresa uključuju umirujuće zvukove prirode; difuzno svjetlo i sunčev zrak punog spektra ujutro; prirodni mirisi od esencijalnih ulja, poput lavande; socijalna podrška i pozitivne socijalne interakcije mogu izazvati stanje meditacije u hodu. Ljudska sklonost zelenim površinama, koja se naziva biofilija, bez obzira na to gledaju li na prirodu, boravak u prirodi ili čak na slike prirode, smanjuju stres. Zvuk također može naglasiti stres ili smiriti. Prostori koji su previše bučni ili prethi mogu povećati reakciju na stres, a osobine koje umanjuju zvuk mogu pomoći ublažiti te učinke (tepisi, stropne pločice). Studija u Švedskoj pokazala je da je promjena stropnih pločica u jedinicama za intenzivnu njegu smanjila stres u osoblju i dovela do boljeg sna. Pokazalo se da i zvukovi prirode, poput tekuće vode ili šumskih zvukova, smanjuju stres i donose bolju kvalitetu sna. Slično, smirujuća muzika poboljšava raspoloženje, smanjuje stres i aktivira putove nagrađivanja dopamina.

Napokon, relativna vlažnost (RH) izvan raspona od 30–60% povećava stres do 25%, dok je u rasponu od 45% +/- 5% optimalna za smanjenje reakcije na stres. RH u rasponu nelagodnosti (manje od 30% ili veće od 60%) također je povezano s lošijom kvalitetom spavanja, zbog povećanog stresa. Relativna vlažnost niža od 30% također povećava osjetljivost na virusne infekcije, vjerojatno zbog isušivanja sluznice (Kaye, A.D., 2008).

5.7. TRADICIONALNA KINESKA MEDICINA

Od 13. marta 2020. broj novih slučajeva COVID-19 u Kini smanjio se na jednocifrene što je pripisano i zaslugi primjene kineske tradicionalne medicine (TCM). Ljekoviti učinak TCM-a bio je izvanredan, sa nacionalnom stopom sudjelovanja od preko 90%. Više od 70.000 ljudi izliječeno je od COVID-19 i otpušteno iz bolnice (Huo, Z.P. et al., 2020).

Savremene farmakološke studije pokazale su da su sastojci TCM efikasne u uklanjanju topline i detoksikaciji. Za one koji nisu zaraženi virusom, ali su bili izloženi, najjednostavnija i najučinkovitija metoda prevencije TCM je tradicionalna metoda aromaterapije biljkama poput *Atractylodes lanceolata*, *Phellodendron amurens* i *Artemisia argyi*, koje imaju značajan preventivni učinak (Sun, L.M. et al., 2020). U bolnicama s TCM-om ili bolnicama koje se temelje na metodama liječenja TCM-om, medicinsko osoblje svakodnevno uzima jednu ili dvije uvarke i sagorijeva *Artemisia argyi* ili *Atractylodes lanceolata* kako bi prekinulo put prijenosa. Kako je izvijestio CCTV4, 1250 medicinskog osoblja u bolnici okruga Tongxu (provincija Henan) pilo je dekocije kineskih lijekova i palilo *Artemisia argyi* u bolničkom hodniku (Huo, Z.P. et al., 2020). U Jingzhou (provincija Hubei), najviše pogođeno područje epidemije, 580 medicinskog osoblja dolazi iz bolnice Jingzhou TCM i nijedno od njih nije zaraženo bolešću. Uz to, bolnica svakodnevno proizvodi 25.000 preventivnih kineskih patentiranih lijekova za distribuciju u druge bolnice (Sun, L.M. et al., 2020). U Wuhanu, gdje je epidemija bila najteža, bolnica Jiangxia Fangcai, također, je postigla nula infekcija među medicinskim osobljem (Zhang, Z.C. et al., 2020). Štoviše, u Huanggangu (provincija Hubei) i Guangzhouu (provincija Guangdong), TCM metode korištene su za sprečavanje epidemije, a među tamošnjim medicinskim osobljem nije bilo uopće infekcija. Međutim, zaraženo je više od 3000 medicinskog osoblja bez prevencije TCM-a. (Sun, L.M. et al., 2020) Uvarak Qingfei Paidu najčešće se koristio u liječenju COVID-19. Analizirano je devedeset osam slučajeva COVID-19 u provinciji Sečuan koji su liječeni uvarkom Qingfei Paidu. Nakon samo devet dana liječenja ovim uvarkom, stopa općeg oporavka je iznosila 92,09%, a značajna stopa učinkovitosti 26,92% (Huo, Z.P. et al., 2020).

ZAKLJUČAK

Ni jedan problem na početku ovog stoljeća nije toliko opteretio i paralizirao cjelokupno čovječanstvo koliko pandemija virusa COVID-19. Nije to samo zdravstveni, već opće društveni problem. Tradicionalna medicina je u borbi s tom pandemijom stavila sve svoje ljudske, intelektualne i kapitalne resurse. Rezultati se naziru s primjenom cjepiva, ali i brojnim izliječenim pacijentima. Ono što ostaje nesagledivo su zdravstvene posljedice koje će COVID-19 ostaviti u skoroj budućnosti. U ovom radu učinjen je pokušaj da se ukaže na evidentne rezultate koje daje integrativna medicina kako u prevenciji i liječenju, tako i rehabilitaciji ljudi koji su preboljeli ovu bolest. Veliki dio tih rezultata je i naučno potvrđen što je omogućilo da se priđe intenzivnijoj primjeni brojnih metoda integrativne medicine u liječenju i sanaciji zdravlja ljudi zahvaćenih pandemijom COVID-19. Ti rezultati bi trebali doprinijeti odbacivanju predrasuda i indiferentnih stajališta kako kod zdravstvenih radnika, tako i kod ljudi prema metodama integrativne medicine. Različiti društveni akteri, vlade i predstavnici državnih i lokalnih vlasti trebali bi, također, shvatiti i prihvatiti koristi koje nude metode integrativne medicine. Vjeruje se da će ih prikazani rezultati u ovom radu na to potaknuti. Definisani prostor za prezentaciju ove teme bio je u neku ruku ograničavajućeg karaktera da se šire prikaže efikasnost iznesenih metoda alternativne medicine na COVID-19, te da se prikaže još neke od njih koje su naučno i stručno potvrđene.

LITERATURA

1. Bell, I.; Caspi, G.E.R.; Schwartz, K.; Grant, T.; Gaudet, D.; Rychener, V.; Maires, A. & Weil, N. (2002). Integrative medicine and systematic outcomes research: Issues in the emergence of a new model for primary health care. *Archives of Internal Medicine*, Vol. 162, No 4, pp. 133-140
2. Boon, H.; Verhoef, M.; O'Hara, D.; Findlay, B. & Majid, N. (2004). Integrative healthcare: arriving at a working definition. *Alternative Therapies in Health and Medicine*. Vol 10, No5, pp.48-56.
3. Borge, C.R., Hagen, K.B., Mengshoel, A.M., Omenaas, E., Moum, T & Wahl, A.K. (2014). Effects of controlled breathing exercises and respiratory muscle training in people with chronic obstructive pulmonary disease: results from evaluating the quality of evidence in systematic reviews. *BMC Pulmology Medicine*, No 14, pp. 184-197.
4. Dinh, J.T., Angeloni, D.B., Pederson, X., Wang, M., Cao, Y. & Dong, W. (2015). Cranberry extract standardized for proanthocyanidins promotes the immune response of *Caenorhabditis elegans* to *Vibrio cholerae* through the p38 MAPK pathway and HSF-1, *Journal of Traditional Complementary Medicine*, No 5 (1), pp. 5-14.
5. Dobos, G.; Deuse, U. & Michalsen, A. (2006). Treating chronic diseases with integrative methods-conventional and complementary therapies. Urban & Fischer bei Elsevier, Muenchen.
6. Feng, F., Tuchman, S., Denninger, W., Fricchione, G.L., & Yeung, A. (2020). Qigong for the prevention, treatment, and rehabilitation of COVID-19 infection in older adults. *American Journal of Geriatrics and Psychiatry*, No 28(8), pp. 812-819.
7. Gorman, S., Buckley, A.G. & K.M. Ling, K.M. (2020). Vitamin D supplementation of initially vitamin D-deficient mice diminishes lung inflammation with limited effects on pulmonary epithelial integrity. *Physiology Report*, No 5(15), pp. 1-12.
8. Hemilä, H. (2020). Vitamin C and infections. *Nutrients*, No 9(4), pp. 339-352.
9. Horowitz, R.I., Freeman, P.R. & Bruzzese, J. (2020). Efficacy of glutathione therapy in relieving dyspnea associated with COVID-19 pneumonia: a report of 2 cases. *Respiratory Medical Case Reports*, No 30, Article 101063.
10. Hosseini, B., Berthon, B.S. & A.Saedisomeolia, A. (2018). Effects of fruit and vegetable consumption on inflammatory biomarkers and immune cell populations: a systematic literature review and meta-analysis, *American Journal of*

- Clinical Nutrition*, No 108 (1) , pp. 136-155.
11. Huang, H.Y., Xiao, W.M., Wang, Y.Y., Cai, H.K., Chen, J. & Tan, H.Y. (2020). Analysis report on traditional chinese medicine effectiveness in COVID-19 patients in hunan province. *Journal of Hunan University Chinic*, No 14, pp. 52-67.
 12. Huo, Z.P., Liu, Y.X., Hao, L., Wang, Y., He, Y., Zhou, W.P. & Yan, K.J. (2020). Research progress on potential application of Huoxiang Zhengqi in prevention and treatment of coronavirus disease, *Drugs Clinic* No35(3), pp. 1-6.
 13. Jagetia, G.C. & Aggarwal B.B. (2007). "Spicing up" of the immune system by curcumin. *Journal of Clinical Immunology*. No 27(1), pp. 19-35.
 14. Katon, W.; von Korff, M.; Lin, E.; Walker, E.; Simon, G. & Bush, T. (1995). Collaborative management to achieve treatment guidelines: Impact on depression in primary care. *Journal of the American Medical Association*. Vol. 273. March, pp. 1026-1031.
 15. Kaye, A.D. (2008). The effect of deep-tissue massage therapy on blood pressure and heart rate. *Journal of Alternative and Complementary Medicine*, No 14 Vol. 2, pp. 125-128.
 16. Kempinska-Podhorodecka, A. (2017). Decreased expression of vitamin D receptor affects an immune response in primary biliary cholangitis via the VDR-miRNA155-SOCS1 pathway. *International Journal of Molecular Science*, No 22(3), pp. 267-283.
 17. Lee, J., M., Pase, M. & A. Pipingas, A. (2015). Switching to a 10-day Mediterranean-style diet improves mood and cardiovascular function in a controlled crossover study, *Nutrition*, No 31(5), pp. 647-652.
 18. Li, X. (2020). Molecular immune pathogenesis and diagnosis of COVID-19. *Journal of Pharmaceutical Analyse*. No (2), pp. 102-108.
 19. Lugonja, M., (2007). Proizvodnja natrijevog oksiklorida i djelovanje njegove aktivne supstancije atomarnog kisika na bakterije, gljivice i viruse.
 20. Lippman, A.J. (2014). Pitfalls of complementary medicine: the challenge of herbal medications and nutritanal supplements. *MD Advisor*. No 7, Vol.1, pp. 28-32.
 21. Mahmoodpoor, A., Hamishehkar, H., Shadvar, K., Ostadi, Z., Sanaie, S. & Saghaleini, N.N. (2018). The effect of intravenous selenium on oxidative stress in critically ill patients with acute respiratory distress syndrome. *Immunology Investment*, No 48(2), pp. 147-159.
 22. Mainardi, T., Kapoor, S. & Bielory L. (2009). Complementary and alternative medicine: herbs, phytochemicals and vitamins and their immunologic effects.

- Journal of Allergy and Clinical Immunology*. No 123(2), pp. 283–294.
23. Nantz, M.P., Rowe, C.A., Muller, C.E., Creasy, R.A. Stanilka, J.M. & S.S. Percival, S.S. (2012). Supplementation with aged garlic extract improves both NK and $\gamma\delta$ -T cell function and reduces the severity of cold and flu symptoms: a randomized, double-blind, placebo-controlled nutrition intervention. *Clinical Nutrition*, No 31(3), pp. 337-344.
 24. Percival, S. (2016). Aged garlic extract modifies human immunity, *Journal of Nutrition*, No 14(2), pp. 433-446.
 25. Peters, E.M. (1993). Vitamin C supplementation reduces the incidence of post-race symptoms of upper-respiratory-tract infection in ultramarathon runners. *American Journal of Clinical Nutrition*, No 57(2), pp. 170–174.
 26. Polonikov, A. (2020). Endogenous deficiency of glutathione as the most likely cause of serious manifestations and death in COVID-19 patients. *ACS Infectious Diseases*, No (2), pp. 8-12.
 27. Reiter, R.J., Sharma, R., Ma, Q., Doninquez-Rodriguez, A., Marik, P., & Abreu-Gonzalez, P. (2020). Melatonin inhibits COVID-19-induced cytokine storm by reversing aerobic glycolysis in immune cells: a mechanistic analysis. *Medicine Drug Discovery*, No(6), Article 100044.
 28. Richart, S.M. (2018). Synergic effect of curcumin and its structural analogue (Monoacetylcurcumin) on anti-influenza virus infection. *Journal of Food and Drug Analysis*, No 26(3), pp. 1015–1023.
 29. Richie Jr, J.P., Nichenametla, S., Neidig, W., Calcagnotto, A. & Haley, J.S. (2015). Randomized controlled trial of oral glutathione supplementation on body stores of glutathione. *European Journal of Nutrition*, No 54(2), pp. 251-263.
 30. Smith, R.K. (2000). One hundred thousand cases of influenza with a death rate of one-fortieth of that officially reported under conventional medical treatment. *Journal of American Osteopathic Association*, No 100(5), pp. 320-323.
 31. Sun, L.M., Chen, J.S., Xue & Y.X. (2020). Thought on COVID-19 in traditional Chinese medicine by TCM Master XUE Bo-Shou. *World Journal of Integrative Traditional Western Medicine*, No 12, pp. 1–10.
 32. Weil, A. (2000). The significance of integrative medicine for the future of medical education. *Journal of the American Medical Association*, Vol.108, pp. 441–443.
 33. White, A. (2007). *The safety of acupuncture techniques*. *Journal of Alternative and Complementary Medicine*, No 13, Vol. 1, pp. 9-14.
 34. Wieland, L.S.; Manheimer, E. & Berman, B.M. (2011). Development and classification of an operational definition of complementary and alternative

- medicine for the Cochrane collaboration. *Alternative Therapies in Health and Medicine*. No 17, Vol. 2, pp. 50-73.
35. Xu, Z., Shi, L., Wang, Y., Zhang, J., Huang, L. & Zhang C. (2020). Pathological findings of COVID-19 associated with acute respiratory distress syndrome. *The Lancet Respiratory medicine*, No 8, pp. 420-422.
36. Zhang, Z.C., Su, M. & Wu, Q.Z. (2020). Observation on the application of traditional Chinese medicine “sachet” in prevention of atypical pneumonia. *Neimenggu Journal of Traditional Chinese Medicine*, No 21(4), pp. 17–18.
37. Zheng, Y.Y. (2020). COVID-19 and the cardiovascular system. *National Review of Cardiology*. No 17(5), pp. 259–260.

Abstract

No problem at the beginning of this century has burdened and paralyzed all of humanity as much as the COVID-19 virus pandemic. It is not just a health problem, but a general social problem. The coronavirus pandemic has drawn the world's attention to the immune system, the body's defenses against bacteria, viruses and other organisms that we touch, ingest and inhale on a daily basis. There is clear evidence that integrative medicine generally helps to strengthen the immune system. More of this evidence is presented in this paper. Integrative medicine is defined as a series of different treatment-oriented methods and procedures that take into account the whole person, including all aspects of his or her lifestyle. Recovery from COVID-19 infection is not the primary concern of conventional medicine, whose resources are appropriately focused on life-saving interventions in those with severe infection. However, support for convalescence is directly within the scope of integrative medicine. Drawing from a deep repository of research and experience in lifestyle-based strategies that optimize recovery and well-being after infections, there are a multitude of integrative strategies that can be applied to people recovering from COVID-19 disease. The impact of diet, dietary supplements, osteopathic methods, qigong, aromatherapy, patient environment and traditional Chinese medicine on the prevention, course, treatment and rehabilitation of COVID-19 patients is presented. It is important to highlight usage of atomic oxygen preparations which have shown excellent application in prevention and treating COVID-19 infections. It is believed that the results presented in this paper will encourage those interested in a closer approach and research in integrative medicine and its meaning.

Key words: *integrative medicine, pandemic COVID-19, immunity.*

INFORMACIJA KAO ROBA I RAZVOJ DIGITALNE EKONOMIJE

Doc.dr.sc. Besim Duraković¹,

Doc.dr.sc. Slaven Ljolje²

Sažetak: *U savremenim uslovima privređivanja, odnosno u uslovima nove ere digitalne ekonomije, neophodno je podići svijest o važnosti integracije digitalne tehnologije u poslovanje tradicionalnih privrednih sektora, kao i podići svijest o važnosti razmjene iskustava i znanja na temu prihvaćanja digitalne tehnologije kao ključne odrednice budućnosti privrede kroz upoznavanje relevantnih nosilaca privrednih aktivnosti sa osnovnom strukturom, funkcionisanjem i koncepcijom savremenih poslovnih informacionih sistema, kao i digitalizacijom poslovnih procesa savremenog poslovanja kao bazičnom vodiljom na putu postizanja poslovne izvrsnosti. U ovom radu autor prije svega istražuje specifičnosti digitalnih proizvoda, a prije svega čudesna svojstva informacije kao robe i njen uticaj na razvoj digitalne ekonomije, a potom i specifičnosti digitalne ekonomije te predlaže uvođenje novog modela poslovanja baziranom na internetu, tj. hiperkonekcijama, koje će u skorijoj budućnosti funkcionisati uglavnom putem digitalne ekonomije i elektronskih transakcija, zasnovano na informacijama, znanju i idejama.*

Specifičnosti digitalne ekonomije proizilaze iz specifičnosti mreže kao tržišta i specifičnosti digitalnih proizvoda. Posmatrano iz ugla proizvoda, troškova proizvodnje, tržišta, vrijednosti, efekata mreže i kroz komparaciju s tradicionalnom ekonomijom i poslovanjem kroz tradicionalni privredni sektor, može se nedvosmisleno zaključiti da se u 21. vijeku dosta toga promijenilo i da su promjene takvog karaktera da

1 Univerzitet modernih znanosti CKM Mostar1, Mostar, BiH, besim@ckm.ba

2 Univerzitet modernih znanosti CKM Mostar2, Mostar, BiH, slaven@ckm.ba

zahtijevaju drugačiji pristup u tumačenju i stručnoj analizi. Proizvod koji promoviše digitalni okvir poslovanja u novoj eri digitalne ekonomije jeste informacija, obzirom da je informacija i sirovina i proizvod, ali i usluga u digitalnom društvu. U ovom radu su jasno interpretirane činjenice koje eksplicitno upućuju na zaključak da za razliku od materije i energije, koje su bile esencijalne komponente u tradicionalnoj ekonomiji industrijskog društva, informacija kao dominantni generator vrijednosti u ekonomiji digitalnog društva ima sasvim drugačiju suštinu, prirodu i supstancu. Ona nosi niz posebnih jezgrovitih karakteristika, kako u praktičnom, tako i u teorijskom smislu, na kojima se donose zaključci o specifičnostima digitalne ekonomije.

Ključne riječi: *Internet, digitalna ekonomija, digitalno društvo, informacija, informatička vrijednost.*

UVOD

U savremenim uslovima privređivanja, odnosno u uslovima gdje na sceni imamo prisutan neoliberalizam, monetarizam, sveopštu privatizaciju i deregulaciju, u uslovima gdje multinacionalne kompanije u skoro svim državama svijeta imaju sve veću privrednu i političku moć, u uslovima vrtoglavog razvoja ICT i sveopšte globalizacije, odnosno u uslovima sasvim nove digitalne ekonomije, gdje se vrijednosti novog poslovanja zasnivaju na ljudima, marketingu, inovacijama i informacijama, kao prirodna posljedica svega nabrojanog pojavljuje se potreba i spoznaja o neophodnosti provođenja brojnih reformskih procesa modernizacije društva, na način da se bilo koja aktivnost u razvoju nužno mora razvijati na temeljima društva znanja i novih tehnologija, pod uslovom da društvo teži razvoju konkurentne privrede. (Duraković, 2015. str. 227- 238).

Kako je osnovna svrha ovog rada, a i same teme rada, elaboracija specifičnosti vezanih za informaciju kao robu, kao i za druge digitalne proizvode, i elaboracija njenog uticaja na razvoj digitalne ekonomije, u radu je obrađena i prikazana i procjena najboljih praksi upravljanja iskustvom s klijentima potrebnih za razumijevanje zahtjeva korisnika, kao i za praćenje i poboljšanje korisničkog iskustva. Odabrana tema ima za cilj utvrditi način na koji menadžeri u digitalnoj ekonomiji mogu donositi odluke o prepoznavanju i obradi podataka i pretvaranju istih u korisne informacije i znanje, kao i odluke o poboljšanjima potrebnim za upravljanje iskustvom korisnika radi boljih poslovnih rezultata i veće konkurentnosti. Važnost informacije, znanja i korisničkog iskustva se očituje u povećanoj konkurentnosti, većim profitima, lojalnim klijentima i dr.

Današnje doba digitalizacije i informatizacije nudi razne mogućnosti za lako prepoznavanje korisnih podataka, informacija, znanja, ali i ostvarenja kvalitetnih korisničkih iskustava.

Kako je osnovna svrha ovog rada elaboracija specifičnosti vezanih za fenomen zvani „Informacija“, dužni smo u ovom dijelu rada definisati pojam „Informacije“ koju mnogi načnici uglavnom vide kao skup poruka i podataka koji prijemniku u procesu komuniciranja služe za otklanjanje nedoumice ili smanjenje neizvjesnosti ili za preduzimanje nekih akcija. (Latinović, T., Roljić, L., 2014. str. 30)

Nova digitalna ekonomija je skoro pa suprotna “staroj ekonomiji” koja podrazumijeva sirovine, materijal, energiju, novac, ekonomiju obima, koji se zamjenjuju sa znanjem, informacijama i tehnološkim promjenama. Prioriteti u novoj ekonomiji su razvoj novih znanja i tehnologija i jačanje konkurentnosti privrede mjerama među kojima su najbitnije transfer znanja i tehnologija, razvoj privrede zasnovane na novim tehnologijama i ubrzani razvoj ICT državne infrastrukture. Dakle, karakteristike privrednog rasta prema novom konceptu digitalne ekonomije su restrukturiranje organizacije, ulaganje u ICT, rastuća konkurentnost, fleksibilno i razvijeno tržište rada i kapitala.

Digitalnu ekonomiju možemo definisati i kao globalnu i dinamičnu ekonomiju koja je zasnovanu na preduzetništvu, znanju, informacijama, digitalnoj tehnologiji, telekomunikacionim mrežama, internetu, intranetu, ekstranetu, ... i kao takva je krovni pojam za označavanje novih proizvoda, usluga, tržišta i brzorašućih sektora ekonomije, posebno onih utemeljenih na Internetu i elektronskom poslovanju kao osnovnoj infrastrukturi poslovanja.

Digitalnu ekonomiju možemo definisati i kao samoorganizujući sistem, grozdastu organizaciju, demokratsku korporaciju, inteligentno preduzeće ili kao reinženjersanu korporaciju, ali bez obzira kako je definisali, suština iste ostaje nepromjenjiva i svodi se na informaciju, znanje, mudrost i internet. U savremenim uslovima poslovanja broj podataka rapidno raste te s tim u vezi dolazi i do povećavanja njihove važnosti, zbog čega se nameće potreba prikupljanja tih podataka iz različitih izvora, kroz različite načine i u različitim oblicima. Izvori tih podataka mogu biti javno dostupni, ali mogu biti dostupni i uz plaćanje određene naknade, što je danas češći slučaj. Kako bi uspješno rješavali probleme koji su se pojavili radi velike količine podataka razvile su se nove metode, alati, tehnike, kao i informacijski sistemi koji nam pomažu u tom procesu otkrivanja osmišljenih pravila, radi u konačnici rezultiranja dobivanjem novih znanja.

Zbog te ogromne količine podataka organizacije koriste raznorazne informatičke sisteme koji im uveliko olakšavaju posao. Uz pomoć sistema i stručnjaka za određena područja podaci i informacije se čitaju, obrađuju, spajaju i slično te upravo to predstavlja manipulacije, odnosno, upravljanje podacima kako bi došli do nekakve koristi od tih informacija i tek to stanje informacije možemo smatrati znanjem.

„Upravljanje znanjem jednostavno se može definirati kao poduzimanje

potrebnih postupaka da se ostvari maksimalna korist iz resursa znanja.“ (Fernandez, Gonzalez, i Sabherwal, 2004. str.2)

Kako je menadžment proces kojim utičemo, a istovremeno i upravljamo okruženjem i ljudima da bi lakše ostvarili zadane ciljeve, onda je sasvim logično da se u organizacijama upravljanjem znanjem primarno koriste menadžeri i upravitelji. Glavni cilj menadžmenta je povećanje profitabilnosti organizacije, a to postižu povećavanjem efektivnosti i efikasnosti organizacije stvarajući nove resurse te uz pomoć njih otvaraju nove mogućnosti. Menadžeri moraju donositi tačne, sigurne i pravovremene odluke kako bi povećali efektivnost te moraju znati prepoznati važnost postojećih poslova bez trošenja resursa na ostvarivanje manje bitnih ciljeva. Oni, zahvaljujući prije svega znanju, daju tačne smjernice kako određene poslove obaviti na što brži i bolji način te postavljaju ljude s najboljim kompetencijama na njima odgovarajuće poslove i omogućuju im pristup potrebnim resursima i obrađenim korisnim informacijama. Upravo u ovom dijelu menadžeri se koriste upravljanjem znanjem u svrhu promocije vlastitog poslovanja što zapravo i jeste jedna od glavnih svrha upravljanja znanjem jer ono osigurava da bitno znanje bude raspoloživo kad god i gdje kod je potrebno.

1. TRADICIONALNA ILI DIGITALNA EKONOMIJA

Razvojem računarskih mreža, a prije svega interneta, kao i sve većom upotrebom informaciono komunikacionih tehnologija (ICT) u poslovanju organizacija, početkom dvadeset prvog vijeka počinje da se ustaljuje jedan sasvim novi oblik poslovanja, pa time i ekonomije. U početku ovaj proces je bio shvaćen kao tehnološka inovacija tradicionalne industrijske proizvodnje i tradicionalnog poslovanja i nije ukazivao na potrebu posebnog stručnog i naučnog izučavanja. Međutim, kako je vrlo brzo došlo do ozbiljne transformacije u suštinskom i sadržajnom smislu skoro svih dimenzija ekonomije kakvom smo je poznavali u tradicionalnom smislu, jer je izuzetno brz napredak i razvoj informacionih tehnologija u savremenom poslovanju i digitalnoj ekonomiji eliminisao pojedine zakonitosti koje su desetinama, pa i stotinama godina važile i svoju primjenu imale u tradicionalnoj industrijskoj ekonomiji, svjetsku ekonomiju je zahvatila digitalizacija, koja je započela proces nezaustavljivog potiskivanja tradicionalnog načina poslovanja.

Unazad nekoliko godina gotovo nezamislivo tempo tehnoloških promjena koji je zahvatio globalno svjetsko tržište, a time i regionalna i nacionalna tržišta, dokaz su potpuno novog razvoja koji konceptualno i istorijski značajno mijenja ekonomski i društveni okvir poslovanja. Industrijska revolucija IV generacije, zasnovana na revoluciji informacione i komunikacione tehnologije i digitalizacije, dala je i daje nemjerljiv doprinos u razvoju digitalne ekonomije ne samo u globalnim razmjerama.

Tradicionalna ekonomija nam je manje više poznata kao ekonomija stvaranja nove vrijednosti na racionalnom upravljanju raspoloživim materijalnim resursima poput prirodnih sirovina, energije, kapitala,...

Kao nauka ona se bavi izučavanjem, analizom i novim saznanjima o zakonitostima i pojavama koje vladaju u ekonomiji i društvenoj proizvodnji sa stanovišta analize odnosa u proizvodnji, odnosno racionalnosti upotrebe ograničenih materijalnih resursa i ljudskih potreba koje nezaustavljivo rastu zahvaljujući prije svega tehnološkom napretku.

Za razliku od tradicionalne, digitalna ekonomija se zasniva na upravljanju resursima intelektualnog kapitala koji obuhvata znanje, digitalnu tehnologiju, telekomunikacione mreže, internet, intranet i ekstranet, što za većinu zemalja danas predstavlja najveći izazov za investiranje i obezbjeđenje najveće stope privrednog rasta (Milić, 2021., str. 4).

Djelimično je tačno poimanje digitalne ekonomije kao ekonomije koja se odvija putem digitalnih mreža, odnosno putem interneta, poznata kao e-trgovina, e-bankarstvo, e-marketing, e-uprava, e-zdravstvo, e-knjiga i sl., obzirom da ista zapravo podrazumijeva cjelokupne aktivnosti svih organizacija koje posluju na globalnom svjetskom tržištu i koje se odvijaju kroz razne transakcije na relaciji organizacija-organizacija, organizacija-potrošač i potrošač-potrošač.

Digitalna ekonomija se zasniva na digitalnim tehnologijama uz prevashodnu upotrebu informacionih tehnologija, telekomunikacionih mreža, interneta, intraneta i ekstraneta u svim njenim oblastima. Za napredno čovječanstvo život postaje jednostavno nezamisliv bez prisustva digitalnih tehnologija (Milić, 2021., str.5). Gdje god da se okrenemo digitalne tehnologije su oko nas u našem svakodnevnom privatnom i poslovnom životu. Svjesno ili nesvjesno nalazimo se pod stalnim uticajem i promjenama načina života, organizacije naših obaveza i učešća u svakodnevnim društvenim aktivnostima.

Malo pomalo digitalne tehnologije su zbog svoje raširenosti postale sastavni dio našeg života i težnji za promjenama. Digitalne tehnologije su postale alat uspješnog pozicioniranja ne samo države, nego i organizacija, pojedinca od globalnog pa sve do lokalnog nivoa. Danas se uspjeh svake nacionalne ekonomije pripisuje primjeni digitalne ekonomije koja pred savremenim društvom pruža različite mogućnosti bržeg i direktnijeg rasta i ostvarenja pozitivnih efekata omogućavajući mu tako i jako bitnu tržišnu konkurentnost na globalnom nivou. Digitalna ekonomija predstavlja i savremeni način privređivanja koji koristi informaciono-komunikacione tehnologije, a naročito internet kao globalnu računarsku mrežu, koju čine umreženi računari i računarske mreže, na kojima se uz primjenu propisanih pravila i postupaka odvija razmjena raspoloživih podataka i informacija između korisnika i administratora. Tradicionalnu i digitalnu ekonomiju odlikuje različitost

nekoliko karakteristika čiji pregled je dat u Tabeli broj 1:

Tabela 1 Razlike između tradicionalne i digitalne ekonomije

Karakteristika	Tradicionalna ekonomija	Digitalna ekonomija
Ciljevi	Usko postavljeni	Široko postavljeni
Radni angažman	Redovan u punom radnom vremenu	Fleksibilan
Radni zadaci	Uglavnom jednokratni	Dodatni projektni zadaci
Glavni resursi	Kapital, ljudi, vrijeme, znanje	Znanje i vrijeme
Pristup poslovnoj informaciji	Relativno ograničen	Relativno slobodan
Poslovna fleksibilnost	Relativno ograničena	Dobra
Veza sa drugim projektima	Ograničena	Intenzivna
Tržište	Uslovno ograničeno	Neograničeno
Fokus poslovanja	Kapital	Znanje
Posrednici	Značajni	Nema ih
Troškovi	Značajni	Veoma niski
Nove tehnologije	Uslovno dostupne	Dostupne
Udaljenost proizvođač-kupac	Značajna	Veoma mala
Ljudski resursi	Značajni	Relativno mali
Radno vrijeme	Ograničeno	Neograničeno

Izvor: (Milić, 2021., str. 9)

Sagledavajući gore navedene karakteristike ove dvije ekonomije, jasno je da je prednost na strani digitalne ekonomije, koja krupnim koracima grabi ka svim oblastima društvenog života.

Digitalna ekonomija stvara nove načine funkcioniranja koji poboljšavaju poslovanje. Benefiti za poslovanje se ogledaju u povećanju prometa, ostvarivanju

profita širenjem novih mogućnosti prodaje koji redovito snižavaju troškove poslovanja. Dodamo li tome činjenice, da nije potrebno angažovati značajna sredstva na obezbjeđenje lagera, automatizaciju poslovanja, agresivniju, a jeftiniju marketing kampanju putem interneta, segmentaciju tržišta i targetiranje potrošača, viši nivo pružene usluge i dostupnost bilo kom umreženom potrošaču širom svijeta uz njegovu lojalnost i zadovoljstvo, onda nam je potpuno jasna njena prednost u odnosu na tradicionalnu ekonomiju (Milić, 2021., str.3)

Digitalizacija je uslovila da dio ekonomije drugačije funkcioniše. Zato se definicija digitalne ekonomije ne može iscrpiti na staroj definiciji ekonomije kao nauke čiji je zadatak „racionalna upotreba oskudnih resursa“. Za razliku od tradicionalne ekonomije ili ekonomije oskudnih resursa digitalna ekonomija je ekonomija obilja, ekonomija besplatnih stvari, bazirana na internetu i hiperkonekcijama i zasnovana na informacijama, znanju i idejama.

Vrijeme u kojem živimo je 5. tehnološka revolucija i vizija svake države trebala bi biti vizija umreženog društva. Do 2020. godine u svijetu je umreženo više od 28 milijardi različitih uređaja, a do 2027. godine planira se umrežiti njih 50 milijardi. Dakle, ključna je kolaboracija, dijeljenje informacija i znanja.

Konceptualna struktura e-ekonomije se satoji u pravovremenom posjedovanju prave informacije i to u pravom formatu, a osnovni preduslovi za to su postojanje vrhunskih hardwara ili fizickih dijelova IS, zatim softwara ili programskog dijela IS, li fewara, odnosno ljudi koji koriste i kreiraju IS, adekvatnih datawara, radi vrhunskog skladištenja podataka, netwara, odnosno vrhunskih komunikacionih mrežnih rješenja, orgwara ili vrhunskih organizacionih metoda povezivanja svih prethodnih elemenata u jedinstvenu cjelinu i najbitnije komponente u konceptualnoj strukturi, koja se odnosi na ljudsko znanje, jer materija bez suštine nije ekonomski korisna kategorija.

Iz tog razloga sa potpunom sigurnošću možemo zaključiti da će buduće transformacije poslovanja skoro svih organizacija podrazumijevati i strateško repozicioniranje postojećih tehnologija i poslovnih modela, a često i nove investicije, kako bi organizacija bila u mogućnosti što brže i što kvalitetnije odreagovati na potrebe svojih digitalnih kupaca u svim tačkama interakcije.

Kako dosadašnji tradicionalni pristup izradi monolitnog poslovnog softwera baziranog na rigidnim arhitekturama jednostavno ne nudi dovoljno agilnosti i fleksibilnosti da bi mogao ići ukorak sa sve kraćim ciklusima razvoja i promjenama u poslovnom okruženju, isti je predodređen da ide u drugi plan, zbog čega će većina organizacija morati redefinisati svoje trenutne IT sisteme (IT Landscapes).

Trendovi kao što su poslovna mobilnost, superračunarstvo u realnom vremenu, računarstvo u oblaku te napredne analitičke tehnike kao što je umjetna inteligencija i big data moraju se reflektirati i na poslovne arhitekture i ukupno poslovanje.

Kako bi organizacija postigla brzu transformaciju i došla u poziciju da se uspješno nosi s novim izazovima koje donosi digitalizacija, nužno mora početi koristiti nove tehnologije, a posebno pristup u kojem se pružanje usluga vodi modelima, a realizuje kroz računarske oblake. I pored činjenice da digitalizacija već po samom nazivu asocira upotrebu digitalnih tehnologija, treba imati na umu da je ključ uspješne transformacije u stvaranju veće vrijednosti za kupce te u povećanju onog dijela vrijednosti koje organizacija uspije zadržati za sebe i unovčiti. Veliki dio organizacija još uvijek misli da može bez novih tehnologija, iako digitalizacija i „digitalno“ više nisu stvar izbora, niti su stvar imidža, obzirom da su isti postali nužnost bez koje nema konkurentnosti, pa prema tome nema ni alternative.

Svjesni činjenice da bez digitalizacije se ne može sudjelovati u svjetskoj ekonomiji, niti izgraditi konkurentna i održiva nacionalna ekonomija, u bosansko-hercegovačkom društvu digitalizacija poslovanja je već duži period aktuelna tema i često možemo čuti kako najodgovorniji u društvu, pod uticajem međunarodne zajednice, apostrofiraju činjenicu da im je „digitalno“ jedan od glavnih imperativa, ali uglavnom, kao i oko mnogo drugih krucijalnih stvari ne postoji koncenzus, niti jasan stav o tome šta tačno znači biti „digitalan“, u kom pravcu i na kojim nivoima vršiti digitalizaciju, što u mnogome predstavlja veliku poslovnu barijeru za poslovanje organizacija. Zbog ne postojanja jasne i precizne državne strategije razvoja digitalnog društva i zbog vrlo skromnih pomaka u tom pravcu, kao i ovisno o perspektivi iz koje se posmatra obim digitalne transformacije i same organizacije imaju različite pristupe „digitalnom“, zbog čega za neke „digitalno“ poslovanje se povezuje isključivo za nove tehnologije, za druge ta vrsta poslovanja je novi način interakcije s kupcima, dok za ostale „digitalno“ poslovanje predstavlja sasvim novi način poslovanja.

Kako bi digitalne inicijative uspjele, najvažnija stvar u odabiru pravca digitalizacije organizacije, odnosi se na jasan i usklađen stav menadžmenta o tome šta digitalno znači za njih i njihovu organizaciju te kako će se to reflektovati na strategiju i njihovu osnovnu djelatnost. Naime, ako neka organizacija želi da postane potpuno digitalna i da iskoristiti digitalne tehnologije kao polugu za strateško re-pozicioniranje na tržištu, onda menadžment te organizacije mora nužno preispitati, da li će i koliko će te nove digitalne tehnologije biti od koristi prilikom kreiranja viših vrijednosti za svoje kupce te postoji li mogućnost da više tih vrijednosti nego dosad unovči i zadrži za sebe.

2. KORISNIČKO ISKUSTVO U USLOVIMA DIGITALNE TRANSFORMACIJE POSLOVANJA

Korisničko iskustvo u uslovima digitalne ekonomije determinisano je pravovremenim informacijama i digitalnom transformacijom poslovanja organizacija. Digitalna transformacija poslovanja je u velikoj mjeri prodrmla cijeli finansijski i poslovni svijet u smislu da je uvela nove perspektive i nove načine vođenja poslovanja i ista zahtijeva velike i složene promjene unutar organizacije. „Uvode se novi poslovni koncepti kao što su digitalni poslovni modeli, agilno poslovanje, personalizacija, inovacije kako bi se klijentima pružili bolji proizvodi, usluge i posebno iskustvo njihovog korištenja“ (Sprenić, 2017., str 14).

Radi postizanja boljih poslovnih rezultata i veće konkurentnosti organizacije na tržištu, promjene postaju vrlo bitnim faktorom od kojeg zavisi poslovna strategija, uspjeh na tržištu i dugoročni razvoj organizacije, a ostvarivanje vrhunskih performansi u svojim proizvodima i uslugama moći će ostvarivati samo one organizacije koje su otkrile kako otvoriti put idejama i sposobnostima ljudi na svim organizacionim nivoima, kao i način na koji menadžeri mogu donositi odluke o poboljšanjima potrebnim za upravljanje informacijama, znanjem i iskustvom korisnika. Međutim pored ljudskih resursa sve veći značaj za uspješno poslovanje organizacija imaju i razne digitalne tehnologije koje se svakodnevno primjenjuju u menadžmentu.

Zahvaljujući različitim metodama i alatima za obradu podataka, analizama, digitalnim tehnologijama i internetu, organizacije uz pomoć menadžmenta znanja, informacije pretvaraju u znanje koje iste primjenjuju utičući na same korisnike koji sve više mijenjaju svoje navike u smislu načina na koji pristupaju sadržajima na internetu.

Primjer uzajamne povezanosti podataka, informacija, znanja i mudrosti je vrlo slikovito i na jednostavan način prikazan kroz informacijsku piramidalnu hijerarhiju u tkz. DIKW piramidi (eng. DIKW hierarchy), tako da se ovaj pojam uzajamnosti prepoznaje i pod nazivom DIKW pyramid, odnosno na bosanskom DIKW piramida. Piramida zapravo predstavlja odnos između svega toga što predstavljaju početna slova skraćenice, a slova DIKW zapravo predstavljaju riječi podatak (eng. data), informacija (eng. information), znanje (eng. knowledge) i mudrost (eng. wisdom).

Piramida predstavlja i prijedlog strukturiranja podataka, informacija, znanja i mudrosti u jednoj informacijskoj hijerarhiji, gdje svaki nivo obrade podataka dodaje određena svojstva iznad i ispod one prethodne. Prvi korak od koga se kreće je podatak, koji je najosnovniji nivo te idemo prema informaciji koja dodaje nekakav kontekst, zatim slijedi znanje, koje govori kako informaciju upotrijebiti i na

kraju mudrost, koja dodaje finalnu vrijednost, kada i zašto informaciju i znanje upotrijebiti.

Informacije, znanje i internet su u menadžmentu znanja i menadžmentu korisničkog iskustva u digitalnoj ekonomiji postali ključni faktori od presudne važnosti za upravljanje odnosima na tržištu. Primjenom inovativnog pristupa pri kreiranju programa lojalnosti, savremene organizacije nastoje poboljšati jedinstveno korisničko iskustvo uz kreiranje onih pogodnosti koje tržište traži.

Upravljanje informacijama i znanjem podrazumijeva dobro definisane procese, kompetentne ljude, tehnologiju i korištenje najboljih praksi za razumijevanje, praćenje, donošenje odluka i poboljšanje njihovih iskustava, a poslovni rezultati organizacije ovisiće o nivou i zrelosti upravljanja informacijama, znanjem i korisničkim iskustvom.

Dakle, informacija kao roba i znanje kao obrađen proizvod se u uslovima digitalne ekonomije pretpostavljaju kao novi alati za poboljšanje vrijednosti korisnika i organizacije, obzirom da upravljanje znanjem predstavlja niz međusobno povezanih aktivnosti kojima je svrha maksimizirati efektivnost organizacijskih aktivnosti vezanih uz znanje.

Na konkurentnim tržištima, zahvaljujući prije svega informacijama kao iskustvenom dobru, organizacije pokušavaju stvoriti pozitivne spoznaje za svoje korisnike kako bi pronašle odgovarajuće mjesto u njihovim mislima. Projiciranjem usluga potiču se korisnici na aktivno sudjelovanje koje može poboljšati korisničko iskustvo.

Vjerodostojnost informacija ima ključnu ulogu u olakšavanju procesa prijenosa informacija korisnicima i poboljšanje korisničkog iskustva. Glavni dio percipirane vrijednosti proizvoda ili usluge je vezana za informaciju i iskustvo korisnika. Takva pozitivna iskustva stvaraju emotivnu vezu između korisnika i proizvoda organizacije, što u konačnici jača lojalnost korisnika prema organizaciji. Na iskustvo i kvalitet proizvoda i usluga umnogome utiču digitalne tehnologije, a pozitivna i negativna iskustva značajno utiču na poticanje drugih korisnika na ostvarivanje kontakata s organizacijom ili ponovnom poslovnom saradnjom.

Transformacija digitalnog poslovanja zahtijeva velike i složene promjene unutar organizacije, obzirom da se uvode novi poslovni koncepti kao što su digitalni poslovni modeli, agilno poslovanje, personalizacija i inovacije kako bi se klijentima pružili bolji proizvodi, usluge i posebno iskustvo njihovog korištenja (Duraković, 2021, str. 2).

Digitalna transformacija poslovanja se može promatrati kroz viša nivoa zrelosti organizacije kao što su npr. „Početnici“, „Ljubitelji mode“, „Konzervativci“ i „Digitalni majstori“ ili oni koji znaju kako i gdje ulagati kada je riječ o digitalnim

tehnologijama. Njihovi menadžeri takođe imaju mogućnost artikulacije digitalnog zapisa vizije i usmjeravaju organizaciju prema ostvarenju te vizije. Snažno vodstvo omogućava nove digitalne inicijative lakšim i manje rizičnim i takve inicijative brže generišu prihode (Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A., 2014., str.6)

Dakle, digitalna transformacija poslovanja i upravljanje informacijama i korisničkim iskustvima su usko povezani pojmovi, jer su informacije i korisničko iskustvo i njegovo upravljanje u jednu ruku dio digitalne transformacije poslovanja, uz operacione procese i poslovne modele te su upravo oni glavni pokretači promjena i inovacija u poslovanju kada govorimo o digitalnom dobu u kojem se nalazimo. Transformacija korisničkog iskustva čini srž digitalne transformacije. Drugim riječima, digitalne tehnologije pomažu u preoblikovanju informacija i korisničkog iskustva na više načina, a društveni mediji omogućavaju organizacijama da danas što jasnije čuju glas svojih korisnika nego li je to bio slučaj ranije, kada su se koristile ciljane grupe i ankete o kupcima, iz razloga što internetska komunikacija omogućava interakciju s kupcima na brži i jednostavniji način, geolokacija omogućava interakciju s kupcima na osnovu njihovih fizičkih lokacija, a analitika pomaže u boljoj upotrebi podataka za pružanje visoko personaliziranih podataka za stvaranje što konkretnijih korisničkih iskustava (Duraković, 2021, str. 2).

U cilju postizanja jedinstvenog i pozitivnog korisničkog iskustva vezanog za unikatnu, superiornu, teško ponovljivu i različitu ponudu u odnosu na konkurentske ponude, internetske aplikacije i sama primjena digitalne tehnologije u menadžmentu znanja i menadžmentu korisničkog iskustva su budućnost svake organizacije.

3. KVALITET PROIZVODA I STANDARDIZACIJA U DIGITALNOJ EKONOMIJI

3.1. Kvalitet proizvoda

Kvalitet kao apstraktan pojam možemo definisati i tumačiti na različite načine, jer se isti može posmatrati s aspekta kupaca, aspekta proizvođača, kao i aspekta tržišta u cjelini, mada generalno gledajući kvalitet predstavlja osobinu proizvoda kojom se zadovoljavaju potrebe kupaca i određuje nivo njihovog zadovoljstva.

Te osobine proizvoda nisu ništa drugo do standardi koji predstavljaju norme koje nerijetko postaju zakonima. Norme imaju veliku važnost za organizacije, a mogu se primijeniti u skoro svim granama privrede u svijetu.

3.2. Standardizacija u digitalnoj ekonomiji

Što se tiče izraza „dokumentirana informacija“, taj izraz se prvi put pojavio u normi ISO 9001:2015, a zamjenjuje termine „dokumenti“ i „zapisi“. U normi ISO 9001:2008 organizacije su bile dužne uspostaviti, dokumentirati i održavati sistem upravljanja kvalitetom, kao i dokumentaciju sistema upravljanja kvalitetom. Smatra se da dokumentirana informacija čuva dokaz odnosno zapis o postignuću određenog rezultata ili o provedbi određene aktivnosti. Pojavljuju se dvije vrste dokumentiranih informacija, i to informacije koje se održavaju (ili dokumenti – postupci, planovi, priručnici), te informacije koje se čuvaju (ili zapisi). Valja još dodati da obim dokumentiranih informacija sistema upravljanja kvalitetom ovisi o nekoliko elemenata, kao što su, veličina organizacije, vrsta aktivnosti, procesa, proizvoda i usluge, osposobljenosti zaposlenika itd.

Da bi se izvršilo kvalitetno i efikasno učitavanje dokumenata, prevođenje skeniranih dokumenata u formu koja je pogodna za daljnju digitalnu obradu te u indeksiranje i pretraživanje, neophodno je korištenje različitih softvera, a među njima prednjače EDMS te ECM softveri.

Također i softveri baze podataka koji se koriste u velikim organizacijama, a naročito SABA i VEEVA, imaju svoje specifičnosti i vrlo bitnu ulogu i značaj, a u praksi su se pokazali kao odlična rješenja svake organizacije. Iz tog razloga se može zaključiti da su organizacijska znanja, zasnovana na informacijama i na adekvatnim softverskim rješenjima, u modernim organizacijama vrlo bitan faktor poslovanja i bez njih organizacije bi bile mnogo manje konkurentne na tržištu.

Takođe, i sama upotreba dokumentiranih informacija donosi vrlo pozitivne rezultate te su kao takve vrlo efikasne i u samom sistemu upravljanja kvalitetom, zbog čega se dokumentirana informacija tretira kao uveliko bitan proces koji je u konačnici od izuzetne važnosti u organizaciji.

Iz svega do sada navedenog može se sa sigurnošću zaključiti da su u svakoj organizaciji informacije postale ključni faktor za uspostavu znanja, jer na osnovu velikog obima podataka dobijamo i puno informacija, što u konačnici može rezultirati sa puno znanja kojim je potrebno upravljati. Iz tog razloga kao nužna potreba razvila se i naučna disciplina pod nazivom upravljanje znanjem, koja zainteresovanim subjektima daje mogućnost novog pogleda na nešto što su godinama gledali kao nebitne stvari. Također, ona nam daje odgovore na stvarne socijalne i ekonomske trendove, globalizaciju, informatizaciju, ali i centralistički pogled na znanje koje ima organizacija, kroz niz postupaka koje koriste organizacije kako bi prepoznale, stvorile, prezentirale i distribuirale u korisne svrhe.

Ako krenemo od pretpostavke da je podatak činjenica predočena u formaliziranom obliku koja je pogodna za komunikaciju, interpretaciju i obradu uz pomoć ljudi ili strojeva i da kao nekakva poruka može, ali ne mora koristiti organizaciji,

a da je informacija značenje koje čovjek ili stroj pripisuje podatku, odnosno, da je to rezultat obrade, manipulacije i organizacije podataka na način koji dodaje znanje primatelju da bi se podatak iskoristio u neku korisnu svrhu, onda upravljanje znanjem nema nikakvog značaja ako ne napravimo razliku između podatka, informacije i znanja.

U većini uspješnih organizacija, sa gledišta organizacije poslovanja, znanje predstavlja iskoristive intelektualne resurse, iz kog razloga menadžeri imaju zadatak da raspoznaju te tri različite stvari te da se na nivou menadžmenta znanja na principu njih donose kvalitetne odluke o njihovom korištenju u interesu realizacije postavljenih ciljeva u organizaciji.

Pojam znanje koristimo za ispravnu primjenu informacija, odnosno, to je personalizirana informacija koju posjeduje pojedinac, a povezana je sa njegovim kognitivnim sposobnostima te sposobnostima analize i procjene (Grbavac, 2018. str. 3). Specifičnost znanja je da se njime ne može upravljati, ono se nalazi izvan kontrole tj. unutar uma pojedinca. (Groff i Jones, 2003., str. 2.). Ukratko, informacija kao opšte ili javno dobro se pretvara u znanje kada se koristi za donošenje odluka te planiranje odgovarajućih akcija. Praktična primjena znanja zahtijeva visok stupanj sigurnosti u vlastitu sposobnost raspoznavanja podataka i informacija od primjenjivog znanja.

U organizacijama baze podataka mogu biti pune informacija, ali one nemaju nikakve koristi od njih ukoliko ne postoje stručne osobe koje na temelju njih mogu donijeti korisne i dobre odluke za organizaciju. Drugim riječima, informacija postaje znanje tek onda kada postoji osoba koja zna protumačiti i primijeniti tu informaciju kao simbol moći i uticaja.

U stvarnom svijetu moderne organizacije imaju pristup raznim repozitorijima koji su puni informacija, ali proces otkrivanja znanja u podacima i dalje ima probleme koji se mogu između ostalog ogledati, kako u manjku informacija, jer nismo dovoljno stručni da pronađemo informacije za određenu temu za koju znamo da postoje informacije, tako i u višku informacija, jer nismo dovoljno stručni da u masi informacija odvojimo bitne od nebitnih, zbog čega nam otkrivanje novog znanja o određenom objektu oduzima previše vremena.

Ono što je bitno naglasiti kao posebne karakteristike koje su vezane za informaciju, odnosi se na činjenice da su troškovi dodatne proizvodnje i distribucije informacija neznatni, pa čak i zanemarljivi, da je moć informacije u njenom širenju, a ne u sakupljanju, da se trošenjem, tj. upotrebom informacije povećava njena vrijednost, da informaciju u istom momentu može koristiti više konzumenata, da je informacija neiscrpan resurs, da su materija i energija determinirani informacijom, da je informacija novac i više od toga, da je informacija i valuta, i na kraju da je informacija presudni resurs za opstanak i razvoj ljudske civilizacije.

Uvažavajući ovu specifičnost, pa i ekstra dimenziju robe, odnosno ekstra dimenziju sirovine i proizvoda digitalne ekonomije, veoma često se govori o fenomenu informacije, a čudesna svojstva informacije daju čudesnu moć digitalnoj ekonomiji koja se na njoj zasniva.

4. INFORMACIONI SISTEMI I DIGITALNA EKONOMIJA

Primjena digitalnih pomagala i IT u poslovnim sistemima organizacija podrazumeva, prije svega, razvijen informacioni sistem (IS) koji može kvalitetno prati poslovanje i obezbijediti potrebne informacije za donošenje odluka na svim nivoima rukovođenja. Za razliku od industrijske ere, u kojoj je osnovni razvojni resurs bio kapital, u informacionoj ili digitalnoj ekonomiji jedini razvojni resurs jeste informacija, odnosno znanje. Danas su informacije kroz nauku, inovacije, transfer tehnologije, “know-how” i “show-how” nezamjenjiva komponenta razvoja privrede, a korišćenje IT bitno utiče na smanjenje troškova proizvodnje i povećanje konkurentnosti i profitabilnosti poslovnog sistema.

Nove informacione i komunikacione tehnologije unutar informaciono umreženog društva uveliko su uticale na stvaranje novih kulturnih vrijednosti i iste nisu izdvojene iz društva, nego su njegov sastavni dio koji interaktivno djeluje na društvo i na transformaciju identiteta ili smisla života, kroz alternativna djelovanja i demontažu tradicionalne kulture.

Pored informatizacije procesa proizvodnje sve više se i sama informacija koristi kao roba (Muhović, 2016., str.4). Samo uvođenje i primjena IS nesumnjivo predstavlja jedan od najznačajnijih doprinosa savremenom razvoju poslovanja i proizvodnje u organizacijama, ali isti zahtjeva i kompletnu preorijentaciju organizacije uz primjenu prethodnih analiza i odgovarajućeg projektovanja sistema, kao i neizostavnu edukaciju nedovoljno stručnih kadrova sa gledišta poznavanja IS i mogućnosti rada na digitalnim pomagalima.

U većini organizacija, pored obezbjeđenja ne tako zanemarljivih finansijskih sredstava, veliki problem prilikom osmišljavanja konstrukcije finansiranja i projektovanja integralnog IS predstavlja integrisanje tehnološki i funkcionalno različitih elemenata kao što su digitalni sistemi, mašine, sistemi za transport i skladištenje, automati, i dr. koji su u prethodnom periodu nabavljeni od različitih proizvođača, kao i prevazilaženje značajnih razlika u nivou dostignutog stepena primjene digitalnih pomagala u okviru pojedinih podsistema.

U većini organizacija hardverska konfiguracija je zastarjela, zbog čega je uobičajno da je period uvođenja digitalnih pomagala u rad jako dug i sa vrlo skromnim početnim rezultatima. Osnovni razlog mnogih loših iskustava u uvođenju IS u organizacijama i njegovom daljem radu, obično je sadržan u zapostavljanju

prethodnih analiza i odgovarajućeg projektovanja sistema, planiranja i upravljanja razvojem IS.

Kako je cjelishodna selekcija i obrada informacija prema potrebama korisnika, jedna od osnovnih pretpostavki uspješnog funkcionisanja IS, isti bi se trebao posmatrati više kao alat, a ne kao cilj. Ulaz, procesiranje i izlaz su osnovne aktivnosti pomoću kojih IS proizvode informacije koje su potrebne organizaciji za donošenje odluka, kontrolu operacija, analizu problema i kreiranje novih proizvoda i usluga.

Kao podrška strategiji poslovanja, IS igraju veoma važnu ulogu u svakom trenutku poslovanja i odlučivanja organizacije, a samo uvođenje novog IS neminovno utiče na organizacionu strukturu, postavljene ciljeve, dizajniranje posla, vladajuće vrednosti i odlučivanje, što u konačnici doprinosi povećanju konkurentne prednosti organizacije, uz daleko bolju komunikacionu i analitičku moć koja je potrebna svakoj organizaciji kako bi uspela da posluje na globalnoj osnovi uz konstantnu prisutnost u različitim nacionalnim okruženjima.

Prema tome, IS se može definisati kao set međusobno povezanih komponenti koje funkcionišu zajedno u procesu izbora, prerade, skladištenja i slanja informacija, a u cilju pomoći menadžerima i zaposlenima pri donošenju odluka, u koordinaciji i kontroli u organizaciji, kao i pomoć u analiziranju problema i razvijanju novih proizvoda.

Da bi međusobno povezane komponente funkcionisale zajedno i svrshodno u procesu prikupljanja informacija o potrošačima, konkurenciji, kanalima distribucije i slično, te služili kao osnova za uočavanje potreba i mogućnosti plasmana na tržištu, kao i za identifikaciju poslovnih problema i kontrolu poslovanja, neophodno je i postojanje digitalnog ili e-tržišta.

Ako internet omogućava komunikaciju i saradnju, pristup informacijama i obavljanje poslovnih transakcija, onda se e-tržište može definisati kao IS kreiran pomoću digitalnih pomagala i komunikacionih tehnologija, koji povezuje kupce i prodavce koji razmenjuju informacije, proizvode, usluge i vrše plaćanja.

Da bi se razvio integrisani, multinacionalni IS, pomoću koga bi mnogo efikasnije radilo globalno e-tržište, neophodno je razviti sofisticirani globalni hardver, softver, kao i odgovarajuće komunikacijske standarde, odnosno neophodno bi bilo izvršiti dizajniranje transnacionalnih poslovnih procesa.

Bazirani na IT, IS predstavljaju rešenje za organizaciju i menadžment na skoro sve izazove koje postavlja okruženje i isti direktno utiču na to kako menadžeri odlučuju, planiraju i kako vode zaposlene, a naročito po pitanju rješavanja nepoznanica vezanih za strategije poslovanja, s aspekta korištenja IT u cilju postizanja konkurentnosti, efektivnosti i digitalne osposobljenosti. Pored toga, radi pomoći u ostvarenju ciljeva, menadžeri IS koriste i kod rješavanja problema vezanih za globalizaciju i razumijevanje poslovnih i sistemskih zahtjeva globalnog ekonomskog

okruženja, zatim po pitanju informacione arhitekture i infrastrukture, koju u uslovima rapidnih promjena poslovnih zahtjeva i tehnologije, kao dizajn poslovnih aplikativnih sistema, koriste razne funkcije i nivoi u organizaciji, zatim po pitanju investiranja u poslovnu vrijednost IS, kao i po pitanju odgovornosti i kontrole zloupotreba, kako bi se IS koristili na etičan i socijalno opravdan način.

Iz svega navedenog se može zaključiti da je jedan od osnovnih ciljeva digitalno dimenzioniranog menadžmenta izgradnja organizacije visokih performansi i visokog samopoštovanja njenih članova, čime bi svi članovi organizacije svojim ponašanjem ostvarivali doktrinu po kojoj svaki zaposlenik mora biti inspirisan da se osjeća zadovoljnim zato što dolazi na posao ili zato što učestvuje u spiralnoj dinamici organizacije. Ovo se neće desiti samo od sebe, niti kroz razgovore, niti kroz riječi, slogane, deklaracije o vrijednostima koje se naziru. Desit će se implementiranjem organizacionih karakteristika koje omogućavaju dostizanje visokih performansi zaposlenih, njihovo realno, autentično i konzistentno poštovanje, uz primjenu savremenih tehnologija i IS.

Nova ili digitalna ekonomija, kao i društvo zasnovano na znanju, pretpostavlja duboke i korjenite promjene i dematerijalizaciju ekonomije uz jačanje uslužnog sektora, a kao osnovne izvore ekonomskog rasta ista prepoznaje tehnološke promjene i poboljšanje inovacija, uz angažman obrazovanih ljudskih potencijala koji moraju biti sposobni upravljati novom tehnologijom i održati korak s brzinom promjene informacija, što je ujedno i najveći organizacijski izazov.

Kako bi opstale, organizacije se moraju stalno mijenjati, a upravljati tim promjenama je izuzetan poslovni zadatak, obzirom da se poslovne prilike brzo pojavljuju, ali isto tako brzo i nestaju.

ZAKLJUČAK

Kroz ovaj rad smo istraživali specifičnosti digitalnih proizvoda, a prije svega čudesna svojstva informacije kao robe i njen uticaj na razvoj digitalne ekonomije i dokazali smo našu tvrdnju da uvođenje novog modela poslovanja baziranom na internetu, tj. hiperkonekcijama nema alternativu i da će isto u skorijoj budućnosti funkcionisati uglavnom putem digitalne ekonomije i elektronskih transakcija, na dosljedan i ekonomičan način, zasnovano na istinitim i pravovremenim informacijama, znanju, idejama i odlukama.

Također smo dokazali tezu da je u 21. vijeku, pored sirovina, energije, rada i kapitala, informacija postala ključni upravljački resurs, čime je u digitanoj eri poslovanja informacija postala ključnim faktorom koji promovise digitalni okvir poslovanja, obzirom da je ista i sirovina i proizvod i usluga u digitalnom društvu.

Kako bi mogle dugoročno uspješno konkurisati i profitabilno poslovati,

odnosno da bi opstale na tržištu i da bi zadovoljile očekivanja svojih kupaca, u radu smo ukazali na neophodnost redefinisana kompletnog načina poslovanja digitalnih organizacija u potrazi za novim izvorima vrijednosti za svoje kupce, zasnovano prije svega na razmjeni raspoloživih podataka i informacija između korisnika i administratora, čak i izvan granica vlastite ponude ili najbliže konkurencije, pa čak i izvan industrije u kojoj se nalaze, a zahvaljujući novim tehnologijama ukazali smo na neophodnost povezivanja svih organizacionih cjeline i komunikacionih kanala organizacija sa kupcima uzduž cijelog lanca vrijednosti radi jedinstvene, unificirane i na tržištu prepoznatljive ponude, zasnovane prije svega na korisnim i pravovremenim informacijama, znanju i korisničkom iskustvu.

U radu smo takođe dokazali tezu da je digitalna organizacija povezana s tehnologijom i poslovnim procesima puno brža i agilnija od tradicionalne organizacije, jer se digitalne organizacije oslanjaju na pravovremene informacije i organizacijsko znanje kod donošenja poslovnih odluka, čime potiču inovacije na svim nivoima i šire kulturu dijeljenja znanja, a zbog pliće organizacione strukture, postižu i daleko bolju saradnju među pojedinim organizacionim dijelovima.

Zbog svega navedenog u radu smo predložili kao imperativ, što bržu integraciju digitalnih tehnologija u poslovanje tradicionalnih privrednih sektora i transformaciju tradicionalnih organizacija u digitalne, tehnološki sofisticirane organizacije, gdje će znanje, kompetencije i vještine zaposlenih biti prethodno pitanje za uspješan razvoj digitalne ekonomije i gdje će sva privredna društva na međunarodnoj i nacionalnom nivou postati konkurencija jedni drugima samo u dvije stvari, kako pronaći kvalitetne ljudske resurse i kako pravovremeno doći do korisne informacije i korisničkog iskustva.

Dakle, digitalna ekonomija nema alternativu i ista je budućnost čovječanstva, a sam pojam digitalna ekonomija vrlo brzo ćemo prestati spominjati, jer će to biti jedina ekonomija koju imamo. Digitalna transformacija prema digitalnoj organizaciji je proces promjena, a ne jednokratni čin, zbog čega je neophodno stručno i mudro odabrati etape puta i ciljeve pojedinih etapa, tim prije što nam je poznata činjenica da će u slijedećih pet godina 90% populacije biti pokriveno širokopojasnom mrežom (broadbandom) i da će preko 70% populacije koristiti pametne telefone. Takva umreženost i takva kvalitetna platforma predstavlja ogroman potencijal za transformacije u tradicionalnim organizacijama u cijelom svijetu, čime će pravovremena i korisna informacija, mobility (mobilnost) i broadband (širokopojasnost) zasigurno preuzeti mjesto proizvodnji uglja i čelika.

“Ograničenja postoje samo u našim umovima.

Ako koristimo maštu, otvaramo si svijet beskonačnih mogućnosti.”

J.Paolinetti

LITERATURA

1. Bosilj Vukšić V., Hernaus T. i Kovačić A. (2008) Upravljanje poslovnim procesima, organizacijski i informacijski pristup. Školska knjiga, Zagreb.
2. Duraković, B., (2015), „Efektivnost javne uprave i razvoj tržišne ekonomije s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu“, Doktorska disertacija, Fakultet za poslovne finansijske studije, Banja Luka.
3. Duraković B., (2021), „Uloga digitalnih tehnologija u menadžmentu korisničkog iskustva“, Zbornik radova ”Nauka i društvo”, strana 119-139, Centar modernih znanja, ISSN 2566-3704, Banja Luka.
4. Becerra-Fernandez, Gonzales, A, Sabherwal, Rajiv, (2004), Knowledge Management, Chalanges, Solutions and Technologies
5. Latinović, T., Roljić, L., (2014) „Upravljanje informacijama“, Univerzitet PIM, Banja Luka, str.30, ISBN 978-99955-40-21-0
6. Lojić, R. (2008). Savremene tendencije u oblasti menadžmenta ljudskih resursa. Vojno delo, 60(1), 156- 174.
7. Milić Mladen, (2021)., Digitalna ekonomija ili tradicionalna ekonomija, Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment-PIM, Banja Luka
8. Spremić, M. (2017). Digitalna transformacija poslovanja, Ekonomski fakultet Zagreb
9. Grbavac, V (2018.), Rudarenje podataka kao metoda upravljanja znanjem, Završni rad, Fakultet organizacije i informatike, Varaždin
10. Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A., (2014), Leading digital: Turning technology into business transformation. Harvard Business Press.
11. Muhović, E., (2016.), Informacija kao glavni faktor produktivnosti u informatičkoj ekonomiji, Seminarski rad, Podgorica.

INFORMATION AS A GOODS AND DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY

Abstract: *In modern business conditions in in the new era of digital economy, it is necessary to raise awareness of the importance of integrating digital technology into the business of traditional economic sectors, as well as to raise awareness of the importance of exchanging experiences and knowledge on accepting digital technology as a key determinant of the future economy, through the introduction of relevant holders of economic activities with the basic structure, functioning and concept of modern business information systems, as well as digitization of business processes of modern business as a basic guide on the way to achieving business excellence.*

In this work, the author primarily explores the specifics of digital products, primarily the miraculous properties of information as a commodity and its impact on the development of the digital economy, and then the specifics of the digital economy, and proposes the introduction of a new model of internet-based business, i.e. hyper-connections, which will operate mainly through the digital economy and electronic transactions in the near future, based on information, knowledge and ideas.

The specifics of the digital economy derive from the specifics of the network as a market and the specifics of digital products. Observed from the point of view of products, production costs, markets, values, network effects and through comparison with the traditional economy and business through the traditional economic sector, it can be unequivocally concluded that a lot has changed in the 21st century and that changes require a different approach in interpretation and expert analysis.

The product that promotes the digital business framework in the new era of the digital economy is information, since information is both a raw material and a product, but information is also a service in the digital society.

This paper clearly interprets facts that explicitly suggest that unlike matter and energy that were essential components in the traditional economics of industrial society, information as the dominant value generator in the economy of digital society has a completely different essence, nature and substance.

It bears a number of special concise characteristics, both in practical and theoretical terms, on which conclusions are drawn about the specifics of the digital economy.

Key words: *Internet, digital economy, digital society, information, information value.*

UVOĐENJE SISTEMA KVALITETA U VISOKOM OBRAZOVANJU KADROVA INSTITUCIJA I SLUŽBI BEZBJEDNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

Prof. dr. sc. krim. Mario Karadža, dipl.inž. saobraćaja¹

Prof. dr. Krstan Borojević²

Docent dr. Mirko Miličević, dipl. ecc³

Rezime: Sa razvojem visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini vremenom se mijenjao i način izvođenja i kvaliteta nastave. Veća potreba za odgovarajućim stručnim kadrom nametala je i nužne promjene u sistemu visokog obrazovanja. Te promjene su se uglavnom odnosile na kvalitet nastave i primjenu odgovarajućih nastavnih planova i programa na osnovu kojih je organizovana nastava. U pogledu nastavnih planova i programa izvršena je reforma. Pored kvalitetnih nastavnih planova i programa veoma bitnu ulogu imaju i profesori koji izvode predmetnu nastavu. Kvalitet nastave postaje veći ako se profesori stalno usavršavaju i na taj način prenose studentima nova znanja, pa će samim tim i kvalitet studenata biti veći. Pored kvalitetnih nastavnih planova, programa i kadra, veoma je bitan kvalitet visokoškolske ustanove na kojoj se izvodi nastava. Od opremljenosti visokoškolske ustanove zavisi i mogućnost izvođenja nastave prije svega praktične nastave koja je veoma bitna za sticanje kvalitetnih znanja kao i mogućnost istraživačkog rada. Obrazovanje kadrova za institucije i službe bezbjednosti Bosne i Hercegovine nije zaseban ili u najvećoj mjeri to nije. Ovaj rad pruža veliki broj korisnih informacija o sistemu kvaliteta visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Predmet ovog rada ukazuje na evropske

1 EVROPSKI DEFENDOLOGIJA CENTAR za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja Banja Luka i Visoka škola UNION U MOSTARU.

2 Nezavisni univerzitet Banja Luka, Banja Luka.

3 Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment Banja Luka.

standarde i smjernice za osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju, na standarde smjernice za interno osiguranje kvaliteta, standarde i smjernice za eksterno osiguranje kvaliteta, kao i na standarde i smjernice za agencije za osiguranje kvaliteta.

Ključne riječi: *obrazovanje, standardi, smjernice, osiguranje kvaliteta, programi, bezbjednost.*

1. UVOD

Definicija kvaliteta u obrazovanju podrazumijeva konkretan, dinamičan, specifičan i kontinuiran proces koji osigurava ispunjavanje dogovorenih standarda na visokoškolskoj instituciji u određenom institucijskom i društvenom kontekstu.⁴

Osiguranje kvaliteta, unapređenje procesa obrazovanja i istraživanja, te ishoda učenja je preliminarna obaveza obrazovnih i naučno-istraživačkih institucija. Pojam kvaliteta direktno zavisi od onih koji koriste taj termin, kao i od okolnosti u kojima se koristi. Kvalitet je dinamična kategorija koja se mijenja od jedne do druge generacije i veza je između visokog obrazovanja i društva u kretanju. Povećava se obim rada nastavnika i studenata, raste broj visokoškolskih institucija, povećava se broj studenata. S druge strane smanjuju se resursi, povećavaju se zahtjevi za odgovornošću, raste interes država da zaštite uloženo, kao i globalna briga za kvalitet i standarde. Istovremeno se javlja problem povjerenja u sposobnost akademske zajednice da kritički ocijeni vlastite aktivnosti. Visokoškolske ustanove suočene su s potrebom da opravdaju, s jedne strane povjerenju im autonomiju, a s druge strane javna sredstva koja primaju. Studenti, akademska zajednica, vlada i društvo u cjelini su klijenti ili korisnici visokog obrazovanja, a jedan od najvažnijih mehanizama za osiguranje kvaliteta je akreditacija. Kvalitet u visokom obrazovanju je multidisciplinarni koncept koji obuhvata sve njegove funkcije i aktivnosti: prenošenje znanja, akademske programe, istraživanja, osoblje, studente, prostor, opremu, akademsko okruženje, usluge i zajednicu. Osiguranje kvaliteta je ključni element reforme visokog obrazovanja i predstavlja uslov za stvaranje Evropskog prostora visokog obrazovanja. Njegovo kreiranje i funkcionisanje moguće je uz izgrađeni sistem osiguranja kvaliteta, koji će omogućiti usporedivost visokoškolskih ustanova i njihovih programa, te otvoriti mogućnost priznavanja kvalifikacija, bez obzira gdje su stečene. Primarna odgovornost za osiguranje kvalitete u visokom obrazovanju leži na svakoj pojedinačnoj instituciji, koja je, takođe, odgovorna za kvalitet obrazovanja koji pruža studentima.⁵

⁴ [vub.edu.ba/dokumenti/prirucnik za osiguranje kvaliteta.pdf](http://vub.edu.ba/dokumenti/prirucnik_za_osiguranje_kvaliteta.pdf) (2.6.2019 8:10h)

⁵ www.pmf.unsa.ba/dokumenti/osiguranjekvaliteta/misij/POLITIKA%20KVALITETA.pdf (2.6.2019. 8:15h)

Četiri pretpostavke odražavaju okruženje u kojem visoko obrazovanje može funkcionisati sada i u budućnosti: (1) uslovi i konvencije unutar okruženja se mijenjaju, (2) mijenjaju se brže nego što su se mijenjali u prošlosti; (3) promjene će nastaviti rapidno da se javljaju kako napredujemo i (4) osjetljivost na ove promjene je imperativ, a njihove implikacije za koledže i univerzitete moraju biti očekivane.⁶

2. EVROPSKI STANDARDI I SMJERNICE ZA OSIGURANJU KVALITETA U VISOKOM OBRAZOVANJU

Standardi za osiguranje kvaliteta su podijeljeni u tri dijela:

1. Interno osiguranje kvaliteta,
2. Eksterno osiguranje kvaliteta i
3. Agencije za osiguranje kvaliteta

2.1. Standard i smjernice za interno osiguranje kvaliteta

U okviru Evropskih standarda i smjernica za osiguranju kvaliteta u visokom obrazovanju dat je pregled internog osiguranja kvaliteta.

2.1.1. Politika osiguranja kvaliteta

Standard. Ustanove trebaju imati politiku osiguranja kvaliteta koja je objavljena i koja je sastavni dio njihovog strateškog upravljanja. Interne interesne strane trebaju izraditi i implementirati ovu politiku preko odgovarajućih struktura i procedura, uključujući pri tome i eksterne interesne strane.

Smjernice. Politike i procedure su glavni stubovi sistema koherentnog institucionalnog sistema osiguranja kvaliteta koji čini ciklus kontinuiranog unaprjeđenja i doprinosi odgovornosti institucije. Podržava razvoj kulture kvaliteta u kojoj sve interne interesne strane preuzimaju odgovornost za kvalitet i angažuju se na osiguranju kvaliteta na svim nivoima institucije. Da bi se ovo omogućilo, ova politika ima status službenog akta i dostupna je javnosti.

2.1.2. Izrada i odobravanje programa

Standard. Ustanove trebaju uspostaviti procedure za izradu i odobravanje svojih programa. Programi trebaju biti izrađeni tako da ispunjavaju postavljene

⁶ Lewis G., R. Smith H., D.: Totalni kvalitet u visokom obrazovanju. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd Institut za preduzetništvo MSPBK, Beograd Tehnički fakultet "Mihajlo Pupin", Zrenjanin, 1998. str. 2.

ciljeve, kao i zacrtane rezultate učenja. Kvalifikacija koja proističe iz programa treba biti jasno precizirana i saopštena, i odnositi se na tačan nivo nacionalnog okvira za visokoškolske kvalifikacije, a u skladu s tim, i nivo okvira kvalifikacija Evropskog prostora visokog obrazovanja.

Smjernice. Studijski programi su u centru zadatka podučavanja visokoškolskih ustanova. Studentima obezbjeđuju i akademsko znanje i vještine uključujući i one koji se mogu prenositi, koji mogu uticati na njihov lični razvoj i koji se mogu primijeniti u njihovim budućim karijerama.

2.1.3. Učenje, podučavanje i ocjenjivanje fokusirano na studenta

Standard. Ustanove trebaju osigurati da se programi prezentuju tako da podstaknu studente da preuzmu aktivnu ulogu u kreiranju procesa učenja i da ocjena učenika odražava ovaj pristup.

Smjernice. Učenje i podučavanje fokusirano na studenta igra važnu ulogu u stimulaciji motivacije, samoispitivanja i angažmana studenata u procesu učenja. Ovo podrazumijeva pažljivo razmatranje izrade i predstavljanja studijskih programa i ocjenu rezultata.

2.1.4. Prijem, napredovanje, priznavanje i sertifikacija studenata

Standard. Ustanove trebaju dosljedno primjenjivati unaprijed utvrđene i objavljene propise koji regulišu sve faze "životnog ciklusa" studenta, npr. prijem studenta, napredovanje, priznavanje i sertifikacija.

Smjernice. Osiguravanje uslova i podrške potrebne studentima da napreduju u njihovoj akademskoj karijeri je u najboljem interesu studenata, programa, institucija i sistema. Od vitalne je važnosti imati odgovarajuće procedure prijema, priznavanja i završetka studija, naročito kada se studenti kreću unutar jednog sistema visokog obrazovanja ili između više sistema visokog obrazovanja. Važno je da se politike pristupa, procedure prijema i kriteriji dosljedno i transparentno primjenjuju.

2.1.5. Nastavno osoblje

Standard. Ustanove same trebaju utvrditi kompetencije svojih nastavnika. Trebaju primjenjivati objektivne i transparentne procedure zapošljavanja i usavršavanja osoblja.

Smjernice. Uloga nastavnika je od suštinske važnosti u stvaranju visoko kvalitetnog iskustva kod studenata i omogućavanju sticanja znanja, kompetencija i

vještina. Diversifikacija studentske populacije i jači fokus na rezultate učenja zahtijevaju da se učenje i podučavanje fokusira na studenta, pa se zbog toga uloga nastavnika, takođe, mijenja. Visokoškolske ustanove snose primarnu odgovornost za kvalitet svog osoblja i obezbjeđenje stimulatívno okruženje koje osoblju omogućava da efikasno obavlja svoj posao.

2.1.6. *Obrazovni resursi i podrška studentima*

Standard. Ustanove trebaju imati odgovarajuća finansijska sredstva za aktivnosti učenja i podučavanja i obezbijediti adekvatne i lako dostupne obrazovne resurse i podršku studentima.

Smjernice. Za sticanje dobrog visokoškolskog iskustva, ustanove obezbjeđuju niz različitih resursa za pomoć studentima u učenju. Uloga službi za podršku je od posebne važnosti za lakše kretanje studenata unutar obrazovnih sistema i među obrazovnim sistemima. U pružanju usluga podrške uloga pomoćnog i administrativnog osoblja je od ključne važnosti, zbog toga ovo osoblje treba biti kvalifikovano i imati priliku za usavršavanje svojih sposobnosti.

2.1.7. *Upravljanje informacijama*

Standard. Ustanove trebaju osigurati prikupljanje, analizu i korištenje relevantnih informacija u cilju efikasnog vođenja svojih programa i ostalih aktivnosti.

Smjernice. Pouzdani podaci su ključni za donošenje utemeljenih odluka i radi saznanja šta funkcioniše dobro, a čemu treba posvetiti pažnju. Prikupljene informacije zavise, u određenoj mjeri, o vrsti i misiji ustanove.

2.1.8. *Informacije za javnost*

Standard. Ustanove trebaju objavljivati informacije o svojim aktivnostima, kao i programima, koje su jasne, tačne, objektivne, ažurirane i lako dostupne.

Smjernice. Informacije o aktivnostima institucija su korisne za potencijalne i sadašnje studente kao i za diplomirane studente, ostale interesne strane i javnost.

2.1.9. *Stalno praćenje i periodična kontrola programa*

Standard. Ustanove trebaju pratiti i vršiti periodičnu kontrolu svojih programa radi ostvarivanja njihovih postavljenih ciljeva i ispunjavanja potreba studenata i društva. Rezultat ovih kontrola treba biti kontinualno poboljšanje programa. Sve zainteresirane strane treba obavijestiti o svakoj radnji koja se planira ili preduzme kao rezultat kontrole.

Smjernice. Redovnim monitoringom, kontrolom i revizijom studijskih programa se osigurava da obrazovanje ostane na odgovarajućem nivou i da se za studenta uspostavi stimulatívno i efikasno obrazovno okruženje.

Obuhvataju evaluaciju:

- sadržaja programa u svjetlu posljednjih istraživanja u datoj disciplini što osigurava ažurnost programa;
- potreba društva koje se stalno mijenja;
- opterećenja studenata, napredovanje i završetak studija;
- efikasnost procedura za ocjenjivanje studenata;
- očekivanja, potreba i nivo zadovoljstva studenata programom;
- obrazovnog okruženja i službi za podršku i da li odgovaraju svrsi programa.

2.1.10. Periodično eksterno osiguranje kvaliteta

Standard. Ustanove treba da budu podvrgnute periodičnom eksternom osiguranju kvaliteta u skladu sa ESG⁷.

Smjernice. Eksterno osiguranje kvaliteta u njegovim različitim oblicima može verifikovati efikasnost internog osiguranja kvaliteta institucija, djelovati kao katalizator za poboljšanje i ponuditi instituciji nove perspektive. Takođe, će pružiti informacije da bi se ustanova i javnost uvjerila u kvalitet aktivnosti ustanove. Ustanove učestvuju u cikličnom eksternom osiguranju kvaliteta, pri čemu se uzimaju u obzir, gdje je to bitno, obaveze zakonskog okvira u kojem djeluju.

2.2. Standardi i smjernice za eksterno osiguranje kvaliteta

U okviru Evropskih standarda i smjernica za osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju, dat je pregled eksternog osiguranja kvaliteta.

2.2.1. Razmatranje internog osiguranja kvaliteta

Standard. Eksterno osiguranje kvaliteta treba da se bavi efikasnošću procesa internog osiguranja kvaliteta.

Smjernice. Osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju se zasniva na odgovornosti ustanova za kvalitet njihovih programa i ostalih sadržaja, zbog toga je važno da eksterno osiguranje kvaliteta prepoznaje i održava institucionalnu odgovornost za osiguranje kvaliteta.

⁷ ESG – Standardi i smjernice za osiguravanje kvalitete na Europskom prostoru visokog obrazovanja

2.2.2. Izrada odgovarajućih metodologija

Standard. Eksterno osiguranje kvaliteta treba tako precizno definisati i dizajnirati da odgovara ostvarivanju zacrtanih ciljeva, uzimajući u obzir relevantne propise. Glavne interesne strane trebaju biti uključene u njegovo dizajniranje i kontinualno unapređenje.

Smjernice. Radi postizanja efikasnosti i objektivnosti od vitalne važnosti je da interesne strane dogovore jasne ciljeve eksternog osiguranja kvaliteta.

U postizanju svrhe, ciljeva i implementacije procesa će se: 1) imati na umu nivo opterećenja i troškove kojima će ustanove biti izložene, 2) uzeti u obzir potreba pružanja podrške ustanovama radi poboljšanja kvaliteta, 3) omogućiti ustanovama da prezentuju ovo poboljšanje, i 4) dobiti jasne informacije o rezultatima i daljem radu.

2.2.3. Procedure implementacije

Standard. Procedure eksternog osiguranja kvaliteta treba da budu pouzdane, korisne, unaprijed utvrđene, dosljedno implementirane i objavljene. One obuhvaćaju: 1) samoevaluaciju ili ekvivalent, 2) eksternu evaluaciju koja obično obuhvata obilazak ustanove, 3) izvještaj o eksternoj evaluaciji, i 4) konzistentno praćenje.

Smjernice. Eksterno osiguranje kvaliteta koje se provodi profesionalno, dosljedno i transparentno osigurava da bude prihvaćeno i da ostvari učinak. Zavisno od dizajna sistema eksternog osiguranja kvaliteta, ustanova obezbjeđuje osnovu za eksterno osiguranje kvaliteta samoevaluacijom ili prikupljanjem drugog materijala uključujući i popratne dokaze. Pisanu dokumentaciju obično upotpunjuju intervjui sa interesnim stranama u toku obilaska ustanove.

2.2.4. Stručnjaci za procjenu od strane kolega istog statusa (Peer-review experts)

Standard. Eksterno osiguranje kvaliteta treba provoditi grupa eksternih stručnjaka u čiji sastav ulazi student (studenti).

Smjernice. Glavni element eksternog osiguranja kvaliteta predstavlja širok spektar stručnog znanja koje pružaju kolege istog statusa, koji doprinose radu agencije ulaznim podacima iz različitih uglova posmatranja, kao što su institucije, naučna javnost, studenti i zaposlenici.

2.2.5. Kriteriji za rezultate

Standard. Svi dobijeni rezultati ili ocjene koje proizilaze iz procesa eksternog osiguranja kvaliteta trebaju se bazirati na eksplicitnim i objavljenim kriterijumima koji se dosljedno primjenjuju, bez obzira da li će dovesti do donošenja formalne odluke.

Smjernice. Eksterno osiguranje kvaliteta, a posebno njegovi rezultati imaju značajan učinak na ustanove i programe koji podliježu evaluaciji i ocjenjivanju. U interesu pravičnosti i pouzdanosti, rezultati eksternog osiguranja kvaliteta se baziraju na unaprijed utvrđenim i objavljenim kriterijima, koji se dosljedno tumače i zasnivaju na dokazima.

2.2.6. Izvještavanje

Standard. Potrebno je objaviti cjelovite izvještaje stručnjaka, koji su jasni i pristupačni akademskoj zajednici, eksternim partnerima i ostalim zainteresiranim pojedincima. Ako agencija donese bilo kakvu formalnu odluku na osnovu izvještaja, tu odluku treba objaviti zajedno sa izvještajem.

Smjernice. Izvještaj stručnjaka predstavlja osnovu za poduzimanje daljih mjera od strane ustanove po osnovu eksterne evaluacije i pruža informacije društvenoj zajednici o aktivnostima ustanove. Da bi se izvještaj koristio kao osnova za preduzimanje mjera, izvještaj mora biti jasan i koncizan po svojoj strukturi i jeziku, te da obuhvata: 1) opis okolnosti (da bi se lakše locirala visokoškolska ustanova u svojim specifičnim prilikama), 2) opis pojedine procedure, kao i angažovane stručnjake, 3) dokaze, analizu i nalaze, 4) zaključke, 5) osobine dobre prakse, koje je ustanova pokazala, i 6) preporuke za poduzimanje daljih mjera.

2.2.7. Prigovori i žalbe

Standard. Postupke ulaganja prigovora i žalbi treba jasno utvrditi u skopu dizajniranja procesa eksternog osiguranja kvaliteta i dostaviti ustanovama.

Smjernice. Potrebno je da institucije imaju pristup procesima koji im omogućavaju da postave agenciji pitanja koja kod njih izazivaju zabrinutosti, agencije trebaju da rješavaju ta pitanja profesionalno kroz jasno utvrđenu proceduru koja se dosljedno primjenjuje. U žalbenoj proceduri, ustanova osporava službene rezultate postupka, u kojoj može pokazati da se rezultat ne zasniva na čvrstim dokazima, da kriteriji nisu pravilno primijenjeni i da postupak nije dosljedno proveden.

2.3. Standardi i smjernice za agencije za osiguranje kvaliteta

U okviru Evropskih standarda i smjernica za osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju dat je pregled agencije za osiguranje kvaliteta.

2.3.1. Aktivnosti, politika i procedure za osiguranje kvaliteta

Standardi. Agencije trebaju redovno provoditi aktivnosti na eksternom osiguranju kvaliteta. Trebaju imati jasne i eksplicitne dugoročne i kratkoročne ciljeve koji trebaju biti ugrađeni u njihovu javno objavljenu izjavu o misiji. Oni se trebaju pretočiti u svakodnevni rad agencije. Agencije trebaju osigurati da se interesne strane uključe u njihovu upravu i rad.

Smjernice. Da bi eksterno osiguranje kvaliteta imalo smisla, bitno je da ustanove i javnost imaju povjerenja u agencije. Prema tome, dugoročni i kratkoročni ciljevi aktivnosti osiguranja kvaliteta se opisuju i objavljuju zajedno sa prirodom interakcije između agencija i relevantnih aktera u visokom obrazovanju, posebno visokoškolskih ustanova, i opsega rada agencija. Stručno znanje u agenciji može se unaprijediti uključivanjem međunarodnih članova u komisije agencije. Agencije provode različite aktivnosti na eksternom osiguranju kvaliteta radi ostvarivanja različitih ciljeva. U te aktivnosti spada evaluacija, kontrola, revizija, procjena, akreditacija ili druge slične aktivnosti na programskom ili institucionalnom nivou koje se mogu provoditi na različite načine. Kada agencije provode i svoje aktivnosti, potrebno je uspostaviti jasnu razliku između eksternog osiguranja kvaliteta i drugih područja rada.

2.3.2. Zvanični status

Standard. Agencije trebaju imati uspostavljenu zakonsku osnovu i biti zvanično priznate kao agencije za osiguranje kvaliteta od strane nadležnih državnih tijela.

Smjernice. Posebno kada se eksterno osiguranje kvaliteta vrši u regulatorne svrhe, ustanove trebaju biti uvjerene da država, interesne strane i javnost prihvataju rezultate ovih postupaka unutar njihovog sistema visokog obrazovanja.

2.3.3. Nezavisnost

Standard. Agencije trebaju biti nezavisne i djelovati samostalno. Trebaju snositi punu odgovornost za svoje postupke i rezultate tih postupaka bez uticaja trećih strana.

Smjernice. Samostalnim ustanovama su potrebne nezavisne agencije kao

ravnopravni partneri u radu. U vezi sa nezavisnošću agencije bitno je sljedeće: 1) Organizaciona nezavisnost, dokazana službenom dokumentacijom (npr. instrumenti upravljanja, zakonski akti ili statut organizacije) koja predviđa nezavisnost rada agencije od trećih strana, poput institucija visokog obrazovanja, vlada i drugih zainteresiranih organizacija; 2) Operativna nezavisnost: definisanje i provođenje procedura i metoda agencije kao i predlaganje i imenovanje eksternih stručnjaka se vrši nezavisno od trećih strana kao što su institucije visokog obrazovanja, vlade i ostale zainteresovane strane, 3) Nezavisnost od službenih rezultata: dok stručnjaci koji dolaze iz relevantnih oblasti, posebno studenti, učestvuju u postupcima osiguranja kvaliteta, konačni rezultati postupaka osiguranja kvaliteta ostaju u odgovornosti agencije. Sve osobe koje učestvuju u aktivnostima eksternog osiguranja kvaliteta agencije (npr. kao stručnjak) su obaviještene o tome da, premda ih predlaže treća strana, oni postupaju u ličnom svojstvu i ne predstavljaju svoje organizacije koje ih biraju dok rade za agenciju. Nezavisnost je bitna da bi procedure i odluke bile isključivo zasnovane na stručnom znanju.

2.3.4. Tematska analiza

Standard. Agencije trebaju redovno objavljivati izvještaje u kojima se opisuju i analiziraju opšti nalazi njihovih aktivnosti eksternog osiguranja kvaliteta.

Smjernice. U toku rada, agencije dobijaju informacije o programima i ustanovama koje se mogu iskoristiti i izvan opsega jednog procesa, obezbjeđenjem materijala za strukturiranu analizu u cjelokupnom sistemu visokog obrazovanja. Ovi nalazi mogu se odraziti i poboljšati politike i procedure osiguranja kvaliteta u institucionalnom, državnom i međunarodnom okruženju. Detaljna i pažljiva analiza ovih informacija će pokazati kretanja, trendove i oblasti dobre prakse ili stalne poteškoće.

2.3.5. Resursi

Standard. Agencije trebaju imati odgovarajuće ljudske i finansijske resurse, za obavljanje svog rada.

Smjernice. U javnom interesu je da se agencije adekvatno i pravilno finansiraju, s obzirom na važan uticaj visokog obrazovanja na razvoj društva i pojedinca. Resursi agencija omogućavaju da se one djelotvorno i efikasno organizuju i provode svoje aktivnosti eksternog osiguranja kvaliteta. Pored toga, resursi omogućavaju agencijama da unaprijede, da se očituju o njihovim praksama i da obavijeste javnost o svojim aktivnostima.

2.3.6. Interno osiguranje kvaliteta i profesionalno ponašanje

Standard. Agencije trebaju uspostaviti procedure za interno osiguranje kvaliteta koje se odnose na definisanje, osiguranje i unapređenje kvaliteta i integriteta svojih aktivnosti.

Smjernice. Agencije treba da odgovaraju svojim interesnim stranama. Prema tome, neophodni su visoki profesionalni standardi i integritet u radu agencije. Vršiti se stalna kontrola i unaprjeđenje njihovih aktivnosti da bi usluge koje pružaju ustanovama i društvu bile optimalne.

2.3.7. Ciklična eksterna kontrola agencija

Standard. Agencije treba podvrgnuti eksternoj kontroli najmanje jednom u pet godina radi utvrđivanja njihove usklađenosti sa ESG.

Smjernice. Periodična eksterna kontrola će pomoći agenciji da pažljivo razmotri svoje politike i aktivnosti. Ona je sredstvo kojim se uvjeravaju agencija i njene glavne interesne strane da ona kontinualno poštuje principe ugrađene u ESG.⁸

3. PROCES UPRAVLJANJA NEUSAGLAŠENOSTIMA

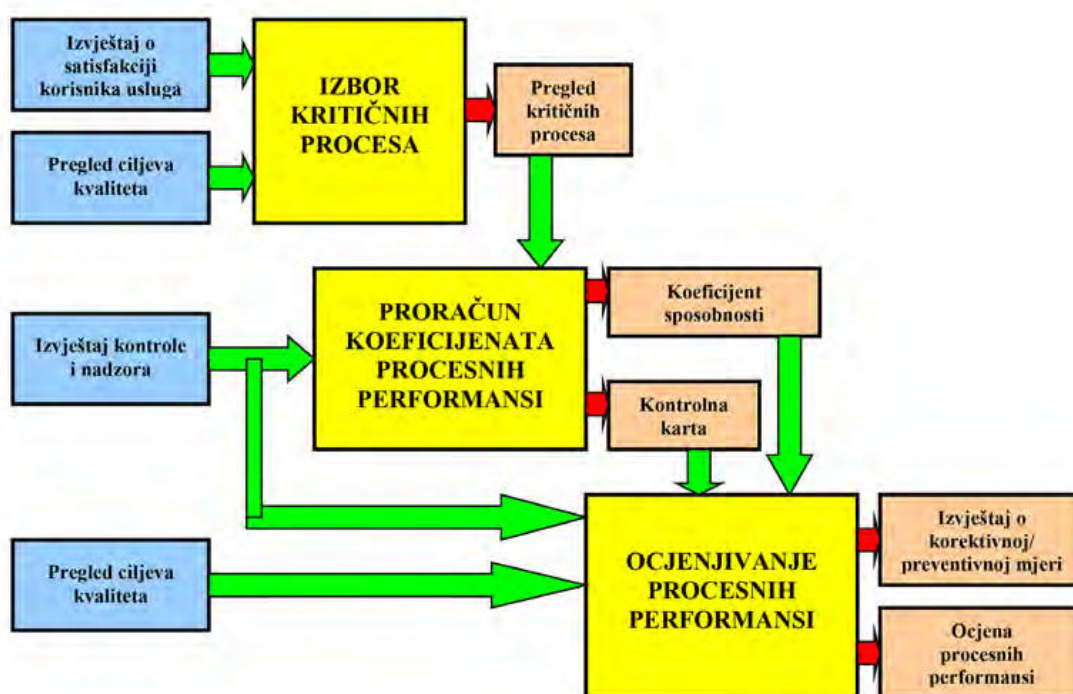
Upravljanje neusaglašenostima ima za cilj izdvajanje neusaglašenih (neusklađenih) postupaka, dokumenata, procedura i dr., jednom riječju predmeta, uočavanje uzročnika i njihovo otklanjanje prije isporuke usluge korisniku. Time se u krajnjem rezultatu utiče na povećanje zadovoljstva korisnika pruženom uslugom. Sve relevantne informacije o toku rješavanja neusaglašenosti potrebno je zapisati u Registar neusaglašenosti koji je raspoloživ na mjestima njihove pojave. Registar neusaglašenosti može biti u papirnoj formi ili u vidu pogodnog softverskog alata.⁹

Identifikacija neusaglašenosti. Utvrđivanje neusaglašenosti vrši se redovnim postupcima kontrole i nadzora, pri čemu su osnova za odluke važeće zakonske odredbe koje regulišu postupak rješavanja usluge, planovi kvaliteta i/ili sumnja da će namjeravani postupak ugroziti kvalitet pružene usluge. U procesima institucija (službi) bezbjednosti neusaglašenosti se javljaju u vidu nedovoljno dokumentovanih zahtjeva za pružanje usluge u odnosu na zakonske zahtjeve, pogrešno primjenjenih odgovarajućih zakonskih odredbi, prekoračenja roka za rješavanjem zahtjeva koji su predviđeni zakonom, slanja završnog akta (pismena) na pogrešnu

⁸ <https://www.heears.com/images/af/esg/jerevan.pdf> (2.6.2019.11:10h)

⁹ Prilagodeno prema: **Karadža, M.:** *Restrukturiranje policijske organizacije primjenom koncepta menadžmenta totalnim kvalitetom (Specijalistički rad)*. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, 2013., str. 58.

adresu, a ne na stvarnu adresu podnosioca zahtjeva (korisnika usluge), kao i drugi uzroci nemogućnosti daljeg procesuiranja ili rješavanja zahtjeva korisnika usluga. Posebnu pažnju zaslužuje pojava prekoračenja ovlaštenja, koja se može izdvojiti, možda, i kao najopasniji pojavni oblik neusaglašenosti. Na slici 1 prikazan je proces kontrole procesa i rizika u obrazovnim institucijama.

Slika 1: Proces kontrole procesa i rizika u obrazovnim institucijama¹⁰

Izdvajanje i dokumentovanje neusaglašenosti. Neusaglašeni predmeti (zahtjevi korisnika usluga) se moraju odmah izdvojiti u poseban, uočljivi dio radnog prostora koji se označava žutom bojom na pogodan način (npr. žute ladice, registratori, fascikle, trake i sl.). Takav, neusaglašeni predmet, nadležni službenik koji je zadužen za njegovo rješavanje treba odmah evidentirati u Registar neusaglašenosti navođenjem službenog broja predmeta, vremena pojavljivanja neusaglašenosti, uzročnika njene pojave, ali i preporuke/prognoze kad se planira otkloniti neusaglašenost.

Rješavanje neusaglašenosti. Rješavanje neusaglašenosti u prvom koraku vrši službenik odgovoran za obradu predmeta pri čemu pokreće neophodne

¹⁰ Prilagodeno prema: Karadža, M.: *Restrukturiranje policijske organizacije primjenom koncepta menadžmenta totalnim kvalitetom (Specijalistički rad)*. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, 2013., str. 58.

aktivnosti za rješavanje neusaglašenosti, a informacije o tome evidentira u Registar neusaglašenosti.

Odlučivanje po prijedlogu rješenja. U slučaju da službenik odgovoran za rješavanje neusaglašenosti nije u mogućnosti da samostalno odluči o načinu rješavanja neusaglašenosti, o tome informiše neposrednog rukovodioca i predlaže moguće rješenje. U daljem postupku neposredni rukovodioc analizira prijedlog, konsultuje se sa nadležnim organima i donosi odluku koju saopštava službeniku. Nakon postupka konsultacija i odlučivanja, predmet se rješava u skladu sa odlukom, a informacija o tome se evidentira u Registar neusaglašenosti.

Kontrolisanje i nadzor. Kontrolisanje i nadzor nad provođenjem odluke i daljim procesuiranjem predmeta vrši službenik odgovoran za obradu predmeta, odnosno nadležni rukovodioc u skladu sa odnosnim planom kvaliteta.¹¹

Analiza i korektivne mjere. Svi registri neusaglašenosti za određeni period (mjesec ili tromjesečje) moraju se dostavljati predstavniku rukovodstva za kvalitet koji će vršiti njihovu analizu i klasifikaciju po organizacionim cjelinama, uzročnicima i drugim relevantnim parametrima. Ukoliko analiza ukaže na sistemske greške koje uzrokuju ponavljanje istih neusaglašenosti, ili se uoče neusaglašenosti koje značajno utiču na kvalitet usluga i zadovoljstvo korisnika, predstavnik rukovodstva pokrenuće odmah korektivnu mjeru u skladu sa predviđenom procedurom.

4. PROCES UPRAVLJANJA DOKUMENTIMA

Proces upravljanja dokumentima obezbjeđuje njihovu identifikaciju, izdavanje, distribuciju, održavanje i izmjene tako da u svakom momentu budu raspoloživa ažurna dokumenta na mjestima na kojima se koriste. Dokumenti na kojima se primjenjuju postupci iz ovog procesa su: procedure i uputstva sistema menadžmenta kvalitetom, planovi kvaliteta, kao i dokumenti spoljnog porijekla (standardi, zakonski propisi, dokumenti korisnika usluga kojima se utvrđuju ulazni zahtjevi za uslugom). Upravljanje dokumentima se sastoji iz: 1) arhiviranja dokumenata, 2) distribucije dokumenata i 3) izmjene dokumenata. Na slici 2 prikazan je proces upravljanja dokumentima u obrazovnim institucijama.

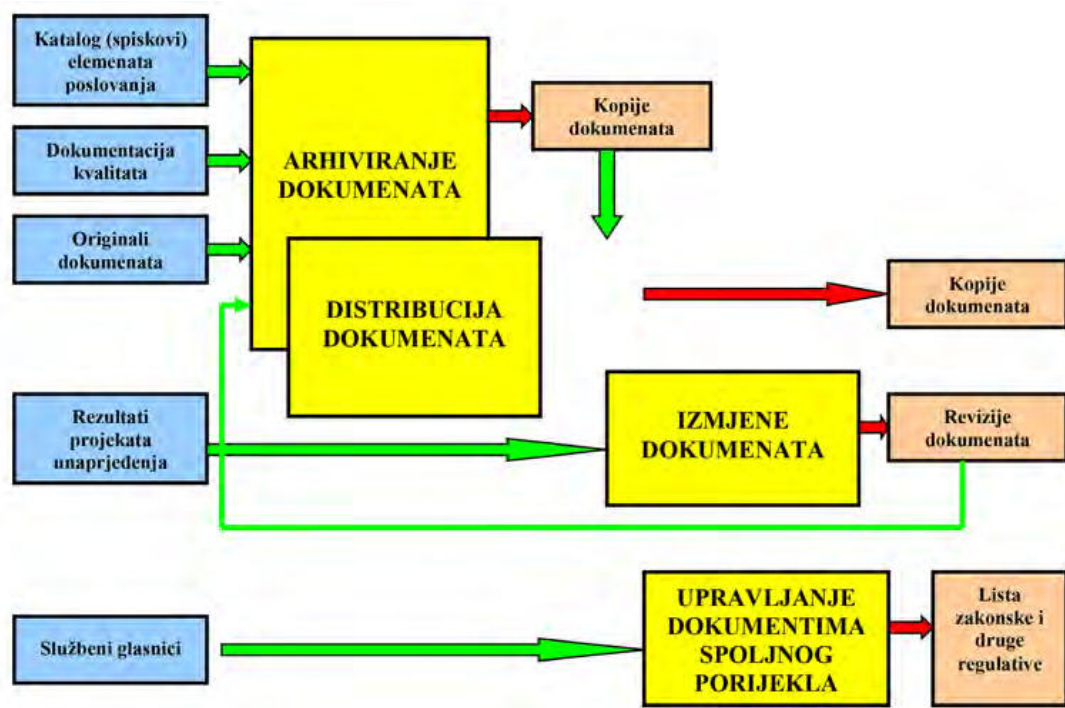
A/ Arhiviranje dokumenata. Svi originali dokumenata dostavljaju se i čuvaju u arhivi obrazovne institucije nadležnim za informatiku, odnosno u odgovarajućoj organizacionoj jedinici obrazovne institucije.

B/ Distribucija dokumenata. Originali dokumenata mogu se koristiti samo za potrebe predstavnika menadžmenta, odnosno šefa organizacione jedinice u kome se koriste i ne smiju se izdavati drugim korisnicima. Svim ostalim korisnicima

¹¹ Karadža, M.: *Isto*, str. 59.

moгу se izdavati samo kopije. Arhivar vrši distribuciju dokumenata tako što neposredno dostavlja dokumente stalnim korisnicima.

C/ Izmjene dokumenata. Pod izmjenom dokumenata podrazumijeva se svaka intervencija u dokumentaciji u smislu promjene ili dopune podataka. Izmjenom dokumentacije se ne smatraju povremena odstupanja od postupka rada propisanog dokumenta koja nastaju zbog povremenih i odobrenih razloga koji ne utiču na kvalitet pružanja usluge.

Slika 2: Proces upravljanja dokumentima u obrazovnim institucijama¹²

¹² Karadža, M.: *Restrukturiranje policijske organizacije primjenom koncepta menadžmenta totalnim kvalitetom (Specijalistički rad)*. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, 2013., str. 60.

5. ZAKLJUČAK

Razvoj visokog obrazovanja u velikoj mjeri je zavisan od društva. Kvalitet visokog obrazovanja se mijenjao kroz istoriju ljudskog društva. Postoji neosporna veza između kvaliteta obrazovanja i razvoja novih tehnologija. Na kvalitet visokog obrazovanja u velikoj mjeri utiče i kvalitet samog univerziteta koji se postiže akreditovanjem na određeni vremenski period. Od kvaliteta univerziteta zavisi i mogućnost uključivanja u evropske procese obrazovanja. Jedan od načina koji doprinosi poboljšanju saradnje sa inostranim univerzitetima je i usklađenost nastavnog plana i programa kako bi se mogla uskladiti stečena znanja. Visokoškolske ustanove trebaju da u svom strateškom razvoju stalno rade na usavršavanju kvaliteta nastave.

Nastavne planove i programe treba usklađivati sa očekivanim ishodima učenja. Stečena znanja na univerzitetu trebaju imati praktičnu primjenu u razvoju karijere studenata. Studentima treba da se da mogućnost učešća u kreiranju procesa učenja kao i mogućnost napredovanja. Kvalitet visokog obrazovanja u velikoj mjeri je zavisan i od kvaliteta nastavnog osoblja. Da bi se na adekvatan način mogla ostvariti aktivnost učenja i podučavanja moraju biti obezbijeđena i adekvatna finansijska sredstva. Aktivnosti koje ustanove provode moraju biti dostupne javnosti i potpuno transparentne.

Od velikog značaja za kvalitet obrazovanja su smjernice i standardi za interno i eksterno osiguranje kvaliteta kao i standardi i smjernice za agencije za osiguranje kvaliteta.

Kvalitet obrazovanosti kadrova koji rade ili će raditi u institucijama i službama bezbjednosti Bosne i Hercegovine je u direktnoj vezi sa kvalitetom obrazovanja u visokom obrazovanju uopšte, a samim tim i od uvođenja sistema kvaliteta u isto.

LITERATURA:

- [1] *ISO 9001:2008 Sistem menadžmenta kvalitetom – Zahtevi*. Beograd: Zavod za standardizaciju, 2008.
- [2] **Ivanović, M.**: *Mapiranje i poboljšanje procesa-materijal za polaznike kursa*. Banja Luka: Administrativna služba Grada Banja Luka, 2007.
- [3] **Janićijević, N.**: *Upravljanje organizacionim promenama*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2004.
- [4] **Karadža, M.**: *Restrukturiranje policijske organizacije primjenom koncepta menadžmenta totalnim kvalitetom (Specijalistički rad)*. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
- [5] **Lewis G., R. Smith H., D.**: *Totalni kvalitet u visokom obrazovanju*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd: Institut za preduzetništvo MSPBK, Beograd: Tehnički fakultet "Mihajlo Pupin", Zrenjanin, 1998.
- [6] **Majstorović, V.**: *Upravljanje kvalitetom proizvoda*. Beograd: Mašinski fakultet, 2000.
- [7] *Upravljanje kvalitetom i obezbeđenje kvaliteta - Rečnik*. Beograd: Zavod za standardizaciju, 2008.
- [8] vub.edu.ba/dokumenti/prirucnik_za_osiguranje_kvaliteta.pdf. (2.6.2019 8:10h)
- [9] https://www.heears.com/images/af/esg_jerevan.pdf (2.6.2019. 11:10h)
- [10] www.pmf.unsa.ba/dokumenti/osiguranjekvaliteta/misij/POLITIKA%20KVALITETA.pdf (2.6.2019. 8:15h)

INTRODUCTION OF A QUALITY SYSTEM IN HIGHER EDUCATION OF THE STAFF OF INSTITUTIONS AND SECURITY SERVICES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary: *With the development of higher education in Bosnia and Herzegovina, the way of teaching and the quality of teaching have changed over time. The greater need for appropriate professional staff also imposed the necessary changes in the higher education system. These changes were mainly related to the quality of teaching and the application of appropriate curricula on the basis of which teaching is organized. In terms of curricula, reform has been carried out. In addition to quality curricula, professors who teach the subject also have a very important role. The quality of teaching becomes higher if the professors are constantly improving and in that way transfer new knowledge to the students, and thus the quality of the students will be higher. In addition to quality curricula, programs and staff, the quality of the higher education institution where the teaching is conducted is very important. The possibility of conducting classes, primarily practical classes, which is very important for acquiring quality knowledge, as well as the possibility of research work, also depends on the equipment of the higher education institution. Education of personnel for institutions and security services of Bosnia and Herzegovina is not separate or to the greatest extent it is not. This paper provides a large amount of useful information on the quality system of higher education in Bosnia and Herzegovina. The subject of this paper points to European standards and guidelines for quality assurance in higher education, standards guidelines for internal quality assurance, standards and guidelines for external quality assurance, as well as standards and guidelines for quality assurance agencies.*

Keywords: *education, standards, guidelines, quality assurance, programs, safety.*

POVIJESNA UPOTREBA I NUTRICIONISTIČKA VRIJEDNOST GLJIVA

Tomislav Lukić¹,
Davor Čordaš²,
Irena Bjelica³

Sažetak: *Gljive su poseban dio živoga svijeta po svome načinu života, razmnožavanju i ishrani, te su vrlo specifična grupa živih bića. Spadaju u nedovoljno istražen dio živoga svijeta. Kroz razvoj civilizacija imali su važnu ulogu u životu čovjeka. U bližem okruženju paleolitskoga i neolitskoga čovjeka bile su vrlo lako dostupna hrana. Nosile su u sebi i rizike jer manji dio gljiva luči sekundarne metabolite koji mogu biti otrovni. U ovo preglednom članku istražili smo povijesne tragove upotrebe gljiva, te na osnovu literature sagledali kemijski sastav i metabolizam gljiva. Ustanovili smo hranjive elemente koje gljive sadrže te konstatirali ekološku ovisnost gljiva o okruženju direktno povezanu sa primarnim i sekundarnim metabolizmima. Ustanovili smo različitost nutritivne vrijednosti u odnosu na vrste, ali i diferencijaciju različitog sastava hranjivih tvari unutar vrste te unutar same strukture gljive. Najvažnije vrste gljiva koje se konzumiraju na našim prostorima su: šampinjon (*Agaricus bisporus*), bukovača (*Pleurotus ostreatus*), vrganji (*Boletus spp*), lisičarka (*Cantharellus cibarius*) te tartufi (*Tuber spp*).*

Ključne riječi: *gljive, nutricionizam, hrana, nutritivne vrijednosti, bioaktivni sastojci*

1 Federalno ministarstvo okoliša i turizma, Sarajevo

2 Univerzitet modernih znanosti – CKM Mostar

3 Univerzitet modernih znanosti- CKM Mostar

UVOD

Gljive su eukariotski organizmi bez foto sintetskog pigmenta, te su sastavni dio gotovo svih ekosistema. Građa koju nazivamo gljiva u stvarnosti je samo plodište gljiva. Vegetativni dio gljive koji nazivamo micelij je u stvari sustav razgranatih niti i niti sličnih vrpčama koje se granaju kroz tlo, kompost, drvo ili drugi ligno celulozni materijal na kojem gljiva može rasti. Nakon razdoblja rasta i pod povoljnim uvjetima, uspostavljeni (sazreli) micelij može proizvesti plodnu strukturu (plodište) koju vidimo okom i nazivamo gljiva.

Sukladno tome gljive se mogu grupirati u četiri kategorije (Chang 2008):

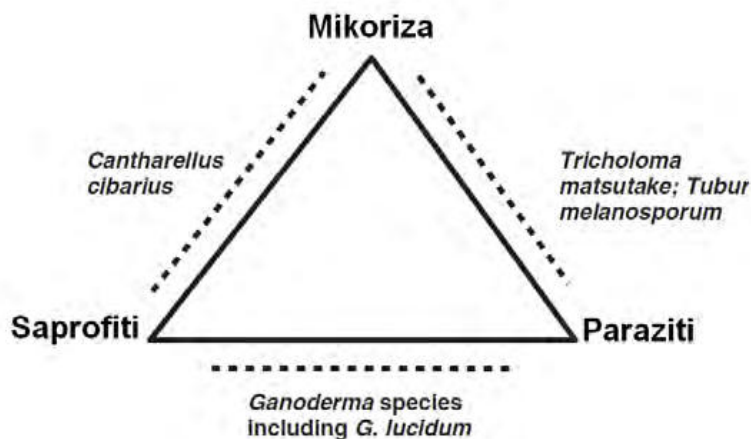
1. Jestive gljive - gljive koje imaju mesnatu strukturu i ne stvaraju nikakve popratne pojave prilikom konzumacije (npr. *Agaricus bisporus*, *Pleurotus ostreatus*, *Lactarius deliciosus* i druge);
2. Ljekovite gljive - gljive za koje se smatra da imaju ljekovitu primjenu nazivaju se ljekovite gljive (npr. *Ganoderma lucidum*, *Lentiniles edodes*);
3. Otrovnne gljive - gljive koje kao sekundarne metabolite proizvode toksične spojeve
4. Ostale gljive - velik broj gljiva koje nisu dovoljno istražene sa toksikološkoga aspekta, a svojstva jestivosti nisu istražena

Svakako, ovaj pristup klasificiranju gljiva nije apsolutna i nije međusobno isključiva. Mnoge vrste gljiva nisu samo jestive, ali posjeduju i toksične i ljekovite osobine.

Po ekološkim kriterijima gljive se mogu svrstati u tri kategorije: saprofiti, paraziti i mikoriza. (Chang 2008):

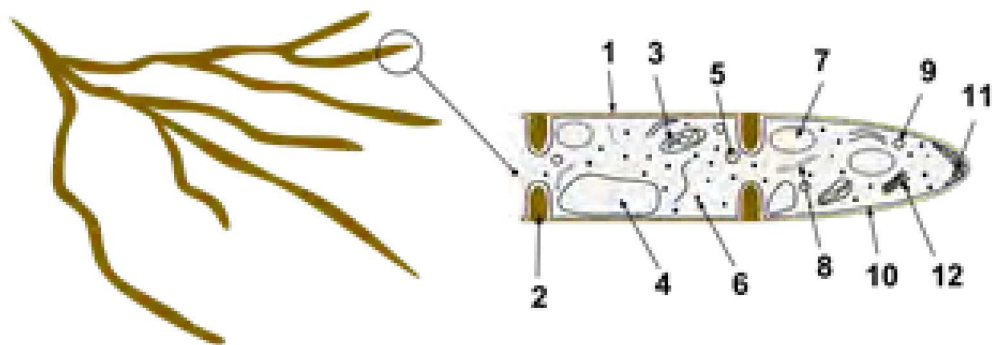
1. Gljive saprofiti dobivaju hranjive sastojke iz mrtvih organskih materijala te tako sudjeluju u održivosti različitih ekosistema.
2. Gljive paraziti dobivaju hranu tvari iz živih biljaka i životinja te svojim metabolizmom nanose štetu domaćinima.
3. Mikorizne gljive žive u uskoj fiziološkoj vezi s biljkama i životinjama domaćinima formirajući posebno partnerstvo u kojem svaki partner uživa neke vitalne dobrobiti drugih.

Ova podjela nije isključiva pa tako postoje gljive koje mogu funkcionirati kao saprofiti u mikorizi.

Shema 1 Triangularni model ekološke klasifikacije gljiva (Hall i sur. 2003)

Vegetativno tijelo gljive je izgrađeno od hifa koje se nalazi pod zemljom. Hife nastaju klijanjem spora, a rastom i grananjem formiraju somatsku strukturu vlaknastog izgleda koja se u gljivama naziva micelija. Hife su cjevasti elementi građe gljiva, vidljivi jedino pod mikroskopom sa čvrstim ćelijskim zidom i organizacijskom strukturom protoplazme. Hife stvaraju tkiva i specifična tijela čvrste strukture: plodišta, sklerocije i rizomorfe. Plodišta su tijela u ili na kojima se razvijaju reproduktivni organi i spolne ćelije gljiva.

Ćelije gljivnih hifa :1- Zid hife, 2-Pregrada (septa), 3-Mitohondrija, 4-Vakuola, 5-Ergosterolni kristal, 6-Ribosom, 7-Nukleus, 8-Endoplazmatski retikulum, 9-Lipidno tijelo 10-Plazmamembrana, 11-Vršno tijelo i 12-Golgijev aparat. (Madeshwari 2016)

Gljive imaju različite prehrambene strategije, a samim tim i različite ekološke uloge u odvijanju života na Zemlji. Neke od njih toliko su važne da možemo reći kako bez gljiva živi svijet kakav poznajemo ne bi postojao. Njihova najvažnija ekološka uloga je razgradnja mrtve organske tvari sve do anorganskih komponenata kojima se biljke mogu ponovo koristiti u sintezi organskih spojeva. To omogućava kruženje ugljika i drugih biogenih elemenata u biosferi, a time i održanje života na Zemlji. Gljive spadaju u najneistraženiju grupu živih organizama, a broj gljiva u prirodi se procjenjuje se od autora do autora. Danas je poznato između 70.000 i 100.000 gljivljih vrsta, a umjerena je procjena da ih zapravo ima oko 1.500.000 (Heywood 1995, Kendrick 2000, Hawksworth 2004) . U Hrvatskoj je do danas otkriveno oko 4500 vrsta gljiva a procjenjuje se da ih ima oko 20.000 vrsta. Isti broj se procjenjuje i u Bosni i Hercegovini gdje se gljive uvjerljivo najneistraženiji organizam. Do danas je je evidentirano 552 vrste. (Uščuplić 2004)

Gljive se razmnožavaju vegetativno (nespolno) i generativno (spolno).

Dijelimo ih u četiri glavna filogenetski prirodna razreda:

- Myxomycetes ili gljive sluznjače, slične su bičama,
- Phycomycetes ili gljive algašice, imaju dobro razvijen micelij,
- Ascomycetes ili gljive mješinarke, imaju većinom snažno razvijen micelij i
- Basidiomycetes ili gljive stapčare, najvišeg su razvojnog stupnja (Križevac, 1997).

Povijesni pregled upotrebe gljiva

Gljive su poseban dio živoga svijeta po svome načinu života, razmnožavanju i ishrani, te su vrlo specifična grupa živih bića. Dugo vremena su smatrane jednostavnim biljkama, pa ih je većina autora u klasifikacijama svrstavala u biljno carstvo. Kad su otkrivene sličnosti gljiva sa životinjskim svijetom, te zbog činjenice da ne vrše osnovnu funkciju biljaka – fotosintezu, gljive su uvrštene u svoje zasebno carstvo. Nazivaju ga i skrivenim carstvom jer se veći dio razvojnog procesa odvija podzemno.

Građa gljiva je vrlo specifična. Čelije gljiva imaju u svim ili u većini faza životnog ciklusa ćelijske zidove. Gljive su heterotrofni organizmi koji se hrane apsorpcijom i koriste već sintetizirane spojeve kao hranu. To su nepokretni eukariotski organizmi koji proizvode spore. Predstavljaju najrasprostranjenije organizme na Zemlji. Do danas je opisano oko 100 000 vrsta, ali se pretpostavlja da postoji oko 1,5 milion recentnih vrsta. (Lukić 2012) Iako pripadaju grupi mikroorganizama, veličina tijela gljiva obično nije ograničena mikroskopskim dimenzijama.

Zbog velikih razlika u veličini vegetativnog tijela često se koriste izrazi mikromicete i makromicete. Oblast biologije koji izučava gljive naziva se mikologija, uzgoj gljiva se naziva gljivarstvo, dok se sakupljanje gljiva u prirodi radi konzumiranja naziva gljivarenje.

Povijest jedinoga nad doma planeta Zemlja duboko i suštinski je povezan sa gljivama. U prvobitnoj juhi stvaranja života (kako neki autori kažu životnom bujlonu) - u praoceanu, prije možda milijardu godina, nalazili su se i preci (jednostaničnih) gljiva. Povijest života na Zemlji u punopravnoj je mjeri i njihova povijest: bez gljiva život ne bi mogao ni nastati, ni održavati se i razvijati. Jedino one i bakterije razgrađuju organske tvari uginulih biljaka i životinja u neorganske. One su, dakle, najstariji ekolozi. Bez njih ne bi bilo ni humusa, niti plodnog obradivog tla. Kruh naš svagdašnji, vino i pivo, ne bi bili mogući bez gljiva kvasnica. A u našem suvremenom dobu gljive - koje čine treće veliko carstvo života, pored biljnog i životinjskoga - stalno dobivaju na značaju u poljoprivredi, industriji, medicini...

Gljive kao korisni dio biljnoga svijeta često susrećemo u svakodnevnom životu u obliku dijela ishrane. Sasvim je sigurno da je čovjek od pradavnih vremena skupljao gljive za hranu. U kineskoj civilizaciji i kulturi gljive, po nekim procjenama, imaju važnu ulogu možda već 7000 godina. Starim Rimljanima bila su poznata razna jela od gljiva, a prije 2000 godina vrganji, blagva ili gomoljače smatrale su se poslasticama. Teško je naći biljnu hranu koja se može na tako različite načine prirediti, koja ima tako dobar okus i potiče apetit, a ujedno ima i tako visoku hranjivu vrijednost kao što to imaju gljive. Takav način korištenja proizlazi iz kulinarskih svojstava gljiva, koja su nešto posebno, upečatljivo i svojstveno. Tako veliki raspon aroma, mirisa, oblika, opipljivosti nema ni jedna druga namirnica. Osim svega toga, gljive imaju i određenu hranjivu vrijednost koja se ne smije zanemariti, iako smo naglasili da su gljive specijalitet, dakle, hrana koja ne može sama osigurati glavninu hranjivih tvari potrebnih našem organizmu. Po hranjivoj vrijednosti gljive se mogu svrstati između mesa i povrća. Naziv "šumsko meso" gljive su dobile vrlo vjerojatno zbog toga što najčešće rastu po šumama i što većinu njihovih hranjivih tvari čine bjelančevine kao i kod mesa. (Lukić 2012)

U svojoj strukturi ih vrijednim čine slijedeće karakteristike: imaju dobar sadržaj proteina (20-30% suhe tvari), koja sadrži sve bitne amino kiseline, izvor prehrambenih vlakana, sadrže velike količine B vitamina i značajne količine minerala, vrlo nisku razinu masti gotovo bez kolesterola. Proizvodnja gljiva u svijetu je postala dio gospodarstva, a gljive kao dio hrane su postale dio kulturološkoga miljea kulinarstva.

Gljive se mogu koristiti i u proizvodnji različitih drugih proizvoda koji se mogu upotrijebiti u prehranbenoj, farmaceutskoj ili poljoprivrednoj djelatnosti, ali mogu suzbijati i različite vrste nametnika. Danas, alkohol i limunske kiseline

su svjetski najvažnijih gljivični metabolit u pogledu obujma proizvodnje, iako, je penicilin je još uvijek dominirajući antibiotik. Većina antibiotika koje mi koristimo danas zapravo potječu od bakterija i gljiva, ali se proizvode neki druge korisni farmaceutski proizvodi. Gljivične proizvod pod nazivom ciklosporin izvrstan je nadomjestak organizmu kako bi se spriječilo odbacivanje organa kod bolesnika kojima je urađena transplantacija. Još jedan prirodni spoj dobiven od gljiva ima veliku medicinsku vrijednost se zove mevinolin. To je proizvod dobiven od gljive *Aspergillus terreus*, a koristi se za smanjenje razine kolesterola (visoka razina kolesterola se smatra faktorom rizika u srčanih bolesti).

Najstariji arheološki zapis o mogućoj upotrebi gljiva je crtež iz Tassili pećine u Alžiru koji datira iz perioda 7000g. prije Krista. Gljive s elektriziranom austom izlaze po površini Šamana koji pleše i nosi masku u obliku pčelinjeg zatka. Slika zasigurno prikazuje vizualnu interpretaciju duhovnog obreda u kojem su Šamani nekad (kao i danas) koristili halucinogene gljive i ostalo bilje. Ovakvi i slični nalazi pronađeni su još u Libiji, Čadu i Egiptu. Gljive su kao hranu poznavali i stari Egipćani. Jedan tekst napisan hijeroglifima 4600 godina prije nove ere govori kako faraoni vjeruju u gljive kao hranu iz koje proizilazi besmrtnost. U mnogim kulturama diljem svijeta uključujući Grčku, Rusiju, Kinu, Meksiko, Japan, Latinsku Ameriku i mnoge druge prakticiraju se vjerski rituali sa gljivama. Vjeruje se kako su gljive izvori nadljudske snage, kako mogu pomoći u traženju izgubljenih stvari, te odvesti duše u carstvo bogova.

Najvažnije otkriće vezano za uporabu gljiva u povijesti ljudskoga roda je tijelo ledenoga čovjeka Oetzija koje je sa svim ostatcima pronađeno u tirolskom glečeru 1991., i prvi puta je pokazalo kako su ljudi u na prijelazu iz kamenoga u brončano doba bili odjeveni i obuveni, što su jeli, kako su se liječili i kako su ratovali. Pored tijela ove ledene mumije pronađeni su ostatci dvije vrste gljive i to *Fomes fomentarius* ili u narodu kresiva guba koja je ovim ljudima bila znana i korištena za vjerojatno potpaljivanje vatre. Druga gljiva je pronađena zavezana na kožnoj traci oko zapešća ruke je *Piptoprus belinus* ili brezova gljiva koju je ovaj najstariji povijesni gljivar koristio vjerojatno u medicinske svrhe. Ista se gljiva i danas upotrebljava kao antiseptik. Oetzi, nazvan tako prema dolini u blizini koje je pronađen, ili Ledeni čovjek, što je njegovo službeno ime koje preferiraju Talijani, mrtav je već 5300 godina, dok se njegovo tijelo zajedno sa svom opremom koja je pronađena oko ove izvanredno važne mumije i danas čuva u arheološkom muzeju u Bolzanu na temperaturi od -6 stupnjeva Celzijusa.

U kineskoj civilizaciji i kulturi gljive, po nekim procjenama, imaju važnu ulogu možda već 7000 godina, a tradicionalna kineska medicina jedna je od najstarijih na svijetu, jer joj je razvoj započeo prije dobrih 5000 godina. Najstariji službeni popis ljekovitih tvari (materia medica) "Shen Nong Ben Cao Jin", nastao najkasnije

između 500. i 1000. godine pr. n. e., ako ne i ranije, temelji se na klasičnim medicinskim i farmakološkim saznanjima prvoga poznatog kineskog cara Shen Nonga iz 29. st. pr. n. e., i u njemu se, među ostalim ljekovitim tvarima, navodi i nekoliko vrsta gljiva (tu je već i obožavana ling zhi, *Ganoderma lucidum*, čija su izuzetna i mnogostruka svojstva danas već potvrđena golemim nizom egzaktnih istraživanja.)

Prema grčkom mitu Perzej grčki junak, da bi utažio žeđ, na mjestu gdje je prerezao gljivu (Mykes) iz koje je potekla voda, osniva čuveni grad Mikenu. U starom Rimu blagve i tartufi su se služile kao najveća delicija, postojalo je i posebno posuđe za serviranje gljiva koje su nazivali «boletarium» ili «boletar». Tako rimski pjesnik Martial zapisuje «Lako je darovati zlato ili srebro, ogrtač ili togu, ali teško gljive». Stari rimljani nisu bili maštoviti samo kad je u pitanju hrana, nego su ih koristili i kao otrov. Rimskog car Klaudija otrovala je gljivama žena Agripina kako bi njen sin Neron postao car. Euridipu, poznatom grčkom dramatičaru i tragičaru umrla je supruga i troje djece trovanjem gljivama. U Kini i Japanu tradicija korištenja gljiva u ljekovite svrhe poznata je stoljećima. Kineski carevi su svoje vojnike slali i tisućama kilometara daleko, kako bi pronašli sjajnu hrastovku *Ganoderma lucidum*, gljivu koja raste na panjevima hrasta i u našim krajevima. Smatrali su je panacejom i izvorom dugovječnosti. Znanje uzgoja gljiva, koje Kinezi poznaju već preko tisuću godina, proširilo se cijelim dalekim istokom. U starim civilizacijama sjeverne i južne Amerike šamani i drevni svećenici koristili su halucinogene svete gljive u vjerskim ritualima kako bi se doveli u stanje transa. Aboriđini iz Australije, neka afrička plemena koriste gljive ne samo kao hranu, nego i za ukrašavanje i bojanje. Sve ove aspekte odnosa čovjeka i gljiva, kroz povijest i u današnje vrijeme, proučava relativno mlada znanost etnomikologija.

Još od antičkih vremena prvi prirodoslovci – filozofi, liječnici, Teofrast, Dioskorid u svojim djelima opisivali su gljive. Plinije stariji pisac prve enciklopedije «*Historia naturalis*» u kojoj je sadržano cjelokupno znanje iz prirodnih znanosti tog vremena, i koje se koristilo sve do kraja 18. stoljeća, spominje različite vrste gljiva, pokušava dokučiti i opisati njihovu prirodu. Kroz mnoga stoljeća i cijeli srednji vijek, ova znanja i zablude o gljivama su se prenosile i još više pojačale srednjovjekovnim praznovjerjem. Gljive se povezivalo sa demonima, vješticama i crnom magijom, vjerovalo se da se gljive pojavljuju u krugovima gdje su prethodnu noć plesale vile.

Proizvodnja, kao i uporaba dužu i značajniju povijest ima na Dalekom Istoku. Uvidjevši kako shiitake voli rasti na drveću Wu San Kwung pokreće prvu proizvodnju gljiva u Kini za vrijeme dinastije Sung (67.- 1127.) Japance su sa metodologijom uzgoja upoznali kineski seljaci tijekom 15. stoljeća, a preko Japana uzgoj se proširio cijelim razvijenim svijetom. Japanci imaju svoje legende o uzgoju gljiva. Gljiva se tretirala kao hrana plemstva, pa se smatra da su ih započeli uzgajati 199.

godine za vrijeme cara Chuaia od kada datira jedini pisani dokument iz toga doba u kojem se spominju gljive.

Francuzi se smatraju utemeljitelji uzgoja gljiva u Europi. Neki izvori govore o Luisu XIV kao prvom uzgajivaču koji je prostore za uzgoj gljiva pronašao u pećinama u okolici Pariza, te se djelatnost promatrala kao dio poljoprivrede. Iz Francuske kultura uzgoja gljiva se seli u Englesku. Eksperimenti sa micelijem se puliciraju, a popularnost uzgoja i konzumacije gljiva intenzivno raste. U drugoj polovici 19. stoljeća uzgoj gljiva se seli preko Atlantika, ali američki uzgajivači dugo vremena ostaju ovisni o proizvodnji micelija iz Engleske. Godine 1891. pojavljuje se prva knjiga o uzgoju gljiva i kultiviranju micelija, a gljivarstvo ulazi na velika vrata u sustave poljoprivredne proizvodnje.

Pojavom renesanse radovima Cesalpina, Michielia unosi se nešto više svjetla u znanje o gljivama. Michieli je bio prvi koji je pod mikroskopom proučavao spore. Prvo djelo posvećeno isključivo gljivama «*Fungorum in Pannonia observatorum brevis historia*» napisao je 1601 flamanac Carolius Clusius, te ga zbog toga mnogi smatraju ocem mikologije, ali tek početkom i sredinom 19. stoljeća djelima Friesa, Persoona, de Barya i Corde postavljeni su temelji mikologije. Rastući interes za prirodoslovlje rezultirao je mnogobrojnim izdanjima bogato ilustriranih priručnika o gljivama. Ipak treba reći da pravi procvat mikologija doživljava u 20. stoljeću. Nebrojani znanstvenici i amateri, svojim su radovima zaslužni za silni interes koji danas u svijetu vlada za proučavanje gljiva, ne samo sa aspekta biologije nego i umjetnosti, medicine, kulinarstva, prehrambene industrije i ostalih primjena.

Lepoglavski učenjak pavlinac Ivan Belostenec u svom glasovitom rječniku "Gazophylacium" 1749. godine uvodi prva hrvatska imena gljiva kao što su blagva (*Amanita caesarea* – u Slavoniji danas poznatija kao rujnica, rujanka), pechurka (*Fungus pistoreus* – pečurka), te vargany (*Boletus crassus* – varganj – naša najpoznatija jestiva vrsta. Gotovo stotinu godina kasnije pojavljuje se prvi naš mikolog - Vinkovčanin Josip Schulzer (1802-1886), koji svoje radove publicira 1857.g. što smatramo počecima mikologije u Hrvatskoj. Nije imao posebno biološko znanje, ali je svojom upornošću i predanim radom objavio preko stotinu znanstvenih radova. Prvo njegovo veliko rukopisno mikološko djelo "Schwämme und Pilze aus Ungarn, sammt dem Banate und Slavonien" ustupio je Ugarskoj akademiji znanosti u Budimpešti, a drugo, vrlo opsežno u tri sveska "Pilze aus Slavonien" nalazi se u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i tu je opisao i naslikao 1446 različitih forma gljiva. Bio je počasni član Hrvatske akademije znanosti u Zagrebu, Učenog društva u Beogradu, Zoološko-botaničkog društva u Beču, Sedmogradskog društva za prirodne znanosti i Mađarske akademije u Budimpešti. Gljive je ponajviše skupljao po Slavoniji, odnosno okolici Vinkovaca (... "mein engeres Vaterland Kroatien"). Značajan broj gljiva opisao je kao nove za znanost, a neke i danas u znanstvenoj

taksonomiji nose njegovo ime.

Tek šezdesetih godina dvadesetoga stoljeća Hrvatska dobiva prvoga mikologa i to Milicu Tortić. Tijekom svoga znanstvenoga rada utemeljila je mikološku zbirku (fungarij) te objavila oko devedeset znanstvenih radova. Osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća pojavljuje se nova generacija hrvatskih mikologa i to: Tkalčec, Mešić, Kušan i Matočec. Paralelno sa razvojem mikologije razvija se i gljivarenje i gljivarstvo. Početkom dvadesetoga stoljeća pojavljuje se Kamilo Blagaić sa svojim djelom "Gljive naših krajeva", a šezdesetih godina najveći popularizator gljivarenja i gljivarstva dr. Romano Božac koji izdaje cijeli niz vrlo vrijednih knjiga kojima se služe u cijeloj Istočnoj Europi. Božac je i utemeljitelj prvoga modernoga gljivarskoga društva na području Hrvatske GD „Kamilo Blagaić“. Ovakvim razvojem znanja o gljivama dolazi i do učestalih problema u prikupljanju gljiva, pa se događaju i različiti oblici trovanja. Osnivaju se gljivarska društva diljem Hrvatske koja uvelike doprinose smanjenju broja trovanje, te razvoju kulture branja gljiva kao samoniklih plodova prirode. U Bosni i Hercegovini nema sustavnog istraživanja gljiva. Akademik Midhat Ušuplić je dao temeljne postavke BH mikologije ali nije bilo kvalitetnoga znanstvenoga odgovora u niti jednoj sredini. Postoji cijeli niz amaterskih inicijativa u sklopu organizacija civilnoga društva koji daju veliki doprinos spoznajama o broju i vrstama gljiva. Citizen science ili građanska znanost ponekad se opisuje kao "sudjelovanje javnosti u znanstvenim istraživanjima", participativno praćenje i istraživanje participativnog djelovanja čiji su ishodi često napredak u znanstvenom istraživanju poboljšanjem kapaciteta znanstvenih zajednica, kao i povećanjem razumijevanja znanosti u javnosti.

Prehrambena vrijednost gljiva

Suvremeni potrošač je sve svjesniji utjecaja prehrane na kvalitetu života i zdravlje te stoga postavlja sve veće zahtjeve pri odabiru namirnica koje će konzumirati pa je sukladno tome

razvijen i koncept funkcionalne hrane. Posljednja dva do tri desetljeća jednu od vodećih uloga u trendovima razvoja prehrambene industrije i tehnologije zauzimaju funkcionalni proizvodi

sa prehrambenim vlaknima koja su pokazala sposobnost modifikacije crijevne mikroflore i poboljšanje zdravstvenog stanja domaćina. (Jelčić i sur. 2012) Gljive danas zauzimaju značajan dio u prehrani čovjeka. Moguće je kontrolirano uzgajati više od 30 vrsti gljiva zanimljivih zbog svoje specifične arome, hranjivosti odnosno okusa ili zbog ljekovitih svojstava koja su kod pojedinih vrsti gljiva naročito naglašena. Najčešće se uzgajaju: Plemenita pečurka (šampinjoni), (*Agaricus bisporus*) bukovača (*Pleurotus ostreatus*), shii take (*Lentinula edodes*), slamnatica

(*Stropharia rugoso – annulata*), baršunasta panjevčica (*Flammulina velutipes*), velika gnojištarka (*Coprinus comatus*), sunčanica (*Macrolepiota procera*), te neke manje poznate:

- zečarka, (*Grifola frondosa*), jablanovača (*Agrocybe aegerita*), smrčci (*Morchella* sp.),
- gomoljače (tartufi), (*Tuber* sp.), Judino uho (*Auricularia auricula judae*), hrastova sjajnica (*Ganoderma lucidum*), resasti igličar (*Hericiium erinaceus*), itd.

Najveći svjetski proizvođač gljiva je Kina, koja proizvodi 65% svjetske proizvodnje gljiva. Najveći europski proizvođači su Italija, Nizozemska i Španjolska. Svjetski rekorder po ostvarenim prinosima svakako je Nizozemska koja po hektaru površine dobiva više od 4,5 tona gljiva. U Hrvatskoj proizvodnja gljiva nije statistički zabilježena. U svijetu se komercijalno uzgaja desetak vrsta viših gljiva, dok se u Hrvatskoj uzgoj bazira na šampinjonima, bukovačama i shii take-u. Od toga na šampinjon *Agaricus bisporus* otpada 80% proizvodnje.

Jestive gljive po svojem načinu prehrane mogu biti saprofiti, simbionti i paraziti, a za rast im je uvijek potrebna podloga koja ima kvalitetan hranjivi sastav. U takvu podlogu luče probavne enzime te putem hifa crpe potrebne hranjive tvari. Hranjive podloge pri vještačkom uzgoju se formiraju na različite načine, a najčešće su drveni opiljci, drvene oblice, slama, kukuruznih klipova i drugi materijali koji u sebi sadrže hranjive materijale. Stoga je micelij gljiva (u vegetativnoj fazi) vrlo bitan za ekosustav budući da može razgraditi supstrat na kojem raste te na taj način koristi otpad nastao u poljoprivrednoj proizvodnji. Samonikle gljive koje rastu u šumi su gotovo najvažniji dio ekosistema jer razgrađuju proizvode vegetacije drveća. Plodovi gljiva su vrlo cijenjeni ne samo zbog okusa i teksture već i kao izvor vrijednih kemijskih spojeva i nutraceutika (Manzi i sur., 1999; Manzi i sur., 2004).

Tablica 1. Sastav najčešće kultiviranih gljiva
(Prilagođeno prema Chang & Miles, 2004)

Sastav suhe tvari Vrsta gljive	Vlažnost (% suhe tvari)	Ukupni proteini (% suhe tvari)	Ukupne masti (% suhe tvari)	Ukupni ugljikohidrati (% suhe tvari)	Vlakna (% suhe tvari)	Energetska vrijednost (Kcal/100g suhe tvari)
<i>Agaricus bisporus</i>	78,3-90,5	23,9-34,8	1,7-8,0	51,3-62,5	8,0-10,4	328-368
<i>Agaricus campestris</i>	89,7	33,2	1,9	56,9	8,1	354
<i>Boletus edulis</i>	87,3	29,7	3,1	59,7	8,0	362
<i>Flammulina velutipes</i>	89,2	17,6	1,9	73,1	3,7	378
<i>Lentinula edodes</i>	90,0-91,8	13,4-17,5	4,9-8,0	67,5-78,0	7,3-8,0	387-392
<i>Pleurotus ostreatus</i>	73,7-90,8	10,5-30,4	1,6-2,2	57,6-81,8	7,5-8,7	345-367

Razvojem nutricionistike postajemo sve više svjesni kako pravilna prehrana utječe na brojne funkcije ljudskog tijela i sudjeluje u održavanju dobrog zdravlja, te smanjuje rizike od brojnih bolesti. Moderna farmakološka istraživanja potvrđuju tradicionalna znanja vezana uz zdravstvene učinke gljiva, koje imaju protugljivična, antibakterijska, antioksidativna i antivirusna svojstva uz dodatak da su i funkcionalna hrana. Brojne studije pokazuju vrlo kvalitetan učinak u borbi protiv različitih kancerogenih bolesti, smanjuju kolesterol, povoljno djeluju na stres i nesanicu, učinkovite su u umanjenju astme i alergija te dijabetesa (Bahl, 1983). Bogate su proteinima i trebale bi biti sastavni dio vegetarijanske prehrane jer osiguravaju taj nužni udjel proteina koji vegetarijanska prehrana ne omogućava. Kao funkcionalna hrana u obliku tableta koriste se kao dodatak hranjivim tvarima kako bi se povećao imunitet. Zbog niske razine škroba i niskog kolesterola, pogodne su za dijabetičare i srčane bolesnike. Trećinu željeza u gljivama ljudsko tijelo može apsorbirati, a njihove se polisaharidne molekule koriste kao lijek protiv raka. Korištene su uspješno čak i u borbi protiv HIV-a (Nanba, 1993; King, 1993).

Kemijska svojstva gljiva

Kemijski sastav i kvaliteta gljiva ovise o nizu čimbenika poput načina uzgoja, supstrata korištenog za uzgoj, faze razvoja te uvjeta prije i nakon berbe. Varijacije kemijskog sastava ogledaju se i u različitim vrijednostima u pojedinim dijelovima gljiva, a itekako su prisutne i unutar iste vrste. (Stefanović 2016).

Ugljikohidrati čine 50 do 65% masenoga udjela suhe tvari plodnog tijela dok su slobodni šećeri sadržani u količini od oko 11%. Glavnina ugljikohidrata je gljivični šećeri manitol dok se u manjim količinama pojavljuju rafinoza, saharoza, glukoza, fruktoza i ksiloza (Singh i Singh, 2002) (Florczak i sur. 2004)

Proteini su vrlo važni sastojci gljiva koji mu uz ostale hranjive sastojke daju veliku nutritivnu vrijednost. Proteinski udjel u samoniklim i uzgojenim gljivama ovisi o sastavu hranjive podloge, veličini klobuka, vremenu berbe i vrsti gljiva (Bano i Rajarathnam, 1982).

U suhoj tvari gljive obično sadrže 19 do 35% proteina u odnosu na 7.3% u riži, 12.7% u pšenici, 38.1% u soji i 9.4% u kukuruzu. Gljive su korisne za vegetarijance jer sadrže neke esencijalne aminokiseline koje se mogu naći u životinjskim proteinima koje uvijek dolaze u kombinaciji sa zasićenim mastima. Probavljivost proteina gljiva gotovo je identična biljnim proteinima (90%), dok probavljivost životinjskih proteina iznosi 99% (Bano i Rajarathnam, 1988). Gljive sadrže sve esencijalne aminokiseline potrebne odrasloj osobi. Učinkovitost pretvorbe proteina jestivih gljiva po jedinici površine i jedinici vremena daleko je veća u odnosu na životinjske izvore proteina. Gljive u načelu imaju viši proteinski sadržaj od većine povrća (Bano i Rajarathnam, 1988) i većine samoniklih biljaka (Kallman, 1991).

Gljive u svojoj strukturi sadrži vrlo nisku razinu nezasićenih masti što još više pojačava njihovu nutritivnu vrijednost. Lipidi gljiva zastupljeni su pretežno u vidu slobodnih masnih kiselina, od kojih dominiraju linolenska i oleinska kiselina, dok je treća po zastupljenosti palmitinska kiselina. Sadržaj masnih kiselina u gljivama je znatno viši nego kod životinja.

Važnu ulogu u biokemijskim procesima gljiva imaju vitamini, naročito su značajni vitamini „B“ kompleksa: tiamin (B1), riboflavin (B2), biotin (H), pirodoksinsin (B6), cianokobalamin (B12), ali je njihova količina znatno manja (Kalač 2015).

Matila i suradnici su 200. godine ustanovili da uzgojene gljive sadrže značajne količine vitamina B, dok samonikle sadržavaju veće količine vitamina D2.

Mineralne tvari čine od 45% do 75 % težinskih udjela pepela. Uz najzastupljeniji Kalij K koji tvori 45% mase prisutni su P, Ca, Na, Mg dok u mnogo manjim količinama dolaze Cu, Zn, Fe, Mo i Cd. (Li i Chang, 1982).

Tablica 1. Srednje vrijednosti kemijskog sastava najčešće uzgajanih jestivih gljiva (Manzi i sur., 1999, 2004).

Aktivna tvar	Jestivi dio g/100g
Pepeo	0,5-2,0
Vlaga	67,2-91,5
Ugljikohidrati	5,9-21,6
Proteini	5,3-5,4
Masti	0,6-1,5

Glavni elementi koji sudjeluju u strukturi gljiva su K, P, Na, Ca, Mg, a elementi kao što su Cu, Zn, Fe, Mo, Cd oblikuju manje sastavne dijelove (Bano i Rajarathanum, 1982; Chang, 1982). K, P, Na i Mg tvore oko 56 do 70% ukupnog sadržaja pepela gljiva (Li i Chang, 1982), dok sam kalij tvori 45% ukupnog pepela.

Ustanovljeno je da gljive skupljaju teške metale kao što su kadmij, olovo, arsen, bakar, nikal,

srebro, krom i živa. Udio minerala ovisi o vrsti, starosti i promjeru plodnog tijela te o vrsti hranjive podloge, odnosno supstrata. Sadržaj minerala kod samoniklih jestivih gljiva viši je od onoga kod uzgajanih gljiva (Mattila i sur., 2001).

Gljive kao hrana

Po svom sastavu gljive spadaju u vrlo vrijedne namirnice. Organizmu daju veliku količinu različitih prehrambenih komponenti i treba ih uvrstiti u svakodnevnu prehranu iako kvantitativno ne daju velike količine dijetetski i nutritivno vrijednih tvari. Dobar su izvor cijeloga niza mikroelemenata prvenstveno a kalija, fosfor, a sadrže nešto željeza i drugih mikroelemenata. Nedostatak gljiva je svakako njihova apsorpcija teških metala najčešće kadmij i olovo, međutim budući da ih konzumiramo u zaista malim količinama nema veće opasnosti od nekog sistemskog trovanja.

Gljive sadrže vitamin B, nešto vitamina D, a provitamin vitamina A (beta-karoten) nalazi se u žutim i narančastim gljivama (npr. lisičica - *Cantharellus cibarius* i blagva - *Amanita caesarea*). Oko 90% mase gljiva čini voda, a pojedine vrste sadrže čak i do 5% bjelančevina koje su biološki vrjednije od ostalih bjelančevina biljnog podrijetla. Od ugljikohidrata, gljive u svom sastavu imaju složene ugljikohidrate u količini od oko 4%. Pojedine gljive posjeduju vrlo specifične vrste lipida,

ali količina lipida ili masi uglavnom nikada ne prelazi 0,5%. Pojedini autori ističu da se u gljivama mogu naći i male količine vitamina E.

Nekoliko se vrsta gljiva mogu nabaviti tijekom cijele godine, a to su u prvom redu:

Šampinjoni (*Agaricus bisporus*) – najčešća i najčešće konzumirana gljiva koja se lako uzgaja i daje dobre prinose. Gljive iz porodice *Agaricus* mogu se pronaći i samonikle na našim livadama i njivama. Meso šampinjona je prekrasne svijetlosmeđe boje, a potrebno je pažljivo oprati klobuk prije pripreme kako bi se sačuvala aromatična kožica, bez suvišnog guljenja. Šampinjoni se mogu pripremati sami ili kao dodatak drugim jelima, često se konzerviraju, ali su vrlo ukusni i sasvim svježi narezani na fine tanke listiće, uz dodatak limuna i maslinovog ulja visoke kakvoće. Svježi šampinjoni sadrže vitamine skupine B, D, E, kao i neke minerale, kao što su: kalij, kalcij, cink, selen, bakar i mangan, željezo, fosfor. Svježe gljive sadrže cijeli niz esencijalnih i neesencijalnih aminokiselina koje čine kvalitetne i lako probavljive proteine. Kvalitetna su alternativa bjelančevinama mesa koje su neophodne za izgradnju tjelesnih stanica. Posebno uzgojeni šampinjoni ekološki su sigurni, njihovi kontakti s onečišćenjem okoliša su minimalni. Svježi šampinjoni korisni su za normalizaciju aktivnosti kardiovaskularnog sustava, snižavanje razine kolesterola u krvi, za uklanjanje soli teških metala. Šampinjoni sadrže antioksidativne tvari koje povoljno utječu na razinu slobodnih radikala u ljudskom organizmu. (Chang & Miles, 2004)

Slika 2. Bukovača iz prirode (Foto TL)

Bukovača pripada u Basidimycetes, porodicu Agaricaceae, rod *Pleurotus*, vrsta *Pleurotus ostreatus*. Bukovače (*Pleurotus ostreatus*) - u jestive i ukusne gljive koje u prirodi rastu na stablima i starim panjevima. U uzgoju se gljiva proizvodi na supstratima bogatim celulozom, pa uz optimalne uvjete vrlo brzo raste i mnogo brže daje plodna tijela nego u prirodi. Vrlo lako kultiviraju na drvenim oblicama, slami. Plodno tijelo formira niz u kojemu se gljive preklapaju. Boja varira od boje slonovače do sive. Bukovače imaju krasan blagi orašasti aromatični miris i predstavljaju iznimnu nutricionističku vrijednost.

Hranjiva vrijednosti bukovača je bliža mesu nego povrću. Dobar je izvor hranjivih tvari, udio proteina je 20-30%, sadrži esencijalne aminokiseline te hitin koji je izvor vlakana. Udio vode je 70-95% ovisno o uvjetima prilikom uzgoja, izboru supstrata te vremenu berbe. Izvor je mikro i makro elemenata prvenstveno P i Fe te vitamina (tiamin, riboflavin, askorbinska kiselina i niacin). Udio ugljikohidrata i kalcija u bukovači je nizak. Zbog velikog broja proteina niske kalorične vrijednosti bukovača je vrlo kvalitetna hrana. Zbog lakoće pripreme konzumira se na različite načine u svježem ili prerađenom obliku (Križevac, 1997).

Shiitake - Mirisna aniska (*Lentinula edodes*)

Gljiva japanskoga porijekla koja se odomaćila kod europskih uzgajivača gljiva. Vrlo često je nalazimo na policama dućana gdje postiže visoke cijene zbog specifičnoga načina uzgoja. Profesionalno se uzgaja na oblicama bjelogoričnog drveća ili na supstratu baziranom na piljevini bjelogoričnog drveća s raznim dodacima. Mnogi autori su istraživali Shiitake u pokusima na životinjama kao mogući antitumorski lijekovi. Tijekom tih studija otkriven je u tim gljivama polisaharid lentinan, ili (1-3) β -D-glukan, aktivna komponenta koja je poznata po svom protutumorskom djelovanju. Shiitake je bogat sa nekoliko antioksidanta (selen, mokraćna kiselina, vitamin A, E, C), kao i vitaminom D (Regula, Siwulski 2007) Suhi ekstrakti shiitake-gljiva isto su se intenzivno istraživali kao poticatelji našeg imunološkog odgovora, kao lijekovi protiv virusnih infekcija, medikamenti u borbi protiv alergijskih reakcija, a postoje pozitivni nalazi da mogu suzbiti i umanjiti posljedice reumatoidnog artritisa u osoba sklonih nastanku te bolesti. Lentionin, ključna mirisno-okusna komponenta shiitake-gljiva, sprečava sljepljivanje trombocita i predstavlja obećavajuću molekulu za razvoj lijekova u tretmanu tromboze. Ljudi koji su na veganskoj prehrani, u shiitake-gljivama ili njihovim sušenim ekstraktima nalaze toliko potreban vitamin D2 (kojeg uglavnom nema u ostalim namirnicama koje koriste predstavnici veganske prehrane). (Regula, Siwulski 2007)

Slika 3. *Tuber macrosporum* (Foto TL)

Tartufi – (*Tuber* spp) su podzemne simbiotske gljive koje tvore mutualističku simbiozu na korijenju viših biljaka (mikoriza). U rodu postoji preko 100 gljiva a najvažnije su: bijeli tartuf (*Tuber magnatum* Pico, tamnosporni tartuf (*Tuber melanosporum* Vittad.) i ljetni tartuf (*Tuber aestivum* Vittad.) Za razvoj većine gljiva kao i tartufa potrebni su određeni stanišni uvjeti. Najvažniji ekološki čimbenici koji su bitni za razvoj tartufa su: klima, struktura i sastav tla, nadmorska visina, geografska širina, ekspozicija, temperatura i vlaga tla. Tartufi su rasprostranjeni od razine mora do 600 m n.v. između 40° i 50° sjeverne geografske širine u umjereno-toploj klimi pa ih tako nalazimo diljem Bosne i Hercegovine. (Lukić i sur. 2013) Kultura prikupljanja i konzumiranja tartufa u BiH nije razvijena, ali u zadnje vrijeme zahvaljujući citizen science ili građanima znanstvenicima ovaj interes raste.

Tartufe predstavljaju pravo bogatstvo jer postižu iznimno visoku cijenu zbog svojih posebnih aromatičnih svojstava. Priređuju se i kao zasebno jelo, ali se najčešće dodaju na gotova jela (tjestenine, jaja, meso). Prisutni već i u minimalnim količinama svakom jelu daju posebnu specifičnu aromu, pa se iz tog razloga smatraju u pravom smislu riječi delikatesa. Pripisuju im se afrodizijačka svojstva.

LITERATURA

1. Bahl N. (1983) Medicinal Value of Edible Fungi. U: Proceeding of the International Conference on Science and Cultivation Technology of Edible Fungi. Indian Mushroom Science II. str. 203 – 209.
2. Bano Z., Rajarathanam S. (1982) Pleurotus Mushrooms as a Nutritious Food. U: Tropical Mushrooms – Biological Nature and Cultivation Methods, (Chang S.T., Quimio T.H., ur.). The Chinese University Press. str. 363 – 382
3. Bano Z., Rajarathanam S. (1988) Pleurotus mushroom part II. Chemical composition nutritional value, post-harvest physiology, preservation and role as human food. Critical Reviews in Food Science and Nutrition 27: 87 – 158
4. Bosna i Hercegovine Zemlja raznolikosti (2008)Federalno ministarstvo okoliša i turizma, Sarajevo
5. Chang, S-T, Miles P. G. (2004): Mushrooms – Cultivation, Nutritional Value, Medicinal Effect, and Environmental Impact - 2nd ed., CRC Press, str. 27 – 36.
6. Chang, S.T. (2008). Overview of mushroom cultivation and utilization as functional foods. In: Mushrooms as Functional Foods (ed. P.C.K. Cheung), pp. 1–33. Hoboken, NJ: Wiley.
7. Crvenka, M., Lukić, T. (2013) Otrovi biljaka i gljiva, Posavska Hravtska, Slavonski Brod
8. Florczak J, Karminska A, Widzisz A. (2004) Comparison of the chemical contents of the selected wild growing mushrooms. Bromatologia i Chemia Toksykologiczna 37: 365 – 371.
9. Gajić, S., (2017) Određivanje mineralnog sastava gljiva Lactarius , master rad, Niš
10. Hall, R.I., Yun,W., Amicucci, A. (2003) Cultivation of edible ectomycorrhizal mushrooms, Trends in Biotechnology 21(10):433-8
11. HAWKSWORTH, D. L. i M. T. KALIN-ARROYO (1995). Magnitude and distribution of bio diversity. – U: Heywood, V. H. i R. T. Watson (ur.), Global Biodiversity Assessment. UNEP, Cambridge – New York – Melbourne. pp. 107–191.
12. Hawksworth DL (2004) Fungal diversity and its implications for genetic resource collections. Stud Mycol 50:9–18

13. Jeličić, I., Lisak, K. (2012) Funkcionalna svojstva polisaharida iz gljiva Functional Properties of Mushroom Dietary Fibres Hrvatski časopis za prehrambenu tehnologiju, biotehnologiju i nutricionizam 7 (1-2), 78-84
14. Kalač P.(2013.), A review of chemical composition and nutritional value of wild-growing and cultivated mushrooms, Journal of the Science of Food and Agriculture, 2013.
15. Kallman S. (1991) Nutritive value of Swedish wild plants. Svensk Botanisk Tidskrift 85: 397 – 406.
16. KENDRICK, B. (2000). The Fifth Kingdom. Third Edition. – Mycologue Publications, Sidney, Canada
17. King T.A. (1993) Mushrooms, the ultimate health food but little research in U.S. to prove it. Mushroom News 41: 29 – 46
18. Križevac Ž: Uzgoj gljive bukovače. Vlastita naklada, Osijek, 1997.
19. Li G.S.F., Chang S.T. (1982) Nutritive Value of Volvariella volvacea, U: Tropical Mushrooms – Biological Nature and Cultivation Methods, (Chang S. T., Quimio T.H., ur.), The Chinese University Press. str. 199 – 219.
20. Lukić, T., et al. “Evidence of Diversity-First Finding of Summer Truffle in BiH” Fondeko World of Sarajevo 2013, No. 37, XVII
21. Lukić, T. (2012) Toksikologija gljiva, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod
22. Maheshwari, R. (2016). Fungi: Experimental Methods In Biology, Second Edition. Mycology. CRC Press. str. 3. ISBN 978-1-4398-3904-1.
23. Manzi P., Gambelli L., Marconi S., Vivanti V., Pizzaferrato L. (1999) Nutrients in edible mushrooms: an interspecies comparative study. Food Chemistry, 65 (4), 477-482.
24. Manzi P., Marconi S., Aguzzi A., Pizzoferrato P. (2004) Commercial mushrooms: nutritional quality and effect of cooking. Food Chemistry, 84, 201–206.
25. Mattila P.K., Konko M., Eurola J., Pihlava J., Astola L., Vahteristo V., Hietaniemi J., Kumpulainen N., Valtonen V., Piironen V. (2000) Contents of vitamins, mineral elements and some phenolic compounds in the cultivated mushrooms. Journal of Agricultural and Food Chemistry 49: 2343 – 2348
26. Nanba H. (1993) Maitake mushroom the king mushroom. Mushroom News 41:22 – 25

27. Reguła, J., Siwulski, M. (2007) Dried shiitake (*Lentinula edodes*) and oyster (*Pleurotus ostreatus*) mushrooms as a good source of nutrient. *Acta Sci. Pol. Technol. Aliment.* 6.4 (2007): 135-142.
28. Singh N.B., Singh P. (2002) Biochemical Composition of *Agaricus bisporus*. *The Journal of the Indian Botanical Society* 81: 235 – 237.
29. Stefanović M. V. (2016) Odredjivanje sadržaja makroelemenata i mikroelemenata u uzorcima pečurke *Macrolepiota procera* u zemljišnim supstratima iz rasinskog okruga, Univerzitet u Beogradu, Hemijski fakultet, Beograd
30. Uscuplic, M. (2004): Svijet gljiva – Kingdom of fungi, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, str. 7 – 14.

HISTORICAL USE AND NUTRITIONAL VALUE OF MUSHROOMS

Abstract: *Mushrooms are a special part of the living world in their way of life, reproduction and diet, and are a very specific group of living beings. They belong to an under-explored part of the living world. Through the development of civilizations they have played an important role in human life. In the immediate vicinity of Paleolithic and Neolithic man, food was very readily available. They also carried risks because a small proportion of the fungus secreted secondary metabolites that could be toxic. In this review article, we investigated the historical traces of mushroom use, and based on the literature, we looked at the chemical composition and metabolism of fungi. We established the nutrients contained in mushrooms and found the ecological dependence of mushrooms on the environment directly related to primary and secondary metabolisms. We found a difference in nutritional value in relation to species, but also the differentiation of different composition of nutrients within the species and within the structure of the fungus. The most important types of mushrooms that are consumed in our area are: mushrooms (*Agaricus bisporus*), oyster mushrooms (*Pleurotus ostreatus*), porcini mushrooms (*Boletus spp*), chanterelles (*Cantharellus cibarius*) and truffles (*Tuber spp*).*

Key words: *mushrooms, nutrition, food, nutritional values, bioactive ingredients*

RUKOVOĐENJE U SUSTAVU ZAŠTITE I SPAŠAVANJA BOSNE I HERCEGOVINE

dr. sc. Amir Hrustić¹

mr. sc. Antun Novoselović²

Sažetak: *Ovim se radom želi pojasniti i demistificirati funkcija rukovođenja (i upravljanja) u sustavu zaštite i spašavanja u Bosni i Hercegovini. Važno je napomenuti da je sustav(i) zaštite i spašavanja entitetskim zakonima uspostavljen na razini entiteta, i također, u Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine i da oni, kao takvi, delegiraju dio svojih nadležnosti na državnu razinu koja ima, tek koordinacijsku ulogu i moć.*

Posljedica je to ratnih zbivanja na teritoriju Bosne i Hercegovine (1992.-1995. godine), i administrativno-upravnih rješenja proisteklih iz Mirovnog sporazuma iz Daytonu i Pariza.

Tako su nastali aranžmani koji su organizirali zaštitu civila ustanovljeni na entitetskoj razini, uglavnom u ministarstvima za obranu, a potom i samostalno, dok je državna razina bila bez nadležnosti u ovoj oblasti.

Naknadno, uspostavljanjem državnih organa vlasti i razvijanjem diplomatskih odnosa, državnoj razini je ustupljena uloga koordinatora između „izgrađenih“ entitetskih sustava zaštite i spašavanja i vanjskih faktora u oblasti Civilne zaštite, zaštite i spašavanja, zaštite okoliša, izgradnje struktura i kapaciteta za zaštitu i spašavanje ljudi i materijalnih dobara od svih utjecaja iz prirode, antropološki izazvanih i tehničko-tehnoloških nesreća.

1 Dr.sc. Amir Hrustić, Univerzitet modernih znanosti – CKM, Mostar

2 Mr.sc. Antun Novoselović, Doktorand Fakulteta prava i sigurnosnih studija – CKM, Mostar

Stanje (ne)izgrađenosti sustava zaštite i spašavanja na državnoj razini imao je, i ima, nesagledive konzekvence upravo na stanje zdravlja i status zaštite života ljudi, životinja i bilja u svim uvjetima nastanka prirodne nepogode ili druge nesreće.

Ključne riječi: *sustav zaštite i spašavanja, civilna zaštita, prirodne nepogode i druge nesreće, izvanredna situacija, Dayton-ski mirovni sporazum*

UVOD

Bosna i Hercegovina, država nastala izdvajanjem iz bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Svoju samostalnost bilježi od 06.04.1992.godine, nakon priznanja članica EEZ i još nekih zemalja a puno međunarodno priznanje ostvaruje službenim primanjem u Organizaciju UN-a, (Rezolucija broj: 755 od 22. svibnja 1992. godine).

Kao novonastala država imala je svoj turoban hod kroz ratno vrijeme 1992.-1995.godine, i s brojnim podjelama političkim, administrativno-upravnim, teritorijalnim i sl. ..., svu svoju složenost reflektira i u ovoj društveno-složenoj i odgovornoj oblasti, **oblasti zaštite i spašavanja** ljudi i materijalnih dobara od prirodnih nepogoda i drugih nesreća i u izvanrednim situacijama.

Pojam „zaštita i spašavanje“, poznat je iz predratne strukture pod nazivom „općenarodna obrana i društvena samozaštita“ i u postratnom razdoblju prihvaćen je u Bosni i Hercegovini i analogijom je preveden u „sustav zaštite i spašavanja“.

Ipak, pojam **sustav zaštite i spašavanja** je prihvaćen u institucijama na državnoj razini u formi „*mehanizma koordinacije*“, koji je uspostavljen s ciljem koordinacije rada postojećih entitetskih uprava Civilne zaštite i Odjela za javnu sigurnost Brčko distrikta BiH, unutar zemlje i prema međunarodnim strukturama kao i izgradnje vrlo kompleksnog i sveobuhvatnog sustava zaštite i spašavanja, koji će biti kompatibilan Mehanizmu EU za CZ.

Oblast zaštite i spašavanja je zasebna djelatnost kojoj je svrha organizirati i provoditi zaštitu i spašavanje života i zdravlja ljudi, imovine i svih drugih materijalnih dobara od djelovanja raznih prirodnih nepogoda i drugih nesreća.

Ta zaštita je aktualna i u miru i u ratu, jer prirodne nepogode i druge nesreće djeluju stalno i na području cijele Federacije Bosne i Hercegovine, odnosno izvanredne situacije na području Republike Srpske. Svojim djelovanjem prirodne nepogode i druge nesreće u našoj zemlji svake godine prouzroče goleme materijalne štete, a česte su i posljedice po život i zdravlje ljudi.

U širem smislu, onom međunarodnom, Bosna i Hercegovina je izložena djelovanjima prirodnih sila u manjoj ili većoj mjeri od svojih susjeda, zemalja EU, i šire. Prirodne nepogode, koje se različito pojmovno nazivaju (*elementarne nepogode, akcidenti i incidenti, a ponegdje i pogrešno nazivane „katastrofama“*), te druge nesreće koje mogu svojim djelovanjem izazvati opasnosti po ljudske živote, zatim izazvati nesagledive posljedice na prirodni okoliš i materijalna dobra, nemaju adekvatnu branu koja bi ih spriječila da svojim destruktivnim i razornim djelovanjem zahvate područje lokalne zajednice, državnog teritorija, regije i sl., ugroze ili unište brojna ljudska staništa sa svom infrastrukturom...

Jedina ispravna brana je preventivno djelovanje, sagledavanje i upoznavanje čudi i snage tih prirodnih pojava i prigodno obučavanje i osposobljavanje svih struktura jednoga društva, državne zajednice, regije itd.

Naravno, nema apsolutne zaštite, apsolutne sigurnosti. Međutim, moraju se poduzeti svi naponi i koraci da se predvide moguće opasnosti-prijetnje, rizici njihovoga nastajanja kao i moguće posljedice njihovoga djelovanja.

Stoga je ne samo ustavna, već je i međunarodna obveza suvremene i demokratske zemlje (*a Bosna i Hercegovina to jeste*), preuzimanje obveze-odgovornosti za stvaranje i izgradnju takvih sigurnosnih, ekonomskih i socijalnih uvjeta u kojima će se i domaći stanovnici i stranci, koji u bilo kojemu svojstvu borave na teritoriju Bosne i Hercegovine, osjećati sigurno i da će njihova imovina biti zaštićena.

Tako je i Bosna i Hercegovina, unatoč nezgrapnom ustroju (po Daytonu), prinuđena izgraditi svoje kapacitete i resurse za zaštitu od svih svrsta opasnosti i spašavanje svojih bogatstava, prvenstveno, ljudi...

Zbog Dayton-ske strukture, po kojoj je administrativno-politički „podijeljena“, država Bosna i Hercegovina ne uspostavlja „državni“ sustav zaštite i spašavanja, već okvirno uređuje zaštitu i spašavanje. Zato razvija „koordinaciju“³ utvrđenu člankom 16., kojom integrira *entitetske sustave zaštite i spašavanja* i *sustav zaštite i spašavanja* Brčko distrikta BiH. Taj mehanizam djeluje na dvije razine: strateškoj i operativnoj, s ciljem stvaranja prethodnih preventivnih uvjeta za sigurno življenje, te pravodobno interveniranje kako u izvanrednim situacijama tako i u uvjetima nastanka prirodne i druge nesreće, i potom u zbrinjavanju potrebitih vlastitim snagama i uz međunarodnu pomoć.

Zbog takvih posljedica društvo je prinuđeno organizirati se radi poduzimanja niza mjera i aktivnosti za zaštitu od tih nepogoda i drugih nesreća i izvanrednih prilika. U tom se cilju moraju poduzimati razne organizacijske, materijalne i druge aktivnosti koje imaju trajni značaj, i u tom smislu je uloga koordinacije⁴ od iznimne važnosti.

3 Članak 1. (2) Okvirnog zakona o zaštiti i spašavanju...“Službeni glasnik BiH“, broj 50/08.

4 Vidi Okvirni zakon, uloga koordinacijskog tijela, članak 16.

Poduzimanjem tih mjera i aktivnosti utječe se na sprječavanje nastajanja prirodnih nepogoda i drugih nesreća ili na ublažavanje (umanjenje) posljedica, zatim na spašavanje ljudi i materijalnih dobara u vrijeme pojave i djelovanja prirodne nepogode ili druge nesreće i, na kraju, na uspješno otklanjanje nastalih posljedica i saniranje stanja na području pogođenom prirodnom nepogodom ili drugom nesrećom.

U tom smislu planiranje za moguće nastajanje „prirodne i druge nesreće“ ili „izvanrednih situacija“, postaje i državna odgovornost, odnosno u nadležnosti državnih institucija pri čemu: jedinice lokalne samouprave (općinske i gradske), kantonalne i regionalne, te entitetske uprave, i na koncu državna razina, u okviru svojih prava i obveza utvrđenih zakonima: uređuju, planiraju, organiziraju i *pripremaju*, obučavaju, financiraju, te u konačnici uspostavljaju sustav zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara, ujedinjen kroz „*mehanizam koordinacije*“.

1. POVIJESNA NUŽNOST I RAZLIČITE ETAPE USTROJA I RAZVOJA CIVILNE ZAŠTITE I ZAŠTITE I SPAŠAVANJA – MJESTO I ULOGA

Međunarodna organizacija civilne (obrane) zaštite – (International Civil Defense Organization – ICDO), smatra se sljedbenikom Međunarodnog udruženja ženevskih centara iz 1931.godine. Udruženje se, inače, borilo za osiguravanje prostora (objekata) za evakuaciju i sklanjanje civilnog stanovništva izvan zona oružanih sukoba.

Udruženje je 1958.godine preimenovano u Međunarodnu organizaciju civilne zaštite (obrane), koja je imala neku vrstu koordinatora nacionalnih sustava civilne zaštite zemalja potpisnica...., istraživanje problematike vezane za zaštitu i spašavanje te koordiniranje u pružanju međunarodne pomoći pri velikim ratnim razaranjima, posljedicama djelovanja prirodnih nepogoda i sl.

Sjedište ove organizacije je u Ženevi, a od 01.03.1972.godine kada su osnivači održali skupštinu, ova organizacija ICDO ima status i položaj međuvladine organizacije čija načela djelovanja su postale obveza za sve države potpisnice-članice,⁵ a poglavito: Njezin se rad odvija kroz aktivnosti zaštite i pružanja pomoći nacionalnim sustavima civilne zaštite, tako što:

- a) objedinjava sve snage i sredstva nacionalnih struktura civilne zaštite za eventualne intervencije zaštite i pružanja pomoći drugim državama, i
- b) razvija i usmjerava princip solidarnosti među državama.

Vidi zakon o državnim organima i institucijama

5 Bosanskohercegovačko društvo nije upoznato sa sadržajem međunarodnih konvencija kojima se reguliraju položaji civilne zaštite u međunarodnoj zajednici. Poslovi i zadaće civilne zaštite ugrađeni su u brojne međunarodne konvencije, deklaracije i druge međunarodne akte i propise koje je Bosna i Hercegovina preuzela i ratificirala.

Bosna i Hercegovina je primljena u punopravno članstvo Međunarodne organizacije civilne zaštite (ICDO) na konferenciji održanoj 05.04.1994.godine u Ammanu, Kraljevina Jordan, nakon što je ispunila odgovarajuće uvjete.

CIVILNA ZAŠTITA: kao humana društvena oblast koja je u svojim temeljnim odredbama (po Međunarodnim humanitarnim propisima⁶: oslobođena političkog ili vojnog utjecaja, takva bi trebala biti i u našim uvjetima, međutim nije.

Radi poticanja i uozbiljenja političke, akademske i opće javnosti, donosimo prijepis Protokola I, uz Ženevske konvencije iz 1949.godine, u dijelu koji determinira civilnu zaštitu, kako bismo onemogućili bilo kakve lokalne improvizacije u razumijevanju i tretiranju ove društveno (i međunarodno) značajne oblasti zaštite života i zdravlja ljudi i zaštite i spašavanja njihove imovine.

DOPUNSKI PROTOKOL⁷

UZ ŽENEVSKE KONVENCIJE OD 12. AUGUSTA 1949. GODINE O ZAŠTITI ŽRTAVA MEĐUNARODNIH ORUŽANIH SUKOBA (Protokol I)

Glava VI - CIVILNA ZAŠTITA

Članak 61.

Definicija i polje primjene

U smislu ovog protokola:

1. Pod izrazom "civilna zaštita" razumijeva se vršenje nekih ili svih niže navedenih humanitarnih aktivnosti da bi se civilno stanovništvo zaštitilo od opasnosti od neprijateljstava ili nesreća i da mu se pomogne da savlada njihovo neposredno djelovanje, te da se osiguraju uvjeti potrebni za njegov opstanak. Ti zadaci su:

- a. služba uzbune;
- b. evakuacija;
- c. stavljanje na raspolaganje i organiziranje skloništa;
- d. primjena mjera zamračenja;
- e. spasavanje;
- f. sanitetska služba, uključujući prvu pomoć i vjersku pomoć;
- g. borba protiv požara;
- h. otkrivanje i označavanje opasnih zona;

⁶ Ženevske konvencije iz 1949.godine i Protokol-I, od lipnja 1977.godine)

⁷ Međunarodne konvencije o ratnom pravu i o sigurnosti, Stručna biblioteka, Zagreb, 1979.godine

- i. dekontaminacija i druge slične mjere zaštite;*
 - j. pružanje hitnog smještaja i snabdijevanja;*
 - k. hitna pomoć u uspostavljanju i održavanju reda u postradalim zonama;*
 - l. hitno uspostavljanje neophodnih službi od javnog interesa;*
 - m. hitno sahranjivanje;*
 - n. pomoć u očuvanju dobara bitnih za opstanak;*
 - o. dopunske aktivnosti potrebne za obavljanje bilo kojih navedenih zadataka, uključujući, ali ne ograničavajući se na planiranje i organizaciju.*
2. Pod izrazom “organizacije civilne zaštite” razumijevaju se one ustanove i druge jedinice koje je nadležni organ strane u sukobu organizirao ili ovlastio da obavljaju bilo koji od zadataka navedenih u podtočki 1. i koje su isključivo namijenjene i koriste se za te zadatke;
 3. Pod izrazom “osoblje” organizacija civilne zaštite razumijevaju se osobe koje je strana u sukobu odredila isključivo za obavljanje zadataka navedenih u podtočki 1. uključujući i osoblje koje je nadležni organ te strane odredio isključivo za upravljanje tim organizacijama;
 4. Pod izrazom “materijal” organizacija civilne zaštite razumijevaju se oprema, i opskrba i sredstva transporta koje ove organizacije koriste za obavljanje zadataka navedenih u podtočki 1.

Navedene konvencije i dopunske protokole Bosna i Hercegovina je ratificirala, i to Uredbom sa zakonskom snagom o ratifikaciji međunarodnih konvencija iz oblasti ratnog prava i pravosuđa.⁸

Tu uredbu potvrdila je Skupština RBiH 1994.godine čime je uredba postala zakonom.⁹

Prema tomu, te konvencije i protokoli vrijede za Bosnu i Hercegovinu i njezine entitete, i moraju se poštivati i po njima postupati, ako dođe do situacija reguliranih tim konvencijama i protokolima.

⁸ “Službeni list R BiH”, br. 16/92 i 13/94.,

⁹ “Službeni list R BiH”, broj 13/94.,

Srijeda, 20. maja 1992. Sarajevo

SL. LIST 4/92

53/92

Na osnovu Amandmana LI tacka 5. stav 3. na Ustav Republike Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine na prijedlog Vlade Republike Bosne i Hercegovine donosi

UREDBU

*Službeni list
R. BiH*

SA ZAKONSKOM SNAGOM O OBRANI

br. 4/92

I - OSNOVNE ODREDBE

Član 1.

Ovom uredbom uređuje se: sistem i organizacija obrane Republike Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: Republika), prava i dužnosti Republike, općina i njihovih organa, kao i prava i dužnosti poduzeca i drugih pravnih lica u oblasti obrane; vojna obrana; civilna obrana; inspeksijski nadzor; financiranje obrane, kao i druga pitanja od značaja za obranu Republike. Pripreme za obranu u Republici u skladu sa ovom uredbom organiziraju se, planiraju i sprovode radi obrane slobode građana, suverenosti, nezavisnosti, teritorijalne cjelovitosti i nedjeljivosti Republike, kao i radi osiguranja funkcioniranja demokratskih odnosa i državne vlasti, te zaštite ljudi i materijalnih dobara od posljedica rata, elementarnih nepogoda i drugih nesreća.

V - DJELOKRUG I ORGANIZIRANJE CIVILNE OBRANE

1. Zajednicke odredbe

Član 70.

Civilna obrana je najširi oblik organiziranja, pripremanja i osposobljavanja građana, organa, poduzeca i drugih pravnih lica za učešće u vanoružanom otporu i za zaštitu i spasavanje ljudi i materijalnih dobara od posljedica ratnih dejstava, elementarnih nepogoda i drugih nesreća.

Član 71.

U okviru civilne obrane organiziraju se i razvijaju sljedeći elementi: - civilna zaštita kao sistem zaštite i spasavanja, - služba osmatranja i obavješćavanja, - veze rukovođenja i kriptozastite, osim za potrebe komandiranja oružanim snagama, - planiranje i obuka, osim obuke pripadnika oružanih snaga, - obrambene i zaštitne pripreme organa, poduzeca i drugih pravnih lica.

~~2. Civilna zaštita~~

Član 72.

Civilna zaštita se organizira, priprema i sprovodi kao sistem zaštite i spasavanja ljudi, materijalnih i

2. O SUSTAVU ZAŠTITE I SPAŠAVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sintagma „zaštita i spašavanje“ povijesna je činjenica koja se može vezati za sve faze razvoja ljudskog društva i simbolički vezuje za subjekte zaštite i objekte spašavanja: „...*uslovljeni su raznim pojavama opasnosti koje stalno ugrožavaju čoveka i materijalna dobra, prirodu u kojoj živi, bilo da je reč o zemljištu, vazduhu ili vodi. U pojedinim istorijskim periodima te su opasnosti različite, a čovekov um, čovekova akcija i misao bili stalno upućivani u pravcu njihovog eliminisana ili smanjenja posledica.*“¹⁰

ZAŠTITA I SPAŠAVANJE: oblast zaštite i spašavanja zasebna je djelatnost kojoj je svrha organizirati i provoditi zaštitu i spašavanje života i zdravlja ljudi, imovine i svih drugih materijalnih dobra od djelovanja raznih prirodnih nepogoda i drugih nesreća. Ta zaštita je aktualna i u miru i u ratu, jer prirodne nepogode i druge nesreće djeluju stalno i na području cijele Bosne i Hercegovine. Svojim djelovanjem prirodne nepogode i druge nesreće u našoj zemlji svake godine prouzroče goleme materijalne štete, a česte su i posljedice po život i zdravlje ljudi.

Pojam sustav zaštite i spašavanja nalazi svoju primjenu u institucijama na državnoj razini koje su uspostavljene s ciljem koordinacije rada postojećih entitetskih organa za civilnu zaštitu, odnosno integriranja kompleksnog i sveobuhvatnog sustava zaštite i spašavanja.

Države, kao nositelji suvereniteta i vlasti na svome teritoriju i kao članice ili subjekti međunarodne zajednice, odgovorne su za nacionalnu (državnu), regionalnu i globalnu sigurnost.

Da bi se moglo realno i racionalno odgovoriti svim pobrojanim zadacima civilne zaštite u društvima koja organiziraju zaštitu i spašavanje ljudi i materijalnih dobara, nužno je pristupiti znanstvenom utvrđivanju namjene i mjesta, definiranju što je predmet, što je struktura i što su zadaće sustava zaštite i spašavanja

10 Mišković I., Mandić M. Civilna zaštita u SFRJ, Poslovna politika, Beograd 1987.godine, str.13.

prof. dr. Huseinbašić, Ć., Zaštita i spašavanje Bosne i Hercegovine, PSOTC, Butmir, Sarajevo (2007.)

SIGURNOST, je temeljna (strukturna) i najvažnija pretpostavka opstanka i razvoja čovjeka i društva od davne prošlosti do danas. Pojavom znanosti i posebno društvenih znanosti, istraživanje i razumijevanje pojave sigurnosti fokusiralo se prije svega na državu (ne na pojedinca) i međunarodni politički sustav kao sustav država.¹¹

Sigurnost možemo definirati kao stanje u kojem je osiguran uravnotežen fizički, duhovni, duševni i materijalni opstanak pojedinca i društvene zajednice u odnosu prema drugim pojedincima, društvenoj zajednici i prirodi.

„Bosna i Hercegovina ima vlastiti (nacionalni) sistem sigurnosti primjeren

11 S.Tatalović, A.Grizold, V.Cvrtila: Suvremene sigurnosne politike: države i nacionalna sigurnost početkom 21. stoljeća,

specifičnostima i složenosti političkog sistema i uređenja države uspostavljenog potpisivanjem Općeg okvirnog Sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, u Daytonu 1995.godine. Sistemi nacionalne sigurnosti artikulirani su vanjskom i unutarnjom politikom i pretočeni u odgovarajuća dokumenta pod nazivom Sigurnosna politika i Bijela knjiga o odbrani. Tim dokumentima, sigurnost se poima u najširem kontekstu, pri čemu ona obuhvata sve aspekte vanjske i unutarnje sigurnosti, moguće izvore opasnosti i sve aspekte stavljanja njenih potencijala u funkciju zaštite (odbrane) i spašavanja.¹²

Kako se ispunjava državna obveza u pogledu zaštite i spašavanja vidimo u dostupnoj zakonodavnoj građi kojom su u funkciju zaštite i spašavanja i utvrđivanje jedinstvenog **sustava zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara**, prvo uvedeni entiteti, a tek potom država. U prvom slučaju, entiteti su zaokružili sustav(e), dok je za državu Bosnu i Hercegovinu preostala uloga koordinatora kako među entitetima tako i između entiteta (u potrebi) i međunarodne zajednice. Na taj način, oblast zaštite i spašavanja, uvedena je u područje unutarnje sigurnosti čime je ostvarena prividna integracija „entitetskih sustava zaštite i spašavanja“ u sustav zaštite i spašavanja Bosne i Hercegovine.

A oslanjati će se na približavanje međunarodnim standardima u ovoj oblasti (Mehanizam., kojima stremi Bosna i Hercegovina.

3. JEDINSTVENA ORGANIZACIJA ZAŠTITE I SPAŠAVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI

„Dejtonsko ustrojstvo Bosne i Hercegovine i Ustav(i) omogućili su da entiteti uređuju sistem odbrane u kojem je situirana civilna zaštita. Federacija Bosne i Hercegovine donijela je 1996.godine Zakon o odbrani Federacije Bosne i Hercegovine¹³, a Republika Srpska donijela je Zakon o odbrani 1997.godine¹⁴ i poseban Zakon o civilnoj zaštiti, koji je objavljen u istom Službenom glasniku 1997.godine.

I jedni i drugi su oblast djelovanja civilne zaštite uređivali kroz zasebne zakone, primjerice:

- a. Federacija Bosne i Hercegovine – Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća;
- b. Republika Srpska – Zakon o zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama;
- c. Distrikt Bosne i Hercegovine – Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća.

12 Huseinbašić, Č.:(2009) Upravljanje sistemom zaštite i spašavanja, str.30,

13 „Službene novine Federacije BiH“ broj: 15/96.

14 „Službeni glasnik RS“, broj: 20/97.,

Kako je već navedeno, organizacija (i sustav) civilne zaštite u Bosni Hercegovini ustanovljen je na entitetskoj razini i Brčko distrikta BiH, u skladu sa zakonima entiteta i Brčko distrikta BiH.

VI - ORGANIZACIJA CIVILNE ZAŠTITE / u Federaciji BiH /¹⁵

Zajednička odredba

Član 40.

Organizacija civilne zaštite obuhvata:

- ličnu i uzajamnu zaštitu građana;
- mjere zaštite i spašavanja;
- štabove civilne zaštite;
- povjerenike civilne zaštite;
- službe zaštite i spašavanja;
- jedinice civilne zaštite;
- rukovođenje i upotreba snaga i sredstava civilne zaštite.

U organizaciju civilne zaštite spada i Federalna uprava, kantonalne uprave civilne zaštite, i službe civilne zaštite općina čiji su položaj, ovlaštenja i odgovornosti uređena ovim i drugim zakonima, drugim propisima i općim aktima.

VII. - ORGANIZACIJA I DJELATNOST CIVILNE ZAŠTITE RS ¹⁶

Član 57.

Organizacija i djelatnost civilne zaštite u poglavlju VII. (Član 57.) Zakon o zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama obuhvaća:

- ličnu, uzajamnu i kolektivnu zaštitu,
- mjere i zadatke,
- štabove civilne zaštite za vanredne situacije,
- povjerenike zaštite i spasavanja,
- jedinice i timove civilne zaštite,

¹⁵ „Službene novine Federacije BiH“, br.: 39/03,22/06 i 43/10)

¹⁶ Zakon o zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama „Službeni glasnik Republike Srpske“ broj 121/12. i 46/17.

- jedinice i timove za zaštitu i spasavanje,
- sistem osmatranja, obavještanja i uzbunjivanja,
- ovlaštena i osposobljena pravna lica,
- humanitarne i druge organizacije opremljene za zaštitu i spasavanje i koordinaciju i rukovođenje.
- rukovođenje i upotreba snaga i sredstava civilne zaštite.

Aktivnosti civilne zaštite se odnose na popunu, materijalno opremanje, obučavanje i osposobljavanje, mobilizaciju i aktiviranje zaštite i spašavanja.

Član 7

(Snage zaštite i spašavanja)¹⁷

(1) Operativni dio sistema zaštite i spašavanja su snage zaštite i spašavanja koje se sastoje od:

a) Štaba za zaštitu i spašavanje Distrikta (u daljnjem tekstu: Štab), jedinica i timova za zaštitu i spašavanje koje osniva Distrikt (u daljnjem tekstu: jedinice i timovi za zaštitu i spašavanje),

b) organizacione jedinice Odjeljenja, nadležne za poslove zaštite i spašavanja (u daljnjem tekstu: nadležna organizaciona jedinica Odjeljenja),

c) Policije Brčko distrikta Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: Policija),

d) štabova za zaštitu i spašavanje i jedinica i timova za zaštitu i spašavanje koje formiraju preduzeća i druga pravna lica,

e) jedinica, timova i ekipa Crvenog krsta Brčko distrikta Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: Crveni krst),

f) jedinica i timova koje formiraju udruženja građana i druge nevladine organizacije,

g) povjerenika zaštite i spašavanja,

h) profesionalnih i hitnih službi (vatrogasci, medicinske i veterinarske službe i druge službe) i drugih organizacija i

i) građana.

(2) Aktivnosti zaštite i spašavanja na teritoriji Distrikta ostvaruju se djelovanjem snaga zaštite i spašavanja.

Iz navedenih prikaza o organizaciji i strukturi snaga civilne zaštite (zaštite i spašavanja), teško se može uočiti jednoobrazan pristup u organiziranju i osnivanju

¹⁷ Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“, br.: 29/16 i 33/16.

kako upravnih tako i operativnih snaga koje će se baviti poslovima i zadacima civilne zaštite, odnosno zaštite i spašavanja.

Zbirno:

Unatoč specifičnosti sadržaja, nadležnosti i uloge svakog od navedenih elemenata u entitetima Bosne i Hercegovine, ipak je moguće njihovo grupiranje i to kroz četiri grupacije nadležnosti, zadataka:

- Lična i uzajamna zaštita;
- Mjere i zadaci zaštite i spašavanja;
- Organizirane snage civilne zaštite koje čine:
 - Štabovi civilne zaštite,
 - Povjerenici,
 - Službe zaštite i spašavanja,
 - Jedinice civilne zaštite,
 - Uprave i službe civilne zaštite.
- Rukovođenje i upotreba snaga i sredstava civilne zaštite.

4. RUKOVOĐENJE SNAGAMA I SREDSTVIMA CIVILNE ZAŠTITE

Za konkretno razmatranje i bolje razumijevanje ovoga pitanja značajno je definirati pojmove rukovođenje i upravljanje, zatim rukovođenje u podsustavu unutarnje sigurnosti, pošto je Civilna zaštita dio toga podsustava. U kontekstu ovih razgraničenja značajno je odrediti rukovođenje Civilnom zaštitom i rukovođenje u sustavu Civilne zaštite.

„U suvremenom demokratskom svijetu rukovođenje i upravljanje djelatnostima ljudi i ljudima u procesu rada ili obavljanja dužnosti u organiziranom društvenom radu ili sustavu imala su, a i danas imaju iznimno značenje. Funkcije rukovođenja i upravljanja obavljaju vojske pojedinaca i brojni organi i tijela za rukovođenje i upravljanje. Osmišljenom djelatnošću rukovodeće i upravljačke strukture dovode organizaciju ili društveni sustav do napretka i razvoja, a lošim radom doprinose njihovoj stagnaciji, slabljenju njihove funkcionalnosti i efikasnosti što potiče dezorganizaciju organizacije kojom rukovode i upravljaju“¹⁸

U prethodnom razmatranju o stožerima i povjerenicima Civilne zaštite dovoljno je naglašeno tko može biti član stožera, odnosno povjerenik CZ. Kvalitetan

18 Dujović dr. Jagoš, RUKOVOĐENJE I UPRAVLJANJE SISTEMIMA SIGURNOSTI, FPN Sarajevo, 2006.god. str. 3.

izbor osoblja na ove dužnosti i njihova edukacija predstavljaju bitnu pretpostavku za uspješno obavljanje rukovodeće i upravljačke funkcije u Civilnoj zaštiti.

Civilnom zaštitom u svim državama rukovode vlade tih država. U BiH (s entitetskim ustrojem), Civilnom zaštitom rukovode vlade entiteta. U procesu započelih integrirajućih i tranzicijskih reformi i učvršćivanja državnog suvereniteta i subjektiviteta, nužno je izgraditi državni vrh Civilne zaštite BiH. za slučaj da je BiH potrebna međunarodna pomoć ili se BiH treba uključiti u pružanje međunarodne pomoći, javlja se problem nepostojanja „adrese“ na državnoj razini, isto kao što je „na čekanju“ i formalno članstvo BiH u Međunarodnoj organizaciji civilne obrane (ICDO). Na ovaj problem ukazali su predstavnici međunarodne zajednice kroz vježbu koja je izvedena u Sarajevu 05.-08.rujna 2005.godine.

Vlade entiteta u BiH preko stožera Civilne zaštite samostalno rukovode „svojim“ sustavima CZ. Do 2001.godine nije postojao nikakav službeni oblik suradnje za slučaj prirodnih i drugih nesreća ili izvanrednih prilika. Pod pritiskom međunarodne zajednice, ali i pod pritiskom zajedničkih nesreća (osobito poplava), sačinjen je Sporazum između entitetskih vlada o suradnji i pružanju pomoći za slučaj prirodnih i drugih nesreća, ili izvanrednih situacija, koji je odmah profunkcionirao.

Stručno i operativno rukovođenje u sustavu Civilne zaštite vrše stožeri Civilne zaštite. U entitetima su to: Federalni stožer CZ i Republički stožer CZ RS, a prema subordinaciji ustrojani su stožeri na nižim razinama (županije/kantoni i regije), te na razini jedinica lokalne samouprave, poduzeća, javnih ustanova i mjesnih zajednica.

Član 106.

Za rukovođenje akcijama zaštite i spašavanja na teritoriji Federacije, odnosno području kantona i općine, te za obavljanje drugih poslova u zaštiti i spašavanju, u skladu sa zakonom i drugim propisima, osnivaju se štabovi civilne zaštite kao operativno-stručna organi. Te štabove osniva Federacija, kantoni i općine.

Član 111.

Rukovođenje akcijama zaštite i spašavanja, u organima uprave i drugim tijelima vlasti i pravnim licima, vrše i to:

- u organu uprave i drugom organima vlasti – rukovodilac organa uprave, odnosno drugog organa vlasti putem povjerenika civilne zaštite;
- u pravnom licu – štab civilne zaštite ako je osnovan, odnosno direktor ili drugi organ određen općim aktom, kada štab nije osnovan - putem povjerenika civilne zaštite;

- u mjesnoj zajednici – štab civilne zaštite, a ako štab nije osnovan, povjerenik civilne zaštite.

5. RUKOVOĐENJE ZAŠTITOM I SPAŠAVANJEM

Iako je na državnoj razini uspostavljena organizacijska jedinica za upravljanje poslovima zaštite i spašavanja znatno poslije entitetskih, ovdje ćemo prioritet u predstavljanju dati državnoj razini. Tako je 2003.godine uspostavljena organizacijska jedinica unutar Ministarstva sigurnosti BiH, Odjel za zaštitu i spašavanje, a kasnije Sektor za zaštitu i spašavanje, tek su se 2008.godine stekli uvjeti za donošenje krovnog, državnog zakona koji bi sankcionirao sve obveze, nadležnosti i poslove po pitanju zaštite i spašavanja (uključivo civilna zaštita), u okviru države BiH a tako i prema međunarodnoj zajednici.

S mnogo poteškoća i otpora da se izgradi državni zakon, entiteti su uspjeli postići suglasnost tek oko okvirnog zakona. I tako je donesen i od strane Parlamentarne skupštine BiH usvojen **Okvirni zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća**.¹⁹

POGLAVLJE III – KOORDINACIJA

Član 11.

(Koordinacija djelovanja institucija i organa Bosne i Hercegovine)

Ministarstvo sigurnosti BiH koordinira aktivnostima u planiranju i djelovanju institucija i organa Bosne i Hercegovine u oblasti zaštite i spašavanja.

Član 12.

(Koordinacija djelovanja institucija i organa entiteta i Brčko Distrikta BiH)

(1) Koordinaciju poslova i zadataka zaštite i spašavanja i razmjenu podataka, informacija i izvještaja o preduzetim mjerama zaštite i spašavanja među nosiocima poslova i zadataka zaštite i spašavanja između organa i službi civilne zaštite entiteta i Brčko Distrikta BiH obavlja Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine.

(2) Entiteti i Brčko Distrikt BiH, u okviru svojih nadležnosti u oblasti zaštite i spašavanja, uređuju, planiraju, obučavaju, organiziraju, finansiraju, i provode zaštitu i spašavanje, s ciljem sprječavanja opasnosti, te

¹⁹ „Službeni glasnik BiH“, broj 50/08

otklanjanja i ublažavanja štetnih djelovanja i posljedica prirodnih ili drugih nesreća. (3) Ministarstvo sigurnosti BiH saraduje s Društvom crvenog krsta/križa Bosne i Hercegovine i drugim humanitarnim organizacijama, organiziranim na nivou Bosne i Hercegovine, radi planiranja i učešća u zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih ili drugih nesreća.

Nadležan je sektor za zaštitu i spašavanje u Ministarstvu sigurnosti BiH koji ima koordinirajuću ulogu između organa civilne zaštite entiteta i Brčko distrikta BiH, s jedne strane i prema međunarodnim subjektima, s druge strane.

Član 16.

(Koordinaciono tijelo Bosne i Hercegovine za zaštitu i spašavanje)

(1) Vijeće ministara BiH formira Koordinaciono tijelo Bosne i Hercegovine za zaštitu i spašavanje ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća u Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu: Koordinaciono tijelo), kojeg čine predstavnici :

- a) Vijeća ministara BiH – (devet članova)
- b) Vlade Republike Srpske - (pet članova)
- c) Vlade Federacije Bosne i Hercegovine – (pet članova)
- d) Vlade Brčko Distrikta – (dva člana)

(2) Koordinaciono tijelo odlučuje većinom glasova članova, s tim da se odluka ne može donijeti bez saglasnosti najmanje polovine članova Koordinacionog tijela iz svakog od entiteta i članova iz Brčko Distrikta BiH.

(3) Koordinaciono tijelo donosi Poslovnik o radu kojim uređuje druga pitanja od značaja za njegov rad.

Kad se govori o rukovođenju u uvjetima prirodne nepogode i druge nesreće ili izvanrednoj situaciji, zakonom je uspostavljeno koordinacijsko tijelo sastavljeno od predstavnika entitetskih struktura i Brčko distrikta BiH, te članova iz sastava Vijeća ministara BiH. Iz sadržaja sljedećih normi može se vidjeti sva složenost i kompleksnost osobito kod rukovođenja u uvjetima nastanka prirodne ili druge nesreće ili vanredne situacije.

Član 118.

Povjerenici civilne zaštite (u daljnjem tekstu: povjerenik), određuju se u naselju, dijelu naselja, stambenim zgradama, selima i zaseocima (u daljnjem tekstu: naselja), u organima uprave i službama za upravu općine, drugim organima i

ustanovama i pravnim licima u kojima se ne osniva štab civilne zaštite.

U organima uprave i drugim organima i ustanovama i službama za upravu, određuje se jedan povjerenik za svaki organ, odnosno svaku ustanovu, a ako je više organa, odnosno više ustanova smješteno u istoj zgradi, može se odrediti jedan zajednički povjerenik za tu zgradu.

U većim pravnim licima može se odrediti više povjerenika, što se određuje prema vlastitoj procjeni pravnog lica, s tim što se u obzir uzima broj uposlenika, unutrašnja organizacija pravnog lica, kao i drugi uvjeti bitni za određivanje broja povjerenika.

6. RUKOVOĐENJE I UPOTREBA SNAGA I SREDSTAVA CIVILNE ZAŠTITE

Kada zaprijeti neposredna opasnost od nastanka prirodne ili druge nesreće, a cijeni se da nije potrebno vršiti aktiviranje stožera civilne zaštite, u tom slučaju rukovoditelj organa civilne zaštite općine, grada, županije/kantona i Federacije, može narediti angažiranje određenih postrojbi civilne zaštite ili službi zaštite i spašavanja i drugih operativnih snaga zaštite i spašavanja koje je osnovala općina, grad, županija/kanton ili Federacija radi poduzimanja mjera i aktivnosti na sprječavanju nastanka nesreće, odnosno ublažavanja njenog djelovanja i rukovode tim akcijama, sve u skladu s planom zaštite i spašavanja općine, grada, županije/kantona i Federacije. Angažiranje tih snaga može se vršiti sve do trenutka dok se ne završe predviđene aktivnosti, odnosno dok se ne izvrši aktiviranje stožera civilne zaštite na način predviđen u stavku 2., priloženoga članka.

Članak 134.

Kada nadležni organ proglasi da je na određenom području nastala prirodna ili druga nesreća, aktiviraju se stožeri civilne zaštite na tom području, radi rukovođenja akcijama zaštite i spašavanja i stalno funkcioniraju dok nadležni organ proglasi prestanak stanja prirodne ili druge nesreće.

Iznimno od odredbe stavka 1. ovoga članka, stožeri civilne zaštite mogu se aktivirati i u slučaju kada prijete neposredna opasnost od nastanka prirodne i druge nesreće u cilju poduzimanja mjera na sprječavanju nastanka te opasnosti ili nesreće ili ublažavanja njenog djelovanja i funkcioniraju dok takva opasnost postoji, odnosno dok nadležni organ ne proglasi stanje prirodne ili druge nesreće ili odluči da stožer nastavi djelovati dok se ne otkloni opasnost, odnosno nesreća bez proglašavanja toga stanja.

Aktiviranje stožera civilne zaštite u ovim situacijama vrši nadležna uprava civilne zaštite, odnosno služba civilne zaštite općine, zavisno od područja koje je ugroženo.

Stožeri civilne zaštite aktiviraju se i funkcioniraju i za vrijeme vježbi civilne zaštite i ratnog stanja.

U uvjetima iz stavka 2. ovoga članka, aktivirani stožer civilne zaštite ovlašten je da naređuje upotrebu snaga i sredstava zaštite i spašavanja koje pripadaju općini, gradu, županiji/kantonu, odnosno Federaciji i sve mjere zaštite i spašavanja koje mogu doprinijeti sprječavanju nastanka opasnosti ili nesreće ili ublažavanja njenog djelovanja, kao i mjere, postupke i zadatke koje su u funkciji spašavanja, zaštite i zbrinjavanja ljudi i materijalnih dobara ugroženih tom opasnošću, odnosno nesrećom.

Članak 135.

U rukovođenju akcijama zaštite i spašavanja, svaki stožer civilne zaštite, poduzima one mjere i aktivnosti za koje je ovlašten ovim i drugim zakonom i drugim propisima i općim aktima.

Članak 136.

Tijekom provođenja akcije zaštite i spašavanja, općinski stožeri civilne zaštite, dužni su provoditi odluke i naredbe kantonalnog stožera civilne zaštite, a ti stožeri odluke i naredbe Federalnog stožera.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA:

Bitna namjera, autora ovoga teksta, je osvijetliti ulogu organiziranih snaga zaštite i spašavanja, odnosno funkcioniranje (složenog mehanizma), zaštite i spašavanja u Bosni i Hercegovini. Uspostavu sustava onemogućavaju zasebni entitetski aranžmani (zakoni) i oblici pripremanja, sudjelovanja i financiranja subjekata zaštite i spašavanja na suprotstavljanju prirodnim i drugim nesrećama i/li izvanrednim situacijama. Sustav razumijeva sveobuhvatno, skladno i kontinuirano pripremanje i sudjelovanje **operativnih snaga** zaštite i spašavanja u prevenciji, u operativnoj fazi, te otklanjanju mogućih uzroka i posljedica, a sve na temelju izvršenih procjena rizika i ugroženosti i donesenih planskih rješenja.

Iako je Bosna i Hercegovina (na državnoj razini) donijela sve potrebne zakone i druge propise, to sve nije dovoljno, jer su na snazi nepomirljivi entitetski zakoni i propisi koji ovaj prostor dijele i pred prirodnim i drugim nesrećama. Unatoč tomu, doneseni su svi ključni (globalni) programi prevencije i pripravnosti, utemeljeni na načelima proklamirane i uspostavljene suradnje među državama i narodima;

Uz svu dobru volju međunarodne zajednice (prije svega: EU i NATO), sporo i stidljivo se otvaraju politički lideri i institucije prema legislativi modernoga svijeta koji uporno i strpljivo, pružaju ruku i nude nadu kako na regionalnoj razini tako i na razini globaliziranoga svijeta;

Na razini države BiH, bilježi se napredak, jer, unatoč ustavnoj i administrativnoj rascjepkanosti političkog i geografskog prostora, još postoje snage koje čvrsto vjeruju u budućnost ove zemlje i pragmatično pristupaju rješavanju i sprječavanju i najvećih opasnosti što se kao prijetnja općoj sigurnosti (*životu i zdravlju ljudi i sigurnosti njihovoj imovini*), nadvijaju nad ovom zemljom;

Za sigurnost (uključivo i zaštitu i spašavanje), na državnoj razini zaduženo je Ministarstvo sigurnosti BiH, sukladno Zakonu o ministarstvima i drugim organima uprave BiH, i unutar njega stručno tijelo: Sektor za zaštitu i spašavanje;

Doneseni su, osim Okvirnog zakona o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća u BiH, i odgovarajući strateški dokumenti: kao što je metodologija za izradu procjene ugroženosti BiH od nesreća, donesen je Plan zaštite i spašavanja i dr.;

I pored brojnih poteškoća i zapreka, uspostavljeno je Koordinacijsko tijelo BiH za zaštitu i spašavanje – koje još ne radi u punom kapacitetu, a tu je i *Operativno-komunikacijski centar BiH -112*,

Ministarstvo sigurnosti BiH, unatoč poteškoćama u komunikaciji s entitetskom razinom, ima nadležnost koordiniranja institucija i organa BiH, nadležnih

organa civilne zaštite entiteta i Brčko Distrikta BiH u planiranju i provedbi mjera zaštite i spašavanja, pa je BiH, i pored toga: *aktivna i na međunarodnom planu-sudjeluje u radu regionalnih inicijativa i aktivno sudjeluje u radu tijela NATO, sudjeluje u pripremama i izvođenju vježbi zaštite i spašavanja NATO-a;*

Bosna i Hercegovina je opredijeljena za brzo integriranje u EU i NATO, ali je prate poteškoće vanjske i unutarnje prirode. Smatramo kako bi entiteti trebali (*bez odlaganja i kalkulacija i bez čekanja na nagovore i pritiske izvana*), ustupiti državi BiH instrumente za efektivno djelovanje države u domeni prevencije, pripravnosti i odgovora na nesreću u BiH.

Istina je, i pored političkog zastoja, BiH ostvaruje određeni napredak u izgradnji efektivnog sustava zaštite i spašavanja, ali Europa (EU) i Svijet, žele konkretno djelovanje, u punom kapacitetu države.

LITERATURA

Pravni propisi i dokumenti koji uređuju ovu oblast

Okvirni zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih ili drugih nesreća u BiH (“Službeni glasnik BiH”, broj:50/08.);

Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća, (“Službene novine Federacije BiH”, broj: 39/03., 22/06. i 43/10.);

Zakon o zaštiti i spašavanju u vanrednim situacijama, Službeni glasnik Republike Srpske”, broj 121/12. i 46/17.;

Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća Brčko distriktu Bosne i Hercegovine, („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“, broj 29/16 i 33/16.).

Uredba sa zakonskom snagom o odbrani, („Službeni list R BiH, broj 4/92.),

Sporazum o saradnji u ostvarivanju zadataka civilne zaštite, („Službene novine Federacije BiH“, broj 36/01);

Pravilnik o načinu rada i rukovođenje stožera civilne zaštite i poslovi i način rada povjerenika civilne zaštite, (“Službene novine Federacije BiH”, broj:77/06 i 5/07.);

Stručne publikacije iz oblasti civilne zaštite;

Ženevske konvencije od 12 kolovoza 1949.godine o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba s dopunskim protokolima I i II.

Međunarodne konvencije o ratnom pravu i o sigurnosti, Stručna biblioteka, Zagreb, 1979.godine

Ostali izvori:

Grizold Anton i dr. (1999), Suvremeni sistemi nacionalne sigurnosti, Fakultet političkih znanosti, Zagreb;

Huseinbašić Ćamil (1999), Civilna zaštita, FPN, Sarajevo;

Huseinbašić Ćamil (2007), Civilna zaštita u sistemu sigurnosti, FPN, Sarajevo;

Huseinbašić Ćamil (2009), Upravljanje sistemom zaštite i spašavanja, Jordan studio d.o.o. Sarajevo;

Kutleša Boško, (2006), Stožeri civilne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine organizacija i funkcioniranje, Izdavač Federalna uprava civilne zaštite;

Tihić Alija, (2006), Rukovođenje akcijama zaštite i spašavanja u prirodnim i drugim nesrećama, Izdavač Federalna uprava civilne zaštite.

ADHERENCIJA U MEDICINSKOJ PRAKSI UZ OSVRT NA ZDRAVSTVO BIH

Lana Lekić¹

Sažetak: Ovaj rad predstavlja pregled istraživanja i dostupne literature u svijetu u segmentu adherencije, kao i provođenja istraživanja u pogledu adherencije u medicinskoj praksi u zdravstvenom sistemu BiH. Cilj ovoga rada je ukazivanje na ulogu i značaj adherencije za zdravstveni sistem i ishod liječenja, kao i prezentacije prilika koje nudi adherencija za unapređenja procesa pružanja zdravstvene zaštite i ishoda liječenja. Prema rezultatima provedenog istraživanja, medicinski radnici su svjesni uloge i značaja adherencije, međutim postoji veći broj prepreka i nedostataka koji onemogućavaju medicinskim radnicima da svakodnevno, tokom pružanja procesa zdravstvene zaštite utiču na umanjenje stepena neadherentnosti. Ključne barijere i prepreke su izostatak sistemskog pristupa unapređenja stepena adherencije, nizak stepen formalnog i neformalnog obrazovanja, kao i izostatak jasnih preporuka i smjernica koji se odnose na adherenciju tokom svakodnevnog rada s pacijentima od strane zdravstvenog sistema.

Ključne riječi: adherencija, neadherencija, zdravstveni sistem BiH, unapređenje adherencije

¹ defendo1997@gmail.com

UVOD U ADHERENCIJU

Adherenciju možemo opisati kao jedan ključni medijator između medicinske prakse i ishoda liječenja². Sama definicija adherencije se može predstaviti kao stepen u kojem se oboljeli pridržava preporuka, propisa i savjeta koje je dobio od strane medicinskog osoblja, odnosno doktora³. Iako je medicinska adherencija izuzetno važna za pozitivan ishod liječenja, veliki broj oboljelih, različitih oboljenja imaju nizak stepen adherentnosti.

Poseban problem neadherentnosti se odnosi na hronično oboljele pacijente, koji zbog prirode oboljenja, trebaju konzumirati lijekove i pridržavati se preporuka ljekara u dužem vremenskom periodu⁴. Neadekvatan stepena adherencije ne samo da ima nizak efekat efikasnosti liječenja, već također utiče i na druge aspekte života oboljelih ali i njihovih bližnjih.

Neadekvatan stepena adherencije između ostalog povećava izdatke na liječenje⁵, ali i na kvalitet života pacijenta, kao i njegovu sposobnost samostalnog življenja i rada. Unatoč važnosti adherencije u procesu liječenja, u većem broju istraživanja^{6,7} je zaključeno da oko 50% ispitanika nisu adherentni⁸. Zbog navedenog adherencija predstavlja važan aspekt i način unapređenja pružanja zdravstvene zaštite.

Kada govorimo o uzrocima i razlozima neadherencije, iste možemo grupisati prema dimenzijama adherencije. Međutim, veći broj istraživanja je pokazao da su neki od ključnih uzroka neadherencije: zaboravnost, visoki medicinski troškovi, nedovoljna edukacija. Pored navedenog, važno je istaći da kod hroničnih oboljelih, veliki uticaj ima dužina trajanja terapije liječenja, odnosno značajan broji oboljelih od hroničnih oboljenja prestaju biti adherentni u prvoj godini.

2 Kravitz RL, Melnikow J (2004). Medical adherence research: time for a change in direction. *Med Care*. 42; 197-199.

3 Ward M. (2011). Addressing non-adherence to antipsychotic medication: a harm-reduction approach. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, Blackwell Publishing, UK.

4 Empire HealthChoice HMO, Inc. Medication Adherence, pristupni link: https://www11.empireblue.com/provider/noapplication/f1/s0/t0/pw_g262961.pdf?refer=empireculdesac&na=ephc, pristupljeno 21.02.2021. godine.

5 Osterberg L, Blaschke T (2005). Adherence to medication. *N Engl J Med*. 353(5):487-497

6 Benner JS, Glynn RJ, Mogun H, Neumann PJ, Weinstein MC, Avorn J (2002). Long-term persistence in use of statin therapy in elderly patients. *Jama*. 288(4):455-461.

7 Haynes RB, McKibbon KA, Kanani R (1996). Systematic review of randomised trials of interventions to assist patients to follow prescriptions for medications. *Lancet*. ;348(9024):383-386.

8 Vervloet M., Dijk L., Santen-Reestman J., Vlijmen B., Bouvy M.L., Bakker D.H. (2011). Improving medication adherence in diabetes type 2 patients through Real Time Medication Monitoring: a Randomised Controlled Trial to evaluate the effect of monitoring patients' medication use combined with short message service (SMS) reminders. *Vervloet et al. BMC Health Services Research*, 11:5.

ULOGA I ZNAČAJA DHERENCIJE (BARIJERE I PREPORUKE)

Analizom dostupne literature, naučnih radova i istraživanja, moguće je zaključiti da postoji značajan broj radova na temu adherencija u posljednjih nekoliko godina, odnosno u posljednjoj deceniji. Jedan od razloga može biti činjenica da putem adherencije se može značajno unaprijediti sistem pružanja zdravstvenih usluga, odnosno ishod liječenja.

Analizom dostupne literature i istraživanja, moguće je zaključiti nepostojanje obrasca kojim bi se sa sigurnošću utvrdio uzrok neadherencije kod nekog oboljenja, neke populacije. Zbog navedenog možemo da zaključimo da je visok stepen neadherencije prisutan kod svih vrsta oboljenja, da ne postoji značajna razlika između stepena adherencije razvijenih i nerazvijenih zemalja. Zaključak koji se također može izvući jeste da visok stepen adherencije je neophodan za pozitivan ishod liječenja, bez obzira o kojem oboljenju je riječ^{9, 10, 11, 12}.

Također je važno istaći da kod određenih oboljenja stepen adherencije mora biti 95% i veći kako bi ishod liječenja bio uspješan^{13, 14, 15}. Zbog iznesenog možemo da zaključiti da je neadherencija pacijenata globalni zdravstveni problem.

Negativni uticaji niskog stepena adherencije su mnogostruki, a koji se odnose ne samo na ishod liječenja, već se generišu dodatni troškovi liječenja, dodatno se usložnjava terapija liječenja, broj posjeta i hospitalizacija, a u konačnici neadherentnost može uzrokovati smrtni ishod¹⁶.

Uticaj i značaj adherencije je prepoznat i od strane Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) koja je između ostalog, putem većeg broja preporuka, ali i dokumenata dala na značaju i važnosti ovog aspekta u procesu pružanja zdravstvene

9 Gibson P.G. (2001). Self-management education and regular practitioner review for adults with asthma. Cochrane Database of Systematic Reviews.

10 Waeber B., Burnier M., Brunner H.R. (2000). How to improve adherence with prescribed treatment in hypertensive patients? Journal of Cardiovascular Pharmacology, 35 (Suppl 3):S23-S26.

11 Lekić L. (2014). Evaluacija faktora adherencije kod hroničnog tretmana arterijske hipertenzije, Univerzitet u Tuzli, Tuzla, str. 100.

12 Lekić L. (2014). Evaluacija faktora adherencije kod hroničnog tretmana arterijske hipertenzije, Univerzitet u Tuzli, Tuzla, str. 27.

13 Schackman B.R., Finkelstein R., Neukermans C.P., Lewis L., Eldred L. (2014). The cost of HIV medication adherence support interventions: Results of a cross-site evaluation. Umeå University Library, London str. 10:22.

14 Gut-Gobert C. (2000). Current trends in asthma management. Presse Medicale, French, 29:761-765.

15 Renders C., Valk G., Griffin S. (2001). Interventions to improve the management of diabetes mellitus in primary care, outpatient and community settings. Cochrane Database of Systematic Reviews, Issue 1.

16 Hayden B. B.. Medication Adherence: Making the Case for Increased Awareness. Duke University Medical center.

zaštite. Preporuke WHO, kao i značajan broj relevantnih istraživanja je doprinio povećanju svijesti, te predstavio značajan broj dokaza kojima su ukazuje na uticaj adherencije na ishod liječenja.

Prilikom identificiranja uzroka adherencije uočen je veći broj uzroka i razloga neadherencije pacijenata koji imaju različit stepen zastupljenosti i uticaja na adherentnost. Jedan od veoma važnih aspekata jeste jasno prezentiranje uloge adherencije putem edukacije i povećanje stepena informiranosti pacijenata, ali i medicinskih radnika¹⁷.

Smatramo da je navedeno osnova koja omogućava umanjeње i drugih barijera i negativnih uticaja na stepen adherencije. Kada govorimo o drugim važnim barijerama i negativnim uticajima na adherenciju, prvenstveno mislimo na aspekte koji su pod direktnim uticajem medicinskih radnika, odnosno pacijenata (npr. nedostatak vremena, zaboravnost, nizak stepen motivacije, neadekvatan stepen posvećenosti i dr.). Međutim postoje određene barijere koje nisu pod uticajem pacijenata, a odnose se na nedostatak koordinacije u zdravstvu, kompleksnost tretmana liječenja, neželjeni efekti lijekova i dr.¹⁸.

Medicinski radnici imaju veliki uticaj na adherenciju pacijenata, a veoma često nemaju adekvatnu edukaciju i uslove koji im omogućavaju visok stepen posvećenosti navedenom segmentu pružanja zdravstvene zaštite. Dodatno je važno posvetiti pažnju kreiranju odgovarajućih komunikacijskih kanala i odnosa između ljekara i pacijenata, koji trebaju da imaju osobine partnerstva^{19, 20}. Primarni razlog navedenog jeste uloga pacijenata u procesu liječenja koja je aktivna, a ne pasivna.

Pored prezentacije važnosti adherencije, te nekih od ključih barijera neadherentnosti pacijenata, važno je analizirati i potencijalne strategije ili mogućnosti koje možemo koristiti za povećanje stepena adherentnosti. Neke od strategija ili prijedloga su²¹:

- Pojedinačna analiza negativnih efekata lijeka i analiza uzroka istih u cilju kreiranja adekvatnog prijedloga za rješavanje problema

17 Čulig J., Leppe M. (2014). From Morisky to Hill-Bone; Self-Reports Scales for Measuring Adherence to Medication, Coll. Antropol. 38 1: 55–62.

18 Improving Patient Medication Adherence: A \$290 Billion Opportunity, pristupni link: https://www.nhi.net/bendthecurve/sup/documents/Medication_Adherence_Brief.pdf, pristupljeno 15.01.2021. godine.

19 World Health Organization (2003). Adherence to long-term therapies: Evidence for action. Switzerland.

20 Francois C. (2015). Hypertension Knowledge, Medication Adherence, and Self-efficacy Skills: Among African American Males in New York City. Thesis submitted in Partial Fulfillment of the Requirement for the Degree of Master of Public Health, Monroe College, str. 13.

21 American Medical Association (2015). Medication Adherence: Improve the health of your patients and reduce overall health care costs. Pristupni link: https://www.stepsforward.org/Static/images/modules/14/downloadable/Medication_Adherence.pdf, pristupljeno 20.03.2021. godine.

- Kreiranje liste rutinskih pitanja koja se mogu koristiti prilikom posjete pacijenata, a čiji cilj je identifikacija stepena adherentnosti pacijenata
- Edukacija medicinskih radnika, ali i pacijenata
- Kreiranje atmosfere u kojem pacijenti neće osjećati pritisak ili krivicu tokom razgovora o stepenu adherencije pacijenta
- Tokom posjete pacijenta pokušati identificirati ključne barijere neadherentnosti i pokušati pronaći/ponuditi adekvatne odgovore
- Personalizirani odnos u vezi analize, procjene i nuđenja rješenja u segmentu neadherentnosti
- Prezentirati važnost aktivne uloge pacijenta tokom konzumiranja terapije i preporuke ljekara
- Za uspjeh u terapiji liječenja i visokog stepena adherencije potrebno je pohvaliti pacijenta i ohrabriti nastavak primjene terapije u slučaju da je riječ o hroničnim oboljenjima

Predstavljene strategije se prvenstveno odnose na segment medicinskih radnika i pacijenata i iste nisu konačne, odnosno iste je moguće detaljno razložiti, kao i kreirati nove. Iznesene informacije i podaci se odnose na osnovne teorijske i praktične aspekte adherencije koja je izuzetno važna i bitna u procesu pružanja zdravstvene zaštite. U nastavku će biti predstavljeni rezultati provedenog istraživanja među medicinskim radnicima u kojem su iznjeli veći broj stavova, na osnovu kojih je moguće iznijeti određene zaključke i preporuke.

Adherencija u medicinskoj praksi BiH

U nastavku ćemo predstaviti rezultate provedenog istraživanja iz aspekta adherencije u medicinskoj praksi BiH. Istraživanje je provedeno na području Kantona Sarajevo u zdravstvenim institucijama među ljekarima i medicinskim radnicima.

Kriteriji učešća u anketi se odnosio da ispitanik mora raditi u medicinskoj ustanovi i da ima svakodnevni aktivni rad sa pacijentima. Ispitanici koji nisu dali pristanak za učešće u istraživanju ili nisu dali odgovor na sva postavljena pitanja nisu uključeni u analizu rezultata istraživanja, a samim time nisu predstavljeni u rezultatima istraživanja koja slijede.

Istraživanje je provedeno u periodu august/septembra 2020. godine. Prikupljanje podataka je bilo otežano zbog pandemije COVID-19. Ukupan broj prikupljenih upitnika koji su zadovoljili definisane kriterije je 120 upitnika. U tabeli koja slijedi ćemo predstaviti rezultate istraživanja zajedno odgovarajućom deskripcijom pojašnjena rezultata istraživanja od strane autora.

Tabela 1: Rezultati provedenog istraživanja u segmentu adherencije među zdravstvenim radnicima

	Pitanja		1	2	3	4	5
1	U svakodnevnom poslovanju radim sa pacijentima	Broj ispitanika	2	5	10	12	91
		%	1,67%	4,17%	8,33%	10,00%	75,83%
2	Poznata mi je definiciju adherencije	Broj ispitanika	15	13	23	50	19
		%	12,50%	10,83%	19,17%	41,67%	15,83%
3	Poznajem dimenzije adherencije	Broj ispitanika	45	30	25	11	9
		%	37,50%	25,00%	20,83%	9,17%	7,50%
4	Upoznat sam sa pojmom medicinska adherencija i njenom primjenom	Broj ispitanika	25	15	30	30	20
		%	20,83%	12,50%	25,00%	25,00%	16,67%
5	Tokom školovanja sam stekao/la dovoljno znanja o adherenciji	Broj ispitanika	55	30	20	10	5
		%	45,83%	25,00%	16,67%	8,33%	4,17%
6	Adherencija ima pozitivan uticaj na ishod terapije	Broj ispitanika	3	8	20	20	69
		%	2,50%	6,67%	16,67%	16,67%	57,50%
7	Poznajem nači na koji mogu medicinsku adherenciju praktično primjeniti	Broj ispitanika	24	9	58	20	9
		%	20,00%	7,50%	48,33%	16,67%	7,50%

	Pitanja		1	2	3	4	5
8	Nedostatak znanja o medicinskoj adherenciji onemogućava svakodnevno povećanje adherentnosti kod pacijenata	Broj ispitanika	5	8	18	21	68
		%	4,17%	6,67%	15,00%	17,50%	56,67%
9	Nedostatak vremena kojeg je potrebno posvetiti pacijentima onemogućava povećanje adherentnosti pacijenata	Broj ispitanika	7	8	19	25	61
		%	5,83%	6,67%	15,83%	20,83%	50,83%
10	Nepostojanje adekvatnih metoda mjerenja adherentnosti utiče na stepen primjene i posvećenosti medicinskoj adherenciji	Broj ispitanika	9	12	15	26	58
		%	7,50%	10,00%	12,50%	21,67%	48,33%
11	Postoje jasne instrukcije/metode koje mi pomažu da prepoznam pacijente koji su neadherentni	Broj ispitanika	43	30	30	5	12
		%	35,83%	25,00%	25,00%	4,17%	10,00%
12	U svakodnevnom poslovanju primjenjujem znanje iz medicinske adherencije	Broj ispitanika	16	8	42	41	13
		%	13,33%	6,67%	35,00%	34,17%	10,83%
13	Primjena medicinske adherencije mi pomaže u profesionalnijem obavljanju poslova	Broj ispitanika	12	14	63	11	20
		%	10,00%	11,67%	52,50%	9,17%	16,67%

	Pitanja		1	2	3	4	5
14	U svakodnevnom poslovanju pomažem pacijentima da shvate ulogu i važnost medicinske adherencije	Broj ispitanika	20	16	30	32	22
		%	16,67%	13,33%	25,00%	26,67%	18,33%
15	U svakodnevnom poslovanju educiram pacijente o ulozi i važnosti adherencije za konačan ishod liječenja	Broj ispitanika	40	23	21	20	16
		%	33,33%	19,17%	17,50%	16,67%	13,33%
16	Sistemske pristup prikupljanja podataka o adherentnosti pacijenata će povećati stepen adhencije među pacijentima	Broj ispitanika	2	3	4	18	93
		%	1,67%	2,50%	3,33%	15,00%	77,50%
17	Povećanje vremenskog perioda tokom pregleda sa pacijentnom će pomoći u povećanju stepena adherentnosti pacijenta	Broj ispitanika	5	8	6	30	71
		%	4,17%	6,67%	5,00%	25,00%	59,17%
18	Održavni su interni seminari na temu medicinska adherencija (vlastiti resursi medicinske institucije u kojoj radite)	Broj ispitanika	70	23	10	12	5
		%	58,33%	19,17%	8,33%	10,00%	4,17%
19	Interna edukacija bi pomogla u povećanju primjene adherencije u praksi	Broj ispitanika	1	1	6	20	92
		%	0,83%	0,83%	5,00%	16,67%	76,67%

Pitanja		1	2	3	4	5	
20	Eksterna edukacija bi pomogla u povećanju primjene adherencije u praksi	Broj ispitanika	3	5	7	25	80
	%	2,50%	4,17%	5,83%	20,83%	66,67%	

Napomena: 1 - Ne slažem se; 5 - U potpunosti se slažem

Izvor: Istraživanje autora rada

Veliki broj ispitanika je iznjelo stav da svakodnevno radi sa pacijentima što je jedan od važnih aspekata za dobijanje informacija koje mogu služiti prilikom analize stanja u zdravstvenom sistemu.

Na osnovu rezultata istraživanja u pogledu poznavanja pojma medicinske adherencije među ispitanicima nije moguće izvesti jedinstveni zaključak zbog činjenice da distribucija odgovora na postavljeno pitanje je prilično ujednačena. Rezultati istraživanja su nešto drugačiji u segmentu poznavanja definicije adherencije, uz naglasak da od ispitanika nije traženo da napišu ili prezentiraju definiciju adherencije. Ispitanici su iznjeli stav da tokom školovanja im nije pružen dovoljan stepen edukacije u kontekstu adherencije.

Prema rezultatima istraživanja, ispitanici imaju neutralan stav na postavljenu tvrdnju: „Poznajem nači na koji mogu medicinsku adherenciju praktično primjeniti“ što može predstavljati važan signal povećanja posvećenosti navedenoj oblasti i mogućnosti unapređenja sistema zdravstvene zaštite. Dodatni dokazi neadekvatnog stepena edukacije medicinskih radnika jeste iznošenje tvrdnje da nemaju dovoljno informacija koje se odnose na dimenzije adherencije koje su važne prilikom definisanja barijera i prepreka sa kojima se susreću pacijenti.

Unatoč problemima koji su prethodno istaknuti, većina ispitanika je iznjelo stav da adherencija ima pozitivan ishod na terapiju liječenja, što dokazuju i mnoge studije koje su provedene u svijetu. Ali istovremeno nedostatak znanja ne omogućava aktivnu ulogu u povećanju stepena adherencije kod pacijenata. Izostatak znanja ne predstavlja jedini problem, odnosno postoje i drugi problemi koji su uočeni tokom analize rezultata istraživanja, a iste se odnose na izostatak vremena koje je potrebno posvetiti pacijentu, što je rezultat broj pacijenata koji posjeti ljekata.

Dodatni problemi se odnose na izostatak metoda mjerenja stepena adherencije, što predstavlja svjetski problem, odnosno nemogućnosti pronalaska adekvatne metode koja će podrazumijevati prikupljanja tačnih i pouzdanih informacija u kratkom vremenskom periodu uz prihvatljive troškove. Pored navedenog medicinski radnici nemaju jasne metode prepoznavanja koje pomažu u prepoznavanju

pacijenata neadherentni. Predstavljene podaci ukazuju na zaključak da je neophodan sistemski pristup u rješavanju prepreka i barijera sa kojima se susreću medicinski radnici, a sve u cilju povećanja stepena adherentnosti i pozitivnih ishoda liječenja.

Istraživanje je obuhvatilo i segment analize svakodnevne primjene medicinske adherencije u praksi, gdje je moguće zaključiti da značajan broj ispitanika ima neutralan stav. Nisu uočeni ni značajni rezultati istraživačkog pitanja koje se odnosi na ispitivanja stava medicinske adherencije sa stepenom profesionalnosti obavljanja poslova.

Sa aspekta posvećenosti edukacije pacijenata u segmentu adherencije je moguće zaključiti da postoji veći broj prepreka zbog kojih medicinski radnici nemaju veći stepen posvećenosti, a značajan broj istih je prethodno predstavljen.

Ispitanici su iznijeli stav da bi sistemski pristup prikupljanja podataka o stepenu adherencije pomogao u povećanju primjene, kao i druga unapređenja koja se odnose na unapređenja sistema pružanja zdravstvene zaštite na raznim nivoima. Ispitanici su također iznijeli stav da je interna i eksterna edukacija neophodna kako bi pomogla u povećanju primjene adherencije u praksi.

DISKUSIJA

Na osnovu predstavljenih rezultata istraživanja moguće je zaključiti da medicinski radnici su upoznati sa osnovama adherencije, međutim ista nije dovoljna kako bi se povećao stepen adherentnosti. Zbog navedenog neophodno je kreiranje sistemskog pristupa edukaciji, kako u teorijskom aspektu, tako i u praktičnom aspektu. Unatoč navedenog medicinski radnici su svjesni uloge i značaja adherencije i važnosti visokog stepena adherentnosti pacijenata za uspješan tretman liječenja.

Dodatni problem predstavlja nedovoljna posvećenost zdravstvenoj sistema adherenciji, prije svega misleći na analizu benefita visokog stepena adherencije, analize ključnih barijera i prepreka neadherentnosti pacijenata, ta kreiranja sistemskog pristupa otklanjanja ili umanjenja barijera sa kojima se susreću pacijenti. Dodatno, zdravstveni sistem bi trebao da ima sistem praćenja i bilježenja stepena adherencije pacijenata²². Iako postoje mnogobrojni problemi u segmentu mjerenja stepena adherencije²³, međutim važno je istaći da posjedovanje informacija o stepenu adherencije i praćenju pacijenata je važan segment u procesu liječenja pacijenata, čak i sa podacima i informacijama koji nisu uvijek ažurni i koji možda nemaju visok stepen pouzdanosti (prvenstveno zbog nedostataka metoda koje se koriste).

Kao prijedlog mjera unapređenja stepena adherentnosti u segmentu zdravstvenog sistema jeste kreiranje smjernica i preporuka koje medicinski radnici

moгу koristiti tokom pružanja zdravstvene zaštite. Edukacija medicinskih radnika je također važan aspekt i korak ka povećanju stepena adherencije. Pored navedenog neophodno je kreiranje adekvatnog sistema motivacije medicinskih radnika kako bi se povećao stepen edukacije pacijenata, ali i drugih aspekata koji trebaju rezultirati povećanje stepena adherencije pacijenata.

Dodatne preporuke jeste unapređenje kurikulum formalnog obrazovanja koji bi detaljnije bio prilagođen i posvećen adherenciji kao i kreiranja sistema kontinuirane edukacije medicinskih radnika iz navedene oblasti.

Zdravstveni sistem BiH ima značajan potencijal unapređenja, sasvim sigurno je testiran u doba pandemije u kojem je moguće kreirati mnogobrojne strateške i planske promjene koje bi između ostalog obuhvatile i segment adherencije. Za određena unapređenja su potrebna značajna finansijska sredstva, međutim smatramo da za unapređenje stepena adherencije pacijenata je prvenstveno potreban strateški pristup koji bi koristio postojeće resurse i sredstva za smanjenje stepena neadherentnosti.

Smatramo da je jedan od najvažnijih aspekata povećanja stepena adherencije unapređenje u segmentu medicinskih radnika i pacijenata, te njihovog odnosa. Postoji više načina i preporuka koje se mogu koristiti u za povećanje stepena adherencije²⁴, međutim iste trebaju da budu distribuirane zvaničnim kanalima unutar zdravstvenog sistema. Na ovaj način bismo pristupali sistemski, a ne individualno, te spuštali „odgovornost“ adherencije pacijenata na nivo medicinskih radnika i pacijenata.

Rezultati istraživanja koji su predstavljeni, mogu poslužiti kao osnova za daljnja istraživanja koja su neophodna za kreiranje adekvatnih strategija i planova unapređenja stepena adherencije. Važno je istaći da postoje objavljeni radovi na temu adherencije od strane istih autora rada koji se odnose na BiH, a koji također mogu biti ulazni podaci za daljnu analizu, izučavanje i kreiranje adekvatnih sistemskih pristupa.

24 American Medical Association (2015). Medication Adherence: Improve the health of our patients and reduce overall health care costs. Pristupni link: https://www.stepsforward.org/Static/images/modules/14/downloadable/Medication_Adherence.pdf, pristupljeno 20.03.2021. godine, str. 4

ZAKLJUČAK

Adherencija predstavlja važan i značajan aspekt u procesu pružanja zdravstvene zaštite i pozitivan ishod liječenja sa jednog aspekta, ali i također ima mnogobrojne pozitivne uticaje na sve učesnike u procesu pružanja zdravstvene zaštite. Zbog navedenog, smatramo važnim istaći činjenicu da adherencija nije dovoljno prepoznata kao alat i model unapređenja pružanja zdravstvene zaštite u BiH. Razlozi za navedeno su mnogobrojni, a dio je predstavljen u radu. Također možemo da zaključimo da i u razvijenim zemljama ne postoje napredni i razvijeni modeli i pristupa povećanja adherencije, odnosno otklanjanja prepreka i barijera u procesu liječenja. Zbog navedenog smatramo da će u budućnosti biti povećan stepena posvećenosti adherenciji, prvenstveno zbog činjenice da postoji sve veći broj relevantnih naučnih radova koji ukazuju na navedenu temu i potencijal unapređenja zdravstvenog sistema i ishoda liječenja.

Na žalost pandemija koja je zahvatila svijet u protekloj i tekućoj godini je sasvim sigurno uticala na proces unapređenja adherentnosti pacijenata putem dimenzija adherencije i kreiranje sistemskog pristupa kako u svijetu tako i u BiH.

Pitanje koje možemo na kraju da postavimo jeste da li i u kojoj mjeri će zdravstveni sistem i edukacijske ustanove prepoznati ulogu i značaj adherencije, te da li će na osnovu rezultata istraživanja u svijetu i u BiH poduzeti adekvatne aktivnosti koje trebaju da rezultiraju povećanjem stepena adherentnosti?

LITERATURA

Knjige, naučni radovi i dokumenti:

1. American Medical Association (2015). Medication Adherence: Improve the health of your patients and reduce overall health care costs. Pristupni link: https://www.stepsforward.org/Static/images/modules/14/downloadable/Medication_Adherence.pdf, pristupljeno 20.02.2021. godine
2. Benner JS, Glynn RJ, Mogun H, Neumann PJ, Weinstein MC, Avorn J (2002). Long-term persistence in use of statin therapy in elderly patients. *Jama*.
3. Cognizant (2014). Medication Adherence in the Real World, pristupni link: <https://www.cognizant.com/whitepapers/medication-adherence-in-the-real-world-codex1089.pdf>, pristupljeno 17.03.2021. godine
4. Čulig J., Leppee M. (2014). From Morisky to Hill-Bone; Self-Reports Scales for Measuring Adherence to Medication, *Coll. Antropol.* 38 1: 55–62.
5. Empire HealthChoice HMO, Inc. Medication Adherence, pristupni link: https://www11.empireblue.com/provider/noapplication/f1/s0/t0/pw_g262961.pdf?refer=empireculdesac&na=ephc, pristupljeno 21.02.2021. godine.
6. Francois C. (2015). Hypertension Knowledge, Medication Adherence, and Self-efficacy Skills: Among African American Males in New York City. Thesis submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Public Health, Monroe College
7. Gibson P.G. (2001). Self-management education and regular practitioner review for adults with asthma. *Cochrane Database of Systematic Reviews*.
8. Gut-Gobert C. (2000). Current trends in asthma management. *Presse Medicale, French*, 29:761-765.
9. Hayden B. B.. Medication Adherence: Making the Case for Increased Awareness. Duke University Medical center.
10. Haynes RB, McKibbon KA, Kanani R (1996). Systematic review of randomised trials of interventions to assist patients to follow prescriptions for medications. *Lancet*.
11. Improving Patient Medication Adherence: A \$290 Billion Opportunity, pristupni link: https://www.nehi.net/bendthecurve/sup/documents/Medication_Adherence_Brief.pdf, pristupljeno 15.01.2021. godine.
12. Kravitz RL, Melnikow J (2004). Medical adherence research: time for a change in direction. *Med Care*.

13. Lekić L, Lekić A., Begić A. (2014). Adherence to oral anticoagulation therapy, *Journal of Health Science*
14. Lekić L. (2014). Evaluacija faktora adherencije kod hroničnog tretmana arterijske hipertenzije, Univerzitet u Tuzli, Tuzla
15. Lekić L. (2016). Uloga i značaj adherencije na terapiju u savremenoj zdravstvenoj zaštiti. Farmaceutsko društvo FBiH, Sarajevo
16. Osterberg L, Blaschke T (2005). Adherence to medication. *N Engl J Med*.
17. Renders C., Valk G., Griffin S. (2001). Interventions to improve the management of diabetes mellitus in primary care, outpatient and community settings. *Cochrane Database of Systematic Reviews* , Issue 1.
18. Schackman B.R., Finkelstein R., Neukermans C.P., Lewis L., Eldred L. (2014). The cost of HIV medication adherence support interventions: Results of a cross-site evaluation. *Umeå University Library, London str. 10:22*.
19. Vervloet M., Dijk L., Santen-Reestman J., Vlijmen B., Bouvy M.L., Bakker D.H. (2011). Improving medication adherence in diabetes type 2 patients through Real Time Medication Monitoring: a Randomised Controlled Trial to evaluate the effect of monitoring patients' medication use combined with short message service (SMS) reminders. Vervloet et al. *BMC Health Services Research*, 11:5.
20. Waeber B., Burnier M., Brunner H.R. (2000). How to improve adherence with prescribed treatment in hypertensive patients? *Journal of Cardiovascular Pharmacology*, 35 (Suppl 3):S23-S26.
21. Ward M. (2011). Addressing non-adherence to antipsychotic medication: a harm-reduction approach. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, Blackwell Publishing, UK.
22. World Health Organization (2003). Adherence to long-term therapies: Evidence for action. Switzerland.

Summary: *This paper represents an over view of research and available literature in the world related to adherence, including research made on adherence in medical practice in the health system of BiH. The aim of this paper is to point out the role and importance of adherence for the health care system and the outcome of treatment, as well as to present the opportunities of adherence to improve the process of providing health care and treatment outcomes. According to the results of the research, medical workers are aware of the role and importance of adherence, but there are a number of obstacles and shortcomings that prevent medical workers from reducing non-adherence on a daily basis, in the processes of health care provision. The key barriers and obstacles are the lack of a systematic approach to improving the level of adherence, the modest level of or maland non-formal education, as well as the lack of clear recommendations and guidelines related to adherence during ordinary work with patients.*

Keywords: *adherence, non - adherence, health system of BiH, improvement of adherence*

CIRKULARNA EKONOMIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Doc.dr.sc. Nataša Šantić¹,

Doc.dr.sc. Slaven Ljolje²

Sažetak: *Dosadašnja „linearna“ ekonomija koja za sobom ostavlja otpad kao nusprodukt polako počinje gubiti na značaju zbog onečišćenja koje nastaje. Kao alternativa postojećem modelu funkcioniranja pojavila se cirkularna ekonomija (CE) koja zagovara zatvoren sustav u kojem se stavlja naglasak na reciklažu otpada koji nastaje poduzimanjem ekonomskih aktivnosti. Zbog svog širokog obuhvata cirkularnu ekonomiju je jako teško definirati jednom egzaktnom definicijom, što pokazuje i veliki broj definicija tog pojma. Cirkularna ekonomija ima određene prednosti koje su dijelom prikazane i u ovome radu, a neke od njih su težnja za eliminacijom ili smanjenje otpada, briga za okoliš, povećanje iskoristivosti resursa, povećanje energije iz obnovljivih izvora, smanjenje stakleničkih plinova, očuvanje zdravlja i kvalitete tla, jeftinija proizvodnja i pojavljivanje novih poslovnih modela koji sa sobom nose povećanja produktivnosti i ekonomičnosti poslovanja itd. Prelazak iz postojeće linearne ekonomije u cirkularnu za bilo koju zemlju nije jednostavan proces. Taj proces kao preduvjet zahtijevapromijenusvijesti o postojećem stanju. Svaka zemlja ima određene elemente koji u većoj ili manjoj mjeri predstavljaju zapreku kvalitetnoj tranziciji u cirkularnu ekonomiju. U ovome radu vrši se analiza elemenata cirkularne ekonomije koji mogu biti temelj za uspješno uvođenje u Bosni i Hercegovini. Jedna od prvih prepreka koja se mogla sresti u slučaju BiH jeste zakonski okvir koji prije nekoliko godina nije uopće postojao kada je riječ o cirkularnoj ekonomiji. Druga prepreka, koja je također posljedica nepostojanja definiranog zakonskog okvira za cirkularnu ekonomiju, jeste manjkavost statistika BiH. U istraživačkom dijelu rada*

1 Univerzitet modernih znanosti-CKM1, Mostar, Bosna i Hercegovina, e-mail: natasa@ckm.ba

2 Univerzitet modernih znanosti-CKM2, Mostar, Bosna i Hercegovina, e-mail: slaven@ckm.ba

izvršena je analiza stanja Bosne i Hercegovine prema indikatorima iz tri dimenzije, a to su: obnovljiva energija, okoliš i upravljanje otpadom. Dimenzije energetske efikasnosti i klimatskih promjena nisu analizirane upravo zbog nedostatka podataka. Paralelno s analizom stanja cirkularne ekonomije u Bosni i Hercegovini prema dostupnim podacima i indikatorima izvršena je komparacija sa prosjekom EU zemalja za razdoblje 2016.-2018. Rezultati istraživanja pokazali su da Bosna i Hercegovina u svim segmentima analize zaostaje za EU prosjekom osim kada je riječ o udjelu energije iz obnovljivih izvora gdje je bolja od prosjeka EU. Istraživanjem se također došlo do zaključka da postoji ogroman potencijal za povećanjem kada je riječ o solarnim i izvorima vjetra u pogledu proizvodnje električne energije. Bosna i Hercegovina također ima značajan potencijal kada je riječ o upravljanju otpadom. Neke kategorije otpada imaju izrazito nisku stopu reciklaže. Upravo tu se otvara prostor za pretvorbu otpada u ekonomsku vrijednost. Bosna i Hercegovina prema prikazanim rezultatima može i mora graditi svoju cirkularnu ekonomiju na energetskeom stupu i upravljanju otpadom.

Ključne riječi: *linearni krozlaz, cirkularna ekonomija, obnovljivi izvori, upravljanje otpadom, reciklaža*

UVOD

U današnjoj ekonomiji ideja je napustiti linerani krozlaz u svim sektorima, a prvenstveno u industrijskoj proizvodnji. Ono što karakterizira linerani krozlaz jeste uništavanje biosfere i na ulazu i na izlazu iz samog procesa. Pri ulazu se koriste resursi, i ako su neobnovljivi oni nepovratno narušavaju biosferu, a pri izlazu iz procesa se stvara otpad u različitim agregatnim stanjima, koji također narušava biosferu. Jedna od strategija koja se može smatrati dijelom cirkularne ekonomije jeste C2C (Cradle to Cradle) u kojoj se razlikuju biološke i tehničke hranjive tvari. Biološke su u potpunosti biorazgradive, a tehničke kruže u zatvorenoj petlji u atmosferi (Trputec et al., 2014, str. 187-188.). Kao glavni cilj ekonomskih promjena navodi se smanjenje ispuštanja CO₂, te mitigacija, a ne adaptacija, na postojeće klimatske promjene. Da bi se stvorile pretpostavke za tako nešto potrebno je promijeniti način razmišljanja i kulturološki obrazac ponašanja ljudi općenito. Pandemija COVID-19 je pokazala slabosti našeg društva i još više potencirala nužnost digitalizacije, dekarbonizacije i ekološke proizvodnje i dizajna. Donositelji političkih odluka, CEO transnacionalnih kompanija te drugi utjecajni poslovni ljudi i znanstvenici imaju zadatak zajedničkim snagama raditi na promicanju takve kulture i ponašanja (proizvođača i potrošača).

Predmet ovog rada jeste mogućnost primjene cirkularne ekonomije u Bosni i Hercegovini kroz dimenzije cirkularne ekonomije definirane u izvješću o

cirkularnoj ekonomiji 2018. godine za Bosnu i Hercegovinu, odnosno: obnovljiva energija, okoliš, upravljanje otpadom, energetska efikasnost i klimatske promjene. Dvije posljednje se neće analizirati zbog nedostatka odgovarajućih podataka. Napravit će se kritički osvrt na zakonski okvir, strategije i pravilnike te na njihovu primjenu. Konzultirati će se postojeća literatura i izvješća kao i podaci Agencije za statistiku BiH te podaci ministarstava Federacije i Republike Srpske. Kružna ekonomija u Bosni i Hercegovini je tek u začetku i samim tim teško je očekivati da će podaci u potpunosti pokriti sve navedene komponente, tim više što ni u samoj Europskoj uniji nisu dostupni svi podaci. Cilj rada je ukazati na nedostatke u prikupljanju podataka i definirati oblasti na kojima se treba sustavno raditi kako prikupljanje podataka ne bi bilo sporadično od projekta do projekta (od dobivenih financijskih sredstava u određenom trenutku) nego kontinuirano i uzlazno, usmjereno na poboljšanje postojećih uvjeta i na podizanje svijesti o promjeni postojećeg ponašanja proizvođača i potrošača te društva općenito.

1. OPĆENITO O CIRKULARNOJ EKONOMIJI

Od šezdesetih godina prošlog stoljeća ideja cirkularne ekonomije se provlači kroz različita razmišljanja i veže uz industrijsku ekologiju. Tako već 1966. Spilhaus je napisao „Idealno, sustav će biti u potpunosti zatvoren. Sva voda će biti prečišćena i ponovno upotrijebljena; sav čvrsti otpad će biti vraćen kao resurs za proizvodnju drugih proizvoda.“ (Spilhaus, 1966:488). Pojam cirkularne ekonomije definiraju i objašnjavaju 1990. godine D.W. Pearce i R.K. Turner u knjizi *Economics of Natural resources and the Environment*. Sam koncept cirkularne ekonomije je uveden u Kini 1998. godine, a 2002. je postao nacionalna strategija. Međutim, kompleksnost samog pojma se ogleda u mnogobrojnim definicijama i različitim indikatorima koji se koriste kako bi dali sliku postojećeg stanja ili promjena stanja na području cirkularne ekonomije. Kina je prva donijela konkretan zakon o cirkularnoj ekonomiji (CIRAIG, 2015) te tako krenula u konkretnu primjenu i prilagodbu legislative. Nakon toga su Njemačka i Japan među prvima uključile cirkularnu ekonomiju u konkretne politike (Geng et al., 2013). Europska unija je usvojila akcijski plan za implementaciju cirkularne ekonomije 2015. godine. Godine 2018. Europska komisija je predložila okvir za monitoring cirkularne ekonomije koji obuhvaća 10 indikatora od kojih za neke još nisu dostupni svi potrebni podaci.

Osnovni pojmovi u cirkularnoj ekonomiji su **recikliranje** i **ponovno korištenje** te **oporaba**. Otpad postaje resurs i od otpada se ostvaruje profit. Uloga makroupravljanja, kroz koje veliki broj interesnih skupina (nacionalne vlade, javni sektor, privatni poduzetnici, međunarodne nevladine organizacije i civilni sektor) ostvaruje zajedničke ciljeve, postaje krucijalna. Sve te skupine imaju za cilj produženje životnog ciklusa proizvoda, reciklažu, uporabu obnovljivih resursa, ponovno

korištenje i kaskadni način korištenja energije i/ili nusprodukata. Ponašanje prema javnim dobrima preuzima vodeću ulogu pri produljenju životnog ciklusa proizvoda i usluga, međutim implicira dijeljenje što utječe na status pojedinca u očima društva.

Dobrobiti sustava zasnovanog na cirkularnoj ekonomiji nisu vezane samo uz određene sektore nego se na kapilarni način protežu kroz različita područja. Iz tog razloga, što je veće sudjelovanje zajednice i različitih teritorijalnih, ekonomskih, društvenih i kulturnih odjela, bit će veća sposobnost ubrzavanja sustava koji se brine o okolišu i njegovim resursima. (Senatore, Teofili, 2021:47)

1.1. Definicije cirkularne ekonomije

Fondacija Ellen MacArthur je dobrotvorna organizacija Ujedinjenog Kraljevstva koja se bavi cirkularnom ekonomijom. Fondacija surađuje sa vladinim sektorom, poslovnim sektorom i akademskim institucijama, a misija im je ubrzati prijelaz na cirkularnu ekonomiju. Bavi se analizama i izvješćima, objavljuje novosti i provodi projekte. Fondacija, zajedno sa SUN (*Stiftungsfonds für Umweltökonomie und Nachhaltigkeit*) i McKinsey Center for Business and Environment je procijenila da, usvajanjem principa cirkularne ekonomije, Europa bi mogla ostvariti neto korist od 1,8 trilijuna eura do 2030. godine, koristeći prednosti nadolazeće tehnološke revolucije. To je 0,9 trilijuna eura više nego što bi se ostvarilo kroz trenutni razvoj linearne ekonomije (Growth Within, 2015:14).

Postoji više od 100 definicija cirkularne ekonomije ovisno o tome o kojem se profilu znanstvenika i stručnjaka radi. Međutim, autori Kirchherr, Reike i Hekkert su ustanovili da je u tim definicijama rijetko gdje spomenut utjecaj cirkularne ekonomije na društvenu jednakost i buduće generacije. Uz to, ni poslovni modeli ni potrošači se ne ističu često kao pokretači cirkularne ekonomije. U ovom radu nije cilj navoditi i uspoređivati različite definicije cirkularne ekonomije, ali je zanimljivo zamijetiti da najveći broj definicija od pojmova 4R (*reduce, reuse, recycle i recover*) sadrži riječ *recycle*, reciklaža, (79%). Kombinacija *reduce, reuse i recycle* (smanjiti, ponovo upotrijebiti i reciklirati) se koristi u 35% - 40% definicija (Kirchherr, Reike i Hekkert 2017:226).

Ipak, jedna definicija, po mišljenju autora, zaslužuje nešto veću pažnju jer obuhvaća sve komponente koje treba uključiti da bi se kvalitetno ostvarila kružna ekonomija. To je upravo definicija gore navedene fondacije. „Gledajući izvan trenutnog ekstraktivnog industrijskog modela „uzmi-stvori-odbaci“, cirkularna ekonomija želi redefinirati rast, usredotočujući se na pozitivne koristi za cijelo društvo. Podrazumijeva postupno razdvajanje ekonomske aktivnosti od potrošnje ograničenih resursa i smanjenja otpada iz sustava kroz dizajn. Potaknut prijelazom

na obnovljive izvore energije, kružni model gradi ekonomski, prirodni i društveni kapital. Temelji se na tri principa: smanjenje otpada i onečišćenja kroz dizajn proizvoda; održati proizvode i materijale u upotrebi; obnoviti prirodne sustave“.

1.1.1. Prednosti i barijere

Prema literaturi prednosti cirkularne ekonomije su mnogobrojne i nećemo ih nabrajati ovdje nego samo navesti neke koje su po našem mišljenju ključne za nacionalne, ali i globalnu ekonomiju, a primjenjive na svaku državu u skladu s njenim postojećim obnovljivim resursima.

Prednosti ili dobrobiti cirkularne ekonomije postoje na mnogim poljima, ali ih općenito sve možemo svrstati pod ekonomske, okolišne i poslovne. U ekonomske među ostalima spadaju i sljedeće:

Prema izračunima Cirkularne ekonomije 8,6% svjetskih sirovina je u potpunosti reciklirano tokom 2020. godine, a od 2018. godine ima opadajući trend. Cilj je dostići što prije 17% potpune reciklaže pod kojom se podrazumijeva oporaba, reciklaža u užem smislu i nasipavanje (Circular Economy, 2021).

Razdvajanje (decoupling) ekonomskog rasta od potrošnje sirovina je jedan od ciljeva cirkularne ekonomije. Bilo da se radi o relativnom ili apsolutnom razdvajanju ostvarenje ekonomskog rasta ne treba značiti porast potrošnje resursa.

Nova radna mjesta u kružnoj ekonomiji će se protezati od radno-intenzivnog recikliranja do popravaka visoke kvalitete; poslovi u logističkim sektorima kroz povlačenje lokalnih proizvoda te nova poduzeća vezana uz inovacije, uslužnu ekonomiju i nove poslovne modele (WE Forum, 2017)

Inovacije koje su poželjne i neophodne u ovom tipu ekonomije zahtijevaju nova razmišljanja i nova obrazovanja, a iznad svega interdisciplinarnu suradnju između dizajnera, proizvođača i onih koji se bave reciklažom.

Mijenja se i pristup potrošaču. Uloga poduzeća se mijenja u životima potrošača kako bi se ostvarilo manja uporaba resursa, manje stvaranje otpada i promjene u proizvodnji (WE Forum, 2017). Dobar primjer drugačijeg odnosa prema stvarima i uslugama jeste HomeExchange.

U okolišne prednosti spadaju:

Smanjenje stakleničkih plinova.

Zdravlje i kvaliteta tla, vode i zraka će se poboljšati. U Europi, na primjer, cirkularni pristup sustavu proizvodnje hrane može dovesti do 80% smanjenja uporabe vještačkih gnojiva, a time će se povratiti prirodna ravnoteža tla. (Ellen MacArthur Foundation, 2016)

Očuvanje prirodnih rezervata. Posljedica smanjenja zagađivanja i odlaganja

otpada u prirodu će biti i oporavak ekosustava i njihovo očuvanje (SYKE, 2018).

U poslovne prednosti spadaju:

Jeftinija proizvodnja zbog dugaćijih sirovina. Napuštaju se skupe ekstrakcije, a koriste se druge tehnologije i stvara se drugačiji odnos s dobavljačima te lanac nabave porima sasvim drugo značenje (Vermunt et al., 2019).

Prema Fondaciji Ellen MacArthur tipovi usluga se mijenjaju. Veći fokus se stavlja na prikupljanje i inovativno iskorištavanje otpada, a time se mijenja i vrsta osposobljenosti radne snage. Pojavit će se kompanije koje će se baviti obrnutom logistikom prikupljanja, prijevoza, popravki i ponovne distribucije proizvoda nakon uporabe.

Novi poslovni modeli se pojavljuju gdje odnos kupca i proizvođača odnosno ponuđača se više bazira na modelima lizinga i najma, Na taj način se stvara dugoročna veza zasnovana na povjerenju i vjernosti ukoliko postoji obostrano zadovoljstvo (Kraaijenhagen, Van Oppen & Bocken, 2016).

Barijere u cirkularnoj ekonomiji su vezane uz sistemsko razmišljanje i dugoročnu viziju. Na primjer, ne znači da uporaba solarne energije predstavlja odličan primjer održivosti i cirkularne ekonomije ako govorimo o solarnim panelima koji su potrebni za prikupljanje te energije. Solarni paneli koji se trenutno koriste nisu pogodni za reciklažu i uporabu te treba zamijeniti i ta tehnološka rješenja. Drugi primjer je energetska efikasnost kroz bolju izolaciju zgrada i kuća. Većina izolacija koje se danas koriste su nerazgradive i nepogodne za reciklažu, iako se djelimično primjenjuju prirodnim rješenjima kao što je kamena ili ovčja vuna. Treći primjer su električni automobili čiji zastupljenost raste na svjetskom tržištu, ali raste i proizvodnja baterija za iste. Baterije su u samoj proizvodnji veliki zagađivači zbog ispuštanja CO₂. Znanstvenici upozoravaju da će masovna proizvodnja baterija za električne automobile izazvati nestašicu brojnih minerala, što prijeti ekološkom katastrofom. Grupa britanskih znanstvenika pisala je Povjerenstvu za klimatske promjene, upozoravajući na goleme implikacije za svjetske prirodne resurse jer vlada Velike Britanije želi do 2050. godine zamijeniti 31,5 milijuna automobila na fosilna goriva. Proizvodnja električnih baterija zahtijeva uporabu velike količine električne energije za ekstrakciju sirovina i samu proizvodnju.

1.2. Elementi za ostvarenje cirkularne ekonomije u Bosni i Hercegovini

Cirkularna ekonomija zahtijeva da se svaka država oslanja na resurse koje posjeduje. Bosna i Hercegovina ima prirodne resurse koji predstavljaju dobru polaznu točku. Ima vodu, sunce, vjetar i biomasu, a kao i svaka druga država i velike količine komunalnog i industrijskog otpada, što joj omogućuje da iskoristi obnovljive izvore energije, a putem prerade i uporabe dobije sirovine. Pored toga, priroda

i okoliš kao i očuvanje šumskih područja, parkova prirode i nacionalnih parkova su jedan od uvjeta za smanjenje količina CO₂ u zraku. Preduvjet za ostvarenje tih ciljeva je zakonski okvir kao i institucije koje podupiru proces prelaska na cirkularnu ekonomiju.

1.2.1. Zakonski okvir

Podaci koji će se navesti u nastavku su preuzeti sa stranice Federalnog ministarstva okoliša i turizma i iz Izvješća o cirkularnoj ekonomiji iz 2018. i 2020. godine. Bosna i Hercegovina je decentralizirana država gdje entiteti imaju različite zakone. Prvi primjer je primjer Zakona o zaštiti okoliša. Novi zakon na nivou Federacije je usvojen u siječnju 2021. godine dok Republika Srpska ima Zakon o zaštiti životne sredine revidiran 2015. godine. Brčko distrikt ima zakon o zaštiti okoliša iz 2004. godine. Federalni plan upravljanja otpadom je postojao za period od 2012.-2017. i Strateija zaštite okoliša FBiH 2008.-2018., a trenutno je u izradi nova Strategija zaštite okoliša FBiH. Te strategije sadrže elemente koji su važni za poslovanje MSP s posebnim osvrtom na čistiju proizvodnju. S druge strane RS ima okolišne politike prilagođene MSP (Strategija razvoja malih i srednjih poduzeća 2016 -2020). Politike su vezane uz eko označavanje uglavnom organske hrane i energetske efikasnost. Od 2014. godine postoje izvješća za zbrinjavanje elektronskog otpada, a zbrinjavanje ambalažnog otpada je uređeno Pravilnikom o upravljanju ambalažom i ambalažnim otpadom Federacije BiH. Prema Specifičnom regionalnom državnom izvješću o cirkularnoj ekonomiji sam pojam CE nije ugrađen kao samostalan pojam u regulatorni ili pravni okvir. Izuzev RS-a čiji principi se koriste u strategiji zbrinjavanja otpada zasnovani na direktivi EU 2008/98/EZ.

1.2.2. Financiranje aktivnosti cirkularne ekonomije

Program COSME (Competitiveness of Enterprises and Small and Medium-Sized Enterprises Programme) olakšava pristup financiranju i stranim tržištima za MSP. Program u BiH postavljen od Sida-e, švedska vladina agencija za zemlje u razvoju, i švedske ambasade. Program je otvoren za MSP i startup-ove koji imaju inovativne poslovne ideje, proizvode ili usluge koji povećavaju zaposlenost, povećavaju konkurentnost te društveno-ekonomski razvoj u BiH. Švedska ambasada je pokrenula još jedan projekt za sljedećih sedam godina. UNDP je započeo pilot program za poduzetnike koji su integrirali principe CE u svoje poslovne modele (CE Report, 2020). Sredstva iz IPA II predpristupne pomoći se također mogu iskoristiti pod predviđenim uvjetima. Inovacije i istraživanja se mogu financirati kroz HORIZON 2020-EU. Tu su još sredstva Svjetske banke, KfW-a, Investicionog okvira za Zapadni Balkan, Globalnog fonda za zaštitu životne sredine, Specijalnog

fonda za klimatske promjene i sl. Međutim za pristup ovim sredstvima vrlo često postoje zahtjevi koji moraju biti ispunjeni, a koji ne ovise samo od tražitelja sredstava nego od društvenog i ekonomskog konteksta u kojem se tražitelj nalazi.

Najveći dio financiranja se odvija preko kreditiranja od strane raznih banaka. Green Council BiH je predstavio projekt za ugovaranje zelenih hipotekarnih stambenih kredita koji, između ostalog, podstiču postizanje energetske efikasnosti pri gradnji. Uz to u BiH se spaljuje velika količina otpada koji se čak uvozi iz Italije, Hrvatske ili Slovenije i taj trend bi se trebao promijeniti.

2. BOSNA I HERCEGOVINA I CIRKULARNA EKONOMIJA

2.1. Metodologija istraživanja

Analiza stanja cirkularne ekonomije u BiH i komparacija sa zemljama EU biti će promatrana kroz tri dimenzije. Dimenzije analize prikazuje sljedeća tabela.

Tablica 1. Dimenzije i njihovi indikatori analize stanja cirkularne ekonomije BiH i komparacija sa EU prosjekom

Dimenzija	Indikator
Obnovljiva energija	Udio energije iz obnovljivih izvora
	Količina električne energije proizvedena iz hidro izvora
	Količina električne energije proizvedena iz izvora vjetra
	Količina električne energije proizvedena iz solarnih izvora
Okoliš	Troškovi za zaštitu okoliša
Upravljanje otpadom	Postotak ukupno recikliranog otpada
	Postotak recikliranog komunalnog otpada

Izvor: Rad autora, preuzeto iz Circular Economy Report Bosnia and Herzegovina 2020

Pored navedenih dimenzija i njihovih indikatora cirkularna ekonomija se analizira i kroz dimenzije **energetske efikasnosti** i **klimatskih promjena**, ali zbog nedostatka podataka u ovome radu se neće vršiti komparacija stanja cirkularne ekonomije BiH i EU zemalja unutar ove dvije dimenzije. Period za koji se vrši navedena analiza je 2016.-2018. godina.

2.2. Obnovljiva energija

Općenito promatrano, mjere koje je BiH donijela po pitanju obnovljive energije su nedovoljne za ispunjenje postavljenih ciljeva u Nacionalnom akcionom planu BiH. BiH radi na nacrtu za Nacionalni energetska i klimatski plan. Koordinaciju među institucijama uključenim u postupak odobrenja za male, decentralizirane proizvođače obnovljive energije trebalo bi poboljšati na razini entiteta. Potrebna je veća jasnoća i pojednostavljenje postupaka kako bi se osigurao transparentan i pogodan investicijski okvir za sve prijavitelje (Circular Economy Report BiH 2020, str. 10). Sljedeća tabela prikazuje komparaciju udjela obnovljive energije u ukupnoj proizvedenoj energiji BiH sa zemljama EU za period 2016.-2018. godina.

Tablica 2. Komparacija udjela energije iz obnovljivih izvora BiH i zemalja EU za 2016.-2018.

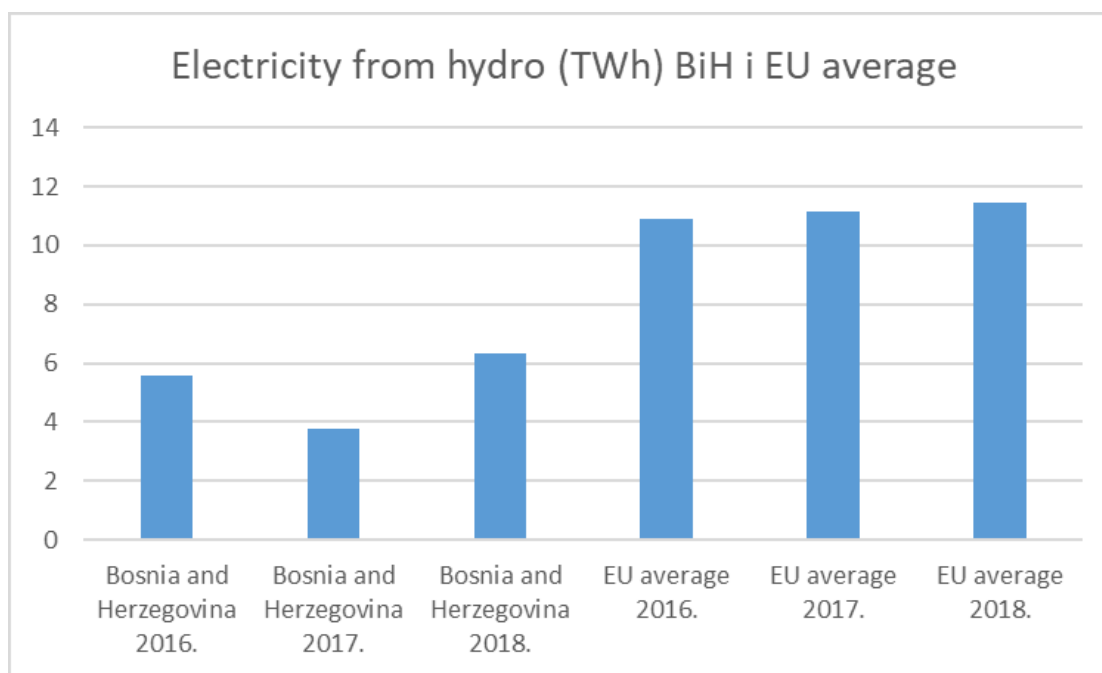
Country	2016.	2017.	2018.
Belgium	8,752	9,113	9,478
Bulgaria	18,760	18,701	20,592
Czechia	14,924	14,796	15,138
Denmark	32,052	34,677	35,413
Germany	14,889	15,476	16,673
Estonia	28,715	29,168	29,993
Ireland	9,165	10,465	10,888
Greece	15,391	17,300	18,051
Spain	17,423	17,563	17,454
France	15,501	15,904	16,444
Croatia	28,267	27,280	28,047
Italy	17,415	18,267	17,796
Cyprus	9,859	10,503	13,898
Latvia	37,138	39,019	40,029
Lithuania	25,613	26,039	24,695
Luxembourg	5,361	6,198	8,973
Hungary	14,377	13,543	12,535
Malta	6,208	7,219	7,968
Netherlands	5,802	6,456	7,340
Austria	33,374	33,141	33,806
Poland	11,400	11,117	11,477
Portugal	30,868	30,614	30,206
Romania	25,032	24,454	23,875
Slovenia	21,977	21,658	21,378
Slovakia	12,029	11,465	11,896
Finland	39,013	40,917	41,160
Sweden	53,328	54,157	54,651
EU average	20,468	20,934	21,476
Bosnia and Herzegovina	25,358	23,241	35,972

Izvor: Rad autora, podaci preuzeti sa: <https://ec.europa.eu/eurostat>, (pristupljeno 15.05.2021.)

Iz prethodne tabele jasno se vidi da je udio energije iz obnovljivih izvora u BiH puno veći od EU prosjeka u promatranom razdoblju. Ukoliko se pažljivo promotre prikazani podaci može se, također, zaključiti da je, u promatranom razdoblju, BiH bolja od većine zemalja EU kada je riječ o energiji iz obnovljivih izvora. To pokazuje da BiH ima dobre prirodne preduvjete i kapacitete kako bi svoju cirkularnu ekonomiju mogla graditi na proizvodnji energije iz obnovljivih izvora. Važno je naglasiti da električna energija kojom raspolaže Elektroprivreda BiH pretežno dolazi iz neobnovljivih izvora (termoelektrane), dok električna energija kojom raspolaže Elektroprivreda HZHB pretežno dolazi iz obnovljivih izvora (hidroelektrane).

Ako govorimo o energiji u okvirima cirkularne ekonomije onda se mora promatrati količina električne energije dobivena iz obnovljivih izvora, odnosno koliko energije dobivene iz obnovljivih izvora sudjeluje u proizvodnji električne energije. Razlog zbog kojeg se uzima električna energija jeste njena čistoća.

Grafikon 1. Količina električne energije proizvedena iz hidro izvora BiH i EU prosjek za razdoblje 2016.2018.

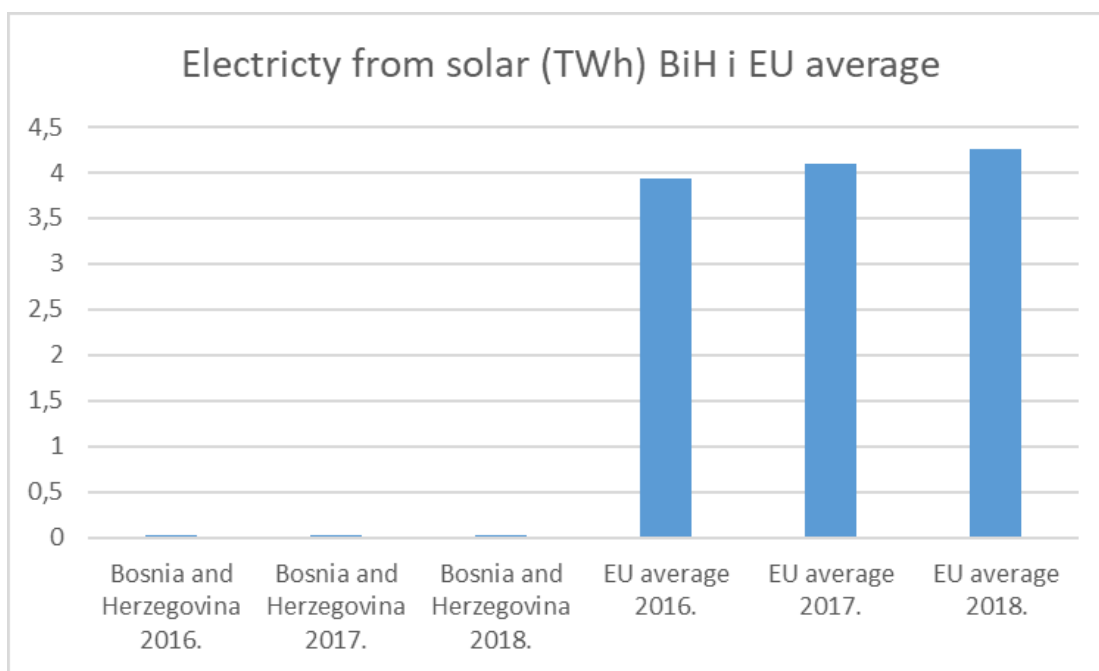
Izvor: Rad autora, podaci preuzeti sa <https://ourworldindata.org/renewable-energy>, (pristupljeno 18.05.2021.)

Grafikon 1 jasno prikazuje da je situacija u BiH lošija od prosjeka EU zemalja u upotrebi hidroenergije u proizvodnji električne energije. Dakle, BiH unatoč dobrom rezultatu, kada je riječ o udjelu energije iz obnovljivih izvora slabije koristi

hidro potencijale u proizvodnji električne energije od prosjeka EU zemalja. Ako se uzme u obzir broj rijeka koje BiH ima, onda se može zaključiti da BiH nije ni blizu iskoristila svoj hidropotencijal u proizvodnji električne energije. S točke gledišta cirkularne ekonomije to znači da se BiH opredijelila za neki od neobnovljivih izvora za većinsku proizvodnju električne energije. Ipak, ne smije se zanemariti okolišni aspekt vezan uz ekološku opasnost koju sa sobom nose velike hidroelektrane.

Pored hidroenergije u tzv miksu obnovljivih izvora proizvodnje energije postoje, pored biomase, plime i oseke, i solarni i izvori vjetra. U nastavku će, također, biti prikazana komparacija BiH i prosjeka EU zemalja u dvije zadnje kategorije za isto razdoblje.

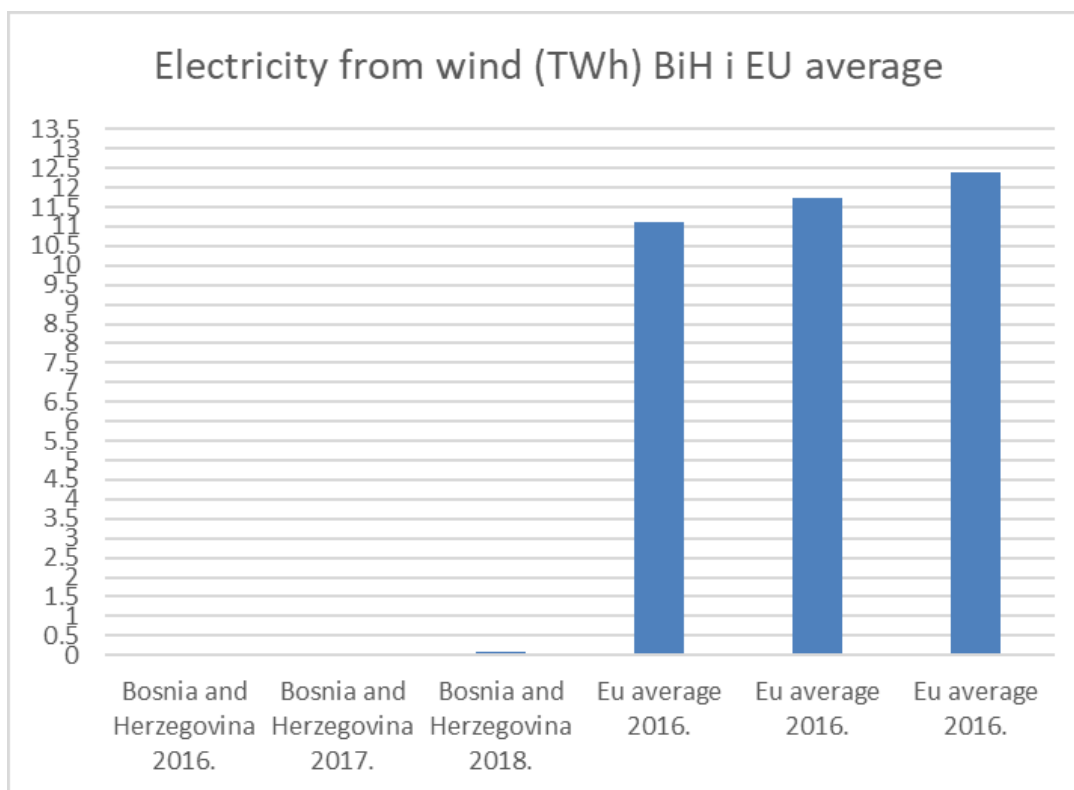
Grafikon 2 Količina električne energije proizvedena iz solarnih izvora za BiH i EU prosjek 2016.-2018.

Izvor: Rad autora, podaci preuzeti sa <https://ourworldindata.org/renewable-energy>, (pristupljeno 18.05.2021.)

Grafikon 2 pokazuje poražavajuće rezultate BiH u odnosu na prosjek EU zemalja kada je riječ o proizvodnji električne energije iz solarnih izvora. Solarna energija je jako značajna u okvirima obnovljive energije jer BiH ima popriličan broj sunčanih dana u godini. Može se zaključiti kako ostaje ogroman potencijal solarne energije koji u BiH nije iskorišten.

Grafikon 3. Količina električne energije proizvedene iz izvora vjetra za BiH i prosjek EU zemalja 2016.-2018.

Izvor: Rad autora, podaci preuzeti sa <https://ourworldindata.org/renewable-energy>, (pristupljeno 18.05.2021.)

Grafikon 3 prikazuje još veći zaostatak BiH za prosjekom EU zemalja kada je riječ o proizvodnji električne energije iz izvora vjetra.

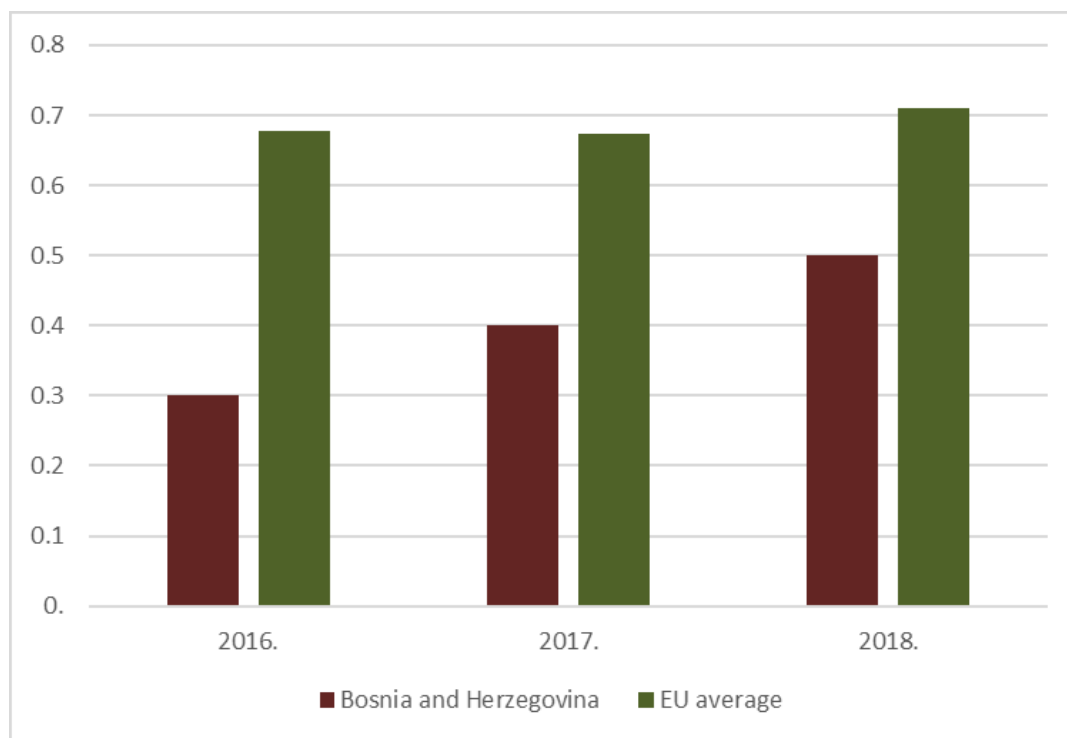
Sagledavši prikazanu strukturu obnovljivih izvora iz kojih dolazi proizvodnja električne energije može se zaključiti kako BiH većinom koristi hidro energiju u proizvodnji električne. Ostali izvori (energije), solarni i izvori vjetra su veoma slabo zastupljeni. Pregledom prosjeka EU zemalja, može se zaključiti kako je on na daleko većoj razini u svakom segmentu prikazane strukture od BiH. Drugim riječima, zemlje EU u prosjeku imaju daleko razvijenije energetske strukture kada je riječ o obnovljivim izvorima energije. Razlog za dobar rezultat BiH, kada se pogleda udio proizvedene energije iz obnovljivih izvora u odnosu na EU prosjek, je taj što BiH ima općenito nizak nivo proizvedene energije pa su kod nje u većoj mjeri zastupljeni obnovljivi izvori energije nego kod zemalja EU u prosjeku. Ipak, neophodno je podvući da energetska tranzicija ne može biti održiva bez osnovnih postavki zelene ekonomije, a to su: socijalna inkluzija, održiv ekonomski rast i održivost životne sredine (Hadžiosmanović, 2021).

2.3. Okoliš

Na razini države Bosne i Hercegovine ne postoji zakon o zaštiti okoliša. S obzirom da je država decentralizirana različiti su zakoni po entitetima. Novi zakon o zaštiti okoliša Federacije Bosne i Hercegovine je usvojen u siječnju 2021. godine, kao što je već navedeno. Entitetske vlasti Bosne i Hercegovine moraju na bolji način organizirati i preusmjeriti svoje administrativne kapacitete kako bi se efikasnije bavili procjenama okoliša, koje spadaju u njihovu nadležnost. Za procjenu utjecaja na okoliš i za stratešku procjenu okoliša, provedbena tijela imaju preširoku slobodu diskrecije. Kvalitet obje vrste procjena okoliša mora se poboljšati, a javnosti se moraju pružiti rane i učinkovite mogućnosti za sudjelovanje u postupcima ocjenjivanja (Circular Economy Report BiH, 2020., str. 13.)

U ovome radu dimenzija okoliša analizira se kroz izdatke države u svrhu zaštite okoliša. Svjesni smo da taj indikator sam ne može realno odraziti stanje okoliša, ali zbog nemogućnosti pronalaska podataka za ostale indikatore poslužiti ćemo se ovim.

Grafikon 4. Postotak BDP-a koji se izdvaja za zaštitu okoliša u milijunima eura po tekućim cijenama za BiH i EU prosjek 2016.-2018.

Izvor: Rad autora, podaci preuzeti sa <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do>, (pristupljeno 19.05.2021.)

Prosjeak BDP-a- EU zemalja u periodu od 2016.-2018. godine iznosi 13,033 trilijuna eura, a prosjeak BDP-a BiH za isto razdoblje iznosi 16,144 milijarde eura. Prema tome, prosjeak izdvojenih sredstava u BiH za okoliš iznosi za promatrani period iznosi nešto manje od 65 **milijuna** eura, dok prosjeak izdvojenih sredstava u EU iznosi nešto više od 91 **milijarde** eura.

Jedan od potencijalnih indikatora za dimenziju okoliša može biti i broj izdatih okolišnih dozvola za djelatnosti prikupljanja skladištenja, obrade i tretmana otpadnih materijala ili sekundarnih sirovina u BiH. Tako su u 2018. godini tri poduzeća koja se bave djelatnostima zbrinjavanja opasnog otpada i sakupljanja, prerade i prometa sekundarnih sirovina dobila okolišnu dozvolu. Godine 2017. pet poduzeća iz tih djelatnosti je dobilo okolišnu dozvolu, a 2016. godine 4 poduzeća. U navedene djelatnosti ne spada/zatvaranje deponija komunalnog otpada. Na nivou EU nismo uspjeli pronaći broj izdatih okolišnih dozvola kako bi se mogla napraviti usporedba.

2.4. Upravljanje otpadom

Upravljanje otpadom je pored obnovljive energije jedna od osnovnih komponenti cirkularne ekonomije. Način na koji se upravlja/zbrinjava otpad je od velike važnosti kada se analizira stanje cirkularne ekonomije u nekoj zemlji. Otpad može predstavljati trošak ili prihod u ovisnosti na koji način ga država tretira.

Tablica 3. Postotak recikliranog otpada u BiH i prosjeka EU

Year	Percentage recycled in Bosnia and Herzegovina	Percentage recycled in EU
2016.	44,00	32,00
2017.	45,00	N/A
2018.	42,00	33,00

Izvor: Rad autora, podaci preuzeti sa http://www.bhas.ba/data/Publikacije/Metodologije/ENV_00_2020_MD_0_BS.pdf i <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/> (pristupljeno 20.05.2021.)

Zbog nemogućnosti pronalaska podataka o reciklaži za 2017. godinu za EU zemlje uzete su prosječne godišnje stope reciklaže ukupnog otpada.

Sljedeća tabela prikazuje stope prerade komunalnog otpada za BiH i prosjeka EU za period 2016.-2018.

Tablica 4. Stopa prerade komunalnog otpada u BiH i prosjeka EU 2016.-2018.

Country	2016.	2017.	2018.
EU average	37,60	38,08	38,64
Bosnia and Herzegovina	0,46	0,3	0,79

Izvor: Rad autora, podaci preuzeti sa http://www.bhas.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2018/ENV_01_2017_Y1_0_BS.pdf i https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_rt120/default/table?lang=en (pristupljeno 20.05.2021.)

Sljedeća tabela prikazuje stope prerade ambalažnog otpada za BiH i prosjeka EU za period 2016.-2018

Tablica 5. Stopa prerade ambalažnog otpada u BiH i prosjeka EU 2016.-2018.

Country	2016.	2017.	2018.
EU average	67,17	67,02	65,73
Bosnia and Herzegovina	14,00	14,00	14,00p

Izvor: Rad autora, podaci preuzeti sa http://www.bhas.ba/data/Publikacije/Metodologije/ENV_00_2020_MD_0_BS.pdf i <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/> (pristupljeno 21.05.2021.)

Prema navedenoj tablici gdje je za 2018. godinu napravljena procjena, stopa prerade ambalažnog otpada je jako niska u odnosu na prosjek EU.

3. ZAKLJUČAK

Cilj koji je Europska unija postavila jeste klimatska neutralnost Europe do 2050. godine. Iz tog razloga i zemlje Europe koje nisu članice Europske unije poduzimaju sve veće napore kako bi se uskladile s legislativom EU i usmjerile svoje ekonomske aktivnosti ka cirkularnoj ekonomiji. Zanimljivo je naglasiti da je cirkularna ekonomija, u manjem obimu, postojala puno prije linearnog krozlaza. Industrijska revolucija je uvela pojam i primjenu linearnog krozlaza. Rad objašnjava pojam CE i analizira trenutno stanje u Bosni i Hercegovini te mogućnosti i potencijal za razvoj iste. Analizom zakonskog okvira BiH može se zaključiti da BiH još nije dovoljno uskladila svoje zakonske propise sa EU direktivom 2008/98/EZ i samim tim ni potpuna implementacija cirkularne ekonomije nije moguća. Direktive 94/62/EC (o ambalaži i ambalažnom otpadu), 2006/66/EC (otpad od akumulatora i baterija), 2009/125/EC (ekodizajn za proizvode koji su vezani uz energiju), 2010/75/EU (industrijske emisije), 2012/19/EU (elektronski i električni otpad) i 2019/882/EU (zahtjevi pristupačnosti) su samo neke od direktiva koje jasnije i preciznije definiraju pojedina područja. Unutar BiH nisu pronađeni podaci

o značajnijim financiranjima od nadležnih institucija, nego se projekti vezani uz cirkularnu ekonomiju uglavnom financiraju iz inozemnih izvora. Sve to ukazuje na nezainteresiranost vlasti za pružanje podrške i poticaja razvoju cirkularne ekonomije. Iz navedenih rezultata mogu se izvući različiti zaključci. Po pitanju obnovljivih izvora energije u ukupnom udjelu proizvedene električne energije BiH je bolja od EU prosjeka što pokazuje da posjeduje resurse za ostvarenje cirkularne ekonomije, barem u području hidro potencijala. Nedovoljno iskorišteni potencijali su svakako solarni i izvori vjetra s obzirom na geografski položaj države. Pozitivan primjer uloge države se ogleda u sufinanciranju privatnih solarnih elektrana. Kad se govori o energetskej tranziciji koja je neophodna za cirkularnu ekonomiju i o Europskom zelenom planu postavlja se pitanje elektroenergetskog sektora u BiH. Proizvodnja električne energije u RS i Bosni se većinom ostvaruje u termoelekttranama i značajna problematika je koliko će pozitivnih, a koliko negativnih posljedica imati prijelaz na obnovljive izvore. Hercegovina (izuzev RS), u principu, ne bi trebala imati značajnijih prepreka pri prelasku na obnovljive izvore energije uzimajući u obzir da već sad uglavnom koristi električnu energiju iz tih izvora. Kao što je vidljivo iz dobivenih podataka vrlo je važno raditi više na upravljanju otpadom, počevši od samog odvajanja otpada pa do izgradnje infrastruktura za reciklažu, uporabu i drugu preradu otpada koja je u ovoj mjeri nedovoljna i neprikladna potrebama CE. Ne smije se zaboraviti da BiH ima četiri nacionalna parka i osam parkova prirode te velike količine čiste i pitke vode. Međutim, indikatore za okoliš je vrlo teško naći i jedini indikator koji je zajednički BiH i EU je izdvajanje sredstava za zaštitu okoliša. Analiziran broj okolišnih dozvola u promatranom periodu vezanih uz djelatnosti zbrinjavanja, sakupljanja, prerade i mehaničke obrade te distribucije otpada ukazuju na manji broj tvrtki koje se bave istima. Postoji diskretan interes za takve aktivnosti, ali je neophodna financijska i tehnološka podrška. S obzirom na pokazatelje BiH ima dobar preduvjet za razvoj CE iako je, pored svega navedenoga, potrebno raditi na promjeni društvene svijesti i utjecati na ponašanje i potrošača i proizvođača.

LITERATURA

1. A New Dynamic 2: Effective systems in a circular economy (2016), Ellen MacArthur Foundation
2. CIRAIG (2015), *Circular Economy: A Critical Literature Review of Concepts, International Reference Centre for the Lifecycle of Products, Processes and Services*, ISBN 978-2-9815420-0-7 dostupno na https://www.ciraig.org/pdf/CIRAIG_Circular_Economy_Literature_Review_Oct2015.pdf
3. Circular Economy Report Bosnia and Herzegovina (2020), LIR Evolution
4. Circular Economy Report Bosnia and Herzegovina (2018), LIR Evolution
5. Geng, Y., et al. (2013) *Measuring China's Circular Economy*, Science vol. 339 dostupno na DOI: 10.1126/science.1227059
6. Growth Within: a circular economy vision for competitive Europe, (2015) Report Ellen MacArthur Foundation, SUN, McKinsey and Co., lipanj
7. Hadžiosmanović, Dž., Ljolje, S., Šantić, N. (2021) *Energetska tranzicija i ekonomska politika u funkciji „deatomizacije“ tranzicijskog društva i uspostave principa zelene ekonomije*, Zbornik radova Sigurnost i društvo, Banja Luka
8. Hadžiosmanović, Dž. (2021) *Kakva energetska tranzicija može dovesti do uspostave ciljeva zelene ekonomije na Zapadnom Balkanu*, XXXVI Međunarodno savetovanje Energetika 2021 22-25. jun 2021. godine, Zlatibor
9. Innovation for sustainable growth: A Bioeconomy for Europe (2012). European Commission, Publications Office of the European Union
10. Kirchherr, J., Reike, R., Hekkert, M.P. (2017) *Conceptualizing the Circular Economy: An Analysis of 114 Definitions*, SSRN Electronic journal 127, DOI: [10.2139/ssrn.3037579](https://doi.org/10.2139/ssrn.3037579)
11. Kraaijenhagen, C., van Oppen, C., Bocken, N. (2016) *Circular Business: Collaborate and Circulate*, Circular Collaboration, ISBN 978-90-824902-0-6
12. Pietzsch, J. (2020) *Bioeconomy for Beginners*, Springer, Germany dostupno na <https://doi.org/10.1007/978-3-662-60390-1>
13. Qi, J., Zhao, L., Wenjun, L., Xushu, P., Bin, W., Hong, W. (2016). *Development in Circular Economy of China*, Social Sciences Academic Press and Springer Science+Business Media, Singapore
14. Senatore, G., Teofili, S., (2021). *Waste and circular Economy*, Mediterranean Journal of Social Sciences, Vol. 12 No 3, dostupno na DOI: <https://doi.org/10.36941/mjss-2021-0017>
15. Spilhaus, A., (1966) *Resourceful Waste Management*, Science News

16. SYKES Annual Report (2018), dostupno na http://s21.q4cdn.com/336464384/files/doc_financials/annual/2018/2018-Annual-Report.pdf
17. The Circularity Report Gap (2021), Circular Economy
18. Trputec, Z., Tibo, A., Kovači, A., Šantić, N. (2014) *Teorija i praksa održivog razvoja*, Fakultet za menadžment resursa, Mostar
19. Vermunt, D.A., et al., (2019) *Exploring barriers to implementing different circular business models*, *Journal of Cleaner Production*, vol.222 dostupno na <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.03.052>
20. WE Forum (2017) Annual Report 2017-2018 dostupno na http://www3.weforum.org/docs/WEF_Annual_Report_2017-2018.pdf

Internet izvori:

<https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/>

Saopćenje Agencije za statistiku (2020) preuzeto sa http://www.bhas.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2018/ENV_01_2017_Y1_0_BS.pdf

<https://ec.europa.eu/eurostat>

<https://ec.europa.eu/eurostat/web/circular-economy/indicators/monitoring-framework>

https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_rt120/default/table?lang=en

Hemikalije i otpad u Programu 2030 (2020), UN Environment Programme preuzeto sa http://www.bhas.ba/data/Publikacije/Methodologije/ENV_00_2020_MD_0_BS.pdf

<https://kenniskaarten.hetgroenebrein.nl/en/knowledge-map-circular-economy/what-is-the-definition-a-circular-economy/>

<https://ourworldindata.org/renewable-energy>

CIRCULAR ECONOMY IN BOSNIA AND HERZGOVINA

Abstract: *The current „linear“ economy which leaves waste as a by-product is slowly losing its importance because of the pollution it creates. As an alternative to the existing functioning model has emerged the circular economy that advocates a closed system in which waste recycling generated by economic activities is emphasized. It is very difficult to define circular economy with an exact definition since it covers a wide range of sciences, shown by a large number of definitions of that term. Circular economy presents a lot of benefits which are partly shown in this paper, some of them are waste elimination or reduction, environment protection, the increase in resource productivity, energy increment from renewable resources, reduction of greenhouse gasses, soil health and quality preservation, less expensive production and the emergence of new business models which brings the increase in business productivity and economy, etc. The process of transition from linear to circular economy in any country is not simple. The precondition of the process is a change in awareness of the existing condition. Each country has certain elements which represent obstacles to a greater or lesser extent respect to quality transition to circular economy. This paper analysis elements of circular economy which could be the basis for successful implementation of CE in Bosnia and Herzegovina. One of the first obstacles that could be encountered in case of BiH is a legal framework regarding circular economy, which did not exist a few years ago. The other obstacle, being also the consequence of inexistent legal framework for circular economy, is a statistic deficiency in BiH. The research part of the paper analysis the condition of Bosnia and Herzegovina through indicators from three dimensions which are: renewable energy, environment and waste management. Energy efficiency and climate changes dimensions are not analyzed due to lack of data. Parallel to a circular economy condition analysis and according to available data and indicators in Bosnia and Herzegovina, the comparison with average of EU countries for the period 2016-2018 has been made. Results show that Bosnia and Herzegovina in all segments is behind the EU average except when it comes to energy from renewable resources which show better results than EU average. The research brought to conclusion that there is a great potential for increase when it comes to solar or wind sources regarding electricity production. Bosnia and Herzegovina also has significant potential when it comes to waste management. Some waste categories have extremely low recycling rate. Therefore, this is where the space for converting waste into economic value opens. According to results shown Bosnia and Herzegovina may and has to build its circular economy on energy dimension and waste management.*

Keywords: *linear throughput, circular economy, renewables, waste management, recycling*

POGODUJUĆI SOCIOPSIHOLOŠKI PROCESI ZA RADIKALIZACIJU DJECE I MALOLJETNIKA U KONTEKSTU PRIMJENE NASILJA

dr.sci. Sandi Dizdarević, docent¹

dr.sci. Kemal Brkić, izvanredni profesor²

Sažetak: Sociopsihološki procesi odrastanja djece i maloljetnika predstavljaju veoma složene procese prilagođavanja i učenja društveno prihvatljivim normama ponašanja. Nestabilni politički procesi kao osnov za nastupanja sekundarnih i tercijalnih dezorganizacija mogu dovesti pojedince u fazu različitih devijacija koje zbog svoje nedovoljne psihološke razvijenosti nemaju mogućnost pravilne i racionalne percepcije. Ovakvo društveno stanje omogućava stvaranje „sivog“ prostora u kojem grupe i pojedinci, primjenom konspirativnih procesa radikaliziraju djecu i maloljetnike za primjenu različitih oblika nasilja, u kontekstu zloupotrebe. Promatrano kroz povijest osobito u ratom zahvaćenim zemljama djeca veoma često postaju subjekti rata, čineći neke od najgorih kaznenih djela i nasilja, istovremeno postajući žrtve dobro osmišljenih procesa radikalizacije u cilju njihovog vrbovanja. Autori rada inspirisani su potrebom za znanstveno sagledavanje takvih procesa u cilju budućeg znanstvenog odgovora vođeni ka cilju sprečavanja takvih zloupotreba u interesu djece i maloljetnika. U radu će se primjenom POSAID metoda nastojati spoznati i objasniti sociopsihološki proces odrastanja djece u dezorganiziranim državama unutar kojih se stvara prostor za aplikaciju različitih mjera radikaliziranja u kontekstu primjene nasilja.

Ključne riječi: djeca, radikalizacija, nasilje, dezorganizacija

1 Docent na Univerzitetu modernih znanosti-CKM, Mostar, profesor na visokoj školi UNION u Mostar, zapovjednik zatvorske policije KPZ PT Mostar.

2 Izvanredni profesor na Univerzitetu Kalos Tuzla, bivši načelnik Policijske uprave Olovo.

UVODNA RAZMATRANJA

Unutardržavni sukobi početkom devedesetih ali i poslije uključivali su etno-nacionalne i etnoreligijske pokrete koji su vodili oružane sukobe/borbu kako bi postigli svoje ciljeve odnosno napravile etničku podjelu zemlje. U mnogim zemljama, polazeći od bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Ruande, Konga i drugih, takve pokrete vodili su milicije, plaćenici, paravojne jedinice, kao i formalne jedinice novoformiranih političko teritorijalnih jedinica. U kontekstu ostvarivanja ciljeva, veoma često civilno stanovništvo postajalo je njihov primarni cilj. Ostvarivanje ciljeva takvim profilima osoba najjednostavnije je bilo primjenom sistemskog i masovnog nasilja. U Ruandi i Burundiji, kao i Bosni i Hercegovini takvi oblici sistemskog i masovnog nasilja poprimili su razmjere Genocida i drugih oblika ratnih zločina. Sukobi i nasilje u Ruandi i Burundiji doživjeli su neviđene oblike nasilja primjenjene od djece i maloljetnika kao pripadnika jedne od paravojnih formacija. Insurekcija kao koncept koji označava pobunu ili ustanak protiv bilo koje vlasti³, u stvarnosti i realnoj pragmatičnosti poprima veoma nasilan oblik ako se primjenjuje od djece i maloljetnika. Mnogi autori, poput Wilkinsona promatraju koncept Insurekcije kao oblik pobune širih razmjera, ali ga na pravilan način definiraju kao koncept nasilja nižeg inteziteta. Iako se dovodi u kontekst oružanog sukoba i rata, koncept insurekcije može se odvijati u miru kroz proces radikalizacije djece i maloljetnika što za posljedicu ima strahovite oblike nasilja. Bilo bi ogromna znanstvena pogreška kada bi insurekciju promatrali kao koncept u kojem se proces nasilja odvija iznenadno bez prethodnih procesa. Da je ovakva teza potvrdna, dokazuje povjesno promatranje nasilja u sukobima, osobito onih koji se vode u ime religije. Wilkinson ukazuje: „u gotovo svim slučajevima fanatično pridržavanje doktrine religijskog fundamentalizma povezano je s nacionalističkim političkim programom“.⁴ Tako politika Hezbollaha želi uspostaviti islamiističku republiku u Libanonu, Hamas ima sličan cilj u Palestini. U Ruandi, djeca i maloljetnici su radikalizirani upravo na ciljevima religijskog fundamentalizma, i nacionalističke retorike. Nasilje u okviru insurekcije ili bilo kojeg drugog oblika pobune, ratova, oružanih sukoba javlja se kao posljedica određenih političkih procesa i nemogućnosti dogovora. Uloga i učesće djece u ratovima, kao i primjeni nasilja u mirnodospkim uvjetima predstavlja devijacije unutar procesa odrastanja, i različitih uticaja sredine. Macanović, takve devijacije unutar procesa odrastanja kroz različite uticaje definira kao pojavu kriminogene inficiranosti.⁵ Postratne

3 Wilkinson, P. (2002). Terorizam protiv demokracije, odgovor liberalne države, Golden marketing, Zagreb, str. 18.

4 *Ibid*, s. 23.

5 Macanović, N. (2014). Kriminogena inficiranost učenika, Univerzitet u Banja Luci i Defendologija centar, Banja Luka, str. 9.

zemlje predstavljaju veoma pogodno tlo za razvoj i primjenu sistema radikalizacije djece i maloljetnika u kontekstu buduće primjene nasilja. U svojim istraživanjima Azinović i Jusić ukazuju: „fenomen dolaska stranih boraca afroazijskog porijekla predstavlja početak stanja u kojem je BiH dobila epitet „zemlje koja je pogodna kao krajnje odredište radikalnih osoba““. ⁶ Da su određeni društveni procesi dobro osmišljeni i da se proces radikalizacije odvija prema jasnim fazama primjenom različitih mjera ukazuju Dizdarević i Brkić: „osnovni strukturalni elementi po kojima se religijski fundamentalizam može prepoznati su: političko sredstvo u kojem dolazi do zloupotrebe religije kao vrlo moćnog sredstva ljudske manipulacije i načina mišljenja kojim se vjeruje u vlastitu istinu““. ⁷ Upravo određen broj bosanskohercegovačkih građana koji su napustili BiH i otišli na Sirijska i druga ratišta odrastali su u okruženju gdje su primarno ostvarili svoju kriminalnu inficiranost a potom radikalizirani u kontekstu ekstremizma i terorističkih aktivnosti. Kriminalna inficiranost kao posljedica endogenih i egzogenih faktora nije samo izražena u okviru terorizma i ratnih događaja, prisutna je i u mirnodopskim vremenima kroz primjenu različitih oblika nasilja u vršenju krivičnih djela, narušavanja javnog reda i mira, nasilničkim huliganskim incidentima. Nasilje se javlja kao finalni akt mentalnog odnosa pojedinca prema drugim i drugačijim. Kriminogena inficiranost u kojem su blaži oblici nasilja definirani i prihvaćeni tokom odrastanja djece i maloljetnika u konceptu insurekcije primjenom mjera radikalizacije postaju najučinkovitija sredstva za primjenu nasilja u ratu i oružanim sukobima ili pak terorizmu. Ovakvu tezu dokazuje broj osoba (bosanskohercegovačkih građana) koji su prije odlaska na Sirijska i druga ratišta bili poznati bosanskohercegovačkim policijskim organima po činjenju različitih krivičnih djela, iz domena imovinskog kriminaliteta, nasilja u obitelji, šumskim krađama, razbojništvima.

DRUŠTVENA ZBILJA KAO PROSTOR ZA KRIMINALNU INFICIRANOST DJECE I MALOLJETNIKA

Kriminogena inficiranost predstavlja „sindrom“ ili „virus“ koji se veoma lako širi među mladima, ali i odraslim ljudima, pod uticajem kriminogenih faktora. ⁸ Obično kriminogena inficiranost nastaje kao produkt zbira društveno političkih procesa, uticajem na individuu, odnosno kroz poremećaj sistema vrijednosti. Djeca i mladi, ali i odrasle osobe postaju posljedica takvih procesa jer isti u

⁶ Azinović, V. Jusić, M. (2016). Novi zov rata u Siriji i bosanskohercegovački kontigent stranih boraca, Atlanska inicijativa, Sarajevo, str. 47.

⁷ Dizdarević, S. Brkić, K. (2020). Rana detekcija radikalizma, ekstremizma i terorizma, UMZ CKM-UNION u Mostaru, str. 191.

⁸ Macanović, N. (2014). Kriminogena inficiranost učenika, Univerzitet u Banja Luci i Defendologija centar, Banja Luka, str. 52.

nemogućnosti prilagođavanja vrijednostima društva, pod egzogenim i endogenim uticajima prihvataju sistem vrijednosti koji se nalazi u suprotnosti sa temeljnim vrijednostima. Ratni vihor predstavlja izuzetan prostor za razvoj različitih devijacija gdje zločinci postaju „heroji“, a žrtve „zločinci“, gdje upravo „heroji“ postaju vertikalna moralna dimenzija vrijednosti i uzori za učenje takvog ponašanja od strane mladih. Oponašanjem takvog ponašanja djeca i mladi ulaze u domenu inficiranosti i vremenom zbog svog psihosocijalnog statusa i nemogućnosti racionalizacije, tj. odvajanja neispravnog od ispravnog postaju operacionalizatori nasilja. Dizdarević ukazuje: „ratni zločini, odnosno zločini kojima se ugrožavaju i napadaju univerzalne vrijednosti, dobra koja su uslov i osnov za zajedničko i humano postojanje, oduvijek su bile predmet interesovanja najšire međunarodne i domaće javnosti. Rat se može slikovito opisati kao: manjak psihološke snage pojedinca indoktrinirana patološkim idejama onih koji se smatraju velikim, muška slabost očitovana kroz pojedinačna, sistemska i masovna silovanja djevojčica, žena i baka, prostor gdje psi rata uzimaju danak svoje hrabrosti, ljudska bolest koja uzimajući u obzir istorijske činjenice se ne može izliječiti ali se može zaliječiti, cesta koja dijeli dojučerašnje susjede“.⁹ Mnogi ratovi od 90 tih godina do danas pokazali su sistemsku slabost ne samo nacionalnih pravosudnih tijela već i međunarodnih zbog dužine procesa postupaka, gdje se upravo ostavlja prostor za nastavak izgradnje i dovršetka pogrešnih sistema vrijednosti. Obrnuti slijed, u kojem zločinci postaju „heroji“ ima nepopravljive i dalekosežne posljedice, osobito u ideologiziranju lika i djela, te glorifikaciji zločina. Djeca i mladi odrastanjem u društvu gdje se sistem vrijednosti kreira kroz legitimiranje, konzumiranje i opravdavanje nasilja prema drugima zbog različitosti predstavlja temelj učenja pogreške i oponašanja kroz ostale podsisteme života. Takvi procesi poremećenog sistema vrijednosti postaju „normalno“ ponašanje, koje pod prijetnjom ugroze snagom argumenata nailazi na individualno i sistemsko nasilje. Individualno nasilje urezano je i transgenerirano sa roditelja na djecu, a sada poslije više od 27 godina nakon rata sa nekadašnje djece na njihovu djecu. Odgovor na protuargumente, bilo činjenične, znanstvene ili pragmatične je prvobitno individualni oblik nasilja, a potom grupni oblici nasilja i na kraju sistemsko, odnosno državno nasilje. Kontinuitet opstanka pogrešnih normi i vrijednosnog sistema omogućava stvaranje prividno dobrog državnog prostora. Rat kao etiološki faktor za generiranje unificiranih oblika ponašanja ne bi opstao bez sistemskih medija. Mediji u ratu kao veoma bitan faktor vojne doktrine predstavljaju mehanizam i polugu za prikaz uspjeha vojnih jedinica. Na takvim snimcima veoma često prikazivana su tijela ubijenih, masakriranih, porušenih kuća, opljačkanih kuća koje su u tom vremenu nailazile na prihvatanje i opstanak.

⁹ Dizdarević, S. (2017). Uloga svjedoka u dokazivanju krivičnih djela ratnih zločina u Bosni i Hercegovini, Univerzitet modernih znanosti-CKM, Mostar, Mostar, str. 7.

Ponavljanjem takvih medijskih akcija, kod mladih otpočinje proces prihvatanja takvog ponašanja kao normalnog, identifikujući se sa svojim uzorima, a određen broj takvih uzora čine sada pravosnažno presuđeni ratni zločinci. Centralno mjesto u ratu prilikom razvoja mladih predstavljalo je nasilje kao oblik legitimnog, legalnog i nadasve jedino prihvatljivog za opstanak jedne etno ideje, na svim zaraćenim stranama.

RAT KAO PROSTOR ZA ŠIRENJE RELIGIJSKE I ETNICKE RADIKALIZACIJE U KONTEKSTU KRIMINALNE INFICIRANOSTI

Većina posljednjih ratova, od 90 tih pa do danas odvijaju se pod sveuobuhvatnom zloupotrebom etniciteta i religije. Ideologiziranje takvih stavova te zloupotreba religijskih simbola, identiteta, jezika predstavlja svojevrsni odbrambeni mehanizam. Iako se ne radi o klasičnom psihološkom procesu, zbog čega se i definira kao zloupotreba on ima jasan cilj, zaštita vlastitih slabosti i patologije, pa i u određenim slučajevima zločina. Posljedice takvog cilja ogledaju se u transgeneracijskom nasilju, verbalnom nasilju, vrijeđanjem drugih i drugačijih, zastupanjem i propagiranjem vlastitih stavova ne uvažavajući niti prihvatajući argumente drugih. Naše ličnosti prema znanstvenim istraživanjima razvijaju se do 25 godine starosti. Naravno, izuzetci od ovog pravila postoje, ali su rijetki. Zrele ličnosti se mogu mijenjati osobito uslijed doživljavanja velikih emocionalno traumatičnih iskustava. Većina ljudi različito reagira na takva iskustva. U većini slučajeva ih potiskuju, kako bi nastavili normalan život. Međutim, ukoliko su takva iskustva kontinuirana kao što su ratni događaji, te ukoliko su potpomognuti određenim ideologijama i zloupotrebama religije, onda zapravo izloženi ljudi različito reaguju. Autori priručnika za sprovođenje istraga ukazuju: „neka osoba može postati spokojna i prihvatiti ljude sa svojim vrlinama i manama, odnosno oni mogu razviti osjećaj ponosa što su bili u stanju pomoći drugim koji su ljudi kao i oni. Neke osobe, opet mogu postati razočarane u ljudska bića kao vrstu, postati ljuta i razviti osjećaj gađenja prema drugim ljudima“.¹⁰ Izgradnjom osjećaja gađenja prema određenim vrstama ljudi zato što su percipirane kao drugačije a time i opasnije dovodi do niza sekundarnih procesa, koji se prevashodno očituju kroz vaspitanje vlastite djece. Tako zapravo dolazi do transgeneracijskog prenosa svojevrsnog oblika mržnje prema drugima. Time se djeca, koja su u posebnom psihofizičkom stanju osobito u periodu adolescencije radikaliziraju u kontekstu određene ideje. Prema Gutiću i Šariću, „emocije igraju vrlo značajnu ulogu u kreiranju transgeneracijskog naslijeđa, bilo pozitivnog društvenim vrijednostima ili onog negativnog. Emocije grupe

¹⁰ Priručnik za sprovođenje istraga ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti i genocida u Bosni i Hercegovini, OSCE, 2013. Sarajevo, str. 204.

se odlikuju prvenstveno stepenom homogenosti. To podrazumijeva da svi članovi te grupe ili većina njih imaju iste emocije¹¹. Isti autori ukazuju na bitan niz faktora koji utiču na stvaranje grupnih emocija, a to su:

- iskustva koje članovi grupe posjeduju,
- stepen identifikacije među članovima grupe,
- privrženost grupa organizacijskim ciljevima,
- organizacijska kultura.

Dizdarević i Brkić u svojim istraživanjima o radikalizaciji ukazuju: „radikaliziranje je proces koji se jasnom politikom i strategijom na latentan ili polulatan način operacionalizira po principu od općeg ka posebnom. To znači da se jedna ideja, putem interneta i/ili drugih oblika komunikacije, zloupotrebljavajući religiju spušta prema najnižim lokalnim zajednicama¹². Ciljevi radikalizacija, bilo da se radi o etničkim, religijskim ili drugim oblicima ima jedinstveni efekat, prožeti kroz kritičnu masu kako bi obuhvatio što veći broj osoba koji postaju predmet indoktrinacije. Na ovakav način mladi, djeca i maloljetnici kao i starije osobe postaju predmet radikalne inficiranosti. Njihova inficiranost nije uzrokovana kriminogenim faktorima u kontekstu kriminaliteta, već u kontekstu nastavka provođenja ideja koje veoma često imaju ili mogu imati kriminogene posljedice i u krajnjoj instanci nasilje.

RADIKALIZACIJA PRIMJENOM KONCEPATA ETNONACIONALIZMA I ETNORELIGIONIZMA

Etnonacionalizam kao znanstveni pojam duboko je ukorjenjen u pojmu nacionalizam. Problem nacionalizma prisutan je u mnogim društvima, osobito na području zemalja Zapadnog Balkana. Naciononalizam svoj uspon doživljava kao posljedica globalizacijskih procesa, i jačanja EU, odnosno slabljenja drugih svjetskih udruženja/država. Time se javljaju dvije vrste nacionalizma, građanski i etnonacionalni. Prema mnogim autorima etnonacionalizam je daleko ofanzivniji i može se izraziti kao pretjerana privrženost odnosno povjerenje i odnos prema vlastitoj naciji, njenim idejama pri čemu se zanemaruju interesi drugih, već se protiv takvih interesa bori svim dopuštenim i polutajnim sredstvima. Jačanje etnonacionalizma posebno je izraženo u periodu rata, kada se sistem vrijednosti mijenja, kada se bori protiv simbola drugih i drugačijih. Time se etnonacionalizam ostvaruje kroz

11 Gutić, D. Šarić, E. (2017). Upravljanje emocionalnom inteligencijom, Studio HS Internet d.o.o. Osijek, Sarajevo, str. 64.

12 Dizdarević, S. Brkić, D. (2020). Rana detekcija radikalizma, ekstremizma i terorizma, UMZ-CKM Mostar, VŠ UNION u Mostaru, Mostar, str. 192.

primjenu straha, zastrašivanja i terora. Takvi oblici nisu novi, jer teror se kao oružje religijskog progona i ratovanja koristi kroz čitavu povijest. Teror time postaje sredstvo opstanka, ali i veoma učinkovit model učenja. Radikalizacija kao stateška i politička opcija u ostvarivanju i stvaranja etnonacionalizma primjenom različitih modela učenja i prenošenja prožima se kroz strukture najmlađih, osobito kroz nekvalitetne i jednakoobrazne nastavne planove i programe osnovnog školovanje, koje podaništava drugačije.

ETIOLOGIJA SOCIOPSIHOLOŠKIH PROCESA KAO POGODUJUĆIH FAKTORA ZA RADIKALIZACIJU

Danas, rijetko koja zemlja čak i one najrazvijenije ne raspolažu sa sistemom jedinstvenih baza u kojim se vode osobe koje su kriminalno obuhvaćene virusom. Macanović ukazuje da se: „najčešće prikazuju podaci o maloljetnim licima koja počine neko od krivičnih djela, te se njihov broj uzima kao broj kriminogeno inficiranih lica“.¹³ Prikazivanje podataka o maloljetnicima ili djeci koja su već počinila krivično djelo predstavlja pogrešan pristup modelu kriminogene inficiranosti, jer ista ne podrazumijeva još uvijek postojanje inkriminacije. Kriminogeni virus predstavlja široko uspostavljen sistem koji konzumira različite društvene i lične devijacije, poput:

- obiteljskih odnosa, primarno narušenih, dezorganiziranih
- destruktivni stavovi
- nasilničko ponašanje koje ne ulazi u inkriminaciju krivičnog djela
- huliganstvo, primarno verbalno vrijeđanje
- alkoholizma i ovisnosti o drogama i psihoaktivnim supstancama
- u posljednje vrijeme kao posljedica političke manipulacije mladim sve više prisutna je politička zaslijepljenost i slijepa poslušnost.

Macanović (2014; 54) jasno prikazuje da se radi o pojavama koje nastaju kao pomanjkavanje i neprihvatanje principa i vrijednosti koje propisuje društvo, što za posljedicu ima neprilagođeno ponašanje ljudi koje nije u skladu sa društvenim normama i običajima. Dizdarević i Bošnjčić u svojim istraživanjima postavljaju vrlo jasno pitanje: kako je moguće imati devijacije nekog ponašanja, ukoliko je takvo ponašanje u skladu sa pozitivnim pravnim propisom, odnosno normom koja reguliše takvo ponašanje? Kriminalna inficiranost kao naučni pojam toliko je široko i na njega ukazuju Dizdarević i Bošnjčić, odlazeći i korak dalje u odnosu od opće

13 Macanović, N. (2014). Kriminogena inficiranost učenika, Univerzitet u Banja Luci i Defendologija centar, Banja Luka, str. 53.

prihvaćene društvene norme. „Rezultati ranijih istraživanja dokazuju da se devijacije trebaju promatrati i kroz normu čiji sadržaj odstupa od pravila nauka i struke ali i potreba prakse“.¹⁴ Kod devijacija koje propizilaze iz norme, postoji sistemska i strukturalna bolest. Strukturalna bolest propisane norme, u odnosu na koje postoji konformističko ponašanje većine javlja se kao naučno odstupanje sadržaja propisane norme. Posljedica takve strukturalne devijacije ogleda se u dugotrajnosti poremaćaja sistema vrijednosti. Jedan od takvih primjera na koje ukazuje Dizdarević i Bošnjčić jeste norma o prijemu policajaca u Uprave policija, prema kojima odnos kriminalista i drugih nesrodnih zanimanja iznosi 30%-70%. Autori poput Macanovića, Dizdarevića i drugih se slažu oko činjenice da kriminogena inficiranost ne ulazi u inkriminaciju, već ona kao posljedica može postati inkriminacija. Postojanje labilnog sistema države najbolje opisuje Dirkem (*Emil Durkheim*) definirajući stanje anomije, koje nastaje kada jedan sistem nestaje, a drugi još nije nastao. Upravo u takvoj dezorganizaciji kriminogena inficiranost najlakše nastaje. Nemogućnost konformizma na norme koje su labilne, bez nadzora i kontrole države omogućavaju nastanak brojnih pojava poput:

- nezaposlenosti,
- uticaja medija na društvo,
- uticaj vršnjačkih grupa,
- sukob ruralnog i urbanog,
- migracije stanovništva iz ruralnog u urbano područje.

Migracije stanovništva iz ruralnog u urbano područje proizvode mnoge posljedice ne samo u socijalnom već prevashodno u psihološkom. Veoma je bitno da li su preseljenja stanovništva dobrovoljna ili su nastala kao posljedica uticaja. Ukoliko su nastala kao posljedica uticaja, kako ističe Mesić (1992; 43) život izbjeglice karakterizira traumatična i stresna prošlost, sadašnjost i budućnost. Nemogućnost prilagođavanja pojedinaca iz izbjegličke populacije dovodi do sukoba sa postojećim normama, čime se ulazi u sivu zonu odnosno devijacije. Brkić i Dizdarević ukazuju: „stresne situacije koje izbjeglice prolaze, kod pojedinca mogu dovesti do marginalizacije, gdje uslijed psihološke labilnosti pojedinci postaju vulnerabilne mete za vrbovanje budućih terorista. Takvi psihološki trenuci pojedincu trenutno omogućavaju psiho-socio-ekonomski opstanak motiviran homogenom grupom, dok s druge strane zbog takvog psihološkog stanja pojedinac postaje iracionalan i slijep u pogledu puta koji mu se nameće“.¹⁵ Hasković u svom sveubuhvatnom

14 Dizdarević, S. Bošnjčić, M. (2017). Društvene devijacije, anomija društva i posljedice, Centar modernih znanja Banja Luka, str. 283.

15 Brkić, K. Dizdarević, S. (2016). Migracije i nemogućnost konformizma kao oblik vrbovanja terorista, Zbornik radova Migracije u XXI vijeku, uzroci i posljedice, Kalos Tuzla, Brčko, str. 158.

istraživanju ukazuje i potvrđuje prethodnu tezu, da: „izbjeglice treba promatrati kao socijalno psihološki tip, čije je ponašanje socijalno uzrokovano“.¹⁶ Nezaposlenost u posljednjih nekoliko decenija nije samo fenomen koji opterećuje društvo, već proizvodi niz drugih pojava poput alkoholizma, ovisnosti o drogama, depresije, i drugih društveno psiholoških i somatskih oboljenja. Kao jedna od posljedica u masivnom obliku javlja se odlazak mladih iz država Zapadnog Balkana. Time države postaju cilj same sebi, bez politike, strategije i daljeg razvoja. Na ovakav način ne slabi samo ekonomija, već čitav politički i ekonomski proces, dok s druge strane se povećava prostor za kriminogenu inficiranost. Sloboda kretanja i demokratski procesi stvaraju mogućnost sve većeg izbora i slobode da se gradi drugačiji vrijednosni sistem od službeno propisanog, što ukazuje na činjenicu da je sve što nije zakonski kažnjivo dozvoljeno, a što se danas u Bosni i Hercegovini sve češće zloupotrebljava i pripisuje „snalažljivosti“ pojedinca. Kriminalna politika i politika kažnjavanja u post konfliktnim zemljama pod uticajem korupcije, i organiziranog kriminaliteta postaje motivacija i način ponašanja velike vladajuće većine. Takvo ponašanje postaje prenosivi model učenja od starijih na mlađe, koji djeluju po etno principima, etno nacionalnim strankama i uopće strankama, a ne odnosu prema naciji, odnosno državi. Kriminogena inficiranost posebno dolazi do izražaja u vremenu Covida 19, ne samo u BiH, već i mnogim drugim zemljama. Tako Dizdarević i Bošnjak ukazuju: „smanjenje broja uposlenih, smanjenje broja firmi, uništena turistička sezona, manipulacije politika u BiH, zloupotreba donacija dovest će do temeljne dezorganizacije NUKLEUSA, tj. obitelji, što će proizvesti:

- socijalno verbalne buntove
- socijalne nemire prvobitno kroz manje grupe na različitim geografskim područjima
- socijalne nemire sa agresivnim posljedicama s ciljem preuzimanjem vlasti
- ekonomskoj krizi većih razmjera
- dozorganizaciji sistema sigurnosti“.¹⁷

Većinu prethodnih pojava uporedo prati ili je posljedica fenomen siromaštva. Prema Stegeru: „1987. godine na svjetskom nivou broj stanovnika koji je živio ispod granice siromaštva iznosio je 1,2 milijarde. Nakon toga se taj broj povećao na 1,5 milijardi, pa i više“.¹⁸ Današnje socijalne nejednakosti su sve veće upravo zahvaljujući globalizaciji koja je stvorila jaz između bogatih i siromašnih. Stavovi uzora,

16 Hasković, M. (2003). Izbjeglištvo i devijantno ponašanje, Bosnia Ars, Tuzla, str. 23.

17 Dizdarević, S. Bošnjak, M. (2021). Sociopsihološka i sigurnosna dezorganizacija prouzrokovana virusom Sars Covid 19. na mikro području BiH, Zbornik radova Sigurnost i društvo, UMZ-CKM Mostar, UNION u Mostaru, Europski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, Mostar, str. 167/168.

18 Steger, B. Martin. (2005). Globalizacija, Šahinpašić, Sarajevo, str. 102-107.

primarno političkih koje promatramo putem medija postaju negativan trend i model učenja. Ovakvi stavovi primjetni su kod djece još u osnovnim školama, segregacijama koje postoje i koje su evidentne još kroz postojanje „dvije škole pod jednim krovom“. Putem medija prenosi nam se prisutnost nepotizma, mobinga, korupcije, saradnje sa kriminalnim grupama, političke spletkes i prepocavanja puna vulgarnih riječi.¹⁹ Ovakvi negativni stavovi kao i ponašanja onih kojih bi trebali biti najodgovorniji doprinose stvaranju prostora za širenje kriminogene inficiranosti. Takva ponašanja prenose se po principu mrežne teorije, od posebnog (političkih ili drugih subjekata) ka općoj populaciji, širokih masa, različitih uzrasta.

Petrović ukazuje: „Sport sam po sebi nije ni loš ni dobar, sport je onakav kakav ga drugi upotrebljavaju i zloupotrebljavaju.“²⁰ Pravo na školovanje predstavlja jedno od temeljnih prava, koje konzumira i sam sport. Danas, kao i školovanje tako i sport predstavlja privilegiju koja je zagarantovana svima, ali ne i dostupna. Školovanje na nekim od najprestižnijih univerziteta omogućeno je samo onim koji mogu platiti, dok s druge strane tenis i učenje tenisa mogu osigurati samo oni koji ga mogu i platiti. Sport predstavlja danas jednu od najunosnijih poluga novca u svijetu. Još od malih nogu, djeca svoju kreativnost pokušavaju ispoljavati na stadionima. Tako zapravo nastoje kreativno utrošiti vrijeme. Neki uspiju, a neki ne. Upravo pojedinci koji ne uspiju obrazuju grupe navijača u kojim unose svoje emocije. Vremenom termin učestvovati zamjenjuje se terminom pobjediti. Geneza od učestvovanja do pobjede praćena je borbom na dva terena, igri i navijačkim pobjedama. Fizički obračun navijača daleko je brutalniji nega obračun dvije sportske ekipe. Sport na veoma specifičan način postaje u određenim državama i gradovima kreator cjelokupne politike. Međutim, puno češće politika instrumentalizira sport, a osobito navijače s posebnim akcentom na nacionalizam. Veoma često sport se koristi kao instrument politike s negativnim predznakom kako na područjima malih mikro zajednica tako i do velikih sportskih događaja. Zloupotreba sporta u političkom interesu bio je veoma očit u disoluciji Jugoslavije. Naravno, nije u pitanju uzrok disolucije, već propratni element sa veoma agresivnim oblicima. Danas, je potpuno nezamislivo da jedna etnonacionalna ideologija postoji bez svog osobnog etnonacionalnog sporta, preko kojeg gaji, širi i jača nacionalizam. Sport danas predstavlja vrstu patriotizma, nacionalizma a u pojedinim slučajevima on prelazi u elemente rasizma. Simboli koje koriste navijačke skupine i huligani postaju sastavni dio kulturnog i nacionalnog identiteta. Djeca i maloljetnici metodom učenja od onih kojih smatraju uzore postaju iako nesvjesno u prvi mah dio velike mašine instrumentarija za realizaciju budućih akata.

19 Macanović, N. (2014). Kriminogena inficiranost učenika, Univerzitet u Banja Luci i Defendologija centar, Banja Luka, str. 55.

20 Mijanović, M. (2020). Sport i nasilje, Zbornik radova, Europski defendologija centar Banja Luka, Banja Luka, str. 11. citat Krešimir Petrović.

KRIVIČNA DJELA KAO POSLJEDICA KRIMINALNE INFICIRANOSTI I UVOD U RADIKALIZACIJU

Azinović i Jusić ukazuju: „1/4 muškaraca, odnosno 26% koja su od kraja 2012 godine do kraja 2015 godine otputovala iz BiH u Irak, Siriju prethodno su bili osuđivani za krivična djela ili su imala policijski dosje“.²¹ Imajući u vidu da je sa područja BiH otišlo oko 350 osoba prema podacima Ministarstva sigurnosti, rezultati Azinovića i Jusića ukazuju da je oko 70 osoba bilo registrirano kao počinitelji krivičnih djela, ili su bili poznati policiji po drugim osnovima. Ovakav podatak na prvi mah ne čini se sigurnosno interesantnim kada se dijeli na milion stanovnika i poredi sa drugim državama. Međutim, imajući u vidu da se radi o registriranim počiniteljima krivičnih djela, koja su usput radikalizirana njihov proces radikalizacije trebao bi predstavljati sigurnosno interesantno područje. Njihov proces radikalizacije mogao je teći na dva načina:

unutar lokalnih zajednica gdje se i odigravao u većini slučajeva, na šta ukazuju Dizdarević i Brkić u studiji Rada detekcija radikalizma, ekstremizma i terorizma i, unutar kazneno popravnih zavoda.

Radikalizacija kao dinamičan proces ukazuje da se odvija ispred očiju mnogih službi, i prilagođava se sve većoj konspirativnosti. Prihvatajući radikalizaciju kao proces u kojem osoba u sve većoj mjeri prihvata i podržava nasilni ekstremizam, pruža nam jasan pokazatelj i argument da postoji ogroman prostor za njenu implementaciju.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Globalizacija savremenog društva i njegovih tokova doprinijela je promijeni cjelokupnog sistema vrijednosti. Prilagođavajući se takvim, nepoznatim procesima stvoren je prostor za gubitak ili djelomični prekid socijalnih veza između primarnih agenasa socijalizacije i djece. Time se omogućio uticaj velikog spektra egzogenih faktora koji mijenjaju mentalni sklop individue. Djeca i maloljetnici kao osobe koje se nalaze u posebnom psihofizičkog stanju podložniji su za kriminogeno inficiranost. Rezultati istraživanja Azinovića i Jusića, kao i Dizdarevića i Brkića jasno dovode do zaključka da dio osoba koje su kriminogeno inficirani imaju veću mogućnost pod vanjskim uticajima da se radikaliziraju. Brojne sociopatološke pojave predstavljaju primarne faktore uticaja zbog kojih mladi ulaze u svijet radikalizacije. Radikalizacija kao dinamički proces odvija se konspirativno kako unutar društva, tako i unutar različitih institucija.

21 Azinović, V. Jusić, M. (2016). Novi zov rata u Siriji i bosanskohercegovački kontingent stranih boraca, Atlanska inicijativa Sarajevo, Sarajevo.

Migracije stanovništva iz ruralnog u urbani dio sa sobom su donijele i promjene u kulturnom identitetu, nacionalnom pa i u cjelokupnom sistemu vrijednosti. Kriminogena inficiranost više kako to ističe Dizdarević i Bošnjić ne može se promatrati kao odstupanje od društvene norme, već i ponašanje u skladu sa određenim normama unutar kojih postoji strukturalna devijacija. Brojne analize ukazuju da je nacionalizam temeljni fenomen iz kojeg se veoma često rađaju određene zloupotrebe. Etno nacionalizam kao i zloupotreba religija doprinosi radikalizaciji u kontekstu primjene nasilja. Preratne pojave, poput sporta i nasilja veoma često su homogenizirane pod instrumentalizacijom politike, a time i etno nacionalizmom, i religijskim zloupotrebama. Time se može zaključiti da je društvo pod liberalnim sistemom vlasti doprinijelo stvaranju prostora za kriminogenu inficiranost ali i prostorom za radikalizaciju. S druge strane, mladi koji ulaze u svijet inkriminacija također su predmet radikalizacije, a koje u krajnjoj instanci doprinosi primjeni nasilja, odnosno terora. Nasilje se javlja kao finalni akt mentalnog odnosa pojedinca prema drugim i drugačijim. Insurekcija kao svojevrsni naučno definirani oblik pobune, javlja se i kao svojevrsni protest djece i mladih u procesu radikalizacije, koje u ratu poprimaju veoma agresivne oblike nasilje počinjene od djece.

LITERATURA

1. Azinović, V. Jusić, M. (2016). Novi zov rata u Siriji i bosanskohercegovački kontigent stranih boraca, Atlanska inicijativa, Sarajevo.
2. Brkić, K. Dizdarević, S. (2016). Migracije i nemogućnost konformizma kao oblik vrbovanja terorista, Zbornik radova Migracije u XXI vijeku, uzroci i posljedice, Kalos Tuzla, Brčko.
3. Dizdarević, S. (2017). Uloga svjedoka u dokazivanju krivičnih djela ratnih zločina u Bosni i Hercegovini, Univerzitet modernih znanosti-CKM, Mostar, Mostar
4. Dizdarević, S. Bošnjic, M. (2017). Društvene devijacije, anomija društva i posljedice, Centar modernih znanja Banja Luka.
5. Dizdarević, S. Bošnjic, M. (2021). Sociopsihološka i sigurnosna dezorganizacija prouzrokovana virusom Sars Covid 19. na mikro području BiH, Zbornik radova Sigurnost i društvo, UMZ-CKM Mostar, UNION u Mostaru, Europski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjedonsna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, Mostar.
6. Dizdarević, S. Brkić, K. (2020). Rana detekcija radikalizma, ekstremizma i terorizma, UMZ CKM-UNION u Mostaru.
7. Gutic, D. Šarić, E. (2017). Upravljanje emocionalnom inteligencijom, Studio HS Internet d.o.o. Osijek, Sarajevo.
8. Hasković, M. (2003). Izbjeglištvo i devijantno ponašanje, Bosnia Ars, Tuzla.
9. Macanović, N. (2014). Kriminogena inficiranost učenika, Univerzitet u Banja Luci i Defendologija centar, Banja Luka.
10. Mijanović, M. (2020). Sport i nasilje, Zbornik radova, Europski defendologija centar Banja Luka, Banja Luka, str. 11. citat Krešimir Petrović.
11. Priručnik za sprovođenje istraga ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti i genocida u Bosni i Hercegovini, OSCE, 2013. Sarajevo.
12. Steger, B. Martin. (2005). Globalizacija, Šahinpašić, Sarajevo.
13. Wilkinson, P. (2002). Terorizam protiv demokracije, odgovor liberalne države, Golden marketing, Zagreb.

FAVORING SOCIOPSYCHOLOGICAL PROCESSES FOR RADICALISATION OF CHILDREN AND MINORS IN THE CONTEXT OF THE APPLICATION OF VIOLENCE

Summary: *Sociopsychological processes of growing up children and minors represent very complex processes of adaptation and learning to socially acceptable standards of behavior. Unstable political processes as the basis for the appearance of secondary and tertiary disorganisations can put individuals in the phase of different deviations who, due to their insufficient psychological development, do not have the possibility of proper and rational perception. This social state allows the creation of a “gray” space in which groups and individuals, using conspiratorium processes, radicalize children and minors for the application of different forms of violence, in the context of abuse. Observed throughout history, especially in war-affected countries, children very often become subjects of war, committing some of the worst crimes and violence, while becoming victims of well-designed radicalisation processes in order to recruit them. The authors of the work are inspired by the need to scientifically look at such processes with a view to a future scientific response led to the aim of preventing such abuses in the interests of children and minors. The work will endeavour to learn about and explain the sociopsychological process of growing up children in disorganized countries within which space is created for the application of different radicalisation measures in the context of the application of violence.*

Keywords: *children, radicalisers, violence, disorganisation*

UPOTREBA OPERATIVNIH VEZA I PRIKRIVENOG ISTRAŽITELJA U BORBI PROTIV SAVREMENOG KRIMINALA

Dr Zoran Kovačević¹

Doc.dr. Zoran Lakić²

Sažetak: *U radu se analiziraju neka od rješenja koje je donio novi zakonodavni okvir u Bosni i Hercegovini sa posebnim osvrtom na posebne istražne radnje, te ulogu i značaj operativnih veza kao i prikrivenog istražitelja prilikom otkrivanja i rasvjetljavanja krivičnih djela sa oznakom organizovanosti.*

Kao što je poznato novo zakonodavstvo Bosne i Hercegovine nije samo mješavina anglosaksonskog i evropsko-kontinentalnog prava, već je to domaći zakon sa značajnim elementima anglosaksonskog pravnog sistema u kome svoje mjesto pronalazi i institut posebnih istražnih radnji. Upravo cilj ovog rada je da otvori pitanje legalnosti kao i pravni osnov upotrebe operativnih veza i prikrivenog istražitelja u borbi protiv kriminaliteta.

Ključne riječi: *operativne veze, informant, saradnik, prikriveni istražitelj.*

POSEBNE ISTRAŽNE RADNJE

Odredbe o posebnim istražnim radnjama privremeno ograničavaju ustavna prava i slobode u vezi s krivičnim postupkom i stvarno znače pravno regulisanje posebnih mjera za borbu protiv najopasnijih oblika kriminaliteta kao što su terorizam i organizovani kriminalitet. Takvim se mjerama, povećava djelotvornost državnih subjekata na račun građana, što je učinjeno u okvirima međunarodno prihvaćenih standarda, jer mogućnost ograničavanja prava na privatnost prihvata i Europska konvencija. Posebne istražne radnje mogu se odrediti samo ako se na drugi način ne mogu pribaviti dokazi ili bi njihovo pribavljanje bilo skopčano sa nesrazmjernim poteškoćama. Za njihovu primjenu je dovoljno postojanje osnova sumnje o izvršenju takvog djela od određenog lica (član 226. Stav 1. Zakona).

Članom 234. stav 2. Zakona propisana je mogućnost određivanja sedam posebnih, prikrivenih istražnih radnji³ kojima se privremeno ograničavaju ustavna prava građana, koji na zahtjev tužioca može odrediti sudija za prethodni postupak protiv lica za kojeg postoje „osnove sumnje“ da je samo izvršilo ili s drugim licima učestvovalo u tačno određenim krivičnim djelima. Tih sedam posebnih istražnih radnji možemo razvrstati na : mjere tajne opservacije (nadzor i tehničko snimanje telekomunikacija, pristup kompjuterskim sistemima i kompjutersko sravnjenje podataka, nadzor i tehničko snimanje prostorija, tajno praćenje i tehničko snimanje lica i predmeta, nadzorni prevoz i isporuka predmeta krivičnog djela) i mjere prodora u kriminalne grupe (upotreba prikrivenih istražitelja i informatora, simulirani otkup predmeta i simulirano davanje potkupnine).

Zakon propisuje iste uslove primjene posebnih istražnih radnji u skladu s postulatima pravne države. Poštovanje, pri tome, načela zakonske određenosti zahvata u temeljna prava građana na način što primjenu tih prikrivenih radnji veže na krivična djela nabrojana u članu 227: protiv integriteta Republike Srpske, protiv čovječnosti i međunarodnog prava, terorizma i za djela za koja se prema Krivičnom zakonu Republike Srpske može izreći kazna zatvora najmanje tri godine ili teža kazna, kao i članu 117: protiv integriteta Bosne i Hercegovine, protiv čovječnosti i međunarodnog prava, terorizma i za djela za koja se prema Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine može izreći kazna zatvora najmanje pet godina ili teža kazna.⁴

Posebne istražne radnje mogu se odrediti prema određenom licu uz postojanje određenih procesnopравnih razloga za njihovo preduzimanje: (1) ako postoji „osnove sumnje“ protiv lica da je samo ili s drugim licima učestvovalo u krivičnom

³ Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske (Sl. glasnik RS”, 53/2012, 91/2017, 66/2018 i 15/2021).

⁴ Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine (SL. glasnikBiH“ 3/2003, 32/2003, 36/2003, 26/2004, 63/2004, 12/2005, 48/2005, 46/2006; 29/2007, 53/2007, 58/2008, 12/2009, 16/2009, 53/2009,72/2013, 65/2018).

djelu, što znači da treba u konkretnom slučaju vjerovatnosti da je određeno lice učinilac ili saučesnik u izvršenju krivičnog djela, da postoji više različitih indicija (osnova sumnje); (2) ako nadležni sudski organ (sudija za prethodni postupak) obrazloženom pisanom naredbom (izuzetno usmeno) odredi njihovu primjenu; (3) trajanje primjene posebnih radnji ograničeno je na šest, odnosno tri mjeseca, s tim što njihovu svrhodnost nadzire sudija za prethodni postupak, tako da će se u slučajevima da se postigne svrha, odnosno uočavanje da ne postižu očekivanu svrhu ili se uopšte njihovom primjenom ne dobijaju podaci zbog kojih su određeni, prekinuti njihova primjena. Naredbu sudije za prethodni postupak za primjenu posebne istražne radnje izvršavaju policijski organi stručno osposobljeni za njihovu primjenu. Posljedice povreda zakona pri njihovoj primjeni, odnosno izvršavanju jesu neupotrebljivost pribavljenih podataka u dokazne svrhe, što je više nego dovoljan razlog za njihovo oprezno i zakonito izvršenje.

Posebne uslove za primjenu posebnih istražnih radnji nalazimo u odredbama Zakona po kojima se primjena radnje tajnog nadzora i tehničkog snimanja telekomunikacija, može, pod već opisanim uslovima, proširiti s učinioca na treća lica, ali samo izuzetno- ako postoje osnove sumnje da učiniocu ili od učinioca prenosi informacije u vezi s krivičnim djelom, odnosno da se učinilac služi njihovim sredstvom telekomunikacije. Pored toga, pri izvršenju posebnih istražnih radnji (osim nadziranog prevoza i isporuke predmeta krivičnog djela) policijski organ ili druga lica ne smiju preduzimati aktivnosti koje predstavljaju podstrekavanje na izvršenje krivičnog djela.⁵

Naredba sudije za prethodni postupak o primjeni posebne istražne radnje i prijedlog tužioca čuvaju se u posebnom omotu, kako se ne bi s njegovom sadržinom mogla upoznati neovlašćena lica, osumnjičeni i njegov branilac i na taj način osujetila svrha njenog izdavanja. Nakon prestanka primjene posebnih istražnih radnji, sudija za prethodni postupak će, bez odlaganja, obavijestiti lice protiv kojeg je radnja bila preduzeta, da može od suda zatražiti ispitivanje zakonitosti naredbe i načina koji je provedena mjera.

ANGAŽOVANJE LICA ZA SARADNJU

Za angažovanje građana za saradnju za potrebe policijskih tijela, mora da postoji određeni bezbjednosni problem, gdje se mora imati u vidu o sljedećem:

Problem iz djelokruga zadataka policijskih tijela u oblasti borbe protiv kriminaliteta;

⁵ Simović N.M, Nove ustanove i nova rješenja u Zakonu o krivičnom postupku Republike Srpske, Zbornik radova, VŠUP Banja Luka, 2003.godina, str.124.

da se konkretni problem ne može riješiti na drugi način već angažovanjem građana za saradnju koja treba da ima karakteristiku kontinuiranosti u određenom potrebnom vremenu, da saradnja bude planirana i usmjeravana u zavisnosti od problema koji treba riješiti.

Operativni zadatak možemo u principu podijeliti na onaj:

- koji se odnosi na neodređeni broj lica i koji se kontinuirano rješava sve dok postoje uslovi i uzroci iz kojih nastaje problem a što ima za posledicu stvaranje operativnog uvida u kriminogene objekte ili objekte koji imaju karakteristiku i zaštite i kriminogenosti;
- koji se odnosi na neodređen broj lica, a koji ima svoje početno i završno vrijeme npr. Obezbjedenje određenih objekata u određenom vremenu u posebnim bezbjednosnim stanjima ili u razaranju kriminogenih objekata čija kriminogenost objektivno ne mora da reprodukuje, te se ona može razoriti;
- u odnosu na konkretno lice kako u preventivnoj djelatno-kriminalističkoj kontroli tako i u kriminalističkoj obradi.

U prvom slučaju imamo rješavanje operativnog zadatka koji je posljedica postojanja kriminogenih objekata, a gdje se problem objektivno reprodukuje te zbog toga zahtjeva i kontinuirani uvid.

U drugom slučaju operativni zadatak je takođe vezan za postojanje kriminogenih ili zaštitnih objekata, ali gdje operativni uvid traje samo u određeno vrijeme jer se jednim rješenjem zadataka rješava problem generalno ili protekom određenog vremena prestaje da postoji i sam operativni zadatak kao što je ta na primjer slučaj kod posebnih bezbjednosnih stanja.

U trećem slučaju operativni zadatak je vezan za konkretno lice ili lica koja se nalaze pod kriminalističkom kontrolom ili kriminalističkom obradom pa rješavanjem problema ili protekom vremena u principu prestaje potreba za operativnim uvidom u pretpostavljene kriminalne radnje konkretnih lica.⁶

IZBOR LICA ZA OPERATIVNO ANGAŽOVANJE

Lice koje se planira angažovati za saradnikamora da ispunjava objektivne i subjektivne uslove za angažovanje. Pod objektivnim uslovima podrazumjevamo mjesto stanovanja, mjesto zaposlenja, način života, priroda posla, zanimanja, kao i druge okolnosti objektivne prirode.

⁶ Kostić.S, Osnovi kriminalističke operative prvi deo, VŠUP- Beograd, 1982.godine, str.149.

Pod subjektivnim okolnostima podrazumjevamo lične sposobnosti i sklonosti lica (psihofizička svojstva, osobine, stručnost, specifično zanimanje, spremnost i motivisanost za saradnju, iskrenost, sposobnost prilagođavanja kriminalnim situacijama, ulaska u kriminogeno žarište, sposobnost čuvanje tajne i slično.

Na bazi opisanog možemo da postavimo pravilo: pravilnost izbora lica za angažovanje za saradnju je u zavisnosti od pravilno definisanog operativnog zadatka, stepena njihovog poznavanja, poznavanja posebnih uslova za organizaciju kriminalističke operative, kvalitetno prikupljenih podataka i njihove provjerenosti.

Radnja izbora kandidata za angažovanje sastoji se u uporednoj analizi podataka o operativnom zadatku, podataka o licu za koje postoji operativna sumnja, s jedne, i podataka o mogućim kandidatima za angažovanje, s druge strane.

Uporedna analiza ima dvije aktivnosti:

prva, utvrđivanje koji su to mogući kandidati za angažovanje iz ukupnog broja veze, odnosno koji su to kandidati koji su u najtjesnijoj vezi sa operativnim zadatkom, kao i koja su to lica koja su objektivno, po svom položaju u preduzeću i radnom procesu, mjestu stanovanja ili prisustvu na određenim objektima i sredinama, takođe u vezi sa operativnim zadatkom.

Druga aktivnost, od broja lica do kojih smo došli selekcijom iz prethodne, uporednom analizom podataka o njima, konkretno utvrditi koje je to lice, odnosno koja su to lica koja treba angažovati.⁷

Kriterijumi za utvrđivanje izbora kandidata za angažovanje su u zavisnosti od operativnog zadatka i osobnosti lica za koja postoji operativna sumnja. Ali, i pored toga, mogu se postaviti neka opšta pravila. Kod utvrđivanja ovih pravila moramo uvijek imati u vidu osnov za angažovanje. Redoslijed osnova za angažovanje mora poći od:

Patriotizma i spremnosti lica da čuva bezbjednost društva;

Postojanja motiva da se riješi operativni zadatak;

Korišćenje pozitivnih osobina ličnosti koje su uslijed izvjesnih okolnosti potisnute, a pod uslovom da postoji osnova i vjerovatnoća da se mogu potisnute osobine reafirmisati i dalje razvijati;

Korišćenje nekih ličnih slabosti, ali ne s ciljem da se one ne zloupotrebe, već da se potisnu u procesu saradnje koja ima za cilj da se čovjek njih i oslobodi.

Kao poseban uslov angažovanja može biti izražen interes lica za sticanjem materijalne dobiti, kroz konkretan doprinos u saradnji. U ovom slučaju svakako

7 Kostić.S, Osnovi kriminalističke operative prvi deo, VŠUP- Beograd, 1982.godine, str.109.

da se mora imati u vidu dva momenta i to: da se radi o značajnom operativnom zadatku i da protiv usluga ne bude protiv pravna i nemoralna.

Kod odlučivanja za angažovanje, postavlja se pitanje da li se orijentisati na jednog, dva ili više kandidata. Zato, kao prvo pravilo možemo da postavimo: broj kandidata za angažovanje i broj angažovanih lica za rješavanje jednog operativnog zadatka zavisi od samog operativnog zadatka i uslova za organizaciju kriminalističke operative.

Drugo pravilo je da odaberemo dva ili više kandidata za angažovanje zbog neizvjesnosti ishoda angažovanja.

Treće pravilo za odabiranje dva ili više kandidata za angažovanje postoji kada zaključimo da kandidati ne zadovoljavaju naše zashtjeve u stepenu prodornosti. Tada moramo da se orijentišemo na veći broj, kao bi pretpostavljenu nesigurnost u naš prodor u kriminogenu sredinu kompenzirali većim brojem angažovanih.

Četvrto pravilo za odabiranje više kandidata postoji kada dođe do pretpostavljanja ili očigledne nesigurnosti u najpoželjnijeg kandidata koga angažujemo, pa u cilju zaštite stalnog provjeravanja tačnosti podataka i načela blagovremenosti, planski idemo na više od jednog, što možemo da definišemo paralelnim prodorom, čime postižemo i veći stepen kontrole realizacije operativnih zadataka.⁸

OPERATIVNE VEZE

U najvećem broju zapadno evropskih zemalja za sve oblike saradnje sa građanima koristi se pojam informant.

U Ministarstvu unutrašnjih poslova Srbije, se govori o operativnoj vezi i saradniku, kao operativnim metodama u policijskom radu.⁹

Prema navedeno izvoru saradnik predstavlja relevantan, organizovan i tajni izvor podataka koji čine osnovu operativnog rada po operativnim obradama (najčešće konspirativni). Glavne karakteristike saradnika su organizovanost, tajnost, svijest i kontinuiranost.

Operativna baza je lice koje predstavlja veoma značajan činilac u operativnom radu, koja svjesno, najčešće tajno i organizovano daje podatke i obavještenja od interesa za otkrivanje, razjašnjavanje i dokazivanje krivičnih djela i njihovih učinilaca, kao i ostala obavještenja od interesa za operativni rad. U ovu kategoriju lica spadaju lične veze, prijateljske veze, poznaničke veze, službene veze i društvene veze.

8 Matijević.M, Kriminalistika operativa, VŠUP-Banja Luka, 2002.godina, str.152-153.

9 Krivokapić V, Krstić. O, Kriminalistika taktika II, Policijska akademija, Beograd, 1995.godina, str.345.

Operativne veze mogu biti:

- Operativna veza informator,
- Operativna veza konsultant,
- Operativna veza opservator.

Saradnik, je sasvim drugačija veza, prije svega mnogo bliža policijskom angažovanju, i mnogo više u toku sveukupne aktivnosti policije. Uloga saradnika je da dokumentuje činjenice, učestvuje u otkrivanju kriminalne djelatnosti. Saradnik se ugrađuje u neposrednu blizinu kriminalne djelatnosti, preko njega se odvija kriminalistička obrada, on permanentno i kontinuirano prikuplja podatke, omogućava polici primjenu posebnih operativno tehničkih sredstava.

Saradnik je lice koje svjesno, tajno i organizovano, po zadatku ovlaštenog službenog lica prikuplja i dostavlja podatke i obavještenja o krivičnim djelima, učesnicima, kao i o drugim činjenicama koje su od značaja za vršenje poslova javne bezbjednosti.

Saradnici su lica, koja prije svega žele i spremni su da daju relevantne podatke i obavještenja, ali izuzetno i lica koja to čine na osnovu obavezujućeg materijala (lica sklona kriminalnom ponašanju, bivši osuđenici).

Saradnici se angažuju po posebnoj proceduri i postupku, od strane samo određenih ovlašćenih službenih lica, koji imaju dovoljno afiniteta i iskustva za takve poslove.

Informator je lice koje dobrovoljno pruža podatke i obavještenja koja su značajna za vršenje poslova javne bezbjednosti.

Informator se po pravilu angažuje iz redova građana koji po svom položaju, profesiji, mjestu stanovanja, zaposlenja i slično imaju objektivne i subjektivne mogućnosti da prikupljaju i pružaju podatke i obavještenja od interesa za poslove javne bezbjednosti.

Informatori se koriste u poslovima operativne i kriminalističke kontrole sredina, objekata i lica.

Informatore čine prijateljske, poznaničke, rodbinske i druge veze. Informatore mogu koristiti sva ovlašćena službena lica.

Prikriveni istražitelji se u domaćoj literaturi definišu kao policijski službenici kojima je dodijeljen promijenjen identitet (*legenda*) u određenom vremenskom periodu, da bi djelujući tajno u kontaktu sa određenim kriminalnim krugovima, prikupljali informacije koje će moći da se koriste za otkrivanje, razjašnjavanje i sprječavanje krivičnih dela i to pre svega onih koja se odnose na organizovani

kriminalitet.¹⁰ To ne znači da prikriveni isljednici po pravilu treba da budu regrutovani iz redova već zaposlenih radnika bezbjedonosnih agencija ili policije.

Osim što angažovanje prikrivenog istražitelja predstavlja vrstu posebne procesne mjere koja se može odrediti uz ispunjenje potrebnih materijalnih i formalnih uslova, preduzimanje ove radnje po definiciji podrazumjeva pojavu u krivičnom postupku (ako se pojavi kao svjedok), jednog veoma specifičnog krivično procesnog subjekta. Pojam i procesno pravna priroda prikrivenog istražitelja proizlaze iz njegovog položaja u krivičnom postupku i oni su u suštini obilježeni nizom elemenata jednog specifičnog procesnog subjekta. Njegov pojam i djelovanje su određeni stadijumskom diferencijacijom na krivični postupak, što znači da su funkcionalno povezani sa podjelom procesnih aktivnosti na one koje se vrše u pripreмноj fazi i one koje se preduzimaju u samom krivičnom postupku.

Prikriveni istražitelj u uspostavljenoj kriminalističkoj kontroli¹¹ predstavlja jednu vrstu "agenta", odnosno lica koje na pritaјen, krajnje diskretan način, prikuplja podatke o određenoј organizovanoј kriminalnoj grupi ili kriminalnim grupama, odnosno uopšte o organizovanom kriminalitetu, do kojih dolazi tako što se, u stvari, ubacuje u kriminalnu grupu ili na neki drugi prikriveni način povezuje sa članovima kriminalne organizacije. U prethodnom postupku je uloga prikrivenog istražitelja orijentisana na prikupljanje dokaza u vezi djelatnosti organizovanog kriminaliteta. U stvari, on tada prikuplja određene podatke do kojih, svojim prikrivenim, odnosno tajnim aktivnostima može da dođe. Njegova je djelatnost obaveštajnog karaktera, po samoj svoјoj prirodi tajna, te usmјerena kako na otkrivanje krivičnih djela, tako i na prikupljanje podataka na osnovu kojih se već otkrivena krivična djela mogu razjasniti i dokazati, ali se njegovim aktivnostima mogu i sprečiti krivična djela koja bi inače bila izvršena od strane pripadnika kriminalne organizacije. Slični subjekti ne samo da postoje u drugim krivičnoprocesnim zakonodavstvima, već su iz njih i preuzeti.

Prikriveni istražitelj je posebno obučeno ovlašćeno službeno lice. Zakon ne uređuje na detaljniji način njegov stručni profil, niti ko ga određuje. Mora se raditi o licu koje je dobro obučeno za složene i opasne zadatke.

10 Škulić, M, "Prikriveni islednik-zakonsko rešenje i neka sporna pitanja", Bezbednost, Beograd, 2005. godina.

11 Tatić. LJ, „Institut prikrivenog islednika u borbi protiv organizovanog kriminala”, Seminarski rad, Beograd 2010. godina, str. 9.

DOKAZNI ZNAČAJ PRIKUPLJENIH PODATAKA PRIKRIVENOG ISTRAŽITELJA

Obzirom na dokazni značaj, postoje dvije vrste podataka koje prikuplja prikriveni istražitelj: 1) oni koji će sami po sebi, neposredno moći da predstavljaju dokaz u krivičnom postupku, kada se i ako postupak pokrene i 2) podaci koji ne predstavljaju sami po sebi dokaz, već su dio saznanja do kojih je došao prikriveni istražitelj, ali koji će moći da dobiju dokazni značaj, ukoliko ih tokom svog iskaza u svojstvu svjedoka, sudu prezentira sam prikriveni istražitelj. U prvu vrstu podataka spadaju na primer, pismene isprave koje je prikriveni istražitelj prikupio, ili fotokopirao, to mogu da budu i sredstva izvršenja krivičnog djela, predmeti pribavljeni izvršenim djelima, do kojih je došao prikriveni istražitelj.¹²

Pored toga, u takve podatke spadaju i drugi materijali koji mogu imati direktan dokazni značaj, odnosno služiti kao dokaz u postupku, pa tu tako spadaju i snimci telefonskih i drugih razgovora do kojih je u skladu sa svojim ovlašćenjima došao prikriveni istražitelj. Naime, on može upotrijebiti tehnička sredstva za snimanje razgovora, te ući u stan i druge prostorije, uz ispunjenje formalnog uslova, da je to predviđeno naredbom sudije za prethodni postupak (čl. 118. st. 1 ZKP BiH) koji kaže da sudija za prethodni postupak može odrediti nadzor i snimanje telefonskih i drugih razgovora ili komunikacija drugim tehničkim sredstvima i optička snimanja lica. Cilj ovakvih aktivnosti jeste da omogući upoznavanje sa takvim razgovorima, a samo snimanje po pravilu i podrazumijeva prisluškivanje.

Drugu vrstu podataka predstavljaju informacije do kojih je prikriveni istražitelj došao tokom svog pritajenog angažmana u okviru kriminalne organizacije, tj. tokom kontakta sa pripadnicima organizovanog kriminaliteta, koji nisu materijalizovanog karaktera, u smislu da nisu sadržani u određenim ispravama, snimcima i sl., već jednostavno predstavljaju sopstveno iskustvo prikrivenog istražitelja, odnosno ono što je on lično opazio ili čuo. Takvi podaci mogu dobiti dokazni značaj, jedino ukoliko ih prikriveni istražitelj iznese u formi iskaza, onda kada se saslušava kao svjedok u krivičnom postupku. Oni podaci koji se odnose na ono što je on lično tokom svog angažovanja opazio, predstavljaju dio njegovog iskaza koji daje u svojstvu izvornog odnosno neposrednog svjedoka, jer on o njima ima direktna saznanja, tj. neposredno je povezan sa izvorom saznanja, dok podaci koji se odnose na ono što je on čuo od pripadnika kriminalne organizacije, odnosno indirektno saznao, su dio njegovog iskaza koji on daje kao derivativni svjedok.¹³

¹² Ibid.

¹³ Tatić. LJ, „Institut prikrivenog islednika u borbi protiv organizovanog kriminala”, SeminarSKI rad, Beograd 2010. godina, str.16.

ODREĐIVANJE PRIKRIVENOG ISTRAŽITELJA

Agazovanje prikrivenog istražitelja odobrava svojom pismenom i obrazloženom naredbom sudija za prethodni postupak, na obrazloženi prijedlog tužioca (čl. 118. st. 1. ZKP BiH), što i predstavlja *formalni uslov* za aktiviranje - s jedne strane, ovog posebnog i vrlo specifičnog subjekta prethodnog i kasnije eventualno, krivičnog postupka, ali s druge strane, i za odobrenje prikupljanja dokaza na neke posebne načine, te upotrebom posebnih metoda i sredstava, koji inače nisu karakteristični ni za većinu drugih situacija, ili su čak nedopušteni, odnosno zabranjeni. Dalje preciziranje u odnosu na lice (*personalna konkretizacija*), koja će preuzeti ulogu prikrivenog istražitelja, je prepuštena policijskim tijelima, odnosno odgovarajućem obliku funkcionalne policijske nadležnosti.¹⁴

Nadležnost za određivanje prikrivenog istražitelja prema zakonskim obilježjima može da bude: 1) primarna i 2) supsidijarna. Prikrivenog istražitelja *primarno* određuje rukovodilac policijskog tijela, a *supsidijarno*, njega može odrediti i drugo lice, koje je ovlastio pomenuti rukovodilac. U Zakoniku o krivišnom postupku se ne uređuje na detaljniji način stručni profil prikrivenog istražitelja, mada nije sporno da se mora raditi o licu koje je dobro obučeno za složene i opasne zadatke koji ga očekuju, te da to lice (radi obezbjeđenja da njegov iskaz, ako bude saslušan kao svjedok, može u krivičnom postupku postići neophodan stepen dokaznog kredibiliteta), ne smije da bude osoba iz kriminalne sredine. Nemogućnost da u ulozi prikrivenog istražitelja nastupi osoba iz "kriminalne sredine", a što bi se pravno moralo uobličiti tako da prikriveni istražitelj ne može da bude lice za koje postoje osnovi sumnje da je i samo učestvovalo u izvršenju krivičnog djela, u pogledu čijeg razjašnjavanja i dokazivanja je potrebno angažovanje prikrivenog istražitelja; ili je izvršilo drugo slično ili istovrsno krivično djelo, predstavlja još jedno distinktivno obilježje prikrivenog istražitelja u odnosu na svjedoka saradnika, ili tzv. "pokajnike" i slične svjedoke, koji postoje u nekim drugim krivičnim postupcima.

Kriminalistički posmatrano, sa praktičnog aspekta izbora, angažovanja i djelovanja prikrivenog istražitelja, potrebno je riješiti sljedeća bitna pitanja:

- "izbor odgovarajućih lica za prikrivenog istražitelja, njihova fizička svojstva, karakteristike, stručnost, znanje, inteligencija, snalažljivost, psihička stabilnost, sposobnost za prilagođavanje načinu života u kriminalnoj sredini, kao i druga bitna svojstva vezana za takva lica, ali i za određenu kriminalnu sredinu;
- obuka prikrivenog istražitelja i njegova priprema za rad, snabdijevanje infiltriranjem lica odgovarajućom dokumentacijom, opremom, tehnikom itd.;

14 Ibid.

- načini održavanja veze, davanja uputstava i koordinacija sa prikrivenim istražiteljom;
- načina ubacivanja u kriminalnu sredinu;
- prognoza mogućih situacija u kojima se može zateći prikriveni istražitelj(-hipotetički okvirar) i načini postupanja u slučaju potrebe;
- načini izvlačenja iz kriminalne sredine i mjere uključivanja u realan život;
- mjere zaštite prikrivenog isljednika.”¹⁵

Takođe prikriveni istražitelj može biti izložen raznim vidovima ugrožavanja, koji su mogući najčešće uslijed:

- njegove neadekvatne djelatnosti i neodgovarajućeg ponašanja u kriminalnoj sredini;
- njegovog otkrivanja od strane pripadnika kriminalne organizacije u kojoj djeluje putem raznih njihovih metoda;
- poštovanja zakonskih propisa u situaciji kada mu se nameće provociranje krivičnog djela sa članovima kriminalne organizacije;
- njegovog otkrivanja od strane neke druge kriminalne organizacije, i u tom kontekstu treba sagledati i interese te kriminalne organizacije i njeno postupanje u takvoj situaciji, pri čemu može to svoje saznanje saopštiti “njegovoj” kriminalnoj organizaciji, vršiti vrbovanje, ucjenjivanje, prijetnje u cilju njegovog angažovanja da radi i za tu kriminalnu organizaciju, što svakako komplikuje situaciju prikrivenog istražitelja i dovodi u opasnost njegov život;
- saopštavanja ili činjenja dostupnim informacija o angažovanom prikrivenom istražiocu kriminalnoj organizaciji u kojoj prikriveni istražitelj djeluje, i to od strane “krtice” u redovima organa unutrašnjih poslova ili drugih organa;
- dolaženja u sukob “njegove” kriminalne organizacije sa policijskim snagama, čiji pripadnici nisu u situaciji da znaju za ulogu prikrivenog istražitelja;
- korumpiranja prikrivenog istražitelja.¹⁶

¹⁵ Bošković.M, Osnovi kriminalistike, Novi Sad, 2006.godina.

¹⁶ Ibid.

ZAKLJUČAK

Institut operativne veze i prikrivenog istražitelja u novom dobu ima svoje mjesto i opravdanje da se njima mogu postići pozitivni efekti u suzbijanju savremenog kriminaliteta. Nesporno je i da polje primjene posebnih istražnih tehnika mora biti relativno usko, jer je samo u takvom slučaju moguće postići neophodnu efikasnost. Konkretna uspješnost posebnih istražnih radnji zavisi ne samo od normativnih rješenja sadržanih uzakonskim odredbama, već prije svega, od potrebe da se kao operativne veze i prikriveni istražitelji koriste jedino i isključivo izuzetno kvalitetno obučeni pojedinci, sa visokomoralnim i etičkim kvalitetima, a da se pri tom, svim raspoloživim sredstvima garantuje njihova bezbjednost prilikom izvršenja tih veoma rizičnih zadataka.

Upotrebom posebnih istražnih radnji, privremeno se ograničavaju prava i slobode lica na koja se odnosi njihova primjena, a ponekad i trećih lica. Obzirom da se radi o prikupljanju dokaza upotrebom tehnika i alata koje duboko ulaze u privatnu sferu pojedinca, posebnu pažnju bi trebalo posvetiti zakonskim odredbama o čuvanju, upotrebi i uništavanju podataka dobijenih primjenom ovih posebnih mjera. Postavlja se pitanje da li posebne istražne tehnike u koje spada i angažovanje operativnih veza i prikrivenog istražitelja imaju svoje opravdanje u njihovom jedinom cilju, a to je da dovedu pred lice pravde izvršioce najtežih krivičnih djela nad kojima je nemoguće primjeniti standardne krivično procesne i kriminalističke metode, te da stavljanje tih ljudi u poziciju da su neprijatelji van zakona, ima jedinu svrhu da obezbjedi fer sudjenje.

Takođe, veoma je bitno istaći, da je zakonskim rješenjem data mogućnost da se operativne veze, kao izvor saznanja, koriste u svim oblicima operativnog rada i da operativne veze angažuju i koriste posebno obučeni i osposobljeni policijski službenici uz potpuni nadzor nad saradničkim odnosom, gdje se smanjuje mogućnost zloupotreba pomenutog instituta.

LITERATURA

1. Bošković, M, *Osnovi kriminalistike, Novi Sad, 2006.*
2. Kostić. S, *Osnovikriminalističke operative prvideo, VŠUP- Beograd, 1982.*
3. Krivokapić V, Krstić. O, *Kriminalistika taktika II, Policijska akademija, Beograd 1995.*
4. Matijević. M, *Kriminalistika operativa, VŠUP-Banja Luka, 2002.*
5. Simović N. Miodrag, *Nove ustanove i nova rješenja u Zakonu o krivičnom postupku Republike Srpske, Zbornik radova, VŠUP Banja Luka, 2003.*
6. *Seminarski rad, Institut prikrivenog islednika u borbi protiv organizovanog kriminala, seminarski rad, Beograd 2010.*
7. Škulić, M, „*Prikriven iislednik-zakonsko rešenje i neka spornapitanja*“ .Bezbednost, Beograd, 2005.
8. *Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske (Sl. glasnik RS”, 53/2012, 91/2017, 66/2018 i 15/2021)*
9. *Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine (SL. glasnikBiH“ 3/2003, 32/2003, 36/2003, 26/2004, 63/2004, 12/2005, 48/2005, 46/2006; 29/2007, 53/2007, 58/2008, 12/2009, 16/2009, 53/2009,72/2013, 65/2018)*

Abstract: *This document analyzes some of the solutions adopted by the new legislative framework in Bosnia and Herzegovina with special emphasis on particular investigative actions, and the role and importance of operational links as well as undercover investigators in detecting and shedding light on organized crime. As it is known, the new legislation of Bosnia and Herzegovina is not only a mixture of Anglo-Saxon and European-continental law, but it is a domestic law with significant elements of the Anglo-Saxon legal system in which the institute of special investigative actions finds its place. The aim of this document is to open the question of legality as well as the legal basis for the use of operational connections and undercover investigators in the fight against crime.*

Keywords: *operational connections, informant, associate, undercover investigator.*

DROGA I NARKOMANIJA - OPAKE „BOLESTI“ DANAŠNJICE

Prof. dr Rade Biočanin¹,

Prof. dr Duško Vejnović²,

Ms Sonja Petrović³

UVOD

Danas, u ovom postmodernom ambijentu brojni su problemi i prepreke, koji stoje na putu održivog razvoja i ne napuštajući umereni, optimistični prizvuk, potrebni su nam praktični primjeri, koji vode trajnim, održivim rješenjima izlaska iz krize, u koju smo ekološki-bezbednosmno duboko zapali, reklo bi se. Izražavamo nadu da će ovaj material pomoći boljem razumevanju osnovnih pojmova životne sredine, standarda, izvora zagađivanja, njihovog monitoringa, raspoloživih tehnologija, koje trebaju da daju optimalni rezultat unutar određene industrijske kategorije otpada. On je namenjen za sticanje fundamentalnih znanja o izvorima, efektima i posledicama zagađenja i degradacije životne sredine (u uslovima korišćenja štetnih i opasnih psihoaktivnih supstanci), uz prikaz mjera za monitoring, zaštitu i uklanjanje posledica, kao i unapređenje zdravlja, kvaliteta života i životne sredine uopšte.

Države Ex Jugoslavije na raskrscima su puteva koji spajaju zemlje Bliskog istoka sa zemljama Zapadne Evrope, pa joj taj položaj daje veoma važnu ulogu u saobraćaju ljudi i roba, kako legalnom, tako i ilegalnom. „Pojedinci i grupe koji

1 Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti Beograd, Srbija

2 Univerzitet u Banjoj Luci, Banja Luka, RS-BiH

3 Kruševački ekološki centar, Kruševac, Srbija

vrše neovlašteni promet opojnim drogama godinama cjelokupan prostor Balkana koriste za prebacivanje opojnih droga sa istoka na zapad. Najčešće su to heroin i produkti kanabisa, odnosno, sa zapada na istok - kokain i amfetamini. Deo tih droga ostaje i na području naših zemalja na Balkanu, gde se prodaje pojedincima ili grupama, odnosno zavisnim konzumentima.

Zavisnost od droga/narkotika narušava zdravlje, kvalitet života, uništava život zavisnika ali i porodice. Ova razarajuća zavisnost pretnja je svemu što ste godinama stvarali ali uz našu stručnu pomoć stvari se mogu popraviti. Droga zaista može da odvuče ljude na dno, ali ne samo njih, uvek su u pitanju i njihove porodice koje pate i polako tonu s njima. Još jedna tužna činjenica je sklonost porodice da sebe "krivi" i da smatra da je negde pogrešila. Ovde smo da vam kažemo da niste i da naglasimo negativan uticaj društva i nedostatak kontrole koji bi iskorenio drogu iz naše svakodnevnice.

Narkomanija kao složen društveni fenomen uključuje u sebe niz institucija i pojedinaca koji sami nisu narkomani. Međutim, nasilje kao produkt veze za drogom bez sumnje ima mesta i sigurno je vezano direktno za ovaj fenomen. Kada je reč o trgovini drogom može se smatrati da je to izvesno. Po sebi se razume da nismo dotakli čitav niz institucija koje su involvirane u ovaj fenomen, a što prevazilazi zadatke jedne elementarne fenomenologije ove pojave.

Imperativ modernog društva postaje smanjenje intervencije nad prirodom, a veće korišćenje znanja, informacija i novih tehnologija. Instrumenti i mjere ekonomsko – pravne i ekološke politike na ovom putu moraju imati odlučujuću i nezamenljivu ulogu. Nacija plaća visoku cenu nepravilne i jeftine ishrane i odlaganja opasnog otpada, koje je rezultiralo zagađenjem životne sredine, koje zahteva veoma skupo i komplikovano čišćenje danas.

1. OSNOVNE KARAKTERISTIKE DROGE I NARKOTIKA

Droga/narkotik je prirodna ili sintetička hemijska supstanca, koja utiče na promene u fiziološkim i psihičkim (intelektualnim, emocionalnim i motivacionim) funkcijama, bitno menja ponašanje. Višekratna upotreba dovodi do navikavanja ili stvaranja (psihičke i/ili fizičke) zavisnosti. Uzimanje nekih droga/narkotika (heroin, kreka, kokain) dovodi brzo do stvaranja zavisnosti, a kada se naglo prestane s njihovim uzimanjem dolazi do apstinencijalnog sindroma.

U nauci se izraz droga koristi za produkte biljaka, životinja i minerala koji imaju lekovita svojstva. U običnom govoru ovaj izraz se koristi za opojne droge koje su psihoaktivne supstance (one supstance koje menjaju stanje svesti, raspoloženja i ponašanje). Njihovo ponavljano uzimanje može dovesti do zavisnosti. Zbog brojnih neželjenih i štetnih dejstava proizvodnja i promet ovih supstanci su

ili vanzakonite aktivnosti (na pr. proizvodnja opijuma, kokaina i sl.) ili su strogo kontrolisane od strane države (za lekove kao što su amfetamini i morfin).

Droga dovodi do izmene hemijskih procesa u mozgu koji utiču na misli, emocije i ponašanje ljudi. Oni zatim upadaju u začarani krug droge u kome se vrte i iz koga ne vide izlaz. Neretko krađu pare i upadaju u ilegalne poslove, ne bi li došli do novca koji će im pružiti kratak “trenutak slave” i gomilu negativnih posledica.

Droga i narkomanija nesumnjivo spadaju u najveće probleme današnjice. Znamo da nije lako iščupati se iz “kandži” droge ali takođe znamo da nije ni nemoguće, a iskustva naših izlečenih pacijenata to potvrđuju. Zaista je potrebno imati redovnu i kvalitetnu edukaciju na svim nivoima, da se pravovremeno potraži stručna lekarskog specijalističkog tima, jer pokušaji samostalnog lečenja vode uglavnom u neuspeh i dovode do novih psiho-zdravstvenih komplikacija.

U drevnim civilizacijama ljudi su koristili prirodne droge/narkotike iz svoje okoline, najčešće u magijskim i religioznim obredima. Korišćenje droga izvan tog konteksta bilo je retka pojava. U drugoj polovini XX veka došlo je do ekspanzije zloupotrebe droga, kao i do dramatičnog porasta broja osoba koje su zavisnici od različitih droga, bilo da su one prirodnog ili sintetičkog porekla. Ova pojava je raširena naročito medju mladima. Karakteristično je i to da su u svim krajevima sveta dostupne sve droge, bez obzira gde se one proizvode. Sve više se koriste sintetizovane droge čije je dejstvo jače, a time i opasnije od dejstva prirodnih droga

Slika 1. Sve veći respekt u sagledavanju opasnosti od psihoaktivnih supstanci

Lake i teške droge predstavlja podelu psihoaktivnih droga. Ova razlika se pravi kako u nezvaničnom govoru, tako i u zakonodavstvu određenih država. Pojam teške droge se koristi za droge koje stvaraju fizičku zavisnost, dok se pojam lake droge koristi za one droge koje izazivaju blagu psihološku zavisnost ili je ne izazivaju uopšte.

Primeri lakih droga su kanabis, meskalin, psilocibin i LSD. Pojam lakih droga se najčešće upotrebljava za indijsku konoplju (marihuanu ili hašiš) jer nije povezana sa smrtnim slučajevima, niti kriminalom i nasiljem među korisnicima, niti postoje dokazi da izaziva fizičku zavisnost.

Kada se govori o uzrocima pojave bolesti zavisnosti savremena nauka je stanožišta da su zavisnosti od droga (narkomanije) poremećaji izazvani dejstvom više uzročnih faktora istovremeno. Svi uzročni faktori svrstavaju se u tri kategorije: faktori koji se odnose na ličnost, sredinu i samo dejstvo droge/narkotika.

Ako bismo želeli definisati zavisnosti od droga, ne bismo uspeli to uraditi na jedinstveni način, budući da su definicije razne. Svetska zdravstvena organizacija – Komitet za droge objašnjava zavisnost od droga kao stanje periodične ili hronične intoksikacije štetno kako za pojedinca, tako i za društvo, do koga dolazi ponovljenim uzimanjem neke prirodne ili sintetičke droge. Takođe, nešto izmenjena verzija ove definicije sa kraja šezdesetih godina govori o zavisnosti od droga kao o stanju psihičke ili fizičke zavisnosti ili i jedne i druge zavisnosti od droge, koje nastaje kod osobe koja periodično ili stalno uzima drogu.

Ta zavisnost karakteriše se posebnim stanjem prinude ili težnje da se povremeno ili redovno uzima psihoaktivna supstanca ili droga koja dovodi do zavisnosti i tako namerava da doživi njegov željeni efekat (ili pak da se izbegne neugodnost zbog uzimanja tog sredstva. Nažalost, svaka upotreba droge, dovodi pre ili kasnije do pojave tolerancije, odnosno potrebe uzimanja mnogo većih doza određene supstance ili droge, kako bi supstanca ostvarila željeni efekat kod zavisnog lica. Tolerancija prema jednoj supstanci istovremeno dovodi do tolerancije prema svim vrstama supstanci iz iste grupe, te recimo, lice zavisno od jednog opioida istovremeno stvara toleranciju organizma i prema drugim vrstama opioida.

Uzimanje droga je u tolikoj meri štetno po zdravlje čoveka, čiji mozak i organizam evolucijom nisu pripremljeni za stalno izlaganje njihovom dejstvu, pa su u društvu droge i neprihvaćene upravo zbog toga što ugrožavaju razvoj i sam život čoveka koji ih uzima, a loše utiču i na njegovu porodicu, posao i društvo u celini. Ali i pored toga mnogi mladi probaju droge, danas daleko više i lakše nego ranijih decenija, najčešće navodeći radoznalost i uticaj vršnjaka kao primarni razlog za to. Mnogi mladi misle da su neke droge opasne, a neke ne i najčešća zabluda svih narkomana je da neće izgubiti samokontrolu kad počnu sa uzimanjem droga.

Najveći uticaj psihoaktivne supstance imaju na mozak. S obzirom da direktno

utiču na nivo serotonina, vremenom se sreća i zadovoljstvo mogu osetiti samo sa novom dozom. **Nažalost, ova uzročno-posledična veza stvara jaku psihičku zavisnost sa kojom se povećava i tolerancija, što dovodi do hronične zavisnosti. Sa njom nastaju problemi u koncentraciji, pamćenju, logičkom razmišljanju, pa i rešavanju osnovnih umnih zadataka. Droga dovodi do razvoja depresije, anksioznosti, paničnih napada, halucinacija i drugih psihoza.**

Generalna skupština UN 1987. godine proglasila je 26. juni „Međunarodnim danom borbe protiv zloupotrebe droga i nedozvoljenog korištenja opojnih supstanci. Namera je bila upozoriti javnost na rastući problem zloupotrebe droga/narkotika, da bi se nadležne službe aktivnije uključile o borbu protiv ove pojave, kako na globalnom tako i regionalnom tj. nacionalnom nivou.

U svetu su učestali zahtevi za legalizaciju lakih droga. Argumenti u prilog bi se mogli svesti na pravo čoveka da određuje svoju sudbinu i tvrdnju da zabrana samo gura ove narkomane u svet najopasnijeg, organizovanog kriminala. Mogu se čuti i argumenti tipa: u većini zemalja više ljudi strada zbog zloupotrebe alkohola i duvana nego oni koji život okončaju zbog droge (Sigel i Sena 2007. godine navode podatak da je u SAD odnos ovih kategorija 85.000 alkohol : 435.000 nikotin : 17.000 narkotici). Ipak, ovo je zamena teza – govori se o legalizaciji narkotika, a ne o eventualnoj potrebi da se ograniči ili zabrani korišćenje drugih supstanci koje izazivaju zavisnost.

Još jedan argument je odluka nekih lekarskih udruženja da se marihuana prepíše radi ublažavanja bolova nekim bolesnicima. Američki medicinski institut, na primer, je utvrdio da marihuana može biti primenjena u medicini. Ankete javnog mnjenja u toj zemlji pokazuju da oko 80% njenih građana smatra da bi je trebalo tretirati kao lek kada je preporučena od doktora. Prve promene kod narkomana se javljaju na socijalnom planu. Oni polako menjaju svoje društvo i sve više se druže sa osobama sličnim sebi, sa kojima mogu da budu otvoreni, razmenjuju drogu ili je nesmetano uzimaju. Prestaju da se druže sa onima koji se ne drogiraju i u njihovom društvu se sve lošije snalaze. Zapostavljaju svoje obaveze prema učenju ili poslu, često pozajmljuju novac ili lažu, čak i krađu novac iz kuće. Kasnije kada im treba sve više i više novca neretko preprodaju drogu, bave se krađama i sl, ulaze u kriminal.

Narušavanje zdravlja javlja se lokalno, tj. na mestu ulaska droge, na primer infekcije kože zbog uzimanja droge nesterilnim iglama, ali mogu biti štetna i za ceo organizam. Može doći do infekcije bakterijama ili virusima koji se prenose zaraženim iglama ili seksualnim odnosima sa inficiranom osobom. Najpoznatije infekcije koje se dobijaju ovim putem su virusima HIV, hepatitisa B i C. Toksičko dejstvo droga naročito oštećuje jetru i bubrege, preko kojih se one metabolišu i eliminišu iz organizma, ali i mozak, srce, pluća, krvne sudove.

2. PODELA I KLASIFIKACIJE NARKOTIKA

Savremene klasifikacije bolesti definišu sve poremećaje zdravlja do kojih može doći zbog uzimanja psihoaktivnih supstanci. Među njima najvažniji su pojmovi akutno trovanje (intoksikacija), zloupotreba i zavisnost od supstance i apstinencijalni sindrom ili kriza. Prema Svetskoj zdravstvenoj organizaciji (WHO) droga je *“svaka supstanca, koja je u stanju da, kada se nađe u živom organizmu, modifikuje jednu ili više funkcija i da nakon ponovljene upotrebe dovede do psihičke ili fizičke zavisnosti”*. Droge su različite prirodne ili hemijski sintetizovane supstance koje imaju psihoaktivni učinak. One prvenstveno deluju na vegetativni nervni sistem. Neke od njih pri produženom konzumiranju stvaraju zavisnost i imaju razne posledice na zdravlje konzumenta.

Primeri teških droga su heroin, morfijum, kokain i metamfetamin. Alkohol i nikotin (duvan) se takođe svrstavaju u teške droge zbog toga što izazivaju zavisnost i opasne su po zdravlje. Droge u ovoj grupi se najčešće opisuju time što izazivaju fizičku zavisnost, postoji veća mogućnost predoziranja, i nose brojne zdravstvene rizike, uključujući smrt.

Ovo razlikovanje lakih i teških droga je važno za politiku droga nekih država (Holandija), gde je uzgajanje i upotreba konoplje tolerisana. Neke psihodelične droge, poput psilocibina i LSD-a se takođe smatraju lakim drogama jer ne postoje dokazi da izazivaju fizičku zavisnost i skoro je nemoguće predozirati se njima. njihovu upotrebu.

Ova kategorizacija je često subjektivna, društveno i kulturno uslovljena za svaku drogu. Zavisno od konteksta, određena droga se može kategorizovati na više različitih načina. Bolest zavisnosti od droga se naziva narkomanija. 1957. godine WHO definisala je narkomaniju kao: *„stanje periodične ili hronične intoksikacije izazvano ponovljenim unošenjem droge“*. Možemo razlikovati tri vrste zavisnosti: psihičku, fizičku i stanje tolerancije.

Lista opojnih droga i psihotropnih supstanci Svetske zdravstvene organizacije sadrži klasifikaciju droga po osnovu raznih kriterijuma:

- vrste toksičnosti (visokog i manjeg stepena toksičnosti);
- vrste zavisnosti (one koje izazivaju samo psihičku i one koje izazivaju i psihičku i fizičku zavisnost);
- prema poreklu (prirodne i sintetičke droge);
- prema uticaju na ponašanje čoveka (narkotici, depresanti, stimulansi, halucinogene droge, droge koje se dobijaju iz kanabisa i koke).

O stvaranju zavisnosti od droga možemo svakako govoriti onda kad postoje neke od bitni karakteristika i to:

- neodoljiva potreba ili prinuda da se droga ponovo uzme;
- stalna tendencija da se pojedinačna ili dnevna doza poveća, da bi se postigao efekat;
- otežana kontrola ponašanja vezanog za uzimanje supstance;
- pojava apstinencijalnog sindroma u vidu psihičkih i telesnih smetnji prilikom prekida uzimanja droge ili smanjenog uzimanja, mada i ublažavanje ovih smetnji dolazi do izražaja upotrebom sile ili slične supstance;
- progresivno zanemarivanje ranijih interesa i zadovoljstava usled okolnosti da je sve više vremena potrebno za nabavku i uzimanje droge i narkotika;
- nastavak upotrebe supstance i pored jasnog saznanja da ona dovodi do štetnih posledica.

Postoji više vrsta droga, od kojih su poznatije sledeće psihoaktivne supstance: Depresori CNS-a, Stimulansi CNS-a, Halucinogeni i Kanabis.

Slika o narkomanu kao bespomoćnoj i u sebe zatvorenoj osobi koja obitava u svom nerealnom svetu, premda preovlađujuće tačna nije potpuna. Kao što sugerišu određena istraživanja, a i neposredna iskustva, narkoman može biti i nasilnička osoba koja vrši kriminalne radnje povezane sa nasiljem. Ukoliko ne isključimo legalne droge poput alkohola, teza još više dobija na snazi. Veza između nasilja i određenih tipova droge nije detaljno i čvrsto dokazana, ali ima ozbiljnih indicija.

Što se tiče marihuane kao leka, argument protiv je da čak i da u nekim slučajevima ima takvo dejstvo, to automatski ne znači da bi je trebalo legalizovati jer i sada postoje lekovi koji nisu u slobodnoj prodaji - ne smeju biti dostupni svima. U nekim državama balkana je uvedeno kažnjavanje za samo posedovanje narkotika, čime je zakonodavac rešio da takve polemike preseče. Opređeljeno je zadržavanje dosadašnjeg režima kontrole lakih droga, a sada je aktuelno pitanje gajenja marihuana u Jovanici.

Mnoge današnje droge tokom istorije su se koristile kao lekovi (heroin, marihuana, hašiš, kokain). Sumeri, Kinezi, Asteci i drugi narodi starog doba koristili su opijum, kokain i halucinogene gljive za uklanjanje bola, radi pojačanja fizičke izdržljivosti ratnika, u religiozne i druge slične svrhe.

Pojedine droge kao što su kokain ili heroin se često mešaju sa nekim drugim supstancama opasnim po čoveka (nišador, gips, razne vrste otrova za insekte, brašno). Ljudi koji vide nevidljivo oduvek su postojali, i postojaće, a proročanstva idu u korak sa svetom i nikad ga neće napustiti. Bez obzira što se vidovitost smatrasamo jednim vidom ekstrasenzorne percepcije, ima jako puno statističkih podataka da

ona kod nekih ljudi stvarno deluje. Mnoga iskustva bila su u vidu upozoravajućih snova, jer je skoro dokazano da se telepatski snovi javljaju u kriznim situacijama, bilo da su u pitanju pojedinci ili čitave države.

Proizvodnja i korišćenje psihoaktivnih supstanci mogu biti društveno dozvoljeni, ali i ilegalni i zakonom sankcionisani. Po toj osnovi supstance se dele na:

- 1) medikamente: analgetici i sedativi,
- 2) alkohol, kafa i duvan - čija je upotreba raširena i društveno dozvoljena,
- 3) droge čije je korišćenje nezakonito i društveno neprihvaćeno.

Psihoaktivne supstance svrstavaju se, takođe, u tri velike grupe, zavisno od njihovog dejstva na mozak i nervni system i to:

1) Depresori - alkohol, sedativi i opijati deluju na mozak tako da dovode do pospanosti, globalnog usporavanja psihomotornih aktivnosti, opuštenosti, osećaja smirenosti, a takođe i snižavaju aktivnosti vitalnih centara za rad srca i disanja;

2) Stimulansi - kokain, krek, amfetamini, ekstazi, kanabis, deluju stimulativno na psihomotornu aktivnost, daju osećaj povećane snage, sreće, samopouzdanja, osećaj gubitka zamora, odsustva straha, ubrzavaju rad srca, podižu krvni pritisak;

3) Halucinogeni - LSD, meskalin, pejotl i različiti sintetski proizvodi, dovode do stanja izmenjenog opažanja sa pojavom halucinacija, promenjenog osećaja za vreme, prostor, kao i promenjenog doživljaja sebe i okoline.

Halucinogeni su potpuno različita kategorija narkotika. Oni utiču na svest, stvarajući iskrivljeni osećaj stvarnosti. Često izazivaju emocionalnu i psihološku paranoju, somatske bolesti i druge probleme. Halucinogeni su LSD, gljive, ketamin i PCP.

Ovde je i spisak psihoaktivnih supstanci koje po važećim međunarodnim klasifikacijama mogu dovesti mentalnih i drugih poremećaja: alkoholi, opijati, kanabinoidi, sedative, hypnotic, kokain, kofein, halucinogeni, nikotin, isparljivi rastvarači itd

Prema načinu na koji su droge tretirane u zakonskim odredbama, možemo ih podeliti na legalne i ilegalne. U legalne droge spadaju alkohol i nikotin, kao i mnogi lekovi (poput lekova za smirenje, protiv bola, za spavanje).

Prema psihoaktivnim učincima, droge se mogu podeliti na:

- opijate koji uključuju opijumove derivate kao što su heroin, morfijum i kodein kao i sintetički proizvodi slični morfijumu, poput metadona; male doze izazivaju efekte slične depresantima, ali sa manjim uticajem na motoriku i intelektualni proces;
- depresante - sedative ali ovde takođe spadaju i barbiturati i kanabis; male doze dovode do osećanja opuštenosti i udružene su sa slabljenjem

intelektualne funkcije i koncentracije;

- stimulante kao što su amfetamin, kokain, kofein i slične; male doze izazivaju osećaj živahnosti i energije, 'podizuju' raspoloženje i smanjuju apetit;
- halucinogene droge kao LSD i meskalin koje izazivaju halucinacije ili iluzije koje su povezane s promenom raspoloženja ili misli pa tako sigurno izazivaju promene u opažanju, mislima i osećanjima. Razne psihokativne supstance prate čoveka od samog početka istorije. Stari narodi su ih koristili za religijske obrade, pripremu za lov i lečenje, pa možemo slobodno da kažemo da su narkotici od davnina sastavni deo društva.

Međutim, prava ekspanzija dogodila se u drugoj polovini XX veka, da bi u savremenom dobu upotreba poprimila razmere prave epidemije. Ne samo da se povećao broj registrovanih slučajeva, već je iz godine u godinu primećen trend pomeranja starosne granice. Glavni razlog ovakvom stanju jeste široka raspotraženost čitavog spektra supstanci koje se mogu lako nabaviti bilo gde u svetu.

Dodatno zabrinjava činjenica da mnogi ljudi još uvek ne znaju kako droga utiče na nas. Nedovoljna informisanost naročito je opasna za mlade, pa neretko, pod uticajem društva krenu sa eksperimentisanjem koje ih odvede u **zavisnost**.

3. INVENCIJA/OTKRIĆE NOVIH NARKO-PROIZVODA

Invencija/otkriće je rezultat kreativnog procesa, koji je često posledica sreće i slučajnosti, zbog čega je njihovo predviđanje i planiranje otežano. Bazna istraživanja se odnose na aktivnosti koje se odvijaju s ciljem stvaranja novih znanja o fizičkim, biološkim i društvenim fenomenima korišćenja i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. Česta bazna istraživanja se obavljaju s ciljem unapređenja fonda znanja, bez obzira na dugoročne i ekonomske koristi i bez krajnje namere da se rezultati istraživanja praktično primene. Usmerena bazna istraživanja su orijentisana na stvaranje široke baze znanja o psihoaktivnim supstancama, koja će poslužiti kao osnova za nalaženje rešenja za poznate ili očekivane probleme ili mogućnosti.

Primenjena istraživanja su usmerena prema rešavanju specifičnih tehničkih problema. Ona se bave rešavanjem praktičnih problema (primenjivost u praksi), a vrše se uglavnom u tzv. "prirodnom ambijentu"

Eksperimentalni razvoj je sistemski rad, zasnovan na postojećem znanju koje je rezultat istraživanja ili praktičnog iskustva, koji je usmeren ka proizvodnji novih materijala, proizvoda i uređaja, ka uvođenju novih procesa, sistema i usluga ili ka suštinskom unapređenju već proizvedenih ili instaliranih. Ona su osmišljena tako da odgovore na pitanje "Šta ako..." Pri sistematskom uticaju na jednu ili više varijabli i posmatranjem odgovarajućih posledica na drugim varijablama. U

svojoj najjednostavnijoj formi svako eksperimentalno istraživanje ima tri osnovne karakteristike:

- nezavisna varijabla na koju se kontrolisano utiče,
- kontrola ostalih relevantnih varijabli,
- posmatranje efekta izazvanog uticajem nezavisne varijable.

Uzročno-komparativna istraživanja slična su eksperimentalnim ali se ne utiče na nezavisnu varijablu (atribut ili osobina koju subject već poseduje pol, etničku pripadnost, oboljenje, porodičnu istoriju..). Poređenje grupa je prema osobini (nezavisna varijabla) i da li ta osobina izazova razlike nekih drugih osobina (zavisne varijable).

Nauka podrazumeva sistematizovan i argumentovan skup znanja ali i skup svih procesa i aktivnosti koji su usmereni na sticanje znanja o realitetu, njihovo sistematizovanje, argumentovanje i verifikovanje.

Tehnika je materijalno utelovljenje akumulisanog znanja i umeća koje čovek ili ljudsko društvo koristi u najrazličitijim oblicima svoje aktivnosti, a pre svega u proizvodnji.

Tehnologija je skup znanja o postupcima i procesima koji se primenjuju u obradi i preradi materijala i montaži sastavnih delova u proizvodnji ili i u drugim oblastima ljudske aktivnosti.

Sposobnost, veština i uspešnost menadžera bazira se na znanju i umeću da kontinuirano raspolaže informacijama o sredini organizacije i da se uspešno suočava sa promenama⁴.

Komunicirati, planirati, odlučivati, upravljati ljudima, organizovati, držati poslove pod kontrolom, voditi, poznavati finansije, poznavati svoju oblast ili profesiju, to su poslovi za koje menadžer treba da poseduje znanja, veštine i sposobnosti. Prosečan menadžer je, nažalost, daleko ispod ovog idealnog zahteva.

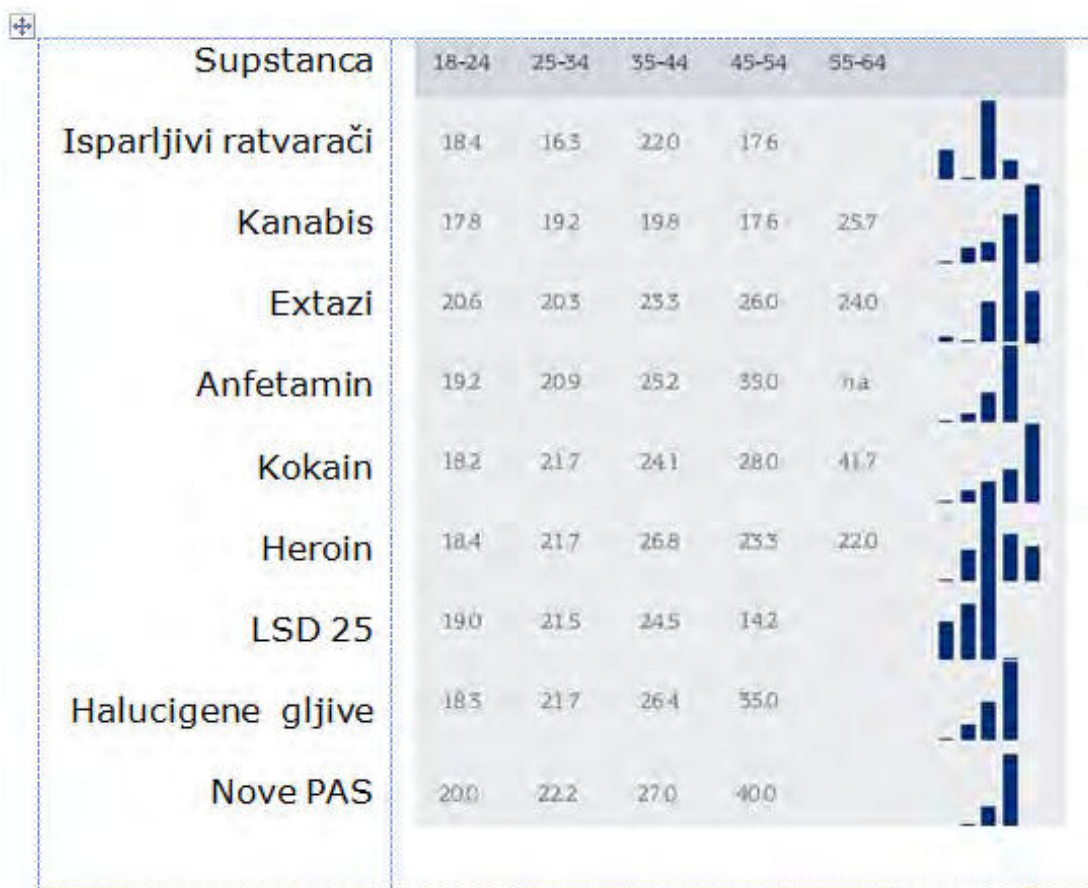
Evropska komisija na *web* stranici objavljuje periodične izveštaje o prijavljenom proizvodu, prirodi rizika i merama koje su poduzete. Izveštaji uključuju i fotografije opasnih proizvoda, pojedinosti o mogućim rizicima i trgovački naziv proizvoda kako bi potrošači lakše prepoznali navedeni proizvod.

Što se tiče prestupa koji su provocirani narkomanovom potrebom za novcem radi kupovine droge, oni su obično delikti protiv imovine. Prevare, krađe, prostitucija, provale itd., najčešće su vrste prestupa kod narkomana. U ovakvoj vrsti ponašanja narkoman situaciono može da pribegne i nasilju ukoliko naiđe na prepreku za ostvarenje svog cilja. Sigurno je da su ovakva dela mnogo zastupljenija od

⁴ "Nova konkurencija, nove tehnologije i novi stil života zahtevaju sasvim novi menadžment" John A. Young

nasilničkog kriminaliteta kod narkomana, što ne znači da je dozvoljeno zanemariti nasilništvo – tendencija koja je, kao što smo videli, prisutna i u literaturi.

Obilje materijala o upotrebi droga upotpunjuju audio, video, CDR^{om} i softverske baze podataka, kao i raznovrsni bilteni koje redovno ili povremeno objavljuju međunarodne organizacije, vlade i resorna ministarstva pojedinih država, nacionalne vladine i nevladine asocijacije, institucije koje se bave terapijom, prevencijom i obrazovanjem, odnosno dobrovoljačke grupe i organizacije. U svim tim materijalima nalazi se pravo obilje zanimljivih i dragocениh obaveštenja. Na temelju ovog korpusa znanja razobličene su i odstranjene nebrojene predrasude i dugotrajne mistifikacije, koje prate narkotična sredstva i njihovu upotrebu.

Slika 2. Prosečna starost prvog korišćenja PAS / po starosnim grupama/

Javno mnjenje, međutim, još uvek je nedovoljno upoznato sa ovim upečatljivim rezultatima i to važi kako za nerazvijene i siromašne države, tako i za one bogate i razvijene gde je upotreba droga uveliko smeštena u žižu javnosti. Razlozi zanemarivanja naučnog znanja isključivo su vannaučne prirode.

Budući da se kroz kontrolu droga sučeljavaju interesi pojedinih društvenih

grupa i nadmeću različite ideološke zamisli, te da ona predstavlja istovremeno osetljivo unutrašnje političko pitanje i značajnu sferu međunarodnih odnosa, uticajni akteri javnog govora često namerno potiskuju postojeći korpus naučnog znanja.

Nedovoljno informisana javnost je podobnija, dobro je poznato, za raznovrsne manipulacije, pa zato ne treba da izaziva čuđenje što uticajni subjekti javnog govora neretko imaju interes da marginalizuju naučna saznanja, jer tako postižu održavanje postojećih predrasuda i mitova. Izlišno je posebno dokazivati da bez punog uvažavanja stečenog korpusa znanja o drogama i osobenostima njihove upotrebe, kao društvene i individualne pojave, nije moguće uobličiti bilo kakvu valjanu strategiju kontrole.

Udruženi naponi različitih naučnih disciplina doveli su tokom proteklih nekoliko decenija do akumulacije impresivnog korpusa znanja o farmakologiji droga, fiziološkim, biološkim i genetskim efektima pojedinih droga, zdravstvenim rizicima koji su prisutni kod svih oblika njihove zloupotrebe, individualnim i socijalno psihološkim obeležjima potrošača droga, kulturno-antropološkim, pravnim, istorijskim i političkim dimenzijama upotrebe droga/narkotika kao društvene pojave, dok su brojna etička pitanja povezana sa upotrebom droga ne samo naznačena, već su i osvetljena iz različitih perspektiva.

Sociološka istraživanja su korpus naučnog znanja obogatila informacijama i uvidima o raznovrsnim društvenim dimenzijama pojave. Svestrano su proučene, npr. potkulture potrošača droga i dinamika života zavisnika. Detaljno su, potom, istraživane osobenosti porodica iz kojih potiču zavisnici; uslovi života u urbanim sredinama koji su povezani ili pogoduju širenju upotrebe droga, posebno u naseljima stambene bede; kao i splet veza koji postoji između nezaposlenosti, kriminala, agresivnosti, marginalnosti i upotrebe droga. Velika pažnja posvećena je i dimenzijama kontrole.

Značaj proučavanja droga za sagledavanje naučne politike predstavlja iz perspektive sociologije nauke posebno zanimljivo pitanje koje zaslužuje temeljno istraživanje. Podrobnije razmatranje na ovom mjestu, na žalost, nije moguće. U kasnijim izlaganjima biće mestimično ukazivano i na značaj droga kao strateškog pitanja naučne politike, smješteno u kontekst "traganja" za efikasnim oblicima i metodama kontrole i predikcije.

Slika 3. Sa predavanja iz oblasti ekoloških i biohemijskih nauka, gde je droga

4. „OBMANJUJUĆI“ OPASNI PROIZVODI I PREDIKCIJA

Hrana je svaka supstanca ili proizvod, prerađen, delimično prerađen ili neprerađen koji je namijenjen za ishranu ljudi ili se može očekivati da će se koristiti za ishranu ljudi. Hranom se ne smatraju: hrana za životinje, žive životinje, osim ako su pripremljene za stavljanje u promet, radi ishrane ljudi, biljke pre žetve, berbe ili ubiranja plodova, medicinski proizvodi u skladu sa zakonom kojim su uređeni lekovi i medicinska sredstva, kozmetički proizvodi u skladu sa posebnim propisom, duvan i duvanski proizvodi, narkotici ili psihotropne supstance u skladu sa jedinstvenom Konvencijom UN o narkoticima iz 1961. godine i Konvencije UN o psihotropnim supstancama iz 1971. godine, rezidue i kontaminanti.

Pre više decenija mnoge droge nisu bile masovno dostupne, a u novije vreme, naročito poslednjih petnaestak godina, imamo proliferaciju sintetičkih droga kao potpuno novog proizvoda. Još malo znamo o društvenim posledicama izazvanim konzumiranjem ovih novih tipova droge. Srazmerno je mnogo lakše izučiti posledice po zdravlje ili promene u ličnosti.

Sve u svemu, istraživači se slažu da su potrebna dodatna istraživanja da bi se uspostavila veza između specifičnih droga i vrste kriminaliteta. Kod nas bi istraživanja, s obzirom na zastupljenost droga, trebalo usmeriti pre svega na heroin, neke sintetičke droge, lakše droge kao što je marihuana i, naravno, alkohol. Slika bi bila realistična sa ovom lepezom kod nas najzastupljenijih droga, naročito ako imamo u vidu model koji su predložili Yu i Williford (1994). Oni su našli izvestan razvojni (progresirajući) niz (developmental sequence) u smislu da rana upotreba legalnih droga kao što su alkohol i duvan vodi upotrebi zabranjenih kao što su marihuana, kokain, a što dalje može voditi u kriminalnu delatnost pa i u nasilnički kriminalitet. Ovaj model se često banalizuje tako da se teorija o tobožnjem razvojnom putu narkomana od legalnih preko lakih do teških droga predstavlja kao notorna istina, dok je zapravo fenomen narkomanije mnogo složeniji i nije ga moguće svesti na jednostavnu formulu.

Značaj tehnologije se može iskazati putem dodatne vrednosti za potrošače određenim grupama proizvoda i putem potencijalne vrednosti, koja bi se mogla dodati ostalim grupama proizvoda. Značaj svake specifične tehnologije je zavisan od faze tehnološkog ciklusa u kojoj se nalazi. Relativna tehničko-tehnološka pozicija se može iskazati poređenjem sa konkurentima putem odabranih merljivih pokazatelja kao: patenti, know-how, poslovna tajna, efekti, krive učenja i ključna znanja.

Zahvaljujući standardizaciji propisa sa EU, građani jedne države ili regiona biće izloženi manjem riziku kada kupuju robu. Rizici koje proizvodi predstavljaju po zdravlje i bezbednost potrošača imaće rang informacije od javnog značaja.

Značenje određenih izraza pojašnjeni su u Zakonu o bezbednosti proizvoda. Tako se pod „obmanjujućim proizvodom“ smatra svaki koji nije prehrambeni, ali svojim izgledom, oblikom, veličinom, bojom, mirisom, pakovanjem, oznakom, količinom ili na drugi način na njega podseća (mirišljava gumica za brisanje). I to tako da postoji verovatnoća da ga potrošači, a naročito mlasi, upotrebe kao prehrambeni proizvod.

„**Opasan proizvod**“ je svaki proizvod koji nije bezbedan, a mogućnost postizanja viših nivoa bezbednosti ili dostupnost drugih proizvoda koji predstavljaju manji stepen rizika, ne može biti dovoljan osnov, da se određeni proizvod smatra „opasnim“, kaže se u zakonu.

Zakon o opštoj bezbednosti proizvoda propisuje postupanje i obaveze proizvođača i distributera u pogledu stavljanja na tržište isključivo bezbednih proizvoda i kontinuirano praćenje bezbednosnih svojstava proizvoda, rizika koje proizvodi mogu da predstavljaju za potrošače i druge korisnike, kao i aktivnosti i mjere

koje će se u tom cilju preduzimati od strane države. Na ovaj način sužava se prostor i mogućnost da se na našem tržištu pojave neprovereni, opasni i obmanjujući proizvodi, a time i verovatnoća nastupanja štetnih posledica po zdravlje i bezbednost potrošača i drugih korisnika, kao i njihove imovine.

Sloboda kretanja robe je jedan od četiri osnovna principa na kojima se zasniva EU. Njime se osigurava efikasno funkcionisanje unutrašnjeg tržišta EU i obuhvata ukidanje carina i taksu (koje predstavljaju necarinske barijere), usvajanje zajedničke carinske tarife prema trećim državama, zabranu količinskih ograničenja i mera koje mogu predstavljati tu vrstu zabrane, kao i reformu državnih monopola. Ova sloboda predstavlja uklanjanje svih prepreka na području trgovine koje onemogućavaju stavljanje na nacionalna tržišta proizvoda koji su poreklom iz drugih država članica Unije.

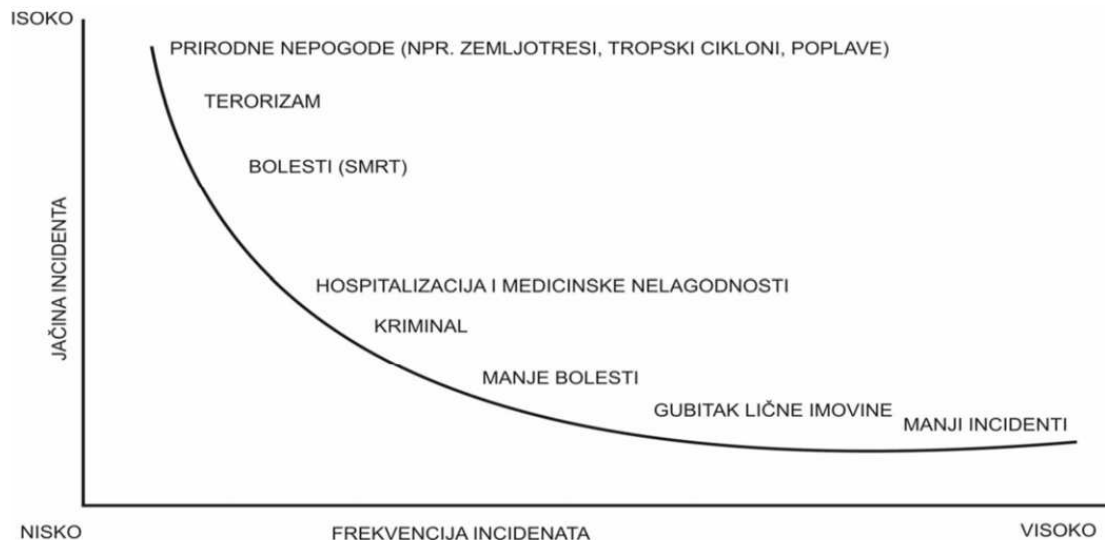
Cilj ovih mera je integracija tržišta država članica i osiguravanje slobodnog kretanja robe, na približno isti način koji se odvija u okviru teritorije jedne države⁵. Uklanjanje prepreka postiže se ujednačavanjem nacionalnih propisa i tehničkih zahteva za proizvode, posebno na onim područjima gdje je utvrđeno da postoji veći rizik za potrošače. Time se ujedno osigurava jednak nivo zaštite javnog zdravlja, potrošača i životne sredine na celokupnom unutrašnjem evropskom tržištu.

Na proizvode, koji nisu obuhvaćeni evropskim zakonodavstvom primenjuje se načelo uzajamnog priznavanja, odnosno proizvodi koji su zakonito proizvedeni i stavljeni na tržište u jednoj državi članici, mogu se slobodno plasirati na celom području Unije.

Nijedan proizvođač ne želi da se njegov proizvod pojavi u ovoj bazi, jer ako se to dogodi proizvod će biti na „crnoj listi“, što će zahtevati njegovo potpuno povlačenje sa tržišta, restrikcije u isporuci, dodatna ispitivanja i troškove. Ovo je još jedan od razloga zbog kojih je postupak dolaska do CE znaka potrebno valjano realizovati.

Uzimanje opijata dovodi do ozbiljnih oštećenja ličnosti i somatskog zdravlja. Najteže posledice su: teške karakterne izmene i osiromašenje ličnosti, porodična disfunkcionalnost, kriminal, fizičko propadanje, mogućnost dobijanja HIV infekcije, AIDS-a, hepatitisa B i C, kao i smrti kod predoziranja opijatima zbog zastoja disanja.

⁵ Kontrola robe koja prelazi unutrašnje granice država članica prestala je 1. januara 1993. godine.

Slika 4. Grafikon eko-bezbednosnih problema (jačina i frekvencija akcidenata)

Život zavisnika od opijata je ne samo kraći, nego je i mnogo mučniji od života osobe koja ne uzima droge, zbog navedenih posledica uzimanja droga. Posedovanje i preprodaja droga su ilegalne, protivzakonite aktivnosti koje društvo sankcionira zakonskim, ali i moralnim osudama.

Možemo uslovno napraviti jednu tipologiju prestupa, kriminalne delatnosti, koji su u vezi s drogom i narkoticima:

Prvo, mogu postojati prestupi koji su izazvani, ili kojima doprinosi, farmakološki učinak droge. Ovo je slučaj kada se prestupnik nasilno ponaša posle uzimanja droge;

Drugo, prestupi koji su motivisani prestupnikovom potrebom za novcem da bi kupio drogu. To su slučajevi krađe novca radi kupovine droge, ili provale da bi se pribavila novčana ili zamenjiva materijalna vrednost;

Treće, prestupi povezani sa distribucijom droge. Ovo je, npr. slučaj kada se vrši nasilje protiv rivalskih dilera droge.

Već iz ove tipologije je lako vidljivo da je kriminal koji je u vezi s drogom kompleksan i da obuhvata čitavu lepezu prestupa koja se kreće od prekršaja i sitnih krađa do težih oblika nasilničkog ponašanja, pa sve do najtežih krivičnih dela kao što su ubistva i organizovanje trgovine narkoticima, njena proizvodnja i stavljanje u promet.

Kada je reč o deliktima izvršenim pod uticajem droge, isprovociranih njome, treba imati u vidu da je najčešće reč o maloletničkoj delikvenciji. Naime, struktura narkomana kod nas je preovlađujuće 5 Isto. 343 adolescentna, to jest, to su lica od

14-18 godina. Međutim, moramo imati u vidu da se ova struktura stalno menja i sada se približavamo strukturi koja je karakteristična za razvijene zemlje Zapada odakle je fenomen masovne narkomanije importiran. To znači da su narkomani sve stariji, to jest, da njihova starost dolazi i do 40-ih godina života.

Ako čak izuzmemo alkohol i duvan kao legalizovane narkotike, uživaoci zabranjenih narkotika ima u gotovo svim profesijama kod nas, pa i na odgovornim mestima. Efikasna borba protiv narkomanije bi podrazumevala ozbiljnu proveru gornje tvrdnje.

Posebnu oblast čine prestupi vezani sa distribucijom droge. Distribucija droge je složen, stepenast društveni fenomen, koji obuhvata nekoliko stepenica, te dakle i nekoliko vrsti prestupaka, na putu droge od velikih bosova, uvoznika droge, do uličnih preprodavaca. Kada je reč o teškim drogama kao što su heroin ili kokain, koji se kod nas ne proizvode, već se uvoze iz Azije i Južne Amerike, njihov put do potrošača je duži. Osim glavnih bosova narkomafije postoje i dileri koji rasturaju drogu do sitnijih preprodavaca koji i sami mogu biti konzumenti droge. Pri dnu ove piramide preprodavci i konzumenti su izmešani, na vrhu piramide skoro nika-da nema uživalaca narkotika.

Trgovina drogom je veoma unosan biznis i na ovom skrivenom tržištu gotovo permanentno se odvija rat između suparničkih grupa za kontrolu tržišta, podelu kvartova u velikim gradovima i slično. Ne retko dolazi do fizičkih obračuna i likvidacija suparnika. Postoje indikacije da su i kod nas vođeni slični obračuni. Jedan dodatni važan aspekt jeste odnos između prodavca droge i konzumenta.

Eko-toksikološka ocena štetnih i opasnih materija u transportu:

- Identitet aktivne supstance odnosno proizvoda
- Podatke o fizičkim i hemijskim svojstvima
- Podatke o metodama za detekciju, identifikaciju i analizu
- Toksikološke i eko-toksikološke podatke
- Podatke o načinu korišćenja i efikasnosti na ciljane organizme
- Podatke o mjerama za zaštitu zdravlja, zaštitu zdravlja životinja i životne sredine
- Podatke o klasifikaciji, obilježavanju i označavanju na pakovanju otrova
- Sažetak tehničkog dosijea.

Slika 5. Efikasno ispitivanje sastava psihoaktivnih supstanci u BHM laboratoriji

Budući da mnogi konzumenti nemaju dovoljno novca često su prinuđeni da drogu uzimaju na "veresiju". Ukoliko nisu u stanju da na vreme vrate dugove postaju često žrtve nasilja od strane potražioca, tj. prodavca droge. Kao što vidimo, nasilje je u svetu vezanom za drogu prisutno na najrazličitije načine. Sada možemo rezimirati osnovne pretpostavke koje se tiču problema odnosa nasilničkog kriminaliteta i narkomanije. One služe kao jedna fenomenologija i okvir na osnovu kog bi se moglo provesti konkretno istraživanje u konkretnoj sredini i vremenu.

„Single-issue“ terorizam spada u noviju kategorizaciju terorizma i karakteriše ga upotreba sile/nasilja od strane grupe ili pojedinca (pod uticajem psihoaktivnih supstanci), kako bi se prisililo vladu da izmeni svoje ponašanje u odnosu na pojedinačni problem koji, po mišljenju ovih pojedinaca, muči društvo.

Psiho-rizik se, dakle, ne može posmatrati kao trenutni čin, događaj ili kratkotrajna situacija. Stvarna pojava eko-rizika obično predstavlja poslednju kariku u procesualnom lancu događaja, koji može započeti postupkom, situacijom ili zbivanjem, koje ne mora imati nikakvu (vidljivu) vezu sa krajnim ishodom.

Eko-terorizam (uz primenu PAS-a) je metod smišljene i sistematske upotrebe nasilja, uz konzumiranje opasnih supstanci, s ciljem ekonomskog podrivanja, razvijanja straha kod mladih ljudi, pre svega, predstavnika vlasti, radi ostvarivanja ličnih političkih i drugih ideoloških ciljeva.

5. SMANJENJE PONUDE DROGA I NARKOTIKA

Izloženost građana eko-opasnosti stvara osećaj (ne)bezbednosti, nemoći, nespojstva i nepoverenja u državnu vlast koja je dužna da im osigura mir i eko-bezbednost. To je i cilj psiho-aktivnih ličnosti: da akcijama nasilja im zloupotrebe narkotika privuku što više mlade generacije, prema nedužnima privuku pažnju domaće i široku javnosti i okuraže je ili pridobiju za ostvarenje interesa i ciljeva koje proklamuju, kako bi ta ista javnost izvršila pritisak na državu da udovolji zahtevima psihopata/uživalaca droge i dr. narkotika.

Bez obzira na inicijalno ispoljenu kliničku sliku, trovanja uvek predstavljaju urgentno stanje, čije zbrinjavanje podrazumeva pridržavanje istih principa koji važe za sva druga urgentna stanja u medicini. Zato je neophodno ukazati na značaj, veličinu i učestalost trovanja kroz jednogodišnju analizu hospitalizovanih pacijenata u kliničkom centru. Pacijenti su analizirani prema polu, životnom dobu, radnoj sposobnosti, razlogu trovanja, uzroku trovanja, PSS (Poisoning severity score) i mesecu hospitalizacije.

Smanjenje ponude droga podrazumeva efikasne i odgovarajuće mjere u cilju smanjenja proizvodnje, trgovine i distribucije droga i sprečavanje nezakonite trgovine i korišćenja prekursora, odnosno supstanci koje mogu da se koriste u nedozvoljenoj proizvodnji opojnih droga i psihotropnih supstanci, sprječavanje organizovanog kriminala i “pranja novca” stečenog u trgovini drogama.

<i>Ponašanje nasilničkih grupa</i>		<i>Ponašanje nasilnih pojedinaca</i>	
Verske terorističke grupe	Ostale nasilničke grupe (ideološke, etničke i kriminalne)	Svi teroristi	Klasični kriminalci
Svet dele na dobro i zlo	Svet je jedinstvena pozornica	Borba za nadlične ciljeve/interese	Borba za lične ciljeve/interese
Nasilje je obred u službi Boga	Nasilje je instrument dostizanja kolektivnih ciljeva	Motivisan nadličnim vrednostima	Motivisan materijalnim vrednostima
Žrtve nasilja su “nevemici”	Žrtve nasilja su u posedu željenih vrednosti	Orijentisan na grupu čak i ako deluje samostalno	Orijentisan na sebe i ako je član organizacije
Grupa govori u ime Boga	Grupa govori u sopstveno ime	Nema kalkulacije: cilj je vredan sopstvenog života	Kalkuliše odnos dobitaka i gubitaka
Dobit od nasilja se prinosi Bogu	Dobit od nasilja služi ljudima	Obučen	Neobučen
Protivnik se satanizuje	Protivnik se degradira	Spreman da žrtvuje sopstveni život	Spreman da beži

Tabela 1. Sličnosti i razlike nasilničkih grupa i pojedinaca

Da bi se uspješno sprovele mere smanjenja ponude droga i efikasno suzbilo krijumčarenje opojnih droga i prekursora od organizovanih kriminalnih grupa, potrebno je uspostaviti međusobnu koordinaciju i saradnju svih merodavnih državnih organa, a naročito Ministarstva zdravlja, Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva finansija i Ministarstva pravde i državne uprave.

Takođe, neophodno je povećati sigurnost u drumskom saobraćaju kroz smanjenje broja udesa koje izazivaju vozači pod uticajem opojnih droga. Neophodno je poboljšati uslove za skladištenje trajno oduzetih količina opojnih droga i u potpunosti pokrenuti sistem za uništavanje oduzete droge.

Shodno napred navedenom, neophodno je jasno propisati postupak uništavanja oduzetih opojnih droga i odrediti organe državne uprave (ili organ državne uprave) koji su (koji je nadležan) nadležni za uništavanje oduzetih opojnih droga.

Efikasan nadzor nad proizvodnjom i prometom supstanci, koje se mogu upotrebiti za ilegalnu proizvodnju opojnih droga i psihotropnih supstanci, važan je element u sprečavanju nezakonite proizvodnje opojnih droga i psihotropnih supstanci i vodi ka smanjenju njihove ponude. Pošto se te supstance nalaze u redovnom prometu i koriste se u hemijskoj, farmaceutskoj, kozmetičkoj i sličnim industrijama, potrebno je sprovoditi kontrolu proizvodnje i prometa, uključujući uvoz i izvoz, u skladu sa zakonskim normama, kako bi se sprečila njihova nezakonita upotreba.

Da bi se ostvarili postavljeni ciljevi, potrebno je uspostaviti kontrolu nad proizvodnim subjektima (sirovine, tehnologije), naučnim i istraživačkim institucijama (sirovine, laboratorijska oprema), uvozom, izvozom i prometom prekursora i opreme koja se koristi prilikom njihove upotrebe. Posebnu pažnju treba posvetiti otkrivanju novih nedozvoljenih droga na tržištu, kao i novih prekursora, proširujući postojeću listu opojnih droga i prekursora.

Kaznena politika u oblasti suzbijanja ilegalnog posjedovanja, prijevoza, proizvodnje i omogućavanja upotrebe opojnih droga čini sastavni dio nacionalne politike u oblasti droga, u dijelu o suzbijanju i smanjenju upotrebe opojnih droga. Razvoj kaznene politike i zakonodavstva u oblasti opojnih droga i prekursora, treba izvršiti u skladu sa prihvaćenim međunarodnim standardima i konvencijama UN.

Specifični ciljevi u oblasti smanjenja ponude droga su sljedeći:

- 1) smanjivanje nivoa kriminala u oblasti droga, organizovani kriminal;
- 2) unapređenje komunikacije i saradnje između organa ili tela koja sprovode zakone;
- 3) uspostavljanje posebnih mehanizama saradnje između Direkcije policije i Uprave carina;
- 4) unapređenje sistema kontrole legalnog rukovanja drogama i prekursorima;

5) unapređenje zakonodavnog okvira i prakse skladištenja i uništavanja droga i prekursora;

6) povećanje kapaciteta i poboljšanje osposobljenosti ljudskih resursa koji rade u oblasti kontrole prekursora i smanjenja ponude droga;

7) uspostavljanje rada laboratorije za kategorizaciju opojnih droga;

8) snabdjevanje opremom organa i institucija koji sprovode zakone;

9) unapređenje saradnje sa relevantnim organizacijama i agencijama.

Koordinacija svih relevantnih službi, institucija i organizacija na nacionalnom i lokalnom nivou, preduslov je za efikasno i efektivno djelovanje društva u politici u oblasti droga. Mora se postići harmonizacija aktivnosti u radu, horizontalno i vertikalno.

Implementacija Strategije iziskuje stabilan, multidisciplinarni i integrisani pristup. To uključuje koordinaciju sa drugim agencijama državne uprave u okviru politike u oblasti droga.

Specifični ciljevi u oblasti koordinacije su sledeći:

1) osnivanje Kancelarije za droge i definisanje mehanizama koordinacije;

2) uspostavljanje i unapređenje koordinacione mehanizme sa lokalnim samoupravama;

3) povećanje nivoa saradnje sa udruženjima;

4) podržavanje implementacije posebnim finansijskim mehanizmima Akcionog plana.

Globalna priroda problema vezanih za droge zahteva regionalni, bilateralni i multilateralni pristup zbog čega je u tom cilju potrebno osnaživati kako bilateralnu saradnju, tako i saradnju s međunarodnim organizacijama i drugim organizacijama kao što su UNODC (*United Nations Office on Drugs and Crime*), Komisija za opojne droge (*Commission on Narcotic Drugs - CND*), Međunarodni odbor za kontrolu narkotika (*International Narcotics Control Board - INCB*), Svjetska zdravstvena organizacija (*World Health Organization - WHO*), Svjetska carinska organizacija, Pompidou grupa Saveta Evrope, INTERPOL, agencije EU (*Europol, Eurojust, EMCDDA*).

Države Zapadnog Balkana nastoje da uključivanjem u međunarodne aktivnosti na području suzbijanja droga i posljedica upotrebe droga aktivno učestvuje u rešavanju problematike povezane s upotrebom i zloupotrebom droga, u kreiranju politike i stručnih pristupa na tom području, kao i da unapredi nacionalni sistem primjerima dobre prakse drugih država. Međunarodnom saradnjom se postiže efikasnija borba protiv kriminalnih organizacija, korupcije i pranja novca kao i kontrola droga i prekursora.

Političku i razvojnu međunarodnu saradnju na području suzbijanja zloupotrebe droga treba uspostaviti na efikasnom sprovođenju i unapređivanju uravnoteženog pristupa problemima droga i prekursora i to posebno kroz mehanizme regionalne saradnje koji uključuju sve zemlje kroz koje prolaze pojedini krijumčarski pravci (Balkanska ruta), pronalaženje mogućih ključnih partnera, kao i saradnje s međunarodnim organizacijama i institucijama i zemljama članicama EU.

Međunarodna saradnja omogućava multilateralni oblik usklađene i celovite ponude različitih mera, dok će u sklopu pristupanja EU putem pretpripravnih programa i fondova EU biti uspostavljena direktna saradnja s članicama EU.

Opšti ciljevi u području međunarodne saradnje su:

- 1) kontinuirano usklađivanje zakonodavstva države, tekovinama EU;
- 2) preuzimanje i sprovođenje svih obaveza prema Evropskom centru za praćenje droga i zavisnosti od droga (EMCDDA);
- 3) redovno i aktivno učestvovanje u radu međunarodnih tijela i agencija EU zaduženih za problematiku droga;
- 4) jačanje regionalne saradnje, odnosno bilateralne saradnje sa zemljama od posebnog interesa za državu, posebno na području suzbijanja krijumčarenja droga i prekursora kroz jačanje saradnje sa relevantnim međunarodnim organizacijama;
- 5) podsticanje intenzivnijeg uključivanja srpskih stručnjaka u međunarodne skupove i projekte, s ciljem unapređenja nacionalnog sistema, ali i promovisanje srpskog iskustva i dobre prakse na međunarodnom planu.

Specifični ciljevi u području međunarodne saradnje su:

- 1) redovno i blagovremeno ispunjavanje obaveza prema međunarodnoj zajednici i Evropskoj uniji (EU i UN);
- 2) obezbjeđivanje učešća u međunarodnim sistemima i projektima, koji se sprovode u oblasti smanjenja potražnje droga i njenog praćenja;
- 3) obezbjeđivanje prednosti učešća u međ. sistemima i projektima, koji se sprovode u oblasti smanjenja ponude droga i njenog praćenja;
- 4) razvijanje regionalne saradnje na nivou lokalne samouprave, u cilju razmene dobre prakse i saradnje u oblasti borbe protiv droga.

Korišćenje psihoaktivnih supstanci spada u značajne rizike po zdravlje stanovništva i stoga je veoma važno imati validne podatke o učestalosti i obrascima korišćenja ovih supstanci. Praćenje i proučavanje zdravstvenih problema i rizika po zdravlje i kvalitet života stanovništva jedan je od osnovnih zadataka Instituta/Zavoda za javno zdravlje jedne države.

U oblasti prevencije zloupotrebe droga učestvuju Ministarstvo zdravlja, MUP, Ministarstvo omladine i sporta, Ministarstvo prosvete, Institut za javno zdravlje

(sa mrežom od 23 instituta), Crveni krst, ustanove za liječenje bolesti zavisnosti, jedinice lokalne samouprave, međunarodne organizacije, udruženja, itd. Međutim, aktivnosti sprovedene u školskom okruženju, unutar porodice i zajednice, najčešće su u domenu univerzalne prevencije. Selektivne i indikovane preventivne intervencije, usredsređene na specifične rizične grupe i pojedince, retko se sprovode.

- lečenje od droge je dostupno kroz dijagnostičke i terapijske konsultacije i savetovanje;
- bolničko kao i vanbolničko lečenje;
- prevenciju relapsa (pogoršanja) sa farmakoterapijom ili bez lekova;
- programe opioidne-supstitucione terapije;
- programe individualne, grupne ili porodične psihoterapije i psihosocijalne podrške i integracije.

Lečenje zavisnosti od droge obezbeđuje se na sva tri nivoa zdravstvene zaštite. Referentne zdravstvene ustanove za lečenje bolesti zavisnosti nalaze se u četiri najveća grada u državi. U ustanovama sekundarne i tercijarne zdravstvene zaštite, broj lica koja su bolnički liječena uslijed oboljenja u okviru dijagnostičke grupe F11 - F19 opada. Među licima lečenim od zavisnosti od droga najveći je broj opijatskih zavisnika. Lečenje supstitucionom terapijom dostupno je u zdravstvenim ustanovama od primarnog do tercijarnog nivoa zaštite⁶.

U okviru sistema zdravstvene zaštite u zatvorima, zavisnicima od droge dostupno je dobrovoljno i poverljivo savetovanje i testiranje na HIV i hepatitis C, individualna i grupna savetovanja o rizičnom ponašanju, kao i supstituciona terapija metadonom.

Upoznavanje sa rezultatima prethodno primenjivanih strategija kontrole, temeljno pretresanje ponuđenih mera u oblasti suzbijanja ponude droga, preispitivanje programa za smanjivanje potražnje (terapijski pristup, program prevencije i obrazovanja za život bez droga/narkotika), kao i smeštanje problema u celinu kulturno-istorijskog, društveno-ekonomskog i političkog konteksta, sačinjavaju neizostavne etape u procesu “traganja” za optimalnim rešenjima društvene kontrole droga.

Po ovim pitanjima, ekologija pokušava da pronađe “odgovor” i rešenje brojnim problemima eko-kriminaliteta (uz sve više narastajuću primenu PAS-a), koji nas sve više zaokupljaju i okružuju, posebno mlade. Nažalost, mnogi problemi današnjice su društvenog socijalnog porekla, plod neznanja, nepridržavanja mjera eko-bezbednosti i zdravlja na radu, specijalnog rata, nezapošljenosti, ucena i pretnji, posebno u gradskim sredinama, gde je velika nezaposlenost mladih.

⁶ Na osnovu podataka Nacionalne kancelarije za HIV/AIDS broj korisnika supstitucione terapije 2012. godine iznosio je preko 2.000 (na terapiji metadonom i na buprenorfinu).

Slika 6. Igram, pesmom i druženjem u “borbi” protiv nevidljivog neprijatelja

6. ODRŽIVOST U USLOVIMA PSIHO-ZAVISNOSTI LJUDI

Tehničko-tehnološka revolucija je promenila osnovne poslovne i private aktivnosti i stvorila novu društveno-ekonomsku i socijalnu strukturu koja se naziva: društvo znanja, informatičko društvo, digitalno društvo, digitalna ekonomija i elektronska ekonomija. Proizvod je sve što se može ponuditi tržištu sa svrhom da izazove pažnju, podstakne na kupovinu, upotrebu ili potrošnju i čime se mogu zadovoljiti želje ili potrebe kupaca, pre svega.

Pod pojmom opasnih materija smatraju se one materije, koje mogu ugroziti zdravlje ljudi, izazvati zagađivanje okoliša ili nanijeti materijalnu štetu, koje imaju opasna svojstva za ljudsko zdravlje, kvalitet života i okolinu, koja su kao takve definisane zakonima, drugim propisima, te međunarodnim ugovorima, koje na temelju njihove prirode ili svojstava i stanja, a u vezi s prevozom mogu biti opasne za javnu sigurnost ili red ili koje imaju dokazane toksične, psihoaktivne, nagrizajuće, nadražujuće, zapaljive, eksplozivne ili radioaktivne učinke, odnosno, opasnim materijama smatraju se i sirovine (repromaterijali) od kojih se proizvode opasne robe i otpadi ako imaju svojstva opasnih materija.

U stvaranju strateskog proizvoda pojam korporativno-društvene odgovornosti

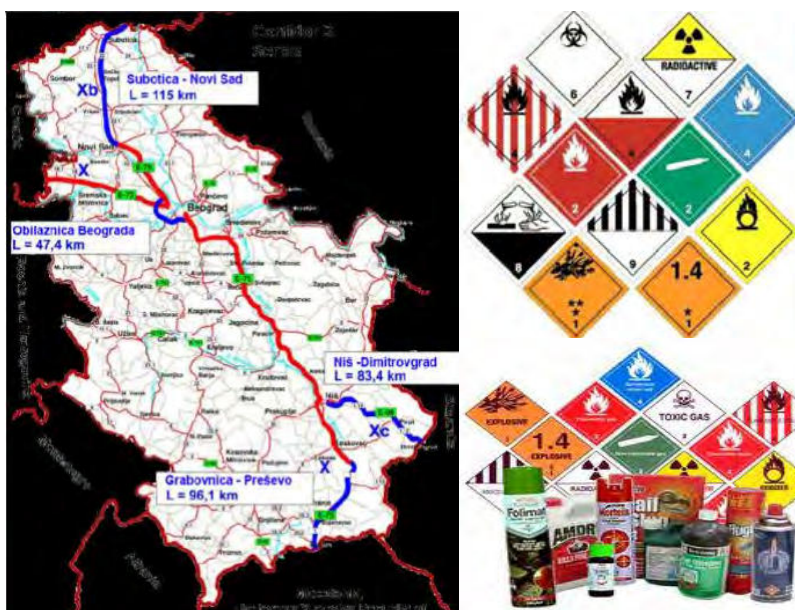
(Corporate Social Responsibility) je relativno nov. Ova odgovornost predstavlja posvećenost kompanije/preduzeća da doprinese održivosti privrednog razvoja saradjući sa zaposlenima, organizacijama, institucijama, lokalnom zajednicom i društvom uopšte, u cilju očuvanja proizvoda, zdravlja, kvaliteta života i životnog ambijenta.

Biti društveno odgovoran ne znači samo ispunjavati zakonske obaveze, već ići dalje od potpunog pridržavanja pravno-normativne regulative i ulagati još više u ljudski kapital, okruženje i odnose sa stakeholderima. *Šta se podrazumeva pod upravljanjem očekivanjima stakeholdera i zbog čega je to značajno?* To su neka suštinska pitanja, koja u odredjenom obimu imaju objašnjenja u ovom koautorskom radu.

Brojne su dileme o tome na koji način upravljati održivim razvojem ruralnih područja, iako su, i u teoriji i u praksi, već poznati brojni pristupi, modeli, politike i strategije održivog ruralnog razvoja. Održivi ruralni razvoj u ekonomskim teorijama predmet je istraživanja mnogih stranih i domaćih autora.

U savremenim, uslovima je probleme održivog ruralnog razvoja potrebno je rešavati integralno i primereno specifičnostima svakog konkretnog područja, jer opšteprihvaćeni univerzalni model za održivi ruralni razvoj ne postoji, već zavisi od lokalnih razvojnih potencijala i društveno-ekonomskog okruženja, tj. zavisi i od internih i eksternih faktora.

Integralni pristup održivom ruralnom razvoju fokusira se na stanovništvo, privredu, prirodnu sredinu i institucije. Pritom, sagledavanje ekonomskih, ekoloških, socijalnih, energetske, kulturno-istorijskih, infrastrukturnih, prostornih i drugih komponenta ruralnog razvoja, predstavlja veoma kompleksan zadatak.

Slika 7. Opasne materije i teret, koji se transportuju duž Koridora 10

Danas se, u EU, u skladu sa Strategijom Evropa 2020 - „pametan”, „održiv” i „inkluzivni” razvoj (utemeljen na znanju i inovacijama, u skladu sa dugoročnim potrebama društva, promovisanjem ekonomije koja efikasnije koristi resurse, koja je „zelenija“ i konkurentnija, uz podsticanje zaposlenosti, socijalne i teritorijalne kohezije) i ciljevima Zajedničke poljoprivredne politike EU (CAP – Common agricultural policy of the EU), očekuje da nova politika ruralnog razvoja EU, za period 2014-2020. godine, doprinese:

- povećanju konkurentnosti poljoprivrede,
- održivom korišćenju prirodnih resursa,
- prostorno uravnoteženom razvoju ruralnih područja.

Zakonom o prevozu opasnih materija u jednoj državi uređuju se uslovi za prevoz opasnih materija u pojedinim oblastima transporta, dužnosti pravnih i fizičkih lica koja sudeluju u prijevozu opasnih materija, nadležnost organa u vezi sa prevozom, uslovi za ambalažu i vozila, uslovi za imenovanje savetnika za sigurnost, nadležnost i uslovi za provođenje osposobljavanja lica koja sudeluju u prevozu ili u rukovanju opasnim materijama (gde se mogu naći i narkotici/opijati), nadzor nad provođenjem zakona i druga pitanja koja se odnose na prevoz opasnih materija na teritoriji države i okruženja.

Ključna imovina poslovnih organizacija je intelektualna imovina i njen fokus je na naučnim radnicima. Tu je ljudska komunikacija, distribucija vladinih programa poslovnih transakcija, finansiranja... sve više se zasniva na binarnom kodu, nuli i jedinici. Unutrašnja i spoljna komunikacija se pomera od analogne ka digitalnoj⁷. Fizičke stvari sve više poprimaju virtuelni oblik, menjajući metabolizam privrede, tipove institucija i mogućih odnosa i prirodu ekonomske aktivnosti u celini.

TEHNOLOŠKI	EKONOMSKI	ORGANIZACIONI
<ul style="list-style-type: none"> - intenzitet robnih, transportnih tokova; - dostupnost terminala, centra; - vrijeme tiporuke robe; - dostupnost tehnologija i vrsta robe; - povezanost a više vidova transporta; - dostupnost terminala intermodalnog transporta itd. 	<ul style="list-style-type: none"> - troškovi logistike (transport, skladištenje, zalibe, itd.); - troškovi aktiviranja lokacije; - investicije izgradnje prilaznih prometnica i infrastrukture; - neto sadašnja vrijednost; - period povrata sredstava; - gravitacija ekonomski razvijene privrede, itd. 	<ul style="list-style-type: none"> - prisustvo logističkih uslužitelja; - prisustvo intermodalnih transportnih operatera; - mogućnost organizacije linjskih veza u željezničkom, vodnom transportu; - predstavnitva, udruženja, društva iz oblasti transporta i logistike itd.
TEHNIČKI	EKOLOŠKI	ZAKONSKO-REGULATIVNI
<ul style="list-style-type: none"> - geološke karakteristike lokacije; - infrastrukturna mreža (struja, voda, kanalizacija, itd.); - tehničke mogućnosti povezivanja sa prometnom infrastrukturom željezničkog, vodnog prometa, itd. 	<ul style="list-style-type: none"> - aero zagađenje; - buka i vibracije; - opasni materijali; - opasna robe; - utjecaj okruženja na robu u terminalu; - utjecaj robe i procesa u terminalu na okruženje, itd. 	<ul style="list-style-type: none"> - uklopavanje u prostorno urbanističke planove; - mogućnost izlazičkog reguliranja zemljišta i objekata; - usklađivanje s zakonima koji reguliraju prisustvo, udaljenost i zaštitu okruženja terminala, kontrolu i status robe u terminalu; - opasna roba, itd.

Tabela 2. Kriteriji izbora lokacije prema pripadnosti područja

⁷ U staroj ekonomiji informacioni tokovi su bili fizičkog karaktera: gotovina, čekovi, šematski planovi, mape, fotografije, direktne ponude putem pošte. U novoj ekonomiji informacija u svim svojim oblicima poprima digitalnu formu.

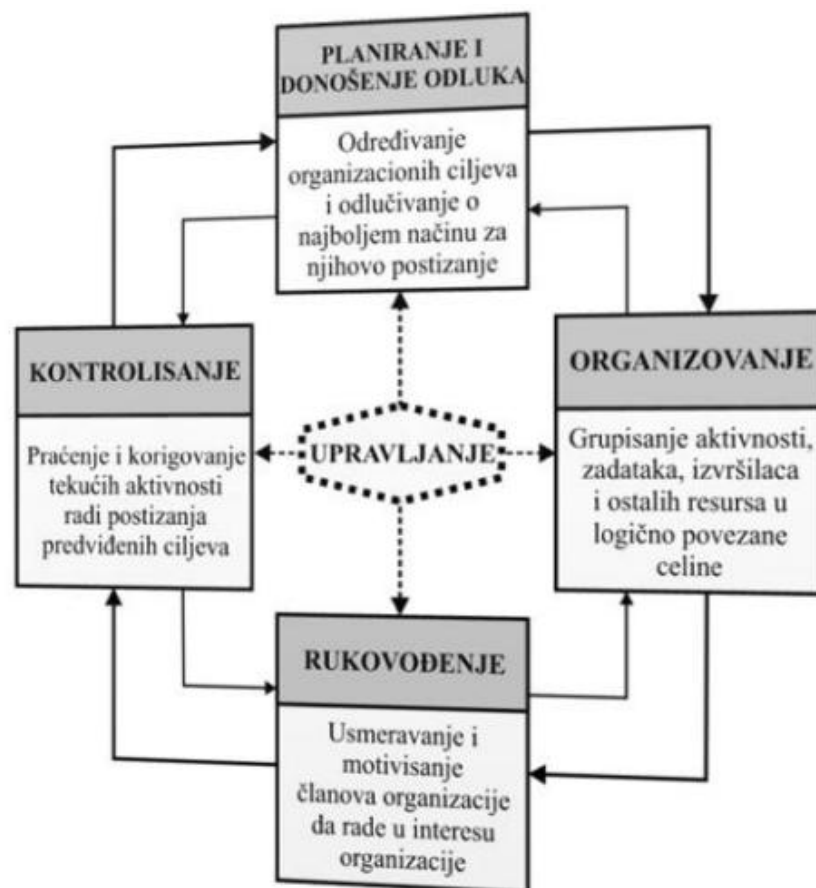
Multiregionalni input-output model kombinuje domaću matricu tehničkih koeficijenata sa uvoznom matricom tehničkih koeficijenata iz više zemalja u jednu veliku matricu tehnologije, obuhvatajući na taj način lanac snabdijevanja između svih zemalja učesnica u trgovini opasne robe, kao i povratne efekte. U multiregionalnom input-output modelu matrice i jednačine uglavnom ostaju iste kao i u standardnom input-output modelu, ali se njihove dimenzije povećavaju.

Dakle, na međunarodni i domaći transport opasnih materija primenjuju se standardi sadržani u međunarodnim konvencijama i sporazumima, te se kao primjer može navesti Evropski sporazum o cestovnom prijevozu robe u međunarodnom prometu (ADR) sa svojim normativima.

Prema ADR propisima koji su implementirani u bosanskohercegovačke propise (u vezi sa mjerama sigurnosti pri prijevozu) predviđa se između ostalog i to da:

- u cestovnom motornom vozilu koje prevozi štetne i opasne derivate ne sme biti drugih osoba osim vozača, suvozača i pratioca;
- u vozilu ne sme biti materija koje mogu izazvati požar ili psihoaktivne smetnje ljudi;
- vozilo koje prevozi derivate ne sme biti popravljano u delovima koji mogu izazvati požar ili eksploziju;
- količina derivata limitirana je, tako da u slučaju prosipanja ili druge nezgode u prevozu ne dođe do ugrožavanja drugih sudionika u prometu, te do uništenja imovine veće vrednosti;
- brzina motornog vozila koje prevozi opasne derivate ne smije biti veća od 70 km/h;
- motorna vozila koja prevoze opasne materije moraju biti označena znakovima i svetlom (oznaka na vozilu s prednje i zadnje strane pravougaonog je oblika s narandžastom reflektirajućom osnovom, dimenzija 30x40 cm);
- zabrana zajedničkog utovara naftnih derivata sa različitim listicama opasnosti, osim ako zajednički utovar nije dozvoljen pravilnikom o podudarnosti fizičko-hemijskih karakteristika;
- ako se, nakon što je vozilo ili kontejner u kojemu su zapakirane opasne materije istovaren, utvrdi da je neznatna količina sadržaja iscurila, vozilo ili kontejner moraju se očistiti što pre i svakako prije utovara;
- zabranjeno je pušiti za vrijeme manipulacije u blizini vozila ili kontejnera i u vozilu ili kontejneru;
- utovar i istovar se vrši na, za to predviđenim punktovima;

Nadležno ministarstvo koje izdaje potvrdu o prevozu opasnih materija može tražiti dodatne mere sigurnosti, a najčešće su to pratnja i trasa kretanja. U tim uslovima za menadžera je ključno da ovlada znanjima i veštinama, neophodnim za potpuno razumevanje značaja tehnologija i inovacija u savremenom poslovanju, kao i načina kako da tehnološki i inovacioni potencijal svoje kompanije/preduzeća iskoristi za poboljšanje konkurentne prednosti i daljeg razvoja.

Slika 8. Klasično shvatanje upravljačkih procesa i veze održivosti

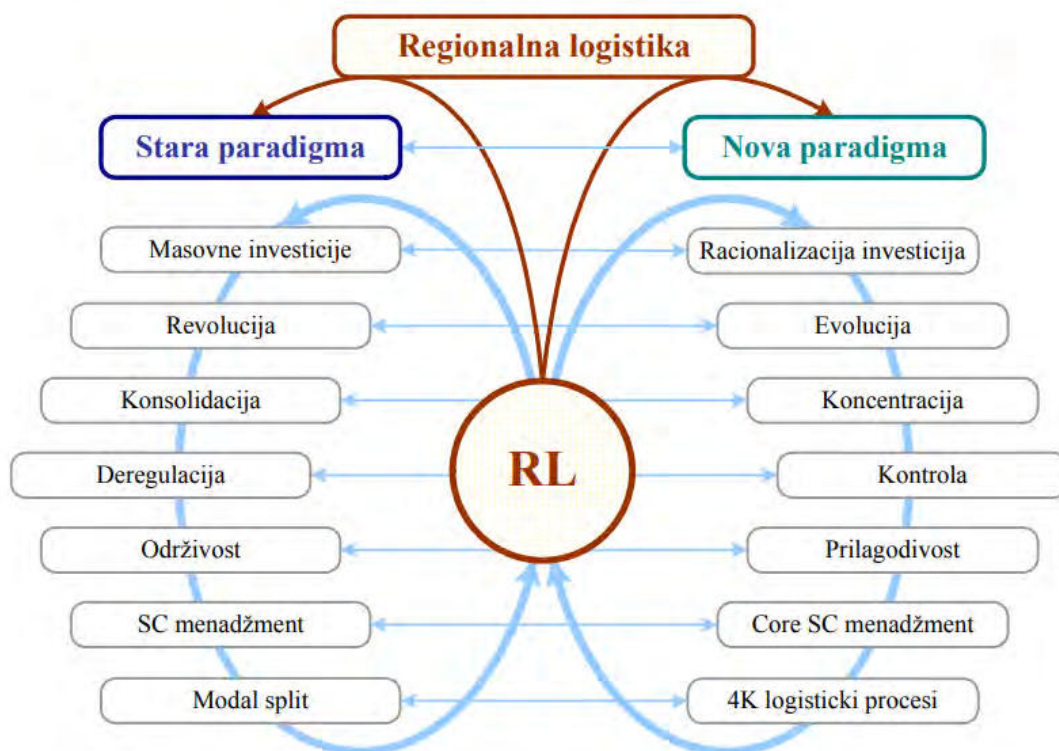
Većina uspešnih kompanija/preduzeća danas izdvaja oko 5% za nove tehnologije i inovacije, sa tendencijom da se to poveća, a posebno kada je u pitanju zdravlje i kvalitet života uz zdravu ishranu i bez korišćenja psihoaktivnih supstanci. Ključne promene nastale u globalnoj ekonomiji tiču se promena osnova konkurentne prednosti kompanije/preduzeća i funkcija njenog menadžmenta, pre svega.

Optimalno upravljanje je takvo upravljanje u kojem se pri zadatim spoljašnjim uslovima postiže optimalna vrijednost kriterijuma efikasnosti preduzetih akcija, u skladu sa postavljenim ograničenjima u sistemu upravljanja. Ono upućuje

na savremene trendove u upravljanju:

- sistemski pristup, strategijsko razmišljanje i integrirano strategijsko upravljanje uzimanjem u obzir svih značajnih faktora u okruženju i unutrašnjih faktora kompanije/preduzeća/firme;
- razvoj i tretiranje svih upravljačkih analiza i projektovanja;
- stavljanje informacionih i komunikacionih procesa i procesa donošenja odluke u prvi plan;
- integracija organizacionih i upravljačkih tehnologija, radi postizanja visoke efektivnosti i efikasnosti u radu.

Značaj navedenih predavanja uvaženih akademika, naučnika i profesora unutar inspirativnih naznaka da smo u XXI veku suočeni kako sa nesmiljenom brzinom umnožavanja znanja, tako i sa interakcijom različitih naučnih disciplina unutar informacijskih tehnologija. Istovremeno, kreacija društva znanja kao nadgradnja svih dosadašnjih oblika društvenih i ekonomskih pojavnosti je neupitni *conditio sine qua non* opstojnosti svakog društva, koje želi učiniti svoju egzistenciju opstojnom u vremenu pred nama, sa puno izazova.

Slika 9. Logistika na regionalnom nivou robnog opasnog transporta

ZAKLJUČAK

Globalizacija i stalni razvoj novih tehnologija u oblasti industrije i građevinarstva i sve složeniji zahtevi investitora i društvene zajednice za izgradnju energetske efikasne objekte sa velikim brojem integrisanih instalacionih sistema, traže od nas inovacije i stalno traganje za novim rješenjima, posebno od značaja za proizvodnju, održivi razvoj i eko-bezbednost.

Za okolinska istraživanja neophodna je multidisciplinarnost, koja se gradi povezivanjem više oblasti nauke bez funkcionalnih veza. Holistički pristup okolinskoj problematiki se gradi na transdisciplinarnosti. Na osnovu tako dobivenih spojeva ili mostova uspostavljaju se odnosi među istraživačkim timovima. Dolaze u obzir svi organizacioni oblici izvođenja multidisciplinarni i transdisciplinarni rad na kojem se ostvaruje cjelokupna funkcionalna organizacija, te projektuju i uspostavljaju dinamički sistemi usklađeni sa okolinskim zahtevima.

Kao nove paradigma, koja bi trebalo da promeni neoklasična razmatranja, koja je na mnogo vekova tradicija i bio-hemijske metafore osnovana je na znanju, organizovanosti i spremnosti za delovanje u sistemu eko-bezbednosti, svuda i u svim situacijama na nacionalnom, a još više na regionalnom nivou⁸.

U modernoj ekonomiji je sve prisutniji stav da kompanija tj. preduzeće ne treba samo da ostvaruje profit, već treba da ima i pozitivan uticaj na društvenu sredinu u kojem posluje. Društveno-odgovorno poslovanje rezultira pozitivnim javnim mnenjem, zaštitom robne marke i lojalnošću, višim statusom i uopšte boljom komunikacijom sa svim stejkholderima.

Osnova korporativnog menadžmenta je da identifikuje i iskoristi efekte sinergije u poslovnoj aktivnosti, zbog čega procena inovacionih sposobnosti ima dodatne dimenzije u odnosu na poslovnu jedinicu. Menadžerska aktivnost u oblasti novih tehnologija/inovacija zahteva poznavanje potencijala korporacija/firme ali i prepreka. Procjena inovacionih sposobnosti treba da identifikuje kritične varijable, koje utiču na strategiju (novi proizvodi i usluge) ima sledeće karakteristike: vreme ulaska na tržište, tehnološko liderstvo ili praćenje, obim i stopa inovativnosti.

Savremeni kontroling XXI veka – ekonomski partner menadžmenta očekuje od kontrolora da bude dana-scientist, ekonomski prognostičar, procenitelj i psiholog. Kontroling se od računovodstva sve više udaljava – prošle događaje zamenjuje prediktivnom analizom u cilju optimizacije budućnosti.

Resursi su ograničeni, više nego ikada potrebno je raditi više sa manje.

⁸ *Eko-dizajn jeste skup uslova koje mora da ispunjava proizvod koji koristi energiju u pogledu zaštite životne sredine u periodu koji obuhvata proces nastanka, upotrebe i stavljanja proizvoda van upotrebe.*

Kontroling današnjice „posmatra“ upravljanje kroz prizmu tri nerazdvojiva činio-ca: jasne strategije, plana dugoročne održivosti i procene rizika.

Rast, razvoj i dobit tri su uslova, koja moraju funkcionirati u sinergiji, jer ukoliko u dužem periodu bilo koji posustane, društvo i institucije gube snagu i dah. Naš pogled je okrenut budućnosti odnosno ranim upozorenjima, uloga je proaktivna i zadatak je da podstiče promene za bolje sutra.

Tehničko-tehnološke revolucije dovele su do pravog prevrata u tehnici, tehnologiji, saobraćaju, informatici i organizaciji rada, stvarajući novi socijalno-ekonomski milje, u kojem se čovek oslobodio mnogih patnji, i mukotrpnog fizičkog rada sa jedne ali i “nehumanog” osvajanja i uništavanja prirode sa druge strane, što se nemilosrdno odrazilo na ekološku ravnotežu i uslove čovekovog života i rada. “Eksplotatorski” način osvajanja i degradacije prirode, i poremećaj eko-ravnoteže bili su povodi da se oforme mnogi naučno-istraživački instituti i organozovano pristupi proučavanju brojnih ekoloških problema, kako na lokalnom, tako i na regionalnom i međunarodnom nivou.

Upravljanje organizacionim promenama u uslovima turbulentnog okruženja i u konfliktnim situacijama jedan je od najznačajnijih zadataka sa kojima se najviši organi zemlje danas susreću. Savremeno odlučivanje se odvija u uslovima tesnih vremenskih termina i sa nedovoljno pouzdanim podacima. Kada je u pitanju problematike psihoaktivnih supstanci, to su okolnosti visokog rizika. Potrebno je pronaći načine za brže, lakše i kvalitetnije donošenje odluka po metodologiji O3-otkri, odluči, onemogućiti/uništi.

Jedno teorijsko pitanje kojim se bave psihijatri jeste u kojoj meri se nasilničko ponašanje narkomana može pripisati delovanju droge, a u kojoj meri je za to odgovorna sama ličnost narkomana koja je formirana pre upotrebe droge – tzv. premorbidna ličnost. Ovo je teško pitanje na koje nije lako dati kategoričan odgovor.

U svim ovim slučajevima droga sama po sebi ne izaziva bilo koji oblik kriminalnog ponašanja, koji osoba već ne nosi u sebi u vidu predispozicije i koji ne bi ispoljila i u nekoj drugoj situaciji pod drugim provokativnim faktorom. Ovde droga samo oslobađa ono što već postoji u vidu dispozicije u psihičkom sklopu ličnosti. Sasvim je sigurno da ličnost koja ne nosi u sebi kriminogene potencijale, neće ni pod drogom ispoljiti kriminalno ponašanje težeg stepena.

Premda iskustva i istraživanja vođena u drugim zemljama mogu dati neke univerzalne zaključke i pružiti metodologiju za istraživanje ovog fenomena psiho-zavisnosti, ona se moraju dopuniti konkretnim saznanjima o određenoj sredini i stanju u životnom ambijentu

U ovom koautorskom radu predložen je niz mera zaštite u transportu štetnih i opasnih materija, bezbednosti i zdravlja na radu i zaštite životne sredine, koje su

bazirane na neposrednoj zaštiti samih učesnika u saobraćaju u smislu smanjenja povreda na radu i profesionalnih oboljenja. Predložene mere kontrole i predikcije svakako će uticati i na kompletno zdravstveno stanje stanovnika, posebno urbanih sredina gde je gust saobraćaj i mnoštvo transportnih vozila, pa i šire, obzirom da se na ovakvim lokacijama izuzetno mnogo mešaju industrijska i stambena zona. Praktična primena predloženih mera eko-bezbjednosti, u mnogome, bi doprinela poboljšanju uslova besbednosti rada i očuvanju radne i životne sredine u uslovima prisutnosti psihoaktivnih supstanci (droga i narkotici).

LITERATURA

1. Alibašić H., Zarić S. Uloga multiregionalnog input-autput modela u analizi savremene međunarodne trgovine, FINANCIG, Banja Luka-Brčko, 04/17, 2017.
2. Biočanin, R., Amidžić, B., Risk prediction during the transport of dangerous substances in environment protection, IV International conference “Research and development in mechanical industri-RaDMI 2004”, 31.08.-04. 09. 2004. Zlatibor, SSG.
3. Biočanin R. Procena rizika i mjere zaštite od akcidenata, “BEZBJEDNOST” br.5, RMUP Srbije, Beograd, 1991.
4. Biočanin R., Kaplarević V. Psihoaktivne supstance, Evropski defendologija centar, Banja Luka, 2020.
5. Biočanin R., Badić M., Čolaković M., Rizici i ekološka bezbednost u okviru transgraničnog transporta štetnih materija i opasnih tereta na regionalnom nivou, Predavanje po pozivu, 27-29.septembra 2019. Nova Varoš.
6. Biočanin R. Psihoaktivne supstance-mit ili stvarnost, MAJDAN, godina XVI, br.1-2019, Kostolac, 2019.
7. Biočanin R., Stevanović G. Ekologija čoveka, FIMEK, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Novi Sad, 2019.
8. Biočanin R., Badić M. Osnovi duhovno-ekoloških vrednosti, IV Simpozijum sa međ. učešćem “*EKOLOŠKO-DUHOVNE VREDNOSTI U MULTIETNIČKOM PROSTORU SRBIJE, ZAPADNOG BALKANA, EVROPE I SVETA*” SDEV-2016, CESNA B, Beograd, 08-10. septembar 2016. Novi Pazar.
9. Biočanin R., Sadović M., Mirković M., Badić M. Prizma vremenske dimenzije održivosti Srbije u skladu sa Arhuvskom konferencijom (21-45), Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti, Beograd, 2020.
10. Biočanin R., Kaplarević V. Čolaković M. Upravljanje ekološkim rizicima u postmodernom ambijentu u mnoštvu vanrednih događaja, rizika i neizvesnosti, MANUB Beograd, IUT Travnik BiH, Univerzitet S. Kiril i Metodi, V. Trnovo, Bugarska, CESNA B Beograd.
11. Божанић М. Судско-психијатријске и социодемографске карактеристике делинквената зависника од наркотика, Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2017.
12. Maksimović R. Osnovi medicinske biohemije, Panevropski univerzitet „APE-IRON“, Banja Luka, 2010.

13. Nikolić Z. (2000). Kriminologija sa socijalnom patologijom, NARODNA KNJIGA, Beograd.
14. Petrović, P. S. (2003). Droga i ljudsko ponašanje, PARTENON, Beograd.
15. Vojinović–Miloradov M., Biočanin R., Davorin V. Upravljanje rizikom pri transportu opasnih materija, 1st International Conference Ecological Safety in Post-modern Environment, 26-27. juni, 2009., Banja Luka, Panevropski Apeiron univerzitet Banja Luka, Banja Luka, 2009.
16. Šimon Đ. Hemija opasnih materija, Viša politehnička škola, Beograd, 2006.
17. Šimon Đ.. Posledice hemijske kontaminacije životne sredine u miru i ratu, IK "Privredapublik", Beograd, 1989.

EPIDEMIJA COVIDA I ODGOVORNOST U ZDRAVSTVU

Doc.dr.sc. Braco Hajdarević¹,

Doc.dr.sc. Marsela Bošnjak²

Sažetak: Rad se bavi utjecajima epidemije COVIDa na odgovornost pojedinaca u zdravstvenom sektoru u Bosni i Hercegovini. Nepoštivanje zakonskih propisa i sakrivanje odgovornosti iza pandemije od strane zdravstvenog sektora koji se nečesto prikazuju kroz ograničavanje ljudskih prava i sloboda, administrativne razlike među kantonima, nedovoljno ulaganje u zdravstveni sektor, nepostojanje nadzora i kontrole odgovornosti nad istim.

U tim prilikama elementi krivične odgovornosti pojedinaca, bilo angažovanih u neposrednom liječenju, bilo nemedicinaru na određenim poslovima i funkcijama, postaje goruće pitanje i od velike je važnosti kako će se javnost i vlast države postaviti prema zdravstvenom sektoru. Posebno imajući u vidu koliko može doći do odštetnih zahtjeva koji su sve izgledniji nakon skoro dvije godine trajanja pandemije, kojoj se, trenutno, ne nadzire kraj. Takva situacija traži akademsku i drugu analizu kao i nadzor nad zdravstvenim sektorom, kako bi se unaprijedila efikasnost i dostupnost istog.

Ključne riječi: odgovornost, zdravstvo, epidemija.

1 Univerzitet modernih znanosti-CKM1, Mostar, Bosna i Hercegovina, e-mail: braco@ckm.ba

2 Univerzitet modernih znanosti-CKM2, Mostar, Bosna i Hercegovina, e-mail: marsela@ckm.ba

UVOD

Situacija stvorena sa COVID pandemijom stavila je u prvi plan zdravstveni sektor. Pohvale za požrtvovanje i danonoćni naporan i odgovoran posao pojedinaca i cijelih ustanova bile su često popraćene kritikama za lošu organizaciju, konfuziju, nesaradnju, miješanje nadležnosti, nestručne i upitne upute sa čestim optužbama na posredan ili neposredan uticaj na ishode liječenja. Vremenom su optužbe bile sve brojnije, počevši od najviših nivoa vlasti do pojedinaca, od nabavke pogrešne opreme do pogrešne terapije vezane neposredno za smrt pacijenata.

Cilj nam je da napravimo pregled postojeće zakonske regulative i procijenimo odgovornost u zdravstvu u trenucima kada je ono u žiži interesovanja, kada se svakodnevno spominje odgovornost, kada se javljaju mnoge nedoumice, uz snažan uticaj politike. Izvori zdravstvenog prava su postojeći entitetski zakoni o zdravstvu, zakoni o zdravstvenom osiguranju sa usvojenim podzakonskim aktima, te zakon o pravima i obavezama pacijenata i evidencijama u oblasti zdravstva. Pored zakona imaju bitan uticaj i važeća pravila medicinske struke, te aktuelna stavovi medicinske etike i deontologije.

Ustav Federacije BiH posvećuje posebnu pažnju zaštiti zdravlja kroz odredbu Odjeljka II: *Ljudska prava i temeljne slobode* gdje u tački A: *Opće odredbe* propisuje da će „Federacija omogućiti primjenu najvišeg nivoa međunarodno priznatih prava i sloboda utvrđenih u aktima navedenim u aneksima Ustava“. Također se precizira da „Sve osobe na teritoriji Federacije uživaju pravo (između ostalog)... na zdravstvenu zaštitu“.

Ustav Republike Srpske u odjeljku II, pod nazivom: *Ljudska prava i slobode* propisuje da „*svako ima pravo na zaštitu zdravlja*“ i „*zajamčeno je pravo na zdravstvenu zaštitu u skladu sa zakonom*“.

1. VRSTE ODGOVORNOSTI U SEKTORU ZDRAVSTVA

Načelo odgovornosti prožima se kroz zakonske tekstove uvrštavajući razna načela koji imaju jedinstven cilj, a to je potaći etiku i moral društva koji rezultuje savjesnim životom i suživotom. U krivičnom zakonu BiH. U krivičnom zakonu, općenito krivica predstavlja bitnu pravnu pretpostavku počiniteljeve odgovornosti, i to je krivica koja je dokazana. Naime, pretpostavka nevinosti podrazumijeva da je počinitelj nevin za počinjenje krivičnog djela dok se ne dokaže suprotno. Krivična odgovornost podrazumijeva da izvršilac treba biti uračunljiv ili je mogao biti svjestan svoga djela i protuzakornosti, te je u pravilu potrebno da je djelo izvršeno namjerno. Potrebno je naglasiti ako je djelo izvršeno nehatom (nepažnja), izvršilac odgovara kada je to djelo zakonom određena odgovornost čak i za nehat.

Ono je što još važno naglasiti jeste je izvršilac krivično odgovoran o stepenu kazne. Prije svega, u ovom dijelu rada osvrnuti će se na vrste odgovornosti u zdravstvu. Postoje četiri vrste odgovornosti koje mogu nastati na osnovu liječničke greške, kao najčešće medicinske greške. To su:

1. Krivična odgovornost
2. Građanska odgovornost (naknada štete)
3. Disciplinska (kazna nadležne komore za ograničenje ili oduzimanje licence)
4. Prekršajna (novčana kazna za manje štete i prekršaje)

a) odgovornost medicinskih radnika

Ovdje razmatramo odgovornost za djela onih koji na osnovu svoje diplome i licence obavljaju stručni medicinski posao, obično se tu misli na liječničku grešku.

b) odgovornost osoba vezanih za zdravstvo zaposlenjem ili funkcijom

U ovom radu posebno izdvajamo ovu vrstu odgovornosti jer se u uslovima ugroženosti zdravlja stanovništva epidemijom pokazalo koliko taj paramedicinski posao i aktivnosti utiču na zdravstvo i modeliraju njegovu aktivnost i doseg.

1.1. Krivična odgovornost liječnika u neposrednom liječenju

Kod ove krivične odgovornosti kroz zaštitu individualnog interesa štitimo interes društva. Krivična djela protiv zdravlja ljudi u Bosni i Hercegovini regulisana su Krivičnim zakonom Federacije BiH, Krivičnim zakonom Republike Srpske i Krivičnim zakonom Brčko Distrikta BiH. U navedenim krivičnim zakonima krivična djela protiv zdravlja ljudi svrstana su u posebnu glavu sva tri krivična zakona.

Po tom zakonodavstvu u BiH doktor koji primjeni očito neprikladno sredstvo ili očito neprikladan način liječenja ili ne primijeni odgovarajuće higijenske mjere, zbog čega prouzrokuje pogoršanje zdravstvenog stanja neke osobe, kažnjava se zatvorskom kaznom do 3 godine, a ako to učini iz nehata kaznom zatvora do 1 godine.

Iz navedene zakonske odredbe se vidi da se radi o specijalnom krivičnom djelu (delictum proprium), jer učinitelj ovog krivičnog djela može biti samo liječnik, tj. osoba s diplomom medicinskog fakulteta, ili stomatolog, tj. osoba s diplomom stomatološkog fakulteta, koja također pruža liječničku pomoć. Navedeni učinitelji mogu ovo djelo učiniti samo pri obavljanju svoje djelatnosti pod čim se podrazumijeva obavljanje bilo koje radnje koja se preduzima u svojstvu doktora medicine ili doktora stomatologije.

Klauzula „očito“ u zakonu nam dozvoljava tumačenje da se odnosi samo na situaciju kada se način liječenja ili sredstvo u znatnoj mjeri ili potpuno razlikuju od uobičajenog načina liječenja na određenom području-regionu i nivoa usvojenih standarda liječenja na tom području, odnosno kad postoji povreda standarda dužne pažnje ili nepoznavanje elementarnih znanja i vještina.

Krivična odgovornost znači slijedi samo za grubu nepažnju ili namjeru, što se može procijeniti u svakom pojedinačnom slučaju, uzimajući u obzir konkretne okolnosti stanja zdravlja pacijenta i vrstu oboljenja, te mogućnosti koje stoje na raspolaganju liječniku, a uzimajući u obzir pravo pacijenta na izbor vrste liječenja i slobodan izbor liječnika.

Gruba nepažnja postoji npr. kada liječnik ne poduzme uobičajene mjere kod pacijenta sa sigurnim znacima akutnog infarkta srca, sigurnim znacima akutnog pankreatitisa, ne imobilizira prelom, ne uradi hiruršku obradu rane, previdi gnojnu anginu, vrati kući pacijenta sa COVIDOM bez predviđene obrade itd.

Kod hirurških intervencija, koje su najčešći uzrok prijave, ako se rade uobičajenom metodom uz uobičajenu pripremu pacijenta i dužnu pažnju liječnika tj. standard dužne pažnje, ne postoje razlozi za razmatranje krivice.

Kao standard dužne pažnje može se uzeti standard pažnje prosječnog specijaliste iste grane u istim ili sličnim uslovima. Ako takvom metodom liječenja dođe do komplikacija zabilježenih u standardnim udžbenicima, ili prihvaćenih kao sastavni dio postupka i bolesti u radovima na kongresima i stručnim sastancima u zemlji i regiji, krivična odgovornost ne postoji, mada zavisno od sistema, može postojati građanskopravna odgovornost.

Svakako krivična odgovornost se procjenjuje u svakom pojedinačnom slučaju, uzimajući u obzir specifičnosti slučaja i sredine, ali korištenje kliničkih vodiča, zakonito usvojenih, treba biti bitan faktor u procjeni postojanja eventualne krivične odgovornosti liječnika u pojedinom slučaju.

S tim u vezi, pri davanju ocjene o prikladnosti ili neprikladnosti sredstava ili načina liječenja uvijek se mora imati u vidu postojeće zdravstveno stanje osobe koja se liječi, priroda i težina bolesti povezano sa važećim medicinskim propisima, pravilima i medicinskim standardima koji se odnose na sredstva i metode za dijagnosticiranje i terapiju određene bolesti. Pri tome će sudu biti nužna pomoć odgovarajućih vještaka medicinske struke. Razlog tome je što navedeni oblici mogu predstavljati radnju učinjenja ovog krivičnog djela samo ako primijenjeno sredstvo ili način liječenja u znatnoj mjeri odstupaju od zdravstvenih propisa kojim je regulirana njihova primjena, odnosno od pravila medicinske struke i nauke ili usvojenih medicinskih standarda.

Ocjena o prikladnosti sredstava ili metoda liječenja može da zavisi od čitavog niza okolnosti, pri čemu treba imati u vidu i faktičke okolnosti konkretnog slučaja, kao što je npr. potreba hitnog postupanja, zatim sredstva odnosno načini liječenja koji su liječniku bili na raspolaganju u konkretnoj situaciji, itd.

Nesavjesno liječenje

Nesavjesno liječenje je krivično djelo koje spada u delikte povrede, jer obuhvata u sebi i nastupanje određene posljedice koja se kod njega ogleda u prouzrokovanju pogoršanja zdravstvenog stanja neke osobe.

Pravna struka kvalificira djelo dovršenim kada je uslijed preduzetih radnji nesavjesnog liječenja prouzrokovano pogoršanje zdravstvenog stanja pasivnog subjekta. To pogoršanje može se ispoljiti kao pogoršanje već postojeće bolesti ili kao narušavanje zdravlja neke osobe.

Na primjer u COVID epidemiji uslijed površnog pristupa i nepoštovanja postojećih preporuka zakašnjela dijagnostika i tretman su bili (ili mogli biti) npr. kod hroničnih bolesnika uzrokom pogoršanja zdravlja i nastanka smrti, a okolina nije bila pošteđena širenja epidemije.

Krivično djelo nesavjesnog liječenja neće postojati ako je liječenje učinjeno u interesu pacijenta, tj. radi njegove zaštite u smislu poboljšanja njegovog zdravlja ili radi otklanjanja stanja opasnog po njegov život ili zdravlje, ako je liječenje obavljeno od ovlaštene stručne osobe kao što su specijalisti ili subspecijalisti, zatim ako je liječenje obavljeno savjesno i lege artis, dakle uz poštivanje pravila medicinske struke, na osnovu stečenih znanja, stečenog iskustva i na osnovu naučnih dostignuća, te ako postoji pristanak pacijenta ili druge ovlaštene osobe za preuzimanje odgovarajućeg načina liječenja ili medicinskog zahvata.

2. ODGOVORNOST ZDRAVSTVENIH DJELATNIKA

2.1. Građanskopravna odgovornost

U većini pravnih sustava problem civilnopravne odgovornosti zdravstvenih djelatnika i ustanova za štetu koju u obavljanju svoje djelatnosti nanese pacijentima i trećim osobama pojavljuje se već desetljećima kao jedno od najvažnijih pitanja kojima se bavi i praksa i teorija medicinskog, odnosno zdravstvenog prava.

Upravo je građanskopravna tj. odštetna odgovornost područje od posebnog interesa zato što suvremenu medicinsku i pravnu praksu obilježava izuzetan porast broja odštetnih zahtjeva upućenih prema zdravstvenim ustanovama i medicinskim djelatnicima. To se može objasniti s jedne strane činjenicom da je, barem

u razvijenom svijetu veliki napredak medicine kao nauke i kao prakse doveo do ogromnog uvećanja dostupnih oblika medicinskih intervencija. Ovakvo povećanje broja medicinskih intervencija rezultira i povećanjem broja mogućih grešaka u medicinskom tretmanu.

Osim toga, u savremenim se uvjetima većina medicinskih usluga pruža u okviru velikih i složenih zdravstvenih ustanova, pa je greška u medicinskom tretmanu često posljedica loše organizacije rada, nedostataka u komunikaciji i sl. Povećanju rizika od nastanka štete doprinosi i sve šira uporaba složene medicinske tehnologije koja s jedne strane omogućava ogroman napredak u dijagnosticiranju i liječenju, ali isto tako stvara i sasvim nove rizike od šteta.

2.2. Odnos pacijent-ljekar

Do povećanja broja odštetnih zahtjeva dolazi osim toga i zbog promjena u subjektivnom odnosu između pacijenta i davatelja medicinske usluge. Nekada je taj odnos bio uglavnom utemeljen na međusobnom povjerenju i imao je temeljne karakteristike ličnog odnosa. No, posljednjih desetljeća taj odnos postaje izrazito depersonaliziran, posebno kad se usluge pružaju u okviru velikih medicinskih ustanova i kada se većina usluga pruža uz upotrebu složene tehnologije.

S druge strane, medijska propaganda novih i obično skupih uspjeha moderne medicine, ponekad naučno neprovjerenih, stvorio je imaginaciju kod znatnog broja građana da je svako neuspješno liječenje liječnička greška, da nema neizlječivih bolesti i stanja, da mogu odlagati liječenje koliko hoće i da im zdravstveni sustav u svakom trenutku treba maksimalno odgovoriti.

Nedovoljno informiranje o finansijskim mogućnostima Fondova zdravstva i zdravstvenih ustanova, te paketu prava koja građanin stiče svojim osiguranjem su tome pogodovali. U zakonu o zdravstvenoj zaštiti se spominje mogućnost pacijenta na naknadu štete koja se uređuje prema građanskopravnim pravilima o odštetnoj odgovornosti.

2.3. Ugovor pacijenta i ljekara

U sudskoj praksi smatra se da kontaktom pacijenta sa doktorom nastaje neka vrsta ugovornog odnosa na osnovu čega proizlazi građansko pravna odgovornost doktora i mogućnost primjene zakona o obligacionim odnosima. U poređenju s drugima to je složen ugovor čijim zaključenjem se pretpostavlja povjerenje među stranama u stručnost. Gubitkom povjerenja u stručnost može doći do otkazivanja ovog ugovora, pa se stoga u pravnoj teoriji ponuda i prihvata „liječenja“ nisu isti kao kod drugih ugovornih odnosa. Također, u zdravstvenim ustanovama nije potrebna posebna forma zaključenja jedinstvenog ugovora, jer se pretpostavlja

da ustanove vrše potrebne provjere uposlenika, te se to povjerenje „preljeva“ sa uposlenog osoblja na pacijente. Tako je dovoljna prosta saglasnost (izričito ili konkludentne radnje), prepuštanje od strane pacijenta ili preduzimanje radnje kao momenat zaključenja; forma je prisutna ukoliko obuhvata pristanak koji se daje u pisanoj formi. No, novije vrijeme poznaje institut pristanka pacijenta (informed consent) kao uslova da ugovor uopšte proizvodi dejstvo, ili kao raskidnog uslova u slučaju odbijanja od strane pacijenta daljeg lečenja. Ovo je vezano uz slučajeve i okolnosti obaveznog potpisivanja pristanka ili nepristanka na određeni vid liječenja (operacije, rinoskopije itd).

Taj ugovor između doktora i pacijenta ne postoji u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu, nema ime, niti je regulisan zakonskim pravilima, a zaključuje se kada pacijent sa zdravstvenom iskaznicom (ili bez nje) pređe prag ustanove, a da se ne zna šta ugovor sadrži i kakve su čije obaveze. Važnost ovog odnosa svakako zahtijeva preciznije zakonsko regulisanje, jer takav ugovor postoji npr. u zakonodavstvu nekih zemalja (npr. Holandija).

U svakom slučaju visoki standardi zahtijeva većine pacijenata u BiH, uz minimalno ulaganje u zdravstveno osiguranje i neregulisanje odgovornosti liječnika u svakodnevnoj praksi, nespojivi su sa pravnim vakuumom o definisanju navedenog odnosa pacijent - doktor.

U procjeni stvarne odgovornosti doktora neophodno je razraditi kriterije procjene tzv. dužne pažnje i utvrđivanja uzročne veze između postupaka doktora i nastale štete. Obično u svijetu, a i kod nas, sve dokaze mora prikupiti sam pacijent, što je skupo i dugo traje, te se sistem naknade štete bez obzira na krivnju (tzv. skandinavski model) pokazao najboljim i za pacijente i doktore.

Disciplinska odgovornost (kazna nadležne komore za ograničenje ili oduzimanje licence) i prekršajna odgovornost (novčana kazna za manja oštećenja) su dvije mogućnosti kod nas su vrlo malo prisutne, mada se sve češće spominje oduzimanje licence iz raznih razloga, što je ipak rijetko.

Odgovornost osoba vezanih za zdravstvo zaposlenjem ili funkcijom (nemedicinar)

Krivična i druga odgovornost osoba vezanih za zdravstva, kao i medicinskih radnika kada se djelo ne odnosi na njihov neposredni medicinski rad, postala je aktuelna u vrijeme epidemije više nego obično. Javnost i zbivanja su ukazala da ministri, zaposlenici ministarstava i zavoda za javno zdravstvo, civilne zaštite, članovi upravnih odbora i etičkih povjerenstava, radnici u inspekcijama, policiji, sve na raznim nivoima, posebno u Federaciji mogu bitno uticati na zbivanja u zdravstvu.

Zakon o zdravstvu, zakon o zaštiti prava pacijenata, statuti i drugi akti iz ovog područja višekratno pominju odgovornost bez obzira da li se radi o medicinaru ili ne.

Te osobe na osnovu toga što su kao javne ličnosti izabrane na pojedine funkcije u državnom aparatu(?) odlučuju ili učestvuju u odlučivanju o bitnim aktivnostima u zdravstvu. Tu bi trebali biti korektivni faktor kao glas pacijenata i zaštitnici interesa države, ali se u njihovom radu manifestuje pristrasnost razne vrste (politika, stranke, osobni interesi), neobaviještenost i tipična birokratska neefikasnost koja u zdravstvu može biti kobna. Odgovornost ovakvih osoba je do sada bila periferna, članstvo u raznim tijelima često samo još jedan honorar, tijela kojima su članovi često i ne rade. Nosioци bitnih funkcija odlučuju kad će se i kako eksponirati, predsjednici vlada, ministri, direktori zdravstvenih ustanova, zavoda za javno zdravstvo i sl. uzimaju sebi posla koliko im treba, a ako i javnost od nečega napravi aferu, na nju se zaboravi bez posljedica. Njihova odgovornost se može *verificirati krivičnim zakonom, posebno u dijelu gdje se obrađuje zloupotreba službenog položaja, aljkavo obavljanje poslova, sticanje imovinske korist itd. ali i na osnovu drugih zakona i akata koji se mogu primijeniti na zdravstvo ili su iz tog područja.*

U zakonima i podzakonskim aktima točno je npr. navedena novčana kazna za neke prekršaje, ali je niko osim neposredno odgovornih nije nikada platio.

Odgovornost u posebnim uslovima nastanka epidemije

Nastanak epidemije potencirao je i aktivirao niz situacija u kojima može nastati određena vrsta odgovornosti:

Podatke o događanjima vezanim za sektor zdravstva prikupili smo retrogradno na osnovu vijesti sa tri portala, troje dnevne novine, web stranica ministarstva za zdravstvo tri kantona i njihovih zavoda za javno zdravstvo te federalnog ministarstva zdravstva. Njima smo dodali napise sa portala dvije TV kuće, koji su prethodno objavljeni na tim TV stanicama.

Podatke smo skupili retrospektivno za period od mjesec dana (pola januara i pola aprila 2021), periodi su uzeti slučajnim uzorkom. Uglavnom smo se orijentirali na područje Federacije, obzirom na veći priliv informacija u posmatranim medijima. Nije bilo moguće prikupiti informacije iz pravosudnog sustava, jer nam nisu bile dostupne.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U dostupnim informacijama evidentne su često slične vijesti, no sa različitim terminima i stavovima, pa i podacima. U javnosti BiH često su eksponirane iste osobe, nejasnih kompetencija i znanja, te su izjave povezane sa nedorečenim zvaničnim saopćenjima posebno na nivou federacije u odnosu na mjere kantona, koje su izazivale, u najmanju ruku, nejasnoće.

Analizom stanja utvrđeni su ozbiljni propusti koji su mogli ili koji su uticali negativno na zaštitu zdravlja stanovništva u vrijeme epidemije, a to su:

- postoji više nivoa odlučivanja sa nejasnim međusobnim odnosom i
- pojedinci različitog kapaciteta znanja i angažovanja na bitnim nivoima su direktno uticali na neefikasnost sustava.

Bitne činjenice su emergirale analizom stanja, s aspekta prava i zdravstva, su bile očite:

1. Nepostojanje efikasnog sustava koordinacije ili odlučivanja na nivou BiH,
2. Relativna efikasnost ministarstva zdravstva RS a neefikasnost istog ministarstva u F BiH,
3. Neusklađenost mjera između kantona /županija u Federaciji,
4. Različita procjena kod konstatacije uzroka smrti vezanosti uzroka smrti za COVID infekciju,
5. različite preporuke za liječenje na raznim nivoima, date u različitim vremenskim intervalima,
6. Neusklađenost preporuka između nadležnih službi u istom entitetu, pa čak i u terapiji pojedinih liječnika istog DZ, razlika u pristupu tri klinička centra u Federaciji,
7. Nepostojanje obavezujućih stručnih vodiča i puteva za rad u zdravstvu,
8. Skrivanje informacija stanju zdravlja od bolesnika i generalno zanemarivanje Zakona o zaštiti pacijenata u neposrednom radu,
9. Nepoštovanje prava i obaveza definisanih zakonom od strane ministarstava, zavoda za javno zdravstvo, te uprava zdravstvenih ustanova,
10. Nerad ili nepostojanje određenih tijela zdravstvenih ustanova koja postoje po zakonu i aktima ustanova,
11. Nerad i neefikasnost i nereagovanje pravosuđa na očito nepoštovanje zakona i osnovane sumnje u postojanje krivičnih djela.

Temeljem navedenog, može se potvrditi da je epidemija COVIDA u BiH u sklopu pandemije izbacila na površinu značajne probleme u području zdravstvenog sektora. Konfuzija i panika ne pravdaju nepoštovanje zakona o zaštiti pacijenata, posebno ograničenje njihovih prava, sporo organiziranje vlasti u poduzimanju mjera za svladavanje epidemije(vakcinacija) i neusklađenost mjera na raznim nivoima. Jasno je da epidemija ne poznaje granice kantona i entiteta, ali isto tako sporo i nedovoljno materijalno ulaganje u zdravstveni sustav i njegova slaba organizacija, uistinu pogoduju većim gubicima u privredi i broju umrlih, što je za državu poput BiH gubitak potencijala i resursa potrebnih za razvoj.

Može se reći da, bez posebnog pritiska, sigurno u ovim dešavanjima postoje elementi krivične odgovornosti pojedinaca, bilo angažiranih u neposrednom liječenju, bilo nemedicinara na određenim poslovima i funkcijama, te se ista treba tretirati pravedno i blagovremeno kako bi se spriječile daljnje negativne radnje.

Ovo treba imati posebno u vidu, budući da pitanje odštetne odgovornosti lako može doći u žižu interesovanja, jer uz minimum možda loše ili šturo vođene dokumentacije i naredbe i preporuke sa raznim nivoa koje možda zakonite, teško će biti nekim slučajevima odbaciti odštetne zahtjeve. Što to podrazumijeva za senzibilnu političku sliku i vladavinu prava u Bosni i Hercegovini, pokazati će se uskoro na svim nivoima državne vlasti.

LITERATURA:

1. Novoselac, P. i ostali, *Posebni dio kaznenog prava*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011, str. 259.
2. Tomić, Z., Krivična odgovornost liječnika i drugih zdravstvenih djelatnika za *delicta propria* protiv zdravlja ljudi, *Zbornik radova I Simpozijum medicina i pravo*, urednik dr Braco Hajdarević, Liječnička/ljekarska komora HNŽ/K, Grafit, Mostar, 2008, str. 26.
3. Babić, M., Filipović, Lj., Marković, I., Rajić, Z., *Komentari krivičnih/kaznenih zakona u Bosni i Hercegovini, Knjiga II*, Vijeće Evrope i Evropska komisija, Sarajevo, 2005.
4. Krivični zakon Brčko Distrikta BiH ("Sl. glasnik Brčko distrikta BiH", br. 19/2020 - prečišćen tekst),
5. Krivični zakon Federacije BiH ("Sl. novine FBiH", br. 36/2003, 21/2004 - ispr., 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016 i 75/2017) Krivični zakon Republike Srpske („Službeni glasnik RS“ br. 49/03, 108/04, 37/06, 70/06, 73/10 i 1/12).
6. Krivični zakon Republike Srpske ("Sl. glasnik RS", br. 64/2017, 104/2018 - odluka US i 15/2021),
7. Lazarević, Lj., *Krivično pravo (posebni dio), treće izmijenjeno i dopunjeno izdanje*, Savremena administracija, Beograd, 1988.
8. Novoselac, P. (ur.), *Posebni dio kaznenog prava*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.
9. Novoselac, P., *Opći dio kaznenog prava, treće izmijenjeno i dopunjeno izdanje*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009.
10. Rajić, Z., Tomić, M., Miljko, Z., *Komentar Kaznenog zakona Federacije Bosne i Hercegovine (posebni dio)*, OSCE, Ured za demokratizaciju, Mostar, 2000.
11. Roksandić Vidlička, R., Aktualna pitanja pojedinih kaznenih djela protiv zdravlja ljudi u svjetlu donošenja Nacrta hrvatskog kaznenog zakona, *Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske*, vol. 1, br. 1, Zagreb, 2010, str. 93-146.
12. Stepić, D., Krivična odgovornost lekara za nesavesno pružanje lekarske pomoći (uporednopravna analiza krivičnih zakonodavstava nekih zemalja Jugoistočne Evrope, *Strani pravni život*, br. 2/2009, str. 209.
13. Stepić, D., Krivična odgovornost lekara za nesavesno pružanje lekarske pomoći (uporednopravna analiza krivičnih zakonodavstava nekih zemalja jugoistočne

Evrope, *Strani pravni život*, br. 2/2009, Beograd, str. 189-214.

14. Tomić, Z., *Krivično pravo II (posebni dio), drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2007.
15. Tomić, Z., Krivična odgovornost liječnika i drugih zdravstvenih djelatnika za *delicta propria* protiv zdravlja ljudi, *Zbornik radova sa I simpozija medicina i pravo*, Lječniča/ljekarska komora HNŽ/K, Grafit, Mostar, 2008, str. 21-45.
16. Tomić, Z., *Krivično pravo II (posebni dio)*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007, str. 145.
17. Turković, K., Kaznena djela protiv zdravlja ljudi, *Posebni dio kaznenog prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Zagrebu, 2007, str. 247.
18. Turković, K., Novi pogledi u svijetu na odgovornost liječnika za liječničku grešku, *Zbornik radova sa kongresa medicina i pravo*, Maribor, 2006.

Summary: *The paper deals with the effects of the COVID epidemic on the responsibility of individuals in the health sector in Bosnia and Herzegovina. Non-compliance with legal regulations and hiding the responsibility behind the pandemic by the health sector, which is often shown through restrictions on human rights and freedoms, administrative differences between cantons, insufficient investment in the health sector, lack of supervision and control over responsibility.*

In these cases, the elements of criminal responsibility of individuals, whether engaged in direct treatment or non-medics in certain jobs and functions, become a burning issue and it is of great importance how the public and government will treat the health sector. Especially having in mind how many compensation claims can occur, which are more and more probable after almost two years of the pandemic duration, which, at the moment, is not ending. That situation is advising academic and other analyzing as well as supervision of health sector, in order to improve efficiency and availability of the health sector.

Keywords: responsibility, health, epidemic

UPRAVLJANJE ŽIVOTNOM SREDINOM KROZ DRUŠTVENO ODGOVORNO PONAŠANJE POTROŠAČA

Mr. sc. Zoran Vuković¹

Izv. prof. dr. sc. Stanislav Nakić²

Sažetak: *Koncept društveno odgovornog poslovanja sve je prisutniji u poslovnoj praksi, kao i u znanstvenoj i stručnoj analizi. Koncept društveno odgovornog poslovanja polazi od snažnijeg uvjerenja da moderne organizacije imaju sve više odgovornosti prema svojoj ulozi u društvu. Društvena odgovornost može značajno pridonijeti razvoju ugleda poželjnog poslodavca u svrhu privlačenja kvalitetnih i kompetentnih ljudskih resursa. Kompetentni ljudski resursi ključ su postizanja društvene odgovornosti poduzeća. To je samoregulacijski instrument koji donosi dobre poslovne koristi. Organizacije širom svijeta i njihovi dionici postaju sve svjesniji potrebe društveno odgovornog ponašanja i blagodati takvog ponašanja. Cilj društvene odgovornosti je pridonijeti održivom razvoju. U radu se prepoznaju sličnosti i razlike dva koncepta, njihova kompatibilnost u teorijskom metodološkom i empirijskom aspektu te njihova važnost u procesu tranzicije u odgovorno gospodarstvo. U radu su predstavljena načela društvene odgovornosti. Pored ostvarivanja ekonomskog rasta i povećanja konkurentnosti, savremeno društvo očekuje od kompanija aktivan doprinos održivom razvoju okoliša i društva, kao i očuvanju životne sredine. Društveno odgovorno poslovanje kao poslovna filozofija usmjereno je na ostvarivanje dugoročnih koristi za kompaniju i društvo u kome ona posluje. Iako je koncept društveno odgovornog poslovanja već prihvaćen u teoriji i praksi, cilj rada je da istakne argumente i koristi primijene koncepta u poslovanju kompanija. Predstavljena je poslovna opravdanost društveno odgovornog poslovanja kroz prikaz utjecaja na financijske performanse*

1 kontakt e-mail: defendo1997@gmail.com

2 kontakt e-mail: defendo1997@gmail.com

kompanije, ponašanje potrošača i u krajnjoj instanci na njenu reputaciju.

Odgovorno upravljanje životnom sredinom je neophodnost i neminovnost suvremenog društva. Kraj 20. i početak 21. vijeka je period buđenja svijesti o značaju životne sredine i prepoznavanja opasnosti koje je ugrožavaju. U tom periodu su učinjeni značajni pomaci u pogledu definiranja normi kojih se treba pridržavati kako bi se životna sredina sačuvala. Mjere zaštite životne sredine ne smiju biti neostvarive i rigidne, već moraju biti u suglasju sa ekonomskim mogućnostima društva. U sadašnjim uvjetima u kojima vlada globalna ekonomska kriza neophodno je strogo administrativne mjere prilagoditi realnim ekonomskim mogućnostima kako bi sistem upravljanja životnom sredinom bio održiv i kako zaštita životne sredine ne bi samo bila teret ekonomskim subjektima.

Ključne riječi: društveno odgovorno poslovanje, poslovna opravdanost, upravljanje okolišem, financijske performanse, ponašanje potrošača

UVOD

Zaštita potrošača je područje u permanentnom usklađivanju sa promjenama koje su rezultat turbulentnog razvoja svih segmenata na strani tražnje i ponude u okruženju. Rast kvaliteta življenja potrošača „vuče“ inovacije, a ponuđači ih „guraju“ na tržište. Educirani i dobro informiran potrošač je u situaciji da marketing shvati ne kao instrument „manipuliranja“ već kao instrument „zaštite“ koji mu pomaže u iznalaženju upravo njemu odgovarajućeg proizvoda i usluge, na pravom mjestu, u pravo vrijeme i za njega odgovarajućoj cijeni. Obzirom na stanje u privredi i sve veću konkurenciju na tržištu roba i usluga, javlja se potreba kod privrednih subjekata da svoje marketing aktivnosti usmjere na određene grupe potrošača u cilju maksimiziranja efekata ulaganja. Nelikvidnost privrednog sektora, međusobna povezanost -zavisnost subjekata, visoke kamatne stope u bankarskom sektoru-financijskom, nenaplativa potraživanja, doveli su mnoge privredne subjekte na rub opstanka - postojanja pa se na tržištu odvija bitka za kupce, potrošače, korisnike koji redovno izmiruju svoje obaveze.

Baviti se marketingom ili prodajom, danas nije isto kao što je to bilo šezdesetih ili sedamdesetih godina prošlog vijeka. Potrebe potrošača su u velikoj mjeri zadovoljene, zahvaljujući raznovrsnoj ponudi. Akteri na tržištu se mijenjaju, a bitku vode i dobivaju poznati brendovi. Raznovrsnost ponude omogućava poduzeću da se lakše brani od konkurencije, osigurava mogućnost dominacije u djelatnosti i olakšava pregovaranje sa distributerima i trgovinom. Životni vijek proizvoda je sve kraći, a pojava novih proizvoda smatra se značajnom konkurentskom prednošću. Poduzeća danas mogu uvesti nov proizvod, sa novim sastojcima, ukusima, mirisima, oblicima, osobinama, dizajnom ili ambalažom, uz minimalne promjene

u proizvodnom postupku. Istovremeno, potrošači su u skladu sa promjenama životnog standarda i kvaliteta života sve spremniji probati nove proizvode. U današnjem vremenu okruženi smo brojnim suvremenim ekološkim problemima koji se svakodnevno povećavaju, između ostalog, i zbog neadekvatnog čovjekovog djelovanja. Kako bi se u čovjeku oblikovao pravilan stav prema prirodi i životnoj sredini, važno je od najranijeg perioda njegovog života razvijati kontinuirano pravilan stav i ponašanje prema svijetu oko sebe. U vremenu globalne ekološke krize pred informiranja, zakonske regulative, ekološki opravdanih ulaganja, obrazovanje u oblasti životne sredine se postavlja kao prioritetni zadatak jer najneposrednije utječe na stvaranje ekološke svijesti i ekološkog ponašanja. Može se tvrditi da je istraživanje ponašanja potrošača značajno odmaklo, pa čak otišlo i iza pojedinca i njegovog društvenog zaleđa i okruženja da bi se opisali i analizirali složeni odnosi koji nas vode ka tome da počnemo karakterizirati i razmišljati o našoj sadašnjosti kao društvu potrošača.³ Marketinški eksperti smatraju da će utjecaj potrošača na kvalitetu i izbor proizvoda i usluga te na jačanje svijesti o upravljanju i zaštiti životne sredine sve više jačati sa razvojem suvremenog društva. U budućnosti će praktično svaki posao (biznis) počinjati analizom i predviđanjem ponašanja potrošača. U tom smislu, poduzeća koja kreiraju svoju budućnost moraju da čine više za zadovoljstvo potrošača, točnije morati će da ih neprekidno zadivljuju.

Povećano interesiranje i očekivanja javnosti za primjerenu i aktivnu ulogu organizacija u društvu nastalo je kao rezultat očiglednog i značajnog uticanje poslovanja, prvenstveno velikih kompanija, na kvalitetu života i razvoj društva u cjelini, kao i veće osjetljivosti javnosti na etička pitanja. Teme, kao što su održivi razvoj i šteta koja se nanosi čovjekovoj okolini, neadekvatno postupanje prema zaposlenima, proizvodnja ili pružanje usluga koje dovodi kupce ili klijente u nezgodan položaj ili opasnost, postaju predmet interesiranja ne samo predstavnika medija, već i društvene zajednice u cjelini. Investitori sve češće svoje odluke o investicijama ne zasnivaju samo na financijskim performansama, već i na društvenoj održivosti poslovanja. Sami potrošači postaju sve osjetljiviji na manifestiranje društvene odgovornosti organizacije čije proizvode ili usluge koriste. Navedena akumulacija društvenih faktora sve više pritiska organizacije da posluju na način koji je ekonomski, društveno održiv i održiv u pogledu zaštite prirodne sredine. Misija društveno odgovorne organizacije je da uzme u obzir pun obim svog uticanje na zajednicu i životnu sredinu prilikom donošenja poslovnih odluka. Ovaj holistički pristup poslovanju predstavlja organizaciju kao ravnopravnog partnera u društvenoj zajednici, koji ima izvjesna prava, ali i obaveze.

U radu su date najčešće definicije i shvaćanje pojma održivog razvoja. Postoji

3 M Solomon., G Bamossy et al. (2006) *Consumer Behavior-A European Perspective*, FT/ prentice Hall, Harlow, England, p. 27.

konsenzus o tome da bi razvoj bio održiv da on mora uzeti u obzir i faktore životne sredine. Održivi razvoj karakterizira solidarnost: među generacijama i među nacijama. Vrlo je široko prihvaćeno da održivi razvoj ima tri oslonca: - ekonomiju uz kreiranje standarda, -socijalnu pravdu kroz eliminaciju siromaštva i poboljšanje kvaliteta života, i - životnu sredinu koja osigurava da prirodni resursi budu sačuvani i za naredne generacije. Kao četvrti, podupirući oslonac i važan faktor spominju se (politički) donosioci odluka. U radu su istaknuti elementi potrebni za strateško planiranje održivog razvoja, odnosno održivosti razvoja. Navedeni su razlozi zbog kojih su principi održivog razvoja osnovni princip politike Evropske Unije, i izazov za zemlje u tranziciji koje su u procesu pridruživanja Evropskoj uniji. Posebno je podvučen značaj klimatskih promjena i klimatske predvidivosti za strateško planiranje održivog razvoja. Okvirno je ukazano na trend klimatskih promjena i ukazano na značaj procjena uticaja klimatskih promjena za sve buduće investicije, da bi ekonomija današnjice mogla operativno da primjeni strateško planiranje održivosti razvoja.

Jedna od prvih definicija održivog razvoja pojavila se 1980. godine u Svjetskoj strategiji zaštite:⁴ Da bi razvoj bio održiv on mora uzeti u obzir socijalne i faktore životne sredine, kao i ekonomske; poštujući ljudske i prirodne resurse i dugoročne i kratkoročne ciljeve i negativnosti alternativnih aktivnosti.⁵ Na svjetskom samitu 1992. godine vlade zemalja svijeta su načinile napredak u određenom smislu postavljajući kroz Agendu 21 osnovne principe održivog razvoja.⁶ Agenda 21 ima dio koji se odnosi na: socijalna i ekonomska pitanja, na zaštitu i upravljanje resursima, na jačanje uloge značajnih društvenih grupa, kao i dio u vezi sredstava za ostvarivanje agende. Na sastanku UN u New Yorku 2000. Godine (konferencija koja je rezultirala usvajanjem Milenijskih ciljeva razvoja), reafirmirani su temelji za mirniji, prosperitetniji i pravedniji svijet. Između ostalog, zaključeno je da se "U upravljanju svim živim vrstama i prirodnim resursima, mora pokazati mudrost, u skladu sa principima održivog razvoja. Jedino na taj način se nemjerljiva bogatstva koja nam je darovala priroda mogu očuvati i prenijeti našim nasljednicima.

1. DEFINISANJE POJMA ŽIVOTNA SREDINA - OKOLIŠ

Životna sredina je prostor odnosno prirodno okruženje, zrak, zemljište, voda i more, biljni i životinjski svijet, pojave i djelovanja: klima, ionizirana i neionizirana zračenja, buka i vibracije, kao i okruženje koje je stvorio čovjek: gradovi i druga naselja, kulturno-historijska baština, infrastrukturni, industrijski i drugi

4 The World Conservation Strategy - IUCNIWWF/UNEP, 1980

5 Mihajlov A., Odras za budućnost- etika odgovornosti, Hesperia Edu, 2007 (ISBN 978-86-7956-005-6)

6 UNC.ED,1992

objekti. Za razliku od zaštite prirode, koja se prema životnoj sredini odnosi sa biološkog aspekta, zaštita životne sredine obrađuje tehničke aspekte odnosa prema životnoj sredini. Teškoća razgraničenja leži u samoj definiciji „prirode” i „životne sredine”, što uzrokuje brojne nesporazume koji se ogledaju u pravnoj i političkoj praksi. Uz pojmove zaštite životne sredine i prirode te ekologije danas se sve češće spominje i održivi razvoj, kao ona vrsta razvoja koja zadovoljava potrebe sadašnjih generacija i koja istovremeno, u skladu s prirodom, osigurava budućim generacijama da zadovolje svoje potrebe. Održivi razvoj karakterizira solidarnost među generacijama i među nacijama. On podrazumijeva uravnoteženje potreba ove generacije, sa budućim potrebama generacija koje dolaze, kao i uravnoteženje potreba na lokalnom i regionalnom nivou, sa potrebama kontinenta i planete. Održivi razvoj je kontinuirani ekonomski razvoj ali uz značajno reducirani utjecaj na životnu sredinu uz puna uzimanje u obzir životne sredine na sistemski način u procesu donošenja mišljenja i odluka. Vrlo je široko prihvaćeno da održivi razvoj ima tri oslonca: - ekonomiju uz kreiranje standarda, -socijalnu pravdu kroz eliminaciju siromaštva i poboljšanje kvaliteta života, i životnu sredinu koja osigurava da prirodni resursi budu sačuvani i za naredne generacije. Održivi razvoj predstavlja integraciju socijalnih, ekonomskih i dimenzija životne sredine u korporativnom i javnom odlučivanju u okvirima koji osiguravaju puno učešće i doprinos. Održivi razvoj je odgovorno ponašanje prema životnoj sredini kao preduvjet za odgovoran društveni i ekonomski razvoj, i u dugoročnom smislu preduvjet u ekološku bezbjednost i za mir. Održivi razvoj je u osnovi približavanja EU, ali i globalni izazov za sve zemlje svijeta, izazov i mogući instrument za mir u svijetu i mir u regiji.

2. STRATEŠKO PLANIRANJE ODRŽIVOG RAZVOJA OKOLIŠA

Posljednjih desetak godina je postalo jasno da sa ciljem održivog razvoja potrebne su duboke strukturne promjene u ekonomiji, društvu, upravljanju prirodnim resursima i političkoj klimi.⁷ Globalizacija je dodala novu dimenziju ovim izazovima. Brza integracija tržišta, mobilnost kapitala i značajna povećanja tokova investicija širom svijeta otvorili su nove izazove i mogućnosti za ostvarivanje održivog razvoja. Ali koristi od globalizacije i troškovi globalizacije su neujednačeno distribuirani, a zemlje u razvoju su suočene sa posebnim teškoćama u odgovoru na ovaj izazov. Lista prioriteta strateškog planiranja⁸ održivog razvoja sadrži: više investicija u ljude i tehnologije za konkurentnu ekonomiju, smanjenje nivoa

7 Mihajlov, A., H.Stevanovic-Carapina, Sustainable Development: Time for Active Steps, Scientific S, Imposium:Danube Basin and Sustainable Development, Novi Sad, Septembar 2005

8 Mihajlov, A.: Sustainable Development and Environment towards Europe in 95+ steps, monografija, Privredna komora Srbije i Ambasadori zivotne sredine; dopunjeno i izmenjeno izdanje na engleskom jeziku (2006), Privredna komora Srbije i Ambasadori zivotne sredine, 2006. ISBN 86-80809-29-2..

socijalnih razlika, promociju sistema saobraćaja koji najmanje moguće utiču negativno na životnu sredinu i zdravlje, poboljšanje uvjeta života u gradovima, usmjeravanje razvoja i poljoprivredne prakse tako da štiti ruralnu sredinu i divlji svijet, poboljšanje energetske efikasnosti, rješavanje problema otpada (sa aspekta životne sredine, ekonomske i socijalne politike) i opasnog otpada (konkurentnost), saradnja, regionalna i međunarodna u funkciji održivog razvoja.

Na bazi analize oblasti koje se najčešće prate u održivom razvoju su (prema redoslijedu): klimatske promjene, obnovljivi izvori energije, energetska efikasnost i konzervacija, korporativna odgovornost, efekti zagađenja životne sredine na ljudsko zdravlje, vodo opskrba, bezbjednost od biotehnologija (genetski modificirani organizmi), održiva potrošnja, rasprostiranje bolesti kod ljudske populacije, razlike između bogatih i siromašnih, biološka raznovrsnost, bezbjednost od kemikalija, bezbjednost od nanotehnologija i zaštita ekosistema oceana.

U Evropskoj uniji postoje dva vrlo važna strateška okvira (dokumenta) koja uobličuju način sprovođenja i dostizanja održivog razvoja. Prvi je Lisabonska strategija, koja je usvojena 2000. godine, i koja za cilj ima da EU "postane u svijetu najkompetentnija i na dinamičkom znanju zasnovana ekonomija, sposobna a održivi ekonomski rast sa više i boljih radnih mjesta, kao i većom socijalnom kohezijom. Na sastanku u Getenburgu je 2001. godine Lisabonskoj strategiji je dodana u ciljeve i dimenzija životne sredine kao sistemsko pitanje. Shvaćanje Lisabone strategije je da jačanje ekonomije uz otvaranje novih radnih mjesta mora voditi računa o socijalnoj politici i politici životne sredine, jer samo tako omogućuje se održivost razvoja. Drugi dokument je dugoročna Strategija održivog razvoja⁹, U EU je usvojena 2001. godine, sa ciljem da omogući bolji kvalitetu života za svakoga danas, kao i za generacije koje dolaze. U njenoj osnovi je da se osigura da ekonomski rast ide isključivo "ruku pod ruku" sa kvalitetom životne sredine i uključenjem socijalnih pitanja, a radi poboljšanja života i blagostanja građana. Da bi se ovo postiglo, strategija je kao instrumente postavila važnost koherentne i harmonizirane politike i upravljanja, posebno u slučaju različitih ciljeva i interesa pojedinačnih politika (ekonomske, životne sredine, socijalne, ostalih sektorskih politika). Postavila je set specifičnih ciljeva koji se odnose na: klimatske promjene, kretanje i saobraćaj, prirodu i prirodne resurse i javno zdravlje sa problemom starenja populacije. Navedena dva strateška dokumenta održivog razvoja se međusobno dopunjuju.¹⁰ Oba dokumenta su strukturirana na bazi različitih sektorskih strategija, politika, akcionih planova, koji uključuju životnu sredinu, zapošljavanje, socijalnu politiku, poljoprivredu, trgovinu, razvoj poduzeća, informacije i komunikacije, interno

9 SEC(2004)1042 Public consultation Review of the EU Sustainable development strategy

10 What did enlargement bring to the environment? A survey of the environment and sustainable development in the new Member States (April 2004)

tržište, ribarstvo, ekonomska i financijska pitanja, razvoj, saobraćaj i energiju.

Strategija održivog razvoja nudi viziju za društvo u cjelini i za usmjeravanje svih politika EU. Principi održivog razvoja postaju instrument pregovaranja EU u novim rundama Svjetskom trgovinskom organizacijom, što se ogleda između ostalog, Agendom razvoja iz Dohe, Montere konsenzusom o financiranju za razvoj i insistiranjem na sprovođenju brojnih multilateralnih sporazuma u oblasti životne sredine (posebno o klimatskim promjenama, biodiverzitetu i desertifikaciji). Pregovori u okviru Svjetske trgovinske organizacije decembra 2005. godine u Hong Kongu, ostaju na pozicijama dogovora iz Dohe u pogledu veze trgovine i životne sredine. EU promovira multilateralni pristup globalnim problemima, uključujući instrumenata upravljanja na globalnom nivou.

Održivi razvoj je osnovni princip politike EU u financiranju od 2007 do 2013. godine. Na Briselskom samitu u martu 2003. lideri EU su pozvali na ojačavanje Kardifskog procesa. Osim toga, od Savjeta ministara ekonomije i financija (Ecofin) se zahtijevalo "da podstaknu reforme subvencija koje imaju značajne negativne efekte na životnu sredinu koje su nekompatibilne sa održivim razvojem." Od Komisije je traženo da izvrši godišnju procjenu rezultata Kardifskog procesa i da redovno na svakom proljetnom samitu revidira politiku u pogledu životne sredine. I pored toga što je prošlo već više godina, Kardifski proces je i dalje u povoju, i u pogledu sadržane i u pogledu institucionalnih utemeljivanja i implementacije. U procesu analize sprovođenja Strategije održivog razvoja daje se značaj mišljenju javnosti, stupnju promocije inovacija i znanja u smjeru održivog razvoja, kao i ocijeni tržišta da li zaista funkcionira za održivi razvoj.

Kako je Evropska unija 2010. godine drugačija od one kada je Strategija održivog razvoja usvojena (uvećanje na 27 zemalja članica, opredijeljenost EU novim globalnim inicijativama i ciljevima, globalna ekonomska kriza), iz ovog procesa će sigurno izaći neke promjene u strategiji. Prema analizi, revidirana Strategija održivog razvoja treba da usmjeri strukturne promjene u ekonomiji potrebne da bi se išlo u smjeru održive proizvodnje i potrošnje i reafirmira sva tri oslonca održivog razvoja u sprovođenju. Strategija održivog razvoja EU ustanovljava određene ciljeve koje treba sprovoditi na nacionalnom nivou, pa je u procesu približavanja EU Nacionalna strategija održivog razvoja važan dokument. Na nacionalnom i lokalnom nivou strateško planiranje održivog razvoja zahtijeva Inter sektorsko i partnerstvo institucija, kao i integracione mehanizme koji uključuju vlade na svim nivoima, građane odnosno civilno društvo i privatni sektor, u zajedničkoj viziji, planiranju i donošenju odluka. Ključni instrument održivog razvoja je snaga na tržištu. Drugim riječima, u sprovođenju održivog razvoja važno je da cijena roba i usluga na tržištu ne odražavaju samo čiste ekonomske aktivnosti, već i cijenu socijalnog i troška životne sredine (u tom smislu uvode se tržišno orijentirani

instrumenti kao što su različite takse po osnovu životne sredine, sprovođenje vraćanja depozita, trgovine emisijama zagađujućih materija, supstitucije). Velika većina eksperata nastavlja da smatra da ekonomski instrumenti i reforme supstitucija imaju osnovnu ulogu za vlade da sprovedu održivost. Interes ekonomskog sektora da razumije održivi razvoj ipak stalno raste.

Osnovu monitoringa sprovođenja Strategije održivog razvoja čine indikatori održivog razvoja. U tom smjeru učinjeno je dosta priprema, kao na primjer razvoj seta indikatora održivog razvoja za Evropski sistem statistike (Eurostat). Kao indikatori održivog razvoja navode se najčešće: emisije gasova sa efektom staklenog vrta, porast globalne temperature, porast nivoa mora, emisije ugljen dioksida od strane krajnjih korisnika, smanjenje rezervi fosilnih goriva, energija iz obnovljivih izvora, stanje u vezi nuklearnih objekata ukoliko ih ima, količine radioaktivnog otpada, koncentracije trajnih organskih zagađujućih materija (Popis kemikalija), prisustvo opasnih supstanci u vodi; populacija divljih ptica, pejzažne vrijednosti, pristupnost selima i kvalitetu života na selu, -sprovođenje akcionog plana za zaštitu biodiverziteta, rizik za vrste, životinje i biljke, gubitak zelenih površina, koncentracija organskih materija u površinskom sloju poljoprivrednog zemljišta, količine ribljeg fonda, broj dana sa zagađenjem zraka više od dozvoljenog nivoa po zakonu, koncentracije zagađenja zraka selektivnim zagađujućim materijama, acidifikacija, smanjenje ozona, emisije sumpor dioksida i azotskih oksida, rijeke sa dobrim kvalitetom vode, dostupnost vode kao resursa, gubici vode, nutrijenti u vodi, pokrivenost šumama, površina saniranog zemljišta nakon eksploatacije mineralnih sirovina, količina supstitucije mineralnih sirovina drugim materijalima, i drugi.

Uspješno strateško planiranje održivog razvoja, odnosno održivosti razvoja, zahtjeva integraciju životne sredine u ostale sektorske politike. Kada je EU 2001. godine vizionarski usvojila Strategiju održivog razvoja, za zemlje EU i zemlje Evrope, a poslije Samita o održivom razvoju u Johanesburgu (2002) za sve zemlje svijeta, počelo je dugačko putovanje, putem koji često krivuda i na vjetrometini je, putem koji ima uspone i padove. Ono što jedino svi znamo je to kuda treba da stignemo da bi opstali. Iako na putu ka održivom razvoju, nemamo uvijek jednoznačne i jednostavne formule za uspjeh, vrlo lako prepoznamo manifestacije neodrživog razvoja (neodrživi trendovi klimatskih promjena, mogući utjecaj drastičnog povećanja saobraćaja, neodrživo korištenje prirodnih resursa i dr.). Ova predstavlja izazov za ljude koji imaju znanja i strateški razmišljaju da naprave "najbolje moguće recepte" i politike za približavanje održivom razvoju. Ocjenu će nam davati možda naši praunuci. Kod određenih ljudi postoji mišljenje tipa "hajde prvo da se obogatimo pa ćemo onda čistiti što smo zaprljali". Ovakva slična rečenica najčešće se spominje kod diskusija između razvijenih zemalja (koje su tako upravo uradile u prošlosti) i zemalja u razvoju (za koje ovakvo ponašanje predstavlja ograničenje

- ali i šansu- razvoja u današnjem trenutku). Međutim, danas - i razvijene i zemlje u razvoju i tranziciji nemaju više mnogo stepena slobode oko načina korištenja prirodnih resursa i opstanka: održivi razvoj je jedina opcija koja ne izražava sebičnost i kratkoročnost.

Široka vizija je ključ dugotrajnog oporavka svjetske ekonomije. Oživljavanje rasta, osiguranje financijske stabilnosti i stvaranje poslovnih mjesta bi trebalo da budu osnovni ciljevi. Ali ukoliko nove inicijativne politike ne dotaknu i druge globalne izazove, kao što su smanjenje emisija gasova sa efektom staklenog vrta, zaštita ekosistema i izvora vode i ublažavanje siromaštva, njihov utjecaj na sprječavanje budućih kriza će biti kratkoročan. Bez ove proširene vizije, ponovno pokretanje svjetske ekonomije će uraditi malo po pitanju opasnih prijetnji koje predstavljaju klimatske promjene, energetska nesigurnost, povećanje nedostatka svježje vode, narušenih ekosistema, i iznad svega, pogoršanje globalnog siromaštva. Društveno odgovorno poslovanje je pokazni praktični primjer strateškog planiranja održivog razvoja na nivou poduzeća. Održivi poslovni uspjeh poduzeća, mora imati bar tri komponente: ekonomsku, političku životne sredine i socijalnu politiku i mora imati rukovodstvo, odnosno donosiocje odluka, sa vizijom. To uostalom važi i za organe vlasti, ali je vrsta odgovornosti drugačija. Da bi se vizija ostvarila, ona mora biti pretočena u ostvarljive korake - aktivnosti, koji će biti ostvareni samo ako ih prihvate ljudi. Partnerstvo donosioca odluka, zaposlenih u poduzeću, a šire i svih zainteresiranih građana je ključ uspjeha. Zainteresirani građani nisu samo zaposleni, već i članovi njihovih porodica, građani "iz susjedstva" gdje je poduzeće, kao i građani koji upotrebljavaju robe koje proizvodi poduzeće. Da bi se ostvarilo ovo partnerstvo, zainteresirani treba da su stalno uključeni u proces sticanja i osuvremenjivanja znanja. Osiguranja standarda životne sredine na nivou poduzeća i ostvarivanje uvjeta da ljudi budu zadovoljni poduzećem, nije samo sebi cilj -cilj je osiguranje boljeg života građana kroz održivi razvoj korporacije.

2.1. ODRŽIVI EKONOMSKI RAZVOJ

Održivi razvoj je razvoj kojim se ide u susret potrebama sadašnjosti tako da se ne ugrožava mogućnost budućih generacija da zadovolje svoje vlastite potrebe. U suštini održivi razvoj je proces promjena unutar koga su eksploatacija resursa, usmjeravanje investicija, orijentacija tehnološkog razvoja i institucionalne promjene u harmoniji i omogućavaju korištenje sadašnjih i budućih potencijala kako bi se zadovoljile ljudske potrebe i aspiracije. Koncept održivog ekonomskog razvoja izuzetno je prihvaćen kao uvjet opstanka i napretka svake privrede u suvremenom poslovanju. Nepoštovanje tog koncepta vodi ka neefikasnom privrednom razvoju i krizi, što znači rasipanje resursa i energije. Ekonomski rast je kreirao jak pritisak na životnu sredinu i u jednom trenutku može izazvati katastrofalne posljedice za

istu. Rješenje problema u uvjetima globalne ekonomske krize predstavlja održivi razvoj koji pored ekonomskog rasta, fokus pažnje stavlja na budućnost. Prirodni resursi i životna okolina od izuzetne su važnosti i zbog toga su sve zemlje obavezne da održivi razvoj prilagode načelima zdrave životne sredine. Ekonomska cijena tog prilagođavanja jeste sporiji tempo privrednog rasta, ali dugoročno promatrano efekt je bolji jer će za rezultat imati kvalitetniji život i ekonomski razvoj. Narušavanje prirodne sredine i iscrpljivanje prirodnih resursa se negativno odražavaju na stopu privrednog rasta. Suvremeni svijet je već uveliko suočen sa potrebom globalne zajedničke odgovornosti za razvoj u skladu sa potrebama ljudi i prirode i shvaćanjem da se planeta Zemlja mora očuvati kako za sadašnju tako i za buduće generacije ljudi na prihvatljiv način. Postoje izuzetno snažni moralni razlozi da današnja generacija ostavi potomstvu u naslijeđe ništa manje šansi za razvoj, no što ih ona ima sada. Ovo rezoniranje je zasnovano na fundamentalnom principu moralne pravde da svi ljudi imaju podjednaka prava na najšire osnovne slobode koje ne proturječe slobodi drugih. Pravo sadašnje generacije na iskorištavanje resursa i na zdravu životnu sredinu ne smije ugroziti isto takvo pravo narednim generacijama. Održivi razvoj vodi računa o ograničenosti resursa na Planeti, o međusobnoj povezanosti ekonomije, društva i životne sredine, stvarajući uvjeta za jednaka prava svih građana, kako danas, tako i onih koji će živjeti u budućnosti, da učestvuju u razvojnim procesima i uživaju u blagodatima razvoja. Kao odgovor na izazove razvoja u novom mileniju pod okriljem Ujedinjenih Nacija razvijena je vizija održivog razvoja na globalnom nivou, koja bi trebalo da usmjerava razvojne politike država u cilju smanjenja siromaštva, unapređenja blagostanja za sve, zaštiti životne sredine i uspješnim odgovorima na izazove klimatskih promjena. Post-2015 agenda UN za održivi razvoj usvojena je 2015. godine i uključuje 17 osnovnih i 169 specifičnih globalnih ciljeva održivog razvoja do 2030. godine. Agenda 2030. stavlja čovjeka u centar razvojnog procesa. Poziva vlade, parlamente i druge zainteresirane strane da razvijaju i donose zakone i programe koji ispunjavaju potrebe građana, razvijaju političku kulturu, poštuju ljudska prava i ne izostavljaju nikoga. 17 ciljeva održivog razvoja i njihovih 169 po ciljeva osmišljeni su da obuhvate sva tri stuba održivog razvoja: ekonomiju, društvo i životnu sredinu. Oni predstavljaju sveobuhvatni okvir za javne politike, koji se odnosi kako na razvijene zemlje, tako i na zemlje u razvoju. Ciljevi se kreću od iskorjenjivanja apsolutnog siromaštva do zaustavljanja klimatskih promjena, i od ostvarenja rodne ravnopravnosti, do promjena obrazaca potrošnje i proizvodnje. Izrađen je određen broj globalnih indikatora čija je svrha da pomognu u praćenju napretka ka ostvarenju ciljeva. Naša zemlja se susreće sa veoma velikim problemima i izazovima, kako u životnoj sredini, tako i socijalnoj, ekonomskoj, naučnoj, obrazovnoj, zakonodavnoj, institucionalnoj i drugim sferama života. Ni koncept održivog razvoja na žalost, nije dovoljno razvijan niti sproveden u našoj zemlji. Razlozi za ovakvo stanje su mnogobrojni,

ali ih prije svega treba tražiti u privrednoj i svakoj drugoj stagnaciji u posljednjih 10-15 godina.

Jedan od osnovnih koncepata ekonomike prirodnih resursa i životne sredine jeste koncept održivosti, ili održivog razvoja. Usprkos različitim interpretacijama koje se mogu naći, tom konceptu danas pripada centralno mjesto u razmatranju dugoročne perspektive opstanka i napretka čovječanstva. Održivost ili održivi razvoj, se javlja kako kao suštinski pred uvjet, tako i kao krajnji cilj efikasne organizacije brojnih ljudskih aktivnosti na Zemlji. Sam pojam održivosti nije nov. U ovom vijeku održivost više nije ideal već neophodnost.[1] Njegovi korijeni se mogu naći u djelima klasične ekonomske nauke u ranim pokušajima odgovora na pitanje kakva je perspektiva razvitka ljudskog društva.

Pod pojmom održivog razvoja podrazumijeva se realizacija tri grupe ciljeva:

1. Postizanja održivosti u ekonomskom smislu, tj. ostvarenja kontinuiranog privrednog rasta, bez inflacije i povećanja vanjske zaduženosti;
2. Postizanja održivosti na socijalnom planu, kroz eliminaciju siromaštva i svih vidova socijalne patologije;
3. Postizanja održivosti na ekološkom planu, u korištenju prirodnih resursa i životne sredine.

Postoje jaki moralni razlozi da današnja generacija ostavi potomstvu u nasljeđe ništa manje šanse za razvoj, no što ona ima sada. Planeta Zemlja sa svojim potencijalima, ne smije biti degradirana od strane postojećih ljudi. Ovakvo rezoniranje se zasniva na teoriji pravičnosti John Rawlsa, koji ističe fundamentalni princip moralne pravde, sadržan u podjednakom pravu svakog čovjeka na najšire osnovne slobode, koje ne proturječe slobodi drugih. Pravo sadašnje generacije na iskorištavanje resursa i životne sredine, ne smije ugroziti isto takvo pravo narednim generacijama. Druga grupa razloga za održivi razvoj je ekološko-etičke prirode. Naime, ako priroda predstavlja vrijednost samu po sebi, tj. ako očuvanje bio-diverziteta, ili zalihe prirodnih resursa ima opravdanje u stavu da je čovjek samo dio prirode, da nema prava da je nepovratno mijenja, onda je svaki vid ekonomske aktivnosti kojim se narušava diverzitet živog svijeta, ili bogatstvo resursa, neprihvatljiv. Kao treći, mogući, razlog za opravdanje koncepta održivosti, može se navesti ekonomski argument da je održivi razvoj dugoročno efikasniji. Nepoštovanje koncepta održivosti, vodi ka neefikasnom privrednom razvoju, u smislu sve većeg rasipanja resursa i energije tendencije dugoročnog pogoršanja odnosa inputa-outputa u globalnim razmjerima

3. UTICAJ DRUŠTVENO ODGOVORNOG PONAŠANJA NA ZAŠTITU OKOLIŠA

Konkretan pristup i dinamika uvođenja društvene odgovornosti u poslovanje zavisi od čitavog niza faktora koji se tiču poslovnog okruženja i same organizacije. Međutim, većina teoretičara i praktičara iz ove oblasti se slažu da je jedino dugoročno i održivo rješenje ono kojim se ostvaruju koristi i za društvo i za kompaniju, promatrano u dužem periodu. Naime, poslovne odluke motivirane isključivo pozitivnim efektima po društvo, mogu biti neopravdane pa čak i štetne za kompaniju što na duži rok može ugroziti poslovanje, profitabilnost osnovne djelatnosti, radna mjesta zaposlenih u kompaniji, pa konsekventno i čitave privredne grane. Sa druge strane, poslovna filozofija i politika koja ignoriraju potrebe društvene zajednice, može biti podjednako štetna za obje strane. Stoga su naponi akademske i poslovne zajednice bili usmjereni na utvrđivanje pozitivnih efekata društveno odgovornog poslovanja po sam biznis, što se u literaturi najčešće naziva: poslovna opravdanost društveno odgovornog poslovanja (Business case for CSR).

Zadek je izdvojio četiri osnovne kategorije koristi za organizaciju od usvajanja DOP: odbrana reputacije; smanjenje troškova poslovanja; integriranje u širu poslovnu strategiju i učenje, inovacija i upravljanje rizikom. Kurucz i saradnici (2018, str. 93) su također sistematizirali argumente za DOP u poslovnom kontekstu u četiri kategorije: smanjenje troškova i rizika; ostvarivanje konkurentne prednosti; unapređenje reputacije i legitimiteta poslovanja i stvaranje rezultata koji odgovaraju svim stranama (win-win outcomes) kroz sinergijsko kreiranje vrijednosti. Drugi pristupi, koji su zastupljeni u literaturi, se fokusiraju na identificiranje i empirijsko istraživanje koristi od DOP za različite stakholdere kompanije, koje se zatim direktno ili indirektno odražavaju na poslovne i financijske rezultate kompanije. Autorka Weber (2018, str. 249) je u svom radu sistematizirala i prikazala veliki broj naučnih istraživanja na temu veze između DOP i poslovnih rezultata, odnosno istraživanja koristi koje kompanije imaju od usvajanja i razvijanja društveno odgovorne prakse. Autorka ističe da postoji pet osnovnih kategorija koristi za organizaciju od usvajanja DOP:

1. Pozitivan utjecaj na korporativni imidž i reputaciju;
2. Pozitivan utjecaj na privlačenje, motivaciju i zadržavanje zaposlenih;
3. Smanjenje troškova poslovanja;
4. Povećanje prihoda usred rasta prodaje i/ili tržišnog učešća;
5. Smanjenje rizika, koji je u vezi sa DOP.

Weber ističe da se razlikuju monetarne od nemonetarnih koristi za kompaniju, pri čemu obje mogu biti izražene kvalitativno i kvantitativno. U monetarne koristi spadaju: porast prihoda; smanjenje troškova; reduciranje rizika i povećanje

vrednota brenda. Sa druge strane, nemonetarne koristi za kompaniju od uvođenja i razvijanja DOP su: privlačenje i zadržavanje kupaca; unapređenje reputacije; unaprijeđenje motivacije i zadržavanja zaposlenih; bolji pristup kapitalu i društvena dozvola za poslovanje. Koristi od uvođenja društveno odgovornog ponašanja su sljedeće:

- Unaprijeđenje reputacije kompanije;
- Povećanje produktivnosti, kvaliteta i prodaje;
- Veća lojalnost i motivacija zaposlenih;
- Prihvaćenost u lokalnoj zajednici;
- Kompetitivnost i tržišno pozicioniranje.

Suvremene tržišne tendencije pokazuju da na potrošače i njihove odluke o kupovini pored ponude, utiču i informacije iz drugih netržišnih izvora. Paralelno sa sve većom zastupljenošću društveno odgovornog poslovanja u praksi, ali i u akademskim istraživanjima, veliki broj studija provedenih posljednjih nekoliko decenija se fokusiralo na utvrđivanje veze između korporativne društvene odgovornosti i reakcija potrošača, percepcije KDO i njenog utjecaja na ponašanje potrošača u odnosu na proizvode i usluge i na samu kompaniju. Tema istraživanja je utvrđivanje:

- Da li, iz perspektive potrošača, kompanije imaju određenu odgovornost prema društvu?

- Kakva je priroda te odgovornosti, odnosno šta potrošači očekuju i u kojim oblastima od kompanija?

- Koliko i na koji način su potrošači upoznati sa društveno odgovornim aktivnostima kompanija?

- Da li percepcija društvene odgovornosti utječe na stav o kompaniji?

- Da li percepcija društvene odgovornosti utječe na namjere potrošača da kupuju proizvode ili usluge određenih kompanija i koliki je intenzitet tog utjecaja?

Prema istraživanju koje je sproveo Aguilera sa suradnicima jedan od glavnih razloga zašto kompanije usvajaju i prakticiraju društvenu odgovornost je uvjerenje menadžmenta da potrošači očekuju ili čak zahtijevaju društveno odgovoran pristup poslovanju. Praksa, također, pokazuje da je nivo očekivanja potrošača da kompanije djeluju u interesu društva u eksponencijalnom rastu proteklih godina, ali je izuzetno determiniran specifičnošću nacionalnog i tržišnog okruženja, odnosno stupnjem razvoja promatranog društva. Kvalitativno istraživanje Mohr je pokazalo da potrošači imaju pozitivan stav prema konceptu korporativne društvene odgovornosti i da vjeruju da se kompanije angažiraju u toj oblasti iz dvostrukih motiva - da bi pomogle društvu i unaprijedile svoje poslovanje. Kada je u pitanju

društveno odgovorno ponašanje pri kupovini, definirano kao traženje kompanija i preferiranje kupovine od društveno odgovornih kompanija, samo mali postotak potrošača spada u društveno odgovorne potrošače. Za većinu potrošača društvena odgovornost kompanije ne predstavlja značajno zastupljen kriterijem prilikom odlučivanja za kupovinu, kao što to jesu: cijena, kvalitetu, blizina prodajnog mjesta i dr. Imajući u vidu kompleksnost i multidisciplinarnost KDO, autori smatraju da nije validno ispitivati vezu između društvene odgovornosti neke kompanije kao jednoznačnog pojma i njegovog utjecaja na percepciju i ponašanje potrošača, već je za pouzdane zaključke neophodno analizirati utjecaj pojedinih aspekata KDO (oblasti u kojima kompanija manifestira KDO ili konkretna društvena pitanja za koja se zalaže).

Informacije o društveno odgovornom poslovanju neke kompanije utiču na potrošače na dva nivoa: na njihovu evaluaciju kompanije (reputaciju) i na namjere o kupovini. Postojanje i intenzitet pozitivnog utjecaja KDO jedne kompanije na potrošače, determiniran je sa dvije posredne varijable: da li i u kojoj mjeri se potrošač identificira sa kompanijom i koliko je potrošač lično zainteresiran za temu na koju se odnosi društveno odgovorna aktivnost neke kompanije. Reputacija kompanije kod potrošača je više osjetljiva na negativne informacije u domenu KDO, nego na pozitivne. Konkretno, svi potrošači u istraživanju reaguju negativno na negativne informacije (na primjer, na informaciju da kompanija koristi djecu kao radnu snagu u svojim proizvodnim operacijama u inostranstvu), dok samo dio potrošača reagira pozitivno na informacije o nekoj društveno odgovornoj inicijativi kompanije i to samo onaj dio potrošača koji je i lično zainteresiran za tu temu (na primer, samo potrošači koji i sami brinu o osobama sa posebnim potrebama će pozitivno odgovoriti na neku inicijativu kompanije za poboljšanje uvjeta života za ove osobe, dok će drugi ostati neutralni). Manifestiranje KDO od strane kompanije može imati indirektan i direktan utjecaj na namjere o kupovini proizvoda te kompanije. U indirektnom smislu, informacije o društveno odgovornom poslovanju stvaraju pozitivan korporativni kontekst koji se odražava na namjeru o kupovini. U pojedinim slučajevima ovaj utjecaj može biti i negativan. Naime, kod potrošača koji nisu senzitivni za temu KDO i nemaju velika očekivanja od kompanija u tom smislu, informacije o društveno odgovornim akcijama mogu stvoriti utisak da kompanija više investira na tom polju nego u kvalitetu proizvoda, unapređenje svoje ponude i odnos sa svojim kupcima. Sa druge strane, kod potrošača koji su visoko senzitivni za teme KDO, dokazan je pozitivan i direktan utjecaj društveno odgovornih inicijativa kompanije na namjeru o kupovini proizvoda te kompanije.

Kompanija koja posluje društveno odgovorno u okruženju koje u svojoj suštini nije odgovorno, može čak i riskirati da ostvari lošije poslovne rezultate, usred povećanja troškova uz neadekvatnu reakciju potrošača, lokalne zajednice, javne

uprave i drugih interesnih skupina. Sa druge strane, svaki novi poslovni koncept je imao svoje lidere i pratiocce, pa koristi od toga što bi neka kompanija bila prva u prakticiranju društveno odgovornog poslovanja su višestruke. Prvo, na taj način se postavljaju standardi koje druge kompanije, a prvenstveno konkurencija pokušavaju da sustignu. Nadalje, KDO postaje predmet diferencijacije od drugih subjekata na tržištu i značajan faktor unapređenja reputacije. Društveno odgovorno poslovanje je jedna od centralnih tema suvremene akademske literature iz oblasti marketinga, komunikacija i menadžmenta, ali i publikacija i stručnih diskusija poslovne zajednice. KDO je kao filozofija teoretski elaborirana, a kao poslovna praksa već prihvaćena i valorizirana. Naučni pristup se zasniva na istraživanju utjecaja pojedinih aspekata KDO na pojedine poslovne performanse i rezultate, na osnovu čega se zatim izvode zaključci o cjelokupnom konceptu. S obzirom na značaj finansijskih performansi u poslovanju, u radu je predstavljen utjecaj KDO na njih. Kao poslovna filozofija kojom se ostvaruju dugoročne koristi za organizaciju i društvo u kome ona posluje, društveno odgovornim poslovanjem je neophodno upravljati, od definiranja strategije, programa i akcionog plana, kojim se taj proces strukturira od samog iniciranja do mjerenja krajnjih efekata.

ZAKLJUČAK

Održivi ekonomski razvoj podrazumijeva ravnotežu između potrošnje raspoloživih resursa i sposobnosti društvenih sistema da zadovolje potrebe sadašnjih i budućih generacija. To znači održavanje kapaciteta Zemlje radi osiguranja kvalitetnog života ne samo svakom živom, nego svakom još nerođenom njenom budućem stanovniku. Održivi ekonomski razvoj znači održavanje uvjeta za kvalitetan razvoj i to ne samo kao materijalne pretpostavke opstanka sadašnje nego i buduće generacije ljudi. U tom smislu održivi razvoj donosi novu optimističku viziju globalnog razvoja odnosno razvoja za sve, stavljajući akcenat na nove poslovne strategije poduzeća kao bazične jedinice ekonomskog i tehnološkog razvoja koje mora uvažavati sve rigoroznije ne samo ekonomske, nego i ekološke kriterije. Država, obrazovanje i kultura, udruženje građana, mediji, i drugi brojni akteri tokova društvene reprodukcije moraju svako na svoj način doprinijeti intenziviranju ekologizacije svijesti. Taj proces mora biti komplementaran procesu koji se realiziraju pomoću mehanizma tržišne regulacije, u kojem također treba da budu ugrađeni ekološki kriteriji. Prema tome, održivi razvoj je onaj koji nas trajno održava kao biološku vrstu i kao kulturna odnosno društvena bića. Ekonomska aktivnost mora biti održiva što znači da planeta Zemlja, sa svojim potencijalima, ne smije biti degradirana od strane postojećih ljudi. Pravo sadašnje generacije na iskorištavanje resursa i životne sredine, ne smije ugroziti isto takvo pravo narednim generacijama. Druga grupa razloga za održivi razvoj je ekološke prirode. Ako priroda

predstavlja vrijednost samu po sebi onda je svaki vid ekonomske aktivnosti kojim se narušava bogatstvo resursa neprihvatljiv. Kao treći mogući razlog za opravdanje koncepta održivosti, može se navesti ekonomski argument da je održivi razvoj efikasniji. Ekonomija današnjice mora dobiti efikasnu pomoć u shvaćanju principa održivog razvoja, radi efikasnog strateškog planiranja održivosti razvoja. Klimatske promjene i sistemski problemi u sektoru životne sredine, uključujući i održivo korištenje prirodnih resursa, postaju osnovna odrednica energetske bezbjednosti, sa izrazitom političkom i razvojnom komponentom.

Održivi razvoj je model, koji se usred sređuje na zadovoljavanje potreba ljudi i prevladaju sukoba između ekonomije i ekologije. Cilj održivog razvoja ostvaruje se kroz dinamičan proces unapređivanja tehničko-tehnološke osnove rada, porasta društvenog bogatstva i kvaliteta života ljudi. Pri tom se ne zanemaruje potreba zaštite životne sredine, niti potrebe budućih generacija za prirodnim resursima. Može se zaključiti da postoje tri važna elementa u koncepciji održivog razvoja:

- Koncept razvoja - što ne znači isto što i privredni rast. Privredni rast u prvi plan stavlja kvantitativne elemente dok koncept razvoja sa stajališta održivog razvoja stavlja težište na kvalitativni koncept.

- Koncept potreba – koji u središte interesa stavlja pitanja raspodjele osnovnih resursa za ostvarivanje kvalitete života.

- Koncept budućih naraštaja - ukazuje na suštinski smisao održivosti i postavlja suštinsko pitanje: “Što sadašnje generacije ostavljaju budućim pokoljenjima?”

Ekonomski pozitivni utjecaji rasta i razvoja eko proizvoda odražavaju se na: radna mjesta, prihod stanovništva; diverzificiranost i razvoj lokalne ekonomije, podstiče se proizvodnja dobara na lokalnom nivou, penetracija novih tržišta, iniciranje međunarodne razmjene, rast životnog standarda i rast prihoda na lokalnom nivou. Pozitivni utjecaji koji su vezani za kvalitetu života su: promovira se dobrobit lokalne zajednice, podrška edukaciji rezidenata i turista, kreira atraktivno okruženje u destinaciji za rezidente i turiste, poboljšava međukulturnu razmjenu i razumijevanje; podstiče dalji razvoj kulture, zanatstva i umjetnosti, utiče na podizanje nivoa znanja i obrazovanja, podstiče rezidente da više vrednuju svoju kulturu i okruženje. Negativni utjecaji se ogledaju u sljedećem: kreiranje staza i kampova van obilježenih zona, velike gužve i smeće, korištenje vozila za održavanje i prijevoz, problem mokrih čvorova, utjecaj na floru i faunu, zagađenje vode i zraka, prevelika izgrađenost, vandalizam, rizici požara, oštećenje arheoloških nalazišta. Društveno odgovorno poslovanje je rašireno i implementirano u organizacijama diljem svijeta, a na temelju dobivenih rezultata istraživanja, organizacije u Bosni I Hercegovini ne zaostaju. U radu je dokazano da, između ostalog i odgovorno ponašanje prema društvu ima utjecaj na uspjeh organizacije, a uspjeh se mora dijeliti sa zajednicom. Svaka organizacija je dio zajednice i u odnosu je s njom. Primjerice,

ljudi iz zajednice zapošljavaju se u organizaciji i tako donose znanje, vještine i sposobnosti u organizaciju. To organizacija vraća brigom za svoje zaposlene, jer će u protivnom oni biti manje motivirani, smanjit će se produktivnost, mogu i napustiti organizaciju što dovodi do problema kako za organizaciju tako i za zajednicu jer će se s jedne strane povećati nezaposlenost, a s druge strane se ne ostvaruju ciljevi. Također, kupci snažno reagiraju na organizaciju čiji način poslovanja nije u skladu s društvenom odgovornošću, pa dolazi do pada prodaje proizvoda i usluga koje organizacija stavlja na tržište. Problem predstavlja i nemar za prirodno okruženje u kojem se organizacija nalazi jer, prirodni resursi su uglavnom ograničeni i kada se iscrpe, organizacija ne može poslovati, a ni životna sredina funkcionirati. Organizacije koje u poslovanje uključuju i društvenu odgovornost privlačnije su i investitorima i ostalim zainteresiranim stranama. Doprinosom društvenim rješenjima, organizacija pomaže i vlastitom poslovanju, a ulaganje u društveno odgovorno poslovanje treba tretirati kao investiciju, a ne trošak.

Društveno odgovorno poslovanje nezamjenjiv je koncept integriran u suvremeno poslovanje gotovo svake kompanije. No, njega nije lako definirati. U nizu definicija koje su korištene za definiranje DOP-a, razvile su se neke temeljne karakteristike tog poslovnog koncepta i područja primjene. Društveno odgovorno poslovanje nije stanje nego proces, a sastoji se od četiri dimenzije: ekonomska, pravna, etička i filantropska. Iako se društveno odgovorno poslovanje u svijetu počinje implementirati sredinom 20. stoljeća, u BiH se isto smatra novijom poslovnom praksom-poduzeća primjenjuju društveno odgovorno poslovanje za sticanje konkurentskih prednosti. Uspješno poduzeće osluškuje potrebe zajednice te prepoznaje aktivnosti koje može provesti, koje nužno ne nose ekonomsku korist, ali nose društvenu korist. Svako poduzeće u Bosni i Hercegovini, treba pronaći ravnotežu između maksimiziranja profita, kao ekonomske koristi te ulaganja u društvo i očuvanja okoliša, kao društvene koristi. Poduzeća promatrana u terenskom istraživanju imaju pozitivan ugled u široj zajednici i često se ističu kao primjeri dobre prakse.

LITERATURA

1. Brown,Becky;Hanson,Mark Liverman, Diana; Merideth,Robert Jr.,*Global Sustainability Toward Definition*, Environmental Management Vol. 11, No, 6, 1987.
2. Crane, A., Matten, D. i Spence, L. Corporate Social Responsibility: Readings and Cases in a Global Context. New York: Routledge, 2010.
3. Carrol,Archie, Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Social Performance Academy of Management Review, Vol. 4, No. 4, 1979.
4. Glavočević, Anja; Radman Peša, Anita, Društveno odgovorno poslovanje i CRM kao način integriranja društvene odgovornosti u marketinške aktivnosti, *Oeconomica Jadertina* 2/2013.
5. Eterović, H., Kurešević, E., Kocijan, A. Časno do pobjede: Priručnik za društveno odgovorno poslovanje, Zagreb, United nations development program, 2015.
6. Kotler, F. I Lee,N. Društveno odgovorno poslovanje: Suvremena teorija i najbolja praksa. Zagreb: MEP consult, 2019.
7. Lisičar, J. (2015.): Brošura ISO 14001:2015
8. Nakić, S.,Strateški menadžment, Sveučilište Hercegovina, Mostar,2014.
9. Nakić, S., Osnove menadžmenta, Sveučilište Hercegovina, Mostar,2015.
10. Nakić, S., Marketing plan, Sveučilište Hercegovina, Mostar,2016.
11. Tafra Vlahović, M. Održivo poslovanje: udžbenik. Zaprešić: Veleučilište s pravom javnosti Baltazar, 2010.
12. Vučemilović, V. Suvremeni izazovi društveno odgovornog poslovanja u Republici Hrvatskoj. Osijek: Doktorska disertacija. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, 2018.

Abstract: *The concept of corporate social responsibility is increasingly present in business practice, as well as in scientific and professional analysis. The concept of socially responsible business starts from a stronger belief that modern organizations have more and more responsibilities towards their role in society. Social responsibility can significantly contribute to the development of the reputation of a desirable employer in order to attract quality and competent human resources. Competent human resources are the key to achieving corporate social responsibility. It is a self-regulatory instrument that brings good business benefits. Organizations around the world and their stakeholders are becoming increasingly aware of the need for socially responsible behavior and the benefits of such behavior. The goal of social responsibility is to contribute to sustainable development. The paper recognizes the similarities and differences of the two concepts, their compatibility in the theoretical, methodological and empirical aspects, and their importance in the process of transition to a responsible economy. The paper presents the principles of social responsibility. In addition to generating economic growth and competitiveness, modern society expects from companies active contribution to sustainable development of economy and society, as well as preservation of environment. Corporate social responsibility as a business philosophy aims at achieving long-term benefits for the company and the society in which it operates. Although the concept of corporate social responsibility has already been accepted in both theory and practice, the goal of this paper is to underline the arguments and benefits of introducing the concept in business community. The paper presents the business case for corporate social responsibility through the presentation of the impact on the financial performance of the company, consumer behavior and ultimately on its reputation.*

Responsible environmental management is a necessity and inevitability of modern society. Late 20th and the beginning of 21st century is the period of raising awareness about the importance of the environment and recognition of the dangers that threaten it. During this period significant advances have been made in defining the norms to be followed in order to preserve the environment. Environmental protection measures must not be unrealizable and rigid, but must be in accordance with the economic possibilities of the society. In the current conditions in which there is a global economic crisis, it is necessary to adjust the strict administrative measures to the real economic possibilities so that the environmental management system can be sustainable and so that the environmental protection would not be the burden on economic entities.

Key words: *corporate social responsibility, business case, environmental management, financial performance, consumer behavior.*

PROCESNA PERSPEKTIVA POLICIJSKE ORGANIZACIJE PRIMJENOM MODELA TQM¹-A

Prof. dr. sc. krim. Mario Karadža, dipl. inž. saobraćaja²

Prof. dr. Velibor Bajčić³

Apstrakt: *Posmatrajući mnoge organizacije u našem neposrednom okruženju, pa i šire, primjećujemo njihovu nesposobnost da prate visok tempo promjena u sopstvenom okruženju koje nameću globalizacija tržišta, razvoj informacionih tehnologija i sistema komunikacija, promjena stila života i sl. Imperativ poslovanja svake organizacije bilo da se radi o organizacijama u privatnom ili društvenom sektoru, ili, se pak radi o organizacijama u sistemu državne uprave je uspjeh koji se može različito tumačiti kod različitih organizacija. Savremeni svijet u oblasti pružanja usluga preživljava duboke promjene koje stvaraju temelje nove poslovne kulture i utvrđuju nove kriterijume poslovne uspješnosti.*

Policijske organizacije nisu izdvojen sistem u okviru društvene zajednice koji je imun na promjene iz poslovnog okruženja i čija je svrha postojanje radi same sebe. Naprotiv, policijske organizacije su dio integrisanog sistema državne uprave koje imaju primarnu ulogu u zaštiti društvene zajednice od negativnih uticaja i pojava iz domena bezbjednosti i zaštite.

Menadžment totalnim kvalitetom predstavlja novi koncept upravljanja

1 Skraćenica za menadžment totalnim kvalitetom.

2 EVROPSKI DEFENDOLOGIJA CENTAR za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja Banja Luka i Visoka škola UNION U MOSTARU.

3 Nezavisni univerzitet Banja Luka, Banja Luka.

kvalitetom kojim se postiže bolja poslovna izvrsnost organizacije. Svaka policijska organizacija svoje poslovanje temelji na procesima. S tim u vezi, ovaj rad se odnosi na istraživanje procesne perspektive policijske organizacije čije su osnove menadžment totalnim kvalitetom.

Ključne riječi: *policija, organizacija, kvalitet, , menadžment, proces, koncept.*

1. UVOD

Trenutne rasprave o kvalitetu pruženih usluga korisnicima ne predstavljaju revoluciju u načinu mišljenja pošto se već dugi niz godina kvalitet usluge smatra dobrim argumentom u svjetlu poslovne izvrsnosti. Kvalitet je planetarni i društveni fenomen današnjeg vremena. Novi koncept kvaliteta predstavlja novu filozofiju poslovanja i življenja koja za cilj ima dugoročan opstanak i razvoj. Istovremeno, kvalitet predstavlja vrlo složen i zahtjevan koncept u teoriji i praksi menadžmenta.

U svim razvijenim zemljama svijeta i zemljama koje su na korak da se pridruže porodici razvijenih zemalja, najviše rangirani političari na hijerarhijskoj ljestvici odlučivanja, kao i zvanične državne institucije, shvatili su značaj promjena koje se neprekidno dešavaju. Imperativ za postizanje bolje poslovne izvrsnosti je uspjeh. U svakodnevnom životu riječ uspjeh zauzima centralno mjesto i najjači je motiv svake organizacije u današnjem poslovnom svijetu. Termin uspjeh ima različito značenje kod različitih organizacija. Savremeni svijet u oblasti pružanja usluga, tehnologije organizacije i upravljanja posljednjih decenija preživljava burne i duboke promjene. Savremeno poslovanje donosi nova pravila, nove metode i nove ljude. Promjene stvaraju temelje nove poslovne kulture i novih kriterijuma poslovne uspješnosti. Policijske organizacije nisu izdvojen sistem u okviru društvene zajednice koji je otporan na promjene, pa se moraju naučiti i prilagođavati i mijenjati vrlo brzo i lako ili neće moći opstati u promjenjivom okruženju kakvo je danas i kakvo će biti u doglednoj budućnosti. Ključ ovih promjena u policijskoj organizaciji je u temeljnim promjenama shvatanja pojma kvaliteta, značaja kvaliteta i težnji policijske organizacije ka menadžmentu totalnim kvalitetom.

Pod restrukturiranjem⁴ se podrazumijeva proces sprovođenja sveobuhvatnih promjena u postojećoj organizacionoj strukturi koji često uključuje smanjivanje broja menadžerskih nivoa, promjenu komponenti organizacije premještanjem i eksternalizacijom nekih aktivnosti ili funkcija, ali i vrlo često smanjivanje broja zaposlenih. Restrukturiranje policijske organizacije primjenom koncepta

⁴ Karadža, M.: *Restrukturiranje policijske organizacije primjenom koncepta menadžmenta totalnim kvalitetom (Specijalistički rad)*. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, 2014., str. 2.

menadžmenta totalnim kvalitetom predstavlja promjene u poslovnim procesima bez promjene strukture policijske organizacije pri čemu bi totalni kvalitet postao faktor konkurentske prednosti. Osnovni cilj promjena unutar policijskih organizacija je unapređenje radnih procesa i postizanje efikasnije i ekonomičnije policijske organizacije. Kako bi obezbijedile kvalitet postojećih usluga i po potrebi uvođenje novih prema prethodno definisanim specifikacijama, policijske organizacije moraju detaljno analizirati sve poslovne procese sa aspekta kvaliteta. Pored toga, da bi cjelokupni poslovni sistem policijske organizacije bio efektivan, efikasan i lako upravljiv, neophodno je obezbijediti adekvatnu informatičku podršku kroz određene aplikacije, baze podataka i uređenu komunikacionu mrežu.

Trenutno stanje u policijskim organizacijama u Bosni i Hercegovini je takvo da su birokratizovane, tromе, skupe i neefikasne. Međutim, ne može se tek tako zanemariti njihov društveni značaj imajući u vidu da izvršavaju značajne povjerenе poslove državne uprave. Kao takve, policijske organizacije mogu usporavati ili ometati promjene u drugim sferama društva.

Da bi bile efektivne, policijske organizacije moraju imati ugrađene mehanizme povratne sprege kao što su kontrole i provjere kvaliteta usluga (inspekcije), prevenciju kvaliteta i obezbjeđenje kvaliteta. Kontrolama i provjerama kvaliteta mjere se odstupanja od utvrđenih zahtjeva i iniciraju korektivne mjere. Otklanjanjem utvrđenih neusaglašenosti, sprovođenjem korektivnih i preventivnih mjera, te stalnim preispitivanjem stanja sistema menadžmenta kvalitetom obezbijediće se postojanost kvaliteta usluga koje pruža administracija policijske organizacije korisnicima usluga.

Efektivnost i efikasnost internih procesa policijske organizacije može se izraziti kvantifikovanjem kroz mjerila: dužina vremena obrade zahtjeva korisnika usluge, postotak neriješenih predmeta u roku u odnosu na ukupan broj neriješenih predmeta, broj poništenih rješenja u drugostepenom postupku, stanje realizacija planiranih strategijskih i operativnih projekata, kao i kroz pokazatelje efikasnosti organizacionih jedinica policijske organizacije.

Poseban podsistem sistema menadžmenta totalnim kvalitetom u policijskim organizacijama bio bi adekvatno uspostavljen informacioni sistem. Informacioni sistem bi trebao imati kvalitetne aplikacije, namjenske baze podataka i kvalitetne međusobne informacione veze. Pored toga, informacioni sistem treba da poboljša kvalitet poslovanja policijske organizacije omogućavanjem da zahtjevi menadžmenta budu kompleksniji, identifikacija uzroka i odstupanje prefinjeniji, izvještavanje u vremenskim intervalima prilagođenim potrebama menadžmenta, kao i usklađivanje relacija među organizacionim elementima i integraciju snaga individualnih ciljeva uvođenjem *sistema menadžmenta totalnim kvalitetom*, te njegovog stalnog održanja i unaprjeđenja.

Stanje kvaliteta u procesu pružanja usluga u policijskim organizacijama Bosne i Hercegovine i zemljama Zapadnog Balkana nije dovoljno istraženo i ne mogu se dati ocjene potkrijepljene činjenicama. Zbog toga proizilazi društveni značaj istraživanja u ovom radu koji se ogleda u činjenici da se učesnicima u uslugama koje pruža policijska organizacija (korisnicima i administrativnom osoblju u policijskim organizacijama koje pružaju usluge), prezentuju informacije o značaju kvaliteta u procesu pružanja usluga i uticaju kvaliteta na usluge. Istraživanje treba da podstakne učesnike u procesu pružanja usluga na promjenu odnosa prema kvalitetu tako da kvalitet postane ravnopravan faktor sa ostalim parametrima pri donošenju odluka u procesu pružanja i korištenja usluga. Rezultati istraživanja treba da olakšaju usvajanje savremenog pristupa konceptu kvaliteta u procesu pružanja i korištenja usluga, da daju određene smjernice za razvoj i poboljšavanje kvaliteta usluga, te iste učine dostupnijim korisnicima usluga. Takođe, ovo istraživanje treba da omogući policijskim organizacijama u Bosni i Hercegovini, kao i zemljama u okruženju koje prepoznaju mogućnost za unapređenje sopstvenih usluga, jednostavniji pristup članstvu u Evropskoj uniji i ostvarivanje boljih poslovnih rezultata.

Policijske organizacije kao da nisu dovoljno svjesne da u budućnosti bez odgovarajućeg kvaliteta isporučenih usluga neće moći uspješno obezbijediti kontinuitet odvijanja svojih poslovnih procesa. Trenutno je takvo stanje da odnos prema kvalitetu u procesu pružanja usluga, najčešće, ne zadovoljava zahtjeve savremenog poslovanja i zasnovan je na tradicionalnom pristupu kvalitetu u najnužnijem smislu. Korisnici usluga zahtijevaju znatno više standarde kada je u pitanju njihova satisfakcija. Takav pristup stavlja kvalitet u podređeni položaj u odnosu na druge parametre koji opredjeljuju policijsku organizaciju kao isporučioca usluge koji se razmatraju pri donošenju konačne odluke u procesu usluga, kao što su: rok isporuke, garancije, uslovi i način plaćanja, itd. Sertifikovane policijske organizacije će u odnosu na nesertifikovane biti spremnije za postizanje poslovne izvrsnosti⁵.

2. PROCESNA PERSPEKTIVA POLICIJSKE ORGANIZACIJE⁶

Policijske organizacije su integrativni dio društvene zajednice koje u sistemu državne uprave imaju važnu ulogu i s visokim procentom opredjeljuju efikasnost društvene zajednice u svakom pogledu. To u svakodnevnom životu znači da se ništa bitno u njoj ne može desiti bez znanja ili učestvovanja policijske organizacije u društvenom životu. Policijske organizacije sa svojim administrativnim aparatom obuhvataju određene segmente života i rada svih građana koji žive na prostoru

⁵ Karadža, M.: *Restrukturiranje policijske organizacije primjenom koncepta menadžmenta totalnim kvalitetom (Specijalistički rad)*. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, 2014., str. 3.

⁶ Isto, str. 31-34.

lokalne zajednice i države u cjelini ili, pak, onih koji je posjećuju uključujući: socijalne, ekonomske, tehnološke, političke i faktore bezbjednosti i zdravlja stanovnika.

Ovo je po mnogo čemu pozitivno sa aspekta poslovanja policijskih organizacija imajući u vidu činjenicu da to nisu samo puka ovlaštenja nego da se radi i o veoma značajnim izvorima prihoda koji će u većoj ili manjoj mjeri ostati na raspolaganju društvenoj zajednici. Međutim, tranzicija je donijela čitav niz problema od kojih se posebno izdvaja menadžment i menadžerska znanja. Kako policijske organizacije, kao sastavni dio sistema državne uprave, nije imun sistem na tranzicione promjene, javlja se dodatni problem deficitarnosti menadžerskih znanja, sposobnosti i vještina. Po svojoj starosnoj strukturi menadžerska struktura u policijskoj organizaciji uglavnom takva da objektivno za vrijeme redovnog školovanja nije bila u mogućnosti da se upozna sa znanjima koja su neophodna menadžerima i menadžerskim tehnikama, onda je jasno da se radi o kadru koji nije adekvatan za obavljanje povjerenih poslova. To potvrđuje i činjenica što se radi o učestaloj fluktuaciji kadrova i smjenama postavljenih rukovodioca. Kada je riječ o ministrima, to su u pravilu političke ličnosti, gotovo rijetko da se može pojaviti na ovoj funkciji nestranačka ličnost, koja je došla na čelo policijske organizacije, a da nije član neke političke partije, stranke ili koalicije. Samim tim, jasno je da ministri ne moraju imati nimalo menadžerskih znanja i vještina koje su neophodne za rukovođenje policijskom organizacijom. Takođe, načelnici sektora, odjeljenja, odsjeka i službi u okviru policijske organizacije su nerijetko simpatizeri istih tih političkih partija, stranaka ili koalicija koji na takve položaje bivaju birani upravo po toj osnovi, a ne po stručnim i profesionalnim kvalifikacijama. Imajući u vidu navedeno, sasvim je jasno da koncept TQM-a u takvim uslovima ima mnogo veći značaj i šire implikacije od samih promjena organizacije rada policijskih organizacija.

Procesna perspektiva organizacionih promjena u policijskim organizacijama proističe iz perspektive strukture policijskih organizacija koja se naglo širi u posljednjih petnaest godina. Procesna perspektiva strukture policijskih organizacija tretira strukturu policijskih organizacija kao mrežu poslovnih procesa. Zato se procesna perspektiva strukture policijskih organizacija razlikuje od dominantne strukturalne perspektive organizacije koja je tretira kao prosti skup organizacionih jedinica ili funkcija. Poslovni procesi su došli u fokus onda kada je postalo jasno da je glavni izvor konkurentske prednosti policijske organizacije njena kompetentnost u kreiranju dodatne vrijednosti za korisnike usluga.

Za razumijevanje važnosti poslovnih procesa važne su tri ključne riječi: konkurentska prednost, kompetentnost i dodatna vrijednost (*value added*).⁷ Jasno

⁷ Janićijević, N.: *Upravljanje organizacionim promjenama*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2004, str. 185.

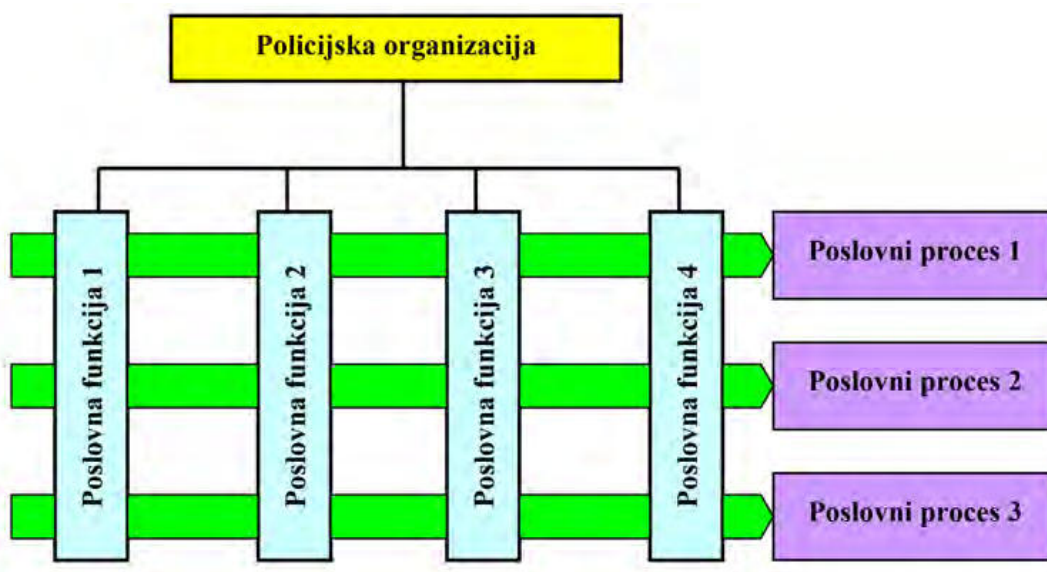
je da jedna društvena zajednica ima samo jednu policijsku organizaciju koja sama sebi ne može biti konkurencija, ali zato jedna društvena zajednica može biti konkurencija drugoj. Policijske organizacije su sa svojim administrativnim aparatom servisi za građane (pravna i fizička lica) u smislu ostvarivanja određenih prava ili, pak, izvršavanja određenih obaveza. U ovom slučaju izvor konkurentne prednosti za stranke (korisnike usluga) jeste dodatna vrijednost za korisnike usluga koju će oni ostvariti kroz efikasan rad policijske organizacije u oblasti pružanja usluga (eliminirani nepotrebni vremenski gubici na čekanju određenih akata i sl.). Policijske organizacije iz okruženja preuzimaju inpute, koje u procesu pružanja usluga (ostvarivanje zakonom propisanih prava) transformišu u određene outpute. Primjer za to bi bilo (ne)izdavanje protiv-požarne saglasnosti na urbanističko-tehničku dokumentaciju za objekat koji se treba graditi pri čemu će procjena rizika od izbijanja požara opredijeliti službenika koji radi u administraciji policijske organizacije na tim poslovima da li će ili neće izdati traženu saglasnost u skladu sa važećim zakonskim propisima.

Dodavanje vrijednosti za korisnika usluge zahtijeva određene kompetencije ili sposobnosti. Izvor dodatne vrijednosti su kompetencije i resursi policijske organizacije. Policijska organizacija je bolja od svojih konkurenata zato što nešto može i umije bolje da uradi nego druge. To praktično znači da je izvor konkurentne prednosti policijske organizacije u odnosu na druge u procesima tokom kojih se *inputi* transformišu u *outpute*. Međutim, poseban značaj procesne perspektive policijske organizacije se ogleda u tome što *outcome* treba da u slijedećem procesu posluži kao polazna osnova za postizanje bolje poslovne izvrsnosti. Policijska organizacija stiče konkurentsku prednost onda kada umije bolje da dizajnira uslugu, da bolje pogodi potrebe korisnika usluga, da brže dobije proizvod usluge (npr. neki akt) i uz manje troškove, kada umije bolje da uslugu prezentuje javnosti itd. Policijska organizacija nije bolja od konkurenta zato što ima bolje organizovanje pružanja direktnih usluga građanima, već zato što je njegov proces pružanja usluge superiorniji od konkurentskog procesa pružanja usluga.

Za policijsku organizaciju je zato veoma važno da izgradi superiorne procese u kojima će izgraditi kompetencije za kreiranje dodatne vrijednosti za korisnike usluga. Da bi bili sposobni da izgrađuju superiorne poslovne procese, menadžeri se moraju prvo osposobiti da svoju policijsku organizaciju posmatraju iz perspektive procesa, a ne strukture. Za razliku od policijskih organizacija, gdje gotovo i ne postoje pionirski pokušaji da se uvodi TQM, kod organizacija koje nisu tipa policijskih organizacija ovaj pristup je dao veliki podstrek istraživanju organizacije iz ugla poslovnih procesa. Ovaj pristup se manifestovao i u oblasti organizacionih promjena. Ukoliko su poslovni procesi izvor dodatne vrijednosti za korisnike usluga administracije policijske organizacije, onda se organizacione promjene trebaju fokusirati na njih, a ne na organizacioni dizajn ili ponašanje policijske organizacije.

Tako bi nastala procesna perspektiva organizacionih promjena unutar policijske organizacije.

U vremenu tranzicije menadžeri u policijskim organizacijama su navikli na funkcionalnu ili strukturalnu perspektivu organizacije. Pred njima se javlja čitav niz nepoznanica, a jedna od ključnih je da pravilno identifikuju procese u svojim policijskim organizacijama. Postoje fundamentalne razlike između poslovne funkcije ili organizacione jedinice (sektora) i poslovnog procesa. Poslovni proces unutar policijske organizacije protiče kroz više poslovnih funkcija. Aktivnosti i korake jednog poslovnog procesa obavljaju zaposleni iz više organizacionih jedinica policijske organizacije. Da bi se uopšte moglo govoriti o procesnoj perspektivi policijskih organizacija, prikazanoj na slici 1, potrebno je definisati poslovne procese. Poslovni proces predstavlja skup međusobno povezanih aktivnosti iniciranih određenim događajem koji ostvaruju određeni *output* za korisnike usluga policijske organizacije. U policijskim organizacijama svaki poslovni proces ima svog korisnika. Poslovni proces u policijskim organizacijama ima svoj početak (*input*), koji obično predstavlja određeni zahtjev građana za ostvarivanjem nekog prava i kraj (*output*), koji se ogleda u izdavanju finalnog proizvoda usluge (npr. nekog akta: zapisnika o uviđaju saobraćajne nezgode i dr.).

Slika 1: Procesna perspektiva policijske organizacije⁸

⁸ Karadža, M.: *Restrukturiranje policijske organizacije primjenom koncepta menadžmenta totalnim kvalitetom (Specijalistički rad)*. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, 2014., str. 34.

Prema⁹ poslovni procesi su sačinjeni od niza aktivnosti, radnih zadataka, koraka i faza. Ako se pođe od činjenice da su menadžeri u policijskim organizacijama mahom politički izabrane ličnosti, koje nerijetko dolaze van same institucije policijske organizacije, može se bez velike greške zaključiti da su oni loši poznavaoi menadžerskih tehnika sa aspekta procesne perspektive policijske organizacije. Aktivnost je osnovna komponenta procesa i predstavlja jedan jedinstveni zaokruženi radni zadatak koji se obavlja od strane jedne osobe, tima ili, pak, mašine unutar policijske organizacije.

Poslovni procesi predstavljaju skup međusobno povezanih aktivnosti koje su povezane u tačno određeni tok koji se obično predstavlja skicom toka procesa (flow chart) i obično slijede jedna drugu.¹⁰

Nastojanja da se unutar policijskih organizacija definišu poslovni procesi na sveobuhvatan način su teška, jer zahtijevaju dobro poznavanje teorije sistema, ISO standarda, sistema menadžmenta kvalitetom (QMS), menadžment totalnim kvalitetom i organizaciju policijskih organizacija. Menadžment savremenijih policijskih organizacija nastoji da uspostavi, dokumentuje, implementira, održava i stalno unapređuje Sistem menadžmenta kvalitetom (QMS) prema zahtjevima standarda ISO 9001:2008.

3. KIBERNETSKI MODEL QMS-a POLICIJSKE ORGANIZACIJE

U cilju omogućavanja stalnog unaprjeđenja efektivnosti QMS-a i efikasnosti menadžmenta kvalitetom, struktura QMS-a je projektovana po modelu kibernet-skih upravljačkih sistema, čija je aplikativna struktura prikazana na slici 2.¹¹

Kibernet-ski model QMS-a omogućuje eksplicitnu identifikaciju sljedećih grupa poslovnih procesa¹²:

- transformacioni procesi koji preuzimaju ulaze u poslovni sistem u vidu identifikacije potreba i zahtjeva kupaca/korisnika usluga, realizuju identifikovani proizvod/uslugu i zatvaraju transformacioni krug izlazom koji valorizuje zadovoljenje kupčevih/korisnikovih potreba;
- upravljački procesi (menadžment) čiji krug polazi od procesa mjerenja i

9 **Janićijević, N.:** *Upravljanje organizacionim promenama*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2004, str. 187.

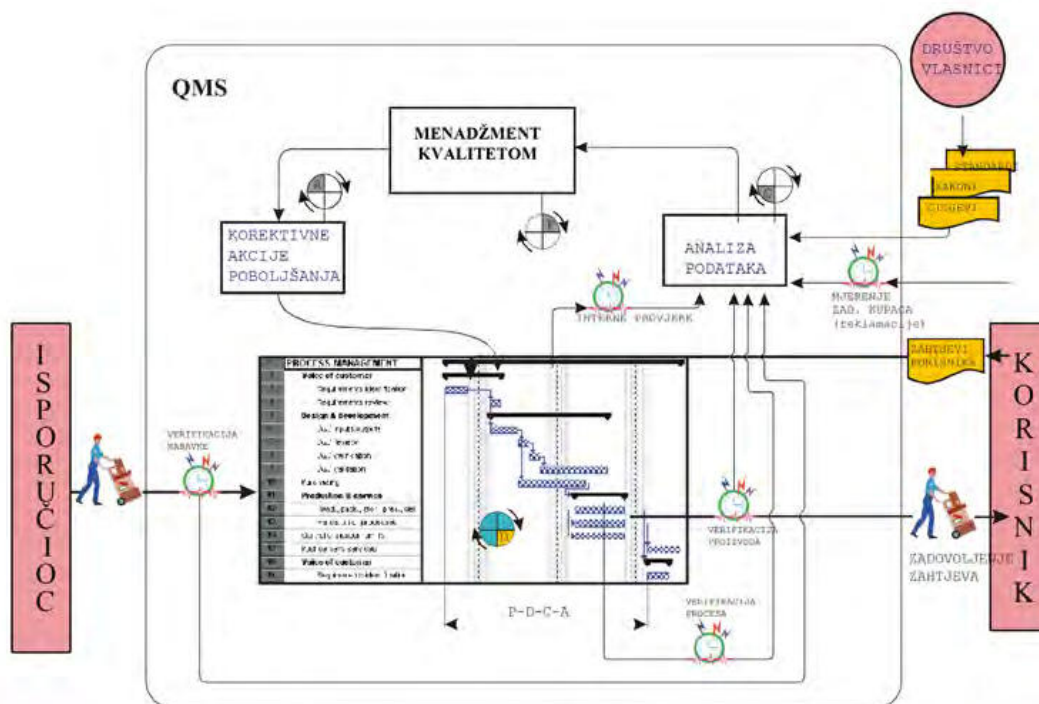
10 *Isto*, str. 187.

11 **Bobrek, M.:** *QMS Design: projektovanje sistema menadžmenta kvalitetom*. Banja Luka: Mašinski fakultet - Industrijsko inženjerstvo, 2000, str. 24.

12 *Poslovník kvaliteta*. Banja Luka: Administrativna služba grada Banja Luka, 2006, str. 12.

kontrole indikatora ključnih performansi u procesima transformacije, njihovom analizom, pripremom i donošenjem upravljačkih odluka, te se zatvara regulativnim (korektivnim) akcijama;

- procesi poboljšanja TQM-a izraženi u aktivnostima stalnih unaprjeđenja kroz preventivne mjere i projekte reinženjeringa poslovnih procesa i sistema.

Slika 2: Kibernetički model QMS-a policijske organizacije¹³

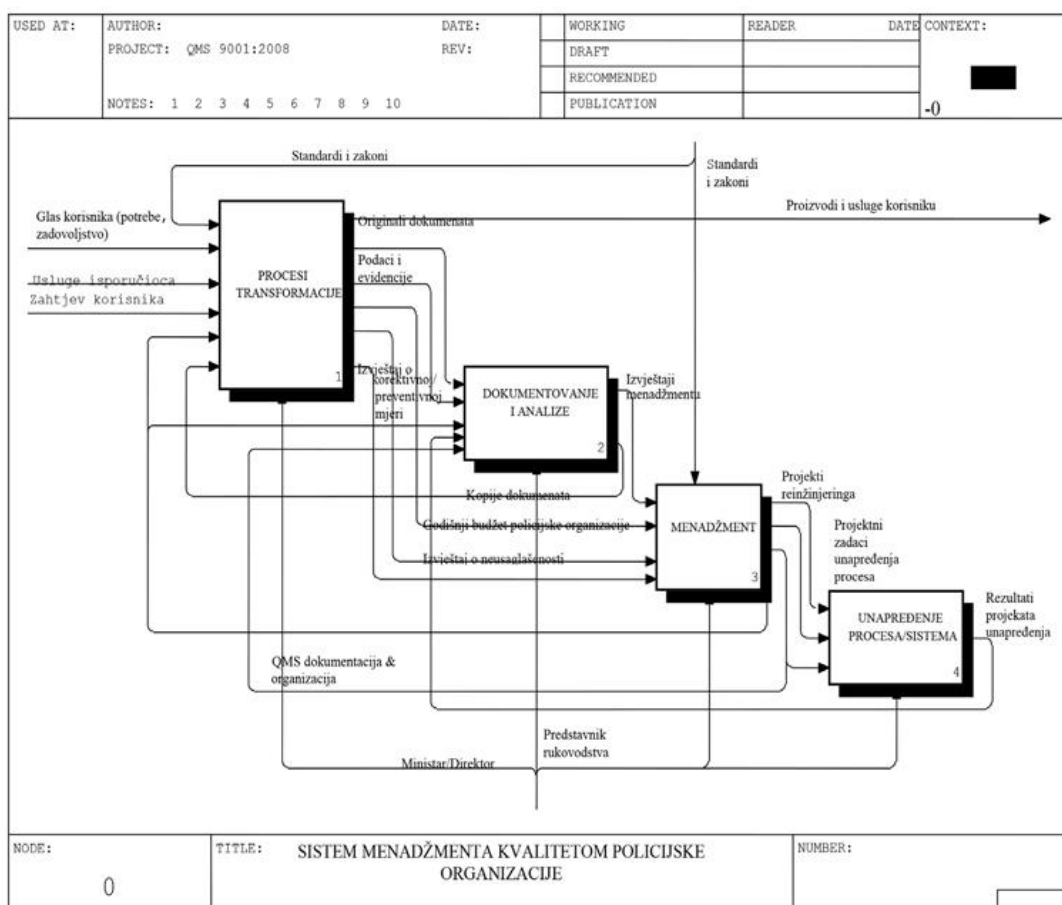
Ovakvom dekompozicijom glavnih grupa procesa može se izvršiti identifikacija pojedinačnih procesa i aktivnosti koje značajno utiču na kvalitet. Istovremeno se može utvrditi redoslijed njihovog odvijanja, te međusobne veze izražene u internim ulazima i izlazima identifikovanih procesa. Slika 3 prikazuje prvi nivo dekompozicije poslovnih procesa QMS-a policijske organizacije.

Utvrđeni kriterijumi i metode koji obezbjeđuju efektivno upravljanje identifikovanim procesima u funkciji su uspostavljenih ciljeva totalnog kvaliteta. Menadžment policijskih organizacija obezbjeđuje raspoloživost resursa i informacija neophodnih za funkcionisanje ovih procesa u pravcu ostvarivanja ciljeva. U

¹³ Prilagođeno prema: **Bobrek, M.:** *QMS Design: projektovanje sistema menadžmenta kvalitetom*. Banja Luka: Mašinski fakultet - Industrijsko inženjerstvo, 2000, str. 24.

procesima preispitivanja efektivnosti i efikasnosti TQM-a, menadžment vrši stalni monitoring i analizu procesa sa aspekta ostvarivanja postavljenih ciljeva i stalnog unaprjeđenja procesa.

U cilju efektivnog i efikasnog pružanja usluga, policijske organizacije za određene procese mogu angažovati specijalizovane organizacije sa kompetentnim resursima. U tom slučaju ministar sklapa ugovor sa odabranom organizacijom o preuzimanju obaveza u realizaciji odnosnog procesa. Način upravljanja i nadzora nad ovakvim procesima od strane odgovornih službi policijskih organizacija je sastavni dio sistema menadžmenta i definiše se Planom totalnog kvaliteta za odnosnu uslugu.

Slika 3: Dekompozicioni dijagram glavnih procesa QMS-a policijske organizacije

Posmatrajući policijske organizacije iz perspektive TQM-a gdje je cilj podizanje nivoa kvaliteta proizvoda (finalnih akata koja se uručuju podnosiocima zahtjeva) i usluga (izražen kroz zadovoljstvo korisnika usluga), a imajući u vidu

prirodu posla i nadležnosti koje su im povjerene od strane države i administracije sa državnog nivoa, onda se može zaključiti da nimalo nije lako definisati procese koji se odvijaju u policijskim organizacijama kada je u pitanju procesna perspektiva organizacije istih.

Procesi unutar policijskih organizacija se mogu podijeliti na:

Primarne procese, oni u kojima vrši neposredno transformacija *inputa* u *outpute* (direktno pružanje usluga korisnicima kao npr. donošenje rješenja o zabrani javnog skupa i dr.) i

Procese podrške, oni koji su neophodna podrška odvijanju primarnih procesa (prijem podnesaka u prijemnim kancelarijama, prijem u radni odnos, informatička podrška procesima, finansije i dr.).

U policijskim organizacijama primarne procese čine svi oni procesi koji za rezultat imaju određeni zakonom propisani upravni akt kojim neko lice ostvaruje utvrđeno pravo ili mu se, pak, nameće određena obaveza. Međutim, ne mora uvijek biti upravni akt taj koji će opredjeljivati da li se radi o primarnom procesu ili ne iz prostog razloga što rezultat jednog primarnog procesa (*output*) poslužiće kao ulaz (*input*) u drugom primarnom procesu čiji će krajnji produkt biti upravni akt.

Primarni procesi u policijskim organizacijama Bosne i Hercegovine proizilaze iz funkcije policije u organizacionom smislu, a izdvajaju se¹⁴:

1. Proces koji proizilaze iz sprječavanja i otkrivanja opšteg kriminaliteta,
2. Proces koji proizilaze iz procesuiranja ratnih zločina i borbe protiv terorizma,
3. Proces koji proizilaze iz privrednog kriminaliteta,
4. Proces koji proizilaze iz borbe protiv organizovanog kriminaliteta i korupcije,
5. Proces koji proizilaze iz ostalih poslova kriminalističke policije¹⁵,
6. Proces koji proizilaze iz operativne i tehničke podrške u radu kriminalističke policije¹⁶,

14 Podjela primarnih poslovnih procesa izvršena na osnovu važećeg Pravilnika o unutrašnjoj sistematizaciji radnih mjesta u Ministarstvu unutrašnjih poslova Republike Srpske.

15 Od ostalih poslova kriminalističke policije izdvajaju se kriminalističko-obavještajne analize, izrada kriminalističko-obavještajnih izvještaja, saradnja sa INTERPOL-om i drugi.

16 Operativna i tehnička podrazumijeva sprječavanje visokotehnološkog kriminaliteta, operativno-forenzičku podršku drugim organizacionim jedinicama policije, pružanje stručno-specijalističke podrške policijskim agencijama država u okruženju i međunarodnim policijskim organizacijama, te posebne

7. Prosesi koji proizilaze iz domena rada kriminalističko-tehničkog centra¹⁷,
8. Prosesi koji proizilaze iz sprječavanja narušavanja javnog reda i mira,
9. Prosesi koji proizilaze iz bezbjednosti saobraćaja na putevima,
10. Prosesi koji proizilaze iz ostalih poslova policije¹⁸,
11. Prosesi koji proizilaze iz nadležnosti specijalnih jedinica policije,
12. Prosesi koji proizilaze iz oblasti zaštite od požara,
13. Prosesi koji su rezultat poslova strateškog planiranja i analitičkih poslova,
14. Prosesi koji su rezultat uspostavljanja informaciono-tehnoloških sistema¹⁹,
15. Prosesi koji proizilaze iz obrazovne funkcije policije²⁰,
16. Prosesi koji su rezultat aktivnosti na međunarodnom planu²¹,
17. Prosesi koji proizilaze iz konteksta ispunjavanja obaveza u procesu evropskih integracija²²,
18. Prosesi koji proizilaze iz kontinuiranog informisanja i odnosa sa javnošću,
19. Prosesi koji su rezultat pravnih, normativnih i kadrovskih poslova,
20. Prosesi koji proizilaze iz materijalno-finansijskih poslova, i
21. Prosesi koji proizilaze iz domena rada unutrašnje kontrole.

Kao procesi podrške u policijskim organizacijama izdvajaju se sljedeći procesi podrške, i to:

istražne radnje prema organizovanim kriminalnim grupama lica koja se bave izvršenjem najtežih oblika krivičnih djela.

17 Misli se na poslove vještačenja (*grafoskopska, mehanoskopska, hemijska, analiza alkohola, biološka, daktiloskopska i pirotehnička*).

18 U ostale poslove policije ubrajaju se poslovi neposrednog fizičkog, saobraćajnog, operativno-preventivnog, preventivno-tehničkog, zdravstvenog i sanitarnog obezbjeđenja.

19 Rasprostranjena je mreža aplikativnih rješenja koja se primjenjuju u policiji Bosne i Hercegovine, a samo neka od njih su evidencija ADR sertifikata za prevoz opasnih materija, elektronska pisarnica, evidencija radnih sati, evidencija JMB za novorođene i druga.

20 Obrazovna funkcija policije obuhvata obrazovanje i stručno osposobljavanje kadrova.

21 Riječ je o poslovnim procesima koji su posljedica kontinuirane saradnje sa međunarodnim predstavnicima i predstavnicima drugih agencija za sprovođenje zakona u zemlji i inostranstvu. U Bosni i Hercegovini saradnja je uspostavljena sa policijskim atašerima akreditovanim u BiH iz Republike Austrije, Republike Italije, Republike Francuske, SR Njemačke, Kraljevine Holandije, Republike Češke, Švajcarske, Velike Britanije, Kraljevine Španije, Kraljevine Švedske (zadužen za nordijske zemlje), Republike Slovenije i Republike Hrvatske. Od drugih međunarodnih organizacija saradnja je uspostavljena sa EUFOR-om, OSCE-om, NATO, UNDP, UNODC, ICITAP, SELEC i SEPICA.

22 Misli se na obaveze u skladu sa Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju, te ostalim relevantnim dokumentima i politikama Evropske unije.

01. Proces razumijevanja potreba korisnika usluga,
02. Proces praćenja satisfakcije korisnika usluga,
03. Proces kontrole procesa i rizika,
04. Proces upravljanja neusaglašenostima,
05. Proces upravljanja dokumentima,
06. Proces upravljanja zapisima o kvalitetu,
07. Proces planiranja ciljeva,
08. Proces internih provjera stanja sistema kvaliteta,
09. Proces provođenja korektivnih mjera,
10. Proces provođenja preventivnih mjera,
11. Proces predlaganja budžeta policijske organizacije,
12. Proces definisanja Plana rada policijske organizacije,
13. Proces prijema policijskih inspektora u policijsku organizaciju,
14. Proces prijema službenika i radnika u policijsku organizaciju,
15. Proces održavanja opreme, infrastrukture i radne sredine, i
16. Proces javnih nabavki (radova i usluga).

4. ZAKLJUČAK

Posljednjih godina širom svijeta se mnogo govori i radi na primjeni i uvođenju menadžmenta totalnim kvalitetom u državnu upravu. Taj novi način razmišljanja i program učenja novog sadržaja i upoznavanja sa novom menadžerskom tehnologijom uključuje metode unapređenja kvaliteta slične onima u privatnom sektoru, a pogotovo u proizvodnom sektoru. *Total quality management* se može definisati kao odnos procesa upravljanja i seriju postupaka koji su međusobno tako koordinisani da osiguravaju i omogućavaju policijskim organizacijama stalno unapređenje i usavršavanje procesa, a time i postupaka i procedura radi dostizanja, zadovoljenja i premašivanja potreba korisnika usluga. Policijske organizacije, najčešće, nisu sposobne da prate visok tempo promjena u sopstvenom okruženju koje prouzrokuju: globalizacija tržišta, razvoj informacionih tehnologija i sistema komunikacija, promjena stila života i sl. Da bi se prevazišli navedeni problemi koji se uglavnom odnose na nerazumijevanje promjena i nedovoljnoj primjeni adekvatnih menadžerskih alata potrebno je u početnoj fazi ujediniti ljude u policijskoj organizaciji. Za adekvatnu primjenu ovih alata potrebno je uspostaviti takvu strukturu organizacije koja neće biti fizički skup funkcija i zadataka raspoređenih

po postojećoj strukturi policijske organizacije za koje su odgovorni pojedini policijski menadžeri (rukovodioci) sa parcijalnim ciljevima.

Da bi TQM uopšte bio implementiran u policijsku organizaciju, mora se obezbijediti i njegova mjerljivost kroz unaprijed uspostavljen sistem interne i eksterne kontrole stanja sistema kvaliteta čime će se identifikovati svi oblici neusaglašenosti trenutnog stanja sistema kvaliteta od predviđenih standardnih procedura, utvrditi njihov obim, učestalost, lokacija u samoj organizaciji, te na osnovu toga preduzeti korektivne i preventivne mjere kako se iste ne bi ponovile u nekom narednom ciklusu.

LITERATURA:

1. *ISO 9001:2008 Sistem menadžmenta kvalitetom – Zahtevi*. Beograd: Zavod za standardizaciju, 2008.
2. **Ivanović, M.:** *Mapiranje i poboljšanje procesa-materijal za polaznike kursa*. Banja Luka: Administrativna služba grada Banja Luka, 2007.
3. **Janićijević, N.:** *Upravljanje organizacionim promenama*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2004.
4. **Karadža, M.:** *Restrukturiranje policijske organizacije primjenom koncepta menadžmenta totalnim kvalitetom (Specijalistički rad)*. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, 2014.
5. **Radić, R.:** *Strategijski menadžment*. Banja Luka: Univerzitet za poslovne studije, 2007.
6. **Majstorović, V.:** *Upravljanje kvalitetom proizvoda*. Beograd: Mašinski fakultet, 2000.
7. *Upravljanje kvalitetom i obezbeđenje kvaliteta - Rečnik*. Beograd: Zavod za standardizaciju, 2008.
8. PROCEDURAL PERSPECTIVE OF THE POLICE ORGANIZATION USING THE TQM MODEL

Abstract: *Observing many organizations in our immediate environment, and beyond, we notice their inability to follow the high pace of changes in their own environment imposed by market globalization, development of information technologies and communication systems, lifestyle changes and the like. The imperative of every organization's business, whether it is organizations in the private or social sector, or organizations in the state administration system, is success that can be interpreted differently by different organizations. The modern world in the field of service delivery is going through profound changes that create the foundations of a new business culture and establish new criteria for business success.*

Police organizations are not a separate system within the social community that is immune to changes from the business environment and whose purpose is to exist for its own sake. On the contrary, police organizations are part of an integrated system of state administration that has a primary role in protecting the community from negative influences and phenomena in the field of security and protection.

Total quality management is a new concept of quality management that achieves better business excellence of the organization. Every police organization bases its business on processes. In this regard, this paper refers to the research of the process perspective of a police organization whose basics are total quality management.

Keywords: *police, organization, quality,, management, process, concept.*

UPRAVLJANJE I RUKOVOĐENJE U PRIRODNIM ILI DRUGIM NESREĆAMA NA PODRUČJU FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

dr.sc. Amir Hrustić¹

dr.sc. Mirko Goreta²

Sažetak: U tekstu je prikazano istraživanje (analiziranje) problematike upravljanja i rukovođenja u sustavu zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća za područje Federacije Bosne i Hercegovine.

Prikazani su osnovni pojmovi kojima se pojašnjava društvena dimenzija upravljanja i rukovođenja zaštitom i spašavanjem.

Prikazano je mjesto, uloga i zadaće upravljačkih i rukovodnih struktura u složenoj državnoj organizaciji u Bosni i Hercegovini, na svim razinama (državna, entitetska, kantonalna i lokalna). Osim ovoga, prikazani su različiti tipovi upravljačke organizacije koji su opredijelili izbor i uspostavu istih i stavljanje u funkciju upravljanja zaštitom i spašavanjem ljudi i materijalnih dobara u svim uvjetima nastanka stanja destrukcije uzrokovane djelovanjem prirodnih sila ili su izazvane antropološkim djelovanjem.

Prikazani su i osnovni tipovi struktura za upravljanje i rukovođenje, kao i opredjeljujući faktori za odabir i izgradnju operativno stručnih tijela za izravno rukovođenje akcijama zaštite i spašavanja. Osim toga, prikazan je i jedan od modula rada Stožera na donošenju odluke...

Ključne riječi: zaštita i spašavanje, prirodne nepogode i druge nesreće, Civilna zaštita, upravljanje i rukovođenje, Stožeri civilne zaštite.

1 Dr.sc. Amir Hrustić, Univerzitet modernih znanosti – CKM, Mostar

2 Doc.dr.sc. Mirko Goreta, Univerzitet modernih znanosti – CKM, Mostar (viši asistent)

UVOD

„Ovdje, u ovome radu, težište istraživanja će biti na odnosu države prema dva primarna ljudska prava, koja su, inače, dio unutarnjeg sigurnosnog spektra, to su: 1) pravo na život u sigurnosti – bez straha, i 2) pravo na imovinu – bez strepnje za gubitak iste, kao i problemima održivog razvoja i prosperiteta u lokalnoj zajednici.“

³

Narušavajući prirodni balans, sklad među živim bićima, čovjek je dospio u situaciju da mora početi povlačiti poteze kojima će djelatno i odgovorno, a ne retorički, pristupiti humaniziranju odnosa ne samo među ljudima, već i između sebe/ ljudi i okoliša. To znači da se mora okrenuti racionalnom, djelatnom, odnosu prema prirodi i svemu što u toj prirodi oko sebe nalazi, kako za zadovoljavanje vlastitih osnovnih potreba, tako i potrebu uže i šire društvene zajednice.⁴

Stoga je izgledno očekivati da će se nositelji javnih funkcija i odgovornosti na svim razinama vlasti (kantona i općina/grad), osvrnuti ili na lekcije što nam ih je priroda “održala“, ili na brojne ljudske propuste što su se negativno odrazili u vidu konstantnih nesprijetnosti za suočavanje s brojnim izazovima koje je trebalo preventivno provesti, te će od svega toga ponešto “naučiti“, i napokon uvažiti notornu činjenicu, da se za brojne štete ali i za ljudske žrtve, ne može kriviti priroda. Nositelji funkcija u vlasti, osobito oni u izvršnoj vlasti, ne prihvaćaju odgovornost čak ni u uvjetima kada nisu poduzeli potrebne mjere, radnje i postupke, pa i kad nije osiguran korektan financijski servis, što ćemo istraživanjem pokušati i potvrditi.⁵

Kako se, uistinu, radi o zasebnoj društvenoj funkciji kojoj je nužno osigurati autonomiju, a to pretpostavlja i odgovarajuću organizaciju, karakterističnu za svako pojedinačno društvo, državu. Takvu funkciju Civilne zaštite u državnoj upravi, ne može zamijeniti nikakva alternativna (*makar i kao privremena forma*), na što upućuje i njezin međunarodno-priznati status. Stoga se sve države, članice UN-a, pozivaju na poštivanje i provođenje Međunarodnog humanitarnog prava, kroz funkciju i organizaciju Civilne zaštite, o čijem značaju svjedoče vrlo aktualne Ženevske konvencije (I-IV) iz 1949.godine i Protokoli (I i II), uz njih.

³ Boško Kutleša, Diplomski rad: „Normativno-pravna uređenost Civilne zaštite u Federaciji BiH u funkciji održivog razvoja u novom mileniju“, 2016.

⁴ Isto,

⁵ Isto,

1. GENEZA NASTANKA I RAZVOJ CIVILNE ZAŠTITE (ZAŠTITE I SPAŠAVANJA)

Država, je suverena i organizirana zajednica ljudi koju determiniraju teritorij, granice, organizacija vlasti, vlastita valuta i vojno-policijski aparat. Dvije najzastupljenije teorije države su: (1) da je država aparat za prinudu i (2) da država ispunjava principe društvenog ugovora -ustava, prema svojim građanima. Dakle, među ostalim, država osniva i razvija i nevojni mehanizam zaštite svojih žitelja, u ovom slučaju, Civilnu zaštitu i povjerava joj ozbiljan zadatak da putem n a m j e n - s k i , organiziranih i osposobljenih struktura štiti građane, da ih spašava, oprema i osposobljava za opstanak u životnoj okolini prepunoj raznih opasnosti.

Nakon međunarodnog priznanja od 06.travnja 1992.godine, tadašnja Republika Bosna i Hercegovina (R BiH) se, kao država s vlastitim i potpunim suverenitetom, osim uspostave unutarnjeg ustroja, morala uključiti i u međunarodno-pravni sustav. U tom smislu, u svibnju 1992.godine, donijela je Uredbu sa zakonskom snagom o obrani⁶ – 20.svibnja 1992.godine, kojom je u 19 članaka uređeno i pitanje Civilne zaštite R BiH.

Nedugo potom, u rujnu 1992. godine, Predsjedništvo R BiH prihvatilo je sve akte međunarodnog ratnog prava (među kojima i Ženevske konvencije iz 1949.godine, o zaštiti stradalnika u ratu, i pripadajuće protokole I i II), i potom je započeo proces ustrojavanja vlastite organizacije Civilne zaštite.

Civilna zaštita u Bosni i Hercegovini je, u ratnome razdoblju, egzistirala u sastavu Ministarstva obrane, što je uređeno c i t i r a n o m Uredbom, sve do potpisivanja i stupanja na snagu Okvirnog mirovnog sporazuma iz Daytona, 1995.godine.

Organizacija Civilne zaštite R BiH bila je vrlo slična organizaciji u susjednim državama RH i SRB), u sastavu organizacijskih struktura Ministarstva obrane. Međutim organizacijom entitetskih organa vlasti i Civilna zaštita doživljava reformu, pa je Civilna zaštita u Federaciji BiH situirana u organski sastav Federalnog ministarstva obrane i njegovih nižih organizacijskih jedinica u kantonima i općinama. Tako je Civilna zaštita Federacije BiH, kao organizirani oblik planiranja, pripremanja i provedbe mjera zaštite i spašavanja, situirana u organskom sastavu Federalnog ministarstva obrane kao sektor, naziva Stožer civilne zaštite. Djelokrug rada i obveze su utvrđene i propisane Zakonom o obrani Federacije BiH⁷, iz 1996.godine.

Međutim, nakon opravdanih zahtjeva međunarodnih humanitarnih organizacija (zbog niza poteškoća u ostvarivanju suradnje na humanitarnom planu),

⁶ "Službeni list R BiH", broj 4/92,

⁷ "Službene novine Federacije BiH", broj 15/96

Civilna zaštita je izdvojena iz resora obrane i formirana je kao poseban organ Vlade Federacije Bosne i Hercegovine.

Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o federalnim ministarstvima i drugim organima federalne uprave⁸ od 03.12.1999.godine, formirana je Federalna uprava civilne zaštite, kao samostalni upravni i stručni organ za poslove Civilne zaštite, dok je Zakonom o federalnim ministarstvima i drugim organima federalne uprave⁹ iz 2003.godine, propisan i utvrđen djelokrug i uređena su druga pitanja od značaja za organiziranje i funkcioniranje.

Nakon Dayton, u Federaciji BiH pristupilo se "profesionalizaciji" ove društveno bitne i humane djelatnosti, pa umjesto nekadašnjih brojčano glomaznih postrojbi CZ (*opće i specijalizirane namjene*), zasad imamo "samo na papiru" propisanu mrežu službi zaštite i spašavanja, odnosno (*specijaliziranih manjih sastava, dobro osposobljenih i tehnički opremljenih ljudi*), namijenjenih za brzo izvođenje akcija zaštite i spašavanja.¹⁰

Sukladno novom, dejtonskom ustroju države Bosne i Hercegovine i "podjele na dva entiteta" koji su zadržali brojna obilježja i značajke "državnosti", oblast civilne zaštite je zajedno s ministarstvima obrane ostala u nadležnosti entiteta. Od tada je uslijedilo normativno-pravno propisivanje i uspostavljanje Civilne zaštite u Federaciji BiH, u novome mileniju.

U vremenu od početka organiziranja i funkcioniranja Federacije BiH i njezinih tijela vlasti pa do danas, sukladno Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine¹¹, koji je proglašen 30. ožujka 1994.godine, za oblast Civilne zaštite (zaštite i spašavanja), zanimljiva su dva posebna razdoblja, i to:

- razdoblje koje obuhvaća vrijeme od 1996.godine do 2003.godine, i
- razdoblje koje obuhvaća vrijeme od 2003.godine i dalje.

Prvo razdoblje obuhvaća vrijeme od formiranja i početka rada tijela vlasti Federacije BiH do donošenja Zakona o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih nepogoda i drugih nesreća.¹² To razdoblje obilježavaju tri osnovne činjenice:

1) oblast zaštite i spašavanja nije bila regulirana posebnim zakonom kao jedna cjelina, već u više različitih zakona. Prethodno su na snazi bila tri različita zakona koji su se odnosili na oblast zaštite i spašavanja, i to:

- zaštita od elementarnih nepogoda

8 "Službene novine Federacije BiH", broj 48/99,

9 "Službene novine Federacije BiH", broj 19/03,

10 Kutleša B., Diplomski rad, ...

11 "Službene novine Federacije BiH", broj 1/04,

12 "Službene novine Federacije BiH", broj 39/03,

- zaštita od požara
- civilna zaštita.

Iz navedenog je vidljivo da oblast zaštite i spašavanja nije bila pravno objedinjena u jednu cjelinu. Zadatci na zaštiti od elementarnih i drugih nepogoda imali su zajednički naziv “elementarne nepogode” i bili su regulirani posebnim zakonom, a strukture civilne zaštite – posebnim zakonom.

2) zbog naprijed navedenih zakonskih rješenja, civilna zaštita nije funkcionirala kao samostalan sustav, već je činila dio sustava obrane Federacije BiH funkcionirajući u njegovu okviru.

3) u organizacijskom pogledu civilna zaštita je bila u sastavu Federalnog ministarstva obrane (FMO).

Drugo razdoblje obilježavaju znatne promjene u organizaciji i funkcioniranju zaštite i spašavanja. One se ogledaju u sljedećem:

1) Civilna zaštita izdvojena je iz FMO i postala samostalna djelatnost.

2) Civilna zaštita, odnosno zaštita i spašavanje, regulirana je posebnim zakonom kojim je regulirana samo ta zaštita, a koji je obuhvatio i civilnu zaštitu i zaštitu od prirodnih nepogoda i drugih nesreća, koji je stupio na snagu u 08. kolovoza 2003.godine.

3) ustanovljena su posebna tijela uprave za poslove zaštite i spašavanja na svim razinama vlasti u Federaciji BiH (Federaciji, kantonima i općinama/gradovima). Ta su tijela: uprave i službe civilne zaštite.

Da bi se i realno i korektno predstavio i funkcionalni i organizacijski značaj Civilne zaštite–dovoljno je vratiti se malo u povijest i usporedno pogledati bliže i šire okruženje. U našem okruženju, prije svega onom europskom, Civilnoj zaštiti se pridaje iznimno veliki značaj, gdje ju se prihvaća i uvažava u njezinoj funkcionalnoj nezamjenjivosti, te joj se osigurava financijski servis pri čemu se stvara najšira organizacijska podloga za formiranje operativnih specijalističkih i subspecijalističkih snaga koje su spremne djelovati u svim vremenskim i meteorološkim uvjetima i koje se mogu upotrijebiti u akcijama spašavanja– na širem području Europske unije.

Samo takva, jedinstvena, u okviru sustava sigurnosti i u sustavu zaštite i spašavanja BiH kao jedinstvenog, integralnog i uspješnog institucionalnog odgovora svih državnih struktura vlasti, Civilna zaštita može uspješno i efikasno djelovati na sve prisutnije i učestalije oblike različitih ugroza i opasnosti, kako onih prirodnog podrijetla, tako i onih antropološkog podrijetla.

Bivši sustav općenarodne obrane, potencirao je masovnu uključenost (*obučenih i osposobljenih*), stanovnika u Civilnu zaštitu, što je u novom mileniju svedeno

na “puku“ dobrovoljnost,¹³ jer otkako BiH nema vojne obveze, vojnih evidencija i tzv. regrutnog sustava, nema niti mogućnosti osnivati i popunjavati “postrojbe“ CZ u lokalnoj samoupravi, po tzv. „teritorijalnom principu“, ni na jednoj razini vlasti (*osim u gospodarskim subjektima i pravnim osobama*), na tzv. “proizvodnom principu“.

1.1. ZAŠTITA I SPAŠAVANJE, značenje

“Zaštita i spašavanje od prirodnih i drugih nesreća obuhvaća: programiranje, planiranje, organiziranje, obučavanje i osposobljavanje, provedbu, nadzor i financiranje mjera i djelatnosti za zaštitu i spašavanje od prirodnih i drugih nesreća s ciljem sprečavanja opasnosti, smanjenja broja nesreća i žrtava, te otklanjanja i ublažavanja štetnih djelovanja i posljedica prirodnih i drugih nesreća.

*Poslovi zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća su od općeg interesa za Federaciju Bosne i Hercegovine.*¹⁴

“Zaštita i spašavanje je, vrlo stara i široka aktivnost koja zahtjeva, kompleksno integralno sagledavanje i poduzimanje niza mjera i aktivnosti na organizacijskom, kadrovskom, materijalno-tehničkom, planskom, obrazovnom i drugom planu za preventivno i operativno djelovanje na sprječavanju nastanka štetnog djelovanja i posljedica elementarnih nepogoda i ratnih djelovanja na ljude i materijalna dobra.”¹⁵

1.2. CIVILNA ZAŠTITA KAO OPĆI INTERES FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Dakle, zakonom je utvrđeno da su poslovi zaštite i spašavanja od prirodnih i drugih nesreća, **od općeg interesa za Federaciju BiH**, i istim tim zakonom su određeni nositelji, oni što su obvezni provoditi zaštitu i spašavanje unutar jedinstvenog sustava na području čitave Federacije Bosne i Hercegovine.

Svi pobrojani poslovi su iz redovite djelatnosti upravno-stručnih tijela (upravâ i službi civilne zaštite), i uspješno izvršenje svih ovih poslova i zadaća zahtijeva brojan, stručan i profesionalan kadar, kako u sastavu općinskih/gradskih službi civilne zaštite i još više u kantonskim upravama civilne zaštite. Sve to je pretpostavka uspješnosti izvršenja poslova i zadaća iz djelokruga rada ovih upravnih struktura. Svaki drugi odnos prema ovim poslovima nije u skladu sa zakonom i drugim propisima koji propisuju zaštitu života i zdravlja ljudi i sigurnost njihove imovine.

Sustav zaštite i spašavanja organizira se, i provodi kako je to propisano

13 Vidi Tuniška deklaracija o dobrovoljnosti u civilnoj zaštiti iz 1999.godine

14 Članak 2., Zakon o zaštiti i spašavanju...“Službene novine Federacije BiH“,br.39/03, 22/06 i 43/10.,

15 Huseinbašić Ć. - Civilna zaštita, Sarajevo, 1999.godine,

Zakonom o zaštiti i spašavanju, radi zaštite i spašavanja života i zdravlja ljudi i sigurnosti materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća. To ujedno znači, da povodi za izgradnju toga sustava predstavljaju spomenute nesreće, zbog svoga destruktivnog i erozivnog djelovanja. Da bi se taj sustav mogao pravilno organizirati i da bi mogao funkcionirati, potrebno je dobro upoznati vrste prirodnih i drugih nesreća koje mogu ugroziti život i zdravlje ljudi te materijalna i druga dobra, odnosno, njihovu i državnu imovinu, kulturno naslijeđe i sl., i izraditi odgovarajuće planske i operativne dokumente.

U tim se planskim dokumentima rješavaju sva pitanja koja se odnose na organizaciju zaštite i spašavanja; na snage koje treba organizirati, opremiti i osposobiti za izvršenje zadataka; na sredstva i opremu koja se može koristiti u zaštiti i spašavanju i na subjekte zaštite i spašavanja koji se moraju (i mogu), angažirati na zadacima zaštite i spašavanja.

Na taj se način stvara jedinstvena organizacija zaštite i spašavanja na području svake razine vlasti u Federaciji BiH, koja funkcionira kao jedinstvena i kompaktna cjelina, na svakom od tih područja (općine/grada, kantona i Federacije BiH). To se jedinstvo ostvaruje:

- prvo, time što se izrađuju i donose planski dokumenti sukladno Zakonu o zaštiti i spašavanju i provedbenim propisima donesenim temeljem toga zakona:

- a. procjena ugroženosti,
- b. program razvitka, i
- c. plan zaštite i spašavanja,

- drugo, tako što se spomenuti planski i operativni dokumenti usklađuju po okomici, (i to od niže prema višoj razini vlasti) i vodoravno.

To znači da se planski dokumenti općine i grada usklađuju s planskim dokumentima kantona, a planski dokumenti kantona s planskim dokumentima Federacije BiH.

2. UPRAVLJANJE I RUKOVOĐENJE SUSTAVOM CIVILNE ZAŠTITE U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

„Da bi se mogla izgrađivati jedinstvena organizacija u sustavu Civilne zaštite, nužno je uspostaviti, kako *upravne* tako i *rukovodne* strukture sustava. Obje ove funkcije spadaju u set procesnih funkcija i neizostavne su u pogledu uređivanja pitanja realnog upravljanja i rukovođenja ne samo poslovima i zadacima Civilne zaštite nego i ostalih komponenti zaštite i spašavanja u svim fazama upravljanja u prirodnim ili drugim nesrećama (prevencije, pripravnosti, odgovora i oporavka-saniranja šteta i drugih posljedica).

Navedena pitanja su obuhvaćena kroz sljedeće naslove:

Upravljanje zaštitom i spašavanjem u Federaciji BiH,

Rukovođenje zaštitom i spašavanjem u Federaciji BiH

2.1. Federalni stožer civilne zaštite

2.2. Kantonalni stožeri civilne zaštite

2.3. Općinski stožeri civilne zaštite

2.4. Stožeri civilne zaštite pravnih subjekata

Proglašenje stanja prirodne ili druge nesreće,

Uloga domicilnog stožera Civilne zaštite na području pogođenom prirodnom ili drugom nesrećom,

Odnosi sa javnosti u prirodnim ili drugim nesrećama.“¹⁶

Upravljanje zaštitom i spašavanjem u Federaciji BiH

Da bismo osvijetlili sintagmu upravljanje i rukovođenje sustavom (CZ), zaštite i spašavanja, moramo se posvetiti pojašnjenju sadržajnih pojmova.

Što je to upravljanje ?

Upravljanje je ustvari, usmjeravanje određenog sustava prema unaprijed postavljenim ciljevima. Ustvari, pojam upravljanja ima različita tumačenja u različitim državama. Tako se u anglosaksonskoj literaturi upravljanje vezuje za upravljanje stvarima i rukovođenje. S druge strane u našem je poimanju, upravljanje više usmjereno na društvene procese koji su vezani za svjesnu ljudsku aktivnost koja teži određenim, koncepcijski i strateški - postavljenim ciljevima.

Upravljanje djelatnostima u oblasti zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara, ostvaruje se u sinergiji različitih segmenata (elemenata), konkretno: ljudi, sredstava, procesa, metoda, pravila i sl., što kolokvijalno nazivamo: sustav upravljanja i rukovođenja.

Pri izvršenju svake akcije postoje dvije djelatnosti: *upravljачka* – koja se ostvaruje **planiranjem**, **organiziranjem** i **kontroliranjem** i *izvršna* – koja obuhvaća neposredno izvršenje svih aktivnosti kojima se postiže cilj planirane akcije. Uspješno obavljanje prve djelatnosti je pretpostavka za uspješnu realizaciju bilo kojeg cilja koji zahtijeva kolektivni rad.¹⁷

To shvaćanje upravljanja predstavlja osnovu definicije dr. E. **Pusića**:

16 Hrustić Amir (2014), “Upravljanje i rukovođenje u prirodnim ili drugim nesrećama u Federaciji Bosne i Hercegovine od 2003. do 2011.godine“, Magistarski rad,

17 Stevo Tankosić i Dušan Vukadinović: Rukovođenje i komandovanje u sistemu ONO, VIZ Beograd, 1981., str. 17.,

„Upravljanje je kontinuirana djelatnost povezivanja više ljudi u akciji na obavljanju nekih društvenih poslova. Djelatnost upravljanja teče u okviru sustava pravila kojima se, s jedne strane, utvrđeni njezini postupci i definirane metode, a s druge strane, određeni interesi kojima treba služiti“¹⁸

Iako je teško dati ozbiljniji prigovor ovoj definiciji, ipak smatramo da bi ona morala preciznije istaći sadržaj i dinamiku procesa upravljanja, a posebno potrebu i značaj korištenja informacija u tom procesu. Stoga kažemo: *Upravljanje je kontinuirani intelektualni proces, u kome organ upravljanja, na osnovi odgovarajućih informacija, a uz stvaralačku primjenu odgovarajućih pravila, tehnika i metoda, određuju cilj svake namjeravane akcije i usmjerava danu organizacijsku jedinicu da s najmanje mogućim utroškom vlastitih snaga, sredstava i vremena realizira taj cilj.*

Upravljanje je opći pojam kojim se označava aktivnost organa upravljanja u svim oblastima ljudske djelatnosti (gospodarstvu, društvenim službama, državnoj upravi, vojsci, itd.). ali, budući da su se u različitim društvenim uvjetima i različitim vremenskim razdobljima razvili i različiti oblici upravljanja, javila se i potreba za upotrebom različitih pojmova kojima bi se mogle izraziti specifičnosti svih oblika upravljanja...

Međutim, između tih oblika upravljanja nema značajnijih razlika u njihovoj tehnološkoj sferi, već njih, prvenstveno i najviše, možemo tražiti u njihovoj društvenoj sferi. One proizlaze iz toga tko u danoj organizaciji ima društvenu ovlast donositi odluke i kakve odnose je društvo sankcioniralo između toga **tko donosi** i **tko izvršava** te odluke. Ovdje ćemo ukratko ukazati na razlike koje karakteriziraju pojedine oblike upravljanja u našem društveno-političkom sustavu i našem sustavu zaštite i spašavanja.

Temeljna je i primarna značajka svakoga sustava da mora imati svoj cilj, ciljeve, a naš je osnovni cilj, kroz upravljanje i rukovođenje osigurati pretpostavke za izgradnju i efikasno funkcioniranje sustava zaštite i spašavanja, u miru i „ratu“.

Struktura sustava upravljanja i rukovođenja predstavlja temelj na kojem se zasniva rad sustava, a opredijeljena je mjestom i ciljem što se postavlja pred sustav. Svaki element u strukturi sustava upravljanja i rukovođenja ima svoju funkciju vezanu za ostvarenje cilja.

Elementi sustava upravljanja i rukovođenja, u procesu djelovanja ka ostvarenju cilja uzajamno djeluju jedni na druge i to djelovanje je poznajemo kao interakciju i ona se odvija na relaciji „ulaz“ i „izlaz“ informacija.

Sustav upravljanja i rukovođenja počinje djelovati kad primi informaciju za početak djelovanja-akcije... Rezultat toga djelovanja se pokazuje na njegovom

¹⁸ Isto,

izlazu – reakcijom, odnosno „novim stanjem“. Ako je vrijeme od prijema informacije „kraće“ na „ulazu“ sustava do trenutka reakcije na izlazu, smatra se da je sustav uspješan i efikasan. Skraćivanje vremena za reakciju, posebno je važno za organizaciju sustava zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara, u cjelini, jer su iskustveno evidentirane i potvrđene brojne manifestacije snage prirodnih sila, ali i posljedica antropoloških neumjerenosti i nezajažljivosti u podjarmljivanju i korištenju prirode i okoliša.

Da bismo se pozabavili sustavom upravljanja i rukovođenja, moramo pristupiti višeslojnoj analitičkoj obradi, što podrazumijeva upoznavanje sljedećih značajki sustava: broj elemenata (sudionika) u tom sustavu; kvaliteta svakog elementa u smislu osposobljenosti i mogućnosti izvršavanja određenih funkcija; uzajamni utjecaj među elementima sustava tijekom funkcioniranja; organizacijska samostalnost skupina pojedinih elemenata koji formiraju podsustave konkretnog sustava; povezivost i uzajamni utjecaj tih podsustava tijekom funkcioniranja kompletnog sustava upravljanja i rukovođenja.

Za postizanje kompaktnog i sinergijskog djelovanja sastavnih elemenata sustava upravljanja i rukovođenja, bio je potreban dugotrajan praktični i znanstveni put razvoja. Tako se i došlo do spoznaja da postoji više tipskih struktura organa (tijela) za upravljanje i rukovođenje.

Organi upravljanja sustavom zaštite i spašavanja u Federaciji BiH su:

1. Parlament Federacije Bosne i Hercegovine;
2. Vlada Federacije Bosne i Hercegovine;
3. Federalna uprava civilne zaštite;
4. Vlada kantona
5. kantonalna uprava civilne zaštite;
6. općinski načelnik/gradonačelnik
7. općinska/gradska služba civilne zaštite; i
8. organi, službe i referenti mjesnih zajednica i pravnih subjekata.

Navedeni organi su ključni u donošenju odluka i odlučivanju o bitnim pitanjima formiranja i razvoja civilne zaštite na razini Federacije BiH.

Federalni parlament donosi program razvoja zaštite i spašavanja od prirodnih ili drugih nesreća u Federaciji Bosne i Hercegovine – Federalni program, čime najizravnije upravlja predloženim modelima razvoja struktura zaštite i spašavanja na čitavom području Federacije BiH.

Nabrojat ćemo neke od nadležnosti ostalih organa upravljanja zaštitom i spašavanjem u Federaciji BiH:

Vlada Federacije BiH u oblasti zaštite i spašavanja:

- „donosi procjenu ugroženosti od prirodnih ili drugih nesreća u Federaciji;
- „donosi procjenu ugroženosti od prirodnih ili drugih nesreća u Federaciji;
- predlaže Federalni program zaštite i spašavanja;
- donosi Plan zaštite i spašavanja od prirodnih ili drugih nesreća u F BiH – Federalni plan;
- utvrđuje jedinstvenu metodologiju za procjenu šteta od prirodnih ili drugih nesreća;
- razmatra stanje zaštite i spašavanja u Federaciji i donosi propise o organiziranju, pripremanju i djelovanju Civilne zaštite u Federaciji ;
- Federalna uprava Civilne zaštite vrši sljedeće poslove:
- „*provodi utvrđenu politiku i osigurava izvršenje federalnih zakona i drugih federalnih propisa iz područja zaštite i spašavanja, i dr.;...*¹⁹

Kantonalna uprava civilne zaštite obavlja sljedeće poslove: *Nadležnosti kantonalnih struktura sustava zaštite i spašavanja, analogne su federalnim, i ogledaju se u projekciji odozgo na dolje*²⁰,

Služba Civilne zaštite općine/grada, u oblasti zaštite i spašavanja, obavlja sljedeće poslove: Općinske/gradske strukture se odlikuju analognom strukturom kantonalnih organizacija;²¹

(2) Osnovne tipske strukture rukovođenja

U različitim društvenim (djelatnim) oblastima srećemo se s različitim oblicima strukture sustava upravljanja, odnosno upravljanja i rukovođenja, kao što su: patrijarhalna, linijska, funkcionalna i linijsko-stožerna.

Patrijarhalna struktura je najstarija i najjednostavnija. Odlikuje se izravnom podčinjenošću više izvršitelja samo jednoj osobi: starješini, zapovjedniku, koji u takvoj strukturi rješava sva pitanja. Takav tip strukture danas se sreće samo u najnižim organizacijskim oblicima (odjel, odjeljenje i sl.).

Linijska struktura se odlikuje time da su izvršitelji određenih poslova razvrstani u određene skupine na čijem su čelu njihovi voditelji. Nekoliko tih voditelja skupina mogu biti podređeni jednom pretpostavljenom. Linijska struktura uvjetuje prijenos zapovijedi i naredbi, kao i izvješća i obavještenja o izvršenju isključivo

19 Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća, članak 26.

20 Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća, članak 28.

21 Isto, članak 31.

preko izravnih rukovoditelja, na svim razinama upravljanja i rukovođenja.

To osigurava poštivanje načela “*jednostarješinstva*“, odnosno potpune odgovornosti starješine-zapovjednika za rezultate rada podređenih.

A što je viša razina zapovijedanja, ovakva struktura zahtijeva svestranija znanja, iskustva i navike i ograničava mogućnosti primjene ove strukture na višim razinama, gdje se po broju i opsegu obavlja veći broj različitih funkcija. Zato je na višim razinama zapovijedanja nastala potreba za podjelom poslova zapovijedanja prema pojedinim funkcijama, što je i dovelo do tzv. funkcionalne strukture.

Funkcionalna struktura pored starješine/zapovjednika/rukovoditelja, podrazumijeva postojanje i potrebnog broja odgovarajućih specijalista (pomoćnika). Najveći nedostatak ove strukture ogleda se u tome što svaki izvršitelj ima veći broj pretpostavljenih, a to dovodi do narušavanja načela jednostarješinstva. U suvremenim uvjetima ona nema odgovarajući stupanj efikasnosti. To su razlozi zbog kojih ta struktura nije dobila širu primjenu, primjerice: u oružanim snagama (OS) i što je ograničena samo na neke oblasti industrijske proizvodnje.

U Oružanim snagama (BiH) danas je najviše rasprostranjena mješovito-linijsko-funkcionalni, kako je još češće nazivaju, linijsko-stožerna struktura.

Linijsko-stožerna struktura,

Ova struktura predstavlja kombinaciju elemenata linijske i funkcionalne strukture. Postoje dva tipa te strukture: (1) s centraliziranim upravljanjem i rukovođenjem i (2) s ograničenom funkcionalnošću.

Prva se odlikuje time što se sve naredbe i zapovijedi u funkcionalnim linijama izdaju samo preko linijskih rukovoditelja. Pri tomu se svaki specijalist pojavljuje kao savjetnik i pomoćnik odgovarajućeg starješine/zapovjednika za određena pitanja, odnosno funkcije. Prijedloge specijalista (s odgovarajućom korekcijom) ili bez njih, zapovjednik pretvara u direktive, naredbe ili zapovijedi i izdaje ih izravno prvopotčinjenim linijskim rukovoditeljima, odnosno zapovjednicima... Takvom se strukturom postiže najveći mogući stupanj jedinstva zapovijedanja, uz odgovarajuću podjelu rada u organima upravljanja i rukovođenja prema pojedinim funkcijama čije obavljanje zahtijeva angažman odgovarajućih specijalista.

Druga se odlikuje time što je svedena na to da je funkcionalnim ćelijama dano pravo izdavanja naredbi nižim funkcionalnim ćelijama u vezi s određenim brojem pitanja, zaobilazeći rukovodstvo. Pritom se predviđa određena organizacija obavještavanja linijskog rukovodstva o svim pitanjima za osiguravanje jedinstva upravljanja i rukovođenja. Dakle, ovaj tip, linijsko-stožerni, otklanja uska grla u protoku informacija i zato, ako se pravilno primijeni, ima veće prednosti u odnosu na prethodni. To je osnovni razlog njegove šire praktične primjene, među ostalim i u sustavu zaštite i spašavanja.

Ovdje se može vidjeti kako sustav zaštite i spašavanja obuhvaća čitav niz procesnih funkcija koje je nužno provoditi kontinuirano i koordinirano i od strane svih nositelja poslova zaštite i spašavanja na svim razinama vlasti.

(3) Rukovođenje zaštitom i spašavanjem u Federaciji BiH

*Sustav rukovođenja zaštitom i spašavanjem*²²

Prema ustavnoj i zakonskoj definiciji pojma zaštita i spašavanje: „zaštitu i spašavanje provode građani, tijela vlasti, gospodarska društva, pravne osobe, službe zaštite i spašavanja, stožeri, postrojbe i povjerenici civilne zaštite, u okviru svojih prava i dužnosti i na načelima suradnje, solidarnosti i uzajamnosti“, s ciljem sprječavanja, otklanjanja ili ublažavanja posljedica djelovanja prirodnih i drugih nesreća, i to, “u skladu sa svojim mogućnostima i sposobnostima.”²³

Ovo su ujedno i subjekti, nositelji planiranja u sustavu zaštite i spašavanja, a prava i dužnosti u ovoj oblasti, javljaju se kao njihova izvorna prava i dužnosti, neotuđivi dio demokratskog naslijeđa i općih ljudskih prava. Građani ta svoja prava i dužnosti ostvaruju u mjestu življenja, stanovanja i rada i preko demokratski izabраних predstavnika u vlasti, odnosno zakonskih (državnih) nositelja planiranja

Nadležnosti, prava i dužnosti su izvedena, odnosno prenesena prava osnovnih subjekata na šire asocijacije, s ciljem zajedničkog djelovanja i postizanja jedinstva i maksimalne efikasnosti funkcioniranja sustava zaštite i spašavanja.

U tom su kontekstu i utvrđene nadležnosti i dužnosti organa vlasti (države, Federacije BiH, kantona, općina i gradova i drugih subjekata – nositelja planiranja zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara.

(4) Struktura sustava rukovođenja

U društvenom uređenju Bosne i Hercegovine (proisteklom iz Dayton-skog mirovnog sporazuma), funkcij/e/a upravljanja i rukovođenja (zapovijedanja), zaštitom i spašavanjem stavljena u funkciju-organizacije organa uprave. Pritom je propisana takva organizacija državne uprave koja će u svoju redovitu strukturu i djelatnost uvesti upravne i stručne organe.

To znači da su posebni organi strukture, organi uprave, ujedno i organi za upravljanje i rukovođenje zaštitom i spašavanjem. Zaštita i spašavanje ljudi i materijalnih dobara je redovna je funkcija tih subjekata, odnosno sastavni je dio redovnog /povremenog/ rada.

22 Hrustić Amir (2014), “Upravljanje i rukovođenje u prirodnim ili drugim nesrećama u Federaciji Bosne i Hercegovine od 2003. do 2011.godine“, Magistarski rad,

23 Isto,

Stoga ćemo izložiti mjesto i ulogu i neke dužnosti tih subjekata, kao u članku 7. Zakona..., kojim su regulirana tri pitanja:

- određeni su subjekti zaštite i spašavanja i načela njihova djelovanja;
- utvrđeni su prioriteti u zaštiti;
- utvrđena je obveza pomaganja u prirodnim nepogodama i/li drugim nesrećama.

(5) Osnovne značajke sustava rukovođenja zaštitom i spašavanjem

Odgovornost svih subjekata našeg društva za razvitak i jačanje sposobnosti zaštite i spašavanja, uvjetovala je prenošenje prava i dužnosti rukovođenja sustavom na odgovarajuće organe vlasti i na svim razinama (federalna, kantonalna, općinska/gradska). Zato je upravljanje i rukovođenje sustavom zaštite i spašavanja, sastavni dio općeg sustava upravljanja odnosno rukovođenja u našem društvu i jedna je od komponenata toga sustava.

Sustav upravljanja i rukovođenja zaštitom i spašavanjem je decentraliziran u mjeri u kojoj omogućava sudjelovanje nižih razina vlasti u kapacitetu koji odgovara ekonomskoj moći i snazi kantona i jedinica lokalne samouprave, a na temeljima jedinstvenih načela i uspostave identične /analogne/, unutarnje strukture.

Ta decentralizacija se ogleda u ustavnoj podjeli nadležnosti po razinama vlasti: državna, federalna, kantonalna i općinska/gradska. Time se zadržava njihova izvorna nadležnost i originalnost u smislu ustavnog i zakonskog participiranja u uspostavi i izgradnji jedinstvenog sustava zaštite i spašavanja na teritoriju države Bosne i Hercegovine. Ta originalnost, unatoč i ponekim nedostacima, daje pečat autentičnosti i jedinstvenosti po mnogo čemu, u svijetu koji nas okružuje, a opet, daje i određenu „samo našu“ kvalitetu čitavom ustroju, nasuprot brojnim izazovima prirodnog ili antropološkog podrijetla.

(6) Stožeri civilne zaštite ²⁴

U uvjetima nastanka prirodne ili druge nesreće, vrlo važnu i posebnu ulogu imaju operativno-stručna tijela koja bi rukovodila svim akcijama zaštite i spašavanja na području za koje je osnovan taj stožer.

U toj se situaciji na akcijama zaštite i spašavanja obično angažiraju, građani, tijela vlasti, pravne osobe i drugi subjekti koji mogu pomoći u akcijama zaštite i spašavanja ugroženih i nastradalih ljudi i materijalnih dobara. Sudjelovanje svih tih subjekata u akcijama zaštite i spašavanja ostvaruje se rukovođenjem akcijama

²⁴ Hrustić Amir (2014), "Upravljanje i rukovođenje u prirodnim ili drugim nesrećama u Federaciji Bosne i Hercegovine od 2003. do 2011.godine", Magistarski rad,

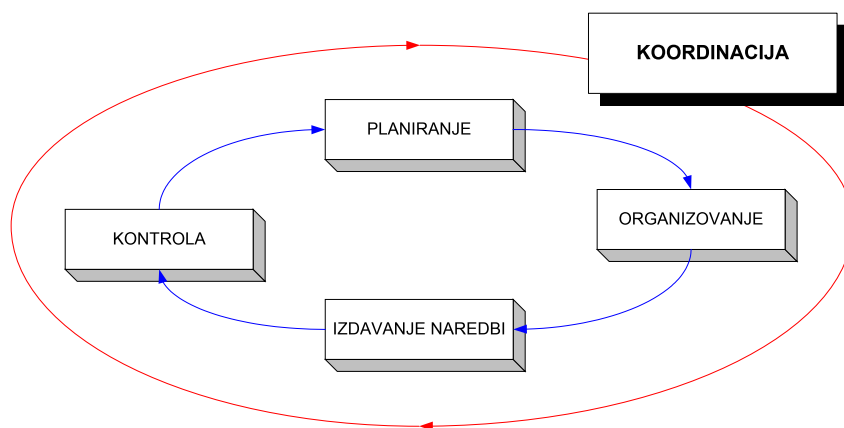
zaštite i spašavanja. Za ostvarivanje te funkcije mora postojati samo jedno tijelo. To tijelo mora imati ovlast da operativno na terenu odlučuje o angažiranju sudionika na onim mjestima gdje je potrebno i da usmjerava njihove aktivnosti, naređuje mjere koje treba poduzimati i da osigura provedbu tih mjera, da određuje redoslijed radnji i broj sudionika na pojedinim zadacima te da odlučuje o svim drugim aktivnostima za koje ocijeni potrebnima radi uspješnog spašavanja ljudi i materijalnih dobara, odnosno otklanjanja nastalih posljedica na ugroženom području. Na se taj način osigurava istodobno, usklađeno, ekonomično i racionalno angažiranje sudionika tamo gdje postoje potrebe za njihovim angažiranjem u spašavanju ljudi i materijalnih dobara, odnosno otklanjanju posljedica nastalih djelovanjem prirodne nepogode ili druge nesreće.

Pitanje tijela koje bi bilo ovlašteno za obavljanje navedenih poslova riješeno je tako što je predviđeno osnivanje posebnih tijela.

Ta tijela su stožeri civilne zaštite (stožeri CZ-a), koji imaju status operativno-stručnoga tijela, čija je temeljna uloga rukovođenje svim akcijama zaštite i spašavanja na području na kojem je nastala prirodna nepogoda ili druga nesreća.

Rukovođenje (sustavom zaštite i spašavanja, op.a.) je organizirana djelatnost usmjeravanja elemenata sustava i pojedinaca radi ostvarivanja ciljeva i zadataka CZ (zaštite i spašavanja) u miru u uvjetima prirodne nepogode i druge nesreće, te u izvanrednim prilikama i (eventualno), u ratu.

Rukovođenje se ostvaruje procesnim funkcijama: Planiranje, Organiziranje, Zapovijedanje, Koordinacija i Kontrola.²⁵

Šema: Proces rukovođenja ²⁶

²⁵ Strategija općenarodne obrane i društvene samozaštite SFRJ, SSNO, Beograd 1987, str.72; str.190-192;

²⁶ Dujović Jagoš, 2006, Rukovođenje i upravljanje sistemom sigurnosti, Sarajevo, FPN, str. 124.

Promatrano sa stanovišta društvenih odnosa, i rukovođenje u našim uvjetima predstavlja specifičan **demokratski oblik upravljanja**. Razlikuje se od podružtvljenog oblika upravljanja po tome što kolektivni organi upravljanja imaju nešto šire ovlasti u procesu donošenja i provođenja nekih odluka, osobito u oblasti zaštite i spašavanja.

Polazeći od postojećih društvenih regulativa, možemo zaključiti da je rukovođenje takav oblik upravljanja u kojem sve najvažnije odluke, donose kolektivni organi, a odluke pretežno operativnog (akcijskog) karaktera rukovoditelj organa upravljanja, uz prethodno konzultiranje zainteresiranih organa i organizacija.

„Rukovođenje u našim uvjetima društvenog uređenja, predstavlja specifičan oblik upravljanja koje je već u velikoj mjeri poprimio neke karakteristike podružtvljenog upravljanja a zadržao i neke karakteristike „komandovanja“, (neki autori stavljaju znak = između pojmova **rukovođenja** i **komandovanja**). *Takav bi pristup bio moguć pri objašnjenju pojmova rukovođenja i komandovanja. Ako bismo zane-marili društvene, a imali u vidu samo tehnološko-tehničke aspekte upravljanja. Me-đutim, to ne bi bilo u skladu sa našim DPS-om i mjestom i ulogom ljudskog faktora u tom sustavu.*”²⁷

Prije daljnje obrade naslova, prvenstveno, treba odgovoriti na pitanje tko i na koji način rukovodi sustavom civilne zaštite, tko i kako rukovodi u sustavu civilne zaštite? Radi boljeg razumijevanja potrebno je izvršiti jasno determiniranje pojma rukovođenje?

„U užem smislu, rukovođenje je proces usmjeravanja pojedinaca, organa, organizacija, organizacijskih dijelova i organizacije kao cjeline od strane organa ru-kovođenja radi ostvarivanja postavljenih ciljeva.”²⁸

Organ rukovođenja svim poslovima iz nadležnosti Federacije Bosne i Her-cegovine je Vlada Federacije BiH, a upravni organ u sustavu Civilne zaštite je Fe-federalna uprava civilne zaštite. Osim upravnih organa, u sustavu su uspostavljeni i operativno-stručna tijela odnosno, stožeri i povjerenici civilne zaštite koji se u miru organiziraju, opremaju, planiraju rad i kontinuirano se osposobljavaju, a u slučaju nastanka, drugih izvanrednih okolnosti ili ratnog stanja (ako bi se ukazala potreba za masovnim angažmanom ljudstva), navedeni organi bi nastavili s radom u novonastalim okolnostima. Za potrebe navedenih organa u miru uposlen je mi-nimalan broj ljudstva.

Kada zaprijeti izravna opasnost - mogućnost nastanka prirodne ili druge

27 Stevo Tankosić i Dušan Vukadinović: Rukovođenje i komandovanje u sistemu ONO, VIZ Beograd, 1981., str. 19.,

28 Kasumović dr. Ahmet i Huseinbašić dr. Ćamil, Enciklopedijski rječnik odbrane BiH, Tuzla, 1996. godine, str. 278.

nesreće, a procijeni se kako ne postoji potreba za aktiviranjem stožera civilne zaštite, rukovoditelj organa civilne zaštite općine/grada, kantona i Federacije može izdati naredbu o angažiranju određenih struktura civilne zaštite ili službi zaštite i spašavanja kao i drugih operativnih snaga kojima je osnivač općina/grad, kanton ili Federacija, a radi poduzimanja mjera i aktivnosti na sprječavanju nastanka nesreće tj. ublažavanja njezinog djelovanja i rukovođenja tim akcijama, sve u skladu s planovima zaštite i spašavanja općine/grada, kantona ili Federacije. Angažiranje navedenih snaga provodi se sve dok se ne završe predviđene aktivnosti, odnosno dok se ne izvrši aktiviranje stožera civilne zaštite.

Proces rukovođenja je zastupljen u funkcijama upravljanja, odnosno: planiranju, organiziranju, izdavanju naredbi i kontroli. Da bi se uskladile sve ove funkcije kojima se osigurava djelovanje svih sudionika u aktivnostima zaštite potrebna je koordinacija između njih, kao i pravovremeno informiranje.

Planiranjem (konkretno procjenjivanjem), utvrđuju se rizici i mogući problemi, kritična područja, prioriteta djelovanja i vlastite mogućnosti za djelovanje.

Organiziranjem se postiže sistemsko povezivanje svih aktivnih sudionika i resursa u aktivnostima zaštite i spašavanja, čime se izbjegava kaotičnost koja bi mogla izazvati veći broj žrtava i znatnije materijalne štete od onih nastalih kao izravna posljedica prirodne ili neke druge nesreće.

Izdavanjem naredbi pojedincima ili dijelovima sustava osigurava se izvršavanje planiranih zadataka i zadanog cilja.

Kontrolom se pronalazi razlika između planiranog i ostvarenog i dobiva se uvid u stanje i stupanj izvršenja dobivenih zadataka.

(7) Stožeri civilne zaštite – organizacija i funkcioniranje²⁹

Zaštita i spašavanje od prirodnih i drugih nesreća zasniva se na zajedničkoj obvezi organa i tijela vlasti Federacije Bosne i Hercegovine, kantona i općina/gradova, da preventivnim djelovanjem (*procjenjivanje, ustrojavanje, planiranje, osnivanje stručnih tijela civilne zaštite, imenovanje dužnosnika, zatim osnivanje, obučavanje i uvježbavanje postrojbi civilne zaštite i službi za zaštitu i spašavanje i sl.*), otklone ili umanje potencijalne opasnosti (prirodne i druge), te da na najmanju mjeru svedu rizike od nastanka istih. Obveza je primjenjivati i nužne i učinkovite mjere spašavanja, ako se u međuvremenu prirodna i druga nesreća, ipak, desi.

Specifičnost sustava zaštite i spašavanja uvjetuje i specifičnost administrativno-teritorijalne organizacije i analognih struktura predviđenih s ciljem uspostave

²⁹ Kutleša B. (2005) *Stožeri civilne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine, organizacija i funkcioniranje*, (Izdavač Federalna uprava civilne zaštite - EU – DPPR Program),

jedinstvenog sustava zaštite i spašavanja u Federaciji BiH.

Sintagma „stručno-operativno tijelo“ (za Stožer civilne zaštite), sukladno zakonskim rješenjima i Procjeni ugroženosti..., odnosi se na: „...višečlanu skupinu ljudi, ovlaštenih od strane izvršne vlasti svih razina (**Federacija BiH, Kanton, Općina/Grad**) za obavljanje poslova i zadaća iz oblasti civilne zaštite (zaštite i spašavanja) u ime te vlasti“, temeljem:

Profesionalne i stručne kompetencije za vrstu poslova i zadaća iz oblasti/struke koju zastupa i koja ga je delegirala u Stožer, uključivo rukovođenje i upravljanje svim resursima iz te oblasti/struke (*ljudskim i materijalnim*), kad se za to ukaže potreba izazvana prirodnom i drugom nesrećom - bez zastoja ili čekanja na odobrenje (od resornog ministra, direktora i sl.);

Operativno umijeće članova stožera i postupanje u akcijama zaštite i spašavanja (*operacijama*) znači: vrlo dobro poznavanje tehnika priprema, planiranja i provođenja akcija (*operacija*) koje su jednake za sve operacije neovisno o vrsti i značaju iste. U svakoj akciji (*operaciji*) potrebno je razumjeti/poznavati zadaću, oblik djelovanja-postupanja, raspored resursa (*ljudi i materijalna sredstva*), način njihova angažiranja (*počevši od uzbunjivanja i aktiviranja do upotrebe, i napokon, otpuštanja*) neovisno o razini na kojoj se akcija izvodi;

Stručno-operativno (*osim vlastitog stručnog udjela u primjeni tehnika pripremanja i planiranja za provedbu akcija zaštite i spašavanja*), **znači** – integrirano obavljanje aktivacije i upravljanja snagama i sredstvima u poduzimanju odgovarajućih mjera i postupaka zaštite i spašavanja, te ostvarivanje operativne koordinacije između stožera, s jedne strane, te pravnih i fizičkih osoba koje raspolažu potrebnim specifičnim kadrovima i specijalističkom tehnikom i opremom, različitim smještajnim kapacitetima i sl., s druge strane, a kojima ne raspolažu strukture iz kojih dolaze pojedini članovi Stožera...

Sadržaj **procjene situacije** znatno je usložen, jer postoje brojne strukture s kojima stožeri moraju surađivati i koordinirati njihove aktivnosti:

Organi i tijela vlasti...,

upravne organizacije, javne ustanove i poduzeća (čiji su predstavnici u Stožeru), što znatno usložnjava čitav proces pripremanja i organiziranja aktivnosti, osobito u uvjetima nastale prirodne ili druge nesreće **katastrofalnih razmjera** (*dakle, kad su izravno ugroženi ljudski životi i vitalni objekti !*), u gradovima i naseljenim mjestima.

To zahtijeva visok stupanj **stručne osposobljenosti i umješnosti** i veliku operativnost članova, i stožera u cjelini, što je jedan od preduvjeta svrhovitog

iskorištavanja raspoloživih mogućnosti organiziranih struktura zaštite i spašavanja.

3. PROGLAŠENJE NASTANKA STANJA PRIRODNE NEPOGODE ILI DRUGE NESREĆE I PRAVNO ZNAČENJE TE ČINJENICE I PROGLAŠENJE PRESTANKA TOGA STANJA

a) Cilj proglašenja stanja prirodne ili druge nesreće

Proglašenje nastanka stanja prirodne nepogode ili druge nesreće vrlo je bitna radnja u zaštiti i spašavanju, jer tim činom nastaju određene, vrlo bitne, pravne posljedice. Ta se radnja poduzima u dvije situacije, i to onda kada se nepobitno utvrde sljedeće činjenice:

da je nastala neka prirodna nepogoda ili druga nesreća, ili

da prijete neposredna opasnost za nastanak neke nepogode, odnosno druge nesreće većih razmjera.

Proglašenje podrazumijeva donošenje posebnog akta (odluke) kojim se utvrđuje da je na određenom području nastala neka prirodna nepogoda ili druga nesreća ili da prijete izravna opasnost od njezina nastanka i priopćavanja odluke putem sredstava javnog informiranja.

b) Priopćavanje toga akta ima dva cilja:

prvi, da se stanovništvo i svi pravni i drugi subjekti i tijela vlasti upoznaju da je na određenome području nastala stanovita prirodna nepogoda ili druga nesreća,

drugi, da se građani i ostali subjekti upoznaju sa sadržajem priopćenja (o posljedicama koje su nastale, što se mora poduzimati, tko se angažira u zaštiti, koje mjere i aktivnosti treba poduzimati itd.).

Priopćenjem odluke o proglašenju nastanka prirodne nepogode ili druge nesreće stvaraju se uvjeti da se izbjegne panika i strah i nekontrolirano ponašanje stanovništva, te da se organizirano pristupi spašavanju ugroženih ljudi i materijalnih dobara na području pogođenom prirodnom nepogodom ili drugom nesrećom.

Prije proglašenja, potrebno je utvrditi da je nepogoda odnosno nesreća doista nastala, ili da postoji neposredna opasnost za njezin nastanak. To se postiže pribavljanjem svih podataka o pojavi koja se desila (prirodna, biološka pojava, ili pak tehnička havarija), zatim podataka o posljedicama djelovanja te pojave, odnosno havarije, o broju ugroženih ljudi, odnosno materijalnih dobara i druge imovine, o području koje je zahvaćeno nepogodom i o drugim činjenicama potrebnim za utvrđivanje identiteta prirodne nepogode ili druge nesreće i njezina djelovanja,

odnosno o nastalih posljedicama ili posljedicama koje mogu nastati.

Ti su podatci bitni i zbog toga što proglašenje nastanka nesreće proizvodi bitne pravne posljedice, pa nije dobro da se proglašenje obavlja kada to nije opravdano.

Na razini Federacije BiH – zakonski temelj za proglašenje nastanka prirodne nepogode ili druge nesreće na razini Federacije BiH utvrđen je u odredbi točke 6. stavak 1. članka 24. Zakona o zaštiti i spašavanju.³⁰ Prema toj odredbi, za odlučivanje o tom pitanju nadležna je samo, i jedino, Vlada Federacije BiH. Ta vlada utvrđuje i proglašava nastanak one prirodne nepogode ili druge nesreće koja je ugrozila ili zahvatila područje dva ili više kantona ili područje cijele Federacije BiH. Prijedlog da se proglasi nastanak takve nepogode ili druge nesreće utvrđuje i podnosi Federalni stožer civilne zaštite.

Postupanje stožera civilne zaštite na ostalim razinama (kanton, općina/grad), propisano je istim zakonom i izražava se analogijom federalnih nadležnosti, s jedinom razlikom, da se sada primjenjuje teritorijalni princip – odluka o proglašenju se donosi za područje na kojem je formiran kanton kao administrativno-upravna jedinica i općina/grad, kao jedinica lokalne samouprave.

4. ULOGA STOŽERA CIVILNE ZAŠTITE U DONOŠENJU ODLUKA I NJIHOVA REALIZACIJA³¹

Funkcioniranje stožera civilne zaštite na svim razinama (od Federacije do lokalne samouprave), podrazumijeva kolektivno traganje i pronalaženje najracionalnijih rješenja i prijedloga za suprotstavljanje **nastaloj** (*ili samo pretpostavljenoj*), prirodnoj ili drugoj nesreći, u okviru akcije zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara.

U stožerni rad može biti uključen puni sastav stožera, i tada stožer može organizirati i provesti potpunu metodu u procesu iznalaženja rješenja i donošenja odluke o načinu suprotstavljanja prirodnoj ili drugoj nesreći i angažiranja resursa (ljudskih i materijalnih).

30 „Službene novine Federacije BiH“, broj:39/03, 22/06 i 43/10,

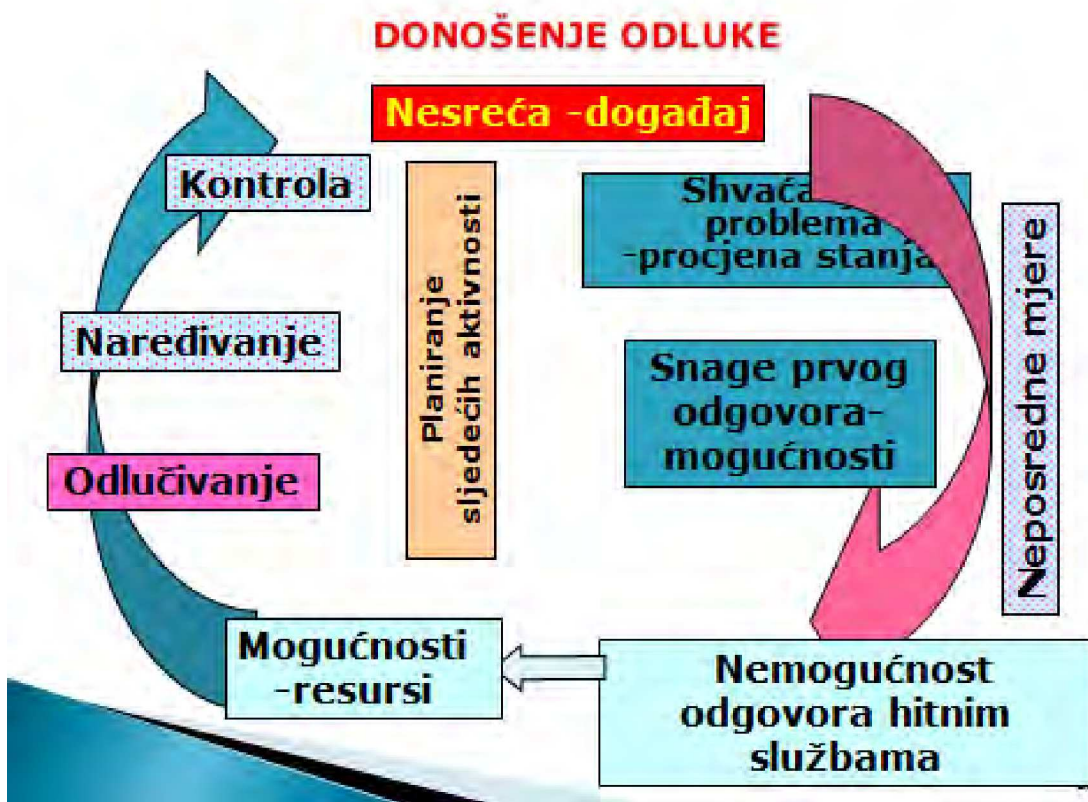
31 *Kutleša B. (2005) Stožeri civilne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine, organizacija i funkcioniranje, (Izdavač Federalna uprava civilne zaštite - EU – DPPR Program), str. 21.-26.,*

4.1. Donošenje odluke o angažiranju ljudskih i materijalnih resursa

Postupak koji prethodi donošenju odluke stožera podrazumijeva stručan i analitičan rad svih struka unutar stožera, na sagledavanju „problema“:

- a) koji se tek nazire, dakle, nije još nastao,
- b) koji je nastao i treba ga žurno rješavati, ili
- c) opasnost je već prošla, ostale su posljedice, i treba provoditi mjere saniranja.

Slijedi primjer tekstualnog i grafičkog prikaza procesa donošenja odluke o angažiranju ljudstva i materijalnih dobara u uvjetima nastanka prirodne ili druge nesreće, potpunom metodom.

Šema: Prikaz misaonog procesa u radu stožera na donošenju odluke

PRVI KORAK:	<i>Prijem i razumijevanje situacije-zadaće/*</i>
Zapovjednik, načelnik i članovi stožera dolaze do određenih-bitnih spoznaja o mjestu, vrsti i težini prirodne i/li druge nesreće:	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Slušanjem, preslušavanjem tonskog i/li video izvješća, obavještenja i sl.;</i> - <i>Čitanjem dobivenog izvješća – naredbe i proučavanjem iste;</i> - <i>Razumijevanjem nastale situacije – svoga zadatka.</i>
DRUGI KORAK:	<i>Raščlamba (razumijevanje problema) zadaće</i>
Zapovjednik i načelnik stožera radi potpunog razumijevanja (situacije-problema-zadaće), i podjele zaduženja, odnosno odgovornosti, izvode:	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Razradu situacije ili naredbe nadređenog stožera;</i> - <i>Raspoređuju članove stožera za rad po skupinama, odnosno mjerama CZ: Opće, (hidro)tehničke, medicinske, hidrološke, biološke, logističke i dr. mjere;</i> - <i>Daju jasne i precizne upute za rad radnih skupina.</i>
TREĆI KORAK:	<i>Razvijanje, odnosno priprema prijedloga djelovanja</i>
U ovoj fazi u rad je uključen cijeli stožer, i uz izravnu potporu zapovjednika i načelnika, te istaknutih operativnih stručnjaka:	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Svi članovi stožera, odmah uspostavljaju odgovarajuću komunikaciju sa svojom bazom, sagledavaju raspoložive ljudske potencijale i materijalne resurse (na području pogođenom prirodnom ili drugom nesrećom), koje mogu uključiti u akcije zaštite i spašavanja;</i> - <i>Svi članovi stožera, samostalno tragaju i iznalaze najbolja rješenja (prijedloge djelovanja), za umanj enje i/li saniranje posljedica prirodne ili druge nesreće;</i> - <i>Svi članovi stožera, prema svojim zaduženjima, odnosno odgovornostima tragaju i iznalaze najbolja rješenja – prijedloge za djelovanje u akcijama zaštite i spašavanja.</i>

ČETVRTI KORAK:	Utvrđivanje pravaca djelovanja
<p>U raščlambi sudjeluju svi članovi stožera, a voditelji radnih skupina iznose prijedloge svojih skupina za najracionalnije postupanje u akcijama zaštite i spašavanja:</p>	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Radne skupine iznose svoje viđenje rješenja odnosno prijedloge djelovanja;</i> - <i>U interaktivnom radu, iznošenjem pozitivnih i negativnih činjenica, nastoji se sagledati prioritete postupke i subjekte koji efikasno utječu na suprotstavljanje nesreći (vrsta nesreće, vrijeme, zemljište i dr.).</i>
PETI KORAK:	Usporedba i usuglašavanje prijedloga djelovanja
<p>Sudjeluju svi članovi stožera, a voditelji radnih skupina izlažu:</p>	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Svoje viđenje rješenja,</i> - <i>Iznose svoje prijedloge djelovanja.</i> - <i>Prijedlozi su podložni uspoređivanju i obrazlaganju svakog člana stožera;</i> - <i>Uspoređivanje prijedloga se temelji na procjenama prednosti i nedostataka svakog prijedloga.</i>
ŠESTI KORAK:	Prihvatanje najpovoljnijih prijedloga pravaca djelovanja
<p>DONOŠENJE ODLUKA: Izabrani prijedlozi djelovanja postaju sastavni dio Odluke zapovjednika Stožera:</p>	<ul style="list-style-type: none"> - <i>O poduzimanju određenih mjera na pogodnom području,</i> - <i>O angažiranju ljudskih i materijalnih resursa i sl.</i>

SEDMI KORAK:	<i>Izrada i izdavanje naredbe/zapovijedi</i>
<p>Naznačenih 7 koraka “u procesu donošenja odluke” podrazumijevaju najširi mogući angažman svih članova stožera, a osobito onih koji su izravni nositelji težišnih aktivnosti, odnosno, čije je ministarstvo ili institucija nositelj/izvršitelj aktivnosti iz Odluke stožera.</p>	<p>a) Izrada i upućivanje naredbi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - načelnik Stožera (zajedno s rukovoditeljem Stručne službe stožera) rukovodi radom stožera na izradi pisanih i grafičkih dokumenata / naredbi/ kojima se definira rad na terenu, glede otklanjanja uzroka ili ublažavanja posljedica djelovanja prirodnih ili drugih nesreća; - obveza zapovjednika je pregledati naredbe i priloge i potom ih odobriti (potpisati), prije nego se počnu pripremati za slanje. <p>b) Naredbe Stožera civilne zaštite koje se odnose na obveze organa(tijela) uprave i upravne organizacije izravno provode rukovoditelji tih organa i organizacija, a naredbu stožera koja se odnosi na zadatke pravnih subjekata-poduzeća ili druge institucije provode rukovoditelji (ravnatelji) tih poduzeća i institucija.</p> <p>c) Izvršavanje naredbi: provedbu i nadzor naredbe osiguravaju članovi stožera, i to:</p> <ul style="list-style-type: none"> - naredbe koje se odnose na organe uprave i upravne organizacije provode rukovoditelji tih organa i organizacija, uz izravno sudjelovanje i nadzor člana stožera iz organa uprave ili upravne organizacije, na koje se naredba odnosi; - naredbe koje se odnose na pravne osobe i druge institucije i organe uprave i upravne organizacije koje nemaju svoga člana u stožeru, izvršavaju rukovoditelji tih organa i pravnih osoba uz izravno sudjelovanje onoga člana stožera, koji po funkciji koordinira tu oblast djelovanja Stožera.

Izvršavanje i kontrola izvršenih zadataka	
Sastavni su dio procesa rukovođenja u akcijama zaštite i spašavanja i imaju za cilj:	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Da stožer u svakom trenutku ima uvid u razmjere nastalih posljedica i šteta kod ljudi, životinja, materijalnih dobara i okoliša na pogođenom području;</i> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Realizaciju postavljenih zadataka;</i> - <i>Sagledavanje stanja kod ljudstva angažiranog u spasilačkim aktivnostima;</i> <ul style="list-style-type: none"> - <i>O načinu motivacije</i> - <i>O kvaliteti suradnje i koordinacije u zaštiti i spašavanju;</i> - <i>Potrebe za novim snagama i sredstvima, korekcijama;</i> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Bilješke o naučenim lekcijama i dr.</i>

4.2. Rukovođenje u izvanrednim situacijama – prirodnim ili drugim nesrećama³²

Svaka manifestacija opasnosti, ne predstavlja nesreću, podrazumijevajući da je nesreća (prirodna ili antropološka) fizičko stanje u pogođenoj regiji nakon manifestacije opasnosti. Sposobnost i mogućnost izbjegavanja situacije nesreće ovise o načinu na koji zajednica odgovara tijekom udarne faze opasnosti ili odmah nakon nje. Ukoliko je odgovor adekvatan i uspješan, efekti će biti reducirani na one najizravnije. S druge strane, ukoliko je odgovor neadekvatan i bezuspješan, posljedice mogu biti neprihvatljive, čak i u slabim udarima opasnosti.

Nastajanje opasnog događaja koje zahtijeva «organizaciju i odgovor izvan uobičajenih uvjeta» naziva se izvanredna situacija. Još detaljnije, izvanredna situacija je 'bilo koje nastajanje (opasnosti) koje traži trenutačan odgovor i uobičajeno se njime može rukovoditi na lokalnoj razini.

Rukovođenje u izvanrednim situacijama sastoji se od organizirane analize, planiranja, donošenja odluka i dodjeljivanja dostupnih resursa radi ublažavanja (smanjivanja efekta, ili prevencije), pripremanja, odgovaranja i oporavka iz efekata svih opasnosti.

Krajnji ciljevi rukovođenja u vanrednim situacijama su:

Spašavanje života,

Prevenција žrtava (smrtnih slučajeva i povreda),

Zaštita imovine i okoliša ukoliko dođe do izvanredne situacije.

Efikasno rukovođenje u vanrednim situacijama zavisi od konzistentne implementacije redoslijednih serija djelovanja. Aktivnosti rukovođenja u vanrednim situacijama se mogu zamisliti kao konstituiranje kontinuuma, koji se prelijeva iz jedne aktivnosti u drugu. Tradicionalni koncept gleda na faze progresivnog vraćanja

u normalu kao na jednu pravu liniju ili pravi kontinuum. Ažurirani koncept rukovođenja u katastrofama smatra ovaj kontinuum kao zatvoreni krug. Pojedinačne faze ciklusa se često preklapaju ili se mogu simultano odvijati, ali je od krucijalnog značaja da one djeluju kao zatvoreni krug zbog toga što je glavni cilj rukovođenja hazardima/hitnim situacijama da se nauči iz iskustva i povratnih informacija.

Rukovođenje u vanrednim situacijama sastoji se od nekoliko tehničkih osobitih, ali blisko povezanih komponenti. Faze su široke kategorije operacije rukovođenja u vanrednim situacijama prije i poslije događaja, koje se u svrhu podobnosti diskusije, uobičajeno definiraju kao:

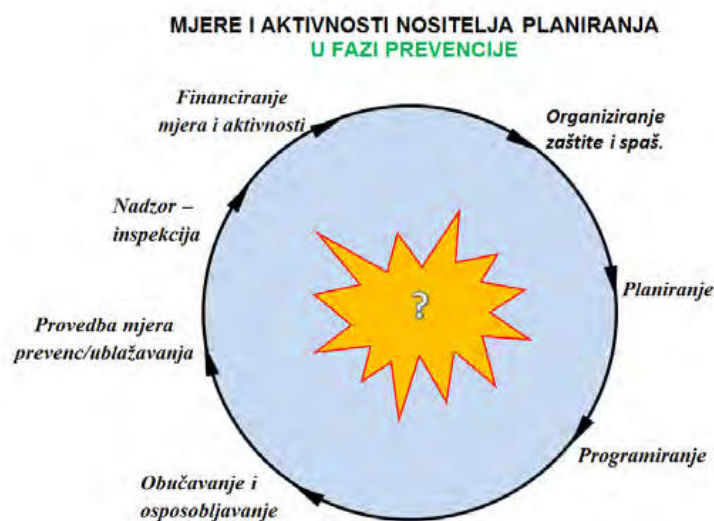
Ovaj ciklus može biti ilustriran u drugačijim oblicima, što je često i slučaj. Također, može se koristiti alternativna terminologija. Važan faktor je da njegov format nagovještava da je izvanredna situacija i rukovođenje u njoj kontinuum međusobno povezanih aktivnosti.

Prema tomu, to nije niz događanja koji počinju i završavaju se pri svakoj nesreći koja nastane i prođe.

Mjere i aktivnosti prije događanja nesreće

1. Prevencija

Prevencija se definira i obuhvaća „mjere koje su usmjerene na blisko događanje prirodne ili druge nesreće i/ili prevencije da takav događaj ima štetne efekte na zajednice ili na ključne instalacije“.

Sljedeće stvari se uobičajeno klasificiraju kao preventivne mjere:

Izgradnja brane radi kontrole poplavnih voda tako da ove vode ne mogu štetno utjecati na ljude, zgrade i ostale instalacije, stočni fond, sredstva za proizvodnju

i preživljavanje, itd.

Kontrolirano sagorijevanje u područjima koja su podložna požarima prije sezone s visokim rizikom od požara. Ova akcija može odstraniti potencijalno gorivo i u stvari spriječiti paljenje vatre, ili ukoliko je ona zapaljena, spriječiti je da ne dostigne prijeteće razmjere.

Neki oblici zakonodavstva se također mogu smatrati prevencijom. Takvi primjeri obuhvaćaju regulativu o korištenju zemljišta koja osigurava i propisuje da zajednicama nije dozvoljeno da se razvijaju na osjetljivim lokacijama, kao što su područja podložna opasnostima od poplava u nizinama, ili na strmim terenima podložnim klizanju u normalnim ili seizmičkim uvjetima.

2. Ublažavanje

Djelovanje unutar ovog segmenta uglavnom uzima formu posebnog programa namijenjenog za smanjenje efekata prirodne nepogode ili druge nesreće po državu ili zajednicu. Postoje raznovrsne definicije ublažavanja katastrofe. Jedna od najrasprostranjenijih podrazumijeva «mjere usmjerene na smanjenje udara ekološke (prirodne ili one prouzrokovane ljudima) nesreće po državu ili zajednicu». Osnovna premisa uz ovu definiciju je da i pored toga što je moguće spriječiti neke efekte nesreće, drugi efekti će očigledno nastaviti postojati, ali se oni mogu izmijeniti ili smanjiti uz uvjet da se poduzme odgovarajuća akcija.

Aktivnosti ublažavanja se ugrubo dijele na:

- Mjere strukturalnog ublažavanja,
- Mjere nestrukturalnog ublažavanja.

Tipične mjere (ne)strukturalnog ublažavanja su:

- Razvoj/unaprjeđivanje zakonskog okvira,
- Poticaji/vladini grantovi ili subvencije usmjerene na promoviranje mjera ublažavanja, tehničku pomoć, beneficije osiguranja, itd.,
- Obuka i obrazovanje,
- Svjesnost javnosti,
- Izgradnja institucija,
- Razvoj/instaliranje sustava za upozoravanje, itd.

Tipične mjere strukturalnog ublažavanja su:

- Izgradnja objekata koji će biti otporni na sile generirane ekološkim opasnostima (potrese, jake vjetrove, poplave, itd.)
- Ojačavanje postojećih struktura da bi ih učinili još otpornijim na sile ekoloških opasnosti.

3. Pripravnost

Izvanredne situacije često puta brzo evoluiraju i postanu previše komplicirane za efikasnu improvizaciju. Shodno tome, društvo može uspješno izvršavati svoje odgovornosti rukovođenja u vanrednim situacijama samo tako što će na vrijeme poduzeti određene akcije. To je pripravnost i ona je definirana kao «mjere koje omogućavaju vladama, organizacijama, zajednicama i pojedincima da odgovore brzo i efikasno na izvanredne situacije».

Pripravnost obuhvaća uspostavljanje vlasti i odgovornosti za izvanredna djelovanja i sakupljanje resursa radi pružanja podrške istim, tako da nadležni moraju imenovati ili regrutirati osoblje za dužnosti rukovođenja u izvanrednim situacijama i odrediti ili nabaviti objekte, opremu i ostale resurse radi izvršavanja dodijeljenih dužnosti. Ova investicija traži stalno održavanje objekata i opreme, korištenje sustava za predviđanje i upozoravanje, obuku osoblja i ostale aktivnosti. Također, mora se uzeti u obzir smanjenje ili eliminacija ranjivosti nadležnih organizacija i resursa za odgovor u izvanrednim situacijama na opasnosti koji prijete nadležnosti.

U skladu s tim, **mjere pripravnosti** ne bi trebale biti improvizirane ili upotrebljavane na *ad hoc* osnovi. Ključni element pripravnosti je razvoj planova koji povezuju mnoge aspekte privrženosti nadležnih za rukovođenje u izvanrednim situacijama.

Ključna problematična područja u pripravnosti su:

Formuliranje: *Organizacija i planiranje /neadekvatni smjerovi politike za sveukupno rukovođenje u izvanrednim situacijama, nedostatak odgovarajućih ili zastarjelost planova vezanih za prirodne ili druge nesreće, prevelika koncentracija o mjerama odgovora i/ili oporavka, itd./*

Primjeri tipičnih mjera pripravnosti su:

- održavanje validnih i ažuriranih planova vezanih za prirodne ili druge nesreće koji se mogu koristiti kada god to zatreba,
- Posebna odredba za hitnu akciju, kao što je evakuacija stanovništva ili njegov privremeni pokret u sigurna područja,
- Osiguravanje sustava za upozoravanje,
- Hitna komunikacija,
- Javno obrazovanje i svjesnost,
- Programi obuke, uključujući vježbe i testove, itd.

Aspekt pripravnosti kojemu nije uvijek dat adekvatan prioritet je individualna i/ili porodična pripravnost. U mnogim okolnostima gdje su vladini resursi i hitne službe ograničene, ovakva individualna i porodična pripravnost i vještina u samozaštiti i rukovođenju mogu biti od vitalnog značaja za preživljavanje.

4. Spremnost

Moguće slabosti u pripravnosti koje su prethodno navedene, mogu značajno utjecati na efektivnost i efikasnost operacije odgovora u izvanrednim situacijama, pa čak ih i u potpunosti sputati. Da bi se osigurala adekvatna i pravovremena pomoć u izvanrednim situacijama, WHO (1995) je promovirala «spremnost» kao stanje koje povezuje efikasnu pripravnost s efikasnom pomoći. Dok bi pripravnost, spremnost i odgovor na intelektualnoj razini trebali biti odvojeno determinirani radi bolje interpretacije i analize, u točki praktične implementacije oni ne bi trebali biti podijeljeni - oni su međusobno povezani i međusobno ovisni. Uspjeh jednog je blisko ovisan o jakosti drugih.

Spremnost je praktično stanje trenutnih kapaciteta i sposobnosti pojedinih humanitarnih agencija i službi, kao što su NVO i UN, kao i državnih civilnih zaštita, ambulanti i vatrogasnih službi itd. da brzo i efikasno odgovore na sve izvanredne situacije. Shodno tome, WHO definira stanje spremnosti (za odgovor u izvanrednim situacijama) kao «*organizovanje postojećih tehničkih kapaciteta pojedinog sektora, institucije ili organizacije*», uzimajući u obzir da je pripravnost razvoj novih i dodatnih kapaciteta tako da bi sljedeći odgovor bio bolji nego prethodni.

Ovi navedeni elementi su aktivnosti spremnosti zbog toga što su oni praktično organizacija postojećih općih resursa ili informacija koje bi zadovoljile potrebe rukovođenja u vanrednim situacijama. U normalnim uvjetima, ovi resursi zadovoljavaju druge potrebe. Programi pripravnosti definiraju prilagođavanje ili prečišćavanje ovih funkcija kako bi ih napravili odgovarajućim za korištenje u vanrednim situacijama.

Mjere i aktivnosti poslije katastrofe

5. Odgovor

Mjere odgovora su one «mjere poduzete odmah prije ili poslije udara prirodne nesreće». Takve mjere su usmjerene ka spašavanju života i zaštiti imovine i suočavanja sa trenutnom štetom prouzrokovanom na početku nesreće. Operacije odgovora, moraju biti izvršene pod poremećenim a nekad i traumatskim uvjetima. Njih je često, teško implementirati i one uglavnom zahtijevaju velika potraživanja ljudi, opreme i ostalih resursa. Bez čvrste osnove planiranja, organiziranja i obuke, malo je vjerojatno da operacije odgovora u izvanrednim situacijama postignu optimalan uspjeh.

Shodno tomu, glavni aspekti odgovora u izvanrednim situacijama su:

Spašavanje: Spasiti osobe koje bi mogle biti zarobljene u zgradama ili pod ruševinama, izoliranih vodom, ili potreba spašavanja bilo koje druge osobe.

Tretman i njega stradalnika: ukloniti mrtve, pružiti prvu pomoć, osigurati identifikaciju nastradalih, karticama s podacima, identificirati potrebe u smislu medicinskog tretmana, hospitalizacije i medicinske evakuacije i izvršavanje poslova, u skladu s tim.

Evakuacija: Utvrditi da li osobe trebaju biti evakuirane iz pogođenog područja ili će se, pak, takva potreba iskazati kasnije.

Smještaj (krov nad glavom, op. A.H.): osigurati smještaj za stradale čije su kuće uništene ili su neupotrebive. Ovo može obuhvaćati sljedeće:

- Hitnu popravku nekih kuća
- Davanje šatora, cerada i/ili kontejnera kako bi se osigurao privremeni smještaj
- Smještanje grupa beskućnika u društvene zgrade kao što su škole, sportske hale itd.

Hrana: Organizirati i distribuirati hranu žrtvama nesreće i radnicima koji rade za hitne službe, procijeniti štetu prehrambenog fonda, procijeniti rezerve hrane koje su na raspolaganju (uključujući i one nepožnjene).

Komunikacije: Ponovno uspostaviti osnovne radio, telefonske i informatičke veze.

Račišćavanje i pristup: Očistiti ključne prometnice, aerodrome i luke kako bi se omogućio pristup vozilima, avionima i otprema, kao i da se pripreme lokacije za slijetanje helikoptera.

Opskrba vodom i strujom: Ponovno uspostaviti opskrbu vodom i strujom, ili napraviti trenutne aranžmane za njih. Osiguravanje pitke vode je često teško, posebno u ranim fazama nakon udara. Oprema za prečišćavanje vode mora se nabaviti i/ili se moraju koristiti tablete za prečišćavanje.

Privremene životne namirnice: Osigurati stvari, kao što su odjevni predmeti, oprema za nesreće, pribor za kuhanje i plastična posteljina kako bi se stradalnicima omogućilo da prežive u svom području i na taj način pomoglo u smanjivanju potrebe za evakuacijom.

Zdravstvo i sanitarije: Poduzeti mjere da bi se očuvalo zdravlje ljudi u pogođenom području i održavanje razumnih sanitarnih objekata.

Javno informiranje: Držati pogođenu zajednicu informiranom o tome što bi oni trebali uraditi, posebno u smislu samopomoći, a koje bi im akcije trebale

pomoći da bi se spriječile špekulacije i glasine vezane za buduće situacije.

Sigurnost: Održavati red i mir, a posebno sprječavati krađe i nepotrebne štete; ograničiti prilaz teško oštećenim zgradama nesigurnim za bilo kakvu upotrebu.

Uvjeti izgradnje: Procijeniti uvjete popravke i zamjene visoko prioriternih zgrada; ukloniti nestabilne elemente zgrade koji predstavljaju izravnu opasnost za stanare ili pješake; uništiti teško oštećene zgrade čiji neočekivan kolaps može ugroziti ljude ili druge zgrade u blizini.

Upitnik o situaciji stanovnika u katastrofi: Napraviti aranžmane za rukovanje državnim i međunarodnim upitnicima vezanim za situaciju u kojoj se nalaze građani i stanovnici, uključujući pronalaženje nestalih osoba i ponovno spajanje porodica.

Održavanje javnog morala: U zavisnosti od kulturnih i ostalih lokalnih okolnosti, napraviti aranžmane za savjetovanje i duhovnu pomoć pogođene zajednice. Ovo može obuhvaćati religijska tijela, socijalne, organizacije i ostale prikladne organizacije.

Ostali uvjeti: U zavisnosti od pojedinačnih okolnosti, mogu proisteći ostali uvjeti pored prethodno navedenih

Široko međunarodno iskustvo ukazuje da većina vlada smatra svrsishodnim zadržati vrijeme operacije odgovora na izvanrednu situaciju relativno kratkim. Ovo vrijeme uglavnom biva od 2 do 3 tjedna, nakon kojih se ostatak pomoći i sličnih potreba popunjava kroz uobičajene sustave i vladin proces. Neprikladno produženje izvanredne situacije često se smatra nepoželjnim kako bi izbjeglo:

- Prevelika ovisnost o pomoći u vanrednim situacijama /posebno hrane/,
- Nepovoljni efekti na lokalnu ekonomiju i komercijalni sistem,
- Nepotrebno odgađanje u povratku ka normalnom životu zajednice.

6. Oporavak

Oporavak je «proces kojim se pomažu zajednice i država u povratku njihovog odgovarajućeg nivoa funkcioniranja nakon prirodne nesreće». Proces oporavka se može otegnuti, vjerojatno na 5 do 10 godina, pa čak i više.

Tri glavne aktivnosti, koje se smatraju dijelom segmenta **oporavka**, su:

6.1. Saniranje

Saniranje ključnih (životnih) službi (zdravstvena, komunalna i dr.),
Saniranje domova koji se mogu popraviti kao i ostalih zgrada/instalacija,
Osiguravanje privremenog smještaja za unesrećene.

6.2. Rehabilitacija

Mjere koje pomažu u fizičkoj i psihološkoj rehabilitaciji osoba koje pate od destruktivnih efekata prirodne nepogode ili nesreće (stres, bol, tuga, beznađe);

6.3. Rekonstrukcija

Dugoročne mjere rekonstrukcije, uključujući zamjenu zgrada i infrastrukture koja je uništena u prirodnoj nepogodi i/li drugoj nesreći.

7. Razvoj

Segment razvoja pruža vezu između aktivnosti vezanih za prirodnu nesreću i državni razvoj. Njegovo uključenje u ciklus rukovođenja u izvanrednim situacijama urađeno je s namjerom da se osigura da se rezultati nesreće efikasno reflektiraju u budućim politikama u interesu državnog napretka. Primjerice, da se dobiju najbolje moguće koristi kroz:

- Uvođenje unaprijeđenih i moderniziranih sustava i programa gradnje;
- Korištenje međunarodne pomoći u nepogodama i nesrećama na najoptimalniji način;
- Primjenjivanje iskustava iz nesreća u budućim programima istraživanja i razvoja;
- Korištenje bilo kojih drugih sredstava prikladnih za pojedinu situaciju.

U isto vrijeme, ova veza bi se treba koristiti kako bi se osiguralo da državni razvoj ne stvori daljnje probleme proistekle iz nepogode/nesreće, niti da pogorša postojeće.

SAŽETAK

Općenito, ciklus rukovođenja u izvanrednim situacijama sastoji se od dva međusobno povezana segmenta:

- Mjere i aktivnosti prije nesreće: Dugoročni razvoj (koji obuhvaća prevenciju, ublažavanje, pripravnost i spremnost za izvanredne situacije)
- Mjere i aktivnosti poslije nesreće: Odgovor (odgovor i oporavak).

Programi prevencije i ublažavanja nesreća općenito su specifične dugoročne tehničke aktivnosti usmjerene na smanjenje komponente podložnosti riziku, tj. njihov cilj je eliminacija rizika ili smanjenje njihovog udara kroz diskusiju o suštinskim faktorima rizika. Iako je točno to da ovi razvojni projekti sa socijalnom komponentom mogu pridonijeti ublažavanju efekata prirodne nepogode ili nesreće ili pripravnosti za izvanredne situacije, neuobičajeno je da takvi projekti imaju kao primarni cilj prevenciju katastrofa.

Programi pripravnosti za izvanredne situacije bave se suštinskim faktorima opasnostima, tj. uzrocima ranjivosti društvenih zajednica. Njihov interes je manje tehnički, a više menadžerski i njihov cilj je ojačavanje državnih kapaciteta i sposobnost za rukovođenje u izvanrednim situacijama u cjelini, kroz međusektorsko povezivanje procesa planiranja.

Odgovor i oporavak su tehničke i menadžerske aktivnosti koje, također, imaju posebne humanitarne i društvene ciljeve, ali lekcije naučene iz odgovora i oporavka vrlo su bitne za efikasnu prevenciju, ublažavanje i pripravnost. Dobri programi pripravnosti za izvanredne situacije osiguravaju postojanje i funkcioniranje kruga s povratnim informacijama.

Pitanje strateške politike, od najvećeg je značaja za međusobnu povezanost i odnos između odgovora i dugoročnog razvoja. Sam ciklus potvrđuje činjenicu da su izvanredne situacije neizbježne prije nego li su izuzeci. Ukoliko je to slučaj, onda bi strategije borbe s njima trebale biti osigurane tijekom procesa planiranja uobičajenog razvoja. O prirodnim nepogodama i drugim nesrećama (neuspjeh u borbi sa izvanrednim situacijama) ne bi se trebalo razmišljati kao da su neizbježne, s obzirom na to da se one mogu spriječiti ili se njihovi efekti mogu ublažiti dobrim planiranjem.

ZAKLJUČCI:

Aktivnosti u fazi **prevencije i ublažavanja**, uopće su specifične, jer su to osim administrativne i normativno-pravne i dugoročne tehničke aktivnosti kojima se smanjuje stupanj podložnosti riziku, tj. njihova provedba ima za cilj eliminirati rizike, odnosno smanjiti njihovu udarnu moć. Točno je da ovi, razvojni, projekti zajedno sa socijalnom komponentom mogu pridonijeti ublažavanju nesreće ili uvođenja stanja pripravnosti. Dakle, ne može se reći da ovi projekti primarno za cilj imaju, prevenciju nesreća.

Pripravnost obuhvaća niz programa koji bave suštinskim faktorima opasnosti, odnosno, uzrocima ranjivosti ugroženih društvenih zajednica. Interes tih programa je manje tehnički, a više je upravljački, jer imaju za cilj ojačavanje državnih kapaciteta i sposobnosti za rukovođenje u prirodnim i drugim nesrećama i izvanrednim situacijama, u cjelini.

Reagiranje i oporavak su tehničke i upravljačke aktivnosti koje, također, imaju posebne humanitarne i društvene ciljeve, ali lekcije naučene iz reagiranja i oporavka vrlo su bitne u razvoju i ponovljenom ciklusu: za efikasnu prevenciju, ublažavanje i pripravnost. Dobri programi pripravnosti, za situacije što ih donose prirodne i druge nesreće, osiguravaju postojanost i funkcioniranje kruga s povratnim informacijama.

5. ODNOSI S JAVNOSTI U PRIRODNIM ILI DRUGIM NESREĆAMA³³

Povijesno gledano, Bosna i Hercegovina nikada nije bila sama sobom politički slobodna što je za posljedicu imalo odsustvo utjecaja bosanskohercegovačke javnosti kao konstitutivnog elementa javnog prostora.

„Javnost u BiH se stoljećima formirala pod utjecajem socijalnih, ideoloških i političkih sila izvan njene strukture, jer čovjek ovog podneblja nikada nije bio slobodan u izboru bilo kakvog ponašanja i djelovanja, pa samim time nije bio slobodan ni da se ispoljava u sferi javnosti kao element slobode i prava na političku volju pa čak ni da ispolji voljno-afektivne potrebe. Međutim ovdje se ima osjećaj da se javnost konstituira u tri kulturna kruga, a kao fragment duhovne strukture u tri religijska kruga, što je osnovno pitanje koje sebi postavljamo”³⁴

Skoro u svim državama svijeta i društvenim sustavima javno informiranje

33 Hrustić A., Magistarski rad.

34 Nuhanović Asad, 1998, Fenomen javnosti, Promocult, Sarajevo.

predstavlja djelatnost od posebnog interesa, a od samog državnog uređenja zavisi i sam sustav informiranja. Ostvarivanje prava na istinsku, potpunu i pravodobnu informiranost jedan je od uvjeta ostvarivanja ljudskih prava i sloboda. Sredstva javnog informiranja: radio, televizija, novine, i dr., imaju značajnu ulogu u oblikovanju javnog mnijenja o svim bitnim pitanjima života i rada. U ratnim uvjetima, prirodnim ili drugim nesrećama, kao i drugim izvanrednim okolnostima, informiranje posebno dobiva na svom značaju. Ona strana koja osigura informiranost uglavnom vlada situacijom na terenu.

Sredstva javnog informiranja u prirodnim ili drugim nesrećama, posebno prilikom provođenja mjera zaštite i spašavanja, postaju vrlo važno sredstvo politike preko kojeg se utječe na svijest ljudi i njihov odnos prema nesrećama koje se događaju. U tom smislu, informiranje postaje moćno sredstvo u borbi za ostvarivanje različitih ciljeva. Mediji imaju snažan utjecaj na formiranje odgovarajućih stavova o potrebama i mogućnostima, opravdanosti ili neopravdanosti poduzimanja aktivnosti zaštitnog karaktera.

Snažnom službom javnog mnijenja vrši se i svojevrsna edukacija stanovništva o načinima postupanja u određenim situacijama, odnosno opasnostima, o stanju vlastitih snaga zaštite u provođenju akcija spašavanja.

Uloga sustava informiranja u sustavu Civilne zaštite, a posebno segmenta zaštite i spašavanja od prirodnih ili drugih nesreća, polazi od stanovišta da rad organa upravljanja i rukovođenja, kao i ostalih snaga CZ i drugih sudionika u zaštiti i spašavanju, mora biti javan.

Javnost rada i djelovanja možemo promatrati s više aspekata, i to: kroz informiranje javnosti o obujmu i vrsti prirodne ili druge nesreće, o poduzimanju mjera na zaštiti i spašavanju u slučaju prirodnih ili drugih nesreća, kroz unutarne informiranje pripadnika postrojba i službi civilne zaštite, s ciljem efikasnijeg poduzimanja pojedinih mjera zaštite i spašavanja.

U sustavu Civilne zaštite posebnu ulogu u informiranju imaju stožeri civilne zaštite, u čijim sastavima se nalazi član zadužen za komunikaciju sa sredstvima javnog informiranja i odnose s javnošću. Takve osobe pored prenošenja informacija medijima imaju obvezu prenošenja informacija podčinjenim postrojbama i službama civilne zaštite vrše prenošenje potrebnih informacija koje su od interesa za zaštitu i spašavanje.

Interno informiranje u sustavu Civilne zaštite posebnu ulogu ima u prilikama kada su se prirodne ili druge nesreće već dogodile. Na općinskim razinama zavisno od obujma prirodne ili druge nesreće na ugroženom području, posebnu ulogu imaju operativni centri CZ, koji ostvaruju punu suradnju s novinarima svih sredstava javnog informiranja. U suradnji sa stožerima CZ, operativni centri bi koordinirali radom na informiranju javnosti, organiziranju prihvata novinara,

razgovorima sa članovima stožera CZ i pružali tehničku i druge oblike pomoći izvještaičima sa ugroženog područja.

U svim općinskim stožerima CZ, ako je došlo do prirodne ili druge nesreće većeg obujma na njihovom je širem području potrebno pokrenuti izdavanje informativnog biltena s ciljem obavještanja građana o situaciji na pogođenom području općine, u vezi sa otklanjanjem posljedica prirodne ili druge nesreće. Informativni centri bi u svakom slučaju trebali svoju funkciju, zadatke, realizirati iz domena informiranja čime doprinose efikasnom i blagovremenom obavještanju javnosti.

IZVORI:

Zakoni i propisi

- Ustav Federacije BiH, («Službene novine Federacije BiH», broj: 1/96);
- Okvirni zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća („Službeni glasnik BiH“, broj 50/08,
- Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća, («Službene novine Federacije BiH», broj: 39/03, 22/06 i 43/10);
- Odluka o Procjeni ugroženosti Federacije BiH od prirodnih i drugih nesreća, («Službene novine Federacije BiH», broj: 41/05);
- Odluka o Procjeni ugroženosti Federacije BiH od prirodnih i drugih nesreća, V.broj: 2003/2014 od 13.11.2014.godine;
- Pravilnik o načinu rada i rukovođenje štabova civilne zaštite i poslovi i način rada povjerenika civilne zaštite, («Službene novine Federacije BiH», broj: 77/06 i 05/07.

Stručna literatura- knjige:

- Black Sam, (1997), Odnosi s javnošću, Beograd, Clio,
- Dujović Jagoš, (2000), Rukovođenje u sistemu odbrane i sigurnosti, Sarajevo, DES
- Dujović Jagoš, (2006), Rukovođenje i upravljanje sistemom sigurnosti, Sarajevo, FPN
- Dujović Jagoš, (2014), Projektovanje naučnih istraživanja u sistemu sigurnosti, Fakultet političkih nauka, Sarajevo,
- Grizold A. i dr.(1999), Suvremeni sistemi nacionalne sigurnosti, Fakultet političkih znanosti, Zagreb,
- Huseinbašić Ć.(2006), Rukovođenje i upravljanje u katastrofama, Sarajevo,

- Huseinbašić Ć.(2007), Civilna zaštita u sistemu sigurnosti, FPN, Sarajevo,
- Huseinbašić S.(2008), Civilna zaštita u euro-atlantskim sistemima sigurnosti, d.o.o. Sejtarija, Sarajevo,
- Huseinbašić Ć.,(2009), Upravljanje sistemom zaštite i spašavanja, d.o.o. Sejtarija, Sarajevo,
- Huseinbašić S.,(2013), Sigurnosni rizici i međunarodna saradnja država JI Europe, Jordan studio d.o.o. Sarajevo,
- Kasumović dr. Ahmet i Huseinbašić dr. Ćamil (1996), Enciklopedijski rječnik odbrane BiH, Tuzla,
- Nuhanović Asad, (1989), Fenomen javnosti, Promocult, Sarajevo,
- Tankosić Stevo i Vukadinović Dušan (1981): Rukovođenje i komandovanje u sistemu ONO, VIZ Beograd.

Stručne publikacije iz oblasti civilne zaštite:

- Terenski priručnik o procjeni katastrofa i koordinaciji Ujedinjenih nacija (UN OCHA, Ženeva 2000.godine),
- Military Decision Making Process, Terenski priručnik TP-105, MPRI - The Leaders Responsibilities in Planning and Managing Training – Seminar o odgovornosti vođe za planiranje i upravljanje obukom;
- Sporazum o suradnji u ostvarivanju zadataka civilne zaštite, sa RU CZ RS, («Službene novine FBiH», broj: 36/01);
- Zbornik tema za instruktore civilne zaštite (Federalna uprava civilne zaštite 2003.godina),
- Zbornik tema s obuke Federalnog štaba civilne zaštite (Federalna uprava civilne zaštite 22.04.2004.g.),
- Smjernice o upotrebi sredstava vojne i civilne odbrane u pružanju pomoći nakon katastrofa (UN, Ženeva, 2004.godine),
- Kutleša Boško (2005), Stožeri civilne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine organizacija i funkcioniranje, Izdavač: Federalna uprava civilne zaštite;
- Tihić Alija, (2005) Rukovođenje akcijama zaštite i spašavanja u prirodnim i drugim nesrećama, Izdavač: Federalna uprava civilne zaštite;
- Hrustić Amir (2014), “Upravljanje i rukovođenje u prirodnim ili drugim nesrećama u Federaciji Bosne i Hercegovine od 2003. do 2011.godine“ – Magistarski rad;
- Kutleša Boško, (2016), “Normativno-pravna uređenost Civilne zaštite u Federaciji BiH u funkciji održivog razvoja u novom mileniju“ - Diplomski rad.

Internet i drugi mediji.

HUMANI ODRŽIVI RAZVOJ KAO KONCEPT ZAŠTITE BEZBJEDNOSTI DRUŠTVA I NJENIH GRAĐANA U DOBA PANDEMIJE „COVID-19”

Doc. dr Zoran Lakić¹

Dr Zoran Kovačević²

Sažetak: *Danas su rijetki regioni koji uživaju u miru, bezbjednosti i tehnološkom napretku, jer razlike postaju sve veće i neminovno dolazi do neprekidnog perioda nasilja i oružanih sukoba. Većina svjetski zemalja svoje resurse ulažu kad je u pitanju bezbjednost iznalazeći djelotvorniji koncept za njeno unapređenje i efikasnost. Promišljati o bezbjednosti, značilo bi promišljati o zbivanjima u kontrolisanim uslovima, što podrazumjeva uspješno predviđanje neželjenih uticaja i dešavanja, adekvatno reagujući i poduzimajući srazmjerne aktivnosti na neutralisanju istih. U skladu tim postavljene su i novi koncepti na širenju bezbjednosti, stabilnosti i sigurnog okruženja, a u svrhu očuvanja nacionalne i globalne bezbjednosti. Policijske i obavještajno bezbjednosne agencije iznalaze nove strategije i programe rada, koje će uspješno odgovoriti na rizike i bezbjednosne izazove i prijetnje. Trenutna situacija sa pandemijom COVID-19 pokazala je značaj i ulogu partnerstva javnog i privatnog sektora, saradnju svih službi i institucija sa jasnim prioritetima.*

Ključne riječi: *Humani održivi razvoj, rad policije u zajednici, bezbjednosni izazovi, pandemija.*

1 Direkcija za koordinaciju policijskih tijela BiH, e-mail: zoran.lakic@dkpt.gov.ba

2 Visoko poslovno tehnička škola Doboj, e-mail: zoran.kovacevic@dkpt.gov.ba

UVOD

Visoka stopa kriminala, oružani sukobi, cyber kriminal, migrantska kriza i pandemija virusa COVID-19, su jedni od glavnih aspekata koji destruktivno utiču na bezbjednost zemalja, te zbog nesigurnosti i pada ekonomije negativno utiču na privredni rast kojem se nevidi kraj. Svrha održivog razvoja je jačanje vladavine prava i promovisanje ljudskih prava, smanjenje svih oblika nasilja i rad sa vladama i zajednicama na iznalaženju trajnih rješenja za sukobe i nesigurnost, kao i smanjenje nezakonitih tokova oružja i veće učešće zemalja u razvoju u institucijama globalnog upravljanja.

Slijedom određenih društvenih promjena kojeg karakterišu korišćenje savremenih sredstava, ispravna ulaganja i unapređenje tehničkog razvoja, pružaju mogućnost ostvarenja potreba u zajednici prateći sklad institucionalnih izmjena. Održivi razvoj je dugoročni cilj društva kojeg oslikavaju tri međusobno zavisna elementa:

- Društvo (socijalni element - pravilna raspodjela društvenih dobara među stanovništvom, proaktivni pristup građana u zajednici, implementacija ljudskih prava i mogućnosti za sve građane bez diskriminacije, bezbjednost življenja),
- Prirodni okoliš (ekološki element - globalno zatopljenje, akcenat na prirodnoj ishrani, nedostatak bioraznolikosti, kontrola i smanjenje emisija fosilnih ugljika),
- Privreda (ekonomski element - podizanje nivoa standarda i kvalitete života u zajednici, pravilna razmjena i preraspodjela resursa prema svima, u mnogome utiče na razvoj društva i prirodnog okoliša).

Takođe humani održivi razvoj (u daljem tekstu HOR) predstavlja uvršteni koncept koji podrazumijeva angažovanje cjelokupnih ljudskih resursa na svim globalnim i lokalnim nivoima, vodeći računa o svim sadašnjim i budućim naraštajima.

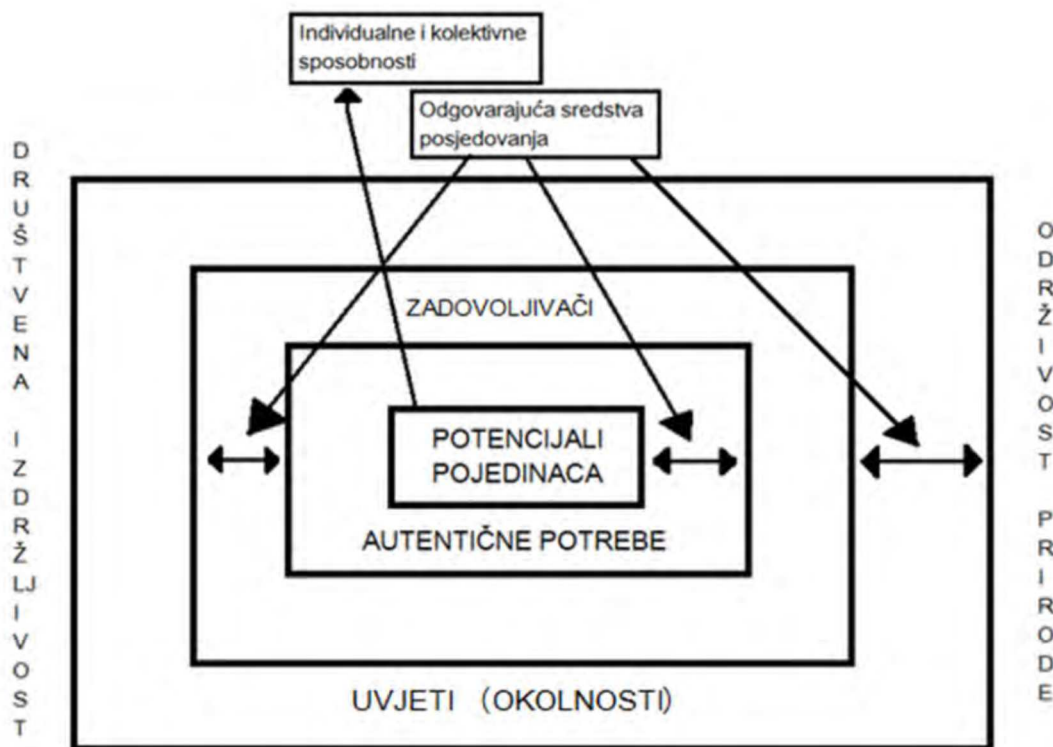
KONCEPT I MODEL HOR-a³

„HOR je svjestan, slobodan i participativni proces transformacije odnosa među ljudima i njih prema fizičkom okruženju (prirodnom i od čovjeka proizvedenom), s namjerom da se svima pribavi legitiman i efektivan pristup stvaranju i upotrebi materijalnih i nematerijalnih, kao i društvenih i okolinskih vrijednosti

³ Lakić Z., ULOGA I ZNAČAJ OPERATIVNOG RADA POLICIJE U PREVENCIJI NARUŠAVANJA JAVNOG REDA I MIRA NA JAVNOM MJESTU, Doktorska disertacija, Univerzitet modernih znanosti-CKM Mostar, 2019., str. 59-69.

koje su u svojoj ukupnosti pretpostavka punog procvata autentičnih potencijala svih i svake osobe. Taj proces kako u svom obliku, tako i u sadržaju i značenju mora garantirati održavanje života sadašnjih i budućih generacija ljudskih, kao i ostalih živih bića”.⁴

Svu kompleksnost koncepta HOR-a predstaviće nam dijagram, koji oslikava modalitet relevantnih elemenata i indicira međusobne odnose i procese između njih.

Model HOR-a⁵

Ovakav izloženi model HOR-a može nas samo inspirisati i zato treba težiti za izgradnjom slobodnog demokratskog društva, pluralnog društva koje će osuditi svako devijantno ponašanje, anarhiju na ulicama i narušavanje cjelokupne bezbjednosti.

Globalizacija je proizvela jako puno pozitivnih aspekata. Sloboda kretanja ljudi i kapitala stvorila je novi ambijent, čime se stvorila jedna potpuno nova dimenzija. S druge strane globalizacija je nesporno negativno uticala na porast

4 Trputec Z., Tibo A., Kovači A., Šantić N., *Teorija i praksa održivog razvoja*, Fakultet za menadžment resursa-CKM, Mostar, 2014., str. 88.

5 *Ibid.*, str. 89.

kriminaliteta i bezbjednost u cijelom svijetu. Sem toga globalizacija je imala uticaj i na tehnološke promjene u društvu koje su dovele do ekoloških posljedica, tako da je svaka moderna država postala ranjiva, te bez obzira koliko je moćna ona ne može samostalno osigurati vlastitu bezbjednost. Zbog toga je čovjekova egzistencija nezamisliva i nesprovodljiva bez afirmacije njegovih individualnih potencijala, koji se ogledaju u emocionalnom, intelektualnom, psihofizičkom i duhovnom pogledu i nastojanju da u svom životnom vijeku zadovolji svoje potrebe, ali i potrebe društva u cjelini. Policijski službenici u ovom konceptu i modelu trebaju da se uklope i prilagode, kako bi HOR na njemu osoben način, korak po korak ispunio uslove i pretpostavke koje se dešavaju u društvenoj zajednici.

HOR-a KAO SMJERNICA U RADU POLICIJSKIH STRUKTURA U SAVREMENIM BEZBJEDNOSNIM IZAZOVIMA

„Društvo je uvijek reagovalo na neprihvatljiva ponašanja pojedinaca i grupa (kriminalitet i druge društveno štetne pojave). Ova reakcija je stalna i uporna, a društvo je organizovano vodi preko svojih specijalizovanih institucija kojima je to poseban zadatak. Cilj ove reakcije je iskorjenjivanje društveno neprihvatljivih ponašanja. U postojećim uslovima ovaj cilj nije moguće ostvariti zato što ga nastali društveni odnosi stalno rađaju. Ove pojave proizlaze iz samog bića klasnog društva što uzrokuje njihovo prilagođavanje novim situacijama. Pošto ove pojave nije moguće iskorijeniti, društvo preduzima mjere u cilju njihovog suzbijanja“⁶

Međuzavisnost je ključna karakteristika HOR-a i ukupne bezbjednosti u zajednici. I ta međuzavisnost za one koji promišljaju bezbjednost predstavlja jednu vrstu polazne osnove koja se ne može ignorisati, odnosno ona se može zanemariti, ali će sva rješenja koja ne polaze od nje biti nedostatna i nepotpuna. Ukupan tempo društvenih promjena je sve veći, a ekonomski i tehnološki napredak je sve brži i brži. Ono što se analizom istorijskih iskustava u nekim periodima poznate ljudske civilizacije tražilo decenijama sad se dešava u periodu od nekoliko godina ili čak nekoliko mjeseci. Od pojedinih pronalaska do njegove aplikacije sad treba da prođe samo nekoliko mjeseci, dok su u ranijim periodima prolazila čak i desetljeća, ako ne i duži period. Ovaj sve veći tempo društvenih promjena, koji se ne uvećava linearno nego se uvećava ekspanziono, predstavlja nešto što je jako važno i što u ovoj futurističkoj dimenziji nauke koja je važna za svoju vrstu predviđanja, pri čemu nauku posmatramo sa stanovišta njene društvene aplikativnosti.

Ukupan tehnološki napredak proizveo je potpuno novu realnost, tako da svijet u kome živimo ima sasvim nove dimenzije. Navešćemo par primjera. Vještačka

⁶ Kovačević, Z., *Organizacija i nadležnost policije*, Fakultet za diplomatiju i bezbednost, Beograd, 2018., str. 23.

inteligencija je proizvela posebnu vrstu sposobnosti kada govorimo o policiji, tako da za situacije u kojima se čovjek ranije morao fizički izlagati, napravljene su mašine (roboti, dronovi) koji vide, čak i „misle“, ostvaruju uvid na terenu, prave selekciju ciljeva pri čemu manifestuju sposobnost odlučivanja i izbora. Drugi evidentan primjer su sajber prijetnje koje su postale sastavni dio i svih drugih bezbjednosnih prijetnji, koristeći tom prilikom razne modalitete društvenih mreža. Sajber prijetnja ugrožava ukupnu bezbjednost društva pri čemu može da parališe vazdušni saobraćaj, bankarski sistem, najosjetljivije podatke (uključujući i lične), jer ne postoji apsolutna zaštita od ove vrste kriminala. Sajber prostor je proizveo jednu novu realnost, čineći da svijet i ekonomija nisu više geografska, odnosno fizička realnost, nego jedna virtuelno umrežena realnost. Primjera radi jedan posao u realnom vremenu moguće je raditi ako ste umreženi sa drugim osobama u raznim zemljama i dijelovima svijeta i to je ono što je korisno i pozitivno za ovu sve. S druge strane, ono što je bitno za bezbjednost i na šta često možemo naići su realna prijetnja po bezbjednost i stabilnost pojedinca, zajednice, institucija, organizacija, države ili međunarodnog poretka na bilo kom nivou. U doba pandemije većina aplikacija je premještena u mrežnom okruženju dok je proces digitalne transformacije ubrzan. Zbog trenutne situacije povećan je broj sajber napada i incidenata, upravo zbog nedostatka poznavanja o sajber bezbjednosti. Prezentacija „Evolucija sajber napada tokom pandemije COVID-19“⁷ opisuje napade na osnovu različitih zvaničnih izveštaja agencija za sprovođenje zakona i kompanija za sajber bezbjednost. U fokusu prezentacije je kibernetički kriminal na informacione sisteme koji analizira glavne vrste malvera (bankarski trojanski program, ransomware, cryptojacking i botnets malware) i njihov razvoj tokom pandemije COVID-19. Takođe opisani su vektori mrežnih pretnji (napadi zasnovani na e-pošti, napadi zasnovani na mreži, prevare na društvenim mrežama) kao i vanmrežne pretnje i njihov uticaj na informacione sisteme.

Dimenzija koju smatramo globalno relevantnom po HOR je jedna vrsta ekološkog debalansa koja je posljedica sve većeg tempa i trke za tehnološkim prestižom i supremacijom između suprostavljenih strana. Tim činom narušava se jedan ekološki balans koji je jako dugo bio prisutan ne samo na zemlji i pod zemljom, nego i na zemljinom omotaču, što postaje sve relevantnije. Pojavljuju se nove i neizlječive bolesti-pandemije (koje uzimaju više ljudskih života u odnosu na terorizam, kriminal itd), što se ne smije ignorisati. Osim navedenog, navešćemo još jednu filozofsku dimenziju, koju možemo okarakterisati kao „filozofsko kažnjenje“ za tempom ukupnih društvenih, naučnih, a pogotovo praktičnih i tehnoloških, te bezbjednosnih prijetnji i rizika. Ovog se specifikuma dotakao politički analitičar

7 Više o tome: <https://www.europol.europa.eu/hightechcrime>, pristup: 25.5.2021.

Zbigniew Brzezinski, koji je u svojoj knjizi „Izvan kontrole“⁸, između ostalog navodi da se stvari u okviru najrazvijenijih zemalja odvijaju na taj način da su stvorene navike, vrijednosni sistem i principi po kojima ljudi djeluju, i koje je praktično filozofski nemoguće rekonstruisati.

On konstatuje da ljudi nisu sposobni da se odreknu udobnosti, privilegija i luksuza, zarad očuvanja ljudske vrste, zajednice i države i da ta vrsta filozofije neminovno vodi ka nestanku. U ovom trenutku postoji odgovor samo na nivou mogućnosti da se taj nestanak u određenoj mjeri odgodi, odnosno uspori. Ono što je za naš prostor i humani održivi razvoj relevantno jeste da se prvo moraju definisati problemi, dometi i obimi eventualnih prijetnji, kako bi se bavili procjenom na koji način ćemo te probleme uspješno riješiti.

Prevenција sa policijskog aspekta je vrlo složena kada govorimo o ovim stvarima, zato što su moderne i globalne bezbjednosne prijetnje međusobno često povezane, međusobno uslovljene i bezbjednosno nepredvidljive. U ovom vremenu postoje razne pojave i prijetnje po HOR, a jedna od njih su trenutačne migracije koje se dešavaju i na našim prostorima i koje sa sobom nose brojne prijetnje (medicinske, tehnološke, prijetnje po JRM, demografske itd.), sa bezbjednosnog aspekta pri čemu sistemi bezbjednosti po pravilu prevashodno razmatraju negativnu stranu ovih dešavanja. Kada govorimo o našem prostoru (Balkan) stvari su otišle dovoljno daleko i nemoguće ih je ignorisati, pogotovo u novonastalim migrantskim rutama između Evrope i Azije, i ljudskim tragedijama koje ih prate. I bez toga prostor bivše Jugoslavije je pretrpio velike destrukcije i razaranja, ali isto tako prema ekonomskim pokazateljima u budućnosti ovaj prostor ima dosta potencijala i resursa za bolji život u zajednici među kojima se podrazumijeva i humani i održivi razvoj.

Za sad smo u jednoj logičkoj matrici gdje krivicu i odgovornost za sve loše poteze i bez posljedice koji se dese, nalazimo u onim drugima, jer ne postoji samokritički osvrt na bezbjednosne rezultate. Sve dok ne promjenimo matricu i odgovornost ne budemo tražili u sebi, tj. u ličnom odnosu sa okolinom i drugim, ne možemo očekivati od države, institucija i društvene zajednice neke značajnije pomake. Pokazalo se da ovi stupovi društva nisu u potpunosti sposobni promišljati i pružiti efikasna dugoročna održiva rješenja, jer je za to potrebno uspostaviti pošten odnos prema zajednici i sebi samima. Posmatrajući sa stanovišta održivog HOR-a svaki pojedinac mora da zna da ima svoju ulogu i mjesto u razvoju i napretku zajednice i države. Pojedinac i etničke grupe nastoje uspostaviti vezu

8 Brzezinski, Z., *Izvan kontrole*, Globalna previranja uoči 21. stoljeća, Otvoreno sveučilište, Zagreb, 1994.

i komunikaciju sa svojim okruženjem, jer na taj način razmjenjuju informacije, usvajajući i stvarajući naučno mišljenje i znanje.

„Mišljenje je ujedno i samostalno računanje, stvaranje slika, predodžbi i ideja kojima vanjske spoznaje mogu, ali i ne moraju biti osnovni „materijal” za preradu. To je naše apstraktno mišljenje na kome se zasniva ljudska kreativnost, kao i dodatno uređivanje stvarnosti njenim idejnim i matematičkim tumačenjem, a što je u znanstvenom procesu potrebno naknadno provjeravati u stvarnosti tih pojava. Postoje proučavanja koja se bave time kako spoznajemo u svakodnevnom životu, te kako to činimo u znanosti. Filozofska disciplina koja razmatra i proučava ideje koje se povezuju sa procesima spoznavanja naziva se gnoseologija. To je riječ grčkog porijekla „gnosein”, što znači spoznavati.“⁹ Posmatrajući sa filozofskog stanovišta za njih se proces spoznaje i razmišljanja u svakodnevnom životu razlikuje od onoga u nauci, te su stoga razvili drugu naučnu teoriju pod nazivom epistemologija, koja kao i gnoseologija spada u red filozofskih disciplina.

Bitno je da suštinski resurs koji se u tom procesu troši jeste čovjek, jer on je ustvari nukleus i potencijal jedne moderne zajednice. Zbog toga će se pokazati korisnim ako se odlučno i energično promoviše HOR, gdje se zasigurno mogu pronaći rješenja za napredak društvene zajednice, bez obzira na naciju i vjeroispovjest stanovništva. HOR takođe procentualno garantuje održivi povratak manjina, zastupljenosti i ravnopravnosti spolova u zajednici, a policija je ta koja pomaže i učestvuje u njihovoj bezbjednosti i integraciji u lokalnim društvenim zajednicama, koje trebaju biti zastupljene u skladu sa evropskim standardima. „Upravo takav presjek pokazuje da je ljudsko društvo otvoreno prema svom prirodnom okruženju i od njega ovisno. Kroz to korištenje prostora i drugih osobina prirode, uzimanje nečeg iz prirode i vraćanje nečeg u prirodu, ljudsko društvo za prirodno okruženje „proizvodi“ razne utjecaje i posljedice. Pojedinaac je osnovni akter u društvu. Kao taj osnovni element i jedinica analize društvenog sustava, pojedinac je odgovoran za svoje vlastito preživljavanje, za svoje potomstvo, svoje društvo, pa u krajnjoj liniji i za preživljavanje cjelokupnog čovječanstva i postojanja ovog planeta.“¹⁰

9 Trputec Z., Tibo A., Kovači A., Šantić N., *Teorija i praksa održivog razvoja*, Fakultet za menadžment resursa-CKM, Mostar, 2014., str. 50.

10 *Ibid.*, str. 88.

RAD POLICIJE U ZAJEDNICI U CILJU HUMANOG I ODRŽIVOG RAZVOJA

Istorija i iskustvo pokazali su da je bezbjednosna služba uz koju stoje njeni građani ima zagarantovani uspjeh i garanciju da će rad na terenu uz primjenu zakonskih ovlašćenja okončati uspjehom. Rad policije u zajednici (u daljem tekstu RPZ) podrazumjeva potrebu jačanja interakcije, odnosno partnerski odnos između organa unutrašnjih poslova i građana koji tom prilikom primjenjuju određene mjere i radnje u svrhu bezbjednijeg okruženja građana u zajednici, čime doprinose povećavanju nivoa povjerenja između građana i policije. Na ovdašnjim prostorima koja su pratila ratna i postratna traumatična događanja, te sve novonastale okolnosti dovele su do toga da dio policije bude ispolitiziran, korumpiran i povezan sa kriminalcima, što je kod građana ulilo dodatnu nesigurnost i povjerenje u policiju. Prisustvom snaga Evropske unije u BiH, konkretno IPTF-a a potom i EUPM-a, uz provedene reforme počela je realizacija demokratizacije policije u BiH, uz primjenu osnovnih postulata demokratske policije koja treba da zaštiti pojedinca, ali i državu i njen ustavni poredak. Navedene međunarodne policijske organizacije su 2002. i 2004. godine konkretno implementirale više projekata od kojih se posebno izdvajaju „Jačanje sposobnosti lokalne policije u pogledu sigurnosti povratnika“ i „Rad policije u zajednici“, koji su postigli uspješne rezultate na prostoru BiH. To je nesporno rezultiralo svakodnevnom razmjenom iskustava sa kolegama iz raznih država svijeta, saradnjom sa međunarodnim organizacijama u BiH, stvorivši na taj način odlične uslove za primjenu i implementaciju planskog i strategijskog djelovanja rada policije u zajednici.

Rad policije u zajednici (u daljem tekstu RPZ) uopšteno predstavlja savremeni način rada policije duboko integrisane u društvo, koji zadovoljava osnovne principe zaštite ljudskih prava i postulate savremene pravne države:

- ima za cilj da, u smislu pružanja usluga, stvara sigurnost i osjećaj sigurnosti, te da jača povjerenje građana u rad policije;
- predstavlja način razmišljanja i postupanja policajaca;
- ugrađen je u organizaciju, strukturu, hijerarhiju i rukovodstvo policije.
- Rad policije u zajednici konkretno predstavlja:
- proaktivni i preventivni rad policajaca;
- otvorenu komunikaciju sa građanstvom;
- rad osposobljenih RPZ policajaca koji u svojim rejonima ostvaruju i njeguju kontakt sa građanima, preduzećima i institucijama;
- provođenje projekata „Marketinga sigurnosti“ (projekti u kojima policija saraduje sa drugim institucijama ili licima kako bi dugoročno povećala sigurnost i osjećaj sigurnosti);

- sve ostale mjere koje omogućavaju, podržavaju i unapređuju RPZ¹¹.

„Najčešće je korišćen naziv policijska delatnost na nivou lokalne zajednice (community policing). A community policing approach ili policijska delatnost usmerena na probleme u lokalnoj zajednici (problem oriented policing), Community Problem Oriented Policing, Target Oriented Policing, ili program nadziranja susedstva, ili organiziranje patrola na nivou susedstva“¹²

Ovaj sistem rada policije u zajednici čiji je cilj smanjenje stope kriminaliteta odavno se primenjuje u evropskim zemljama kao što su Njemačka, Francuska, Velika Britanija, ali isto tako ovaj princip rada zastupljen je i na drugim kontinentima kao što je Sjeverna i Južna Amerika, Bliski istok i Azija. Opsežna kompilacija ciljeva koju *community policing* kroz strateški planirani projekat provodi je poduzimanje određenih preventivnih mjera i radnji od strane policije, koja putem foruma ili na druge načine uključuje građane i pokazuje im da je njihova uloga veoma bitna i značajna u bezbjednosnom smislu. Ako nemate „zdrave“ kontakte sa građanima, neće te imati ni kvalitetne informacije. Upravo ti građani (saradnici policije) su oči i uši koje mogu pomoći policiji u prevenciji ili otkrivanju krivičnih djela u bilo koje doba dana i noći. Samim tim zbližavanjem policije i građana kroz razne manifestacije npr. sportske aktivnosti, dani otvorenih vrata MUP-a, posjeta i druženje kroz školske ustanove i sl., preduslov je da uspostavljene veze i saradnja budu uspješne na obostrano zadovoljstvo i bezbjedno okruženje u lokalnoj zajednici i šire.

U svojoj knjizi profesor B. Simonović¹³ navodi neke bitne uslove koje je potrebno ispuniti da bi se mogao sprovesti evropski i svjetski model prevencije kriminaliteta u našim uslovima, kao što su:

„Potrebno je da postoji opšta demokratizacija društva bi koja podrazumeva slobodu štampe i slobodu kritike;

Uloga policije u društvu treba da bude promenjena. Policija mora da bude depolitizovana, tj. manje da služi interesima vlasti, a više da postane servis za obezbeđenje bezbednosnih potreba građana;

Rukovođenje treba da bude decentralizovano sa slobodom samoinicijative u sprovođenju programa prevencije na lokalnom nivou u skladu sa konkretnim bezbednosnim problemima i potrebama lokalnog stanovništva;

11 Priručnik-Rad policije u zajednici u Bosni i Hercegovini, CPU d.o.o. i Švicarski ured za saradnju u BiH, Sarajevo, 2010.

12 Kratcoski Verma, Das, World Perspective crime Prevention; A Community Policing Approach, An International Journal, 1/2000, str. 109.

13 Simonović, B., Predlog za institucionalizovanje prevencije kriminala u Srbiji, Bezbednost 3/01, 2001., str. 265.

Policija treba da usvoji principe modernog policijskog menadžmenta i odnosa sa javnošću;

Policija treba da bude otvorena prema građanima. Ne samo spremna na saradnju sa njima, već sprovođenjem praznih programa mora je i aktivno podsticati. Policija treba da bude otvorena prema predlozima građana koji su usmereni na povećanje sigurnosti na nivou lokalne zajednice;

Policija mora da razvije tesnu i permanentnu saradnju sa svim institucijama, privrednim subjektima, asocijacijama, udruženjima građana sa ciljem razvoja projekata prevencije;

Mora se postići opšti društveni konsenzus o promeni strategije policije u društvu i obezbediti široka medijska podrška o sprovođenju raznih programa;

Rad policije mora da bude pod kontrolom javnosti. Neophodno je formirati efikasne mehanizme unutrašnje i spoljnje kontrole policije;

Potrebno je da postoji specijalno obučena i ovlašćena organizaciona jedinica unutar policije koja je zadužena i odgovorna za sprovođenje programa prevencije kriminaliteta na lokalnom i nacionalnom nivou;

Statistike u kriminalitetu i policijskoj efikasnosti ne smeju da se kriju kao (službena) tajna, kao što je bilo u devedesetim godinama dvadesetog veka. Statistički podaci o kriminalitetu moraju periodično da budu javno objavljeni i dostupni svim zainteresovanim licima i to iz više razloga (omogućavaju kontrolu policijske efikasnosti, od značaja su za delatnost službi hitne pomoći i zdravstvene zaštite, za školske institucije i njihove programe prevencije, za usmeravanje rada službi socijalnog staranja, potrebni su asocijacijama koje se bave zaštitom porodice, dece, žrtava...). Statistike o kriminalitetu treba publikovati na nivou lokalne zajednice, na nivou regiona i države u celini. Ovi podaci predstavljaju jednu od osnova pri opredeljivanju za programe prevencije koje treba primeniti na nivou lokalne zajednice kao i za kontrolu efikasnosti (i korekciju) onih koji se primenjuju;

Potrebno je doneti zakonske propise kojima će se podržati implementacija ovog sistema u praksi“.

1. Policijske djelatnosti u zajednici sastoje se od četiri elementa:
2. Proaktivno učešće građana,
3. Rješavanje problema, fokusiranje na specifične uzroke kriminaliteta,
4. Djelatnost je koncentrisana na nivou socijalne zajednice,

Ona redefiniše policijske djelatnosti sa glavnim zadatkom da se stavi akcenat na poboljšanje kvaliteta života u susjedstvu.

ZAKLJUČAK

Današnji svijet u kojem živimo ne odražava promovisanje mira, stabilnosti, poštovanje ljudskih prava, borbu za inkluzivnim i moralnim društvima u kojima se poštuje vladavina prava, a koji se smatraju važnim generatorima humanog održivog razvoja. Pandemija COVID 19 je bez razlike ušla u sve pore života i uticala na normalan način života, bezbjednost, ekonomiju, što je dovelo do negativnog socijalno ekonomskog uticaja, prijeteci da preokrene teško postignuti napredak u razvoju i tako poveća nejednakost i siromaštvo u svijetu. Vidljivo je da je neizbježan doprinos poslovnog sektora naročito ako se teži sigurnijoj i inkluzivnijoj svjetskoj zajednici, kako bi se postigli ciljevi održivog razvoja.

Bezbjednosne i policijske agencije za provedbu zakona svuda u svijetu takođe su morale promjeniti način rada, iako je policija u službi javnog servisa. Javnost opravdano očekuje od policije da uspješno rješava zločine, pomaže u spašavanju ljudi u raznim kritičnim situacijama. Tokom pandemije COVID 19 policija je imala zadatak da obezbjedi poštovanje karantinskih pravila, uvođenje ograničenja kretanja i socijalnog distanciranja, što je usporilo širenje pandemijskog virusa. Medijski praćeno policija je još jednom pokazala da uz nadljudske napore može odgovoriti bezbjednosnim izazovima, doprinijevši trendu porasta povjerenja u policiju, što je imalo posljedice po situaciju u javnoj bezbednosti. Takođe, policija je u svom operativnom radu uspjela da otkrije novonastale kriminalne trendove modus operandi u fazi pandemije, smanjenu mobilnost širom Evropske unije, kao i povećanu socijalnu anksioznost i oslanjanje o digitalnim rešenjima tokom krize.

Suština i koncepcija rada policije u zajednici u narednom periodu predviđaće fleksibilno rješavanje određenih situacija tj. problema putem konsultacija, davanja savjeta, lijepog odnosa prema građanima kako bi na taj način stekli povjerenje i uspješnu saradnju u lokalnoj zajednici. Ovakvim postupcima dolaziće se do većeg mobilisanja građana i pomoći od strane istih, što će za rezultat imati smanjenje stope kriminala i protivpravnih ponašanja uopšte. Kako bi humani održivi razvoj imao veći uticaj na povećanje bezbjednosti u novim okolnostima uz nepredvidive socijalno-ekonomske faktore izazvanim pandemijom COVID-19, u narednom periodu iskazaće se potreba za optimizacijom policijskih obaveštajnih i kriminalnih informacija.

LITERATURA

1. Brzezinski, Z., *Izvan kontrole*, Globalna previranja uoči 21. stoljeća, Otvoreno sveučilište, Zagreb, 1994.
2. Kovačević, Z., *Organizacija i nadležnost policije*, Fakultet za diplomatiju i bezbednost, Beograd, 2018.
3. Kratcoski Verma, Das, *World Perspective crime Prevention; A Community Policing Approach*, An International Journal, 2000.
4. Lakić, Z., „*ULOGA I ZNAČAJ OPERATIVNOG RADA POLICIJE U PREVENCIJI NARUŠAVANJA JAVNOG REDA I MIRA NA JAVNOM MJESTU*”, Doktorska disertacija, Univerzitet modernih znanosti - CKM Mostar, 2019.
5. *Priručnik-Rad policije u zajednici u Bosni i Hercegovini*, CPU d.o.o. i Švicarski ured za saradnju u BiH, Sarajevo, 2010.
6. Simonović, B., *Predlog za institucionalizovanje prevencije kriminala u Srbiji*, Bezbednost 3/01, 2001.
7. Trputeć, Z., Tibo, A., Kovači, A., Šantić, N., *Teorija i praksa održivog razvoja*, Fakultet za menadžment resursa – CKM, Mostar, 2014.

IZVORI SA INTERNETA

<https://www.europol.europa.eu/hightechcrime>, preuzeto: 25.5.2021.

Abstract: *Today, there are few regions that enjoy peace, security and technological progress, because the differences are growing and inevitably there is an uninterrupted period of violence and armed conflict. Most countries in the world invest their resources when it comes to security, finding a more effective concept for its improvement and efficiency. To think about safety would be to think about events in controlled conditions, which means successfully anticipating adverse effects and events, responding adequately and taking proportionate action to neutralize them. In line with that, new concepts have been set for the expansion of security, stability and a secure environment, in order to preserve national and global security. Police and intelligence agencies are finding new strategies and work programs that will successfully respond to risks and security challenges and threats. The current situation with the COVID-19 pandemic has shown importance and role of public-private partnerships, cooperation of all services and institutions with clear priorities.*

Key words: *Human sustainable development, community policing, security challenges, pandemic.*

BIBLIOGRAFIJA RADOVA

STANDARD ISO 690

1. BESPALJKO, Biljana. Očuvanje prirodnih resursa putem cirkularne ekonomije. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 187-200. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134881281]

2. BIOČANIN, Rade, VEJNOVIĆ, Duško, PETROVIĆ, Sonja. Droga i narkomanija - opake „bolesti“ današnjice. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 625-658. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134887937]

3. VOJIĆ, Borislav, ŽIVANOVIĆ, Cvijetin. Bezbjednosni izazovi upotrebe interneta sa posebnim osvrtom na zaštitu djece i mladih. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 71-84. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134878721]

4. ČENAJIĆ, Affan, SAVIĆ ŠIKOPARIJA, Tatjana. Testne metode eksterne poslovne komunikacije. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 247-262. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134882817]

5. ČUKUŠIĆ, Jagoda, NAKIĆ, Stanislav. Utjecaj međunarodnih finansijskih institucija i inozemnog duga na BDP u Republike Hrvatske. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 439-460. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134885121]

6. DIZDAREVIĆ, Sandi, BRKIĆ, Kemal. Pogodujuć sociopsihološki procesi za radikalizaciju djece i maloljetnika u kontekstu primjene nasilja. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defnologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 597-610. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134887169]

7. DURAKOVIĆ, Besim, LJOLJE, Slaven. Informacija kao roba i razvoj digitalne ekonomije. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defnologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 481-499. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134885633]

8. GOLIJAN, Dragan M., GOLIJAN, Radojka R., GOLIJAN, Jelena D. Prekršajni postupak sa osvrtom na okrivljenog, svjedoka i medicinska vještačenja. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defnologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 277-286. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134883329]

9. GRAHOVAC, Dijana, VOJIĆ, Borislav. BiH u procesu integracije u eu - mastriški kriterijumi sa akcentom na javni dug. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defnologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 235-246. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134882561]

10. HABIBIJA, Ermina, ŠARIĆ, Amina. Uticaj COVID-19 pandemije na organizaciju događaja. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defnologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 219-233. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134882049]

11. HAJDAREVIĆ, Braco, BOŠNJIĆ, Marsela. Epidemija covida i odgovornost u zdravstvu. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defnologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 659-670. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134888193]

12. HRUSTIĆ, Amir, NOVOSELOVIĆ, Antun. Djelovanje požara na površinama onečišćenim minsko-eksplozivnim sredstvima. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 419-437. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134884865]

13. HRUSTIĆ, Amir, GORETA, Mirko. Normativno-pravna podloga organiziranju i funkcioniranju sustava zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara od prirodnih nepogoda i drugih nesreća u Federaciji Bosne i Hercegovine. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 115-136. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134879745]

14. HRUSTIĆ, Amir, NOVOSELOVIĆ, Antun. Rukovođenje u sustavu zaštite i spašavanja Bosne i Hercegovine. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 539-559. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134886401]

15. HRUSTIĆ, Amir, GORETA, Mirko. Upravljanje i rukovođenje u prirodnim ili drugim nesrećama na području Federacije Bosne i Hercegovine. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 707-743. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134888961]

16. HRUSTIĆ, Amir, NOVOSELOVIĆ, Antun. „Povjerenici civilne zaštite u sustavu zaštite i spašavanja Federacije Bosne i Hercegovine – karika koja nedostaje“. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 323-339. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134883841]

17. КАHRMANOVIĆ, Šahim. Centri za rehabilitaciju ovisnika kao socijalni i simbolički kapital u zajednici. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih

znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 383-398. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134884609]

18. KARADŽA, Mario, BAJIČIĆ, Velibor. Procesna perspektiva policijske organizacije primjenom modela TQM1-A. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 691-705. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134888705]

19. KARADŽA, Mario, BOROJEVIĆ, Krstan, MILIČEVIĆ, Mirko. Uvođenje sistema kvaliteta u visokom obrazovanju kadrova institucija i službi bezbjednosti Bosne i Hercegovine. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 501-517. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134891009]

20. KARADŽA, Mirela. Model nastave stranih jezika. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 263-276. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134883073]

21. KICO, Ahmed, JAPALAK, Ajdin. Non paper diplomatija, jedna od najsofisticiranijih metoda hibridnog djelovanja protiv zemalja zapadnog Balkana, a posebno Bosne i Hercegovine. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 99-114. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134879233]

22. KOVAČEVIĆ, Zoran, LAKIĆ, Zoran. Upotreba operativnih veza i prikrivenog istražitelja u borbi protiv savremenog kriminala. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 611-624. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134887425]

23. KURTOVIĆ, Adeleta, ŠLAKU, Jasmin. Primjena ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja i porez po odbitku. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 399-418. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134889473]

24. LAKIĆ, Zoran, KOVAČEVIĆ, Zoran. Humani održivi razvoj kao koncept zaštite bezbjednosti društva i njenih građana u doba pandemije „COVID-19. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 745-756. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134889217]

25. LEKIĆ, Lana. Adherencija u medicinskoj praksi uz osvrt na zdravstvo BiH. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 561-575. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134886657]

26. LEKIĆ, Lana. Ključne metode mjerenja stepena adherencije u svijetu. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 287-302. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134890753]

27. LINDOV, Kemal, NAKIĆ, Stanislav. Zaštita životne sredine. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 367-381. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134884353]

28. LUKIĆ, Tomislav, ČORDAŠ, Davor, MATIĆ, Antonela. Ekološki i okolišni aspekti uzgoja smilja (*helichrysum italicum* (roth.) g. don.) u Hercegovini. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 201-218. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134881793]

29. LUKIĆ, Tomislav, ČORDAŠ, Davor, BJELICA, Irena. Povijesna upotreba i nutricionistička vrijednost gljiva. U: VEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 519-537. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134886145]

30. MUHIBIĆ, Tarik, RIZVANOVIĆ, Sumeja. Perzistentnost simptoma COVID-19 infekcije nakon oporavka. U: VEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 341-365. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134884097]

31. PAVKOVIĆ, Doris, BOŠKAILO, Emina. Chemical composition of essential oils of *helichrysum italicum ssp. italicum*. U: VEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 85-98. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134878977]

32. POLJIĆ, Azem, LJEVO, Elma. Socijalna sigurnost i mentalno zdravlje građana. U: VEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 137-150. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134880257]

33. RUNJIĆ, Ivana. Procjena korporativne sigurnosti kod pandemije COVID-19 metodom korporativne ranjivosti. U: VEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 55-70. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134878465]

34. SAVIĆ-ŠIKOPARIJA, Tatjana, ĆENAJIĆ, Affan. Definisanje nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji. U: VEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOJANOVIĆ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna,

sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 37-53. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134877953]

35. ŠANTIĆ, Nataša, LJOLJE, Slaven. Cirkularna ekonomija u Bosni i Hercegovini. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 577-595. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134886913]

36. ŠARIĆ, Edib, PAVKOVIĆ, Doris. Integrativna medicina u očuvanju i jačanju imuniteta populacije u vrijeme pandemije COVID-19. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 461-479. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134885377]

37. ŠARIĆ, Semir. Nezakoniti dokazi : pravni standard u Bosni i Hercegovini). U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 163-180. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134880513]

38. VEJNOVIĆ, Duško, STOJANOVIĆ, Vladimir. Metodologija naučnog istraživanja - temelj u nauci i obrazovanju. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 7-35. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134877441]

39. VEJNOVIĆ, Duško. Metodologija naučnog istraživanja u funkciji razvoja naučnih oblasti istraživanja. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 181-186. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134881025]

40. VIDOVIĆ, Zvonko. Međunarodno ratno pravo, perfidije i represalije. U: BEJHOVIĆ, Duško (ur.), STOJANOVIĆ, Vladimir (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska,

socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 303-322. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134883585]

41. VRCIĆ, Ante, NAKIĆ, Stanislav. Upravljanje karijerom kao čimbenik uspješnog poslovanja i razvoja poduzeća. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOЈАНОВИЋ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 151-162. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134890497]

42. VUKOVIĆ, Zoran, NAKIĆ, Stanislav. Upravljanje životnom sredinom kroz društveno odgovorno ponašanje potrošača. U: BEJHOVIĆ, Душко (ur.), STOЈАНОВИЋ, Владимир (ur.). *Nauka, društvo i neizvjesnost : zbornik radova*. Mostar: Univerzitet modernih znanosti CKM: Visoka škola Union; Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. Str. 671-689. ISBN 978-99976-22-70-9. [COBISS.RS-ID 134888449]

Registar naslova

- Adherencija u medicinskoj praksi uz osvrt na zdravstvo BiH 25
- Bezbjednosni izazovi upotrebe interneta sa posebnim osvrtom na zaštitu djece i mladih 3
- BiH u procesu integracije u eu - mastriški kriterijumi sa akcentom na javni dug 9
- Centri za rehabilitaciju ovisnika kao socijalni i simbolički kapital u zajednici 17
- Chemical composition of essential oils of *helichrysum italicum* ssp. *italicum* 31
- Cirkularna ekonomija u Bosni i Hercegovini 35
- Definisane nivoa korporativne odgovornosti prema tržištu u eksternoj komunikaciji 34
- Djelovanje požara na površinama onečišćenim minsko-eksplozivnim sredstvima 12
- Droga i narkomanija - opake „bolesti“ današnjice 2
- Ekološki i okolišni aspekti uzgoja smilja (*helichrysum italicum* (roth.) g. don.) u Hercegovini 28
- Epidemija covida i odgovornost u zdravstvu 11
- Humani održivi razvoj kao koncept zaštite bezbjednosti društva i njenih građana u doba pandemije „COVID-19 24
- Informacija kao roba i razvoj digitalne ekonomije 7

- Integrativna medicina u očuvanju i jačanju imuniteta populacije u vrijeme pandemije COVID-19 36
- Ključne metode mjerenja stepena adherencije u svijetu 26
- Međunarodno ratno pravo, perfidije i represalije 40
- Metodologija naučnog istraživanja - temelj u nauci i obrazovanju 38
- Metodologija naučnog istraživanja u funkciji razvoja naučnih oblasti istraživanja 39
- Model nastave stranih jezika 20
- Nezakoniti dokazi : pravni standard u Bosni i Hercegovini) 37
- Non paper diplomatija, jedna od najsofisticiranijih metoda hibridnog djelovanja protiv zemalja zapadnog Balkana, a posebno Bosne i Hercegovine 21
- Normativno-pravna podloga organiziranju i funkcioniranju sustava zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara od prirodnih nepogoda i drugih nesreća u Federaciji Bosne i Hercegovine 13
- Očuvanje prirodnih resursa putem cirkularne ekonomije 1
- Perzistentnost simptoma COVID-19 infekcije nakon oporavka 30
- Pogodujući sociopsihološki procesi za radikalizaciju djece i maloljetnika u kontekstu primjene nasilja 6
- Povijesna upotreba i nutricionistička vrijednost gljiva 29
- Prekršajni postupak sa osvrtom na okrivljenog, svjedoka i medicinska vještačenja 8
- Primjena ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja i porez po odbitku 23
- Procesna perspektiva policijske organizacije primjenom modela TQM1-A 18
- Procjena korporativne sigurnosti kod pandemije COVID-19 metodom korporativne ranjivosti 33
- Rukovođenje u sustavu zaštite i spašavanja Bosne i Hercegovine 14
- Socijalna sigurnost i mentalno zdravlje građana 32
- Testne metode eksterne poslovne komunikacije 4
- Upotreba operativnih veza i prikrivenog istražitelja u borbi protiv savremenog kriminala 22
- Upravljanje i rukovođenje u prirodnim ili drugim nesrećama na području Federacije Bosne i Hercegovine 15
- Upravljanje karijerom kao čimbenik uspješnog poslovanja i razvoja poduzeća 41
- Upravljanje životnom sredinom kroz društveno odgovorno ponašanje potrošača 42

- Uticaj COVID-19 pandemije na organizaciju događaja 10
- Utjecaj međunarodnih finansijskih institucija i inozemnog duga na BDP u Republici Hrvatske 5
- Uvođenje sistema kvaliteta u visokom obrazovanju kadrova institucija i službi bezbjednosti Bosne i Hercegovine 19
- Zaštita životne sredine 27
- „Povjerenici civilne zaštite u sustavu zaštite i spašavanja Federacije Bosne i Hercegovine – karika koja nedostaje“ 16

Registar autora

- Bajičić, Velibor (autor) 18
- Bespaljko, Biljana (autor) 1
- Biočanin, Rade (autor) 2
- Bjelica, Irena (autor) 29
- Bojić, Borislav (autor) 3, 9
- Borojević, Krstan (autor) 19
- Boškailo, Emina (autor) 31
- Bošnjčić, Marsela (autor) 11
- Brkić, Kemal (autor) 6
- Čordaš, Davor (autor) 28, 29
- Čehajić, Affan (autor) 34
- Čehajić, Affan (autor) 4
- Ćukušić, Jagoda (autor) 5
- Dizdarević, Sandi (autor) 6
- Duraković, Besim (autor) 7
- Golijan, Dragan M. (autor) 8
- Golijan, Jelena D. (autor) 8
- Golijan, Radojka R. (autor) 8
- Goreta, Mirko (autor) 13, 15
- Grahovac, Dijana (autor) 9
- Habibija, Ermina (autor) 10
- Hajdarević, Braco (autor) 11
- Hrustić, Amir (autor) 12, 13, 14, 15, 16
- Japalak, Ajdin (autor) 21

- Kahrmanović, Šahim (autor) 17
- Karadža, Mario (autor) 18, 19
- Karadža, Mirela (autor) 20
- Kico, Ahmed (autor) 21
- Kovačević, Zoran (autor) 22, 24
- Kurtović, Adeleta (autor) 23
- Lakić, Zoran (autor) 22, 24
- Lekić, Lana (autor) 25, 26
- Lindov, Kemal (autor) 27
- Lukić, Tomislav (autor) 28, 29
- Ljevo, Elma (autor) 32
- Ljolje, Slaven (autor) 7, 35
- Matić, Antonela (autor) 28
- Miličević, Mirko (autor) 19
- Muhibić, Tarik (autor) 30
- Nakić, Stanislav (autor) 5, 27, 41, 42
- Novoselović, Antun (autor) 12, 14, 16
- Pavković, Doris (autor) 31, 36
- Petrović, Sonja (autor) 2
- Poljić, Azem (autor) 32
- Rizvanović, Sumeja (autor) 30
- Runjić, Ivana (autor) 33
- Savić Šikoparija, Tatjana (autor) 4
- Savić-Šikoparija, Tatjana (autor) 34
- Stojanović, Vladimir (autor) 38
- Šantić, Nataša (autor) 35
- Šarić, Amina (autor) 10
- Šarić, Edib (autor) 36
- Šarić, Semir (autor) 37
- Šlaku, Jasmin (autor) 23
- Vejnović, Duško (autor) 2, 38, 39
- Vidović, Zvonko (autor) 40
- Vrcić, Ante (autor) 41
- Vuković, Zoran (autor) 42
- Živanović, Cvijetin (autor) 3

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

3(082)(0.034.2)

МЕЂУНАРОДНА научна конференција "Босна и Херцеговина у различитим изазовима права, економије, сигурности, здравства, туризма, промета и спорта МАСТА" (2021 ; Мостар)

Nauka, društvo i neizvjesnost [Електронски извор] : zbornik radova / [Međunarodna naučna konferencija Bosna i Hercegovina u različitim izazovima prava, ekonomije, sigurnosti, zdravlja, turizma, prometa i sporta, Mostar, 11.06. 2021.]; [glavni i odgovorni urednici Duško Vejnović, Vladimir Stojanović]. - Onlajn izd. - Ел. зборник. - Mostar : Универзитет модерних знаности СКМ : Visoka škola Union ; Banja Luka : Evropski defnologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 2021. - Илустр.

Системски захтјеви нису наведени. - Наћин pristupa (URL):

<https://www.defnologija-banjaluka.com/files/Zbornik%20Masta%202021%20-%20web.pdf>. -

Ел. публикација у PDF формату опсега 756 стр. - Тираж 300. -

Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summary.

ISBN 978-99976-22-71-6

COBISS.RS-ID 134933761